Bilagedel I till
Orter i regional
samverkan

Ur KB:s samlingar
Digitaliserad år 2013

KUNGL. BIBLIOTEKET
National Library of Sweden

levnadsvillkor

Gruppraporter · Forskarbidrag

1974: 2
SOU

Stockholm 1974

Bilagedel I till
Orter i regional
samverkan

ortsbundna levnadsvillkor

Gruppraporter · Forskarbidrag

1974: 2
SOU
Stockholm 1974

Statens offentliga utredningar
1974: 2
Arbetsmarknadsdepartementet

Ortsbundna levnadsvillkor

Bilagedel 1
till Orter i regional samverkan

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet, ERU
Stockholm 1974

ISBN 91-38-01815-2

Figur och kartbearbetningar Eva Bocander och Rezsö Laszlo
Omslag Johan Hillbom

K L Beckmans Tryckerier AB Stockholm 1974
554–0412542

Förord

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) skall enligt sina direktiv samla information om och föreslå samordning av forskningsverksamhet samt definiera forskningsbehov i regionalpolitiska frågor. I rapporten "Orter i regional samverkan" (SOU 1974: 1) sammanfattas de senaste årens resultat och sätts in i ett regionalpolitiskt sammanhang. Tidigare har bl. a. rapporten "Balanserad regional utveckling" (SOU 1970: 3) med bilagedelar presenterats.

Under ERU: s nu avslutade etapp har en rad forskare och tjänstemän medverkat. I arbetsgrupper har ett samarbete ägt rum. Grupperna har dokumenterat sin verksamhet i särskilda rapporter. I tre bilagedelar presenteras grupprapporter och bidrag från enskilda forskare. Föreliggande del behandlar hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper. I "Produktionskostnader och regionala produktionssystem" (SOU 1974: 3) tas företagens och samhällets kostnader för produktion i skilda delar av landet upp. "Regionala prognoser i planeringens tjänst" (SOU 1974: 4) behandlar utvecklingen på prognosområdet. Speciellt diskuteras där samordningen mellan prognoser för planering på lokal, regional och nationell nivå.

"Ortsbundna levnadsvillkor" inleds med en rapport från den arbetsgrupp inom ERU som haft till uppgift att initiera forskning kring och analysera hushållens levnadsförhållanden i olika ortstyper. Gruppen har knutit kulturgeografer, matematiker, nationalekonomer, sociologer och statsvetare till sig. Detta har givit upphov till ett tvärvetenskapligt samarbete, vilket återspeglas i grupprapporten.

I bilaga 2 diskuteras samhällsorganisationen i ett tidsgeografiskt perspektiv. Bostadsortens transportförhållanden och yrkesvalsmöjligheter ägnas speciell uppmärksamhet. Bilaga 3 gäller hälsa och lokal samhällsmiljö. Ett pånyttfött intresse för storstadsmiljön analyseras. Bilagorna 4 och 5 behandlar lokal arbetsmarknad och service. En ny mer dynamisk arbetsmarknadsteori börjar växa fram i Sverige och i andra länder. Den tas här upp från regionalpolitiska utgångspunkter. Serviceavsnittet gäller bl. a. befolkningens attityder till den kommunala servicen. I den avslutade bilagan redovisar en arbetsgrupp erfarenheter från försöksverksamhet med koordinatsatt statistik. I ERU: s kartbok (SOU 1974: 1) återfinns Sverigebilder som arbetats fram inom denna grupp.

Enligt ERU: s uppfattning är det viktigt att föra ut forskningsresultat

på ett tidigt stadium. Genom att publicera forskarbidragen parallellt med ERU:s egna betänkanden kan de tolkningar och utvärderingar som ERU gör jämföras med primärmaterialet. Ett brett underlag för debatt och beslut kan därmed skapas.

ERU framför sitt varma tack till alla som medverkat.

Stockholm den 20 mars 1974

För expertgruppen för regional utredningsverksamhet

Ingvar Ohlsson/

Gösta Guteland

Innehåll

Bilaga 1 Ortsbundna levnadsvillkor

1. *Inledning* 15

2. *Synsätt och mätmetoder* 18
2.1 Levnadsvillkor och välfärd 20
2.2 Att mäta levnadsvillkor 26
2.3 Samhällsutveckling, levnadsvillkor och individernas rollfördelning 32
2.4 Sammanfattning 41

3. *Idéer och data från tidigare undersökningar* 44
3.1 Synsätt i olika utredningar 45
3.2 Den privata konsumtionen 50
3.3 Konsumtionen av offentliga tjänster 54
3.4 Tid- och platsanvändningen 58
3.5 Hushållens egna tillgångar 65
3.6 Sammanfattning 76

4. *Arbete* 79
4.1 Teoretiska utgångspunkter 79
4.2 Utbud och efterfrågan 81
4.3 Lokala arbetsmarknader 94
4.4 Arbetslöshet – arbetskraftsreserv 104
4.5 Yrkesvalsmöjligheter 128
4.6 Sammanfattning 133

5. *Bostäder* 135
5.1 Bostadsmarknader 136
5.2 Bostad och arbete 142
5.3 Bostad och boendemiljö 142
5.4 Bostad och fritidsbostad 147
5.5 Sammanfattning 148

6. *Service* 150
6.1 Serviceutbud 150
6.2 Servicetillgänglighet och transportresurser 160
6.3 Välfärdslandskapet och dess förändringar åren 1968–1973. 167
6.4 Sammanfattning 170

7. *Attityder* 172
7.1 När attityder präglas 174
7.2 Attityder till kommunal service 176
7.3 Sammanfattning 182

8. *Flyttningar* 184
8.1 Byte av ortstyp 189
8.2 Förändrade levnadsförhållanden 192
8.3 Inkomstförändringar 194
8.4 Sammanfattning 200

9. *Ortsbundna levnadsvillkor – sammanfattande bedömning* . . 202
9.1 Sammanfattning 202
9.2 Ortssystemets förändringar i ett historiskt perspektiv . . 206
9.3 Ortssystemet i ett framtidsperspektiv. De allmänna utvecklingsmålen och ortssystemets förmåga att bilda ram för dem 209
9.4 Utbyggd samverkan på regional nivå 210
9.5 Framtida lokala tätortssystem 211
9.6 Fortsatt forsknings- och utredningsverksamhet 216

Bilaga 2 Ortssystem och levnadsvillkor

– Torsten Hägerstrand, Bo Lenntorp, Solveig Mårtensson, Marica Jenstav och Erik Wallin

1. *Samhällsorganisation i tidsgeografiskt perspektiv* 221
1.1 Inledning 221
1.2 Odelbarhetskriteriet 226
1.3 Omgivningen 227
1.4 Verksamheternas projektsammanhang 229
1.5 Befolknings- och föremålssystemet 229
1.6 Det tidsgeografiska samhällspartituret 230
1.7 Projektbudgetering 230

2. *Drag i hushållens levnadsvillkor* 233
2.1 Inledning 233
2.2 Handlingsprogram 234
2.3 Omgivning 236
2.4 Mätinstrument och mått 238
2.5 Resultat 239
2.6 Sammanfattning 263

3. *Transporter i dygnsprogrammet* 265
3.1 Inledning 265

3.2 Förflyttningstider i några stadsområden 266
3.3 Förflyttningar i dygnsprogrammet 272
3.4 Förflyttningssätt och beteende 277
3.5 Sammanfattande synpunkter 279

4. *Kulturutbud och befolkningsunderlag* 283
4.1 Inledning 283
4.2 Val av undersökningsområden och metodik 284
4.3 Traditionella jämförelsemått 285
4.4 Maximala väntetider för deltagande i kulturarrangemang 288
4.5 Kulturarrangemangens tidslokalisering 290
4.6 Exempel från Hässleholms kommunblock 294
4.7 Sammanfattning 295

5. *Yrkeskarriär och stabilitet i bosättningen* 298
5.1 Inledning 298
5.2 Omgivningsstrukturen ur livsperspektivet 300
5.3 Yrkeskarriär och rörlighet 305
5.4 Befattningskonstruktionen i ett urbant tjänstesamhälle . 315
5.5 Sammanfattande synpunkter 321

Appendix Utbud och transportsystem i undersökta områden
1.1 Inledning 323
2.1 Lycksele kommunblock 325
2.2 Hässleholms kommunblock 326
2.3 Örebro kommunblock 328
2.4 Storstockholm 329

Bilaga 3 Hälsa, levnadsvillkor och samhällsmiljö
– Gösta Carlsson

1. Hälsa och välfärd 337
2. Lokal miljö och hälsa 338
3. Dödlighetsförhållanden 339
4. Hälsotillstånd enligt intervjuer 344
5. Ortsmiljö, stress och stressorer 346
6. Sammanfattning och diskussion 348

Bilaga 4 Lokala arbetsmarknader

I Informationsströmmar, sökbeteende och friktionsarbetslöshet– *Claes-Henrik Siven*

1 Inledning 351
2 Informationsinsamling och sökaktivitet på arbetsmarknaden 353

2.1 Både hushållen och företagen har ofullständig information om arbetsmarknaden 353
2.2 Olika typer av sökaktivitet: extensivt och intensivt sökande 354
2.3 Informationskanaler på arbetsmarknaden 354
3 Förhållanden som avgör när en anställning blir av 357
3.1 Det är kostsamt att byta arbetsgivare respektive anställda 357
3.2 Företagets aspirationsnivå 358
3.3 Den arbetssökandes aspirationsnivå 358
3.4 När sker övergången från öppen till dold arbetslöshet? 360
3.5 Det är inte förhållanden på delmarknaden som påverkar sökbeteendet, utan hur man uppfattar dessa 360
4 Den enskilda arbetsmarknadens funktionssätt, interaktioner mellan arbetslösa och vakanser 361
4.1 Systemets reaktion på störningar 363
4.2 Sökprocess och marknadsstorlek 365
4.3 Phillipskurvan 366
4.4 Regionala och branschmässiga variationer i Phillipskurvans utseende 368
5 Samspelet mellan olika regioners arbetsmarknader 372
6 Några slutsatser om inriktningen av framtida forskning . . . 375

II Arbetslöshet orsakad av tillfälliga jämviktsbrister – *Svante Öberg*

1 Inledning 377
2 Modell av arbetsmarknad 377
3 Resultat 380
3.1 Den lokala arbetsmarknadens storlek 381
3.2 Förenklad modell 382
3.3 Regional och yrkesmässig avgränsning 383
3.4 Antagandet om de slumpmässiga variationerna 384
3.5 Antagandet om 20 års medelarbetstid 385
3.6 Antagandet om ett halvt års väntetid 385
3.7 Antagandet om långsiktig jämvikt 386
3.8 Några lokala arbetsmarknader 388
3.9 Några lokala yrkesarbetsmarknader 388
3.10 Sverigekartor 390
4 Sammanfattning 392

III Migration och arbetsmarknad, en modellansats av *Anders Karlqvist* och *Folke Snickars*

1 Flyttning och lokaliseringsval 395
2 En modellbeskrivning 395
3 Några exempel på alternativa utvecklingsförlopp 397
3.1 Om ortshierarkin (modell I) 398
3.2 Om utvecklingen på A-regionnivå 400
3.3 Om flyttningskriterier 402
3.4 Om den länsvisa utvecklingen 403
3.5 Om bruttoflyttningar 405
4 Sammanfattning och tillämpning 407

Bilaga 5 Lokal service

I Olikstora orter och kommunal service. – En granskning av väljarnas attityder i två intervjuundersökningar – Claes Örtendahl

1 Allmänt om undersökningen 411
1.1 Inledning 411
1.2 Kommunal service – flyttning 411
1.3 Principiella mätproblem 412
1.4 De ekonomiska förutsättningarna för kommunal service . 412
1.5 Variationer i individernas behov av och anspråk på kommunal service 415
1.6 Undersökningens tekniska uppläggning 417
1.7 Analysteknik 417
2 Inställning till kommunens service 1966 och 1970 418
2.1 Mätinstrument 418
2.2 Resultatredovisning 419
2.3 Sammanfattning 425
2.4 Sammanfattning av resultat från 1970 års undersökning . 428
3 Inställning till den kommunala miljön 431
3.1 Mätinstrument 431
3.2 Resultatredovisning 431
4 Flyttning 436
4.1 Flyttningsbenägenhet och faktisk flyttning 436
5 Avslutande kommentar 441

Appendix 443

II Kommunal service i olikstora orter – Bengt-Owe Birgersson

1 Inledning 445
2 Undersökningsteknik 447
3 Servicestandard inom olika ortstyper 450
3.1 Mark- och bostadspolitik 450
3.2 Möjlighet att få arbete 452
3.3 Gator och vägar, trafik, vatten och avlopp 453
3.4 Socialsektorn 454
3.5 Idrott, fritidsverksamhet, bibliotek 456
4 Sammanfattning 457

III Aktivitetsmönster hos de boende i små och mellanstora orter – Marja Walldén

1 Inledning 461
2 Teoretisk diskussion rörande individers situation i små resp. större orter 463
3 Resultat 465
3.1 Skillnader i befolknings- och lägenhetssammansättning . 465
3.2 Skillnader i utbud av varor, tjänster och vissa aktivitetsmöjligheter 466
3.3 Jämförelser mellan aktivitetsfrekvenser 470
3.4 Skillnader i tidsanvändningen 478
4 Sammanfattning och kommentarer 479

Bilaga 6 Geodata som utredningsunderlag

1 *Syfte och bakgrund* 485
1.1 Geodata och samhällsplanering 485
1.2 GEDAP och koordinatbaserad statistikredovisning . . . 487
1.3 Geodatagruppen 487

2 *Datorprogram för kartframställning* 489
2.1 Befintliga kartdatasystem 490
2.2 Kartframställning inom regionalpolitisk utredningsverksamhet 491

3 *ERU:s informationssystem för geodata* 498
3.1 Koordinatregister 498
3.2 ERU:s hittillsvarande användning av geodata 500
3.3 Erfarenheter av nuvarande system 501

4 *Behov av insatser för vidareutveckling* 507
4.1 Uppbyggnad och lagring av geodatafiler 508

4.2 Omformning till programanpassade datafiler 509
4.3 Bearbetning och kartframställning 509

5 *Arbetets framtida inriktning* 511
5.1 Uppbyggnad och lagring av geodata 511
5.2 Metod- och programutveckling 512
5.3 Bearbetning och service 513
5.4 Administrativ samordning 513
5.5 Utbildning och forskning 513

6 *Arbetsgruppens slutsatser* 515

Appendix A. Koordinatutnyttjande i statistikproduktionen, bidrag av SCB 518
Appendix B. Koordinatutnyttjande inom CFD, bidrag av CFD . 524

Förteckning över ERU:s bilagor 528
Förteckning över ERU:s underlagsmaterial 530

Bilaga 1 Ortsbundna levnadsvillkor

– rapport från ERU:s arbetsgrupp för studier av hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper

Ur innehållet

- ☐ Mått på ortsbundna levnadsvillkor kan användas i välfärdspolitiken
- ☐ Den lokala arbetsmarknadens teori
- ☐ Arbetsmarknadens matchningsproblem i små och stora orter
- ☐ Det svenska välfärdslandskapet
- ☐ Arbetsfördelningen mellan orter i det tjänsteproducerande samhället

1 Inledning

ERU tillsatte år 1970 en arbetsgrupp för att studera hushållens levnadsvillkor i olika regioner och i samband därmed individernas preferenser för olika bostadsorter.[1] Dessa frågor bedömdes av departementschefen som en av ERU:s huvudfrågor under de närmaste åren. Intresse för frågan har även framkommit genom en rad motioner i riksdagen och i samhällsdebatten i övrigt.

Att levnadsvillkoren skiljer sig åt mellan olika ortstyper har framhållits upprepade gånger. Orsakerna till skillnaderna är dock inte alltid klarlagda. I vilken utsträckning är exempelvis skillnaderna betingade av förhållanden som är knutna till hushållet, dess inkomster och yrkesfärdigheter. I vilken utsträckning beror de på ortstypiska förhållanden, t. ex. den lokala arbetsmarknadens storlek och differentiering? En annan aktuell fråga är huruvida skillnaderna kan uppfattas som likvärdiga, så att fördelar i en ort på ett område motsvaras av nackdelar på ett annat.

Det kan även vara så att levnadsvillkoren i en ortstyp är mer fördelaktiga för vissa åldersgrupper än för andra. Inom hushållen gynnar kanske en viss bosättning några medlemmar på andras bekostnad. Vilka möjligheter har vuxna kvinnor att realisera sina yrkesval i olika ortstyper?

För att genomföra utredningsuppdraget har arbetsgruppen för studier av hushållens levnadsvillkor, HLV, samarbetat med forskare från skilda discipliner. På egen hand eller i samarbete med andra utredningar har gruppen genomfört analyser av befintliga statistikkällor och forskningsresultat. Därvid har intresset koncentrerats på de ortsbundna förhållandena. Urvalet av variabler har betingats av en rad praktiska och teoretiska överväganden, vilka redovisas i de följande kapitlen. Särskilda undergrupper till HLV har belyst mer tekniskt betonade frågeställningar kring hur tidsdimensionen och den geografiska dimensionen kommer in både i forskningen kring levnadsvillkoren och i samhällsplaneringen.

Resultaten av HLV:s arbete redovisas i de följande avsnitten. Presentationen kan sägas ske i tre delar. För det första har arbetsgruppen

[1] Arbetsgruppen tillsattes i början av år 1970. Följande personer har medverkat; generaldirektör Ingvar Ohlsson, ordförande, professor Gösta Carlsson, professor Erik Dahmén, professor Torsten Hägerstrand och docent Kurt Samuelsson. Fil.lic. Sture Öberg har varit gruppens sekreterare. Vidare har fil.lic. Claes-Henric Siven, civilingenjör Erik Wallin och fil. lic. Gösta Guteland deltagit i gruppens arbete. Gruppen har haft fyra sammanträden per år. Arbetet avslutades årsskiftet 1973/74.

utarbetat ett synsätt som ansluter till och kompletterar tidigare forsknings- och utredningsverksamhet på området. I synsättet betonas uppdelningen i sådana tillgångar som individerna själva förfogar över och sådana som är knutna till omgivningen. Namnet på bilagan, ortsbundna levnadsvillkor, anger var HLV har lagt tonvikten. Forskningen kompletterar sålunda låginkomstutredningens undersökningar vilka främst avser individernas egna tillgångar. HLV:s synsätt klargör vissa begrepp inom forskningen kring välfärden, dess fördelning och förändring.

För det andra redovisas hur levnadsvillkoren gestaltar sig i skilda ortstyper. Därvid läggs stor vikt vid förhållanden som rör arbete och service. Hushållsmedlemmarnas möjligheter att erhålla förvärvsarbete i olika ortstyper är av avgörande betydelse för flyttningar och därmed för den regionala utvecklingen. I flera av forskningsprojekten har det varit en strävan att vidareutveckla existerande teorier på detta område. Av kapitel 4 framgår således hur de lokala arbetsmarknadernas utseende och kvalitet kan beskrivas. Vidare analyseras några former av arbetslöshet på de lokala arbetsmarknaderna.

För det tredje diskuteras inställningen till levnadsvillkoren i skilda ortstyper. Representativa urval i befolkningen har därvid tillfrågats om attityder till dels olika ortstyper, dels till den samhälleliga servicen i bestämda ortstyper. Hur man i verkligheten anpassar sig till de ortsbundna levnadsvillkoren genom flyttningar ägnas ett särskilt kapitel. Slutligen har HVL i det avslutande kapitlet sammanfattat sin syn på vad som kommit fram under arbetet med rapporten.

I figur 1:1 redovisas HLV-rapportens disposition samt de olika forskningsprojekt och delutredningar som genomförts inom ramen för utredningen. Självfallet bidrar kunskaper från ytterligare en rad källor till rapportens innehåll. I figuren förtecknas endast de bidrag som resulterat i bilagor eller underlagsmaterial till ERU:s betänkande, SOU 1974:1. Till betänkandet finns även en bilagedel med analyser av produktionsvillkoren i olika ortstyper (SOU 1974:3) samt en bilagedel som behandlar prognoser i den regionala planeringen (SOU 1974:4). I ERU:s huvudbetänkande sammanfattas de olika delarna till en helhet. Hushållens och näringslivets önskemål om olika orters utveckling kombineras där till en sammanhållen syn på den framtida ortssystempolitiken.

B=Bilaga, U=Underlagsmaterial, se lista i innehållsförteckning

Ortsbundna levnadsvillkor, Torsten Hägerstrand m.fl., B2
Hälsa och lokal samhällsmiljö, Gösta Carlsson, B3
Geodata som utredningsunderlag, B6
Regionala bearbetningar av levnadsnivåundersökningen 1968 och hushållsbudgetundersökningen 1969, U14
Tidsstudier som planeringsunderlag, U7
Folk- och bostadsräkningen, U15
AKU-tabeller, bearbetning av februariundersökningarna 1970–1973, U13
Drag i hushållens levnadsvillkor, Solveig Mårtensson, B2
Yrkeskarriär och stabilitet i bosättningen, Erik Wallin, B2
Arbetslöshet orsakad av tillfälliga jämviktsbrister, Svante Öberg, B4
Informationsströmmar, sökbeteende och friktionsarbetslöshet, Claes-Henric Siven, B4
Kommunala prognoser, Bengt Nilsson och Bo Peterson, B12
Samhällsplanering i glesbygd, Erik Bylund, Gösta Weissglas och Ulf Wiberg, B8
Transporter i dygnsprogrammet, Bo Lenntorp, B2
Kulturutbud och befolkningsunderlag, Marica Jenstav, B2
Servicenivå och ortstyp, Bengt-Owe Birgersson, B5
Aktivitetsfält i medelstora orter, Marja Walldén, B5
Attityder och ortstyp i två intervjuundersökningar, Claes Örtendahl, B5
Migration och arbetsmarknad, Anders Karlqvist och Folke Snickars, B 4

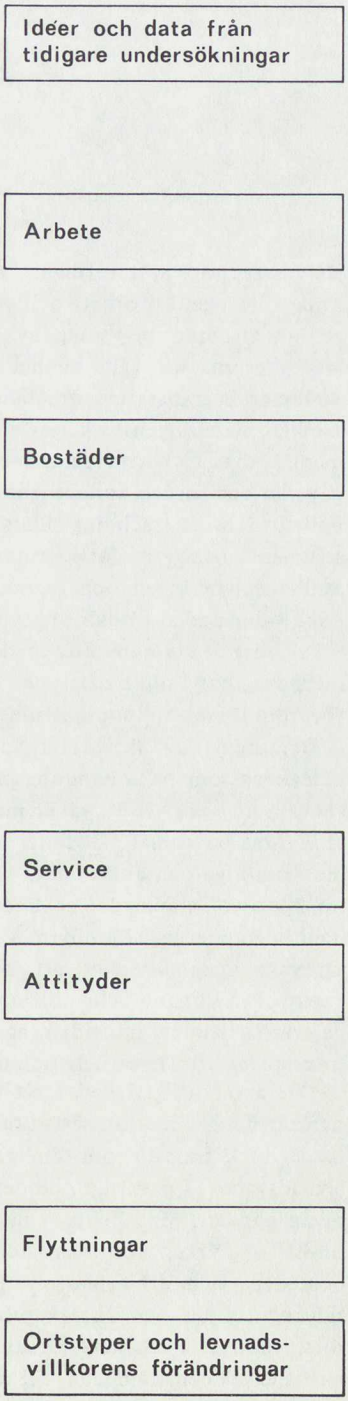

Figur 1:1 Exempel på forsknings- och utredningsverksamhet som utnyttjas i bilaga 1.

2 Synsätt och mätmetoder

HLV:s rapport syftar till att komplettera tidigare igångsatt forskning kring tillgången till arbete och service i olika ortstyper.[1] Analyserna avser att ge en bred belysning av hushållens levnadsvillkor i olika orter. Möjligheterna att välja mellan arbetsuppgifter, tjänster och fritidsverksamheter begränsas av förhållanden som varierar mellan orterna. Bland samhällsplaneringens viktigaste uppgifter ingår att öka hushållens valmängd, dvs. förbättra deras levnadsvillkor, samt att skapa regler för att påverka och fördela valmöjligheter så att enskilda hushålls beteenden inte i alltför stor utsträckning tillåts minska valmängden för övriga. Analysinstrument behöver därvid utvecklas för att kunna tillämpas inom samhällsplaneringen och regionalpolitiken. Forskningen kring den faktiska valmängden i olika ortstyper och hushållssituationer befinner sig på ett inledande stadium. Det är därför viktigt att en rapport om hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper innehåller en rad principiella resonemang förutom försök till uppskattningar av levnadsvillkoren.

Den kedja av aktiviteter som en individ utför under dygnet kan betecknas som hans handlingsprogram. Även i ett längre tidsperspektiv, veckan, året eller livet, väljer man handlingsprogram. Valet gör individen efter egna önskemål, självfallet med hänsyn till åtaganden och ålägganden mot anhöriga och andra inom ramen för den valmängd som är tillgänglig för honom. Valmängden används i föreliggande bilaga till ERU synonymt med begreppet levnadsvillkor. Vid mätningar av levnadsvillkoren visar det sig vara ändamålsenligt att skilja mellan hushållens egna tillgångar, exempelvis köpkraft eller tillgång till bil, och de förhållanden som beror på var i landet individen är bosatt, t. ex. tillgången till kollektiva transporter, förvärvsarbete och utbildning.

Det är naturligtvis svårt att bedöma hur stora valfriheter individerna har när deras situation sätts i relation till uppväxtförhållanden o.dyl. Det torde dock framstå som tämligen klart att ett färre antal viktiga val (av levnadsvanor) i praktiken binder tidsanvändningen lika väl som inkomstnivån gör det. Med hjälp av några få persondata för medlemmarna i ett hushåll – yrke, kön och ålder – kompletterade med uppgifter om bostadens och arbetsplatsens (skolans, daghemmets) läge, inkomster, tillgång till bil och vissa kapitalvaror, och boendekostnader skapas en första bild av hushållets levnadsvillkor. Ett i och för sig fritt val inom hushållet leder nämligen till en rad konsekvenser för den framtida

[1] Se SOU 1970:14, bilaga 4.

tidsanvändningen och ekonomin, både för dem som gjorde valet och för andra. Ett hushåll som väljer att fostra ett barn binder således tusental timmar i vad som skulle kunna benämnas administration av barnets uppväxt, dvs. ordna barnets tillsyn, lek, språkinlärning, socialisering, skolgång, läkarbesök m. m. Dessutom tillkommer en ännu större tidsåtgång till uppfostran och vård, både fysisk och psykisk. Kraven på ständig närvaro av vuxen under hela barnstadiet och framtida samhällsresurser i form av skolor m. m. är ytterligare exempel på hur ett ursprungligen fritt val får konsekvenser för en eller flera vuxnas tidsanvändning under flera år.

Underhåll, reparationer och administration av varaktiga varor, som bostad, bil, TV, hushållsapparatur och kläder, medför att avsevärda tidskvantiteter blir ofria, utom vad gäller den exakta inplaceringen under en tidperiod. På samma sätt inskränkes de vardagliga valmöjligheterna att fritt disponera inkomster snabbt av en rad bundna utgifter.

Betraktas hushållens tidsanvändning och konsumtion under en längre tidsperiod är den således ur vissa aspekter nästan förutbestämd. Valhandlingsmöjligheterna begränsar sig till mer avgörande val av livsstil, kompletterade med möjligheter att välja ordningsföljder för en rad nödvändiga följdaktiviteter. Flera av de viktigare förhållanden som påverkar valet är knutna till boendeorten och dess omgivningar. En utgångspunkt för HLV:s studier är att levnadsvillkoren i högre grad än tidigare bestäms av dessa förhållanden. Det finns fler skäl till detta. För det första svarar tjänster från den offentliga sektorn för en allt större andel av hushållens totala konsumtion. Allt fler av hushållens aktiviteter förutsätter således ortsbundna offentliga investeringar i vägar, skolor, service m. m. För det andra är individernas rörlighet större både i dygnsperspektivet och i längre tidsperspektiv. Allt fler tillgångar i omgivningen kan därmed utnyttjas. För det tredje skapas ständigt nya former av arbetsfördelning i hushållen och i samhället. Dessa förändringar medför större anspråk på hemortens tillgångar. Bl. a. efterfrågas i större utsträckning förvärvsarbete för kvinnor.

Kartläggningar av omgivningens tillgångar bör sålunda ingå som ett naturligt led vid bedömningen av levnadsvillkoren. Välfärdsresonemang och beteendedata kan därvid användas för att göra det urval av kriterier som bör analyseras med avseende på valmöjligheter. Det blir då naturligt att stor tonvikt läggs vid förhållanden som rör arbete och service. Eftersom levnadsvillkoren i stor utsträckning beror på den ortstyp man lever i, är det inte bara viktigt att beskriva de ortsspecifika omständigheter, som påverkar hushållens situation. Det är också betydelsefullt att klargöra vad det finns för möjligheter att genom geografiskt differentierade samhällspolitiska åtgärder påverka levnadsvillkoren i landet. Uppmärksamhet riktas då även mot generella politiska åtgärders regionala effekter, vare sig de är avsedda eller ej. Som exempel på detta kan nämnas att en kraftig utbyggnad av sysselsättningen inom den offentliga sektorn får många ortsbundna effekter på hushållens levnadsvillkor.

2.1 Levnadsvillkor och välfärd

2.1.1 *Definition av levnadsvillkor*

Hushållens[1] levnadsvillkor på en viss bostadsort utgörs av deras egna och omgivningens tillgångar vid en viss tidpunkt. Till de förra hör hälsotillstånd, kunskapsnivå och betalningsförmåga. Till de senare räknas bl. a. tillgången till ett inkomstbringande arbete inom rimligt avstånd från bostaden. Andra exempel är bostadstillgång, tillgång till hälso- och sjukvård, graden av arbetsmarknadens differentiering, utbildnings- och kulturmöjligheter, möjligheten till olika fritidssysselsättningar, kontaktmöjligheter etc. Vid mätningar av levnadsvillkoren måste sålunda en mängd komponenter belysas.

Ett speciellt hushålls levnadsvillkor redovisas i figur 2:1. Egenskaper knutna till hushållet kan för en viss tidpunkt redovisas i form av en balansräkning, se tabell 2.1. I denna ingår dels tillgångar och skulder som normalt ingår i balansräkningar, dvs. de som kan kvantifieras i monetära termer. Dessutom ingår betydelsefulla tillgångar eller egenskaper som många gånger är svårmätbara, exempelvis hälsa och utbildning. För närvarande finns inga möjligheter att mäta dessa förhållanden entydigt vart för sig i ett enda mått. Än mindre kan de sammanvägas till en enda dimension. I praktiken gör man dock avvägningar mellan dessa förhållanden och monetära mått, vilket betyder att det finns överföringsmöjligheter mellan alla dessa mått.

Genom bl.a. förändringar i hushållets sammansättning, utbildning, sparande och inköp av konsumtions- och kapitalvaror påverkar hushållen de egna framtida levnadsvillkoren. Genom kollektiva beslut kan dessutom

[1] Genom att välja hushållet som enhet kan man vid undersökningarna ta hänsyn till att olika aktiviteter kan samordnas mellan medlemmarna i flerpersonshushåll liksom också att vissa förhållanden i omgivningen kan förhindra önskvärda former av samverkan. Hushållet utgör dessutom ofta inkomst- eller konsumtionsenhet. Villkoren för de enskilda medlemmarna i flerpersonshushåll kan också studeras.

Figur 2:1 Hushållens levnadsvillkor vid en viss tidpunkt

Anm.: Som exempel på mått på miljöhygien i bostadsorten och hälsotillstånd hos individen kan nämnas luftföroreningar och andningsbesvär.

Tabell 2.1 Teoretisk fördelning av egenskaper knutna till ett hushåll.

Tänkt balansräkning	
Tillgångssida	Skuldsida
Finansiella tillgångar Materiella tillgångar Hälsotillstånd, fysiskt och psykiskt Kunskapsnivå Socialt läge	Skulder Eget kapital

Anm.: Förhållanden som vanligen inte kan mätas i kronor ingår även.

omgivningens framtida tillgångar påverkas. En schematisk bild av förändringarna över tiden i hushållens levnadsvillkor – det dynamiska betraktelsesättet – framgår av figur 2:2. De tidsmässiga förändringarna i levnadsvillkoren är, liksom vid det statiska betraktelsesättet, se figur 2:1, beroende av hushållets och omgivningens tillgångar. Emellertid förändras både hushållets och omgivningens tillgångar av hushållens beteende.

Förändringar i hushållens tillgångar kan mätas och registreras på en rad olika sätt. I tabell 2.2 redovisas ändringar i de monetärt mätbara tillgångarna i form av en vinst- och förlusträkning. Den del av hushållens nettosparande, som brukar mätas i kronor, utgörs av skillnaden mellan bruttosparandet och avskrivningarna. Bruttosparandet består traditionellt av finansiellt sparande (bankräkningar m.m.) och realt sparande (t.ex. egna hem).

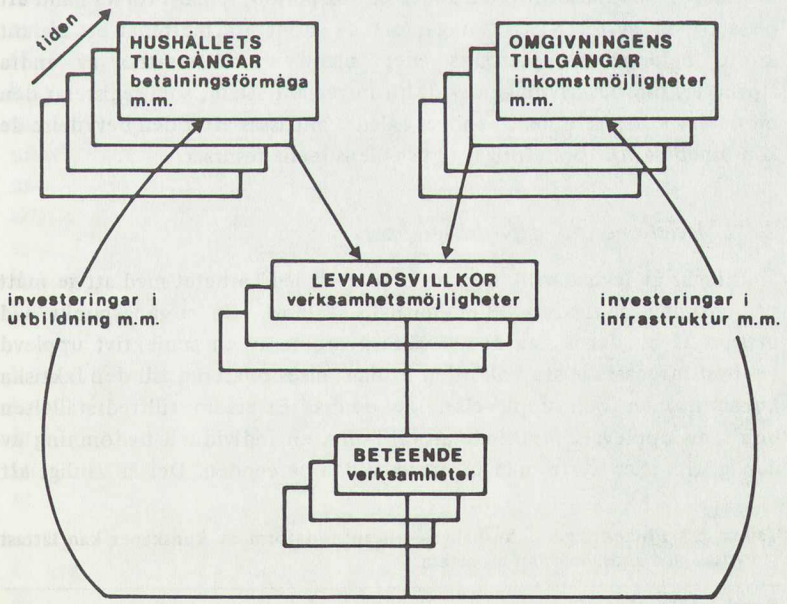

Figur 2:2. Förändringar av hushållens levnadsvillkor över tiden.

Anm.: Ett hushåll med vissa tillgångar, bosatt i en viss omgivning, utövar verksamhet som förändrar de egna tillgångarna positivt (utbildning) eller negativt (hälsovådliga aktiviteter). Hushållens verksamhet förändrar omgivningen även för andra hushåll – till det bättre eller till det sämre. Omgivningens tillgångar förändras ofta genom kollektiva insatser.

Tabell 2.2 Förändringar i hushållens monetärt mätbara tillgångar kan redovisas i form av en vinst- och förlusträkning.

Vinst och förlusträkning	
Konsumtion	Löner
Skatter	Inkomst av kapital
Avskrivningar	Transfereringar
Nettosparande	

Anm.: Individuella vinst- och förlusträkningar kan länkas till samhällets bokföring av inkomster och utgifter. Bland dessa ingår exempelvis transfereringar till individer och hushåll.

Även förändringarna i hälso- och utbildningskapitalet regleras i stor utsträckning av hushållet. Troligen har dock hushållen beträffande hälsokapitalet ett mycket kortsiktigt betraktelsesätt, som delvis torde kunna förklaras av att det saknas enkla mått på förhållanden som påverkar hälsan. Detsamma gäller delvis kunskapsförhållanden. Investeringar i utbildning inkluderar förutom aktiviteter, som brukar klassificeras som privat konsumtion (bokinköp och -läsning), även nästan alla övriga verksamheter, eftersom de vanligen ger erfarenheter och därmed högre kunskapsnivå. De förändringar som enskilda aktiviteter medför, torde vara så små, att deras inverkan ej går att uppfatta. I praktiken torde därför endast kunskapsnivån och dess förändringar kunna mätas.

Bokföringskonton, som redovisar förändringar i betalningsförmåga, kunskaper och hälsotillstånd under en tidsperiod, tjänar i första hand ett pedagogiskt syfte. Klart framgår att de monetära måtten i ett sådant konto behöver kompletteras eller ibland t.o.m. ersättas av andra storheter, om beskrivningen skall bli intressant. Data, som registerar den monetära konsumtionen, behöver således anpassas efter den betydelse de kan innebära för förändringar i hushållens reella resurser.

2.1.2 *Relationer till välfärdsbegreppet*

Mätningar av levnadsvillkoren ingår som ett led i arbetet med att ge mått på enskilda individers eller hushålls *välfärd.* En utgångspunkt vid mätningar av detta slag är att välfärd utgörs av en subjektivt upplevd behovstillfredsställelse. Välfärden brukar anses relaterad till den faktiska konsumtionen och upplevelsen av denna. Eftersom tillfredsställelsen beror av upplevelser inkluderar välfärden en individuell bedömning av den glädje eller nytta man får ut av skilda beteenden. Det är vanligt att

Tabell 2.3 Förändringar i hushållens tillgångar i form av kunskaper kan lättast redovisas med andra mått än monetära.

Kunskapsförändringar	
Utbildningsinvesteringen	Avskrivning av föråldrade kunskaper
	Nettoökning av utbildningskapitalet

Figur 2:3. Relationer mellan begreppen levnadsvillkor och välfärd.

Anm.: Hushållens preferenser bestämmer tillsammans med deras levnadsvillkor det faktiska beteendet. Den subjektivt upplevda glädjen eller nyttan med situationer motsvarar välfärden.

man då jämför sin situation med den man tidigare upplevt och den man tror att andra upplever. Den renodlade upplevelsedimensionen är givetvis omöjlig att mäta. Det behöver inte heller vara nödvändigt att nå så långt. Det räcker att mäta allmänt accepterade relevanta delar av välfärden. Med intervjuer kan man exempelvis försöka fånga in vissa centrala begrepp som utgör delar av välfärden. Varje individ pendlar mellan olika känslotillstånd, trygghet-otrygghet, mättnad-hunger, harmoni eller disharmoni. Dessa känslotillstånd påverkas av en rad förhållanden i individens omgivning. Bland de viktigare kanske kan räknas de känslomässiga kontakterna med närstående individer. Även en mängd förhållanden i samhällets materiella och organisatoriska struktur berör direkt individens välfärd.

En allmän utgångspunkt vid urvalet av för välfärden väsentliga förhållanden är att den påverkas av såväl hushållens egna tillgångar som omgivningens tillgångar. Levnadsvillkorsmätningar utgör således en bas för välfärdsbedömningar. Tillgången till arbete, service, rekreationsmöjligheter och andra förutsättningar för välfärd är alla knutna till hushållets omgivning. Det kan kanske hävdas att de från välfärdssynpunkt är underordnade upplevelsen av individens och hushållens sociala relationer med varandra. Emellertid är de yttre ortsbundna förhållandena, till skillnad från upplevelsen av dem, både praktiskt mätbara och dessutom i stor utsträckning påverkbara med offentliga åtgärder. Var för sig och kollektivt kan hushållen påverka sina egna levnadsvillkor och därmed indirekt välfärden.

Välfärdsresonemang har gamla traditioner.[1] Inom ekonomisk teori har t.ex. konsumtionsteorin[2] haft en särställning under närmare 150 år. Den har varit ett utmärkt instrument för att systematisera orsakerna till hushållens beteende på olika marknader. Vid praktisk tillämpning av teorier, som anknyter till konsumtionsteorin, kan exempelvis befolkningens kortsiktiga beteenden på olika marknader prognoseras. Ekono-

1 Välfärdsteorin grundar sig på valhandlingsteorin. I välfärdsteorin diskuteras hur alla personers skilda önskemål bäst kan tillgodoses med samhällspolitiska åtgärder. En väsentlig fråga är därvid hur de givna skillnaderna i exempelvis inkomster inverkar på åtgärderna.

2 Valhandlingsteorin är en konsumtionsteori som förutsätter att man kan rangordna olika mängdkombinationer av varor och tjänster, vare sig dessa är prissatta på någon marknad eller ej.

metriska modeller kan således beskriva konsumentbeteendet för grupper av hushåll med utgångspunkt i konsumtionsteorin.[1] Relationerna mellan valmängden och det faktiska valet av beteenden förklaras traditionellt i termer av individernas nytta eller avkastning av ett speciellt val. Den allmänna välfärdsteorin behandlar möjligheterna att jämföra nyttan hos olika individer, samt vilka nyttoförändringar som är bäst för enskilda eller kollektivet. Till skillnad från konsumtionsteorin kan den allmänna välfärdsteorin inte fyllas med konkret innehåll, bl.a. beroende på mätproblem.

Välfärdspolitiken baseras således, i linje med konsumtionsteorin, på antagandet att individerna väljer den kombination av olika handlingsalternativ som de med rådande förutsättningar, t.ex. med given information, finner ge högst välfärd. Om individerna föredrar en låg standard i nuet jämfört med en hög i framtiden, återspeglas även detta i deras beteende. Den grundläggande konsumtionsteorin är densamma när valmängdsalternativen beskrivs i monetära termer eller i form av andra mått.

Ett exempel på en välfärdsdefinition, som under senare tid har använts vid praktiska mätningar i Sverige, är låginkomstutredningens levnadsnivåbegrepp.[2] Välfärd har därvid bedömts med utgångspunkt i kartläggningar av individernas resurser, med vilkas hjälp de medvetet kan kontrollera och påverka sin omgivning. För olika komponenter i välfärden preciserar låginkomstutredningen en rad praktiskt mätbara indikatorer. Detta försök till välfärdsbedömning innefattar bl.a. det som i figur 2:2 benämns hushållens tillgångar. Vid en framtida uppföljning[3] av uppskattningar av välfärd i denna betydelse, kommer sannolikt även omgivningens tillgångar att studeras. Möjligheterna att praktiskt använda resultaten vid den samhällsplanering som inkluderar regionalpolitik underlättas därvid.

Vare sig intresset koncentreras på hushållens tillgångar eller de ortsbundna tillgångarna erhålles upplysningar om vissa välfärdsrelevanta förhållanden eller förutsättningar, kort sagt hur man har det eller skulle kunna ha det. Även vissa delar av upplevelsedimensionen i välfärden bör skattas för att ytterligare bredda kunskapen om det omätbara. Härvid brukar man utgå från två skilda metoder. Några för- och nackdelar med dessa redovisas nedan.

För det första ger, som omnämnts tidigare, kartläggningen av hushållets *beteende* vissa upplysningar om dess välfärd. Det är rimligt att utgå från att hushållet av de alternativ det känner till, väljer det som uppfattas som tillräckligt eller mest tillfredsställande. Om hushållets valmöjligheter utökas, så kan också dess välfärd öka. Det är emellertid svårt att uttala sig om hur mycket välfärden ökar. Ett studium av hushållens beteende ger i allmänhet information endast om deras egen subjektiva rangordning av olika alternativ, inte om hur pass mycket de

[2] Se vidare i avsnitt 3.1.

[3] På SCB och institutet för social forskning pågår arbete med en uppföljning av 1969 års undersökningar se avsnitt 3.1. SCB vidareutvecklar mätinstrument och mäter några välfärdskomponenter. SOFI genomför en ny levnadsnivåundersökning.

[1] Den statiska konsumtionsteorin är dock inte avsedd för och kan inte heller användas för att göra utsagor om enskilda hushålls beteenden. Kunskaperna om dessas levnadsvillkor och preferenser är härvid otillräckliga. Även vid empiriskt anknuten analys av långsiktigt beteende på marknader för grupper av hushåll blir alltför många begrepp, som används i teorin, okända. Exempel på sådana är förväntningar, riskaversion och osäkerhet inom hushållen samt omgivningens egenskaper.

skiljer sig från varandra i välfärd. Inte heller finns det möjlighet att på detta sätt mäta välfärden i någon absolut mening.

Ett problem med att utgå från det faktiska beteendet som bas för en bedömning av hushållets välfärd är att individerna på grund av bristande information inte alltid, när det föreligger valmöjligheter, väljer det för dem bästa alternativet. Det kan bero på att de inte känner till alla alternativ men kan också ha att göra med en ofullständig kännedom om konsekvenserna av att handla på olika sätt. Hade man mer information, skulle man under i övrigt lika omständigheter bete sig på ett annat sätt. Studier av beteendet har också den nackdelen, att det inte ger något säkrare underlag för att bedöma konsekvenserna för välfärden av framtida ännu oprövade situationer.

Vid kvantifiering av välfärden i termer av faktiskt beteende är exempelvis den totala konsumtionen av varor och tjänster en naturlig komponent. Detta mått måste dock kompletteras med andra mått av olika slag för att inte ge en felaktig bild av välfärden i olika regioner. Ett par exempel: Sammanställningar av livsmedelskonsumtionen kan kompletteras med uppgifter om kalori-, protein- och fettinnehåll i födan. Vid uppskattning av tidsåtgången för hushållens resor kan man söka särredovisa pendlingsresor till och från arbetet (som ju i allmänhet inte är verksamheter, som skapar någon positiv behovstillfresställelse).

För det andra kan man försöka få ett begrepp om hushållens välfärd i olika situationer genom att ta reda på hushållens *attityder* till dessa. Liksom i fråga om det observerade beteendet är det här fråga om att försöka få fram hushållets egna, subjektiva bedömningar av sin situation[1]. Det är hushållet självt, som med utgångspunkt i sina egna speciella omständigheter får ta ställning till hur det värderar de yttre betingelsernas effekt på den egna välfärden. En fördel med attitydundersökningar är att man på detta sätt kan få information även om förmodade framtida, ännu icke existerande förhållandens effekt på hushållets välfärd.

Attitydundersökningar har dock även ett flertal begränsningar, som kan vara svåra att komma till rätta med. För det första är intervjusituationen i allmänhet helt annorlunda än de situationer man i verkligheten tar ställning till. Eftersom något konkret val inte skall fattas, blir beslutet ofta mindre övervägt än om man måste ta konsekvenserna av sitt beslut. Dessutom tillkommer alla övriga svårigheter, t.ex. att formulera ickeledande frågor och att få fram vad människor innerst inne tycker (och ej vad de tror att den som intervjuar dem vill att de skall tycka).

2.1.3 *Väsentliga komponenter i levnadsvillkoren*

HLV:s urval av variabler framgår av tabell 2.4. Tillgången till arbete och service är sedan länge uppmärksammade i regionalpolitiska sammanhang. De yttre förutsättningarna för social gemenskap påverkas av förhållanden som exempelvis omflyttningstakten bland befolkningen i olika ortstyper. Önskemålen beträffande tillgång till information och rekreation visar på de nya krav som kan ställas på levnadsvillkoren. Detsamma gäller intresset för den hygieniska situationen, som ofta uppmärksammas i pressen, radio och TV-program. I ett senare avsnitt redovisas andra liknande urval av viktiga förhållanden. I HLV:s rapport koncentreras intresset i de beskrivna kapitlen på hushållens tillgång till arbete, bostad och service, dvs. de områden där det varit möjligt att ge ett kunskapsbidrag under utredningsperioden.

[1] Se t. ex. A. Dolven, Bostadspreferenser, Norsk institutt for by- og regionsforskning, Oslo 1974.

Tabell 2.4. Exempel på viktiga ortsbundna komponenter för levnadsvillkoren.

ARBETE
tillgång till förvärvsarbete
tillgång till god arbetsmiljö
BOSTAD
bostadsstandard
bostadsområdesstandard
SERVICE
tillgång till hälso- och sjukvård
tillgång till offentliga kommunikationsmedel
SOCIAL GEMENSKAP
yttre förutsättningar för social gemenskap
INFORMATION
tillgång till lokal information
tillgång till utbildning, allmänna bibliotek och bokhandel
REKREATION
tillgång till offentliga rekreationsanläggningar
tillgång till bad-, ströv- och sportstugeområden
HYGIEN
luft-, buller- och vattensituationen
mentalhygieniska förhållanden

2.2 Att mäta levnadsvillkor

Vid studiet av hushållens levnadsvillkor är det, som framhålls i avsnitt 2.1.1, praktiskt att skilja på två förhållanden som kan registreras vart för sig. Det ena gäller de individuellt varierande förutsättningarna, medan det andra avser möjligheter som är förknippade med bostadsorten. När levnadsvillkoren skall uppskattas för en speciell individ bör båda förhållandena analyseras. Av praktiska skäl gäller mätningarna av levnadsvillkoren oftast enbart bostadsorten. Urvalet av variabler ger dock i allmänhet en antydan om för vilka grupper av hushåll kartläggningen är giltig.

Hushållens olika resurser, t.ex. pengar, kunskaper och hälsa, måste ofta mätas med olika måttstockar. Det föreligger t.ex. knappast några praktiska möjligheter att med monetära mått mäta de förändringar som inträffar i enskilda individers valmöjligheter vid resor mellan bostad och

arbete. Effekterna kan bl.a. gälla samordningen mellan olika individers eller hushållsmedlemmars handlingsprogram. Tiden för gemensam samvaro kanske ökar, då resförhållandena förändras. Vidare kanske möjligheterna till vård och tillsyn av anhöriga ökar. Således inträffar en rad effekter, som med den kunskap vi för närvarande besitter är svåra att fånga upp med mätningar, som baseras på prissystemet. Trots svårigheterna gör hushållen, dels själva, dels kollektivt via den offentliga sektorn, avvägningar mellan vilka ansträngningar som görs för att förbättra olika komponenter.

Även de ortsbundna förutsättningarna brukar kartläggas med hjälp av en rad olika mått. Förekomst av närhet eller tillgänglighet till skilda önskvärda utbud utgör centrala komponenter i dessa karteringar. Sammanvägningsproblemen är dock minst lika stora. Någon gemensam måttstock för olika orters levnadsvillkor finns således inte. Ändå kräver samhällsplaneringen beslutsunderlag, som ger överblick över totala förhållanden i samhället.

Många förhållanden kan åsättas priser i penningtermer för att sedan summeras till mått, som anger totaler. När skilda handlingsalternativ jämförs, måste självfallet de samlade resursinsatserna kvantifieras eller bedömas. För en rad förhållanden blir dock en prissättning svår att genomföra eller onaturlig. Den kan även vara en helt onödig omväg vid vissa jämförelser av förhållanden i olika orter eller regioner. De svårigheter som uppstår när olika måttenheter skall sammanfattas i ett enda, finns närmare diskuterat i cost-benefit-analysen[1]. Det har visat sig att det många gånger kan vara mera informativt att avstå från den slutliga avvägningen av olika mått i ett enda. Speciellt gäller det självfallet när det framtagna materialet inte behöver ligga till grund för konkreta beslut. Eftersom HLV:s uppgift främst är att analysera hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper synes en ansats med flera måttenheter vara den mest naturliga. Flera skäl talar således för att flera viktsystem väljs vid en fördjupad analys av valmängd och faktiska val. Några för- och nackdelar med olika måttsystem diskuteras i den fortsatta texten. Diskussionen bygger på det urval av variabler som motiveras nedan.

2.2.1 *Urval av variabler*

Urvalet av variabler för att beskriva hushållens levnadsvillkor kan ske efter flera principer. Intervjuundersökningar och empiriska studier av hur hushållen beter sig kan ge vägledning. Urvalet kan även ske efter normativa överväganden.

Vad gäller variabler, som beskriver hushållens tillgångar eller resurser, så har HLV stannat för deras förfogande över penningmedel, hushållsmedlemmarnas hälsotillstånd och deras kunskapsnivå i form av bl. a. utbildnings- och yrkesstatus. Med den prioriteringen ansluter sig HLV till en rad tidigare undersökningar, vilket framgår av kapitel 3.

Urvalet av variabler för att beskriva omgivningens egenskaper kan inte göras lika invändningsfritt. Någon tradition inom forsknings- och utredningsverksamheten har inte utbildats på detta område. Hushållens

[1] Se t.ex. P. Bohm och L. Hjort: Samhällsekonomisk värdering av Stekenjokkprojektet. Stekenjokkutredningen, bilaga 4.

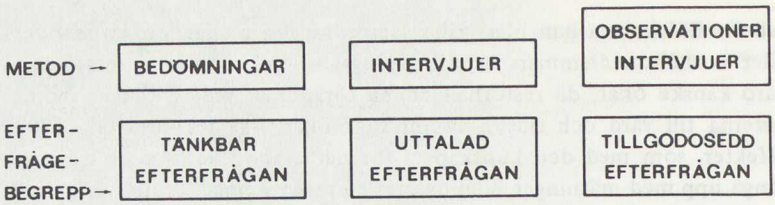

Figur 2:4. Hushållens efterfrågan på viktiga förhållanden i olika ortstyper kan skattas med olika metoder.

behov av eller efterfrågan på ortsbundna förhållanden kan skattas på minst tre sätt, se figur 2:4. Med olika metoder kan en normativ efterfrågan, en uttalad efterfrågan eller en efterfrågan, som bygger på beteendedata, kvantifieras och användas för att välja intressanta variabler för orters levnadsvillkor.

Urval av variabler efter uttalade normer innebär vissa fördelar genom att en alltför låg anspråksnivå på levnadsvillkoren inte får forma samhällets framtida utbyggnad. Även vid normativa ansatser blir självfallet urvalet av variabler beroende på den rådande välfärden. I utvecklade länder diskuteras således mått på "självförverkligande" och liknande variabler medan man i utvecklingsländerna kanske nöjer sig med uppgifter över t.ex. spädbarnsdödlighet och genomsnittlig livslängd. Urvalet av indikatorer styrs naturligtvis dessutom delvis av tillgången på data. Tillgången till förvärvsarbete kan således för närvarande belysas med fler indikatorer än vad förutsättningarna för social gemenskap i skilda ortstyper kan.

Ett av problemen vid ett normativt urval av variabler, som kan beskriva levnadsvillkoren, har länge varit att ge ett konkret innehåll i olika samhällspolitiska mål. Mätningar av hushållens levnadsvillkor måste betraktas med denna problematik som bakgrund. Det innebär också att varje kvantifiering av hushållens levnadsvillkor med all säkerhet möter motstånd från några intressegrupper.

Urvalet av variabler på grundval av empiriska studier av hushållens beteenden eller attityder är förenat med problem eftersom den nuvarande bosättningen och konsumtionen inte kan betraktas som ett balansläge, där hushållen haft valfrihet att kombinera olika önskvärda förhållanden. Alla individers preferenser för olika kombinationer av varor, tjänster och miljöfaktorer kan givetvis ej kartläggas. Vissa värderingar och viss konsumtion kan inte heller godtas av politiska organ. Den uttalade efterfrågan från enskilda medborgare kan nämligen vara alltför beroende av den invanda miljön för att ge utslag i form av krav på förändringar.[1] Det är därför i vissa fall en fördel att kunna vidga en på marknaden registrerad efterfrågan som norm för samhällets ingripanden.

[1] De förväntningar eller anspråk, den enskilde kan ställa på livet, är i stor utsträckning en funktion av invand miljö, informationsnivå och fantasi. Anspråksnivån skiljer sig därför mycket mellan olika människor. Den är i stor utsträckning beroende av den konsumtion man vant sig vid. Konsumtionsstrukturen varierar mellan olika regioner, bl.a. beroende på skillnader i omgivningsstrukturen. Befolkningen i exempelvis en mindre ort, t.ex. en glesbygdsort, ställer således inte alltid anspråk på att få tillgång till kvalificerad utbildning inom räckhåll för en möjlig daglig pendling. Storstädernas befolkning ser det ofta som en självklarhet, att det finns goda valmöjligheter inom utbildningsväsendet.

2.2.2 *Regionindelningar*

Regionbegreppet behandlas i föreliggande rapport som det är praktiskt med avseende på tillgängliga data. En strävan är dock, som framgår av kapitel 9, att betrakta hushållens problem i förhållande till vad som kan benämnas deras normala aktivitetsfält, dvs. deras bostadsomgivning. Bostaden är en naturlig utgångspunkt för hushållets verksamheter och därmed för det regionbegrepp vi bör använda. När levnadsvillkoren i olika ortstyper analyseras understrykes behovet av ett regionbegrepp, som ansluter till hushållens eller *individernas dagliga aktivitetsfält.*[1] De arbetsplatser och serviceinrättningar som hushållen dagligen kan besöka representerar de viktigaste ortsbundna villkoren.

Idealt borde HLV arbeta med funktionellt avgränsade regioner, dvs. områden eller grupper av områden som har likartade levnadsvillkor för hushåll med likvärdiga tillgångar och krav på verksamheter. Hårdras dessa krav måste varje enskilt hushåll studeras för sig, vilket inte är möjligt.

Två bakgrundsvariabler dominerar regionindelningarna i föreliggande rapport. Den ena är ortstypen, mätt i form av exempelvis det lokala befolkningsunderlaget. En indelning av detta slag är de sex s.k. H-regionerna. Den bygger på en klassificering av landets kommunblock efter befolkningsunderlag inom 30 och 100 km:s avstånd från tätortscentrum. Avsikten har varit att fånga upp de generaliserade lokala och regionala aktivitetsfälten för de boende. Varje grupp av kommuner kan förenklat sägas svara mot en ortstyp. Den andra bakgrundsvariabeln är helt enkelt i vilken del av Sverige som hushållen är belägna. Exempel på sådana indelningar i sammanhängande regioner, som således är oberoende av befolkningsunderlaget, är riksområden och län. Ibland kombineras de bägge bakgrundsvariablerna landsdel och ortstyp i en och samma tabell.

2.2.3 *Tiden som måttstock*[2]

Tiden är en dimension, som ofta används som måttenhet. De skilda avståndsförhållanden som medverkar till att levnadsvillkoren skiljer sig mellan olika ortstyper kan direkt översättas i tidstermer. Det geografiska läget får därmed central betydelse när tidskostnaderna analyseras. En betygssättning av transportmöjligheter i olika ortstyper underlättas därmed. Även ortssystemets inverkan på arbetsfördelningen mellan olika grupper av hushåll och mellan individer inom samma hushåll kan med fördel studeras med tidsstudier. En orsak till detta är att det monetära systemet för närvarande omfattar olika andel av hushållens verksamheter

[1] Individernas dagliga aktivitetsfält kan avgränsas med tidsanvändning- och tidsstudier. De förra avser den faktiska tidsanvändningen och visar hur omgivningens tillgångar utnyttjas. De senare omfattar även kombinationer av beteenden som är möjliga att genomföra, dvs. valmängden.

[2] En genomgång av hur tidsdata används inom olika planeringsformer, från nationella sysselsättningsprognoser i långtidsutredningar till MTM-metoder på verkstadsgolvet, återfinns i Att samhällsplanera med tidmått, ERU:s underlagsmaterial 1974.

i skilda ortstyper. Barnpassning kan t.ex. ibland registreras som förvärvsarbete med tillhörande monetära transaktioner. Andra gånger utförs samma verksamhet inom hushållet eller som tjänsteutbyte mellan två hushåll utan att den registreras.

Fördelningen av resurser mellan olika grupper av hushåll utförs i allmänhet med tidsdimensionen i åtanke. Utbyggnaden av trafiksystem är exempel på detta. Detsamma gäller inom enskilda hushåll, vilka exempelvis inom penninghushållningens ram avväger mellan konsumtion och sparande. Tid kan inte sparas direkt men däremot indirekt genom att användas för att förbereda, investera i framtida vidgade resurser.[1] Hushållens faktiska konsumtion och tidsanvändning är bl.a. ett resultat av den tidshorisont man har vid sin planering.

Hushållen har ofta möjligheter att ersätta inköpta tjänster med eget arbete på fritiden. De kan även byta tjänster med varandra, vilket innebär att produktionen inte registreras på penningmarknaden. Studier av tjänstesektorns utveckling och regionala produktionsbetingelser bör därför bygga på observationer i tidsmått, knutna till befolkningens verksamhet i olika ortstyper. Tidsmått har vidare fördelen att de lättare medger jämförelser mellan icke-prissatta verksamheter. Det finns ingen anledning att gå omvägen över pengar då ingen marknad finns. Vid långsiktiga jämförelser av levnadsvillkorens utveckling får tidsmåtten central betydelse då det är troligt att ett stort antal tidsanvändningsposter visar oföränderlighet över tiden på ett annat sätt än de monetärt mätbara transaktionerna. Många tjänster kan dessutom inte substitueras med varor, kanske inte ens med marknadstjänster.

I det urbana samhället med stor samverkan i produktionen är individerna tvungna att hela tiden anpassa sin dagliga tidsanvändning till varandra. Ju mer specialisering och samverkan tilltar i omfattning, desto mer obevekligt pressas *tidskontroller* på individen. Det är dessa kontroller, kanske mer än tidsmängderna i sig, som är det mest givande att försöka komma fram till vid beskrivningen av hushållens levnadsvillkor. Det som skiljer ortstyper från varandra kommer inte heller fram vid jämförelser av medelvärden annat än i smådetaljer. Tidsanvändningen ger en talande information först när man kan se hur verksamheterna fördelas, dels mellan individer i befolkningen, dels för den enskilde individen under en längre tidsperiod.

2.2.4 *Pengar som måttstock*

Hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper hänger nära samman med deras inkomst- och förmögenhetsförhållanden. Inkomsterna består av lön för arbetsprestation, förmögenhetsavkastning, naturaförmåner och transfereringar av olika slag, t.ex. barnbidrag och familjebostadsbidrag. Det är välkänt att inkomsten samvarierar med utbildningsnivån och hälsotillståndet. Dessutom påverkas den av variationerna i de lokala arbetsmarknadernas storlek och sammansättning. Både egenskaper knutna till individen och egenskaper knutna till omgivningen kan således förklara inkomstvariationer. Även för samma arbetsprestation varierar lönen mellan olika

1 Det brukar hävdas att hushållen blir alltmer upptagna av underhållsarbete på olika konsumtionsvaror vilket kommer att begränsa ökningen i varukonsumtionen.

regioner. Hushållens förmögenhetsförhållanden hänger samman med deras sparvilja och sparmöjligheter. Dessutom finns de som har en gynnsam ekonomisk situation genom arv av pengar eller annan egendom.

Sysselsättningsmöjligheterna uppvisar, som framgår av kap. 4, kraftiga variationer mellan olika ortstyper. Den kommunala servicen vad gäller barnstugeverksamheten och annan i infrastruktur kan därvidlag påverka hushållets arbetsmöjligheter. På vissa lokala arbetsmarknader där det är svårt för kvinnor att få arbete blir inkomsten per capita lägre. För mer exakta jämförelser av levnadsstandarden måste även de regionala prisvariationerna beaktas. Andra väsentliga faktorer är tillgången till icke prissatta produkter och graden av självhushållning.

Hushållens betalningsförmåga i olika ortstyper är beroende både av förtjänstmöjligheterna och nivån på de mer eller mindre nödvändiga utgifterna för att tillfredsställa de elementära behoven hos hushållsmedlemmarna. Då det är en kunskaps- och värderingsfråga vilka utgifter som är nödvändiga i ett hushåll är dessa svåra att precisera. Några exempel är viss mat- och bostadskonsumtion. Utgifterna för dessa kostnadsposter kan skilja sig väsentligt mellan olika orter. Antalet medlemmar med och utan inkomst i hushållet har vidare stor betydelse för betalningsförmågan. Skillnader i försörjningsbörda drabbar, som framgår av kapitel 3, vissa orter i större utsträckning än andra.

Åtskilliga monetära restriktioner är beroende av i vilken bostadsort hushållet befinner sig. Vissa av dessa som berör en stor andel av hushållen har belysts i en bilaga till glesbygdsutredningen, SOU 1972:56. Exempelvis skiljer sig utläggen för uppvärmningen av bostäder mellan olika landsdelar, vare sig kostnaden betalas via hyran eller bränsleräkningen. Årsmedeltemperaturen skiljer sig mellan de nordligaste och sydligaste delarna av landet med ca. 10 grader. För en trerumsvilla med oljeuppvärmning och normal värmeisolering kan den årliga skillnaden i uppvärmningskostnader uppgå till ca 800 kr. Skillnaden är beräknad för år 1971.

Både beträffande inkomst- och utgiftssidan är det svårt att analysera villkoren för hushållens ekonomi. Det ovan angivna exemplet på uppvärmningskostnader kan lätt ge en felaktig bild av faktiska monetära restriktioner. Det kan exempelvis visa sig att produktionskostnaderna för bostäder skiljer sig mellan olika regioner i sådan utsträckning att skillnader i uppvärmningskostnader är försumbara. Vill man beakta villkoren för hushållens långsiktiga betalningsförmåga måste både hushållsspecifika och ortsspecifika[1] förhållanden beaktas.

[1] HLV:s problemställning rör regionala skillnader i hushållens levnadsvillkor. Det ligger mot denna bakgrund nära till hands att dela upp förändringarna i hushållens monetära tillgångar i två kategorier. Till den första typen av sparande hör de investeringar som förräntar sig oberoende av ägarens bostadsort, t.ex. banksparande, aktiesparande och vissa försäkringsformer. Till den andra typen hör alla former av investeringar, vilkas avkastning sammanhänger med urbaniseringen. Denna grupp omfattar bl.a. sparande i eget hem, vars värde förändras på grund av urbaniseringen och samhälleliga investeringar. Sparandets och de framtida monetära villkoren är således beroende av ortsspecifika förhållanden.

Som framgår av nästa kapitel är de statistiska uppgifterna över hushållens inkomster i olika ortstyper ofullständiga. Endast en analys av den "totala" inkomsten ger en bild av betalningsförmågan för olika hushåll. Mått på betalningsförmågan utgör en av de viktiga approximationerna på välfärd.[1] Ytliga jämförelser av inkomster i olika ortstyper visar dock inte hur levnadsvillkoren gestaltar sig i dessa. I den befintliga statistiken kan inte olika grupper av individer eller hushåll särskiljas från varandra. Det inkomstbegrepp som används är bl.a. ämnat att belysa skatteunderlag. Det kan därför inte direkt användas för att belysa hushållens ekonomiska resurser, vilka beror på – förutom inkomsten – skatter och bidrag. Samlad statistik över betalningsförmågan finns endast i några få stickprovsundersökningar, som dock är svåra att bearbeta på regional nivå. Den vanliga inkomststatistiken, som bygger på hushållens deklarationer, kan dock bearbetas på ortstyper. HLV presenterar exempel på sådana bearbetningar i avsnitt 2.4.5. Dessa exempel kompletteras med inkomstdata från andra undersökningar.

2.2.5 *Övriga måttstockar*

Även en rad andra mått än tid och pengar kan användas vid mätningar av levnadsvillkoren. De vanligast förekommande är fysiska mått på materiell standard, biltäthet, bostadsstandard, m.fl. Mått på individernas fysiska och psykiska status är, trots den vikt de bör tillmätas, relativt ovanliga. Intresset för aggregerade mått på hälsa, kunskaper m.m. har dock ökat i och med låginkomstutredningens mätningar av hälsotillståndet hos svenska folket. Ett brett upplagt utvecklingsarbete för kontinuerlig registrering av dessa variabler pågår vid SCB.

2.3 Samhällsutveckling, levnadsvillkor och individernas rollfördelning

Samma individer spelar olika roller under en tidsperiod. En privat företagare kan således under kvällstimmar företräda den offentliga

[1] I SOU 1936:59 har detta uttrycks på följande sätt. "Uppgifter om inkomsten och dess grad av säkerhet säger emellertid icke allt beträffande levnadsstandarden. De ger nämligen för det första en skäligen abstrakt föreställning om levnadsstandarden. För det andra anger de icke direkt den *faktiska* utan blott den *möjliga* levnadsstandarden (i de fall då konsumtionen överstiger inkomsten, är det för övrigt inte heller denna, som kommer till uttryck i inkomstsiffrorna)."

Villkoren för sparandet i olika ortstyper är även beroende av en rad samhälleliga åtgärder. Värdet av ett bostadsrätts- eller villainnehav förändras bryskt om en bullrig trafikled byggs utanför fönstret. Varken ägaren eller de boende får någon ersättning. Vissa bostadsområden i expanderande tätorter får en alltmer central lokalisering och därmed ökat värde. Villaägarna i Kalmar och Örnsköldsvik har under de senaste 10 åren upplevt en annorlunda förmögenhetsförändring än de i Växjö och Umeå, beroende på samhälleliga utbyggnader i de senare orterna. Kontrasterna mellan egna hem i olika regioner har behandlats av HLV i SOU 1972:56.

sektorn i ett kommunalt politiskt organ. Alla individer är definitionsmässigt medlemmar i hushållssektorn. Många analyser av samhällsutvecklingen grundar sig på motsatsförhållanden mellan olika roller, t.ex. producent–konsument, tätortsbo–glesbygdsbo eller bilist–icke-bilist. Den uppdelning av beslutsfattare i tre grupper[1] som ERU använder är dock, trots graden av förenkling, klargörande vid en analys av beslutens inverkan på den regionala utvecklingen. Den är även ett lämpligt alternativ vid analys av vilka beslutsfattare som påverkar levnadsvillkoren i olika ortstyper i skilda avseenden. Individernas rollbyten under dygnet, t. ex. från förvärvsarbete till hemproduktion, eller under en längre tidsperiod, t. ex. från anställning inom den privata sektorn till den offentliga, hänger samman med en rad ortsspecifika förhållanden.

2.3.1 *Hushållen*

Vid studierna av hushållen är det de enskilda individernas situation som är central. Levnadsvillkoren för enskilda medlemmar i ett hushåll kan skilja sig åt på ett markant sätt. Det är trots detta motiverat att studera den individgrupp som ett hushåll representerar. En rad beslut om flyttning, bostadsval m.m. fattas av denna grupp. Likheterna med företag och offentlig sektor är i detta avseende slående. Det sociala samspelet mellan hushållen är viktigt för välfärden. Det sociala samspelet påverkas också av regionalpolitiken och den nuvarande stadsbyggnadstekniken och därav resulterande tätortsmiljö.

En del av den miljö som ett visst hushåll lever i kan sägas bestå av andra hushåll. De konkurrerar med det enskilda hushållet om resurserna i regionen, arbeten, kommunal service, utbildningsplatser osv. Hushållen bidrar samtidigt till att skapa erforderligt befolkningsunderlag för önskvärda aktiviteter. Många förvärvsarbetande i en region betyder vanligen goda skatteinkomster och en utbyggd kommunal service. Inom hushållssektorn ryms även den största delen av samhällets sociala nätverk.

Det sociala samspelet mellan hushållen är viktigt för välfärden. Möjligheterna till omfattande kontakter mellan olika generationer kan exemplifiera hur andra hushåll påverkar levnadsvillkoren för ett enskilt hushåll. Dessa villkor har betydelse för hur hushållen kan lösa många vardagliga problem, t.ex. hur unga föräldrar med hemmavarande barn ibland vill ha hjälp med barntillsyn samtidigt som äldre personer, exempelvis far- och morföräldrar, gärna avsätter tid för barnpassning. I större bostadsorter finns potentiellt större möjligheter till socialt samspel[2] med flera hushåll.

Det har i forskningsrapporter hävdats att allt större koncentrationer av hushåll på små ytor dock så småningom kan leda till överstimulering och stress. Inflyttningen till större städer påverkar i hög grad levnadsvillkoren för dem som redan bor där. Vuxna människor i stora städer upplever

[1] Hushållssektorn, företagssektorn och den offentliga sektorn.

[2] De större möjligheterna förutsätter att flyttningarna mellan skilda orter ej är alltför omfattande. I vilken utsträckning ökade samvaromöjligheter utnyttjas eller uppfattas som önskvärda är för närvarande svårt att uppskatta.

exempelvis ständigt nya ansikten i gatumiljön. Det framhålls[1] att detta medför att man har svårt att identifiera sig själv. Hänsynstagandet till främmande människor kan avtrubbas. Konkurrensmentaliteten kanske påverkas.[2]

Inte bara det sociala samspelet utan allt beteende påverkar det egna och andra hushålls framtida beteenden.[3] Som exempel på hur ett hushåll är beroende av övriga hushåll kan nämnas att en rad aktivitetsmöjligheter i olika ortstyper beror av den samlade efterfrågan. Glesbygdsbefolkningens försämrade villkor orsakas således delvis av att de yngre hushållen flyttar. Hög biltäthet i befolkningsfattiga områden betyder normalt dåliga eller begränsade kollektiva transporter för hushåll som saknar tillgång till bil. På längre sikt får vissa beteenden med små omedelbara effekter en allvarlig inverkan på andras levnadsvillkor. En individ vinner ofta tid på att förflytta sig med bil i stället för att utnyttja ledig kapacitet på kollektivt trafikmedel. En omedelbar effekt är att andra bilister på grund av något långsammare trafiktempo kan förlora sammanlagt mer tid än denne bilist vinner. Var för sig uppfattar de troligen ej förseningen. På lång sikt förändras dessutom underlaget för den kollektiva trafiken. Trafikantunderlaget blir för litet varefter trafiken upphör, med effekter för framför allt hushåll utan tillgång till bil.

Verksamheterna eller beteendet inom hushållen kan klassificeras på många sätt. Det är vanligt att de indelas efter vilka behov de tillfredsställer.[4] Ibland kan dock en indelning efter andra principer vara av värde. För att följa arbetsfördelningens regionala variationer och förändringar kan det vara lämpligt att indela verksamheterna i förvärvsarbete, hemproduktion och övriga verksamheter. Nödvändiga verksamheter som direkt är kopplade till förvärvsarbete – exempelvis arbetsresor – redovisas antingen under förvärvsarbete eller övriga verksamheter. Till hemproduktion räknas viss tillverkning – t.ex. matlagning, sömnad och husbygge – samt vissa underhållsarbeten, efterberedelser och reparations-

1 Se t.ex. Urban conglomerates as psychosocial human stressors. General aspects, Swedish trends and psychological and medical implications, UD 1971.

2 Som stöd för dessa påståenden kan nämnas att vissa undersökningar tyder på att neuroser och personavvikelser torde vara vanligare i storstadsområden än i andra regiontyper. Å andra sidan tyder andra undersökningar på att psykoser är vanligare i glesbebyggda områden där stimuleringen – kontaktmöjligheterna och kontakterna – är betydligt lägre. Orsakssammanhangen är dock ej på något sätt klarlagda.

3 Inom ekonomisk teori brukar effekterna av ett visst hushålls konsumtionsmönster på andra hushålls välfärd delas upp i två typer. De förra omfattar de effekter som fångas upp av marknadsmekanismen och prisbildningen på varor och tjänster. De senare brukar benämnas externa effekter. Begreppet innefattar de direkta effekterna av andra hushålls beteende för ett enskilt hushålls levnadsvillkor. I de flesta fallen får enskilda hushålls beteenden mycket marginella och svårmätbara effekter på de övriga hushållens valmängd.

4 I välfärdssamhällen där de elementära materiella fysiologiska behoven i stor utsträckning är tillfredsställda utvecklar hushållen en komplex behovsstruktur, som HLV inte går närmare in på. Varje verksamhet kan normalt sägas tillfredsställa flera behov, på både kort och lång sikt. Försök har gjorts att systematisera olika behov efter hur pass viktiga de är för att man skall överleva eller nå en hög välfärd. En sammanfattning av de behovsmodeller som uppställts av H.A. Murray, G. Murphy, E. Eriksson, A. Maslow och I. Gehl återfinns i M. Agervold, Behovsbegreppet som utgångspunkt för miljöanalys, Rapport R 53:1972. Byggforskningen, Stockholm.

arbeten – t.ex. städning, disk, tvätt och underhåll av konsumtionskapitalvaror och fastigheter. Man kan[1] vidare särskilja viss inköpsverksamhet inklusive transport och lagring i hemproduktionen. Vidare bör en del av den vård av barn, sjuka och åldringar, som utförs inom hushållet, innefattas i begreppet hemproduktion.

En klassificering av hushållens verksamheter efter dessa principer är av speciellt intresse vid studier av den faktiska arbetsfördelningen i samhället. För riket som helhet skattas i tabell 2.5 arbetsinsatserna för måltidsproduktionen. Några försök att beräkna de regionala skillnaderna i fördelningen mellan förvärvsarbete och hemproduktion har ej gjorts. Vi vet dock att hushållen i exempelvis storstadsregionerna konsumerar mer kollektivt, dvs. utanför det egna hemmet. Uppgifterna i tabell 2.5 är mycket approximativt beräknade. Vid en analys av den verkliga arbetsfördelningen måste säkrare data insamlas beträffande hushållens tidsanvändning. Vidare krävs ett noggrannare studium av vilka näringar som är inblandade i viss produktion.

Hemproduktionen är av intresse vid standardjämförelser mellan ortstyper. Traditionella studier av inkomstfördelningen kan inte användas av flera skäl. För det första vet vi att förvärvsintensiteten varierar regionalt. Detta har bl.a. medfört att en del varor och tjänster som köps på marknaden i hushåll där båda makarna är förvärvsarbetande i stället produceras inom hemmet i hushåll där detta inte gäller. Som exempel kan anföras fostran av barn, matlagning, bilreparationer och underhåll av

Tabell 2.5 Arbetsfördelning mellan hushållssektorns hemproduktion och företagssektorns produktion för landets totala "måltidsproduktion".

Verksamhet	Miljoner arbetstimmar per år, ca	
Livsmedelsindustri	160	
Kollektiva bespisningar (inkl. restauranger)	165	
Livsmedelshandel (parti- och detalj-)	250	
Summa förvärvsarbete[2]		575
Hushållens inköpsarbete[3]	450	
Hushållens direkta arbete med måltiderna[4]	1 650	
Summa hemproduktion		2 100
Total produktionsinsats		2 675

Anm.: Siffrorna approximativa

[2] Statistisk Årsbok – antal förvärvsarbetande 1.11.1965. Antalet arbetstimmar per år och sysselsatt har beäknats till 1 950.

[3] Framräknat med ledning av Statistisk Årsboks uppgifter om antal hushåll av olika storlekar samt Ringborg: Varor på väg (uppgifter om gångavstånd och antal köp per vecka) och Börestam-Myrehed: Lönar sig köpet (data om tidsåtgång för inköpen).

[4] Beräknat med ledning av Statistisk Årsboks uppgifter om hushållsfördelningen samt Börestam-Myreheds data om tidsåtgången för arbetet med måltider i olika typer av hushåll.

[1] Se E. Ringborg, Varor på väg, Stockholm 1969, sid 11.

fastigheter. Eftersom en del av produktionen därmed står utanför marknadshushållningen och frekvensen av egenarbetet varierar regionalt kommer därmed jämförelser av de genomsnittliga förvärvsinkomsterna att ge en överdriven uppfattning av skillnader i välfärdsfördelningen mellan olika ortstyper.

För det andra råder det stora skillnader i den tid det tar att genomföra en viss aktivitet beroende på var hushållet bor. Tidsåtgången sammanhänger inte enbart med avståndet till de olika utbudspunkterna (affärer, service, arbetsplatser). Den hänger också samman med trafikapparatens konstruktion och utnyttjandegrad. Av ett senare avsnitt i denna rapport framgår att tillgången till kollektiva kommunikationer är av avgörande betydelse för hushållens möjligheter att genomföra olika dagsprogram. Både regiontyp och bostadsläge inom regionen påverkar därvid villkoren för hushållens tidsanvändning och val av "produktionsteknik".

Vid en diskussion av de produktionsprocesser som försiggår inom hushållssektorn i olika regioner bör man hålla i minnet att samma behov kan tillfredsställas på flera sätt. Hushållsarbetet kan ske mer eller mindre kapitalintensivt, dvs. med mer eller mindre hjälp av olika typer av arbetsbesparande maskiner. Den avvägning mellan olika produktionsmetoder som det enskilda hushållet gör är baserad på hushållets inköpsresurser, kunskap och en värdering av de olika aktiviteternas fördelar och nackdelar. Vissa metoder kräver större inköp av förädlade varor och insats av kapitalvaror än andra och medför därför större kostnader, men oftast tar de mindre tid. För att kunna ge ett perspektiv på bedömningarna av hushållens levnadsvillkor i olika regiontyper är det därför viktigt att man kompletterar undersökningar av hushållens möjligheter att genomföra olika aktiviteter med en beskrivning av hur de faktiskt löser dessa uppgifter. När olika alternativ föreligger uttrycker individerna indirekt rangordningen emellan dessa genom att välja ett av alternativen. Ortsspecifika förhållanden medför ofta att den bästa lösningen för hushållet på samma problem blir helt olikartad.[1]

En ytterligare anledning till att studera den hemproduktion som försiggår inom de enskilda hushållen är att den tekniska kunskapen varierar mellan olika hushåll. Det kan ur regional synvinkel bedömas vara särskilt viktigt att studera regionala skillnader i spridningshastigheten av nya produktionsmetoder och användningen av nytillkomna varor och tjänster. Det är härvid troligt att den genomsnittliga bildningsnivån och förekomsten av vissa nyckelgrupper med kontakter med andra regioner och med utlandet är av särskild betydelse för innovationernas genomslagskraft. Detta kan vara en anledning till att det bedöms vara angeläget med en relativt balanserad befolknings- och yrkesfördelning över olika regioner.

1 Det finns även uppenbara nackdelar med att hänvisa till att samma välfärd kan uppnås med helt olika beteenden. Man kan alltid argumentera för att hushållsgrupper med torftiga förhållanden kompenserar brister i ett avseende med ökad konsumtion av andra för välfärden väsentliga förhållanden. Extremt tolkat kan dock ett sådant resonemang leda till absurda förhållanden som illa rimmar med den normalt vedertagna uppfattningen inom svensk politik och samhällsplanering.

2.3.2 *Företagssektorn*

Tillgången till ett brett urval av förvärvsarbetsmöjligheter är en grundläggande förutsättning för att en region skall kunna erbjuda godtagbara levnadsvillkor för hushållen. Beslut inom det privata näringslivet påverkar dessa förhållanden på ett avgörande sätt. Man kan dela upp effekterna på hushållens levnadsvillkor av dessa beslut i dem som är önskvärda och dem som inte är det. Företagssektorn har således både positiva och negativa externeffekter på hushållssektorn i olika ortstyper. En positiv externeffekt är de landskapsvårdande effekter som jordbrukens verksamhet har. Exempel på negativa externeffekter med starka lokala eller regionala effekter är produktion som påverkar naturmiljön (buller, luft- och vattenföroreningar) i inte önskvärd riktning.

Företagens produktionssystem och hushållens tillgång till förvärvsarbete, varor och service hänger självfallet intimt samman. Medan ERU:s arbetsgrupp för studier av produktionsförhållanden analyserar varuproduktionens lokalisering i ortssystemet med utgångspunkt i önskvärda framtida produktionsförhållanden lägger HLV här tonvikten på den faktiska och önskvärda fördelningen av arbetstillfällen i olika yrken mellan orter i ortssystemet. Inom den förra arbetsgruppen arbetar man bl.a. med enkäter till företag för att kartlägga leveransströmmarna mellan orter och företag. Naturtillgångar och produktionskapitalets lokalisering är exempel på förhållanden inom produktionssystemen som innebär begränsningar på ortssystemets utformning. I figur 2:6 visas i förenklad form hur ett produktionssystem ser ut. Produktionen är uppsplittrad på ett flertal orter i skilda landsdelar.

Medan varor kan transporteras mellan produktionsanläggningar i ortssystemet och lagras i väntan på försäljning eller vidareförädling gäller

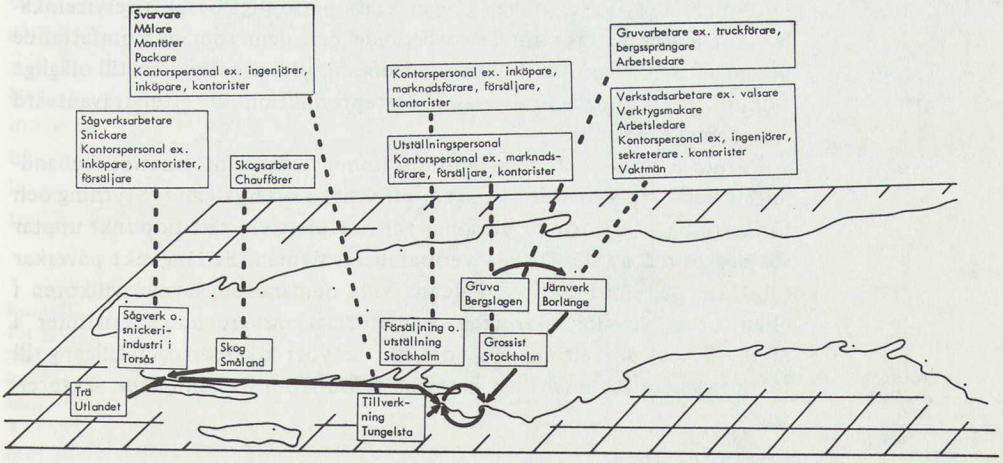

Figur 2:6 Kartan visar ett produktionssystem (tillverkning av konsolbokhyllor) och dess lokalisering. De övre boxarna anger exempel på utbud av förvärvsarbeten som produktionen tillskapar i olika orter.

detta inte för de personer som arbetar inom varuproduktionen. Ett önskemål är att de dagligen skall kunna återvända till bostaden och hushållet. I figur 2:6 visas exempel på hur ett produktionssystem ger sysselsättningsmöjligheter till hushållen på olika lokala arbetsmarknader.

Även utbudet av försäljningsställen för varor påverkar levnadsvillkoren i olika ortstyper. De i produktionssystemet framställda varorna distribueras sedan bl.a. till hushållen för konsumtion. Försäljningen av varorna sker då på marknader som territoriellt anpassas efter exempelvis lokalt befolkningsunderlag, konkurrensförhållanden och hushållens aktivitetsmönster. Dyrare sällanköpsvaror saluförs sålunda endast i orter med förhållandevis stort befolkningsunderlag. En dålig anpassning mellan hushållens dagliga aktivitetsfält och varuförsäljningens lokalisering medför nackdelar för främst de mindre rörliga hushållen. Sektorekonomiska kalkyler, vilka kan visa på fördelarna av stordrift och därmed stora marknadsområden, måste vägas mot fördelarna med god åtkomlighet för hushållen. Den samhällsekonomiska kalkylen, som beaktar både hushållens monetära uppoffringar och tidsanvändningsinsatser av typen förlorad arbetstid vid tidskrävande servicebesök, har i vissa fall svårt att hävda sig mot de sektorekonomiska kalkyler många beslutsfattare måste använda som beslutsunderlag. HLV lägger därför stor vikt vid de möjligheter som står till buds för att mäta hushållens villkor i det ortssystem som i så stor utsträckning formas av snävare kalkyler än den samhällsekonomiska. I ERU:s huvudrapport diskuteras sammanvägningen av de villkor produkttionssystemen kan ställa och de villkor hushållen kan ställa på ortssystemets utformning.

Tjänsteproduktionens lokalisering påverkar hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper på två skilda sätt. Dels ger ett utbud av tjänster arbetstillfällen och dels kan tjänsterna konsumeras. I det senare fallet får tjänsteproduktionens lokalisering i ortssystemet samma inverkan på levnadsvillkoren som lokaliseringen av varuförsäljningen, dvs. åtkomlighet får primär betydelse. Många gånger krävs personligt besök i servicelokalerna. I synnerhet för förvärvsarbetande och dem som har omfattande hemproduktion kan personliga servicebesök ofta vara knutna till olägliga tidpunkter. En decentraliserad tjänsteproduktion är eftersträvansvärd från denna synpunkt.

Förutom varu- och tjänsteproduktionen måste informationsbehandlingen och dess aktiviteter fungera effektivt i ortssystemet. Styrning och förflyttning av varor och personer till rätt plats vid rätt tidpunkt upptar allt större del av den totala verksamhetsvolymen. På lång sikt påverkar tillgången till information, i denna vida bemärkelse, levnadsvillkoren i olika orter via lokaliseringen av informationsberoende aktiviteter i näringsliv och förvaltning. På kort sikt betyder lokaliseringen tillgång till förvärvsarbete för hushållen inom de informationsbehandlande sektorerna.

2.3.3 *Den offentliga sektorn*

Hushållens beroende av den offentliga sektorn hänger bl.a. samman med att dess verksamheter skapar sysselsättning på samma sätt som verksamheterna inom företagssektorn. Vidare svarar den för ett flertal väsentliga serviceutbud. Lokaliseringen av dessa kontrolleras av offentliga organ med politiskt ansvar, t.ex. riksdagen, landstingen och kommunerna. Sätten att påverka fördelningen av offentliga tjänster är härvid många, exempelvis finns extra förmåner för offentligt anställda som bosätter sig i regioner som normalt har svårt att attrahera vissa yrkeskategorier. En rad yrken med lång utbildning finns koncentrerade till den offentliga sektorn, t.ex. läkare, lärare, präster, jurister, socionomer och bibliotekarier. Vissa yrken kan utövas endast inom den offentliga sektorn, t. ex. militära yrken.

Den offentliga sektorn bedriver en rad från konsumentsynpunkt kostnadsfria[1] serviceverksamheter samtidigt som den svarar för en stor del av olika orters fysiska infrastruktur. Sektorns betydelse för levnadsvillkoren är således stor. Utbudet av service riktar sig vanligen endast till vissa befolkningsgrupper. Detta kan medföra en differentiering mellan olika ortstyper så att en del är bättre för yngre hushåll medan andra gynnar de äldre.

Två viktiga indelningsgrunder för den offentliga sektorns utbud brukar särskiljas. För det första kan den som betalar och administrerar utbudet anges. Är det exempelvis staten, kommunerna eller landstingen kallas utbudet för offentlig konsumtion. För det andra kan man redovisa hur utbudet kan åtnjutas av hushållen. Försvaret konsumeras kollektivt, medan skolmåltider konsumeras individuellt. Utbudet av varor och tjänster från den offentliga sektorn har inslag av egenskaper som kännetecknar de teoretiskt definierade kollektiva varorna.[2] Andra hushålls konsumtion av det offentliga utbudet minskar dock alltid mer eller mindre det enskilda hushållets konsumtionsmöjligheter. Många gånger kan konsumtionen av offentlig service skapa köproblem, se figur 2:7. Som exempel på detta fenomen kan anföras vägarna i en region. Om trafiken är relativt liten finns det inte någon konkurrens mellan de olika individer som utnyttjar dem, och möjligheterna att utnyttja dem är inte nämnvärt begränsade. Men i och med att belastningen på vägarna ökar kommer man så småningom till en punkt där stockningsfenomen och trafikförseningar börjar uppträda.[3]

[1] Indirekt betalas givetvis kostnaderna av hushållen. Svårigheten att fördela kostnaderna för produktionen av de s.k. kollektiva varorna på de olika individerna i förhållande till hur dessa värderar denna konsumtion medför att marknadsmekanismen inte kan användas för att få information om vilken avvägning mellan olika kollektiva varor respektive mellan kollektiva varor och privata varor som konsumenterna skulle föredra. Avvägningar sker i stället via den politiska beslutsprocessen.

[2] Kollektiva varor är varor som kan konsumeras av ett hushåll utan att möjligheterna för andra hushåll att konsumera varan begränsas.

[3] Varor av denna typ brukar benämnas halvkollektiva nyttigheter. I och med att vägarna har blivit en knapp resurs i regionen och de enskilda utnyttjarnas intressen i viss mån konkurrerar med varandra finns det möjlighet att, om man så vill, genom prissättning få reda på individernas marginella värdering av nyttigheten i fråga.

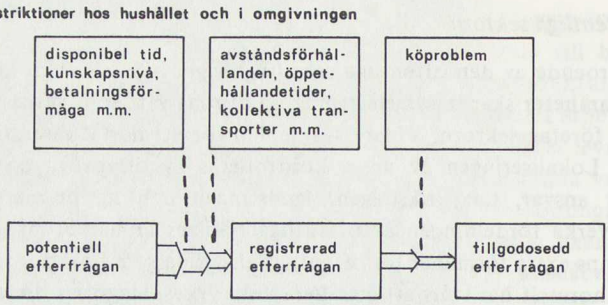

Figur 2:7. Den registrerade efterfrågan på offentlig service kan inte alltid tillgodoses utan att köer uppstår. På en marknad regleras motsvarande obalanser mellan utbud och efterfrågan via marknadsmekanismen, när efterfrågan når över ett visst tröskelvärde.

Det finns i själva verket en kontinuerlig skala utefter vilken olika varor och tjänster kan inordnas. Ytterst få är renodlat "privata" eller "kollektiva". En individs konsumtion av en viss vara har nästan alltid några effekter på omgivningen. Dessa effekter kan vara både positiva och negativa. Då det knappast existerar någon prisbildning på dessa mer eller mindre önskvärda effekter av hushållens beteenden är det svårt att uppskatta deras betydelse för övriga hushålls levnadsvillkor i skilda ortstyper.

Inslaget av kollektiva varor i den offentliga sektorns utbud begränsas även av att utbudet får konsumeras endast av vissa befolkningsgrupper, exempelvis personer i vissa åldrar eller hushåll mantalsskrivna i ett visst landsting. ERU har tidigare[1] framhållit att den offentliga sektorn kan delas upp i en lokal del, som avser ett område av högst ett kommunblocks storlek, en regional del, som avser att försörja en del av landet som är större än ett kommunblock, samt slutligen en nationell del, som består av sådana offentliga tjänster vilkas avsättning inte är förbehållen någon fast avgränsad del av landet.

Det är dock viktigt att skilja mellan den formella och den reella räckvidden hos de offentliga tjänsterna. Den offentliga sektorns utbud med avseende på den befolkningsgrupp som i praktiken har utbyte av dem kan markeras utefter en hel skala, där de nationella nyttigheterna får bilda den ena ytterlighetspunkten, och de strikt lokala den andra. Vi kan alltså tala om en utbudshierarki med olika geografisk räckvidd. I tabell 2.6 exemplifieras den korta räckvidden som gäller för ett offentligt

Tabell 2.6 Räckvidd för en typ av offentlig service. Antal nya ärenden per 100 000 invånare i olika avståndszoner från Norrköpings rättshjälpsanstalt 1971.

Avstånd från Norrköping, km	Antal ärenden per 100 000 inv.
0 – 10	2 307
10 – 20	634
20 – 40	103
40 – 80	7
80 – 160	1
160 – 320	0

[1] Se SOU 1970:3

advokatkontor. Det framgår tydligt att utbudet endast har lokal betydelse även om avsikten kanske varit att det skulle betjäna hela regionens befolkning. Det är således viktigt att understryka att utbudets påverkan på levnadsvillkoren i olika orter inte avgörs av vilka orter och befolkningsgrupper det är avsett att betjäna, utan av vilka grupper som i praktiken har möjlighet att konsumera nyttigheten i fråga.

När man t.ex. säger att en viss specialiserad sjukhusklinik skall förse hela landet med den vårdtyp som kan produceras endast på denna klinik är detta visserligen i och för sig riktigt. Men för att kunna utvärdera den nytta i form av förbättrade levnadsvillkor som hushållen i olika regioner har av utbudet måste man också ta hänsyn till vilka direkta kostnader och uppoffringar som ett utnyttjande av servicen kan förorsaka. För de människor som bor inom pendlingsavstånd från kliniken i fråga kan man nästan karaktärisera den som en lokal kollektiv vara. För människor som bor mycket långt ifrån är den en nationellt avgränsad kollektiv vara.

Hushåll bosatta i skilda delar av landet måste således avsätta olika mängder egna resurser i form av tid och pengar för att kunna utnyttja den kollektiva nyttigheten i fråga. En viktig uppgift för HLV är därför att för skilda befolkningsgrupper kartlägga åtkomligheten av olika former av lokalt, regionalt och nationellt avgränsad kollektiv service. Den offentliga sektorns investeringar och serviceetableringar spelar en avgörande roll för hushållens möjligheter att utföra önskvärda aktiviteter.

Det enskilda hushållets möjligheter att konsumera den offentliga sektorns utbud är delvis beroende på vilket inslag av de kollektiva varornas egenskaper som återfinns i utbudet. I figur 2:7 exemplifieras hur hushållens konsumtion begränsas av förhållanden knutna till egna hushållet och till omgivningen. Varor och tjänster från den offentliga sektorn ingår tillsammans med dem från företagssektorn och den tid hushållen anslår för olika aktiviteter inklusive hemproduktionen. Man kan därför säga att det offentligas utbud av nyttigheter endast bildar utgångspunkt för individernas utnyttjande av dem. Den konsumtion av den offentliga varu- och tjänsteproduktionen som de enskilda hushållen har beror därmed på deras preferenser och hur mycket egen tid och övriga resurser de måste anslå för att kunna utnyttja varan eller tjänsten i fråga.

2.4 Sammanfattning

I kapitel 2 framhålls att mätningar av levnadsstandarden och dess förändringar vanligen utförs från tre skilda utgångspunkter. Den första och mindre vanliga metoden innebär att individernas valmöjligheter studeras. Dessa regleras bl.a. genom lagstiftning, samhällets fysiska utformning och vissa resurser inom hushållen. Inkomster, hälsa och utbildning brukar anges som exempel på hushållsbundna resurser. Begreppet levnadsvillkor används i kapitlet för att beteckna hushållens tillgång till en rad faktorer, t.ex. arbete, social gemenskap samt tjänster eller varor, vare sig de är prissatta eller ej. Hushållens levnadsvillkor

uppfattas således i mycket vid bemärkelse liktydigt med deras valmöjligheter. Då politiska beslut ofta avser förändringar i valmöjligheterna är det naturligt att eftersträva beslutsunderlag där villkoren kvantifieras.

Den andra ansatsen vid mätningar av levnadsstandarden tar sikte på en analys av ett faktiskt val eller beteende. Ramarna för beteendet regleras genom levnadsvillkoren. Beteendet förändrar sedan de framtida villkoren. Politiska beslut syftar sällan till att direkt påverka enskilda hushålls beteenden. Vid analys av samhällsproblem, utvärdering av insatta åtgärder och framför allt vid formulering av mål för utvecklingen är dock studier av beteenden viktiga.

Attitydstudier kan sägas utgöra den tredje metoden i försöken att skatta levnadsstandarden. Attityderna kommer, så långt valmöjligheterna medger, även till uttryck i det faktiska beteendet. Det framhålls dock i kapitlet att attitydstudier bör användas med största försiktighet vid utformningen av samhällspolitiken.

I kapitel 2 utvecklar HLV ett synsätt som ger en naturlig ram för studier av levnadsvillkoren och deras förändringar i skilda ortstyper. Synsättet bygger på en uppdelning av förhållanden som påverkar levnadsvillkoren i två grupper, de som är knutna till hushållet och de som är knutna till omgivningen. Samhällsdebatten kretsar ofta kring huruvida och i vilken utsträckning de hushållsbundna tillgångarna utjämnats mellan olika befolkningsgrupper. Även de regionala skillnaderna brukar därvid uppmärksammas. Progressiv skatt kombinerad med transfereringar till svaga hushåll medverkar till mer likvärdiga ekonomiska resurser hos hushållen i olika ortstyper. Samhällsplaneringens medel avser emellertid ofta direkta förändringar av omgivningstillgångarna. HLV finner därför anledning att i de följande kapitlen speciellt uppmärksamma dessa tillgångar. Forskningen inom HLV:s ram kan därför sägas komplettera låginkomstutredningens undersökningar, vilka främst avser individernas egna tillgångar.

Den del av levnadsstandarden som representeras av bostadsortens tillgångar får allt större betydelse. Bland argumenten för en sådan uppfattning brukar framhållas den ökade rörligheten i dygnsperspektivet och att fler hushållsmedlemmar numera är beroende av bostadsortens möjligheter att tillhandahålla arbete och service. Skillnaderna mellan olika orters omgivningstillgångar hänger ofta samman med befolkningsunderlaget och är därför svåra att utjämna. En förändrad arbetsfördelning inom hushållet och i samhället medför att det ställs större anspråk på förvärvsarbete i bostadsorten för kvinnor. Den större stadens differentierade arbetsmarknad kan av naturliga skäl inte finnas i glesbygdsområden.

Den offentliga sektorns växande andel av det totala konsumtionsutrymmet skall ses mot ovanstående bakgrund. En rad välfärdspolitiska åtgärder gäller vad som brukar benämnas kollektiva varor. Utbyggnaden av sjukvården, skolväsendet och åldringsvården har skett på kollektiv grund. Allt fler av hushållens aktiviteter förutsätter ortsbundna offentliga investeringar. Utvecklingen för de samhällstillgångar som ligger utanför det privata hushållet måste således beaktas för att man skall förstå välfärdsutvecklingen i Sverige.

Samhällsplaneringen kräver beslutsunderlag som ger överblick över totala förhållanden i samhället. Data för enskilda hushåll måste ofta summeras till aggregerade mått. Summeringen kräver enhetliga mått. Många förhållanden kan åsättas priser i kronor och ören för att sedan summeras till mått som anger totaler. När skilda handlingsalternativ skall jämföras måste de samlade resursinsatserna kvantifieras på något sätt.

Den största användningen av tidsmått vid samhällsplanering föreligger för närvarande vid trafikplanering och vid utarbetande av fysiska planer på kommunal nivå. Sammanställningar av planeringsdata från dessa sektorer ligger till grund för den rikspolitiska utformningen av trafikpolitiken, regionalpolitiken och den fysiska riksplaneringen. Vidare kommer tidsanvändningsstudier till användning vid avgränsningar av vad som i HLV:s rapport benämns individernas dagliga aktivitetsfält. Dessa bygger på analyser av både valmängder och beteenden. Vid regional planering är det ofta praktiskt att avgränsa de dagliga aktivitetsfälten efter de kategorier av individer, som är hänvisade till kollektiva kommunikationsmedel. Analyser av hushållens dagliga aktivitetsfält utgör naturliga komplement till den utredningsverksamhet som pågår kring den offentliga sektorns krav på verksamhetsområden för den regionala samhällsplaneringen. Vid analyser av de dagliga förflyttningsmöjligheterna utgör relationen bostad-arbete den kanske viktigaste komponenten. De lokala arbetsmarknadsförhållandena får en alltmer central plats i tidsstudierna.

3 Idéer och data från tidigare undersökningar

- Två tredjedelar av de privatanställda har överhuvud taget inga av anställningsvillkoren fastslagna i något slag av skriftliga bestämmelser.[1]
- Livsmedelsutgifterna upptar ungefär hälften av familjeinkomsten för jordbrukare, lantarbetare och låginkomsttagare[2] med tre eller flera barn i städer och industriorter. Motsvarande siffra för höginkomsttagare[3] var en dryg fjärdedel (27 %).
- Hälften av städernas bostadsstock, mätt i lägenheter, består av lägenheter med högst ett rum och kök. Över hälften av flerbarnsfamiljerna, 3 eller flera barn, i arbetarklassen bor i sådana små lägenheter[4].
- Landsbygdens lägenheter har kvalitetsbrister[5]. Närmare hälften av dem saknar elektriskt ljus. 13 % har längre än 100 m till närmaste källa eller brunn. Av smålägenheterna är en tredjedel antingen förfallna eller behäftade med minst två väsentliga brister, t.ex. "i högre grad fuktiga", "golvet direkt på marken".

Ovanstående resultat från en offentlig utredning om levnadsstandarden i svenska familjer härrör från 1930-talet.[6] I detta kapitel refereras några senare centrala undersökningar med anknytning till hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper. Till att börja med, i avsnitt 3.1, redovisas de allmänna synsätten i utredningarna. Sedan följer fem avsnitt med resultat, hämtade från forsknings- och utredningsverksamhet på området. De gäller den privata konsumtionen (3.2), konsumtion av offentliga tjänster (3.3), tids- och platsanvändningen (3.4) och hushållens tillgångar (3.5). Resultaten gäller sålunda med undantag av avsnitt 3.5 data om hushållens beteende. Relativt få undersökningar har gällt hushållens tillgångar. Speciellt gäller detta sådana tillgångar som hushållen inte kan påverka direkt och som i föreliggande rapport betecknas omgivningens tillgångar. För presentationen av utredningsmaterialet har HLV genomfört egna bearbetningar av redan befintliga källmaterial för att få fram de ortstypiska förhållandena.

1 Sociala Meddelanden, årg. 1935, sid 550
2 Under 3 000 kr i årsinkomst 1932/34
3 Över 5 000 kr i årsinkomst 1932/34
4 Allmänna bostadsräkningen år 1933
5 Allmänna bostadsräkningen år 1933
6 Se SOU 1936:59, Levnadsstandarden i svenska familjer av Rich. Sterner.

3.1 Synsätt i olika utredningar

De stora svårigheterna att med ett enda mått sammanfatta och mäta välfärden för olika individer, hushåll eller grupper av hushåll har man försökt undvika genom att bryta ner välfärden i olika komponenter och mäta dessa var för sig. Bakom varje uppdelning av välfärdsbegreppet i olika delkomponenter vilar då en föreställning om vilka förhållanden som är mest väsentliga för levnadsvillkoren i ett samhälle. Listor över välfärdskomponenter kan konstrueras enligt flera principer, Som exempel kan här nämnas sammanställningar över individens levnadsvillkor över en livscykel. Uppmärksamheten kan också koncentreras på olika komponenter eller tillgångar som är begränsade och samtidigt påverkar levnadsvillkoren – positivt eller negativt, I det följande sammanfattas några av de ansatser som prövats i utredningar under efterkrigstiden.

Redan i slutet av 1940-talet började man i Sverige skissera på undersökningar som skulle kunna ge information om hushållens levnadsvillkor i olika orter. Erik Dahlström preciserade för ca 20 år sedan en lista över de faktorer han ansåg av intresse för stadssociologer m.fl.[1] Listan omfattade följande förhållanden:

a. demografiska förhållanden
b. ekonomiska förhållanden
c. organisationsförhållanden
d. gruppstrukturen
e. den sociala kontakten
f. arbetsmiljön
g. hemmiljön
h. fritidsmiljön
i. personlighetsstrukturen
j. sociala avvikelser.

En rad listor av liknande slag finns nu utarbetade inom forsknings- och utredningsverksamheten på området. De omfattar ibland en blandning av mått på hushållens resurser eller förutsättningar, t.ex. inkomster och utbildningsnivå, och hushållens beteenden, t.ex. traditionella konsumtionsdata. Även exempel på miljöbeskrivningar kan återfinnas blandade med övriga komponenter. Man kan ofta rikta kritik mot listorna. De kan t.ex. vara oprecisa på grund av blandade undersökningssyften.[2]

Som ett led i *låginkomstutredningens* arbete[3] har man använt en av FN konstruerad lista över komponenter, som tillsammans bygger upp levnadsnivån. Listan kan översättas till nordiska förhållanden varefter man försökt empiriskt mäta de olika komponenterna för ett representativt urval av den vuxna befolkningen i Sverige. En omfattande intervjuundersökning genomfördes under tiden maj-juni 1968. Urvalet utgjordes av närmare 6 000 individer. Med undersökningen ville man belysa följande komponenter[4].

1 E. Dahlström, Stadssociologi, i G. Boalt (m. fl.), Sociologi, Stockholm 1951.

2 Man kan t.ex. vara intresserad av s.k. politik-relevanta förhållanden, oavsett om de rör hushållen eller den miljö de lever i.

3 Se SOU 1970:34, 1971:39 samt en rad utkast till betänkanden, t.ex. S. Johansson "Om levnadsnivåundersökningen", Stockholm 1970.

4 Man avvisade möjligheten att använda inkomster eller konsumtionsuppgifter som mått på levnadsnivån. Vidare ansågs det omöjligt att få fram något mått eller index som ensamt kunde ange ett folks levnadsnivå. Man nöjer sig med att mäta ett antal komponenter. Varje sådan komponent (se ovan) mäts med hjälp av ett antal indikatorer.

Primära resurskomponenter	Sekundära resurskomponenter	Konsumtionskomponenter
1. Hälsa	4. Ekonomiska resurser	7. Bostadsförhållanden
2. Sysselsättning och arbetsförhållanden	5. Uppväxtförhållanden	8. Kostvanor
3. Utbildning	6. "Politiska" resurser	9. Fritid och rekreation

Som referensram för en sådan undersökning som denna skulle man kunna tänka sig en ideal situation, en beskrivning av det goda livet. På grund av de stora svårigheterna att definiera en sådan välfärdssituation har undersökarna avstått från detta och i stället utgått från mer allmänt omfattande föreställningar om missförhållanden på olika områden. Komponenterna har valts i avsikt att "belysa och mäta förekomsten av problem för individen". Med hänsyn till utredningens mål, att bilda underlag för politiska beslut, har undersökningen dessutom koncentrerats till sådana problem som kan påverkas genom politiska beslut. Urvalet av levnadsnivåkomponenter anknyter därför till existerande institutionella ramar. För att minska riskerna med ett sådant förfaringssätt har låginkomstutredningen i levnadsnivåundersökningen även tagit med "politiska resurser" som en komponent. Därmed vill man söka mäta både individens möjligheter att, som man uttrycker det, "skydda sig" mot institutionerna och hans möjligheter att på det politiska planet få nya problem beaktade – för att därigenom påverka uppsättningen av institutioner.

Bland olika välfärdskomponenter har i många sammanhang hälsa bedömts vara den allra viktigaste, i varje fall om hälsa definieras i den mycket vida betydelse som förekommer i WHO:s stadga: "ett tillstånd av fullständigt fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande och ej endast frånvaro av sjukdom eller svaghet." En så vittsyftande definition är givetvis mycket svår att precisera närmare, och att finna mått på hälsa i denna betydelse är omöjligt. Redan att mäta hälsa i den mer inskränkta betydelsen frånvaro av sjukdom eller svaghet, vållar betydande svårigheter. Utredningen har i sin kartläggning av (den vuxna) befolkningens hälsotillstånd använt individens egna redogörelse för sitt upplevda hälsotillstånd, genom att i sin intervjuundersökning ta med frågor om sjukdomar, handikapp och allmänt hälsotillstånd. För ett litet urval bland intervjupersonerna uppföljdes även intervjun med en läkarundersökning. Som exempel på de resultat som låginkomstutredningen redovisar kan nämnas att man konstaterar att det för komponenten hälsa i fråga om de flesta sjukdomar inte fanns någon signifikativ skillnad i frekvens mellan olika ortstyper[1]. I några fall fann man dock sådana skillnader, nämligen i fråga om psykiska besvär, magsår och i viss mån förkylningar, som alla var vanligare i storstäderna än i mindre städer och på landsbygden. En annan signifikant skillnad gällde i fråga om tändernas tillstånd, där andelen intervjuade med egna tänder i relativt gott skick var betydligt större i städerna än på landsbygden. I tabell 3.1 visas exempel på utredningens välfärdsindikatorer samt andra samvarierande mått. Tabellen skall ses som ett exempel på de skilda typer av välfärdsmått som kan anses redovisa tandhälsa.

[1] Vissa resultat från undersökningen har bearbetats av HLV, som har kompletterat den regionala indelningen i låginkomstutredningens levnadsnivåundersökning med en indelning i sex ortstyper som är konsekvent uppbyggda efter befolkningsunderlaget. Några sammanfattande tabeller från bearbetningarna presenteras i Urbaniseringsprocessen nr 50, ERU, mars 1972.

Tabell 3.1 Tandläkare per invånare, andel av den vuxna befolkningen som besökt tandläkare under de senaste 12 månaderna och tandstatus för den vuxna befolkningen 1968.

	Mått på konsumtionsmöjligheter	Mått på faktisk konsumtion	Välfärdsindikatorer	
	Tandläkare per 1 000 invånare	Andel av den vuxna befolkningen som		
		besökt tandläkare de senaste 12 månaderna	har egna bra tänder	har lös-tänder
Stockholm	1,6	62	40	21
Norra glesbygden	0,8	37	23	51
Sverige totalt	1,0	55	35	29

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av levnadsnivåundersökningen.

En annan svensk offentlig utredning[1], *servicekommittén,* har liksom låginkomstutredningen försökt lägga en helhetssyn på individen, hushållet och samhället. Man framhåller bl.a. att de komponenter som faller inom kommitténs arbetsområde har avgörande betydelse för individens fysiska, psykiska och sociala välbefinnande. Vidare skapar de förutsättningar för trygghetskänsla och livsvilja, påverkar individens möjligheter till personlighetsutvecklande aktiviteter och gemenskap samt medverkar till eller motverkar jämlikhet. Servicekommittén beskriver sitt arbetsområde genom att ange ett antal servicefunktioner som ingår i begreppet boendeservice. Till boendeservice räknas:

- Barntillsyn i form av institutionell barntillsyn, familjedaghem och tillsyn i barnets eget hem av person utanför familjen samt tillfällig barntillsyn
- Åldrings-, sjuk- och handikappservice förutsatt att den ges i bostaden eller dess närhet
- Fritidsservice och kulturdistribution i form av ordnad verksamhet för alla ålders- och intressegrupper förutsatt att den sker i bostadsområdet
- Mathållning för alla grupper som alternativ eller komplement till självständig hushållning i den egna bostaden. Hit hänförs också frågor om distribution av färdig mat till hushållen för konsumtion i bostaden
- Bostadsvård, daglig städning, veckostädning och storstädning. Hit hänförs olika former för hemhjälp – ofta kombinerad med tillsyn och vård
- Tvätt och klädvård såväl i bostaden, bostadsfastigheten som genom kommersiella anläggningar
- Varudistribution och expeditiva tjänster för alla hushållstyper. Hit hänförs frågor om handelns och de offentliga och expeditiva tjänsternas lokalegenskaper, lokalisering och öppethållande, om olika former av förmedling av varor och tjänster samt distributionsformer.

Servicekommittén arbetar huvudsakligen med servicefrågor, dvs. söker lösningar på funktioner som överförts från det enskilda hushållet till en samhällelig eller kollektiv organisation. Servicebegreppet gäller givetvis hela samhället, vilket får konsekvenser för serviceförsörjningen i exempelvis norra glesbygdsområdet, där bristerna idag är stora. Enligt direktiven skall servicekommittén ej behandla frågor rörande glesbygdens problem, men man framhåller ändå starkt den regionala obalansen då det gäller serviceutbudet. Glesbygdsutredningen[2] och servicekommittén har i viss

[1] Se SOU 1968:38, SOU 1970:68, SOU 1971:25–28 samt SOU 1973:24.

[2] Se SOU 1972:13 och SOU 1972:56.

mån likartade frågeställningar, även om de helt olika förhållandena beträffande de större tätorternas boendeserviceproblem och glesbygdsområdenas servicedistributionsproblematik kräver olika åtgärder från samhällets sida.

Konsumentutredningen har i en lägesrapport preciserat ett hushålls produktionsresurser i avsikt att för det första kunna beskriva hushållets interna produktionskapacitet i förhållande till primära individmål samt för det andra att kunna precisera kraven på de yttre serviceresurser som hushållet behöver. Resurserna har indelats enligt följande lista:

Målresurser

Mänskliga resurser
- Fysisk prestationsförmåga
- Planerings- och kontrollkapacitet

Serviceresurser
- Varor och tjänster (konsumtionsfärdiga)
- Redskap (typ apparater och andra varaktiga konsumtionsvaror, bostadsutrustning och målaktiviteter och transportmedel för målaktiviteter utanför bostaden)

Hjälpresurser

Mänskliga resurser
- Fysisk prestationsförmåga
- Planerings- och kontrollkapacitet

Serviceresurser
- Råvaror, halvfabrikat och tjänster för hushållets egenproduktion
- Redskap (apparater, maskiner, arbetsverktyg, bostadsutrustning för hjälpaktiviteter och transportmedel för hjälpaktiviteter utanför bostaden).

Konsumentutredningen framhåller vidare att en s.k. målresursanalys enligt ovanstående schema skall leda fram till "en specificering av de resurser som är en förutsättning för att hushållets samlade målaktiviteter skall kunna ge ett resultat som rimmar med hushållens primära mål, dvs. hushållsmedlemmarnas fysiska, psykiska och sociala välbefinnande".

Distributionsutredningen studerar hushållens yttre och inre resurser, måltidsproduktionens storlek samt hushållsmedlemmarnas mål och värderingar. Samspelet mellan dessa förhållanden och t.ex. inköpsverksamhetens storlek och organisation behandlas i distributionsutredningens rapporter. I utredningens empiriska studier är man många gånger hänvisad till tidsmått, t.ex. beträffande arbetsinsatsen för inköp eller måltidsproduktion.

Hushållsbudgetundersökningen, som genomförs av statistiska centralbyrån, är en studie av konsumtionens fördelning på olika varor och tjänster i mellan tre- och fyratusen hushåll. *Levnadsnivåundersökningen* ingår som ett led i låginkomstutredningens arbete. Den presenteras ovan. Undersökningsresultaten från bägge dessa undersökningar har bearbetats i samarbete mellan ERU och andra offentliga utredningar.

Statistiska centralbyrån, SCB, i Sverige förbereder uppbyggnaden av ett *välfärdsstatistiskt redovisningssystem.* Centrala inslag i detta är bl.a. levnadsnivåundersökningar, tidsbudgetundersökningar samt undersökningar av inkomstfördelningen efter transfereringar. Arbetet med levnadsnivåundersökningar skall ses som en uppföljning av låginkomstutred-

ningens studier. Främst koncentreras uppmärksamheten på komponenterna hälsa, utbildning, sysselsättning och inkomster.

Inom ramen för arbetet inom *expertgruppen för arbetsmarknadsforskning,* EFA, arbetsmarknadsdepartementet, har avsevärda resurser satsats på studier av flyttningar, både inom landet och från andra länder. I det sociologiska forskningsprojektet "levnadsnivåförändringar i samband med geografisk rörlighet" vid Umeå universitet samt det ekonomiska forskningsprojekt "benefit-cost analys av geografisk rörlighetsstimulans" vid samma universitet är avsikten att utföra en ekonomisk analys av den geografiska rörlighetsstimulansen kompletterad med sociologiska data om individers och gruppers miljöpreferenser. I den ekonomiska kalkylen avser man att försöka räkna även med data som åtminstone inte direkt var möjliga att kvantifiera i kronor. Exempel från denna studie redovisas i kapitel 8. De bearbetningar av 1969 års hushållsbudgetundersökning, som redovisas i nästa avsnitt, har genomförts i samarbete mellan ERU och EFA.

Som framhålls inledningsvis i kapitlet har få utredningar genomfört studier av omgivningens tillgångar. *Stockholms landsting* har dock kompletterat en stor intervjuundersökning med en omgivningskartering, som avser att öka kunskaperna om olika miljöförhållanden i Stockholmsregionen.

Miljön är under ständig förändring – nya inslag tillkommer och andra försvinner eller förändras. Förändringarna får stora effekter på den inomregionala fördelningen av välfärdsutbudet. Det bör därför så långt möjligt beaktas att den insamlade dokumentationen på ett någorlunda enkelt sätt kan hållas aktuell. Landstingets inventering syftar därför bl.a. till att utgöra underlag för uppbyggnaden av en databas för miljöutbudet till tjänst för den regionala planeringen. Inventeringen inriktas på att registrera och rumsligt bestämma anläggningar och arrangemang ägnade att möjliggöra eller underlätta (resp. motverka) olika väsentliga aktiviteter bland hushållen samt ange egenskaper hos utbuden.

Det är självfallet inte möjligt att i en och samma inventering redovisa alla miljöelement, än mindre att ange alla deras egenskaper. De miljöutbud som inventeringen valt att studera är hämtade från olika samhällsområden. Utbuden är i samtliga fall väsentliga för att möjliggöra eller underlätta olika aktiviteter för hushållen. De av Stockholms landsting valda miljökomponenterna är:

1. Demografiska och socioekonomiska förhållanden
2. Bostadsförhållanden
3. Sysselsättningsförhållanden
4. Persontransportmöjligheter
5. Butiksförsörjning
6. Barntillsynsförhållanden
7. Utbildningsförhållanden
8. Hälso- och sjukvårdsförhållanden
9. Fritidsservice
10. Personlig säkerhet
11. Störningar i den fysiska miljön

Det utredningsmaterial som sammanfattas ovan ger en relativt allsidig belysning av olika gruppers levnadssituation. Det har ofta legat till grund för olika socialpolitiska åtgärder, t.ex. i form av stöd till hushållsgrupper som uppvisat låga värden i några avseenden. Mer sällan har undersökningarna kunnat användas som underlag för regionalpolitiska insatser. Materialet har sålunda i allmänhet inte kunnat visa hur hushållens levnadssituation påverkas av ortsbundna förhållanden. Enligt HLV:s uppfattning är det viktigt att komplettera undersökningarna i detta avseende. I det följande presenteras bearbetningar av vissa utrednings-

resultat för att visa hur de ortsbundna förhållandena ibland kan förklara och ibland kan misstänkas ligga bakom skillnader i undersökningsresultaten.

3.2 Den privata konsumtionen

Den årliga reella konsumtionsökningen per invånare i Sverige har i genomsnitt varit drygt 2 % de senaste 40 åren. Den privata konsumtionsvolymen har vuxit snabbare under 1950- och 1960-talen än under 1930- och 1940-talen.[1] För närvarande, år 1973, kan den privata konsumtionen beräknas till drygt 12 000 kronor per capita.

Med det synsätt som används i föreliggande rapport bidrar uppgifter om den privata konsumtionen partiellt till förståelsen av hushållens levnadsvillkor. Bland begränsningarna kan nämnas att den privata konsumtionen mäter ett faktiskt beteende som endast delvis kan användas som underlag för samhällsplanering. Den mäter vidare endast begränsade delar av hushållens verksamheter. En rad verksamheter med negativa effekter på omgivningen t.ex. slitage eller nedskräpning, mäts som bekant ej i konsumtionsmåttet. Vidare är det oklart hur hushållens inköp av varor och tjänster skall periodiceras. Åtskilliga inköp avser kortsiktiga upplevelser medan andra inköp innebär långvariga investeringar i hushållens tillgångar, t.ex. hälsa eller utbildning. Det är även svårt att ge en entydig definition av den privata konsumtionen. Bl.a. skiljer inköpskostnaden många gånger sig från varans eller tjänstens värde. Vissa delar subventioneras dessutom av den offentliga sektorn. Allmänhetens utlägg för receptbelagd medicin var år 1972 c:a 300 miljoner kronor medan riksförsäkringsverket betalade mer än det dubbla i subventioner av samma medicin.[2] Det finns även exempel där företagssektorn subventionerar hushållens konsumtion, t.ex. lunchkostnader eller tjänstebil. Uppgifter beträffande den privata konsumtionens förändringar kan således inte direkt användas som ett mått på välfärdsutvecklingen.

Den privata konsumtionen omfattar inköp och underhåll av dagligvaror och kapitalvaror, kostnader för bostäder och fritidshus, dock inte *inköp* av bostäder, större delen av kostnader för utbildning, hälsovård och fritidsverksamhet samt kostnader för olika typer av tjänster. Alla dessa poster beräknas vanligen från produktionssidan, som i nationalräkenskaperna där man gör årliga skattningar i löpande och fasta priser. För en regional analys krävs andra källor.[3] De mest omfattande uppgifterna om hushållens monetära inkomster och uppgifter erhålls i de s. k. hushållsbudgetundersökningarna. Den senaste[4] genomfördes år 1969.

[1] Se C.J. Dahlman och A. Klevmarken, Den privata konsumtionen 1931-1975, Industrins utredningsinstitut, Uppsala 1971.

[2] Dessutom förbrukas en hel del medicin av sjukhus vilket registreras som offentlig konsumtion.

[3] De metoder som ligger till grund för skattningarna av den nationella privata konsumtionen i långtidsutredningarna torde inte kunna användas för studier av konsumtionen i enskilda orter på grund av det omfattande räknearbete som skulle behövas. Inkomstuppgifter, uppgifter beträffande åldersfördelning, smak, m.m. skulle krävas för enskilda orter. Däremot kan långtidsutredningens data med fördel användas för nationella avstämningar av konsumtionsuppgifter från olika regioner, skattade med hjälp av stickprovsundersökningar.

[4] Undersökningen omfattar drygt 3 000 hushåll, se vidare SCB, Statistiska meddelanden P 1971:9.

Den privata konsumtionen beräknas i nationalräkenskaperna med metoder som uppskattar produktionssidans insatser i form av produktion och försäljning av varor och tjänster till den privata sektorn.[1] Hushållens och framför allt företagens andelar av den totala ekonomiska aktiviteten i samhället har under de senaste decennierna överförts till statliga och kommunala myndigheter samt till socialförsäkringsinstitutioner. Dessa tre sektorer svarade för 14 procent av den disponibla nationalinkomsten år 1950. År 1971 hade deras andel ökat till 37 procent. I kronor räknat har utrymmet för den privata konsumtionen ökat från ca. 7 000 kronor per person år 1963 till knappt 12 000 kronor år 1971. Av denna ökning utgörs drygt 2 000 kronor av prisstegringar. Resterande summa motsvarar en ökad reell konsumtion.

I det följande presenteras den ortstypiska konsumtionen som den framgår av data från 1969 års hushållsbudgetundersökning.[2] Skillnader i konsumtionsmönstret framgår av tabell 3.2. Bland de mera markanta skillnaderna mellan ortstyperna kan nämnas att man i norra glesbygden

Tabell 3.2. Den privata konsumtionen 1969, och dess fördelning fördelad på varugrupper och ortstyper.

	Stockholm	Göteborg och Malmö	Större städer	Södra mellanbygden	Norra tätbygden	Norra glesbygden	Hela riket
Total konsumtion, kronor	29 500	26 100	23 400	22 800	23 600	20 000	23 700
Procentuell fördelning på varugrupper							
Mat och dryck	21,8	21,7	24,7	25,4	25,8	29,9	23,9
Sprit och tobak	5,6	4,7	4,4	3,9	4,1	3,6	4,6
Kläder och skor	8,2	8,8	9,7	9,7	9,5	9,1	9,1
Bostäder och fritidshus	18,2	16,9	17,1	16,6	16,0	15,7	17,3
Inventarier och husgeråd	6,6	8,2	7,9	8,5	8,9	7,7	7,7
Hälsovård	4,8	4,5	4,2	3,5	3,0	3,2	3,1
Transport och kommunikationer inkl. utlandsturism	17,9	16,9	17,2	16,2	17,0	17,2	16,9
Fritid	9,6	9,9	8,9	9,2	8,9	8,9	9,1
Övrig konsumtion	7,2	8,3	5,9	6,9	6,7	4,6	7,1
Summa	99,9	99,9	100,0	99,9	99,9	99,9	99,8

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av hushållsbudgetundersökningen.

1 Statistiska uppgifter inhämtas för produktion, försäljning, inkomster eller omsättning beroende på var i produktionsledet varan eller tjänsten lättast kan definieras i pris. Beräkningarna görs årligen i löpande och fasta priser. I nationalräkenskaperna fördelas den disponibla nationalinkomsten på hushållen, företagen, statliga och kommunala myndigheter samt socialförsäkringsinstitutioner. Hushållens inkomster disponeras i sin tur på konsumtion och sparande.

2 Hushållsundersökningar ger information om konsumtionens omfattning och sammansättning med avseende på skilda typer av varor och varukategorier. Hushållsbudgetundersökningen ger även underlag för marknadsstudier och ställningstaganden i lokaliseringsfrågor. Sådana studier och bedömningar är av betydelse såväl för handelns och servicenäringarnas egen som för samhällets planering. Resultatet av undersökningen kommer vidare att användas för att aktualisera viktunderlaget för konsumentprisindex och för uppskattningar av konsumtionens sammansättning i nationalräkenskaperna.

lägger en förhållandevis stor andel av konsumtionen på mat och dryck. Däremot konsumeras enligt den officiella statistiken sprit och tobak i större utsträckning i storstäderna. I dessa och i de större städerna har man även en hög andel av utgifterna till hälsovård.

Hushållens sammansättning av konsumtionen i olika ortstyper redovisas även i tabell 3.3. En intressant indelning av konsumtionens ändamål används i denna tabell som visar de absoluta utgifterna. Avsevärda skillnader framträder även i tabell 3.3 beträffande konsumtionens sammansättning i olika ortstyper[1]. Reskostnaderna för kollektivtrafik är t.ex. 6 gånger så stor i Stockholm som i Norrland. Bostadskostnaderna i Stockholm är likaså betydligt högre än i andra ortstyper. Från andra undersökningar, se kapitel 6, framgår att boendestandarden inte skiljer sig nämnvärt mellan olika regioner. Resor och sparande i värdepapper kan också betraktas som storstadsaktiviteter. Vid tolkningen av de ortstypiska konsumtionsmönstren bör olikheterna i inkomster och hushållstyper ihågkommas.

Tabell 3.3 Exempel på hushållens utgifter i olika ortstyper 1969.

	Stock-holm	Göteborg och Malmö	Större städer	Södra mellan-bygden	Norra tät-bygden	Norra gles-bygden
Personförsäkringar	400	400	200	400	400	200
Avgifter, licenser och diverse försäkringar	900	800	800	800	800	800
Barnpassning	100	100	100	–	100	100
Hushållstjänster	200	200	200	100	200	100
Bildrift	1 800	1 600	1 700	1 600	1 800	1 500
Resekostnader för kollektivtrafik	600	400	200	100	100	100
Bostadskostnad	5 600	4 500	4 100	3 800	4 000	3 200
varav uppskattade räntor för lån	500	600	400	400	500	300
Direktkonsumtion	11 800	9 700	9 500	9 300	9 700	8 700
varav mat och dryck	6 500	5 700	5 800	5 700	6 000	5 700
sprit och tobak	1 100	800	700	600	700	500
kläder, skor etc.	2 600	2 400	2 200	2 300	2 400	1 800
Rekreationskostnader	3 200	2 700	2 100	2 000	1 800	1 400
varav hobbymaterial o.d.	700	700	500	600	500	300
tidningar, böcker etc.	600	500	400	400	400	300
resor och semester	1 300	900	600	500	500	300
fritidsbostad	300	200	200	200	100	100
Hushållsinvesteringar	7 600	3 700	4 100	4 600	3 800	2 800
varav fordonskonsumtion	1 600	1 300	1 200	1 200	1 300	1 000
kapitalvarukonsumtion	1 800	2 000	1 700	1 800	1 900	1 400
Amorteringar, exkl. bostads- och fritidshus	1 900	900	1 200	1 200	1 100	1 000
Sparande i värdepapper, inköp	300	600	100	–	100	–
Räntor, exkl. bostadslån	500	300	400	400	400	200

Anm.: Vissa utgifter redovisas under flera poster. De olika delsummorna kan således inte summeras.

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av hushållsbudgetundersökningen.

[1] Observera att uppgifterna redovisar *hur mycket pengar* hushållen lägger ut på olika varor och tjänster i ortstyperna. På grund av regionala prisskillnader motsvaras summorna ej av *hur mycket* man köper.

Pris- och volymutvecklingen varierar dock mellan de olika varugrupper som konsumeras. För varaktiga varor såsom bilar och hushållsmaskiner har prisutvecklingen varit lägre än för icke-varaktiga varor som livsmedel och tjänster. Förskjutningen i de relativa priserna hänger samman med den snabba tekniska utvecklingen som medfört relativt lägre produktionskostnader vid varuproduktion än vid övrig produktion. Dessa förhållanden medför t. ex. att befolkningen i Stockholm får alltmer för den relativt stora mängd pengar man lägger ner på arbetsbesparande maskiner i hushållet.

Reskostnader av olika slag kan användas som utgångspunkt för en analys av hur de kan bokföras och kvantifieras på ett för regionalpolitiken intressant sätt. Både monetär konsumtion av transporter och tidsinsatser för förflyttningar måste då beaktas. En utvecklad bokföringsteknik, som registrerar hushållens aktiviteter, med monetära och tidsanvändsningsdata förbättrar möjligheterna att:

1. analysera vilka delar av hushållens levnadsvillkor och beteenden som fångas upp av det monetära systemet
2. bedöma hur studier av tidsanvändningen svarar mot mått på hushållens levnadsvillkor och beteenden
3. belysa sambanden och substitutionsmöjligheterna mellan hushållens användning av monetära resurser och tidsresurser
4. bedöma om det går att skapa en brygga mellan monetära bokförings- och budgetsystem som används inom den offentliga sektorn och mätningar av hushållens levnadsvillkor.

En av avsikterna med bokföringssystemet är att skapa en brygga mellan s. k. mikro- och makrodata. Självfallet skulle ett utvecklat bokföringssystem av ovanstående typ även ge möjligheter att strukturera en rad datainsamlingar som rör hushållens levnadsvillkor eller beteenden.[1]

Tabell 3.4 visar ett exempel på bokföringen av en individs transportaktiviteter som är förenade med penningkostnader. De olika utgiftsposterna i tabellen åtföljs av två tal där det första anger långtidsutredningens sektorsnummer och det andra talat anger postens nummer i hushållsbudgetundersökningen. Vissa monetära poster kan som synes inte erhållas ur befintliga källor. Möjligheterna att kvantifiera den nuvarande konsumtionen i olika ortstyper begränsas även av att stickprovsstorleken i 1969 års hushållsbudgetundersökning är för liten. De data, som skulle kunna redovisas, är för osäkra.

Betydelsefulla delar av det finansiella bostadssparandet bokförs inte tillräckligt noggrant i offentlig statistik. Här avses bl.a. kapitalvinster på grund av värdestegring. Taxeringsvärdet och marknadspriset för egnahem utvecklas olika i skilda orter. Förmögenhetsökningen, mätt t.ex. i marknadspriser, är normalt störst i de mest expansiva tätorterna eller de

[1] Paralleller kan här dras till nationalräkenskapssystemet som bygger på en modell av den ekonomiska verksamheten i ett land. Det bör betonas att den här konkretiserade metodiken skall betraktas som en idéskiss. Tankegångarna behöver således utvecklas innan en fullständig utvärdering av deras användbarhet kan göras.

Tabell 3.4 Exempel på bokföring av en individs transportaktiviteter i en vinst- och förlusträkning.

TRANSPORTAKTIVITETER		
– Monetär konsumtion av:	lokalresor 13:630 taxi 13:631 inrikesresor 13:633–4 varufrakter 13:636 egen bil 9:600–1, 608–9, 611–18 fri tjänstebil 15:628 firmabil privatbruk 15:625 hyrbil 15:626 bensinpengar 13:637 bensin 7:610 parkering 15:620–3, 627 försäkringar m.m. 15:907, 952, 954 övriga transportmedel 9:604–6	
– Monetär konsumtion av utlandsresor 13:800:1 – Monetär konsumtion av post- och teletjänster 13:638–40 – Övriga monetära transport- och förflyttningsverksamheter		– Subventioner av transport- och förflyttningstjänster

Anm.: Siffrorna efter vissa poster avser sektor i långtidsutredningens räkenskapsmodell och utgiftspost i 1969 års hushållsbudgetundersökning. Poster utan siffror bokförs för närvarande ej i dessa typer av kalkyler.

största orterna. Ett flertal utgiftsposter i hushållsbudgetundersökningen och nationalräkenskaperna speglar ändå monetära utgifter för bostadskonsumtionen, exempelvis hyror, reparationer, målning, uppvärmningskostnader m.m. Även uppskattningar av egnahemskostnader och fria bostäder kan tillsammans med bostadsförsäkringar erhållas ur nämnda källa. I tabell 3.5 redovisas bostadskostnader år 1969 för tolv typer av hushåll i olika ortstyper. Som HLV påpekat tidigare varierar andelen hemproduktion mellan ortstyperna vilket gör att tidsmått bör kompletteras de monetära. För att spegla den totala kostnaden för boendet bör således uppgifter om tidsinsatsen för att förbättra boendet redovisas. Många reparations- och underhållsarbeten görs av hushållen själva, ibland genom egen arbetsinsats och ibland genom arbetsbyten mellan hushållen. Dessa bostadsinvesteringar måste skattas genom tidsanvändningsstudier.

3.3 Konsumtionen av offentliga tjänster

Offentliga tjänster tillhandahålles av stat och kommun. Samtliga kommuner skall kunna erbjuda sina invånare en viss minimistandard beträffande kommunal service. Vissa områden av den kommunala verksamheten har därför starkt reglerats, samtidigt som ekonomiskt svaga kommuner erhåller resurser via skatteutjämningsbidragen och andra transfereringsformer. En betydande del av den kommunala verksamheten finansieras helt eller till stor del av till verksamheten knutna statliga bidrag. Ändå blir förutsättningarna för skilda kommuner att erbjuda kommunal service olika. Även den sekundärkommunala verksamheten uppvisar stora geografiska variationer i den service man tillhandahåller allmänheten.

Tabell 3.5 Hushållens bostadskostnader år 1969 i olika ortstyper

Ortstyp	Gifta/ sammanboende, dubbelsysselsatta	Gifta/ sammanboende, enkelsysselsatta	Ensamstående förvärvsarbetande	Yngre arbetarhushåll	Äldre arbetarhushåll	Lägre tjänstemän	Högre tjänstemän	Ensamstående	Gifta/ sammanboende, utan barn	Gifta/ sammanboende, barn 0–6 år men ej 7–15 år	Gifta/ sammanboende, barn 0–6 år och 7–15 år	Gifta/ sammanboende, barn 7–15 år men ej 0–6 år
Storstäder	6 400	6 300	3 400	5 300	3 900	5 100	7 900	3 100	5 300	7 100	8 100	6 800
Större städer	5 100	4 800	2 900	4 800	3 800	5 400	6 500	2 600	4 200	5 900	6 300	5 100
Södra mellanbygden	4 800	4 600	3 000	4 200	3 500	5 000	7 500	2 700	3 900	5 200	5 100	5 200
Norra tät- och glesbygden	4 900	4 600	3 000	4 600	3 500	5 400	7 000	2 700	3 300	5 900	6 100	4 900
Alla	5 400	5 200	3 100	4 800	3 700	5 200	7 400	2 800	4 300	6 100	6 600	5 500
Genomsnittligt antal hushållsmedlemmar	3,2	3,5	1,5	3,2	2,6	2,7	2,9	1,2	2,5	3,5	4,8	4,1

Anm. Stickprovsfel förekommer.

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av hushållsbudgetundersökningen.

Detsamma gäller den statliga verksamheten. I detta avsnitt redovisas exempel på den offentliga sektorns kostnader[1] för tjänsterna.

I tabell 3.6 visas indexserier för ett antal kommuner, grupperade i kommunblocksgrupper, varvid nettokostnaderna per invånare i riket satts till 100. Tabellen visar fritidsnämndens nettokostnader per invånare, nettokostnader i form av bidrag till föreningar och organ samt kostnader för kommunal vuxenutbildning per invånare, sammanvägt med bibliotekens bokbestånd per invånare.

Det sista måttet innehåller således en icke monetär del. De 15 största och minsta värdena i varje kommun i tabellen har särskilt markerats. Det framgår tydligt att de största utläggen per invånare har kommuner, som klassificeras som större städer och norra tätbygden. Övriga ortstyper har lägre utlägg, olika nivåer för olika typer av service. För hela landet är utgifterna för fritidsnämndens samlade verksamhet i kommuner med mindre än 10 000 invånare 18 kr per invånare och år. Motsvarande siffra för kommuner med över 50 000 invånare är 56 kr år 1970. Bland bidragen till föreningar och organisationer skiljer sig mest nettodriftkostnader per invånare för folkbildningsorganisationer. Små kommuner betalar här 6 kr per invånare och år. De större betalar mer än 4 gånger så mycket. Samma relationer gäller nettokostnad per invånare för kommunal vuxenutbildning. Indexserier för barntillsyn, undervisning, socialvård och åldringsvård visar på samma grad av variation mellan kommuner inom samma ortstyp. Utjämnade medianvärden eller medelvärden för ortsgrupper ger givetvis ej samma spridning eftersom spridningen inom grupperna då elimineras.

Då konsumtionen av offentliga tjänster oftast inte mäts med marknadspriser utan med produktionskostnader i form av offentliga sektorns utgifter försvåras som bekant jämförelser av nyttan med tjänsterna över tiden eller mellan olika ortstyper. Principerna för fördelningen av de offentliga tjänsterna mellan olika ortstyper kan bl.a. av denna anledning variera och motiveras med ett flertal skäl, alla lika försvarbara. I figur 3:1 jämförs t.ex. väginvesteringarnas omfattning i olika regioner med bilismens utbredning.

[1] Hushållens kostnader för att konsumera offentliga tjänster ligger utanför det mått som omfattas av offentliga tjänster. Hushållens kostnader skulle dock kunna beräknas på ett flertal sätt. Exempelvis kan alternativkostnader i form av utebliven förtjänst, resekostnader, andra penningutlägg i samband med resor och väntetider, utlägg för den offentliga tjänsten som ibland debiteras hushållen, med flera poster inkluderas eller exkluderas i beräkningarna. Då många former av offentlig service inte debiterar hushållen någon avgift kan de monetära kostnaderna ofta endast skattas genom att den offentliga sektorns utgifter för olika ändamål fördelas på skilda grupper av hushåll efter vissa principer.

Tabell 3.6. Indexserier för ett urval av kommunblock visande: A. Fritidsnämndens nettokostnader per invånare, riket = 100. C. Kostnader för kommunal vuxenutbildning per invånare sammanvägt med bibliotekens bokbestånd per invånare, riket = 100.

Kommun	A Fritidsnämndens verksamhet.	B Bidrag till fören. och organ.	C Vuxenutb. och bibl.
Kommuner i närheten av storstäder			
Huddinge	218 +	101	247 +
Kungälv	161	122	57 –
Haninge	143	156 +	132
Lomma	96	48 –	52 –
Lerum	71	45 –	84
Trelleborg	60	129	76
Tjörn	55	43 –	154 +
Vårgårda	21 –	23 –	30 –
Större "städer" och kommuner nära större städer			
Borlänge	330 +	146	130
Landskrona	303 +	138	162
Västerås	262 +	173	108
Uddevalla	216 +	171	96
Örebro	195 +	245 +	322 +
Hammarö	191 +	78	52 –
Norrköping	181	278 +	312 +
Helsingborg	166	203 +	98
Borås	155	98	121
Degerfors	143	43 –	25 –
Ronneby	139	59	66
Hallstahammar	132	240 +	158 +
Gävle	119	179 +	109
Eskilstuna	81	145	94
Linköping	78	240 +	–
Olofström	76	128	91
Älvkarleby	56	129	34 –
Nora	53	95	73
Grästorp	4 –	63	54 –
Mellanbygdskommuner främst i södra Sverige			
Värnamo	206 +	107	101
Oxelösund	205 +	201 +	75
Karlshamn	153	61	86
Lidköping	139	27 –	68
Arvika	138	101	112
Kalmar	130	242 +	138
Karlskrona	130	169 +	73
Hällefors	117	75	86
Oskarshamn	100	142	128
Söderhamn	80	28 –	–
Hedemora	77	150	44 –
Mellerud	66	54 –	333 +
Åtvidaberg	66	96	46 –
Karlskoga	57	45 –	55 –
Tätbygdskommuner främst i norra Sverige			
Östersund	245 +	94	208 +
Luleå	217 +	200 +	91
Örnsköldsvik	189 +	163 +	143
Härnösand	187	72	154 +
Piteå	179	108	90
Boden	118	163 +	234 +
Gotland	118	140	98
Sollefteå	113	121	59
Mora	43	108	97
Eda	38	142	121
Glesbygdskommuner främst i norra Sverige			
Haparanda	299 +	83	168 +
Kiruna	284 +	111	105
Gällivare	260 +	243 +	269 +
Kalix	148	134	37 –
Älvsbyn	129	128	80
Pajala	122	94	73
Lycksele	87	127	50 –
Vilhelmina	76	91	95
Jokkmokk	69	270 +	116
Överkalix	67	118	175 +
Strömstad	65	66	115
Sorsele	55	34	72
Torsby	49	62	97
Vindeln	46	113	96
Finnskoga-Dalby	45	20 –	132
Storuman	39	69	67
Övertorneå	33 –	97	138
Älvdalen	32 –	78	127
Ovanåker	31 –	49 –	137
Arjeplog	30 –	68	64
Arvidsjaur	27 –	52 –	407 +
Nordmaling	26 –	78	145
Vansbro	26 –	42 –	146 +
Malung	21 –	100	82

Tabellen fortsätter på nästa sida.

Tabell 3.6 (forts.)

Kommun	A Fritids-nämn-dens verksam-het.	B Bidrag till fören. och organ.	C Vuxen-utb. och bibl.	Kommun	A Fritids-nämn-dens verksam-het.	B Bidrag till fören. och organ.	C Vuxen-utb. och bibl.
Ydre	57	105	91				
Munkfors	52	66	78				
Aneby	51	91	41 –				
Nybro	51	130	80				
Rättvik	34 –	46	54 –				
Högsby	23 –	25 –	75				
Gagnef	21 –	73	43 –				
Sunne	17 –	71	74				
Götene	4 –	91	93				

Anm.: De 15 högsta och lägsta värdena i varje kolumn har markerats med + resp. –.

Källa: SOU 1972:44.

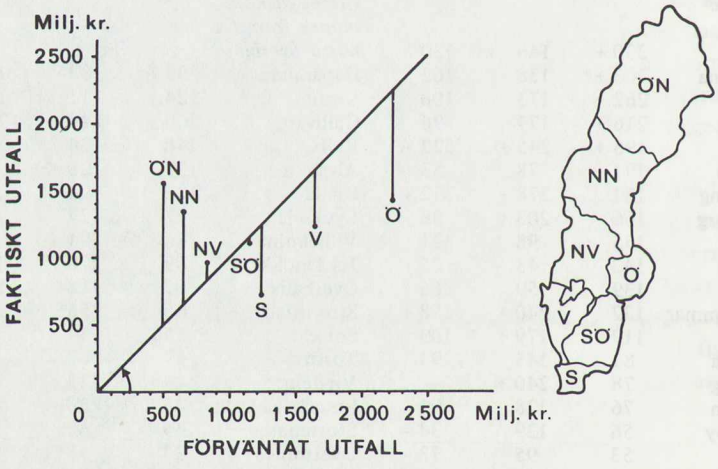

Figur 3:1. Väginvesteringarnas faktiska regionala fördelning 1958–1969 jämfört med den hypotetiska fördelning som erhålls om väginvesteringarna fördelas efter den regionala fördelningen av tillskottet till fordonsbeståndet 1958–1969.

Källa: Väginvesteringarnas och vägstandardens regionala utveckling på det statliga vägnätet under 1960-talet. Statens vägverk 71.07 TÖ 117

3.4 Tid- och platsanvändningen

Någon kontinuerlig uppföljning av hushållens tidsanvändning pågår ej. I en rad stickprovsundersökningar har dock tidsanvändnings- och tidsfrekvensdata insamlats. Tidsanvändningsdata har ofta ett målinriktat syfte, vilket gör att endast delar av den totala tiden kvantifieras. I föreliggande avsnitt redovisas hur den faktiska tidsförbrukningen brukar registreras genom kvantifieringar av individernas verksamheter i skilda geografiska positioner. Särskild vikt läggs vid utseendet på det schema enligt vilket grupper av personer (hushåll, arbetsgrupper, skolklasser, umgängesgrupper) sammanträffar under dagen samt de förflyttningar dessa gruppperingar för med sig. Inom ERU:s ram har sedan länge tidsstudier utförts, se

SOU 1970:14. En noggrann genomgång av tidsstudier återfinns i ERU:s underlagsmaterial U10.

Syftet med studier av hushållens faktiska tidsanvändning är att underlätta den regionala planeringen på olika sätt. Genom att studera beteendet för skilda grupper av hushåll dras slutsatser beträffande vilka restriktioner som påverkar beteendet. Bland klassiska exempel på sådana förhållanden kan nämnas köbildningar, vare sig de uppträder i kommunikationsnät, i trafiken eller på olika serviceinrättningar.

Metoderna vid dessa studier varierar. Kvantifieringar av den faktiska tidsanvändningen kan ske med hjälp av antingen formulär eller dagböcker som hushållen själva fyller i, eller intervjuer med hushållen. Undantagsvis kan man observera hushållets beteende med hjälp av observatörer. Slutligen kan ibland bearbetningar av befintlig statistik, kundregister m.m., ge vissa upplysningar om det faktiska förhållandet.

Dagböcker kan avse antingen hela dygnet eller delar av dygn. Ibland omfattar de samtliga aktiviteter som hushållet gör, ibland endast vissa aktiviteter. Detsamma gäller frågeformulär, som dock vanligen omfattar längre tidsperioder än dygn. Med frågeformuläret kan man fånga in vissa aktiviteter, som har en låg frekvens, dvs. utförs sällan. Exempel på en undersökning, där en fulldygnsdagbok har använts, är skogshögskolestudien, som genomförts av TBS-gruppen. Exempel på en dagbokstyp, som endast omfattar vissa aktiviteter, är ULA-utredningens studier av lärarnas arbetstider. Exempel på frågeformulär, där vissa aktiviteter med låg frekvens studerats, återfinns i familjeberedningens betänkande "Hemarbete och servicekontakter" (SOU 1965:65).

Intervjuer kan läggas upp så att de antingen avser att studera alla eller vissa aktiviteter inom hushållet. Intervjuer kan självfallet kombineras med dagböcker eller frågeformulär. Vidare kombineras de ibland med kartor på vilka man kan registrera en dags resmönster. Kartor har liksom dagböcker med kontinuerlig tidsskala fördelen att hela händelsekedjor måste registreras. På detta sätt erhålles en kontroll över att den sagda tids- och platsanvändningen inte har luckor.

Observationer med exempelvis kameror eller mekanisk räkneapparatur används numera rutinmässigt vid datainsamlingar på detta område. De registrerar antal människor, fordon eller dylikt som passerar vissa ställen. Försök finns även gjorda med registreringsapparatur, som kan bäras av hushållsmedlemmar, varvid deras geografiska läge kontinuerligt kan avläsas.

Det allmänna problemet vid tolkningen av data beträffande den faktiska tidsanvändningen är av principiell natur. Många gånger kan inte dessa data bilda underlag för planering. Lättförklarliga orsaker – vilka kan hänföras till omgivningens faktiska innehåll – till hushållens beteende fångas ej in i analysen. Först efter kompletterande studier av tillgången till arbetsplatser, kommunikationer och serviceutbud kan hushållens faktiska verksamheter förklaras eller analyseras med avseende på valbeteende och preferenser.

Observation av faktiskt beteende innebär vidare att vad man brukar benämna den normativa ansatsen kan gå förlorad. Det blir alltför lätt att dra "felaktiga" slutsatser av undersökningsresultaten. När man t.ex. kan konstatera att hushållen i Stockholm besöker livsmedelsbutiken betydligt oftare än hushållen i norra glesbygden, innebär det inte att hushållen i Stockholm har större behov av livsmedel. Planeringen kan självfallet inte

heller ta ett sådant faktum som underlag för ett beslut om att lägga ned fler livsmedelsbutiker i norra glesbygden.

Fördelarna med studier av hushållens faktiska fördelning av tid på skilda verksamheter är att beslutsfattare och samhällsplanerare breddar sin empiriska kunskap om dessa förhållanden. Analyser av representativa urval av hushåll med skilda problem ger även avsevärd information om hushållens levnadsvillkor, framför allt när den kompletteras med den intuitiva kunskap alla besitter.

Exempel på hur tidsanvändningen i ett hushåll under ett dygn kan illustreras redovisas i figur 3:2. Diagrammet visar olika typer av utbud

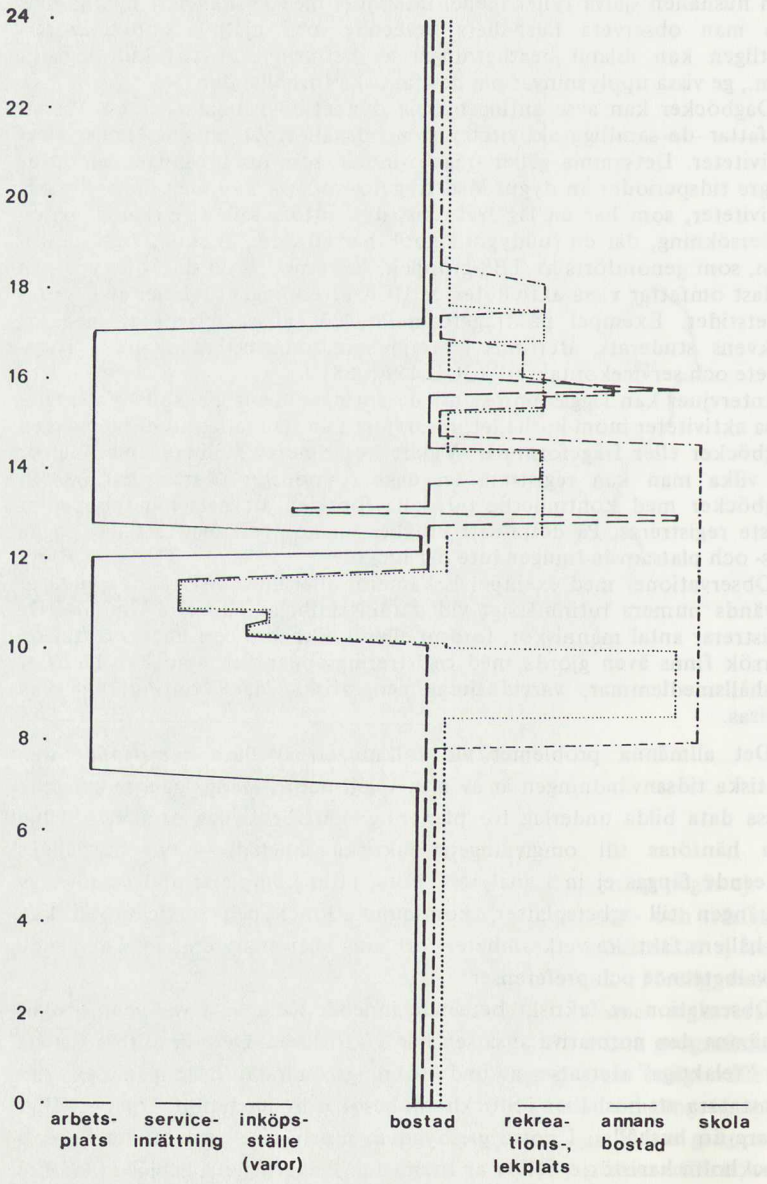

Figur 3: 2 Exempel på tidsanvändningen i ett hushåll under ett dygn.

Anm.: Se nästa sida.

Hushålls-typ: Förvärvsarbetande (heltid) + icke förvärvsarbetande + studerande + småbarn
M 44 år, kontorstjänsteman. Normal arbetstid: 0730–1200, 1300–1700
K 38 år, hemmafru. Dagmamma åt två barn, det ena mellan 0745 och 1830 (vistas i lekskola 1300–1600), det andra mellan 0900 och 1800
M 11 år, elev på grundskolans mellanstadium
M 7 år, elev i lekskola
Bostad: Villa i medelstor stad. Läget perifert
Fordon: 1 bil, 4 cyklar
Avstånd: M 44/arbete: 3 km, K 38/mjölkinköp: 400 m.
M 11/skola: 1,8 km; bollplan 1,8 km
M 7/lekskola: 400 m; tandläkare: 2,3 km; lekplats: 200 m

Kommentar till diagrammet:

M 44: Fasta arbetstider. Äter lunch i bostaden. Alla förflyttningar sker med cykel.
K 38: Åker bil på förmiddagen, går på eftermiddagen. Ärendena på förmiddagen ligger på längre avstånd och båda dagbarnen samt M 7, som skall besöka tandläkaren, måste följa med. På vägen till Folktandvården görs inköp av handskar och livsmedel. Det ena dagbarnet ledsagas till lekskolan efter lunch. På hemvägen gör K 38 mjölkinköp. Går därefter till lekplatsen, där M 7 befinner sig, hämtar hem honom och arbetar sedan i trädgården tills M 11 kommer hem från skolan och skall ha mellanmål. Hämtar senare på eftermiddagen det ena dagbarnet vid lekskolan.
M 11: Skolgång 0810–1440. Cykelförflyttningar. Lunch i skolan. Besöker vid tre olika tillfällen bollplaner eller lekplatser för att spela fotboll.
M 7: Går ensam till lekskolan och visats där 0845–1005. Går hem sedan modern ringt och meddelat om tandläkarbesök 1100. Följer K 38 enligt ovan. Går själv till lekplats efter lunch, hämtas av K 38. Går efter mellanmål i bostaden åter till lekplatsen i sällskap med M 11. Går hem för ytterligare mat och gör senare ytterligare ett besök på lekplatsen.
Besök: Ca 0745: dagbarn 1 avlämnas av förälder
Ca 0905: dagbarn 2 avlämnas av förälder
1730–1740: dagbarn 1 avhämtas av förälder
1730–1830: dagbarn 2 avhämtas av förälder
0730–0735: leverans av läskedrycker
1450–1525: M 7 har besök av kamrat (från 400 m)
Telefonsamtal: K 38 ringer upp följande
0845–0853: Folktandvården
0855–0856: Lekskolan där M 7 vistas
0900–0905: Dagbarn 2:s föräldrar
1705–1708: Granne
K 38 tar emot samtal från annan granne 1800–1810
Måltider: M 44/morgonmål: 0620–0700; lunch: 1215–1235; kvällsmål: 1740–1755
K 38/morgonmål: 0806–0820; lunch: 1215–1233; kvällsmål: 1740–1755
M 11/morgonmål: 0745–0755; lunch: 1120–1128; kvällsmål: 1840–1850
M 7/morgonmål: 0805–0835; lunch: 1215–1233; kvällsmål: 1840–1850

Källa: Urbaniseringsprocessen nr 17, Geografiska institutionen Lund 1968

längs den horisontella axeln. När den grafiska presentationstekniken kompletteras med en fyllig figurtext av det exemplifierade slaget erhålles onekligen en mycket god bild över hushållens verksamheter eller konsumtion i vid mening. En första komplettering av beskrivningen torde med fördel innehålla de varuströmmar som förekommer i anslutning till hushållets olika verksamheter.

Tabell 3.7 Exempel på registrering av tidsanvändning i form av besöksfrekvenser. Data i tabellen avser procentuell fördelning av ett års besök, baserade på skattningar av ett urval individer i åldrarna 13–74 år i stadsdelarna Blackeberg, Vällingby, Hässelby Strand.

Anläggning aktivitet	Andel av besöken %	
Idrottsanläggningar	2,0	
Samlingslokal	1,2	
Ungdomsgård	0,8	
Danslokal	0,4	
Bio	0,7	
Finkultur	0,6	
Bibliotek	0,6	
Skansen, Gröna Lund	0,2	
Matservering, restaurant, kafé	7,2	
Annan persons bostad	10,3	
Promenader (ej ärenden)	12,3	
Naturreservat	3,2	
Summa fritidsaktiviteter		40,0
Förvärvsarbete	14,1	
Skola	5,4	
Summa Ekonomiskt produktiva aktiviteter		19,5
Livsmedelsinköp, kioskbesök	17,3	
Andra varuinköp	11,5	
Tjänster	6,8	
Summa Hushållsaktiviteter		35,6
Övriga mål	3,1	
Mål utanför undersökningsområdet (Stor-Stockholm)	1,8	
Summa övriga mål		4,9
Samtliga besök		100,0
Uppräknat till hela befolkningen i de tre stadsdelarna blir antalet besök i miljoner	27,8	
Besök/individdag ca.	3,3	

Källa: TRE-studien, Stockholms generalplanberedning.

För grupper av hushåll eller för samtliga invånare i en ort kan vissa aktiviteter särskiljas och redovisas i aggregerade mått. Aggregerade mått behövs som beslutsunderlag vid planeringen av orters infrastruktur och serviceutbud. Tabell 3.7 visar exempelvis hur tidsanvändningen, i form av besöksfrekvenser, kan se ut för vuxna personer i några stadsdelar i Stockholm. Under det undersökta dygnet genomför befolkningen i stadsdelarna ca 28 milj. besök, dvs. 3,3 besök per individ.

Ytterligare ett exempel på hur tidsanvändningsdata kan aggregeras lämnas i tabell 3.8. Där framgår vistelsetiden i lokaler samt förflyttningstiden under dygnet för ett urval av individer i Stockholm och Örebro en vardag år 1972. Även om vissa markanta skillnader finns för vissa typer av lokaler, är likheten i lokalanvändningen i de båda orterna slående.

Tabell 3.8 Exempel på registrering av tidsanvändning

Lokal/Färdmedel	Stockholm	Örebro
Förflyttningar (tot)	1,6	1,3
Därav med tåg	0,2	0,1
T-bana	0,4	0,0
buss	0,4	0,3
cykel	0,0	0,1
bil	0,2	0,5
till fots	0,4	0,4
Arbetslokal	7,8	8,3
Egen (hushållets) bostad	12,7	12,6
Annans bostad	0,7	0,3
Matställen	0,4	0,5
Affärer	0,1	0,2
Rekreations-, motions-, sportlokal	0,2	0,3
Övriga lokaler	0,5	0,5
Summa	24,0	24,0

Anm.: Data i tabellen avser ett urval av SCB-anställda i Stockholm och Örebro en vardag år 1972.

Källa: ERU/TBS:s provstudie.

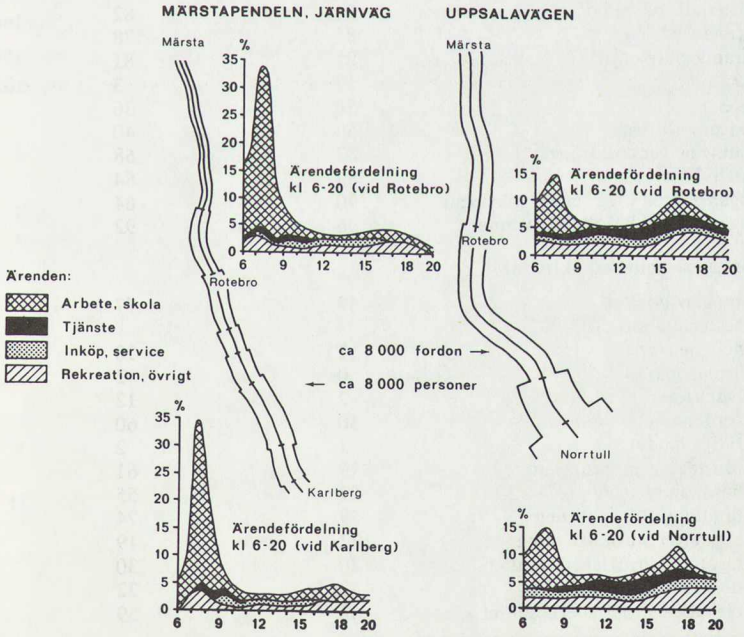

Figur 3:3. Persontrafiken på pendeltågslinje och fordonstrafiken på en större väg kl. 06–20 i riktning mot Stockholms innerstad 1971.

Anm.: Avståndet Märsta–Rotebro är ca 17 km.

Källa: Vardagsresandet i Stockholmsregionen, TU 71, Stockholms läns landsting, trafiknämnden.

Figur 3:3 visar hur en interregional trafikled och en pendeltågslinje utnyttjas av hushållen mellan kl. 06.00 och 20.00. Ärendefördelningen vid skilda tidpunkter på dagen redovisas i 4 kategorier. Inom ramen för ERU:s arbete har tidigare redovisats liknande tidsanvändningsdata för offentliga tjänster, t. ex. hur skilda grupper av hushåll utnyttjar ett större kommunalt bibliotek under dagens lopp.

Slutligen visas i tabell 3.9 en studie av ortstypiska verksamheter. Uppgifterna bygger på låginkomstutredningens studier av svenska folkets levnadsnivå år 1968. En tolkning av materialet har gjorts i termer av olika konsumtionsprofiler i skilda ortstyper. Även om vissa av de storstadsdominerade aktiviteterna går att utföra i hemmet och utan förankring i större kollektiv, kan man i materialet utläsa att storstadsbon lever ett mera kollektivt liv utanför familjekretsen än glesbygdsbon. Det är bara inom de arealkrävande områdena jakt och fiske som glesbygden uppvisar ett övertag för en aktivitet, som inte är knuten till hemmet.

Tabell 3.9 Regionala skillnader i hushållens aktivitetsmönster. Procent av befolkningen

	Norrlands glesbygd	Stockholm
Glesbygdsdominerad aktivitet		
Läsning av dagstidning[1]	88	76
Lyssnande på radio[1]	94	82
Tittande på TV[1]	84	78
Pratande i telefon[1]	85	81
Jakt	17	3
Fiske	50	36
Trädgårdsskötsel	50	40
Läsning av veckotidningar	67	68
Bilutflykter	69	64
Umgänge med besökande släktingar	90	84
Umgänge med besökande vänner	96	92
Storstadsdominerad aktivitet		
Läsning av böcker[1]	49	77
Semesterresande till		
Mellaneuropa	1	10
Österuropa	0	2
Sydeuropa	2	12
Norden	50	60
Övriga länder	1	2
Besökt teater, museum etc.	19	61
Biobesökande	27	55
Besökt dans el. restaurang	59	74
Deltagande i musikutövning	12	19
Deltagande i idrottsverksamhet	20	30
Deltagande i studiecirkel	17	22
Deltagande i hobbyverksamhet	52	59

Anm.: Alla uppgifter avser vuxen befolkning ur socialgrupp II och III.

Källa: ERU/EFA:s bearbetning av levnadsnivåundersökningen samt Å.E. Anderson, Ekonomisk Debatt, 1973:2.

[1] Mätt genom innehav

3.5 Hushållens egna tillgångar

Arv och miljö formar individen och ger henne en viss utbildning, ett visst hälsotillstånd m.m. Dessa grundläggande egenskaper eller resurser ger henne sedan förutsättningar att välja ett visst arbete samt därmed sammanhängande inkomst, bostadsstandard, kostvanor m.m. En lång utbildning brukar medföra hög inkomst med möjlighet till god bostadsstandard och goda möjligheter att köpa fullvärdig kost. Även hälsa kan i viss utsträckning köpas för pengar.

I detta avsnitt redovisas några av hushållens viktigare resurser, hälsa, kunskaper och betalningsförmåga, som de behandlats och uppmätts i tidigare undersökningar eller i den löpande statistikproduktionen. Dessutom skall olika hushålls förflyttningsförmåga i skilda ortstyper exemplifieras. HLV har i en bilaga till glesbygdsutredningen[1] behandlat ytterligare förhållanden som kan inrymmas i begreppet hushållens resurser, t.ex. politiska resurser.

Hälsa

I bilaga 3 framhåller Gösta Carlsson att en god hälsa ofta betraktas som den viktigaste välfärdskomponenten. Som vidare framgår av bilaga 3 är skillnader i sjukdomsfrekvenser för befolkningen i olika ortstyper enligt befintliga mätningar små. Dock kan exempelvis inte dödligheten inom ett begränsat geografiska område alltid förklaras med hjälp av befolkningens könsfördelning och åldersstruktur. Frekvensen av dödsorsaker, när

[1] SOU 1972: 56

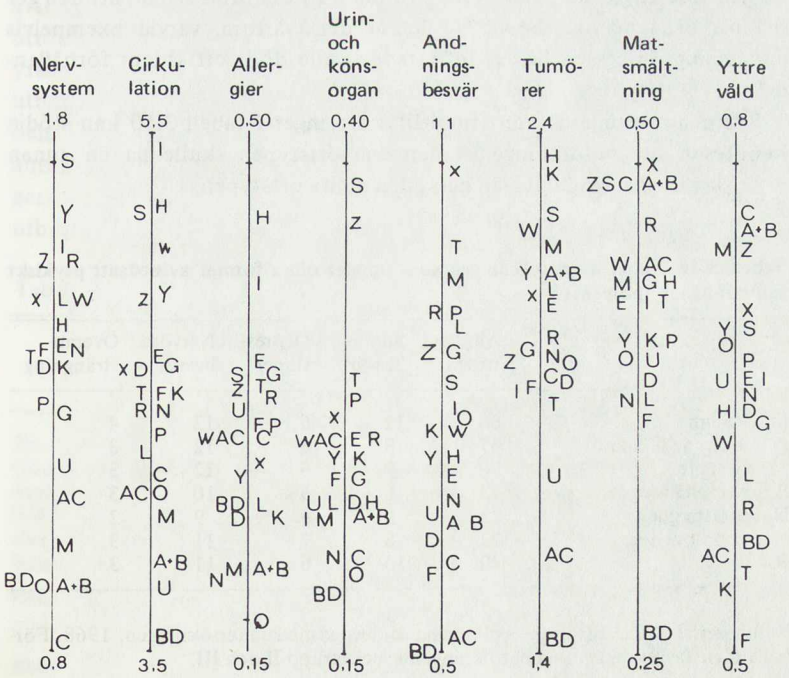

Figur 3:4. Dödligheten i skilda dödsorsaker länsvis 1968. Antalet dödsfall per 1 000 invånare och år.

Anm.: Talen är ej rensade för skillnader i åldersstrukturen

Källa: SOS Dödligheten i länen 1968–72

hänsyn tagits till dessa förhållanden, uppvisar påtagliga oregelbundenheter mellan olika delar av landet[1]. Bl.a. kan variationerna tänkas stå i samband med lokala faktorer, som klimat, vattenförsörjning, luftföroreningar, mikroorganismer, levnadsvanor m.m. Som ett exempel kan nämnas, att den manliga befolkningen i Stockholms stad i ovanligt stor utsträckning dör av tuberkulos och cancer i andningsorganen, vissa hjärtsjukdomar, magsår, olycksfall och slutligen självmord. Stadens manliga befolkning har å andra sidan mycket låg dödlighet i centrala nervsystemets kärlsjukdomar. Utan att spekulera över orsakerna kan man konstatera, att männen i landets största tätort har ovanligt hög dödlighet. I figur 3:4 redovisas län med hög och låg dödlighet i några vanliga dödsorsaker.

Exempel på utfallet vid mätningar av några indikatorer på psykisk hälsa återfinns i tabell 3.10. Det bör starkt framhållas att det är svårt att dra några längre gående slutsatser av materialet. För det första är skillnaderna små mellan frekvenserna i de två regiontyperna. För det andra är vissa former av nedsatt psykiskt välbefinnande vanligare i större regioner medan andra är vanligare i mindre regioner. För det tredje kan skilda grupper av människor ha olika lätt att medge att de lider av t.ex. nervositet. Även om man bortser från eventuella brister i tillförlitligheten i siffrorna, återstår för det fjärde tolkningssvårigheter. Är det exempelvis människor med större anlag för nervösa besvär, som i första hand flyttar från landsbygden? Kanske de i så fall förbättrat sitt välbefinnande? I expanderande orter finns en större andel nyinflyttade, vilka håller på att anpassa sig till nya arbeten i en ny miljö, vilket kan vara psykiskt påfrestande, men ett övergående problem. Hur påverkar ett sådant förhållande siffrorna i tabellen? Är miljön i stora orter sådan, att den ger människorna nervösa besvär? Eller är det tvärtom, varvid exempelvis anpassningsprocessen hos nyinflyttade skulle dölja ett sådant förhållande?

Sammanfattningsvis kan framhållas att inget i tabell 3.10 kan stödja hypotesen att befolkningen i den ena ortstypen skulle ha en annan psykisk välbefinnandenivå än den i den andra ortstypen.

Tabell 3.10 Andel av befolkningen som uppger olika former av nedsatt psykiskt välbefinnande (procent)

	Allmän trötthet	Sömnbesvär	Depressioner	Nervösa besvär	Överansträngning
Stockholm	66	12	6	12	4
Göteborg och Malmö	67	9	6	12	3
Större städer	70	9	6	12	3
Större mellanbygden	73	8	6	10	3
Norra tätbygden	73	9	6	9	2
Norra glesbygden	72	8	7	11	3
Riket	70	10	6	11	3

Källmaterial: ERU/EFA:s bearbetningar av levnadsnivåundersökningen, 1968. Förhållandena avser den vuxna befolkningen i socialgrupp II och III.

[1] SOS Dödligheten i länen 1959–1962

Tabell 3.11 Procentuell fördelning av befolkningen efter tandstatus

Ortstyper	Tandstatus				Totalt
	Egna, bra tänder	Egna, sämre tänder	Löständer (1 eller 2 gommar)	Inga tänder	
Stockholm	40	39	21	0	100
Göteborg, Malmö	31	42	26	1	100
Större städer	37	34	28	1	100
Södra mellanbygden	33	34	32	1	100
Norra tätbygden	30	29	40	1	100
Norra glesbygden	23	25	51	2	100
Hela riket	34	35	30	1	100

Anm.: Uppgifterna avser den vuxna befolkningen i socialgrupp II och III.

Som exempel på fysisk hälsa redovisas i tabell 3.11 tandstatus hos befolkningen i olika ortstyper. Dessa förhållanden är aktuella i samband med en omorganisation av kostnadsfördelningen från privat konsumtion till offentlig konsumtion. Siffrorna anty der att förhållandena är bättre i större orter. Materialet har även analyserats med hänsyn till åldersstrukturen hos befolkningen i de olika ortstyperna. Resultaten förändrades dock ej nämnvärt.

Utbildning

Kunskapsnivån hos svenska folket är svårmätbar och därmed i väsentliga avseenden okänd. Tillgängliga data belyser vissa aspekter av den reella utbildningsnivån, t.ex. skolgångens längd eller antal personer inom visst yrke. Låginkomstutredningen har exempelvis kartlagt hur den formella utbildningen är fördelad i befolkningen. Som mått på utbildning används dels "utbildningsnivå" efter en sjugradig skala, dels "utbildningstid" i antal år. I båda fallen är skillnaderna i utbildning stora mellan olika generationer, men däremot inte mellan könen annat än på de allra högsta utbildningsnivåerna. Som låginkomstutredningen framhåller har man inte

Tabell 3: 12 Andel av befolkningen med viss utbildning år 1970.

	Enbart folkskola och grundskola	Minst gymnasium
Stockholm	45	20
Göteborg, Malmö	55	16
Större städer	63	11
Södra mellanbygden	69	8
Norra tätbygden	63	10
Norra glesbygden	71	6
Hela riket	60	12

Källa: ERU:s bearbetningar av Folk- och bostadsräkningen 1970

kunnat ta hänsyn till utbildningens art och inriktning, vilket med all säkerhet skulle ha visat stora skillnader mellan könen. Regionala skillnader finns med avseende på både bostadsort och uppväxtort. Den längsta medelutbildningstiden finns i båda fallen i storstäderna, den kortaste på landsbygden.

En annan källa som belyser de stora geografiska variationerna i utbildningens fördelning är folkräkningarna. I tabell 3.12 redovisas för de olika ortstyperna andelen av befolkningen som har en viss utbildning. Med undantag för de två övriga storstäderna har Stockholm mer än dubbelt så hög andel personer med minst gymnasial utbildning som övriga ortstyper.

Av figur 3:5 framgår var i landet personer med lägre utbildning finns koncentrerade.

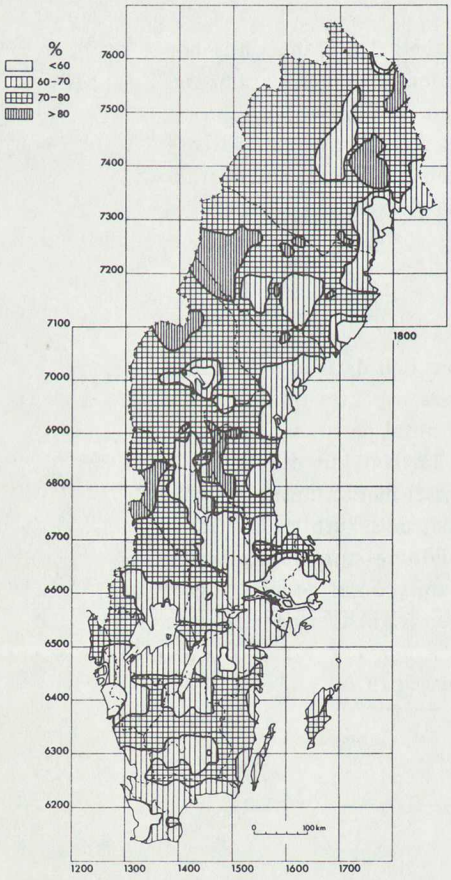

Figur 3:5 Andel av befolkningen i åldrarna 16–59 år med enbart folkskola eller grundskola år 1970.

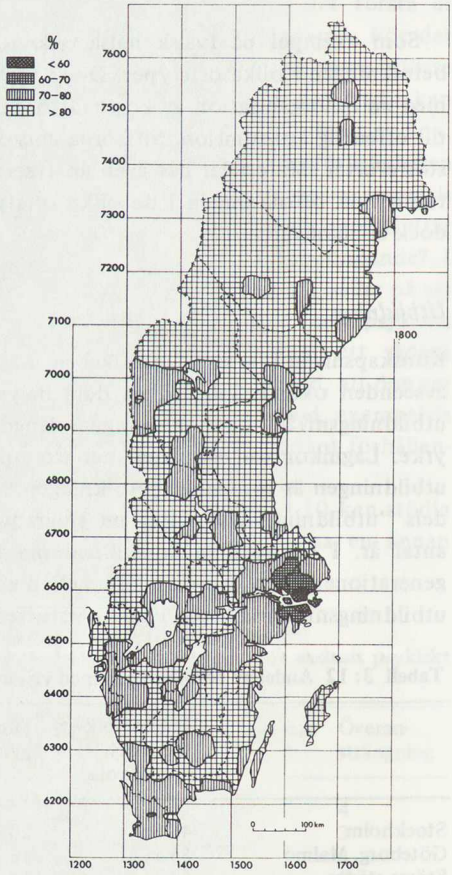

Figur 3:6 Andel av kvinnorna i åldrarna 40–59 år med enbart folkskola eller grundskola år 1970.

Källa: ERU:s bearbetningar av Folk- och bostadsräkningen 1970.

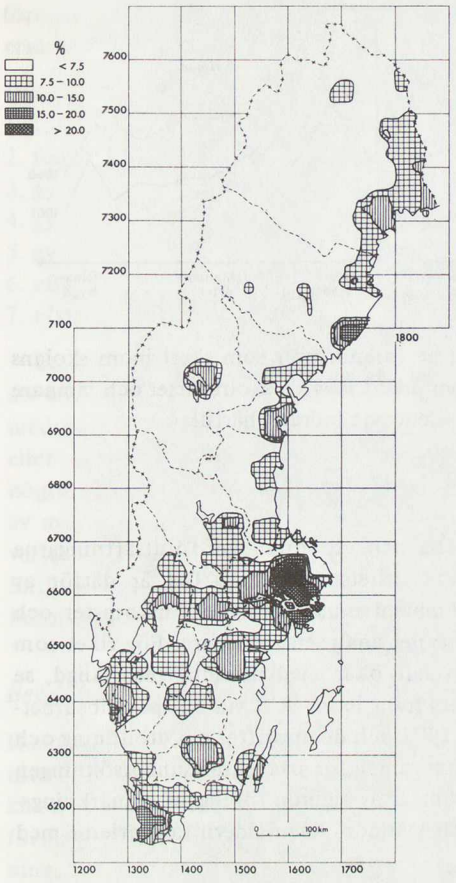

Figur 3: 7 Andel av befolkningen 19–59 år med högre allmän skolutbildning 1970

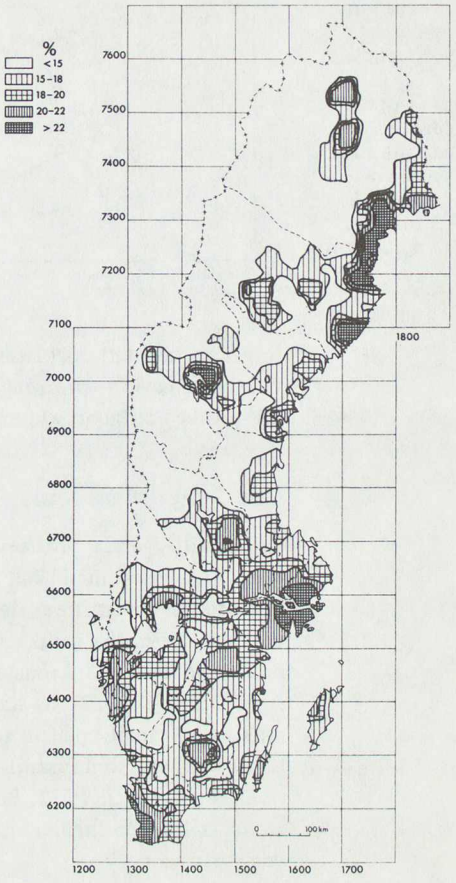

Figur 3: 8 Andel av befolkningen 19–59 år med yrkesinriktad gymnasial utbildning 1970

Källa: ERU: s bearbetningar av Folk- och bostadsräkningen 1970.

I figur 3: 6 redovisas hur stor andel av kvinnorna i åldrarna 40–59 år som saknar utbildning utöver folkskolans och grundskolans. I Stockholm gäller detta exempelvis för högst 40 % av kvinnorna i de aktuella åldrarna. I större delen av landet saknar mer än 80 % av kvinnorna annan utbildning än folkskola och grundskola.

Som ett sista exempel på utbildningsnivån i olika ortstyper redovisas i figur 3: 9 hur barn i olikstora orter klarar s. k. intelligenstester. Figurens testpoäng avser flera delprov, plåtvikning m.fl. En rad synpunkter och reservationer kan som bekant läggas på dessa tester. Det är inte heller möjligt att härleda de ortstypiska skillnaderna i resultaten till endast ortsbundna miljöförhållanden. Skillnaderna kan till en del hänga samman med individuellt varierande arvsförhållanden eller hushållsbundna olikheter i uppväxtmiljön. Den selektiva migrationen mellan ortstyperna kan således påverka testresultaten. Figuren visar att en regional utjämning skett mellan testtillfällena. Om mätresultaten speglar en verklig utveck-

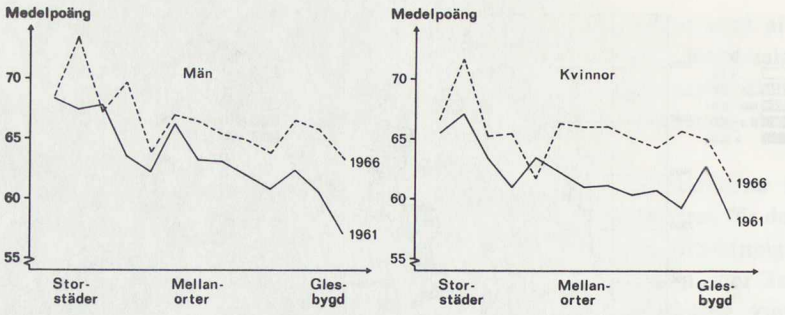

Figur 3:9 Testresultat och lokalt befolkningsunderlag 1961 och 1966.

Anm.: Data avser hur 12 000 skolbarn i åldern 12 år i genomsnitt klarar av intelligenstest i orter med skilda befolkningsunderlag. Det går dock ej att härleda skillnaderna.

Källa: G. Stahle.

ling kan den lätt förklaras med de förändringar som skett inom skolans och informationsspridningens område. Likvärda skolresurser och jämnare TV-täthet i olika ortstyper kan således ha bidragit härtill.

Utbildning och inkomst

De grundläggande resurserna hälsa och utbildning ger förutsättningarna för den insats man kan göra på arbetsmarknaden. Det är därför av intresse att kvantifiera dessa samband innan hushållens inkomster och betalningsförmåga i olika regiontyper analyseras närmare. För riket som helhet gäller att inkomster normalt ökar med utbildningens längd, se figur 3:10. Uppgifterna har tagits fram inom SCB vid en specialbearbetning av inkomstuppgifter för år 1971 och de uppgifter om utbildning och förvärvsarbete som insamlats inom ramen för arbetskraftsundersökningen (AKU) i februari 1972. Som framgår av figuren föreligger anmärkningsvärda skillnader mellan män och kvinnor. Även åldern samvarierar med inkomstnivån.

Inkomst avser förvärvsinkomst, dvs. summan av inkomst av tjänst, inkomst av jordbruksfastighet och inkomst av rörelse (jfr med allmänna självdeklarationens första sida). Inkomsten avser de deklarerade beloppen

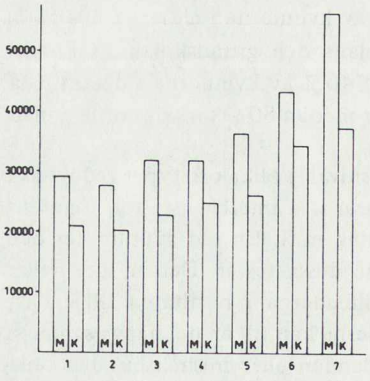

Figur 3:10 Mediainkomst år 1971 för helårs- och heltidsanställda efter utbildning och kön.

Anm.: Kön (M = män, K = kvinnor)

Källa: SCB, SM: Be 1973:17.

före avdrag för skatt och före tillägg för olika icke skattepliktiga sociala ersättningar och bidrag.

Utbildningsnivån klassificeras enligt:
1. förgymnasial utbildning kortare än 9 år
2. förgymnasial utbildning 9 (10) år (motsv.)
3. gymnasial utbildning högst 1-årig
4. gymnasial utbildning längre än 1 år men högst 2-årig
5. gymnasial utbildning längre än 2 år
6. eftergymnasial utbildning högst 2-årig
7. eftergymnasial utbildning längre än 2 år samt forskarutbildning.

En bearbetning av AKU och inkomststatistiken har genomförts i syfte att kvantifiera skillnaderna mellan olika ortstyper. I tabell 3.13 redovisas medelinkomsten för helårs- och heltidsanställda med enbart folkskola eller grundskola. Ökat befolkningsunderlag i regionen betyder normalt högre inkomster. I norra glesbygden är således männens inkomster 89 % av männens i Stockholm. Motsvarande skillnad för kvinnorna är 88 %. I varje ortstyp är männens inkomster betydligt större än kvinnornas. Skillnaderna är minst i norra tätbygden. I norra glesbygden är männens inkomster hela 63 % större än kvinnornas.

Betalningsförmåga

Hushållens betalningsförmåga är en av de självklart viktiga tillgångarna med vilken de själva kan påverka välfärden. I avsnittet om den privata konsumtionen belyses indirekt de geografiska variationerna i betalningsförmågan. I föregående avsnitt analyserades sambanden mellan utbildning, kön och inkomst. I den fortsatta texten koncentreras uppmärksamheten på data över inkomstnivån. Statistiska uppgifter över hushållens inkomster i olika ortstyper saknas i stor utsträckning. Endast en djupgående analys av olika "delinkomster" som tillsammans konstituerar den totala inkomsten ger en bild av inkomstsituationen i olika hushåll,

Tabell 3.13 Medelinkomst år 1971 för helårs- och heltidsanställda med enbart folkskola eller grundskola

	Män	Kvinnor	Alla
Stockholm	33 100	23 200	29 500
Göteborg, Malmö	30 000	20 500	27 400
Större städer	29 200	19 500	26 700
Södra mellanbygden	28 600	19 600	26 400
Norra tätbygden	29 400	20 800	27 100
Norra glesbygden	27 300	16 700	25 600
Hela riket	29 600	20 500	27 200

Anm.: Inkomst avser förvärvsinkomst. Utbildningsnivån avser s.k. förgymnasial utbildning.

Källa: SCB, SM: N 1974.

Någon fullständig samlad statistik över denna finns endast i några få stickprovsundersökningar, som är svåra att bearbeta på regional nivå. Även vid intervjuer med hushållen glöms dessutom lätt exempelvis hyresinkomster från inneboende, bostadstillägg, förlängda barnbidrag, familjebidrag vid värnpliktstjänstgöring och inackorderingsbidrag. I 1969 års hushållsbudgetundersökning konstateras exempelvis att endast ca 45 % av den verkliga sjukpenningen fångas upp i den summa hushållen uppger för denna inkomstpost.

Den nuvarande inkomststatistiken har successivt urholkats p.g.a. förändringar i skattelagstiftningen, ökningen av icke-skattepliktiga inkomster m.m. I statistiken kan inte heller olika grupper av individer eller hushåll särskiljas från varandra. Det inkomstbegrepp som använts är bäst lämpat att belysa hushållens betalningsförmåga, vilken förutom inkomsten beror på skatter och bidrag. I det följande redovisas därför endast tre tabeller från inkomststatistiken, vilken bearbetats på ERU:s ortstyper. Inkomststatistiken har intresse från fördelningspolitisk synpunkt, både vad gäller den monetära sidan och exempelvis den reella arbetsfördelningen mellan ortstyper.

Tabellerna 3.14 och 3.15 visar inkomster av olika inkomstslag i såväl medeltal som i procent av den sammanräknade inkomsten. Uppgifterna avser mantalsskrivna personer med registrerad inkomst. Av tabellen framgår bl.a. att den beskattningsbara inkomsten i procent av den sammanräknade inkomsten är högre i tätbygd än i glesbygd. Detta förhållande förklaras av att medelinkomsten är högre i de större regionerna, vilket i sin tur återverkar på grundavdrag och extra avdrag. Uppdelningen på olika inkomstslag innebär att inkomst av tjänst huvudsakligen består av arbetsinkomster för anställda. Inkomst av rörelse och jordbruksfastighet består huvudsakligen av arbetsinkomster för rörelseidkare. Övriga inkomstslag, kapital, annan fastighet och tillfällig förvärvsverksamhet består av inkomster, som ej räknas som arbetsinkomster.

I tabell 3.16 redovisas spridningen inom de olika ortstyperna.

En analys av inkomstfördelningen med hänsyn till geografisk region har genomförts av låginkomstutredningen. Därvid har hänsyn tagits till yrkesverksamhetsgraden genom att de regionala löneskillnaderna bland helårs- och heltidsanställda studerats. Man framhåller, att det för männens del inte kan konstateras några procentuella inkomstskillnader mellan fyra grupper av A-regioner utanför Stockholms A-region, vilket kan förklaras på flera sätt. I analysen har man korrigerat regionala inkomstskillnader för skillnader i regionernas utbildnings-, ålders- och näringsgrensfördelningar. Regioner med t.ex. olika mängd högt utbildad arbetskraft och därmed sammanhängande inkomstskillnader har sålunda fått sina inkomstskillnader korrigerade för just denna olikhet i arbetskraftens utbildningssammansättning.

Inkomstskillnader mellan Stockholm/Södertälje-regionen och övriga grupper av A-regioner är emellertid betydande. Således tycks männen i Stockholm ha ca. 20 % högre inkomster än sysselsatta män i de övriga regiontyperna. Motsvarande siffra för kvinnorna i Stockholm/Södertälje-

Tabell 3.14 Den sammanräknade inkomsten procentuellt fördelad på olika inkomstslag m.m. inom olika *ortstyper* år 1971

Antal inkomsttagare Inkomstslag Avdragsslag	Stockholm		Göteborg o. Malmö		Större städer		Södra mellanbygden		Norra tätbygden		Norra glesbygden		Samtliga regiongrupper	
	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%
Antal inkomsttagare med registrerad inkomst	974		753		1 656		1 179		389		268		5 219	
Inkomst av tjänst	25,4	93,2	21,5	92,0	19,3	90,7	17,6	88,5	18,5	90,9	15,9	87,8	20,1	90,9
Inkomst av kapital	0,7	2,4	0,6	2,5	0,5	2,4	0,5	2,7	0,4	1,8	0,3	1,8	0,5	2,4
Inkomst av annan fastighet	0,2	0,7	0,1	0,6	0,1	0,4	0,1	0,4	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	0,5
Inkomst av tillf. förvärvsarbete	0,1	0,3	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	0,2	0,0	0,2	0,0	0,1	0,1	0,3
Inkomst av jordbruksfastighet	0,0	0,1	0,1	0,7	0,4	2,1	0,7	3,4	0,5	2,5	0,7	3,8	0,4	1,8
Inkomst av rörelse	0,9	3,3	0,9	3,8	0,9	4,1	0,9	4,8	0,8	4,2	1,1	6,2	0,9	4,1
Sammanräknad inkomst	27,2	100	23,3	100	21,3	100	19,9	100	20,3	100	18,1	100	22,1	100
Underskott i förvärvskälla	0,7	2,7	0,7	3,0	0,7	3,0	0,6	3,1	0,6	3,0	0,4	2,6	0,6	2,9
Sammanräknad nettoinkomst	26,5	97,3	22,6	97,0	20,6	97,0	19,3	96,9	19,7	97,0	17,7	97,4	21,5	97,1
Allmänna avdrag	1,2	4,5	1,1	4,8	1,0	4,7	0,9	4,7	1,0	5,0	0,9	4,9	1,0	4,7
Taxerad inkomst	25,2	92,7	21,5	92,1	19,6	92,2	18,3	92,1	18,7	91,9	16,8	92,4	20,4	92,3
Grundavdrag	3,7	13,5	3,9	16,6	4,0	18,8	4,1	20,5	4,0	19,8	4,1	22,5	3,9	17,8
Extra avdrag	0,2	0,8	0,3	1,2	0,3	1,5	0,4	1,9	0,4	1,8	0,5	2,6	0,3	1,5
Beskattningsbar inkomst	21,3	78,4	17,3	74,3	15,3	71,8	13,9	69,8	14,3	70,3	12,2	67,4	16,2	73,0

Anm.: Uppgifterna avser mantalsskrivna personer med registrerad inkomst.

Källa: Opublicerat tabellmaterial från inkomststatistiken, SCB.

Tabell 3.15 Den sammanräknade inkomsten procentuellt fördelad på olika inkomstslag m.m. inom olika *riksområden* år 1971

Antal inkomsttagare Inkomstslag Avdragsslag	Stockholm		Östra Mellansverige		Småland m. öarna		Sydsverige		Västsverige		Norra Mellansverige		Mellersta Norrland		Övre Norrland		Samtliga riksområden	
	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%	Medeltal, tkr	%
Antal inkomsttagare med registrerad inkomst	998		884		484		738		1 015		552		247		301		5 219	
Inkomst av tjänst	25,2	93,0	19,6	91,3	17,8	88,6	19,4	89,6	19,2	89,7	18,3	91,3	18,1	90,6	18,7	91,2	20,1	90,9
Inkomst av kapital	0,6	2,4	0,5	2,3	0,5	2,7	0,6	3,0	0,5	2,6	0,4	2,1	0,4	1,8	0,3	1,5	0,5	2,4
Inkomst av annan fastighet	0,2	0,7	0,1	0,4	0,1	0,4	0,1	0,5	0,1	0,6	0,1	0,3	0,1	0,4	0,1	0,4	0,1	0,5
Inkomst av tillf. förvärvsarbete	0,1	0,3	0,1	0,2	0,1	0,3	0,1	0,3	0,1	0,3	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,1	0,1	0,3
Inkomst av jordbruksfastighet	0,0	0,2	0,4	2,0	0,7	3,4	0,5	2,3	0,5	2,2	0,4	2,0	0,4	2,2	0,5	2,2	0,4	1,8
Inkomst av rörelse	0,9	3,3	0,8	3,8	0,9	4,6	0,9	4,3	1,0	4,6	0,8	4,1	1,0	4,8	0,9	4,6	0,9	4,1
Sammanräknad inkomst	27,0	100	21,5	100	20,1	100	21,6	100	21,4	100	20,0	100	20,0	100	20,5	100	22,1	100
Underskott i förvärvskälla	0,7	2,7	0,6	2,9	0,7	3,4	0,7	3,1	0,6	3,0	0,5	2,7	0,6	2,8	0,6	3,0	0,6	2,9
Sammanräknad nettoinkomst	26,3	97,3	20,9	97,1	19,4	96,6	20,9	96,9	20,8	97,0	19,5	97,3	19,4	97,2	19,9	97,0	21,5	97,1
Allmänna avdrag	1,2	4,5	1,0	4,6	1,0	4,8	1,0	4,9	1,0	4,8	0,9	4,6	1,0	5,1	1,0	5,0	1,0	4,7
Taxerad inkomst	25,1	92,7	19,8	92,5	18,4	91,7	19,9	91,9	19,7	92,1	18,6	92,7	18,4	92,0	18,9	92,0	20,4	92,3
Grundavdrag	3,7	13,7	4,0	18,6	4,1	20,2	4,0	18,4	4,0	18,6	4,0	20,2	4,1	20,3	4,0	19,5	3,9	17,8
Extra avdrag	0,2	0,9	0,3	1,5	0,3	1,7	0,3	1,4	0,3	1,5	0,4	2,0	0,4	1,9	0,4	1,8	0,3	1,5
Beskattningsbar inkomst	21,1	78,2	15,5	72,3	14,0	69,8	15,6	72,0	15,4	71,9	14,1	70,5	13,9	69,8	14,5	70,7	16,2	73,0

Anm.: Uppgifterna avser mantalsskrivna personer med registrerad inkomst.

Källa: Opublicerat tabellmaterial från inkomststatistiken, SCB.

Tabell 3.16 Inkomster, medel och kvartilvärden för ortsgrupper år 1971

	Medel-inkomst, tkr	Nedre kvartilen, tkr	Median-inkomst, tkr	Övre kvartilen, tkr
Stockholm	27,3	11,8	23,8	36,2
Göteborg, Malmö	23,7	9,6	20,5	32,3
Större städer	21,4	8,9	18,8	29,5
Södra mellanbygden	20,0	8,4	17,6	28,3
Norra tätbygden	20,5	8,4	17,8	28,9
Norra glesbygden	18,3	7,6	15,0	26,7

Anm.: Med inkomst avses sammanräknad inkomst, dvs summan av olika inkomstposter före de allmänna avdragen.

Källa: Inkomst och förmögenhet 1971.

regionen är ca. 15 %. Även i Göteborg, Malmö/Lund och Helsingborg/Landskrona har kvinnor ca 7 % större inkomster än i låginkomstutredningens tre grupper av A-regioner med mindre befolkningstal. Det bör poängteras att för både män och kvinnor gäller inkomstskillnader mellan Stockholm och övriga landet, oberoende av utbildning, ålder och näringsgrenstillhörighet.

Tabell 3.17 Disponibel inkomst m.m. för yngre arbetarhushåll i olika ortstyper 1968.

	1 Disponibel inkomst	2 Korrigerad disponibel ink.	3 Köpkraft	4 Konsumtionsutrymme	5 Disponibelt konsumtionsutrymme	6 Fri disponibel inkomst
Storstäder	26 800	25 200	22 600	17 300	10 400	5 100
Större städer	24 600	23 300	20 600	15 800	9 300	4 600
Södra mellanbygden	24 200	23 000	20 700	16 400	10 400	5 500
Norra tät- och glesbygden	23 000	21 600	19 100	14 500	8 200	3 700
Alla	24 900	23 500	20 900	16 200	9 800	4 800

Anm.: Inkomstbegreppen i tabellen avser

1. = Disponibel inkomst = Inkomst efter skatt, inkl. transfereringar och tillskott
2. = Korrigerad disp. ink. = 1. exkl omkostnader och avgifter
3 = Köpkraft = 2. exkl bildriftskostnader och reskostnader
4 = Konsumtionsutrymme = 3. exkl bostadskostnader
5 = Disp. konsumtionsutr. = 4. exkl mat- och dryckeskostnader
6 = Fri disp. inkomst = 5. exkl övrig s.k. direktkonsumtion

Omkostnader kan exemplifieras med barnpassning och hushållstjänster, avgifter med licenser och försäkringar samt direktkonsumtion av kläder, skor och diverse förbrukningsvaror. Antalet studerade hushåll är sammanlagt 646, varav 140 i storstäder, 265, 168 och 73 i övriga ortstyper. Materialet tillåter således ej någon uppdelning på gles- och tätbygder i Norrland.

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av 1969 års hushållsbudgetundersökning.

Tabell 3.18 Den vuxna befolkningen fördelad på möjligheter att inom en vecka kunna få fram 2 000 kronor kontant år 1968.

Kommungrupper	Kontanter eller uttag från eget konto	Personlån från fam. medlemmar, släktingar el. vänner	Banklån eller liknande	Annat sätt	Kan ej	Alla
Stockholm	51	24	7	2	17	101
Göteborg, Malmö	54	20	7	1	19	101
Större städer	53	18	8	0	21	100
Södra mellanbygden	55	16	9	1	19	100
Norra tätbygden	51	19	11	1	19	101
Norra glesbygden	47	16	14	1	23	101
Hela riket	53	19	8	1	20	101

Anm.: Uppgifterna avser den vuxna befolkningen i socialgrupp II och III.

Hushållens betalningsförmåga i olika ortstyper är, som framhålls i avsnitt 3.2.4, beroende av både inkomstens storlek och nivån på de mer eller mindre obligatoriska utgifterna. I tabell 3.17 redovisas en rad inkomstbegrepp, som anger olika grader av fri dispositionsrätt för de enskilda hushållen. Olika definitioner svarar mot skilda utredningssyften.

Invändningar kan lätt riktas mot inkomstbegreppen i tabellen. Det är i praktiken omöjligt att skilja mellan de nödvändiga utläggen och de som kan betraktas som lyxkonsumtion. En rad utlägg för samma reella standard skiljer sig dock märkbart mellan ortstyperna.

Som slutligt exempel på ett av måtten på hushållens betalningsförmåga visas i tabell 3.18 hur stor andel av den vuxna befolkningen i socialgrupp II och III i olika ortstyper som år 1968 tror sig kunna få fram 2 000 kronor i kontanter på en vecka. Som framgår av tabellen är de mest markanta skillnaderna mellan regionerna att så många fler i Stockholm tror sig kunna låna pengar av andra privatpersoner, medan man i norra glesbygden förlitar sig på banklån eller liknande. Om dessa förhållanden beror på att storstadsborna är rikare eller har fler vänner är ej känt.

3.6 Sammanfattning

Under efterkrigstiden har befolkningens levnadsförhållanden kartlagts i en rad utredningar. De flesta har syftat till att ge underlag för socialpolitiska åtgärder. I föreliggande kapitel ges kortfattade sammanfattningar av synsätt och resultat i några centrala utredningar på området. Vissa utredningsresultat har också bearbetats av HLV för att visa om det föreligger regionala skillnader i levnadsförhållandena. Huvudparten av utredningarna gäller hushållens beteende. Mer sällan har de ortsbundna levnadsvillkoren kartlagts och analyserats. Formuleringen av mål för levnadsvillkoren förutsätter ingående kännedom om existerande förhållanden. Hur fördelas skilda utbud geografiskt? Hur kan olika grupper

utnyttja utbuden? Såväl formuleringen av mål för planeringen som utformningen av förslag till konkreta samhällsförändringar påverkas starkt av de verklighetsbeskrivningar som står till förfogande liksom av de föreställningar om samband mellan miljöförhållanden och levnadsstandard som är för handen. Miljön utanför bostäderna är emellertid ofullständigt dokumenterad. Genom bristen på aktuella beskrivningar och analyser tvingas därför samhällsplaneringen att arbeta med otillräcklig information.

Inom ramen för HLV:s arbete har en rad sekundäranalyser av i andra sammanhang insamlade data genomförts. Bland viktigare bearbetningar kan nämnas de som bygger på data från:

FOB folk- och bostadsräkningarna åren 1950–60–65 och 70
LIU levnadsnivåundersökningen år 1968
HBU hushållsbudgetundersökningen år 1969
AKU arbetskraftsundersökningarna åren 1970–73.

Folk- och bostadsräkningarna är välkända och presenteras inte närmare i kapitlet. AKU beskrivs i nästa kapitel. Data från LIU och HBU, som båda avser enstaka år, ges stort utrymme i HLV:s beskrivningar av hushållens monetära resurser och de beteenden som förändrar dessa över tiden.

Samkörningar av information från ERU:s informationssystem GEDAP, se bilaga 6, och ovanstående databaser visar hur hushålls- och individbundna resurser och beteenden varierar mellan olika ortstyper. Bland resultaten kan nämnas en rad förhållanden som varierar mellan orter med stort eller litet befolkningsunderlag.

- Andelen av den privata konsumtionen som år 1969 läggs på mat och dryck samvarierar med ortsstorleken. Andelen är således minst i storstäderna, knappt 22 % och störst i norra glesbygden, ca. 30 % (tabell 3.2). Antalet kronor som läggs ner på mat och dryck samma år är dock störst i Stockholm (tabell 3.3).
- Bostadskostnaderna varierar med ortsstorlek från 5 600 kr. per hushåll år 1969 i Stockholm till 3 200 kr i norra glesbygden (tabell 3.3). Spridningen i bostadskostnader år 1969 mellan ortstyperna kvarstår i huvudsak även när data analyseras för olika hushållstyper (tabell 3.5).
- Den formella utbildningsnivån varierar påtagligt med ortstypen. Hälften av storstädernas invånare har således någon utbildning utöver folkskola eller grundskola. I Norrlands inland finns områden där endast några procent av befolkningen har en sådan påbyggnad.
- Medelinkomsten för personer med enbart folkskola/grundskola samvarierar med ortsstorleken. För helårs- och heltidsanställda män varierade den år 1971 från ca 33 000 i Stockholm till ca 27 000 i norra glesbygden. Motsvarande inkomster för kvinnor var 23 000 och 17 000 (tabell 3.13). Även om inkomsterna skiljer sig markant mellan ortstyperna är spridningen inom varje ortstyp ungefär lika stor (tabell 3.16).
- Några ortsmässiga skillnader i det psykiska välbefinnandet kan inte konstateras år 1968 (tabell 3.10).

Flera förhållanden som är knutna till hushållen eller individerna är

möjliga att analysera med hjälp av redan befintliga data. De databaser som kan bearbetas innehåller däremot mycket få exempel på variabler som är knutna till bostadsmiljön. Studier av kommunernas utgifter för skilda verksamheter eller den offentliga sektorns väginvesteringar i olika regioner skall ses som exempel på vilka små möjligheter som för närvarande finns att komma åt dessa förhållanden. Det visar sig inte heller finnas några rikstäckande tidsanvändningsstudier. Mätningar av levnadsvillkoren har således traditionellt skett genom skattningar av det monetära konsumtionsutrymmet för hushållssektorn. Tidsstudier ger möjlighet att komplettera de med monetära mått utförda kartläggningarna av utrymmet för konsumtion av prissatta varor och tjänster. Arbetstid och vila anger t.ex. den yttre ramen för en rad fritidsaktiviteter. Ramen kan ytterligare preciseras om tiden för öppethållande av olika serviceutbud förs in, liksom om hänsyn tas till bindningar mellan olika individer i ett hushåll.

4 Arbete

Arbetsmarknadspolitik i olika former har med tiden kommit att spela en alltmer framträdande roll i ekonomier av vår typ.[1] I sina huvuddrag torde satsningen på en omfattande och differentierad arbetsmarknadspolitik framstå som välmotiverad för de flesta. En allmän efterfrågestimulerande finans- och kreditpolitik har emellertid framstått såsom ett i vissa lägen inflationsdrivande och relativt ineffektivt sätt att förbättra de arbetsmarknadsmässiga valmöjligheterna för hushåll, som drabbas av strukturomdaningens negativa sidor. I arbetsmarknadspolitiken har man sett en metod att minska den del av arbetslösheten som beror på strukturmässiga orsaker och därmed öka förvärvsintensiteten utan att öka inflationstakten.

Arbetsmarknadspolitiken utgör således en viktig komponent i den ekonomiska politiken. Med regionalt selektiva medel påverkas sysselsättningen på lokala arbetsmarknader i syfte att eliminera arbetslöshet och inflationshärdar. Ett gemensamt mål för arbetsmarknadspolitiken och regionpolitiken är härvid att alla som kan och vill skall få tillfälle att göra meningsfulla insatser genom förvärvsarbete.

Bedömningar av levnadsvillkoren i olika ortstyper bör ses mot ovanstående bakgrund. Det är därvid naturligt att närmare precisera vilka grupper som vill förvärvsarbeta, vilka krav de ställer på förvärvsarbetet och vilka arbetsinsatser de har att erbjuda. För att underlätta förståelsen av arbetsmarknadens lokala omfattning bör vidare dess avgränsningar mot likvärdiga förvärvsverksamheter utanför marknaden kartläggas. HVL koncentrerar den följande analysen till en principiell belysning av lokala arbetsmarknader och deras relationer till hushållens levnadsvillkor.

4.1 Teoretiska utgångspunkter

Den teoretiska grundvalen för uppläggningen av arbetsmarknads- och regionalpolitiken kan ses som ett resultat av en intensiv debatt under slutet av 1940- och början av 1950-talet. En grundläggande tanke är att politiken skall underlätta den branschmässiga och geografiska rörligheten på olika sätt. Härigenom kan produktionen expandera snabbare inom

[1] Se betänkande från Expertgruppen för arbetsmarknadsforkning (EFA) Arbetsmarknadsdepartementet.

bristområden samtidigt som hushållen bereds större valmöjligheter beträffande arbetsvalet. De rörlighetsstimulerande åtgärderna kombineras med arbetsskapande selektiva insatser i regioner med för få sysselsättningstillfällen. Hänsyn behöver därvid i allt större utsträckning tas till att flera personer i samma hushåll önskar sysselsättning på samma lokala arbetsmarknad. Diskussionerna har under senare år kretsat kring bl.a. avgränsningen av delmarknader, yrkesmässiga och geografiska. I den internationella debatten har det hävdats att den hittillsvarande arbetsmarknadsanalysen baserats på ett alltför statiskt betraktelsesätt. Man har inte fångat upp flödena på arbetsmarknaden. Det har hävdats att det karakteristiska för arbetsmarknaden är den ständiga sökprocessen som får de arbetssökande och de lediga platserna att passa ihop. I HLV:s rapport koncentreras uppmärksamheten på olika lokala arbetsmarknaders funktionssätt och teorier, som för närvarande utvecklas kring dessa[1]. Bl.a. studeras yrkesvalsmöjligheterna och arbetslöshetens orsaker. Därvid betonas vikten av att se hushållens levnadsvillkor på lokala arbetsmarknader som beroende av och i relation till den allmänna ekonomiska politiken och den arbetsmarknadspolitik som samhället för.

Det pågår oavbrutet en stark omflyttning mellan företag och yrken likaväl som mellan olika lokala arbetsmarknader. Många gånger är anpassningsprocessen mellan utbudet av och efterfrågan på förvärvsarbete avgörande för de enskilda hushållens levnadsvillkor. Som framhålls av 1960-års arbetsmarknadsutredning[2] finns det en rad urskiljbara hinder för arbetskraftens omställning, särskilt då behovet av omställning innebär flyttning mellan lokala arbetsmarknader eller omskolning till ett helt nytt yrke. Dessa hinder kan vara av ekonomisk, personlig eller institutionell art. De kan bottna i bristande information om arbetstillfällen och villkor i andra yrken eller på andra lokala arbetsmarknader, i ekonomiska svårigheter i samband med en omställning, i bundenhet till bygd, familj eller fastighet, i bristande yrkeskunskaper på områden där arbetskraft efterfrågas eller i svårigheter att få bostad på en ny arbetsort.

Delvis nya krav på den svenska arbetsmarknadens uppbyggnad har kommit fram under de senaste årens arbetsmarknads- och regionalpolitiska debatt. De ställer stora anspråk på utformningen av de grundläggande teorierna. I vidareutvecklingen av arbetsmarknadsteorierna måste även sambanden mellan utbudet av sysselsättningstillfällen på lokala arbetsmarknader och deras tillgänglighet för enskilda individer beaktas. De måste emellertid också behandla hela arbetsfördelningsfrågan. Arbetstidsförkortning och ökad förvärvsintensitet för kvinnor hör till de förändringar, som medför nya former för arbetsfördelningen. Relationer mellan hemarbete och industriell produktion har sålunda förändrats. Likaså har en del av den tidigare hemproduktionen och privata konsumtionen överförts till kollektiv konsumtion. Det blir därmed allt viktigare att studera data som belyser förändringar på lokala arbetsmarknader.

De betraktelsesätt som utvecklas i HLV:s rapport kan sammanfattas under rubriken teorier för lokala arbetsmarknaders funktionssätt. Under denna rubrik ingår bl.a.

a) avgränsning av lokala arbetsmarknader,

[1] I bilagor till HLV:s rapport behandlas olika aspekter på arbetslösheten. C.H. Siven studerar sökarbetslösheten med hjälp av data från bl.a. AKU. S. Öberg räknar fram möjligheterna att realisera yrkesval på olika lokala arbetsmarknader. A. Karlqvist och F. Snickars studerar om flyttningar till lediga förvärvsarbeten på längre sikt kan tänkas påverka ortssystemets utveckling. E. Wallin analyserar slutligen olika anpassningsprocessers betydelse för arbetslösheten på olika arbetsmarknader.

[2] Se SOU 1965:9

b) analys av utbud av och efterfrågan på förvärvsarbete på lokala arbetsmarknader samt
c) uppkomst av arbetslöshet på lokala arbetsmarknader.

Ett viktigt inslag i utvecklingen av teorier för lokala arbetsmarknaders funktionssätt är att faktorer, som inte regleras av prisbildningsmekanismerna, ges stort utrymme. För att förklara regionala skillnader i förvärvsintensitet för individer med likartad bakgrund beträffande kön, ålder och yrkesutbildning, måste arbets-, rese- och barnpassningsmöjligheter uppmärksammas vid sidan av inkomstförhållanden. Ortsspecifika förhållanden får därmed en framträdande plats.

De nya inslagen i teoriutvecklingen formuleras i den följande framställningen vanligen i form av påståenden och frågor. Den hypotesliknande ansatsen skall ses mot bakgrunden av problemen att få fram empiriska data för de lokala arbetsmarknaderna. Som exempel på aktuella frågeställningar nämns här:

a) Hur är sambandet mellan arbetsplatsernas tillgänglighet och hushållens utbud av arbetsinsatser? I vilken utsträckning ökar förvärvsintensiteten när pendlingsmöjligheterna förbättras?
b) Leder arbetstidsförkortningen till ökad förvärvsintensitet för tidigare hemarbetande makar i alla ortstyper? Om så ej är fallet förklaras det av ortsspecifika förhållanden, ökad hemproduktion eller ändrad arbetsfördelning inom hemmet?
c) I vilken utsträckning betyder långsiktig jämvikt på enskilda lokala arbetsmarknader att all arbetslöshet kan undvikas? Innebär den över tiden slumpmässiga uppkomsten av arbeten på lokala arbetsmarknader inom blandekonomins ram att viss kortsiktig arbetslöshet alltid kommer att uppträda?

Frågeställningar av ovanstående slag kan endast ofullständigt belysas med hjälp av de arbetsmarknadsmodeller som hittills legat till grund för arbetsmarknads- och regionalpolitiken. Dessa bygger i allmänhet på antaganden om ett relativt enkelt samband mellan reallönenivå och antal arbetssökande. Vid stigande löner antas antalet sökande öka. De faktorer som påverkar utbudselasticiteten är i allmänhet okända. Detta innebär att man inte kan förklara hur mycket arbetsutbudet kommer att öka då reallönenivån stiger. I de nya ansatserna, i vilka bl. a. analys av tidsanvändningen ingår, behandlas en del av dessa bakomliggande faktorer. Likaså tas yrkesvalsmöjligheterna på lokala arbetsmarknaden upp. Resultat från forskning om hemarbetets organisation och om resvanor och resmöjligheter kopplas till den traditionella arbetsmarknadsteorin. De nya teoriansatserna syftar till att ge nya inslag i arbetsmarknads- och regionalpolitiken. Nya välfärdskomponenter kommer därvid in på ett naturligt sätt.

4.2 Utbud och efterfrågan

Stora geografiska förändringar i efterfrågan på arbetskraft har kännetecknat hela innevarande sekel. Även under 1960-talet har de lokala

förändringarna i den faktiska sysselsättningen varit kraftiga. Inom länen växer de större städernas arbetsplatser medan jord- och skogsbruk behöver allt färre yrkesverksamma. De små tätorterna förlorar därmed den servicefunktion de hade i mera lantlig arbetsgemenskap. Mellan landsdelar sker endast successiva förändringar. ERU har tidigare[1] behandlat förhållanden som påverkar företagens och den offentliga sektorns efterfrågan på arbetskraft. HLV upprepar inte dessa analyser. I föreliggande avsnitt behandlas efterfrågan på arbetsinsatser i en region som summan av antalet tillsatta och antalet lediga platser i regionen[2]. Tillgången till förvärvsarbete för en på marknaden nytillkommen person är dock inte lika med hela utbudet av förvärvsarbete. Geografiska variationer i utbudet av lediga platser behandlas därför under egen rubrik i den fortsatta texten.

Samspelet mellan utbud av och efterfrågan på arbetsinsatser kan betraktas som ett samspel mellan krav och erbjudanden från parterna på arbetsmarknaden. Det åskådliggörs av fig. 4:1 som i stort sett innebär följande. Utifrån en rad överväganden beslutar företagen att försöka anställa nya medarbetare. Ett första steg är att ett ledigt arbete erbjuds. Det kan ske muntligt till någon närstående eller genom annonsering i pressen. Företagens krav och erbjudanden exemplifieras till höger i figur 4:1. Liksom företagen håller sig hushållen allmänt informerade om arbetsmarknadsläget. De är beredda att förvärvsarbeta, om fördelarna med en eventuell anställning anses uppväga nackdelarna. Hushållen upplever samma informationsproblem som arbetsgivarna. Problem i samband med sökprocesser där önskemål och erbjudanden söks och jämkas samman, på både nationella och lokala arbetsmarknader, benämns i figur 4:1 informationsproblem. Då information om krav och erbjudanden finns, men ej passar, existerar ett s.k. matchningsproblem.

Utbudet av och efterfrågan på arbetsinsatser betingas således av de önskemål och erbjudanden som finns på arbetsmarknaden. Samspelet mellan dessa speglas bl.a. i styrkerelationerna mellan arbetsgivare och den arbetssökande. Är exempelvis den senares försörjningstrygghet ordnad, kan kraven på förvärvsarbetet öka. Ett uttryck för ett liknande

[1] Se t.ex. SOU 1970:3

[2] Den teoretiska distinktionen mellan förvärvsarbetets volym och volymen utbud av arbetsinsatser kan endast delvis följas upp med empiriska uppgifter

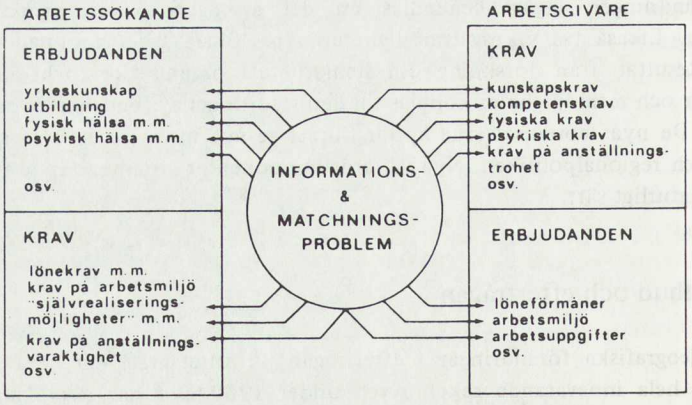

Figur 4:1. Informationsproblem, då arbetssökande och arbetsgivare försöker få reda på varandras krav och erbjudanden, medverkar till arbetslöshet. När parterna är informerade men någons krav är större än motpartens erbjudanden finns det matchningsproblem på arbetsmarknaden.

förhållande kan delvis spåras i dagens arbetslöshet. Arbetslösa med lång utbildning väntar på arbetsuppgifter, som svarar mot deras krav, samtidigt som arbetsgivare på samma lokala arbetsmarknad utannonserar lediga platser utan speciella yrkeskrav.

Arbetslösheten, som behandlas närmare i avsnitt 4.4, måste ses i belysning av dess inverkan på levnadsvillkoren och därmed ytterst välfärden. Arbetslöshet i den ovan exemplifierade bemärkelsen, dvs. där hushållen har sin försörjning tryggad och kan få arbete på hemorten, om kraven på förvärvsarbetsuppgifterna sänks något, är till sin innebörd avlägsen den arbetslöshet som allmänt upplevdes under 1930-talet och som i sen tid upplevs i exempelvis Norrlands inland.

4.2.1 *Förvärvsarbete eller hemproduktion*

Förvärvsarbetet omfattar ca 6 à 7 miljarder timmar per år i Sverige. En beräkning av den s.k. hemproduktionens volym (disk, tvätt, yrkesinriktade studier, barnpassning, åldringsvård, sjukvård, m.m.) visar att ca 1 à 2 miljarder timmar kan sägas vara sådan produktion som görs inom hushållssektorn.[1] Siffran torde stiga ytterligare om hus- och bilreparationer och liknande förvärvsverksamheter inkluderas. Avvägningen mellan förvärvsarbete och hemproduktion skiljer sig mellan olika ortstyper. Arbetsfördelningen inverkar på en rad förhållanden som påverkar levnadsvillkoren för olika grupper av hushåll.

Bland de sysselsatta finns främst två grupper som kan förväntas arbeta parallellt med hemproduktionen. Den ena gruppen är de deltidsarbetande. 65 % av hela antalet deltidsarbetande under år 1970 bestod av gifta kvinnor i åldersintervallet 25–64 år. Närmare hälften var vidare kvinnor med hemmavarande barn. Det är därför rimligt att anta, att fostran av egna barn utgör en av de viktigaste anledningarna till att kvinnor ej arbetar heltid.

Den andra gruppen är de s.k. delårsarbetande. Bland de delårsarbetande kvinnorna återfinns bl.a. hemmafruar, som återvänt till arbetsmarknaden för perioder av varierande längd, och kvinnor som under året lämnat stadigvarande förvärvsarbete för barnavårdande uppgifter. Delårsarbete är vanligast bland ungdomar och äldre. I åldersgruppen upp t.o.m. 24 år (bägge könen) kunde år 1970 ca 60 procent av dem som befann sig i arbetskraften hänföras till delårsarbetskraften.[2] För gruppen 65–74 år

[1] Hemproduktionen består bl.a. av hushållsarbete, om vilket följande data kan utläsas ur G. Ahrne, Hushållsarbete och dubbelarbete, Stockholm 1971. 90 % av samtliga i Sverige som sköter hushåll – dvs. arbetar mer än en timme per dag i hemproduktionen – är kvinnor. Nära hälften av dem som i denna mening sköter ett hushåll har någon form av förvärvsarbete. Hushållets storlek har betydelse för hur betungande matlagning, disk, tvätt och klädvård är, medan storleken enligt utredningen betyder mindre för städning och inköp. En tredjedel av de hushållsarbetande har någon i hushållet, som är i behov av tillsyn. Bland dem med mycket lite hushållsarbete är 41 % heltidsarbetande och 16 % hemmafruar. Motsvarande siffror för dem med väldigt mycket hushållsarbete är 3 % heltidsarbetande och 69 % hemmafruar.

[2] Se AMS: s Meddelanden från utredningsenheten 1972:2

Tabell 4.1. Arbetskraften fördelad efter kön och arbetskraftsstatus år 1970.

	Män	Kvinnor	Summa
Personer i arbete	2 056 300	1 313 400	3 369 800
Därav 1–14 tim., %	2,1	11,4	5,7
15–29 tim., %	4,2	24,3	12,1
30–34 tim., %	2,3	7,1	4,1
35– tim., %	91,3	57,1	78,0
Medelarbetstid per vecka, antal timmar	43,5	32,8	39,3

Källa: Arbetskraftsundersökningen, årsmedeltal 1970.

var motsvarande andel ca 40 procent. För mellanliggande åldersgrupper varierade andelen i delårsarbetskraften från 10 till 20 procent. Beträffande de sysselsattas fördelning på heltids- och deltidsarbete föreligger inga signifikanta skillnader mellan olika ortstyper.

Avvägningen[1] mellan å ena sidan hemproduktion och tjänsteutbyte med andra hushåll och å andra sidan förvärvsarbete görs med hänsyn till en rad förhållanden, där även andra hushålls efterfrågan på yrkeskunskap samt gällande skatteregler ingår. Egenarbete torde för stora grupper i samhället vara enda möjligheten att ytterligare öka konsumtionsmöjligheterna.

Anledningar till att man i förvärvsarbetande åldrar inte utövar full yrkesverksamhet är förutom hemproduktion, sjukdom, förtidspensionering även brist på lämpliga arbeten. Över en kvarts miljon kvinnor i Sverige är i arbetsför ålder under 54 och saknar barn under 7 år. Frågan är om de skall föras till gruppen personer utanför arbetskraften i figur 4:2, eller om de skall räknas som arbetslösa. Med en tidsanvändningsstudie kan deras bidrag till folkhushållet genom hemproduktion studeras.

[1] Vanligen anses att vissa verksamheter kan utföras med mindre persontimmar i form av förvärvsarbete utan att produktionens kvalitet försämras, exempelvis utbildning från förskola till högskola. Andra verksamheter kan bedrivas inom enskilda hushåll, t.ex. matlagning, barnavård och reparationsarbete, utan att smådriften uppfattas som besvärande.

Tabell 4.2 Kvinnor som vanligen arbetar deltid fördelade efter orsak till deltidsarbete år 1970

	Tusental
Upptagen med eget hushåll	306
Vill ej ha heltid	113
Dåligt med arbete	36
Studier	17
Egen sjukdom	14
Övrigt	27
Summa	513

Källa: SOU 1971:43, tabell 8.

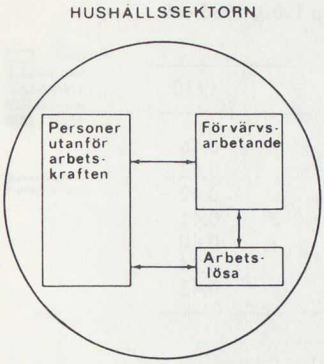

Figur 4:2. Hushållssektorn kan schematiskt delas in i de förvärvsarbetande, de arbetslösa och personer utanför arbetskraften. Den praktiska gränsdragningen mellan dessa tre kategorier är dock svår.

Med attitydundersökningar kan deras inställning till om de vill förvärvsarbeta eller syssla med andra verksamheter undersökas. Av tidigare utredningar framgår att den uppgivna huvudanledningen till att man inte förvärvsarbetar i första hand är arbete i eget hushåll. Hälften så många, en tredjedel, står utanför arbetskraften på grund av sjukdom eller någon form av pensionering.

Antalet personer som förvärvsarbetade, var arbetslösa eller befann sig utanför arbetskraften, se figur 4:2, illustreras med några grovt schematiserade data från senare år. Utanför arbetskraften befinner sig i genomsnitt närmare två miljoner invånare eller en tredjedel av befolkningen i åldrarna 16–74 år. Andelen varierar med bl.a. ålder, kön, civilstånd, årstid och ortstyp.[1] Bruttoflödet till och från arbetskraften är under ett år mycket grovt skattat ca en miljon personer. I arbetskraften finns ca fyra miljoner människor, varav två à tre procent är arbetslösa och resten förvärvsarbetande. Bruttoflödet till och från arbetslösa är under ett år ca en miljon personer. I genomsnitt blir en sysselsatt arbetslös vart fjärde år. Den genomsnittliga arbetslösheten är tre à fyra månader.

4.2.2 *Förvärvsarbetets omfattning och kvalitet*

Förvärvsarbetandet i olika regioner brukar beskrivas med data från arbetskraftsundersökningarna, folkräkningarna samt i speciella sammanhang med uppgifter från exempelvis industristatistik, fackföreningsstatistik eller SAF-statistik. Yrkeskoder och näringsgrenskoder brukar kombineras med uppgifter om kön, ålder, civilstånd o.s.v. Normalt ger inte AKU upplysningar om enskilda lokala arbetsmarknader. HLV kan dock presentera några specialbearbetningar av AKU. Vid dessa har uppmärksamheten koncentrerats på de ortstypiska förhållandena. Data från folkräkningarna kan efter samkörningar med ERU:s informationssystem GEDAP[2] erhållas för lokala arbetsmarknader med godtyckliga gränser.

[1] Se EFA:s betänkande, kapitel 4.

[2] Se bilaga 6

Tabell 4.3 Förvärvsintensiteten i totalbefolkningen 1960, 1965 och 1970.

Regiongrupper	1960	1965	1970
Stockholm	0,47	0,48	0,46
Göteborg och Malmö	0,46	0,47	0,43
Större städer	0,43	0,44	0,42
Södra mellanbygden	0,40	0,45	0,41
Norra tätbygden	0,40	0,42	0,40
Norra glesbygden	0,39	0,37	0,34
Hela riket	0,43	0,44	0,42

Källor: Folk- och bostadsräkningarna.

Anm. Förvärvsintensiteten avser kvoten mellan antalet förvärvsarbetande och totalbefolkningen.

Folkräkningarna ger emellertid ingen aktuell statistik då bearbetningarna av sysselsättningsuppgifterna tar ett par år att genomföra.[1]

Andelen förvärvsarbetande i olika lokala arbetsmarknader år 1970 enligt folk- och bostadsräkningen framgår av figur 4:3. Maximum nås i Boråsregionen. I övrigt finns ett klart samband mellan lokalt befolkningsunderlag och andel förvärvsarbetande.

I tabell 4.3 redovisas slutligen utvecklingen av andelen förvärvsarbetande 1960–1970 på ortstyper.

Arbetskraftens relativa storlek speglar, trots att de arbetslösa ingår, relativt tydligt de olikheter som finns i efterfrågan på arbetskraft på olika håll i landet. Påvisbara skillnader ses därför inte som en indikator på mindre intresse av yrkesarbete, utan främst som tecken på skillnader i tillgången på sysselsättningstillfällen. Skillnaderna mellan ortstyper är särskilt påfallande för kvinnorna, oavsett deras civilstånd eller om de har hemmavarande barn eller ej. Skillnaderna är minst för de gifta männen. För kvinnornas del sammanhänger skillnaderna bl.a. med att yrkesområden, som konventionellt har hög andel kvinnliga förvärvsarbetande, i hög grad är koncentrerade till de större tätorterna. Hit hör exempelvis hälso- och sjukvård, kontorsarbete, detaljhandel och servicearbete. Förvärvsintensitetens omfattning inom ett visst geografiskt område har således ett direkt samband med förekomsten av sådana för kvinnorna typiska yrkesuppgifter.

I tidigare sammanhang har konstaterats att de regionala variationerna i andelen förvärvsarbetande för män är ganska obetydliga. Endast Stockholms län och några Norrlandslän har mera påtagligt lägre tal än övriga län. För Stockholmsregionen är orsaken de mycket höga utbildningsfrekvenserna, medan för Norrlandslänen en faktisk undersysselsättning

[1] AKU och folkräkningar bygger på olika undersökningsmetodik, varför data ej exakt sammanfaller. De båda undersökningarnas metoder, dvs. intervjuer och enkäter, har utvärderats i andra sammanhang. Här skall endast konstateras att folkräkningen tycks ge bättre precision regionalt utom i Norrlands inland, där viss förvärvsverksamhet fångas in via de noggranna intervjuerna i AKU. En jämförelse mellan källorna återfinns i Statistiska meddelanden Be 1973:10, från SCB.

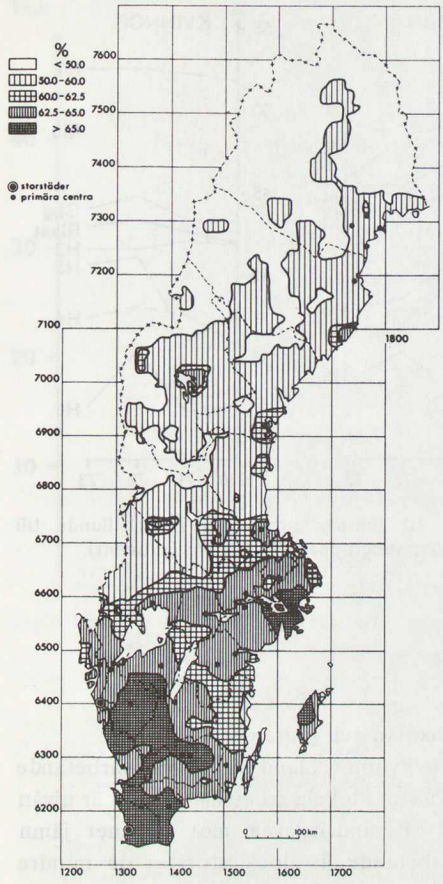

Figur 4:3. Förvärvsintensiteten bland vuxna 1970. Andel % förvärvsarbetande i åldrarna 15–64 år på lokala arbetsmarknader.

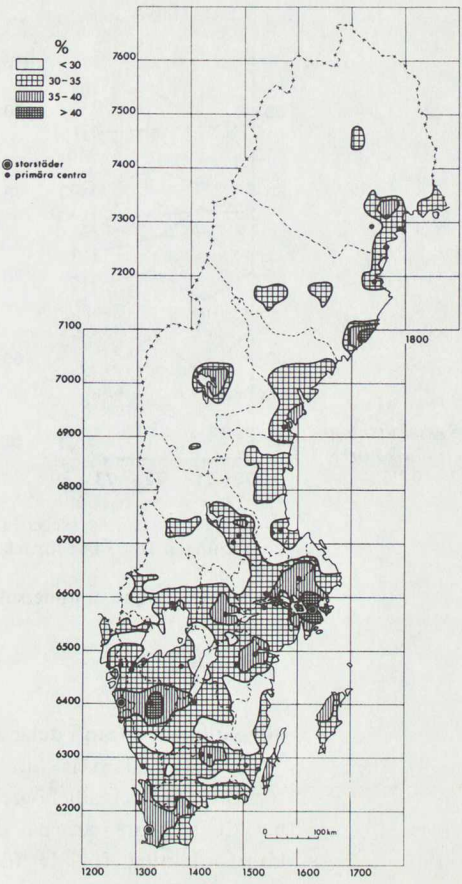

Figur 4:4. Andelen förvärvsarbetande kvinnor av samtliga förvärvsarbetande 1970.

troligen återspeglas i siffrorna. Då de små regionala variationerna i yrkesverksamhetsgraden för män har präglat hela 1960-talet, har uppmärksamheten under senare tid kommit att inriktas på den kvinnliga yrkesverksamheten.

Som bekant inträder allt fler kvinnor på arbetsmarknaden. Deras andel av de förvärvsarbetande steg mellan åren 1960 och 1970 från 30 % till 35 %. År 1973 var den 37 %. Den största ökningen återfinns i de glesare befolkade regionerna i landet som dock fortfarande har lägst antal kvinnor i förvärvslivet. Över 45 % av samtliga förvärvsarbetande i Stockholmsområdet och Boråsregionen var kvinnor år 1970. Som framgår av figur 4:4 och i en figur i ERU:s kartbok[1] är 35 % en vanlig andel i områden utmed Norrlandskusten och inom ett bälte som i norr avgränsas i norra Värmland, norr om Siljan i Dalarna och i söder strax norr om Stockholm, Uppsala, Karlstad och Strömstad. Söder därom är

[1] Se SOU 1974:1

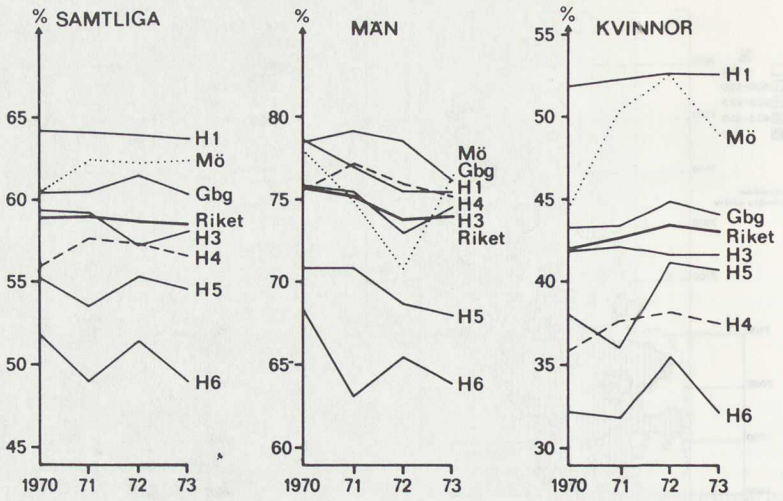

Figur 4:5. Sysselsättningsutvecklingen i olika ortstyper 1970–1973.

Anm. Andel (%) sysselsatta minst 20 timmar per vecka i förhållande till befolkningen 16–74 år fördelade på kommungrupper 1970–1973 (procent).

Källa: AKU, februariundersökningen.

40 % allmänt utom i delar av Kalmar län och södra Östergötland.

I figur 4:6 visas hur andelen kvinnor bland de förvärvsarbetande förskjuts mot en allt högre nivå. På stora lokala arbetsmarknader är nivån betydligt högre än på de små. Förändringarna mot en mer jämn könsfördelning för de förvärvsarbetande är dock störst i de mindre orterna. Utvecklingen i övriga landet tycks, som i många liknande sammanhang, följa den i storstäderna och de större städerna. Även på länsnivå har den kvinnliga förvärvsintensiteten ökat.

Andelen sysselsatta i olika köns- och åldersgrupper varierar lokalt och regionalt, beroende på egenskaper hos arbetsmarknaden som endast långsamt förändras. Möjligheterna för kvinnor att få arbete ändras med näringsgrenssammansättningen, och denna förändras på lång sikt. Eftersom den kvinnliga sysselsättningen hittills främst varit koncentrerad till servicenäringar, förutsätter en snabb, radikal höjning av sysselsättningen bland kvinnor troligen relativt stora höjningar i servicesysselsättningen, vilket på grund av serviceutbudets hierarkiska uppbyggnad kan uppnås endast på ett begränsat antal ställen. Det bör kanske betonas, att den stelt könsbundna yrkesstrukturen inte är önskvärd. Till en del bryts naturligtvis också detta mönster av den ökade kvinnliga sysselsättningen inom industri och genom att arbetsuppgifter ändras på ett sådant sätt att kvinnor i ökad utsträckning kan beredas arbete i traditionellt manliga arbetsuppgifter. Det framhålls i 1972 års regionalpolitiska proposition att erfarenheten talar för att detta är en långvarig process. De regionala olikheterna i andelen förvärvsarbetande utgör därför ett närmast strukturellt inslag i ett hierarkiskt uppbyggt ortssystem.

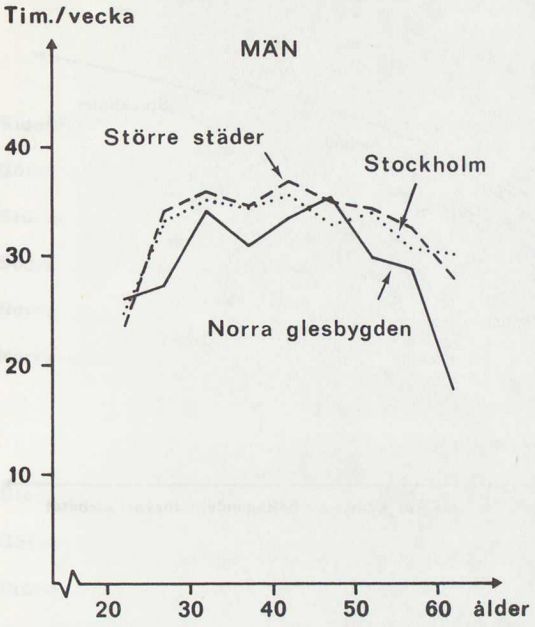

Figur 4: 6. Förvärvsarbetets omfattning bland män i olika åldrar i Stockholm, större städer och norra glesbygden 1973.

Källa: ERU: s bearbetning av AKU, februariundersökningen 1973.

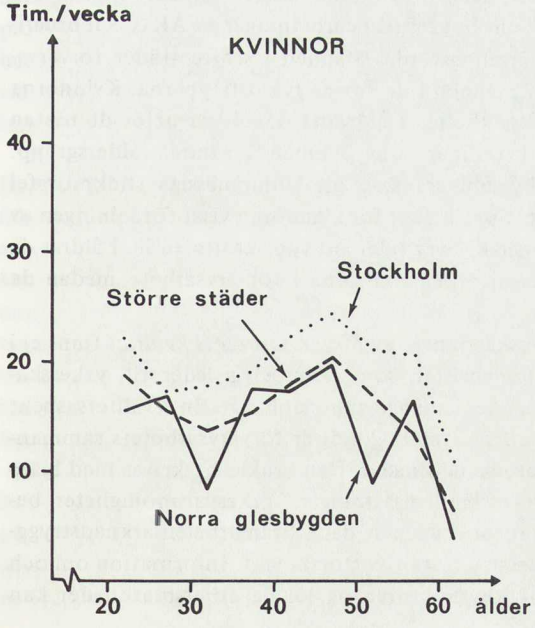

Figur 4: 7. Förvärvsarbetets omfattning bland kvinnor i olika åldrar 1973.

Källa: Se figur 4: 6.

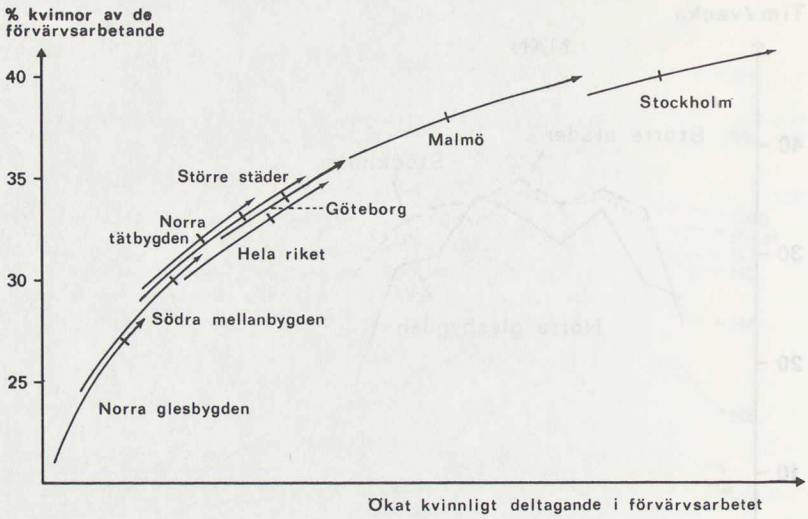

Figur 4: 8 Andelen av de förvärvsarbetande som är kvinnor. Data för olika ortstyper 1960, (pilens början) 1965 (pilens mittstreck) och 1960 (pilens spets).

Källa: Folk och bostadsräkningarna 1960, 1965 och 1970.

Figurerna 4: 6 och 4: 7 visar hur mycket man förvärvsarbetar i olika åldrar i tre olika ortstyper, Stockholm, större städer och norra glesbygden. Resultaten, som bygger på bearbetningar av AKU: s februariundersökningar, är anmärkningsvärda. Männen i större städer förvärvsarbetar betydligt mer än männen i de övriga två ortstyperna. Kvinnorna förvärvsarbetar mest i Stockholm. I åldrarna 45–49 år utför de nästan lika stor arbetsvolym i timmar som männen i samma åldersgrupp. Kvinnorna i norra glesbygden är så få att slumpmässiga stickprovsfel förekommer i materialet. Som helhet för kvinnorna visar fördelningen av arbetsinsatserna i förvärvslivet över tiden ett typiskt utseende. I åldrar då barnen kräver mer minskar arbetsinsatserna i förvärvsarbete medan de ökar i hemproduktionen.

Några regelbundna uppskattningar av *förvärvsarbetets kvalitet* finns ej i Sverige. Uppenbara kvalitetsbrister, som exempelvis leder till yrkesskador, studeras dock ingående i många sammanhang. En kvalitetsaspekt förutom löneförhållanden, se avsnitt 2.4.5, är förvärvsarbetets sammansättning på olika lokala arbetsmarknader. Den brukar beskrivas med hjälp av näringsgrens- och yrkessammansättningar. Yrkesvalsmöjligheter beskrivs vanligen med den senare typen av data. Från arbetsmarknadstryggheten synpunkt är näringsstrukturen av största vikt. Information om och analys av närings- och yrkesstrukturen på lokala arbetsmarknader kan

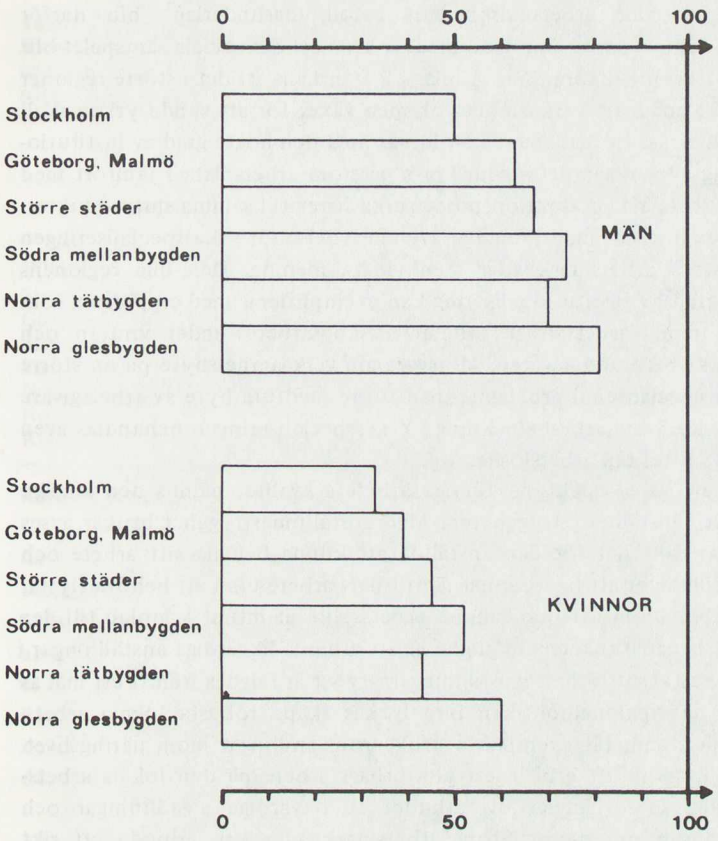

Figur 4:9. Andel förvärvsarbetande i helårsarbetskraften i manuella yrken i olika ortstyper 1970.

därför ge bättre underlag för bedömningen av hur förändringar i produktionen i olika näringar påverkar arbetslösheten och yrkesmöjligheterna i skilda regioner. Yrkesspecialiseringens produktivitetseffekter är välkända även i regionalpolitiska sammanhang. Specialisering kan även innebära rutinisering, dvs. tristess i arbetslivet.

Yrkesspecialiseringen på lokala arbetsmarknader är svårmätbar. Den återspeglas t.ex. inte alltid i de s.k. befattningsnomenklaturerna. En rad faktorer samverkar till att den faktiska yrkesspecialiseringen på lokala arbetsmarknader är så svårmätbar. Innebörden av ett yrkesbegrepp återspeglar försörjningssätt, huvudsaklig sysselsättning eller yrkesställning, t.ex. fastighetsägare, chaufförer och företagare. En språklig diskriminering av vissa verksamheter förekommer. Stadskulturens framväxt medför sålunda att olika förekommande verksamheter knutna till jordbruk och djurskötsel snart inte längre kan urskiljas. Rent allmänt kan dock framhållas att större arbetsvolymer inom samma typ av verksamhet – från matlagning och kaffekokning till uthyrning av maskeradkläsel – behöver utföras i regioner med stort befolkningsunderlag, vilket innebär att verksamheterna kan utföras på professionell basis som förvärvsarbete med yrkesbeteckning medan detta ej är fallet i mindre orter. Sambanden mellan yrkesspecialisering och förhållanden som arbetsplatsernas storlek

eller den lokala arbetsmarknadens befolkningsunderlag[1] blir därför starka. Fler invånare i en region medför även att det sociala samspelet blir mer institutionellt förankrat. I bilaga 2 framhålls att det i större regioner kan räcka med att verksamhetsvolymen växer för att skilda yrken skall utkristalliseras. Förhållandet kan liknas med den högre grad av institutionalisering av verksamheter som krävs på stora arbetsplatser jämfört med på små, trots att produktionsprocesserna leder till samma slutprodukter. Graden av institutionalisering har även betydelse för yrkesspecialiseringen på olikstora arbetsmarknader i en vidare mening. Den lilla regionens mindre grad av institutionalisering kan exemplifieras med en person, som under samma arbetsgivare arbetar i skogsarbete under vintern och jordbruksarbete under våren. Motsvarande verksamhetsbyte på en större och mer specialiserad arbetsmarknad torde medföra byte av arbetsgivare och kanske även yrkesbeteckning. Yrkesspecialiseringen behandlas även under avsnittet om arbetslöshet.

Som en sista aspekt på förvärvsarbetets kvalitet nämns den kanske viktigaste, anställningstryggheten. Med anställningstrygghet brukar avses graden av säkerhet för den anställde att kunna behålla sitt arbete och hans möjligheter att få ett annat jämförbart arbete utan att behöva flytta. Tryggheten inom ett och samma arbetsställe är intimt kopplad till den lokala arbetsmarknadens möjligheter att erbjuda likvärdiga anställningar i händelse av arbetslöshet. Anställningstrygghet är således främst ett mål av intresse när regionalpolitiken inte lyckas skapa robusta lokala arbetsmarknader, som tål exempelvis strukturomvandlingar inom näringslivet.

Möjligheterna att erhålla ett jämförbart arbete på den lokala arbetsmarknaden är avhängigt av utbudet av likvärdiga anställningar och konkurrensen om dessa. Stora arbetsmarknader kan erbjuda ett rikt utbud av anställningar inom det yrkesområde som kan vara av intresse för den enskilde arbetssökanden. Ensidiga regioner skapar också förhållandevis stora arbetsmarknader för vissa yrkeskategorier. Nackdelen med yrkesmässigt ensidigt sammansatta lokala arbetsmarknader är deras känslighet för omvandlingsprocesser. Avslutningsvis redovisas i tabell 4.4 trygghetsförhållanden på lokala arbetsmarknader som de kommer till uttryck i företagstrohet och arbetslöshet. De förvärvsarbetandes faktiska beteende i form av företagstrohet kan således spegla en osäkrare arbetsmarknadssituation lika väl som en säkrare.

I tidigare avsnitt har HLV betonat vikten av att komplettera data som beskriver det faktiska beteendet med uppgifter om villkoren. Utbudet av *lediga platser* på en marknad är, som framgår ovan, ett resultat av en långvarig process, där utbud av och efterfrågan på arbetsuppgifter via marknadsmekanismer i form av prissättning, avtalsförhandlingar o.s.v. ger jämviktslönerna. Varje definition på vad som är det verkliga utbudet av lediga platser kan emellertid lätt ifrågasättas. I verkligheten finns nämligen en rad begränsningar i marknadsmekanismen vilket innebär att

[1] Med ökande storlek på den lokala arbetsmarknaden följer i de flesta fall att antalet arbetsställen ökar. Undantag från denna iakttagelse finns: – Så har t.ex. Anderstorp ett mindre lokalt utbud av förvärvsarbete än Karlskoga men samtidigt avsevärt många fler arbetsgivare.

Tabell 4.4 Andel i procent av den anställda vuxna befolkningen i socialgrupp II och III som varit anställd mera än 7 år vid samma företag, andelen som haft fler än en anställning det senaste året samt andelen som varit arbetslösa mer än 2 månader någon gång.

	Andel anställda mer än 7 år vid samma företag	Andel med fler än en anställning det senaste året	Andel som varit arbetslös mer än 2 månader någon gång
Stockholm	57	14	13
Göteborg, Malmö	59	13	15
Större städer	61	12	17
Södra mellanbygden	63	12	16
Norra tätbygden	63	11	18
Norra glesbygden	66	10	28
Riket	61	12	16

Källa: ERU-bearbetning av levnadsnivåundersökningens datamaterial från år 1968.

det inte råder jämviktslöner på enskilda lokala arbetsmarknader. Det finns nämligen inte heller statistiska uppgifter beträffande lediga platser, eftersom den tillgängliga statistiken endast avser till arbetsförmedlingen anmälda lediga platser. HLV:s bedömning är att det finns stort behov av arbetsefterfrågeundersökningar där arbetsgivarnas efterfrågan på arbetskraft kan konfronteras med AKU-data. Hur utbudet av förvärvsarbete och lediga platser behandlas i föreliggande rapport framgår av figur 4:10 där boxarna längst till höger representerar utbudet av anställningar.

Det lokala utbudet av lediga platser kan indelas efter skilda kriterier. Vissa lediga platser uppstår när en arbetsuppgift blir ledig, på grund av att innehavaren av någon anledning slutar. Andra uppstår som helt nyskapade arbetstillfällen. Flyttningseffekter, som blir en följd av att en person besätter ett ledigt förvärvsarbete, blir olika beroende på vilken typ av orsak som skapat arbetet. I det följande ges en kortfattad redogörelse för hur lediga tjänster uppkommer.

Till en kategori av lediga arbeten hör de befattningar som oavsett innehavare definierats av en arbetsgivare, ofta stat eller kommun. Den

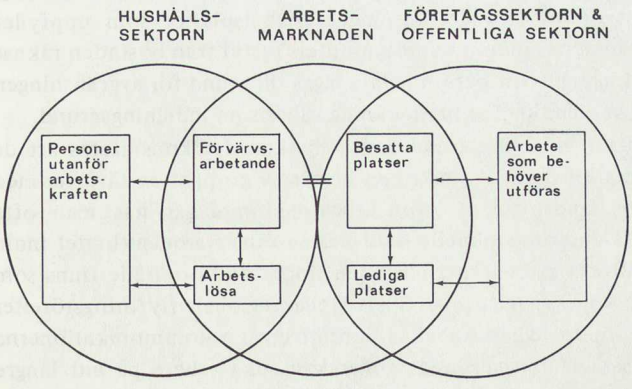

Figur 4:10. Arbetsmarknadens relationer till hushållssektorn, företagssektorn och den offentliga sektorn.

lokala efterfrågan på lokala producerade varor och tjänster ger upphov till förvärvsarbete inom denna kategori. I gruppen inräknas vidare lediga arbeten inom privat näringsliv eller lediga befattningar inom hälso- och sjukvården, undervisningen och försvaret. Anledningen till att en befattning blir ledig kan vara innehavarens död, pension, avsked, uppsägning, tjänstledighet, byte till likvärdig eller bättre befattning inom den lokala arbetsmarknaden, flyttning från densamma o.s.v. Ett karriärbyte av befattning med byte av bostadsort antas ibland ge större följdeffekt på arbetsmarknaden än ett byte till likvärdig befattning inom den lokala arbetsmarknaden. Som framhålls i Erik Wallins bidrag i bilaga 2 är denna form av personalomsättning vanlig.

Till en annan kategori av lediga arbeten på en lokal arbetsmarknad hör de som nyskapas i samband med ökad produktion, ibland betingad av allmän befolkningstillväxt i regionen men oftast orsakad av ökad produktion för nationella eller internationella säljmarknader. Denna expansion av förvärvsarbete på en lokal arbetsmarknad skapar således en nettotillsättning av lediga arbeten. Stora nyanställningar även på relativt stora arbetsmarknader kan ge upphov till flyttningar mellan olika regioner. Få empiriska studier finns på detta område. En undersökning av ca 3 000 nyanställda vid företag, som utvidgat sin produktion med lokaliseringsstöd[1], visar dock att knappt 20 % var över 50 år medan ca hälften var under 30 år. Företagen, som vanligen ligger i större orter, nyanställde ofta arbetslösa, omskolnings- eller beredskapsarbetande. Ca en tredjedel tillhörde dessa kategorier. Ungefär en på sex av de nyanställda kom från andra lokala arbetsmarknader. En tredjedel av dessa flyttade mer än 300 km i samband med omställningen.

4.3 Lokala arbetsmarknader

Hur ser en lokal arbetsmarknad ut? Efter vilka principer skall den avgränsas geografiskt? En utgångspunkt i HLV:s arbete är att förhållanden som gäller levnadsvillkoren åtskiljs från uppgiften om beteende. Denna distinktion kan också utnyttjas vid avgränsningar av arbetsmarknaden. Levnadsvillkorsbeskrivningar kan väljas som underlag då marknadernas ytmässiga omfattning skall bedömas. Arbetsplatsernas tillgänglighet blir då avgörande för avgränsningen. Arbetsplatser som uppfyller kriteriet att kunna nås inom t.ex. 30 minuters restid från bostaden räknas till arbetsmarknaden. Om beteendedata läggs till grund för avgränsningen kan den faktiska pendlingens utsträckning väljas som indelningsgrund.

Oavsett vilken indelningsgrund som väljs kan det konstateras att de lokala arbetsmarknaderna i praktiken består av grupper av tätorter med mellanliggande landsbygd. I översiktliga bedömningar har man ofta räknat med att en arbetssökande skall kunna välja i arbetsutbudet inom en krets av 30 km radie kring bostaden. Inom detta område finns som regel en variation av arbetsutbud. Vissa mellanregionala flyttningsrörelser kan med dess hjälp hållas tillbaka. Förbättringar i kommunikationerna medför att enskilda hushållsmedlemmar kan söka arbete på allt längre avstånd från bostaden. Detta medverkar till att den nuvarande boende-

[1] Se lägesrapport från ERU "Regionalpolitisk forskning och stödverksamhet 1965–1971" Ds In 1972: 14.

och bebyggelsestrukturen till stor del kan behållas trots näringslivets successiva omställningar.

4.3.1 *Synsätt i planerings- och forskningsverksamheten*

I samhällsplaneringen utnyttjas vanligen pendlingsdata för att beskriva de lokala arbetsmarknadernas omfattning. Uppgifterna utgörs ofta av sammanställningar av folkräkningsmaterial. I det följande presenteras en kortfattad översikt över synsätt och metoder som kommer till användning vid analys av pendlingsförhållanden i planerings- och forskningsarbetet.[1] En stor grupp undersökningar tar fasta på ekonomiska, psykologiska och sociala faktorer i samband med pendling. Syftet är vanligen att visa faktiska restider samt färdsätt, kostnader för samhälle, företag och individer. Undersökningarna syftar vidare till att redovisa pendlarnas attityder till pendlandet och pendlingsrörelsernas stabilitet. Mer sällan kombineras studier av pendlingsbeteendet med studier av möjligheterna att genomföra pendling.

Pendlingen har ökat mycket kraftigt i omfattning under de senaste decennierna. Den ökade rörligheten hänger samman med bilismens framväxt. Den geografiska omfattningen av de lokala arbetsmarknaderna bestäms av rörligheten. I figur 4: 11 visas effekterna av förändringar inom transportsektorn på avstånd och ytor kring en bostad vid en tänkt färdtid av en timme till eller från denna punkt. För närvarande dominerar bilisterna bland pendlarna över församlingsgränser, vilket inte var fallet i början av 1960-talet.

De faktiska arbetsresorna finns karterade i flera studier, t. ex. Å. Micklander, Pendling och pendlingsregioner, Lund 1971. Bland generella resultat från dessa studier kan nämnas att män ofta reser längre än kvinnor. I större orter reser man längre än i mindre. År 1968 tog arbetsresan för hälften av de bilåkande i Stockholmsområdet mindre än 26 minuter. Motsvarande tid för kollektivresenärerna var 50 % längre,

Tabell 4.5 Dagliga arbetsresor fördelade på ortstyper 1970 (procent)

Ortstyper	Dagliga arbetsresor 1970, %			
	Bil	Kollektivt	Cykel moped mc	Totalt
Stockholm	41	54	5	100
Göteborg	56	37	7	100
Malmö	48	27	25	100
Större städer	55	17	28	100
Södra mellanbygden	57	6	37	100
Norra tätbygden	65	12	23	100
Norra glesbygden	68	12	20	100
Samtliga	54	24	22	100

Källa: FoB 70, specialbearbetning.

[1] Se även Å. Micklander, Pendling och pendlingsregioner, Lund 1971.

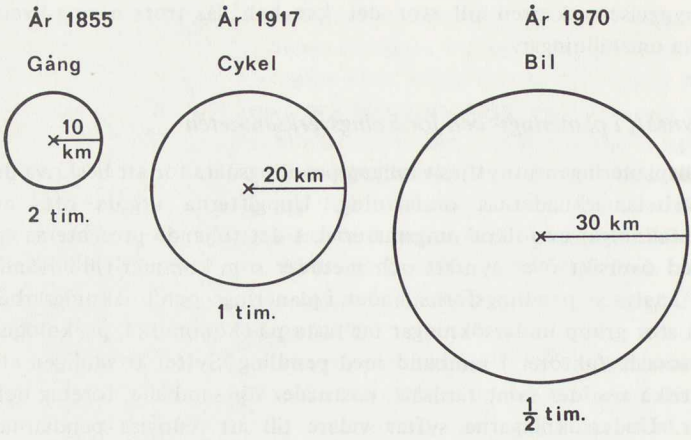

Figur 4: 11 De lokala arbetsmarknadernas geografiska omfattning i ett historiskt perspektiv.

Anm. Även om kraven på korta restider har ökat så medför bättre transportmedel att de lokala arbetsmarknaderna omfattar allt större områden. Valet av årtal framgår av kapitel 9.

Källa: Efter SOU 1967:23

dvs. 39 minuter. Resor med kollektiva transportmedel är ovanliga utanför storstäderna. Närmare 75 % av samtliga förvärvsarbetande reser i någon form dagligen från bostaden till arbetet. Drygt hälften av dessa använder sig av bilen som transportmedel. Knappt en fjärdedel reser med kollektiv trafik. I tabell 4.5 visas att bilresandet avtar med ortens storlek. I Stockholmsregionen utgör kollektivresenärerna drygt hälften av dem som reser till arbetet. I norra glesbygden var motsvarande andel 12 %. Som även framgår av ERU:s kartbok utförs få arbetsresor med kollektiva färdmedel i de glesare befolkade delarna av södra Sverige.

Som ett exempel på en studie av det faktiska pendlandet kan Nils Lewans analyser av arbetsresorna i Skåne nämnas. Figur 4: 12 visar hur utpendlingen ökat i omfattning mellan åren 1945 och 1960. Förutom de pendlingsstudier som baseras på data som avser bostadsområden finns även studier av resandet till bestämda arbetsplatser. Båda typerna av studier har kommit till användning i företagens och samhällets planering.

Som ett exempel på en studie av resandet till olika arbetsplatser och tätorter inom ett område redovisas i figur 4: 15 som tagits fram inom ramen för glesbygdsforskningen vid Umeå universitet. Figuren visar schematiskt avgränsade pendlingsomland för inpendlingsorter kring Umeå.

För kommunernas del används främst bostadsbaserade studier. Ett exempel på en sådan undersökning återfinns i figur 4: 16 som visar hur pendlingen binder samman olika områden runt Göteborg till ett lokalt tätortssystem.

Studierna ger underlag för den kommunala planeringen av bostäder, arbetsplatsområden och service. Som framgår av ERU:s underlagsmaterial[1] har en rad pendlingsstudier även genomförts inom ramen för länsplaneringen.

[1] Se Att samhällsplanera med tidsmått, ERU, 1974.

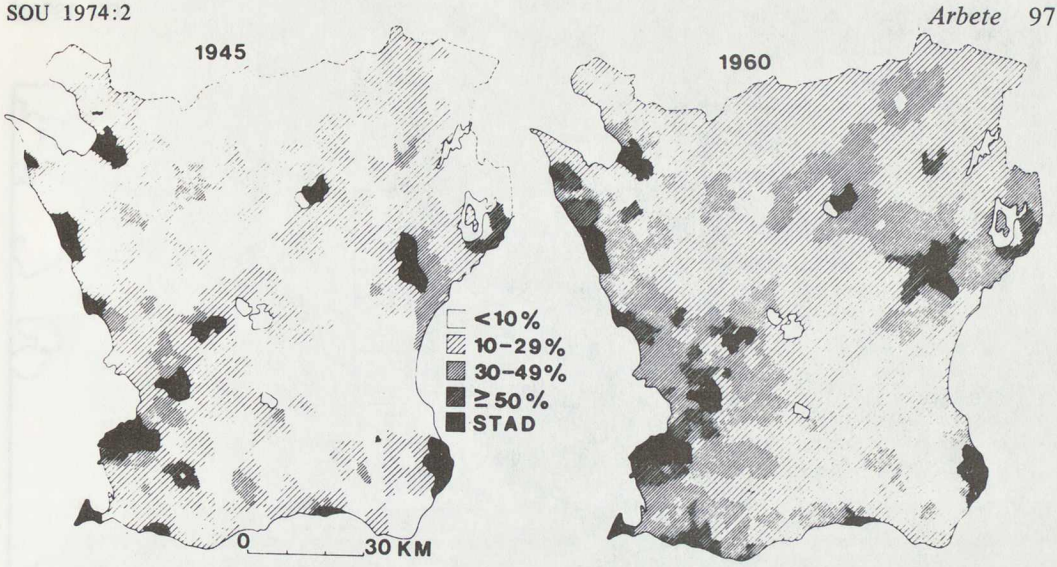

Figur 4: 12 Utpendlare församlingsvis i procent av boende yrkesverksam befolkning 1945 vänstra kartan och 1960 högra kartan. Stadsområde 1960 i svart.

Källa: N. Lewan, Landsbebyggelse i förvandling, Lund 1967

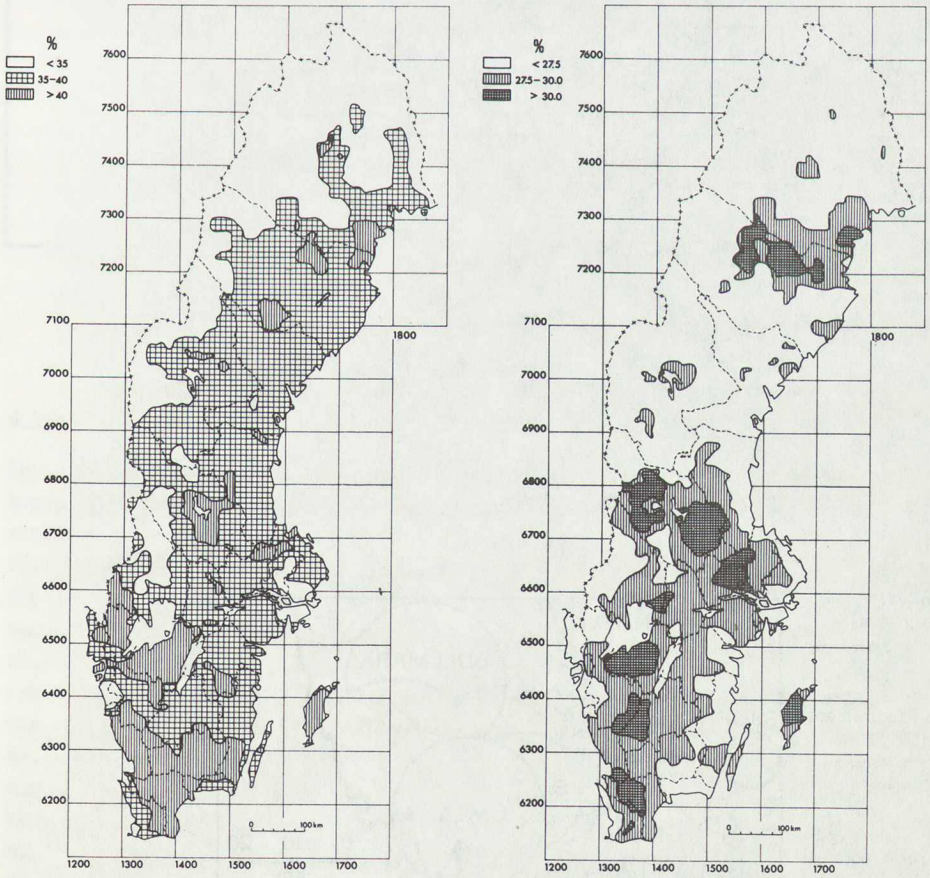

Figur 4: 13 Andel bilägare 1970 bland befolkningen i åldrarna 18–45 år (vänstra kartan) och 45–75 (högra kartan)

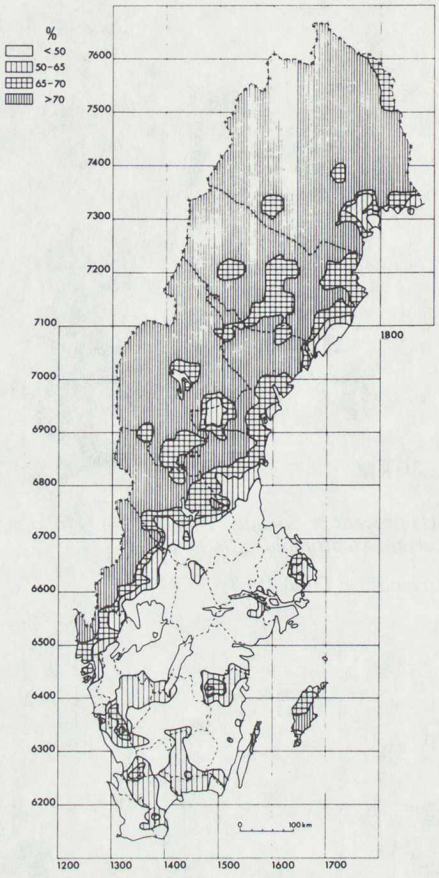

Figur 4: 14 Andel av arbetsresorna som sker med bil 1970.

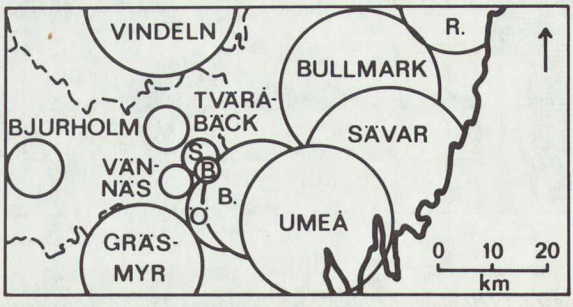

Figur 4: 15 Exempel på pendlingsområde runt Umeå och närliggande orter.

Anm. Orterna i figuren har minst 10 pendlare. Cirklarna omsluter hälften av inpendlarna till orterna.

Källa: O. Erson, Glesbygdsforskningen nr 9. Geografiska institutionen. Umeå.

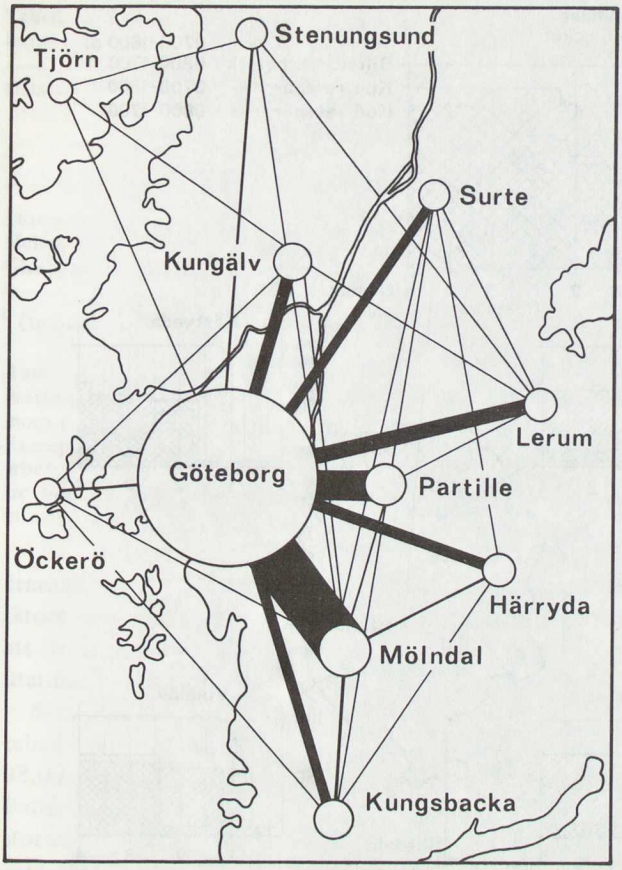

Figur 4: 16 Pendlingen mellan kommunblock i Göteborgs närhet

Källa: Göteborgsregionen, 2, basinventering 1970.

4.3.2 *Avgränsning av lokala arbetsmarknader*

Den lokala arbetsmarknadens geografiska omfattning beror i hög grad på hushållens förflyttningsmöjligheter. Dessa i sin tur är avhängiga av resurser knutna till hushållet – innehav av körkort och bil – och resurser eller tillgång i omgivningen – vägar och kollektiva transportmöjligheter. En teoretiskt mer tillfredsställande avgränsning av de lokala arbetsmarknadernas omfattning bör i första hand grundas på studier av hushållens möjligheter att förflytta sig mellan bostad och arbetsplats. Beräkningarna i den följande analysen bygger på kommunikationstabeller och uppgifter om vägnät. Resultaten presenteras i bilaga 2 under namnet tidslägesprofiler. En sådan profil visar hur många arbetsplatser, invånare eller liknande, som kan nås med stigande tidsinsats för tur- och returresa med inräknade väntetider. Forskningen kring arbetsplatsernas tillgänglighet har lett till ökade möjligheter att analysera hur de ortsspecifika förhållandena på arbetsmarknaden påverkar den regionala utvecklingen.

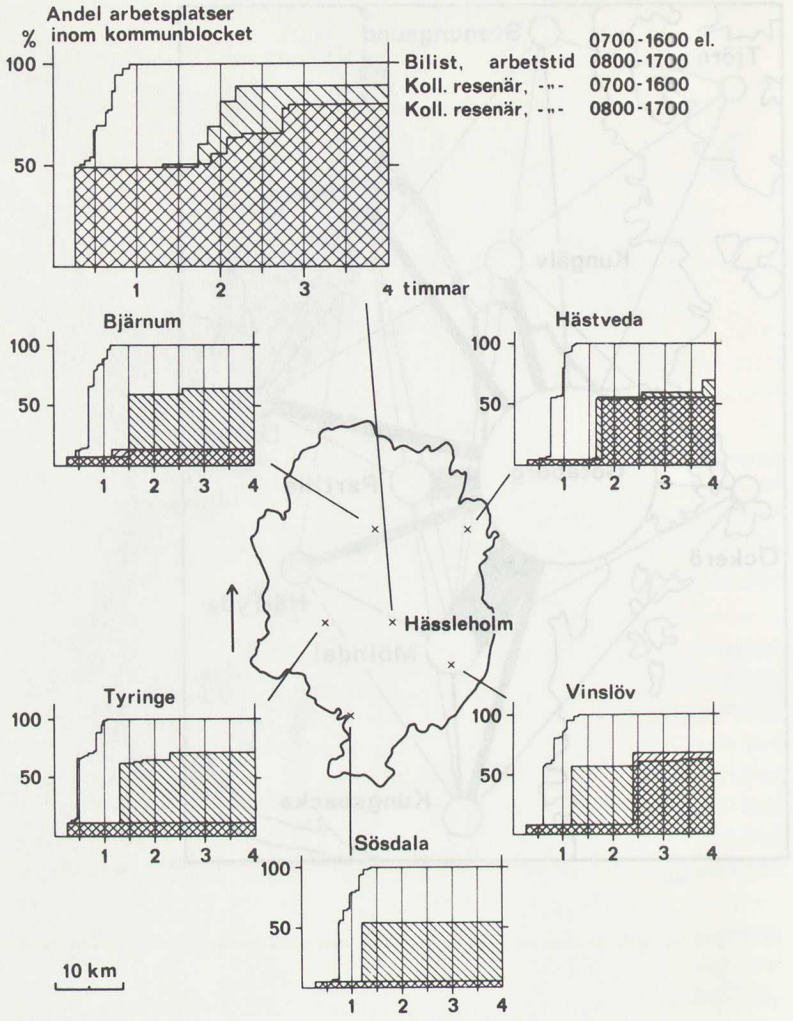

Anm. Figuren visar andelen av kommunblockets arbetsplatser som kan nås inom olika restider från bostaden. Arbetet förutsätts vara förlagt till 08.00–17.00 eller 07.00–16.00. Arbetsplatserna förutsätts vara lokaliserade till kommunblockets 16 tätorter. Antalet arbetsplatser antas vara proportionellt mot tätortsbefolkningen.

Källa: S. Mårtensson, bilaga 2.

Figur 4:17 Tidslägesprofiler för fem tätorter i Hässleholms kommunblock 1973.

Figur 4:17 visar tidslägesprofiler för tre grupper av förvärvsarbetande. Till den första gruppen hör de som skall arbeta 9 timmar i andra orter och då kan färdas med bil. De övriga två grupperna är hänvisade till kollektiva transportmedel. En av dessa grupper har sin arbetstid förlagd till mellan 07.00 och 16.00, den andra till mellan kl. 08.00 och 17.00. Tidslägesprofilerna skall ses som exempel på hur storleken på de lokala arbetsmarknaderna kan variera inom ett större område och på hur tillgängligheten till olika delar av området varierar för hushåll med olika förflyttningsmöjligheter eller olika arbetstider. I beräkningarna beaktas inte huruvida faktisk pendling förekommer eller ej.

För bilisten är skillnaderna förhållandevis små mellan att bo i eller nära centralorten eller att bo i en tätort som ligger i blockets periferi. Med en sammanlagd restid på ca en timme når man i Hässleholmsområdet

Tabell 4.6 De lokala arbetsmarknadernas storlek i utvalda orter. Antal arbetsplatser inom 1 timmes restid

Ortstyp	Bilist	Kollektivtrafikant när arbetstiden är förlagd till	
		07.00–16.30	08.00–17.00
Större stad[1]	88 000	37 000	37 000
Mellanort[2]	67 000	6 000	7 000
Glesbygd[3]	15 000	600	600

[1] Örebro, [2] Tingsryd, Hässleholm [3] Bergsjö, Malå, Sveg.

Anm. Beräkningar för samtliga invånare i 7 kommuner ligger bakom tabellens skattningar. Antalet arbetsplatser har skattats som 40 % av tätortsbefolkningen inom en timmes restid. Vägda medeltal har sedan beräknats för de tre ortstyperna. Exempel på andra skattningar av antalet arbetsplatser redovisas i bilaga 1. Antalet arbetsplatser inom radien 30 km är i genomsnitt 49 000, 17 000 och 1 200 för de tre ortstyperna när vägda medeltal beräknas för huvudorternas hushåll. För vidare information, se bilaga 1.

åtminstone tre fjärdedelar av blockets invånare, oberoende av vilken tätort som man bor i. Även jämförande data från andra kommuner visar att de som bor i perifera tätorter över huvud taget inte når arbetsplatser utanför den egna tätorten om de inte disponerar bil eller annat fordon.

Som exempel på jämförande data för andra kommunblock redovisas tabell 4.6. Arbetstiderna har här valts till 07.00–16.30 respektive 08.00–17.00. Mellanorten i tabellen representeras av bl.a. Hässleholm. Beräkningarna avser ett vägt medelvärde för den lokala arbetsmarknadens storlek för bosatta i kommunblocket. I kalkylen ingår dock arbetsplatser som ligger både inom och utanför kommunblocket. Bilisternas fördelar vad gäller möjligheterna att nå arbetsplatser är relativt störst i glesbygd och mellanorter. Som framgår senare i kapitlet har de därmed även betydligt större möjligheter att realisera yrkesval på hemortens lokala arbetsmarknad.

De ovan redovisade studierna ger en tydlig bild av vilken betydelse förflyttningsmöjligheterna har för att avgränsa det område som en individ kan utnyttja som en lokal arbetsmarknad. Den begränsning som det t.ex. innebär att inte ha eget fordon reducerar i hög grad möjligheterna till förvärvsarbete. Även en ovanlig förläggning av arbetstiden medför svårigheter beträffande tillgängligheten för dem som är hänvisade till kollektiva trafikmedel. I Hässleholm skulle exempelvis arbetsmarknaden till följd av kollektivtrafiknätets uppbyggnad utökas väsentligt om arbetstiden förläggs mellan 08.00 och 17.00. Det viktiga är emellertid att bilistens arbetsmarknad är väsentligt mycket större än kollektivtrafikantens.

4.3.3 *Lokala jämviktsområden*

Planering av lokala arbetsmarknader ägnas stor uppmärksamhet i det nu pågående länsplaneringsarbetet. På grundval av prop 1972:111 och

efterföljande riksdagsbehandling analyseras lokala arbetsmarknader. I det material som arbetsmarknadsdepartementet ställer till kommunernas förfogande lämnas nästan genomgående uppgifter för de administrativa kommunerna. Det framhålls dock att det för skilda arbetsmarknadsfrågor ofta är nödvändigt att bedöma förhållandena oavsett de administrativa gränserna. Pendlingsdata kommer därvid in. Sådana data analyseras också inom ramen för den regionala trafikplaneringen.[1]

En utgångspunkt i planeringsarbetet är att resavstånd och restider till arbetet är centrala för människornas välfärd. I praktiken accepteras endast förhållandevis korta resavstånd eller restider som planeringsunderlag. Närmare två tredjedelar av arbetstagarna har redan nu en daglig sammanlagd restid som understiger en halvtimme. Drygt en på tio reser mer än en timme per dag. De som har långa restider tycks i första hand vara relativt unga och/eller relativt välbetalda. Tas det faktiska beteendet som indicium på löntagarnas krav på resavstånd mellan arbetsplatser och bostäder skulle ett generellt pendlingsavstånd på högst 30 km för bilister vara det mått som ofta ligger till grund för planeringen.

Uppgifterna om pendlingen inom och mellan landets kommuner har i samhällsplaneringen hittills främst utnyttjats för att bedöma bostadsbyggnadsbehov och dimensionering av service. I den framtida planeringen torde pendlingsmöjligheternas inverkan på valfrihet och trygghet att få en alltmer framträdande plats. Någon definitiv form för analyserna av dessa välfärdsfaktorer har dock ännu inte utkristalliserats. I det följande diskuteras några principer för uppläggningen av planeringsunderlaget.

I en rad forskningsrapporter har det framhållits att skillnaderna mellan arbetsmarknaderna för bilister och kollektivtrafikanter skiljer sig på ett avgörande sätt. Tabell 4.6 ger en indikation på differensernas storlek. Enligt HLV:s bedömning bör dessa skillnader ligga till grund för planeringen i större utsträckning än vad för närvarande sker. Som framgår av tabell 4.6 så kan den lokala arbetsmarknaden i en glesbygdskommun vara betydligt mindre än en mellanstor kommuns. För varje ortstyp kan mål för omfattningen av bilisternas arbetsmarknad formuleras. För att bl. a. omflyttningarna mellan lokala arbetsmarknader, se avsnitt 4.4, skall kunna hållas på en låg nivå är det troligt att målen för de lokala arbetsmarknadernas omfattning bör sättas i intervallet 100 000–200 000 arbetsplatser. Andra värderingar beträffande trygghet och valmöjligheter kan ge andra intervallsgränser.

Även om bilinnehavet per invånare ökar endast långsamt torde utnyttjandet av den redan befintliga bilparken för arbetsresor kunna ökas väsentligt jämfört med nuvarande förhållanden. En stor andel av befolkningen kommer dock även i framtiden att vara hänvisade till kollektiva transporter. Planeringen bör därför inriktas på att förbättra de lokala arbetsmarknaderna för dem som saknar bil. Speciell uppmärksamhet bör ägnas åt de kommunblock där skillnaderna mellan bilisternas och de billösas marknader är särskilt stora. Av tabell 4.6 kan utläsas att sådana skillnader kan återfinnas även i befolkningsmässigt relativt stora kommuner. I kommuner där den genomsnittliga lokala arbetsmarknaden för bilister omfattar 10 000 arbetsplatser är det vanligt att de billösas är 3 000.

[1] Se Regional trafikplanering, Ds K 1973:3.

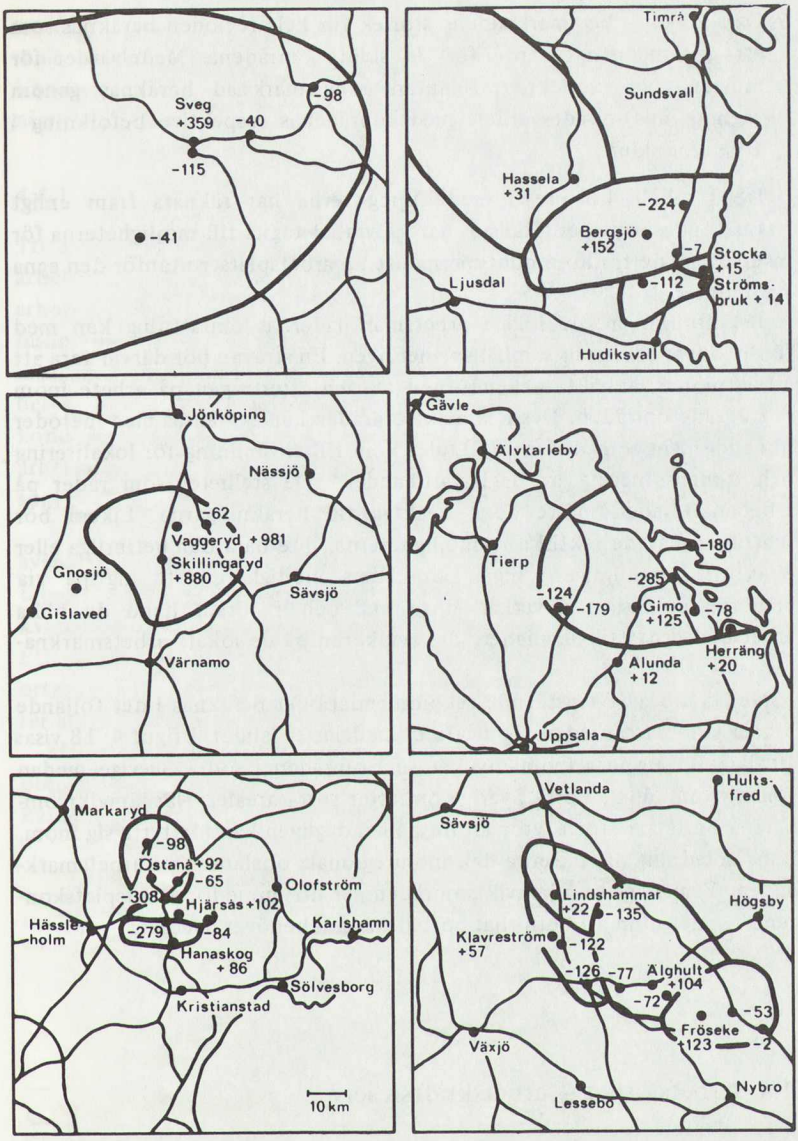

Figur 4: 18 Arbetsmarknadens jämviktsområden kring orter med fler förvärvstillfällen än potentiellt arbetsföra. Exempel från följande 6 kommuner:
Härjedalen
Nordanstig
Vaggeryd
Östhammar
Osby
Uppvidinge

Anm. Centrum i varje jämviktsområde är en tätort med överskott på arbetsplatser. Överskottet beräknas därvid i förhållande till den för kommunen och angränsande kommuner normala förvärvsintensiteten. Gränserna mellan orter med överskott på arbetsplatser beräknas enligt traditionella omlandskalkyler där orter med större överskott får större omland än orter med mindre överskott.

Rent praktiskt kan planeringsarbetet läggas upp på följande sätt.

1. Regioner delas in i små områden, t.ex. församlingar eller rutor.
2. Arbetsplatsutbudet skattas för varje område.
3. Förflyttningsmöjligheterna mellan olika områden kvantifieras för bilister och kollektivtrafikanter. Normala arbetstider förutsätts.
4. Det antal arbetsplatser som kan nås från varje område inom viss restid beräknas. Den lokala arbetsmarknadens storlek, mätt i antal arbetsplatser, bestäms således för regionens olika delar.[1]

[1] I tabell 4.6 har antalet arbetsplatser schablonmässigt uppskattats till 40 % av antalet invånare i tätorter. I det praktiska planeringsarbetet bör arbetsplatskarteringen kunna baseras på olika företagsregister.

5. Den lokala arbetsmarknadens storlek för hela regionen beräknas som ett genomsnittligt värde för de skilda områdena. Medelvärdet för bilisters och kollektivtrafikanters arbetsmarknad beräknas genom vägning av områdesvärden med områdenas respektive befolkning i arbetsför ålder.

De i tabell 4.6 presenterade uppgifterna har räknats fram enligt ovanstående principer. Hänsyn har självfallet tagits till möjligheterna för invånarna i de tre kommuntyperna att nå arbetsplatser utanför den egna kommunen.

Beräkningar av de lokala arbetsmarknadernas omfattning kan med fördel användas inom samhällsplaneringen. En strävan bör därvid vara att åstadkomma jämvikt mellan utbud av och efterfrågan på arbete inom begränsade områden. Dessa jämviktsområden kan avgränsas med metoder liknande dem som under 1950-talet kom till användning för lokalisering och dimensionering av dagligvaruhandel.[1] De stelheter som råder på arbetsmarknaden måste dock beaktas vid beräkningarna. Likaså bör skattningar av de faktiska resmöjligheterna, inte bara den befintliga eller obefintliga pendlingen, ingå. Samhällets möjligheter att ingripa via planeringsprocessen påverkar ju direkt och i första hand de olika arbetsplatsernas tillgänglighet, dvs. villkoren på de lokala arbetsmarknaderna.

Med hjälp av ovanstående rekommendationer beräknas i det följande lokala jämviktsområden för några olika delar av landet. I figur 4:18 visas att jämvikt uppnås inom mycket små områden i södra Sverige medan jämviktsområden i norra Sverige omfattar stora arealer. När jämviktsområdena omfattar större ytor än hushållen dagligen kan förflytta sig inom, finns anledning att påverka den inomregionala obalansen på arbetsmarknaden. Ytmässigt små jämviktsområden ger utrymme för arbetsplatskoncentrationer utan att befintligt bostadskapital behöver överges.

4.4 Arbetslöshet – arbetskraftsreserv

Ett av de viktigaste målen för samhällspolitiken är att nå full sysselsättning, dvs. de som vill och kan förvärvsarbeta skall kunna göra det. Med förvärvsarbete menas då arbete mot betalning.[2] Möjligheterna att nå sysselsättningsmål på lokala arbetsmarknader måste analyseras mot bakgrund av den långsiktiga arbetsfördelningen mellan grupper av hushåll.

Vid den geografiska avgränsningen av regionalpolitiska stödområden utgör exempelvis hög arbetslöshet och låg förvärvsintensitet naturliga

[1] Metoderna används även vid beräkningar av olika centralitet och omland. De kom således till stor användning vid senaste kommunreformen.

[2] Med utgångspunkt i de statistiska definitioner som används kan full sysselsättning erhållas genom att samhället betalar för den verksamhet som bedrivs av personer, som inte kan erhålla arbete på en öppen arbetsmarknad. Som exempel kan här nämnas hushållsarbete, studier, omskolning och andra aktiviteter.

urvalskriterier. Orsakerna till att en person är arbetslös varierar till en del med personens egna förutsättningar att erhålla och behålla ett arbete. Väsentligare är emellertid tillgången till arbete på hemorten eller i dess närmaste omgivningar.

4.4.1 *Statistisk belysning*

Tre statistiska källor lämnar det huvudsakliga materialet för belysning av arbetslöshet och förvärvsintensitet i den följande texten, nämligen arbetskraftsundersökningarna, AKU, den av arbetsmarknadsstyrelsen insamlade statistiken över de vid arbetsförmedlingen registrerade arbetslösa samt förvärvsintensiteten enligt folkräkningarna. En uttömmande belysning av arbetslösheten i Sverige finns i EFA:s betänkande. HLV koncentrerar därför framställningen till data om arbetslösheten på lokala arbetsmarknader och en diskussion om vilka ortsspecifika förhållanden som påverkar arbetslösheten.

Förvärvsintensiteten enligt *folkräkningarna*[1] har redovisats i tidigare avsnitt. Som exempel på ett arbetslöshetsmått visas från samma källa i tabell 4.7 undersysselsättningen i olika regioner. Den höga förvärvsfrekvensen i Stockholm år 1970 är i tabellen norm för sysselsättningsnivån. Ett noggrannare studium av hemproduktionens omfattning i skilda ortstyper medger tillsammans med folkräkningens sysselsättningsuppgifter att arbetskraftsreservernas lokalisering beräknas.

Man kan beräkna antalet sysselsättningstillfällen som skulle behöva omfördelas om varje region skulle ha den riksgenomsnittliga förvärvsfrekvensen. Beräkningarna har inte tagit hänsyn till att den genomsnittliga

Tabell 4.7 Antal personer som skulle behöva sysselsättas i olika ortstyper år 1970 om förvärvsintensiteten utjämnades i riket

	Antal personer, som skulle behöva sysselsättas, om förvärvsintensiteten i regionen vore lika med	
	den i Stockholm	den i riket
Stockholm	0	−53 000
Göteborg, Malmö	29 100	−13 600
Större städer	96 200	1 100
Södra mellanbygden	87 900	18 600
Norra tätbygden	36 600	13 700
Norra glesbygden	49 300	33 200
Riket	299 100	0

[1] I *folkräkningen 1970* räknas personer som utfört inkomstgivande arbete under minst 1 timme under en vecka i november som förvärvsarbetande. Även personer som vid tillfället hade semester, var sjuka, var på repetitionsövning eller var tillfälligt arbetslösa högst fyra månader inräknas bland de förvärvsarbetande. För att räknas som förvärvsarbetande krävs dessutom i samtliga fall att personen är född 1954 eller tidigare. Även medhjälpande hushållsmedlemmar brukar inräknas. En korrekt definition återfinns i Statistiska meddelanden från SCB, Be 1971:10.

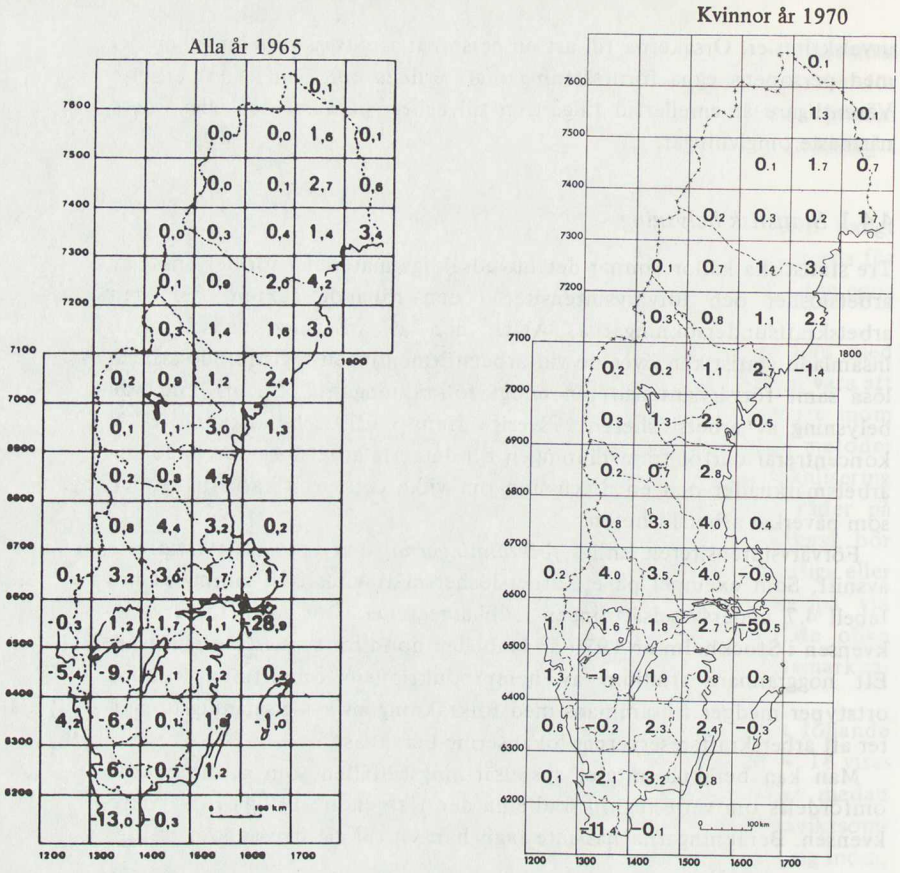

Figur 4: 19a Antal arbetstillfällen i tusental som skulle behöva omfördelas för att åstadkomma riksgenomsnittlig förvärvsintensitet i samtliga regioner (rutor) 1965.

Figur 4: 19b Antal arbetstillfällen i tusental som skulle behöva omfördelas för att åstadkomma riksgenomsnittlig förvärvsintensitet bland kvinnor i samtliga rutor 1970

Anm.: Vid beräkningarna har hänsyn tagits till den faktiska befolkningsstrukturen i rutorna så att efter omfördelningen av arbetstillfällena den för det aktuella året gällande förvärvsintensiteten i varje köns- och åldersgrupp skulle råda i varje ruta.

Källa: E. Wallin, Kulturgeografiska institutionen, Lund. Se även bilaga 2.

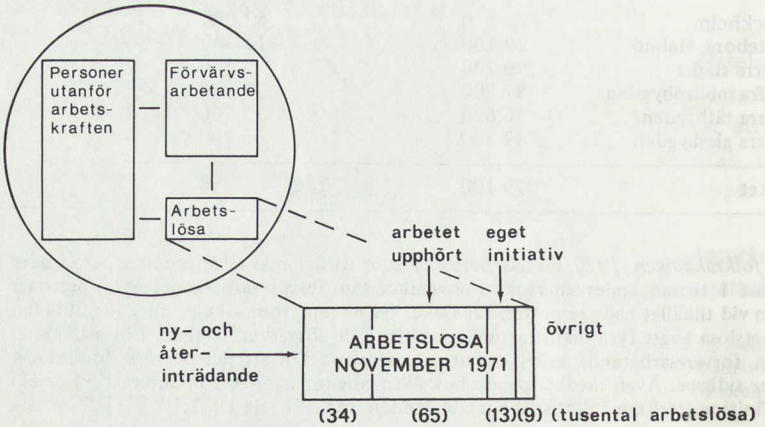

Figur 4: 20 Arbetslösa november 1971 fördelade efter orsaker till arbetslöshet.

Källa: AMS, Meddelanden från utredningsenheten 1972: 26.

arbetsvolymen per invånare eller per sysselsatt skiljer sig mellan olika ortstyper. Resultatet framgår av de två kartorna i figur 4:18. Landet har för enkelhetens skull och för att öka överskådligheten indelats i kvadrater med 100 km:s sida. Som framgår är det storstadsområdena och sydvästra Sverige som båda åren står för överskottet, medan underskottet är relativt jämnt fördelat över Sveriges övriga yta. Totalt rör det sig år 1970 om ca 60 000 sysselsättningstillfällen, som skulle vara föremål för omfördelning. Motsvarande siffra år 1965 var 70 000. En regional utjämning kan således konstateras för femårsperioden.

Enligt *arbetskraftsundersökningarna*[1] kom närmare en tredjedel av de arbetslösa i november 1971 från verksamheter inom hushållssektorn, dvs. sökte arbete för första gången eller återkom efter att ha gjort uppehåll i förvärvsarbetandet, se figur 4:20. Ungefär lika många hade förlorat sitt arbete p. g. a. personal- eller driftsinskränkningar. Tillsammans med de permitterade och dem som slutfört åtaget arbete utgjorde dessa över hälften av de arbetslösa. En tiondel hade slutat på eget initiativ. Under övrigt i figur 4:20 finns arbetslösa som tvingats sluta ett arbete av hälsoskäl och andra personliga förhållanden.

Sammanlagt var 303 000 personer arbetslösa minst en vecka under år 1971.[2] Vid en jämn fördelning av arbetslösheten på alla personer som inräknas i arbetskraften skulle var och en vara arbetslös 1,6 procent av arbetstiden. Mellan olika ortstyper uppvisades stora skillnader. Tabell 4.8

Tabell 4.8 Arbetslöshet i hela arbetskraften och i helårsarbetskraften 1970 och 1971 fördelad på olika ortstyper.

År	Ortstyp	Relativ arbetslöshet		Antal arbetslösa i 1 000-tal	
		Hela AK	Helårs AK	Hela AK	Helårs AK
1970	Stockholm	6	3	51	18
	Göteborg, Malmö	6	3	42	16
	Större städer	6	4	86	42
	Södra mellanbygden	6	4	59	28
	Norra tätbygden	10	9	35	23
	Norra glesbygden	13	11	32	19
1971	Stockholm	8	5	75	35
	Göteborg, Malmö	7	5	49	26
	Större städer	10	7	131	74
	Södra mellanbygden	9	6	83	47
	Norra tätbygden	12	11	41	27
	Norra glesbygden	15	12	34	20

Anm. Med relativ arbetslöshet avses antal arbetslösa i procent av arbetskraften.

Källa: AMS, Meddelande från utredningsenheten 1972: 34.

[1] I arbetskraftsundersökningarna (AKU) tillfrågas 18 000 intervjupersoner om de varit arbetssökande under mätveckan. Intervjupersonerna behöver emellertid inte just under mätveckan ha vidtagit någon åtgärd för att få ett arbete. En sådan åtgärd får emellertid inte ligga längre tillbaka i tiden än sextio dagar före sista dagen i mätveckan. AKU genomförs varje månad av statistiska centralbyrån. I urvalet ingår endast personer i åldrarna 14–75 år. I många sammanhang redovisas data endast för personer över 16 år.

[2] Av de arbetslösa tillhörde 145 000 den s.k. helårsarbetskraften, dvs. inräknades i arbetskraften minst 50 veckor under året, och 58 000 delårsarbetskraften.

Tabell 4.9 Procentuell arbetslöshet för män och kvinnor. Genomsnitt för åren 1970–1973

Orstyper	Män	Kvinnor
Stockholm	1,4	1,0
Göteborg	2,0	1,5
Malmö	1,5	2,3
Större städer	2,1	1,5
Södra mellanbygden	1,6	1,6
Norra tätbygden	2,7	1,4
Norra glesbygden	4,0	2,0

Anm. Arbetslöshetstalen avser antal arbetslösa i förhållande till antal personer i åldrarna 16–74 år.

Källa: ERU:s bearbetningar av AKU, februariundersökningarna.

visar den relativa arbetslösheten år 1970. Såväl för hela arbetskraften som för helårsarbetskraften ökar arbetslösheten med minskande befolkningstäthet. Förhållandet var mest entydigt i helårsarbetskraften.

Inom ramen för HLV:s arbete har speciella bearbetningar av AKU utförts. Tabell 4.9 visar arbetslöshetstalen i olika ortstyper under en fyraårsperiod.

I de teorier om sökarbetslöshet, som presenteras senare i kapitlet, betonas dynamiken på arbetsmarknaden. För att belysa förändringar krävs flödesdata och tidsdata i större utsträckning än vad som för närvarande kan erhållas. I HLV:s specialbearbetning av AKU har bl.a. arbetslöshetstidens längd i olika ortstyper beräknats. Resultaten blev något oväntade.

I figur 4:21 redovisas arbetslöshetstidens medellängd. Variationerna över tiden är stora. Även om konjunkturförloppet skiljer sig något mellan ortstyperna är det mest frapperande att arbetslöshetstiden genomsnittligt är lika lång i alla ortstyper. Enbart genomsnittsdata beträffande andelen arbetslösa kan således vara missvisande. De kan medföra att man drar felaktiga slutsatser om hur arbetslösheten drabbar enskilda personer.

För att belysa hur arbetslösheten inverkar på enskilda arbetslösa måste den genomsnittliga arbetslöshetstiden spaltas upp efter långvarig och kortvarig arbetslöshet. Den enskilde är inte intresserad av hur många de arbetssökande är, utan av hur snabbt han kan tänkas få ett arbete. Den kortvariga arbetslösheten är ett ganska naturligt inslag för människor som antingen avslutat sin utbildning eller övergår från hemarbete till förvärvsarbete. Som framgår av teorier för sökarbetslösheten skulle dessa personer, om de accepterade första bästa arbetserbjudande, visserligen få kortare arbetslöshetstider men de skulle å andra sidan få välja mellan arbeten som inte nödvändigtvis stämmer överens med yrkesutbildningen. En viss kortvarig arbetslöshet är helt enkelt nödvändig för att arbetsmarknaden skall fungera effektivt. Då erhålls en bättre anpassning mellan de arbetssökandes och arbetsgivarens olika krav och erbjudanden.

Den långvariga arbetslösheten är däremot ofruktbar både för enskilda

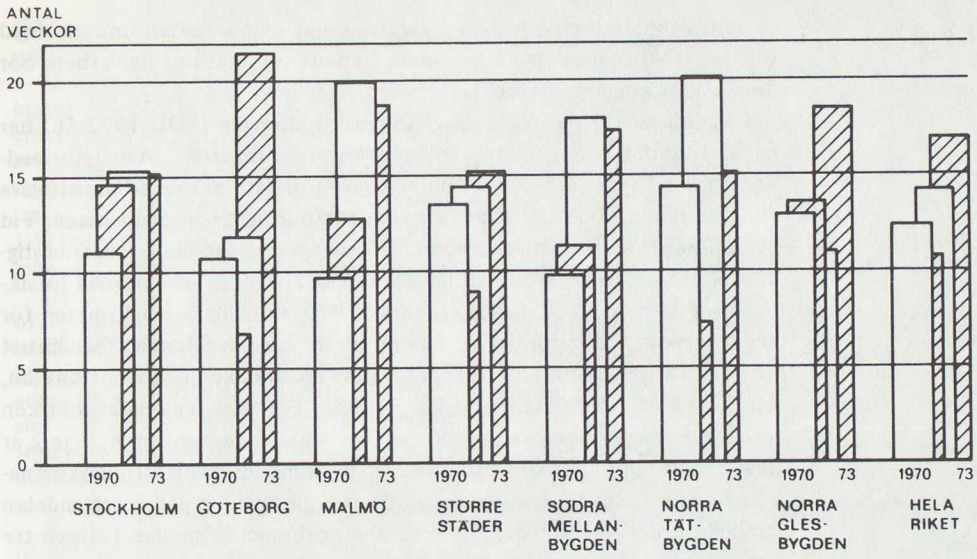

Figur 4:21 Arbetslöshetstidens medellängd fördelad på 1970, 1971, 1972 och 1973 (antal veckor).

Anm. Slumpmässiga stickprovsfel kan förekomma.

Källa: AKU, februariundersökningar.

och för samhället. Tabell 4.10 visar hur stor andel av de arbetslösa som varit det i mer än 12 veckor. Männen har högre andel långtidsarbetslösa på större lokala arbetsmarknader. Förhållandet kan hänga samman med att de helt enkelt flyttar från små orter när de kan förvänta svårigheter att få tag i ett arbete. Dessa förhållanden behandlas senare i kapitlet. AMS-utbildning, omskolning och beredskapsarbete kan också sänka i första hand andelen långtidsarbetslösa i de små orterna. Även den dolda arbetslösheten kan verka i denna riktning. Den högre andelen långtidsarbetslösa kvinnor på de små lokala arbetsmarknaderna talar även härför.

Tabell 4.10 Andel (%) arbetslösa mer än 12 veckor av samtliga arbetslösa. Genomsnitt för februari åren 1970–1973. Fördelning på ortstyper.

Ortstyper	Män	Kvinnor
Stockholm, Göteborg, Malmö	35	31
Större städer	26	34
Södra mellanbygden, Norra tätbygden, Norra glesbygden	27	42
Riket	28	36

Anm. Slumpmässiga stickprovsfel förekommer.

Källa: ERU:s bearbetningar av AKU, februariundersökningarna.

Som även framgår av data i kapitel 8 har kvinnorna en underordnad roll på arbetsmarknaden i den meningen att om mannen har arbete bor man kvar, om mannen inte har arbete flyttar man.

I en bilaga till den senaste glesbygdsutredningen (SOU 1972:56) har ERU redovisat data från *arbetsförmedlingarnas statistik.*[1] Arbetsförmedlingarnas statistik kan delvis uppfattas som mätare av den administrativa verksamheten, samtidigt som den visar förändringar i arbetslösheten. Vid bedömningar av hushållens villkor i olika regioner avseende arbetsmöjligheter bör dock arbetsförmedlingsstatistiken användas med största försiktighet. För hela riket uppgick den år 1970 anmälda arbetslösheten för personer över 55 år till 0,7 %. I norra glesbygden var denna arbetslöshet betydligt högre. Allra högst var den i glesbygdsblocken i Norrbottens län, där den i ett flertal fall uppgick till 5 %. För den regionala politiken medförde detta konsekvenser, då det för nämnda åldersgrupp bl.a. inte är lika lätt att uppnå inkomstökningar som kompenserar flyttningskostnader. För de flesta kommunblocken i norra glesbygden gäller att andelen anmälda arbetslösa för den aktuella åldersgruppen är mellan två och tre gånger så stor som andelen för övriga åldersgrupper.

Arbetslöshet, arbetskraftsreserv och individkategorier[2]

För hela arbetskraften sammantagen gällde att ungdomar under 25 år hade den högsta men samtidigt den kortvarigaste arbetslösheten. Inom samtliga delgrupper ökade arbetslöshetstidens längd med åldern. Genomgående svarade en längre utbildning mot en lägre relativ arbetslöshet. Avgörande för arbetslöshetens nivå var emellertid inte utbildningen i sig utan snarare yrkestillhörigheten. Personer med längre utbildning var nämligen i högre grad än andra sysselsatta inom yrken med låg arbetslöshet. Kvinnorna hade totalt sett en högre arbetslöshet än männen, trots att en större andel av dem än av männen var sysselsatt i yrken med en låg relativ arbetslöshet.

Som framhålls i en utredning från AMS kan arbetslösheten ses som sammansatt av två grupper: den ena utgörs av personer som söker arbete därför att de avskedats från eller på eget initiativ slutat ett arbete, medan den andra gruppen utgörs av personer som söker arbete som ett första steg in i förvärvslivet, t.ex. ungdomar som slutat studera eller hemmafruar som vill börja eller återuppta förvärvsarbete. Det är den senare gruppen som brukar benämnas initialarbetslösa. Denna grupp utgör en betydande del av arbetslösheten bland kvinnorna. AKU-data från november 1971 visar således att av de arbetslösa kvinnorna i åldrarna 20–34 år var närmare 40% initialarbetslösa. För gifta kvinnor i

[1] I *arbetsförmedlingens statistik,* som görs upp en måndag i mitten av varje månad, räknas de som varit arbetslösa räkningsdagen och som har haft kontakt med arbetsförmedlingen under den vecka som omfattar räkningsdagen. Under perioden 1965–1970 uppgick enligt denna statistik arbetslösheten till i medeltal 0,4 % av hela befolkningen. Naturligtvis varierar den på detta sätt registrerade arbetslösheten under året och med olika konjunkturförlopp.

[2] Se AMS, Meddelanden från utredningsenheten 1972:4, 1972:11 och 1972: 26.

åldern 25–44 år uppgick initialarbetslösheten till 60 %. Bland männen uppgick den till 20 %.

Man skulle kunna ha väntat sig att initialarbetslösheten dominerade bland ungdomar (16–24 år). De ny- eller återinträdande utgjorde emellertid endast en tredjedel av de arbetslösa ungdomarna, medan arbetslöshet därför att arbetet upphört utgjorde hälften. Även bland ungdomar föreligger stora regionala variationer i de relativa arbetslöshetstalen. Exempelvis var arbetslöshetstalet för 16–24-åringar i skogslänen år 1971 hela 20 procentenheter högre än i storstadslänen och 1,6 procentenheter högre än i övriga län.

De skillnader i arbetslöshet som konstateras i AMS-utredningen mellan olika yrken beror till övervägande del på den arbetslöshet som är att hänföra till att arbetet upphört. Initialarbetslöshet och övrig arbetslöshet bidrar föga till att arbetslösheten varierar mellan yrken. De längsta arbetslöshetstiderna hade de initialarbetslösa, samt de arbetslösa som slutat sitt senaste arbete p.g.a. personal- eller driftsinskränkningar. I den senare gruppen var det kvinnorna som framför allt hade långa arbetslöshetstider, i genomsnitt ett halvt år, vilket var mer än dubbelt så mycket som männen.

Som framgår av tabell 4.9 fanns ett samband mellan ortstyp och förhållandet manlig–kvinnlig arbetslöshet. Kvinnornas relativa arbetslöshet var högre än männens i samtliga regioner utom i norra tät- och glesbygderna där männens var dubbelt så hög som kvinnornas. Detta överensstämmer med vad som kan noteras beträffande Storstadslän, Skogslän och Övriga län. Norra tät- och glesbygderna sammanfaller i stort sett med Skogslänen, där männen i motsats till i Storstadslän och Övriga län hade en högre relativ arbetslöshet än kvinnorna. Liksom i fråga om Skogslänen torde männens högre arbetslöshet i de norra kommunblocksgrupperna kunna förklaras av yrkesfördelningen. Dessa regioners arbetslöshet var speciellt hög inom de manuella yrkena, se tabell 4.11.

Kategorier med hög arbetslöshet eller låg förvärvsintensitet utgör samhällets *arbetskraftsreserver.* De stora potentiella arbetskraftsresurserna består i huvudsak av kvinnor. Enligt arbetskraftsundersökningens årsmedeltal 1970 tillhörde 81 % av de vuxna männen gruppen som arbetade eller sökt arbete. För de gifta respektive ogifta kvinnorna var motsvarande tal 50 % och 55 %. Detta betyder att sammanlagt 1,4 miljoner kvinnor i åldrarna 16–74 år inte ingick i arbetskraften. Av dem var 260 000 gifta kvinnor utan barn under 7 år.

Tabell 4.11 Relativ arbetslöshet bland förvärvsarbetande i helårsarbetskraften fördelad på yrkesområden och ortstyper

Ortstyper	Manuella yrken	Tjänstemanna-yrken	Samtliga yrken
Stockholm	3,4	1,6	2,4
Göteborg, Malmö	3,8	2,7	2,4
Större städer	4,8	1,9	3,6
Södra mellanbygden	4,4	2,1	3,6
Norra tätbygden	12,4	4,3	9,2
Norra glesbygden	12,7	5,1	10,8
Hela riket	5,3	2,3	4,0

Som framgår av 1972 års regionalpolitiska proposition kan låga yrkesverksamhetstal för kvinnor i en region inte omedelbart tas till intäkt för att en motsvarande undersysselsättning förekommer. Man behöver således inte i och för sig förutsätta att icke-yrkesverksamma kvinnor från en region med låg förvärvsfrekvens skulle bli yrkesverksamma, om de skulle erbjudas en större valfrihet mellan olika slag av arbeten. Med denna reservation för användningen av begreppet undersysselsättning kan det vara av intresse att se hur många fler för närvarande icke sysselsatta som skulle behöva beredas arbete, om alla lokala arbetsmarknader skulle anta samma yrkesverksamhetsgrader som Stockholm. Totalt i landet skulle då ca 200 000 kvinnor behöva beredas sysselsättning. Den regionala fördelning som skulle behövas framgår av figur 4: 19 b.

I arbetskraftsundersökningarna redovisas en grupp personer som befinner sig utanför arbetskraften, men som uppgivit att de skulle sökt arbete, om de trott sig kunna få något. Denna grupp – huvudsakligen bestående av gifta kvinnor – rubriceras latent arbetssökande och brukar uppfattas som en arbetskraftsreserv, som skulle kunna mobiliseras vid en ökad efterfrågan.

Definitionen på de latent arbetssökande är emellertid formulerad på ett sådant sätt att den kan omfatta personer med mycket skiftande grad av arbetsönskemål. För många är arbetsönskemålen i hög grad förknippade med speciella villkor, inte minst när det gäller arbetstidens längd. Frågan är alltså i vilken utsträckning de latent arbetssökande kan uppfattas som en omedelbart tillgänglig arbetskraftsreserv eller – om man så vill – som dolt arbetslösa.

Resultaten av en specialundersökning från år 1968 tyder på att en betydande del av de latent arbetssökande kvinnorna främst har andra förvärvshinder än just bristen på arbete, t.ex. barntillsyn eller annan hemproduktion. Detta skulle betyda att en stor del inte skulle kunna ta ett erbjudet arbete. En parallell utbyggnad av t.ex. förskola och barndaghem måste således ske om större grupper skall kunna mobiliseras till förvärvsarbete.

Vid en regional analys visar det sig att andelen latent arbetssökande bland de gifta kvinnorna endast till en ringa del påverkas av hur stor andel som redan befinner sig på arbetsmarknaden. Detta kan vara en effekt av att svaret på frågan, som ställs i undersökningarna, i hög grad påverkas av den allmänna arbetsmarknadssituationen i den aktuella regionen. Det har nämligen också visat sig att de latent arbetssökande regionalt samvarierar med det allmänna arbetsmarknadsläget, som detta kommer till uttryck i arbetslöshetstalen. Speciellt starkt är sambandet mellan antalet latent arbetssökande gifta kvinnor och männens arbetslöshetssituation. Antalet latent arbetssökande är anmärkningsvärt stabilt, och uppvisar mycket klara och kvarstående regionala differenser.

En betydande andel av de latent arbetssökande kvinnorna, omkring en fjärdedel, återfinns i arbetskraften efter ett år. Ungefär lika många har just lämnat arbetskraften. Man kan säga att det latenta arbetssökandet till viss del utgör ett genomströmningsstadium från och till arbetsmarknaden. Sammanfattningsvis kan sägas att bland de latent arbetssökande ingår personer som inte är beredda att utan vidare gå ut på arbetsmarknaden, men att det även utanför denna grupp kan finnas personer som skulle kunna betecknas som potentiell arbetskraft. Begreppet tycks alltså överskatta storleken av de "dolda arbetskraftstillgångarna", när det gäller vissa befolkningskategorier, samtidigt som det underskattar tillgångarna inom andra. De "dolda arbetskraftstillgångarna" är mindre ett absolut mått på beredskapen att gå ut på arbetsmarknaden och mera en uppgift om allmänna arbetsönskemål hos personer utanför arbetskraften. Realiserandet av de arbetsönskemål som uttryck i det latenta arbetssökandet

måste således ses i ett tidsperspektiv och under beaktande av den långtgående anpassning mellan utbud och efterfrågan på arbetskraft som måste till inte minst i fråga om arbetstidens längd och förläggning.

De regionala skillnaderna i arbetskraftstal är obetydliga bland de yngre männen. Storstadsarbetsmarknadens fördelar, när det gäller sysselsättningsmöjligheter, tycks vid en jämförelse med skogslänen framträda i 50-årsåldern och visavi "övriga län" i viss mån omkring 60-årsåldern. Av ett sammanlagt underutnyttjande på 18 000 under 1970 kunde 13 000 hänföras till skogslänen. 14 000 låg i åldersgruppen 55–64 år. De regionala differenserna i arbetskraftstalen minskar i och med inträdet i pensionsåldern. För åldern 65–74 år har det regionala underutnyttjandet 1970 beräknats till 13 000 personer, varav 10 000 kvinnor. De 3 000 männen återfanns i skogslänen.

Sammanfattningsvis kan man uttrycka det så, att skillnaden i arbetsmarknadssituationen mellan storstadslän och "övriga län" främst ligger på kvinnosidan, medan skogslänen, som uppvisar de klart lägsta kvinnliga arbetskraftstalen, även för de äldre männen erbjuder en lägre sysselsättning. De regionala differenserna är vidare större för de äldre kvinnorna (i aktiva åldrar) än för de yngre. Detta kan tolkas så, att storstadsarbetsmarknadens relativa fördelar är störst för grupper med svag ställning på arbetsmarknaden: äldre personer med bristande yrkeserfarenhet.

De regionala differenserna i arbetskraftsdeltagandet bland de äldre tenderar att öka. Detta är särskilt tydligt när det gäller männen. Förhållandet tycks inte enbart vara betingat av den konjunkturella situationen.

I samband med arbetslöshetens omfattning bland äldre diskuteras ofta *förtidspensioneringens betydelse i olika ortstyper.* Genom ny lagstiftning, som trädde i kraft den 1 juli 1970, infördes en vidgad rätt till förtidspension. Reformen inriktades speciellt på äldre förvärvsarbetande. Möjligheten för äldre arbetskraft att erhålla förtidspension har ytterligare vidgats från den 1 juli 1972. 1970 års lagändring följdes av en kraftig ökning av antalet beviljade förtidspensioner, med en särskilt stor ökning i de högre åldrarna. Det bör dock poängteras att endast en femtedel av ökningen av pensioner inte skulle ha beviljats enligt den äldre lagstiftningen.

En stor andel av befolkningen i de högre åldersgrupperna var förtidspensionerad redan före den nya lagens tillkomst. I mars 1970 t.ex. uppbar femton procent av skogslänens befolkning i åldern 60–66 år förtidspention. Motsvarande andelar i storstadslänen och övriga län var tio och fjorton procent. Vissa regionala skillnader råder. Skogslänen har hela tiden under de senaste fem åren haft den största andelen förtidspensionärer och storstadslänen den minsta. En tänkbar anledning kan vara att förvärvsarbete inom exempelvis skogsbruk har varit speciellt slitsamt för de förvärvsarbetande. Samtidigt har den andel av befolkningen, som befunnit sig i arbetskraften hela tiden, varit lägst i skogslänen och högst i storstadslänen. Dessutom har arbetslösheten under samma tid genomgående varit högst i skogslänen och lägst i storstadslänen. En hög andel förtidspensionärer har alltså hela tiden motsvarats av

Tabell 4.12 Antal förtidspensionärer och deras andel av befolkningen i åldern 60–66 år mars 1970. Fördelning på kön och länsgrupper

	Antal förtids-pensionärer		Förtidspensionärer i % av befolkningen i åldrarna 60–66 år	
	Män 1	Kvinnor 2	Män 3	Kvinnor 4
Storstadslän	13 000	8 000	13	7
Skogslän	15 000	9 300	20	11
Övriga län	18 700	19 500	13	15
Hela riket	46 700	36 800	15	11

en låg andel i arbetskraften och en hög arbetslöshet. Även vid en uppdelning på kön gällde att en hög andel förtidspensionärer motsvarades av ett lågt relativt arbetskraftstal.

Ett visst samband mellan andelen förtidspensionärer och de relativa arbetskraftstalen gäller hela tiden under de fem sista åren, konstateras i en utredning från AMS[1], se tabell 4.12. Tillgängligt material medger inte en närmare uppdelning på åldersgrupper, men även uppgifterna för hela arbetskraften visar att skogslänen genomgående haft den högsta andelen förtidspensionärer och det lägsta relativa arbetskraftstalet. För storstadslänen har motsatsen gällt, och övriga län har legat däremellan. Av tabell 4.13 framgår också hur andelen förtidspensionärer hela tiden ökat i samtliga länsområden.

Vidare framhålls i AMS: s utredning att de samband mellan andel förtidspensionärer, relativa arbetskraftstal och relativ arbetslöshet, som kan konstateras, är uppenbara. Att en hög andel förtidspensionärer motsvaras av en hög arbetslöshetsnivå under hela perioden 1967–71 kan tyda på att arbetsmarknadsmässiga förhållanden varit av betydelse vid besluten om pensionering även före den 1 juli 1970. En troligare förklaring är dock den tidigare nämnda att en kärvare arbetsmarknad helt enkelt medförde en större benägenhet att ansöka om förtidspension. Ett lågt relativt arbetskraftstal kan på motsvarande sätt förklaras av att kännedom om svårigheterna att få arbete medförde en mindre benägenhet att söka sig ut på arbetsmarknaden.

Tabell 4.13 Andel förtidspensionärer av befolkningen i åldern 16–74 år. 1967–1971. Procent i olika länsgrupper.

	1967	1968	1969	1970	1971
Storstadslänen	2,3	2,4	2,5	2,7	2,9
Skogslänen	3,7	3,8	3,9	4,1	4,6
Övriga län	2,8	2,8	2,9	3,0	3,3
Hela riket	2,8	2,9	3,0	3,1	3,4

[1] Se meddelande från AMS: s utredningsenhet 1972: 111.

4.4.2 *Långvariga och kortvariga obalanser*

Obalanser mellan utbudet av och efterfrågan på arbete i olika regioner resulterar i skilda former av arbetslöshet. Man kan urskilja arbetslöshet som uppkommit till följd av strukturella förändringar, konjunktursvängningar, säsongvariationer eller slumpmässiga obalanser. Slumpmässiga obalanser benämns därvid de tillfälliga jämviktsbrister som får betydelse för de lokala arbetsmarknaderna. Med undantag av de slumpmässiga obalanserna betingas arbetslösheten ytterst av ändrade efterfrågeförhållanden och produktionstekniska förutsättningar.[1] Betydelsen på lokala arbetsmarknader av dessa orsaker varierar dock avsevärt. I en rad utredningar har arbetslöshetsproblemen analyserats. I det följande ges en kort sammanfattning av några resultat. Framställningen bildar utgångspunkt för en presentation av forskningsresultat som rör arbetslöshetsförhållanden på lokala arbetsmarknader.

Arbetslivets dynamik påverkar skilda kategorier av förvärvsarbetande, arbetslösa och övriga olika. En snabb kraftig strukturförsämring i en bransch resulterar ofta i företagsnedläggningar och avskedanden. Samtidigt försämras möjligheterna till förvärvsarbete för nytillkommande på arbetsmarknaden. Figur 4:20 visar att 54 procent av de arbetslösa förlorat sitt arbete p.g a. personal- eller driftsinskränkning, permitteringar o.s.v. 28 procent var ny- eller återinträdande i arbetskraften. Båda orsakerna till arbetslösheten – friställning eller nyinträde på arbetsmarknaden – är angelägna att analysera. Den första orsaken hänger samman med störningar och omställningar i produktionssystemen. Den senare orsaken beror bl.a. på ändrade önskemål hos enskilda människor.

En rad studier finns genomförda på *friställning*. Rudolf Meidner[2] konstaterar i en analys av företagsnedläggningarnas effekter att de varit koncentrerade regionalt och branschmässigt och att – vilket är än allvarligare – de som regel berör företag inom branscher vilka länge varit stagnerande eller kontraktiva med rekryteringsstopp och en ogynnsam åldersfördelning som följd. Ytterligare en komplikation har varit att strukturrationaliseringen hårt drabbat företag med hög andel kvinnlig arbetskraft. Problemet ligger enligt Meidner i att det är just de äldre, kvinnorna, de betingat arbetsföra och de sämst utbildade som är svårast att omplacera efter en nedläggning. De anpassningsbara och rörliga är framför allt män som är unga, har god hälsa och god utbildning. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att, som en lång rad svenska undersökningar visar, varje nedläggning resulterar i en restarbetslöshet av betydande omfattning på lokala arbetsmarknader.

Arbetslöshet i samband med *nyinträde* på arbetsmarknaden har under senare år uppmärksammats i forskningen. En rad begrepp har utvecklats för att skilja mellan eller beskriva olika former av arbetslöshet hos dem som för första gången eller efter ett uppehåll i förvärvsarbetet söker

[1] Orsakerna till arbetslöshet kan även föras tillbaka på det enskilda hushållet och grupperas i t.ex. för kort utbildning, för höga anspråk eller boenderegion. Vid en långsiktig analys av samhällsförhållanden torde ett sådant betraktelsesätt dock vara föga givande, beroende bl.a. på svårpåverkbar teknisk utveckling. Kapitalbildningen, som torde kunna påverkas i större utsträckning, har så outforskade effekter på efterfrågan på förvärvsarbetande att relationerna till lokal arbetslöshet inte kan bedömas.

[2] Se R. Meidner, H. Niklasson, *Arbetsmarknad och arbetsmarknadspolitik*, Andra upplagan, Malmö 1972.

Tabell 4.14 Andel sysselsatta i industrin i Norrköping åren 1950 och 1970, fördelade på industrigrupper

	1950	1970
Metall- och verkstadsindustri	22	41
Massa- och pappersindustri	15	17
Textil- och sömnadsindustri	41	13
Läder, hår- och gummivaruindustri	4	8
Kemisk och kemisk-teknisk industri	5	8
Övrig industri	13	13
Totalt, procent	100	100
Totalt, tusental sysselsatta	16	14

Källa: S. Godlund, Regioner att leva i, Stockholm 1972.

arbete. Sök-, kö- och väntearbetslöshet, vilka tillsammans med den s. k. initialarbetslösheten behandlas i EFA:s betänkande, utgör exempel på nya begrepp.

Förutom skilda former av friktionsarbetslöshet för nyinträdande yrkesgrupper på lokala arbetsmarknader tillkommer den arbetslöshet som kan hänföras till ett decentraliserat beslutsfattande. Fria yrkesval och en fri företagsamhet innebär att det uppstår vakanser i otakt med de tillfällen då nyutbildade och andra söker sig ut på arbetsmarknaden. Även på lokala arbetsmarknader i långsiktig jämvikt uppstår dessa oregelbundna väntetider. Ju mindre lokal arbetsmarknad, desto större olägenhet kan den över tiden slumpmässiga fördelningen av vakansernas uppkomst innebära för den arbetssökande. De tillfälliga obalanserna kan leda till utflyttning från små lokala arbetsmarknader.

Strukturomvandlingens betydelse på en större lokal arbetsmarknad framgår av tabell 4.14. Sysselsättningsprofilen inom industrin har förändrats radikalt under två decennier i Norrköping. Det är troligt att motsvarande förändring av samma absoluta omfattning men utspridd på många små lokala arbetsmarknader t.ex. i ett glesbygdslän hade medfört att vissa bygder efter omställningsprocessen totalt saknat utbud av förvärvsarbete.

Små regioner med ensidiga arbetsmarknader torde vara mer känsliga för *konjunktursvängningar* än andra regioner. Denna ortstyp förekommer självfallet även på åtskilliga ställen utanför de glesast befolkade delarna av landet. Ett försök att illustrera de regionala variationerna i arbetsmarknadens konjunkturkänslighet redovisas i Ds In 1972:14 där antalet sysselsatta på lokala arbetsmarknader i massa- och pappersindustri 1965 visas. Inom exempelvis byggnadsbranschen är *säsongvariationerna* betydande. Med de sysselsättningstal som redovisas i arbetskraftsundersökningarna är förändringarna från högsäsong till lågsäsong i storleksordningen 40 000 sysselsatta.[1] Beroende av säsongutvecklingen är emellertid mycket olika inom skilda delar av byggnadsverksamheten. Generellt gäller att produktionen på verkligt stora byggnadsobjekt bedrivs tämligen

[1] Dessa säsongvariationer är enligt Byggarbetskraftsutredningen (Ds In 1972:18) i stor utsträckning hänförliga till yrkesgrupperna träarbetare, murare, betongarbetare och "övriga byggnadsarbetare" samt målare. Det kan nämnas att av de större i statistiken specificerade grupperna av produktionsarbetare är rörarbetare och elektriker nära nog oberörda av säsongen. Dessa arbetstagare är också regelmässigt företagsanställda.

oberoende av årstidernas växlingar. Såväl produktionsplaneringen som tekniska förutsättningar och ekonomiska hänsynstaganden medverkar till detta resultat. Säsongvariationerna i sysselsättningen hänför sig i första hand till de mindre arbetena, som kan färdigställas inom en kort tidrymd. I konsekvens härmed återfinner man starka säsongsvariationer i sysselsättningen på styckebyggda småhus samt i reparations- och underhållsarbeten. Säsongsvängningarna i sysselsättningen vid nybyggande av flerfamiljshus, affärs- och kontorshus samt industri- och förvaltningsbyggnader är däremot mera måttliga.

I figur 4:22 belyses byggarbetslöshetens säsongutveckling med fördelning på storstadslän, skogslän resp. övriga län i södra och mellersta Sverige. Kurvorna visar att arbetslösheten under sommarmånaderna sjunker till ungefär samma nivå i storstadslänen och i övriga län i Syd- och Mellansverige. I de sistnämnda länen har man dock en markerat högre arbetslöshet under vintern. De relativa svängningarna skiljer sig ej märkbart mellan regionerna även om det är kraftiga nivåskillnader.

Det finns flera orsaker till säsongrytmen i byggandet och den därigenom uppkommande säsongarbetslösheten. Beträffande klimatets inverkan har byggarbetskraftsutredningen utfört en särskild undersökning.[1] Ett intressant resultat är, att det i södra och mellersta Sverige enligt utredningen inte finns något omedelbart, kortsiktigt samband mellan väderleksförändringar och förändringar i arbetslöshet. Det samband som föreligger mellan produktion och årstidernas växlingar framkommer enligt utredningen främst som resultat av byggherrarnas allmänna uppfattning om fördelarna av att bygga på sommaren. För de nordligare belägna delarna av landet har dock ett visst kortsiktigt väderleksberoende påvisats i den meningen att produktionen har sjunkit vid tillfälliga väderleksförsämringar. Produktionsplaneringen grundas i betydande utsträckning på vissa föreställningar om de av klimatet beroende produktionsförutsättningarna. Mycket byggande sker på sommaren på grund av, som utredningen uttrycker det, byggherrarnas uppfattning om att detta blir väsentligt billigare än om man bygger på vintern. Härtill kommer naturligtvis också olika institutionella förhållanden t.ex. förläggningen av semestrarna, vilka bidrar till en viss årsrytm i påbörjandet och avslutandet av byggnadsprojekten.

De av byggarbetskraftsutredningen i figur 4:22 påvisade regionala skillnaderna i säsongarbetslöshet kan härledas till andra faktorer än ovan nämnda. En sådan faktor är tillgången på arbetskraft. Erfarenhetsmässigt är säsongsvängningarna i arbetslösheten särskilt stora i regioner med god

[1] Ds In 1971:11, Klimatets inverkan på arbetslösheten inom byggnadsverksamheten.

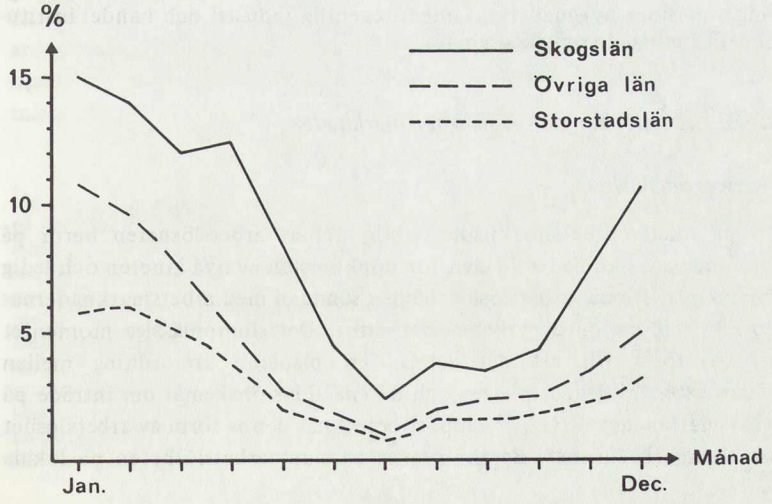

Figur 4:22 Byggnadsarbetarnas och målarnas arbetslöshet per månad i genomsnitt under perioden 1960–1971 per storstadslän, skogslän och övriga län.

Källa: AMS och Ds In 1972: 18.

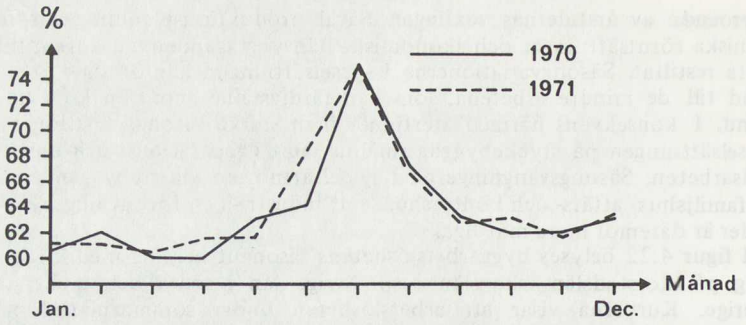

Figur 4:23 Relativa arbetskraftstal, månadsvis 1970–71, åldersgruppen 16–24 år.

Källa: AMS, Meddelanden från utbildningsbyrån 1972:9

tillgång på arbetskraft. Produktionen under sommarhalvåret ställer mindre krav på förplanering och kan därför lättare bedrivas mera intensivt, om bara den behövliga arbetskraften kan uppbringas. Detta är sannolikt den viktigaste förklaringen till de väsentligt kraftigare säsongsvängningarna i skogslänen jämförda med riket i övrigt.

En ytterligare förklaringsgrund till de regionala skillnaderna i fråga om säsongarbetslösheten är de skillnader som kan föreligga beträffande produktionens sammansättning. I byggplaneringsutredningen (SOU 1970:33) har påvisats, att säsongvariationerna i sysselsättningen vid individuella byggnadsprojekt avtar med stigande projektstorlek. Byggplaneringsutredningen har också klarlagt hur säsongvariationerna i hög grad är koncentrerade till småhusbyggandet – i första hand gällande styckebyggda, statligt belånade småhus som inte är underkastade säsongstyrning – samt reparationer och underhåll.

En annan form av säsongvariationer på arbetsmarknaden är den ojämna tillströmningen av yngre personer under året.[1] I juli 1971 tillhörde exempelvis 150 000 fler 16–24-åringar arbetskraften än i januari samma år. Dessa vandringar in i och ut ur arbetskraften sammanhänger givetvis med skolårets rytm. Under ferierna söker många skolungdomar arbete, varför arbetskraftstalen ökar kraftigt under sommarmånaderna. Tillskottet av färdigutbildade vid slutet av läsåret sätter också sin prägel på arbetskraftstalen, se figur 4:23.

Slutligen bör nämnas att säsongvariationer på grund av klimatvariationer även berör, förutom byggnadsbranschen, jordbruk och skogsbruk. Indirekta verkningar kan sedan spåras till praktiskt taget hela näringslivet. 1960 års arbetsmarknadsutredning tillskriver i viss mån säsongsvängningarna inom byggnadsverksamhet, egentlig industri och handel institutionellt betingade omständigheter.

4.4.3 *Arbetslöshet på lokala arbetsmarknader*

Slumparbetslöshet

En på lokala arbetsmarknader viktig del av arbetslösheten beror på slumpmässiga skillnader i tiden för uppkomsten av nya arbeten och ledig arbetskraft. Denna arbetslöshet hänger samman med arbetsmarknadernas storlek och graden av yrkesspecialisering. Det slumpmässiga momentet kan hänföras till att det saknas en planerad samordning mellan uppkomsten av lediga platser och de enskildas önskemål om inträde på arbetsmarknaden. I HLV:s rapport betecknas denna form av arbetslöshet för slumparbetslöshet. Beräkningarna av slumparbetslösheten på lokala

[1] Se AMS, Meddelanden från utredningsbyrån 1972:9.

arbetsmarknader bygger på ett antal förutsättningar, som redovisas i Svante Öbergs bidrag.[1]

Man kan från teoretiska utgångspunkter bestämma både slumparbetslösheten och utflyttningen från lokala arbetsmarknader när man känner yrkesdifferentieringen, den genomsnittliga tiden man stannar på ett arbete, regionens befolkningsunderlag o. s. v. I det följande visas ett exempel på hur slumparbetslöshetens omfattning bland nyinträdande på lokala arbetsmarknader sammanhänger med arbetsmarknadens storlek. En förutsättning i beräkningarna är att arbetsmarknaderna befinner sig i långsiktig jämvikt, dvs. utbudet av och efterfrågan på arbetskraft är lika stora över en längre arbetsperiod. Slumpmässiga variationer över tiden gör dock, att tillfälliga köer eller bristsituationer uppstår temporärt. Om den förväntade arbetslösheten är längre än sex månader för den som vill förvärvsarbeta, antas man flytta från orten. Om det inte råder långsiktig jämvikt på arbetsmarknaden, visar sig de slumpmässiga variationerna spela mindre roll.

Resonemanget kan konkretiseras med ett enkelt exempel. Om 50 personer söker arbete som bilmekaniker på en ort under en tioårsperiod och det blir 50 sådana arbetsplatser lediga på orten under samma period så kanske man är benägen att tro att ingen av de arbetssökande blir utan arbete som bilmekaniker. Men de lediga arbetsplatserna uppstår kanske lite då och då under perioden och personerna kanske söker arbete mer eller mindre slumpmässigt över tiden. Dessa slumpmässiga variationer medför att det ibland uppstår en kö av arbetssökande bilmekaniker och ibland en brist på bilmekaniker. Kön av arbetssökande blir ibland så lång att en person som skall söka arbete som bilmekaniker inte kan räkna med att få ett sådant arbete inom lång tid, kanske ett halvt år. Personen kanske då söker en annan typ av arbete på orten eller flyttar till ett arbete som bilmekaniker på någon annan ort. Man kan beräkna att cirka 10 av de 50 arbetssökande på grund av de slumpmässiga variationerna inte får något av de 50 arbetena som bilmekaniker vilka blir lediga på orten under tioårsperioden.

De slumpmässiga variationerna betyder mer på vissa arbetsmarknader än på andra. Exempelvis betyder det på en arbetsmarknad med få arbetsplatser, där antalet arbetssökande på längre sikt är lika med antalet uppkomna lediga platser, att en relativt stor andel av de arbetssökande måste söka sig en annan typ av arbete eller flytta till en annan ort p.g.a.

[1] Modellen bygger på s.k. köteori, med vars hjälp situationen för en arbetssökande på en lokal arbetsmarknad kan studeras. I modellen antas att en person, som söker arbete, tar ett arbete, om det finns något arbete ledigt. Är alla arbetsplatser besatta, ansluter sig personen till kön av arbetssökande och väntar på att få ett arbete, om inte kön är för lång. Är kön så lång, att personen förväntar sig att få gå arbetslös i mer än ett halvt år, väntar inte personen på arbete utan söker sig till ett annat yrke eller en annan lokal arbetsmarknad. Den tid de arbetslösa vill vänta på ett ledigt arbete i modellen, är en s.k. parameter och kan därför varieras. Det antas vidare i modellen, att personerna söker arbete på den lokala arbetsmarknaden slumpmässigt över tiden och att det antal år de arbetar, innan de slutar, också kan variera från person till person. Dessa två antaganden medför, att personerna även kommer att sluta arbeta slumpmässigt. Se vidare bilaga 4.

Tabell 4.15 Slumparbetslöshetens omfattning på olikstora arbetsmarknader i jämvikt, kalkylexempel

Den lokala arbetsmarknadens storlek	Andel av de arbetssökande som inte får arbete, procent	Andel av de arbetssökande som får arbete direkt	Andel av de arbetssökande som får arbete efter viss väntan	Slumparbetslöshetens omfattning i procent
100	7–20	80–40	13–40	0,2–0,6
1 000	2	61–47	36–51	0,5–0,6
10 000	0	33	66–67	0,8
100 000	0	14	86	1,1

Anm. I de fall ett intervall redovisas skiljer sig utfallet i modellen då man antar att inflyttning inte förekommer respektive förekommer. Ingen yrkesdifferentiering finns. Genomsnittlig arbetstid på arbetsmarknaden är 20 år. Om den förväntade arbetslöshetstiden överstiger 6 månader flyttar man från den lokala arbetsmarknaden.

Källa: S. Öberg, bilaga 4.

att de annars måste gå arbetslösa en alltför lång tid. I en liten ort blir den förväntade arbetslöshetstiden så lång att de som verkligen vill arbeta måste flytta. Därmed blir slumparbetslösheten liten på små lokala arbetsmarknader. På stora lokala arbetsmarknader blir i motsvarande situation den andel som tvingas flytta obetydlig. Det lönar sig att vänta på arbete. Därmed blir även slumparbetslösheten större på stora lokala arbetsmarknader. I tabell 4.15 framgår slumparbetslöshetens omfattning på olikstora arbetsmarknader i jämvikt.

Sökarbetslöshet

En smidig anpassning på arbetsmarknaden kräver aktiva insatser från arbetsgivare, potentiella arbetstagare och arbetsförmedlande organ av olika slag. Den offentliga arbetsförmedlingen är väl utbyggd i det svenska ortssystemet och spelar här en viktig roll som informationsorgan. Dessutom förekommer direktkontakter mellan arbetsgivare och arbetssökande antingen efter annonsering eller via vad som kan kallas ryktesförmedling. I Claes-Henric Sivens bidrag beräknas överslagsmässigt summan av företagssektorns och den offentliga sektorns bokförda kostnader för sökaktiviteter i samband med vissa former av anställning. Beräkningarna slutar på 230 miljoner kronor under år 1971. Hushållssektorns kostnader torde överstiga denna summa även vid ett snävt kostnadsbegrepp. Vid beräkningarna har 185 miljoner kronor från AMS:s budget, se tabell 4.16, inräknats. Vidare ingår 40–50 miljoner kronor, vilket torde motsvara tidningsannonseringen om lediga platser under året. Detta skulle vara ett mått på vad företagen satsar på dessa sökprocesser (egentligen borde en del av kostnaderna för personalavdelningar m. m. adderas till denna siffra).

Det är således stora resurser som satsas på att informera de arbetssökande om lämpliga lediga platser. I ett flertal sammanhang har

Tabell 4.16 Arbetsmarknadsverkets budget exklusive regionalpolitiska bidrag, miljoner kr 1970/71 och 1971/72.

	Utfall 1972/73	Budget 1973/74
1. Arbetsmarknadsinformation	245	264
2. Yrkesmässig och geografisk rörlighet	872	982
3. Sysselsättningsskapande åtgärder av temporär karaktär	816	735
4. Sysselsättningsskapande åtgärder för svårplacerad arbetskraft	417	557
5. Kontant stöd vid arbetslöshet	435	680

ifrågasatts om tillräckligt stora resurser satsas på att underlätta sökprocesser, om resurserna används på bästa sätt samt om kostnadsfördelningen är den rätta. Olika informationskanaler, se figur 4:24 fungerar mer eller mindre nationellt, regionalt eller lokalt. Informationsspridningen i den svenska ortsstrukturen har avsevärda direkta effekter på valmöjligheterna för arbetssökande. Därmed får den även indirekta konsekvenser för flyttningarna mellan olika lokala arbetsmarknader. Då en stor del av arbetsmarknadsinformationen överförs genom icke-nationella informationskanaler är hushållen bättre informerade om utbudet av förvärvsarbete på den egna och angränsande lokala arbetsmarknaden än om utbudet på mer avlägsna.

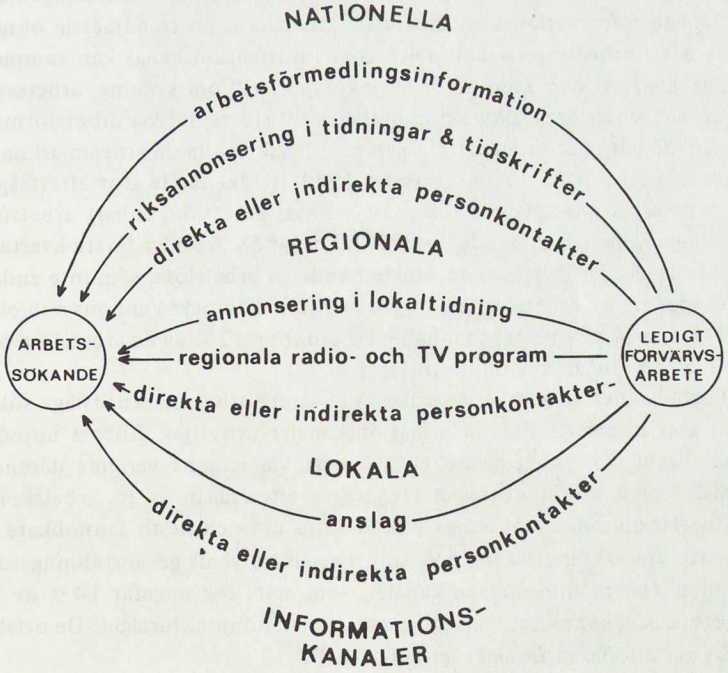

Figur 4:24 Exempel på informationskanaler på arbetsmarknaden.

Under år 1970 sökte sammanlagt 700 000 personer arbete en eller flera gånger. Av samtliga som förvärvsarbetade minst en vecka under 1970 bytte 11 procent arbetsgivare. Dock var endast 18 procent av dessa arbetslösa någon gång under året. De flesta som bytte arbetsgivare hade således inte någon arbetslöshetsperiod i samband med bytet. Det är möjligt att definiera sökarbetslöshet som den del av arbetslösheten som beror på att de arbetssökande använder tid för att söka arbete som kan ge större avkastning än det först erbjudna inom relevant yrkesområde. Av praktiska skäl är det dock svårt att arbeta med en sådan definition. HLV har valt att mera allmänt studera den arbetslöshet som hänger samman med att sökandet efter nya förvärvsarbeten tar tid. Sökbeteendet hos enskilda och dess relationer till löneförändringar och arbetslöshet (s.k. Phillipskurvor) på lokala arbetsmarknader behandlas ingående i Sivens bidrag i bilaga 4. Bl.a. framhålls att det finns starka skäl att förmoda att sökprocessen på en marknad fungerar bättre ju större denna är, i vart fall upp till en viss gräns. Ju större skillnader det är mellan de olika vakansernas och arbetssökandes krav på motpartens egenskaper, desto större måste urvalet vara för att man skall kunna tillfredsställa vissa minimikrav. Det betyder inte att arbetslöshetens genomsnittslängd eller den tid det tar att fylla en vakans blir längre på en liten lokal arbetsmarknad, men i så fall sker det till priset av lägre aspirationsnivåer. Den större frekvensen meddelanden om olika vakanser och arbetssökande skulle, just på grund av det större antalet vakanser och arbetssökande, ge parterna större valmöjligheter och därmed bättre utbyte av sökaktiviteten.

Arbetssökandets fördelning på olika informationskanaler torde uppvisa vissa regionala skillnader. För riket som helhet är arbetsförmedlingen den viktigaste informationskanalen för de arbetslösa. En trendmässig ökning av arbetsförmedlingens betydelse som informationskanal kan sammanhänga med att den även utgör en inkörsport till omskolning, arbetsvård m.m. De arbetslösas sökverksamhet sker till större del via arbetsförmedlingen då det råder liten efterfrågan på arbetskraft än då arbetsmarknadsläget är gott. Under första kvartalet 1970, då det rådde stor efterfrågan på arbetskraft, utnyttjade drygt 54 % av de arbetslösa enbart arbetsförmedlingen, medan siffran hade stigit till drygt 58 % under första kvartalet 1972, då det var svårt att få arbete. Andelen arbetslösa, som inte endast använder sig av arbetsförmedlingens tjänster utan också annons och/eller direkt uppsöker arbetsgivare, håller sig omkring 12 % av de arbetslösa och varierar omvänt med konjunkturläget.

Förhållandet är ganska naturligt. Vid sämre arbetsmarknadsläge söker man mer intensivt. Fler informationskanaler utnyttjas. Enbart uppsökning direkt hos arbetsgivare eller enbart via annons varierar däremot positivt med konjunkturläget. Ju större efterfrågan är på arbetskraft, desto fler annonser om lediga platser finns det och desto sannolikare är det att uppsökning direkt hos en arbetsgivare skall ge anställning som resultat. Övriga informationskanaler, som stått för ungefär 14 % av de arbetslösas sökaktivitet, varierar positivt med konjunkturläget. De ortstypiska variationerna framgår av tabell 4.17.

Tabell 4.17 Samtliga arbetslösa procentuellt fördelade på sätt att söka arbete, genomsnitt för februari 1970–1973

Sätt att söka / Ortstyp	Stockholm	Göteborg Malmö	Större städer	Södra mellanbygden	Norra tätbygden	Norra glesbygden	Totalt
1. Arbetsförmedling	45	50	54	66	58	65	56
2. Arbetsgivare, annons eller båda	26	26	11	10	13	7	15
3. Arbetsförmedling i kombination med arbetsgivare och/ eller annons	15	18	18	6	11	9	14
4. Övrigt	14	6	18	18	18	19	15

Källa: ERU:s bearbetning av AKU.

För att få jämförbara mått på effektiviteten i olika sökandesätt borde hänsyn tas till tillgången på arbete för de personer som söker på olika sätt. Detta är för närvarande inte möjligt. Regionalt uppdelade data på hur sökprocessen faktiskt går till saknas.

I vilken utsträckning redan sysselsatta använt olika sätt att söka nytt arbete framgår av tabell 4.18.

Under år 1970 har arbetsförmedlingens insatser lett till ungefär 50 000 arbetsbyten bland de ombytessökande, motsvarande 1/5 av samtliga. Om man ser till de olika kombinationer av sökandesätt där arbetsförmedlingen ingår, erhåller man en siffra på något under 70 000. Personer som söker arbete genom att besvara annonser uppvisar den lägsta bytesfrekvensen, knappt 40 %. Det är sannolikt att detta åtminstone delvis förklaras av att det genomsnittligt torde gå flera sökande på varje annonserad tjänst än lediga platser som tillkännages på annat sätt. Personer, som använt sig av flera sätt att söka arbete, lyckades i mindre utsträckning än andra med arbetsbytet. Själva det faktum att man sökt på flera sätt tyder på att man har haft svårare att få ett nytt arbete.

Tabell 4.18 Samtliga ombytessökande fördelade på sätt att söka arbete 1970.

Sätt att söka	Antal personer som sökt arbete	
	och lyckats byta	och inte lyckats byta
Arbetsförmedling	50 000	34 000
Arbetsgivare	96 000	55 000
Annons	45 000	73 000
Kombinationer av ovanstående och övriga sätt	47 000	33 000
Totalt	239 000	433 000

Källa: AMS, Meddelanden från utredningsenheten 1972:2 och 1972:29.

Sökandet efter nya förvärvsarbeten hänger samman med bl.a. yrkespreferenser och löneförändringar. Dessa förhållanden betingas bl.a. av den allmänna utvecklingen för skilda näringsgrenar. I figur 4.25 studeras nettosökandet för personer, som hade förvärvsarbete vid söktillfället.[1] Något under 150 000 s. k. ombytessökande försökte byta yrke under år 1970. Det utan jämförelse högsta positiva sökandeutbytet bland de ombytessökande hade yrkesområdet administrativt arbete, där nettosökandet uppgick till 4 procent av det genomsnittliga antalet personer i yrket under året. Denna höga siffra torde förklaras av att sökandemönstret här är karriärbetonat; man söker till men inte från yrket. I övrigt uppvisade natur- och socialvetenskapligt arbete, kameralt och kontorstekniskt arbete samt byggnadsarbete positivt utbyte. Det bör observeras att det här redovisade sökandemönstret hänför sig till år 1970, ett år med mycket kraftig efterfrågan på arbetskraft. Det är mycket möjligt att sökandemönstret är konjunkturberoende och att de redovisade uppgifterna därför inte kan sägas gälla generellt.

Det föreligger vissa klara könsbundna skillnader i sökandemönstret. Männen i betydligt större utsträckning än kvinnorna från kameralt och kontorstekniskt arbete och från servicearbete. Inom tillverkningsarbete är förhållandet det motsatta; kvinnorna söker byta till andra yrken i högre

[1] Eftersom sökandeströmmarna alltid går åt två håll, dels från och dels till ett yrke, blir nettoresultatet betydligt mindre än bruttoströmmarna. Se Wallins bidrag i bilaga 2.

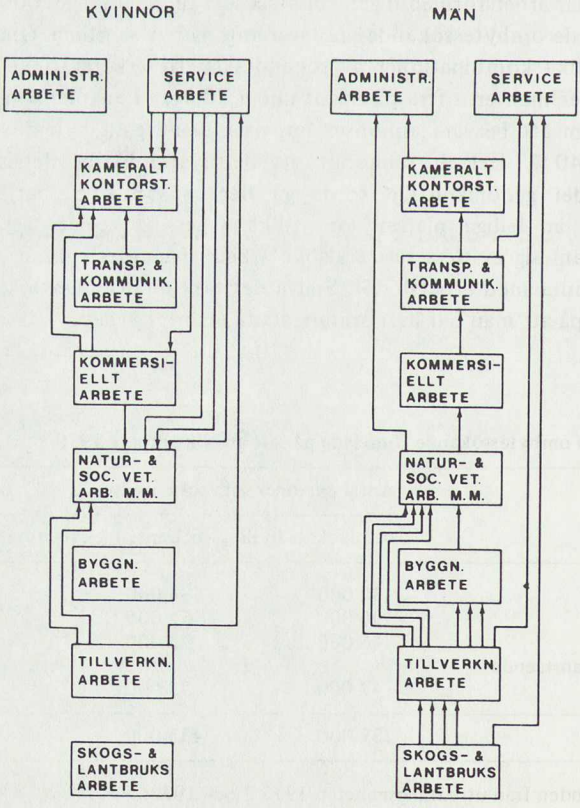

Figur 4:25 Nettosökandet mellan olika yrkesområden år 1970. Varje pil motsvarar 1 000 sökande.

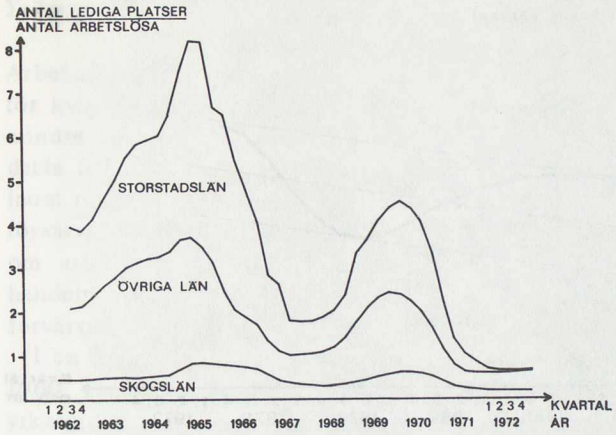

Figur 4:26 Antalet vid arbetsförmedlingarna registrerade lediga platser per arbetslös för storstadslänen, skogslänen och övriga län.

grad än männen. Differenserna i yrkesvärdering återspeglar traditionella könsbundna uppfattningar om "manliga" och "kvinnliga" yrken.

I avvaktan på data över informationsströmmarnas regionala variationer kan man få ett mått på de informationsströmmar på arbetsmarknaden som möter en enskild arbetssökande genom att jämföra antalet anmälda lediga platser med antalet arbetslösa. Arbetsförmedlingarna för statistik över detta, men det bör poängteras att uppgifterna då endast gäller de lediga platser som anmäls till arbetsförmedlingarna och de arbetssökande som registreras som arbetslösa vid arbetsförmedlingarna. De arbetssökande inkluderar således ej alla dem som önskar ett nytt arbete. Storstadslänen har som framgår av figur 4:26 fler lediga platser per arbetslös än övriga län. Dessa har i sin tur alltid fler lediga platser per arbetslös än skogslänen. De relativa svängningarna är något kraftigare för storstadslänen än för övriga län. Skogslänen har de minsta svängningarna och ligger alltid på en mycket låg nivå. För skogslänens del finns normalt mindre än ett ledigt arbete per arbetslös medan övriga län kommer under denna siffra endast i samband med konjunkturnedgångar. Skillnaden i det informationsflöde om lediga platser som möter en enskild arbetslös i olika regioner enligt detta mått är betydligt mindre under lågkonjunktur än under högkonjunktur. Detta torde vara en av förklaringarna till att flyttningar mellan olika lokala arbetsmarknader är koncentrerade till högkonjunkturår.

Hushållens bedömningar av arbetsmarknadsförhållandena styr självfallet deras beteende när de söker arbete. Även om förväntningarna är starkt influerade av arbetsmarknadsläget, skiljer de sig mellan individer, beroende på olika uppfattningar om genomsnittslön och lönespridning. I Sivens bidrag i bilaga 4 framhålls att ju snabbare marknadsförhållandena ändras, desto troligare är det att de arbetssökande fattar felaktiga beslut. Är de alltför pessimistiska, vilket kan vara fallet i början av en konjunkturuppgång, så håller de för låga aspirationslöner. Därmed faller troligen den genomsnittliga arbetslöshetstiden. Låg aspirationsnivå kan också leda till att allokeringen av arbetskraften på de lediga platserna blir

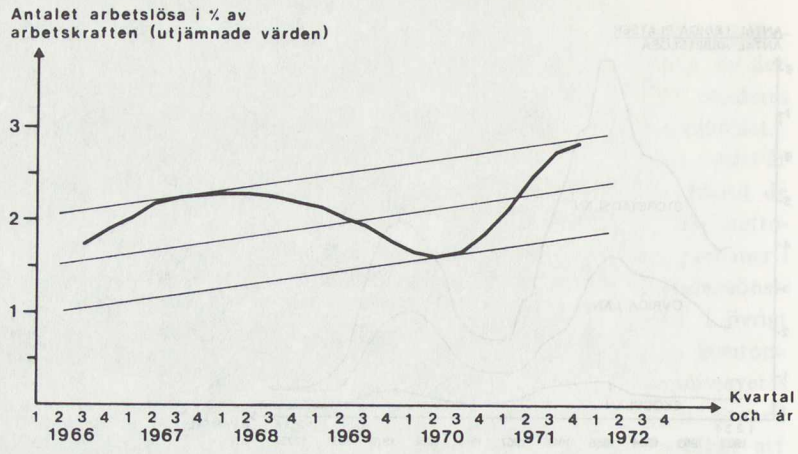

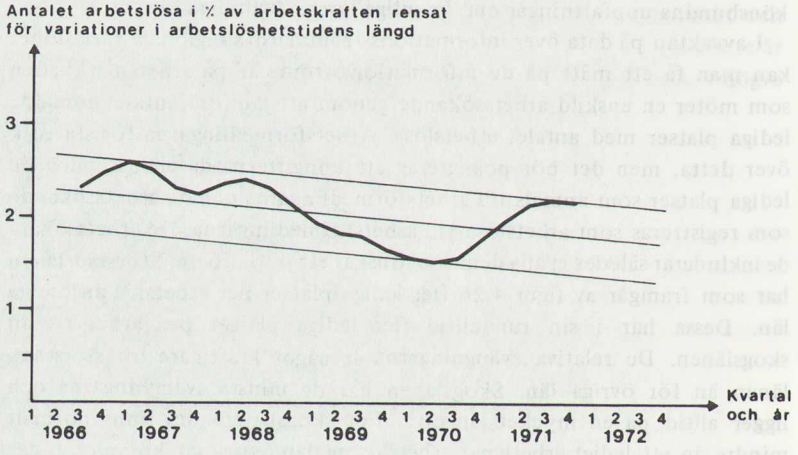

Figur 4:27 Antalet arbetslösa i procent av arbetskraften (övre figuren) samt antalet arbetslösa i procent av arbetskraften rensat för variationer i arbetslöshetstidens längd (utjämnade värden)

Anm.: Det nedre diagrammet visar hus många som blir arbetslösa under en tidsperiod. En rensning för variationer i arbetslöshetstidens längd ger således ett omsättningsmått.

sämre än vad den skulle bli med längre söktider och därmed fler kontakter.[1]

I figur 4:27 redovisas hur andelen arbetslösa tycks minska när data rensats för variationer i arbetslöshetstidens längd. Nedgången i arbetslösheten, då den rensats för variationer i arbetslöshetstidens längd, betyder att omsättningen av de arbetslösa förändrats. Den andel av arbetslösheten som kan förklaras av sökarbetslöshet och dess variationer mellan olika lokala arbetsmarknader under skilda konjunkturförlopp kan f. n. endast skattas med grova approximationer.

[1] Orealistiskt pessimistiska förväntningar kan också leda till att en del avgår från arbetskraften som inte skulle göra det om de kände till marknadsläget. På motsvarande sätt kommer alltför optimistiska förväntningar att leda till högre aspirationslöner, större löneökningar (för dem som får arbete) och förlängda arbetslöshetsperioder.

Yrkesspecialisering

Arbetsmarknaden karaktäriseras av en kraftig könsdifferentiering, som för kvinnornas del innebär att de i stor utsträckning är sysselsatta i ett mindre antal yrken. Det är inte svårt att belysa vilka konsekvenser som detta faktiska förhållande har för kvinnornas sysselsättningsmöjligheter inom regioner med olika näringsstrukturer. Allmänt gäller att kvinnornas förvärvsverksamhet är högst inom storstadsregionerna där det finns gott om arbetstillfällen inom förvaltning och servicenäringar, t. ex. inom handeln, undervisningen och vårdområdet. I gles- och skogsbygder är förvärvsintensiteten av motsvarande skäl lägst.

I en bilaga[1] till den s.k. KSA-utredningen refereras en specialanalys av 1960 års folkräkning, som visar att andelen kvinnor i de olika yrkesgrupperna resp. näringsgrenarna i stort sett är densamma i alla län. Andelen kvinnor av den totala arbetskraften är således i det närmaste helt bestämd av näringslivets inriktning i länet, som den kommer till synes via yrkesfördelningen. Huvudsakligen återfinns kvinnorna inom näringsgrenarna handel och tjänster, vilkas omfattning båda sammanhänger med den lokala arbetsmarknadens storlek. Enbart denna är dock inte utslagsgivande för kvinnornas förvärvsintensitet. Olika orter kan, trots samma invånarantal, uppvisa stora olikheter vad gäller yrkesverksamhetsgraden. De högsta värdena uppnår naturligtvis lokala arbetsmarknader med för kvinnor speciellt "lämplig" inriktning av näringslivet, som t.ex. Borås eller Ulricehamn, vilka domineras av textil- och konfektionsindustri.

Några större förändringar beträffande yrkesval bland män och kvinnor tycks f.n. inte ske. Valet av utbildning följer i hög grad det traditionella könsrollsmönstret, trots all information och påverkan i motsatt riktning från utbildningsmyndigheternas sida. År 1969 var det t.ex. i kurser med inriktning på vårdarbete, kontorsarbete och servicearbete 90 % eller ännu högre andel kvinnor, medan kvinnoandelen i kurser som gällde skogs- och lantbruksarbete, finmekaniskt arbete, träarbete, målnings- och lackeringsarbete samt maskin- och motorskötsel var endast några få procent.[2]

Samtidigt som arbetslöshet råder i en region finns det lediga platser som är svåra att besätta. Yrkesdifferentieringen på arbetsmarknaden är även här av stor betydelse för uppkomsten av arbetslöshet. Många yrkeskategorier är hänvisade till ett fåtal orter, därför att efterfrågan på vissa typer av arbetskraft är starkt regionalt koncentrerad.

En del av de friktioner som förekommer på lokala arbetsmarknader beror på den arbetslöshet som råder på grund av att i och för sig tillräckligt meriterad arbetskraft inte kan erhålla nytillkomna arbeten, eftersom de utkonkurreras av bättre meriterad arbetskraft från andra lokala arbetsmarknader. Exempel på denna form av konkurrensarbetslöshet finns där man rekryterar mer önskvärd yngre arbetskraft från andra regioner i stället för att anställa de kanske äldre befintliga arbetslösa. Konkurrensarbetslösheten medför även problem när t.ex. internationellt rörlig arbetskraft med lägre löneanspråk inom vissa yrkesområden kan konkurrera ut nationellt bunden arbetskraft.

[1] Se Traditionella vård uppgifter och förvärvsarbete, SOU 1971:44

[2] SOU 1971:44.

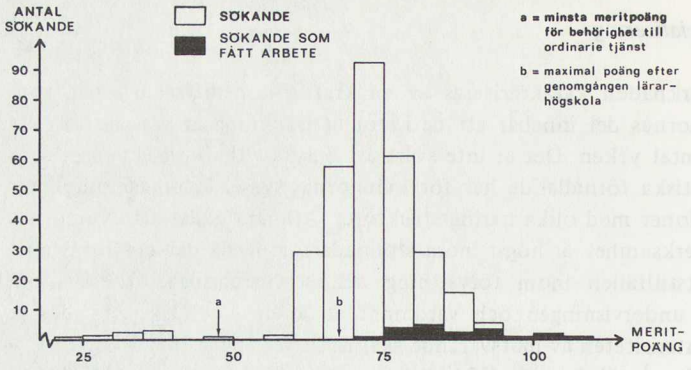

Figur 4:28 Meritpoäng för sökande till ordinarie lärartjänster i M-län 1970–1971.

Anm. Figuren avser adjunktstjänster där engelska ingår.

Källa: E. Wallin i bilaga 2.

4.5 Yrkesvalsmöjligheter

Under perioder av förhållandevis full sysselsättning är det naturligt att uppmärksamma sysselsättningens kvalitativa innehåll. Ökade ambitioner på detta område har sedan länge präglat politiken. Utbildningen på lokala arbetsmarknader har sålunda avpassats till de nationella behoven av förvärvsarbetande inom skilda yrkesområden. Följdeffekterna i form av flyttningar mellan de lokala arbetsmarknaderna är därmed en konsekvens av ökade valmöjligheter på yrkesutbildningens område. Yrkesvalsmöjligheterna uppmärksammas även direkt i regionalpolitiska sammanhang. Möjligheterna för flera hushållsmedlemmar, med olika yrkesinriktning, att erhålla arbete inom pendlingsavstånd från bostaden påverkas av de lokala arbetsmarknadernas storlek och yrkesdifferentiering. HLV har funnit det angeläget att precisera de genomsnittliga möjligheterna i olika ortstyper för dem som vill ägna sig åt ett visst yrke på hemorten. Beräkningarna finns närmare redovisade i Svante Öbergs bidrag i bilaga 4.

Möjligheterna att realisera yrkesval på olikstora lokala arbetsmarknader hänger intimt samman med de förhållanden som ligger bakom slumparbetslösheten. Det visas exempelvis i föregående avsnitt att många lokala yrkesarbetsmarknader är så små att den s.k. slumparbetslösheten ofta framtvingar antingen arbetslöshet eller flyttningar för dem som ej vill yrkesanpassa sig. Med yrkesanpassning avses då att den arbetssökande tar ett annat yrke än det önskade.

Antalet förvärvsarbetande i ett stort yrke i den största lokala arbetsmarknaden i tabell 4.19, Örebro, uppgår inte till mer än 2 600. I bilaga 4 framhålls att detta antal arbetsplatser ligger vid den gräns vid vilken man inte längre behöver ta hänsyn till slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft som en faktor som inverkar på individens situation på arbetsmarknaden och på flyttningen. Då antalet inte överstiges nämnvärt för något yrke i någon av de fem orterna, spelar de slumpmässiga variationerna en viss roll för individens situation och för flyttningar och yrkesbyten på samtliga studerade lokala arbetsmarknader. Den praktiska betydelsen är dock, som framgår nedan, liten för större yrken på större lokala arbetsmarknader.

Tabell 4.19 Antal förvärvsarbetande i riket och på lokala arbetsmarknader i några yrken 1970

	Riket	Vindeln	Mora	Oskars-hamn	Hässle-holm	Örebro
Chaufförer	108 800	344	549	561	1 779	2 212
Sjukvårdsbiträden	94 300	341	427	529	2 030	2 635
Polismän	13 500	12	55	48	194	284
Tandsköterskor	9 600	20	45	39	162	238
Brandmän	4 200	2	9	25	48	79
Optiker	1 400	0	8	7	25	34

Anm. De lokala arbetsmarknaderna har avgränsats med en cirkel med 30 km radie centrerad kring tätorten. De lokala arbetsmarknaderna skiljer sig därför från kommunens arbetsmarknad.

Källa: ERU: s bearbetningar av FoB 70.

I tabell 4.20 anges hur stor andel av de personer som söker arbete inom ett visst yrke som inte kan förväntas få detta inom ett halvt år vid ansökningstillfället. Enligt kalkylens förutsättningar antas de då söka arbete inom ett annat yrke på hemorten eller också flyttar de till ett arbete på en annan ort. Arbetsmarknaderna förutsättes vara i långsiktig jämvikt. Av tabellen framgår vidare hur personer, som vill ha arbete inom antingen ett yrke med få arbetsplatser eller i en liten kommun, har sämre möjligheter att få vad de önskar. Sämst lottade från denna synpunkt är naturligtvis de som vill ha ett arbete i ett yrke med få arbetsplatser och

Tabell 4.20 Andel arbetssökande som normalt ej kan realisera sitt yrkesval på olika lokala arbetsmarknader kalkylexempel I

Yrke	Beräknad andel av de arbetssökande som inte får arbete i önskat yrke på nedanstående lokala arbetsmarknader p.g.a. slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. Procent				
	Vindeln	Mora	Oskars-hamn	Hässle-holm	Örebro
Chaufför	3	2	2	1	1
Sjukvårdsbiträde	3	3	2	1	1
Polisman	20	9	10	4	3
Tandsköterska	16	11	12	6	3
Brandman	40	22	15	10	8
Optiker	–	24	25	15	13

Anm. Det förutsätts att personerna arbetar i medeltal 20 år samt att en person som söker arbete i ett visst yrke i en viss kommun antingen byter yrke eller flyttar till en annan kommun om personen inte kan förväntas få arbete inom 1/2 år. De lokala arbetsmarknaderna förväntas vara i långsiktig jämvikt. Siffrorna för de små lokala arbetsmarknaderna är avsevärt större i verkligheten då arbeten kan tillsättas av inflyttande personer.

Källa: S. Öberg, bilaga 4.

dessutom i en liten kommun. Det framgår också av tabellen att de slumpmässiga variationerna i utbudet av arbetskraft kan vara en faktor som inverkar i betydande utsträckning på flyttningen, speciellt från mindre kommuner. Med en ökad yrkesspecialisering i samhället följer allt fler begränsningar i möjligheterna att realisera yrkesval på hemorten.

Det bör observeras att dessa förhållanden är en renodlad effekt av slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. Som framhålls i bilaga 4 påverkas yrkesvalssituationen på en lokal arbetsmarknad av inflyttningen till de lediga platser som inte kan besättas inom rimlig tid av lokalbefolkningen. Även strukturförändringar, konjunkturvariationer, säsongvariationer etc. inverkar på möjligheten att realisera ett yrkesval. Vid en helhetsbedömning av individens möjlighet att få önskat arbete i olika regioner måste hänsyn tas även till effekten av sådana faktorer. I tabell 4.21 visas hur mycket möjligheterna att realisera ett yrkesval med bibehållen bostadsort minskar då man även tar hänsyn till inflyttningen på lokala arbetsmarknader. För små yrken och för små lokala arbetsmarknader minskar eller försvinner möjligheterna att realisera önskat yrkesval. Resultaten är anmärkningsvärda.

I figur 4:29 framgår hur stora möjligheterna är att erhålla arbete som chaufför, sjukvårdsbiträde, polis eller optiker i olika delar av landet. Beräkningarna bygger på samma förutsättningar som i tabell 4.22, dvs. inflyttning förekommer till lokala arbetsmarknader där vakanser förväntas förbli obesatta i ett halvt år. Under förutsättning att de lokala arbetsmarknaderna är i ungefärlig jämvikt på lång sikt visar det sig vara stora möjligheter för chaufförer och sjukvårdsbiträden att realisera

Tabell 4.21 Andel arbetssökande som normalt ej kan realisera sitt yrkesval på olika lokala arbetsmarknader, kalkylexempel II

Yrke	Beräknad andel av de arbetssökande som inte får arbete i önskat yrke på nedanstående lokala arbetsmarknader p.g.a. slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. Procent				
	Vindeln	Mora	Oskars-hamn	Hässle-holm	Örebro
Chaufför	6	4	4	1	1
Sjukvårdsbiträde	6	5	4	1	1
Polisman	100	33	33	11	7
Tandsköterska	100	33	100	11	9
Brandman	100	100	100	33	33
Optiker	100	100	100	100	100

Anm. Det förutsätts att personerna arbetar i medeltal 20 år samt att en person som söker arbete i ett visst yrke i en viss kommun antingen byter yrke eller flyttar till en annan kommun om personen inte kan förväntas få arbete inom 1/2 år. De lokala arbetsmarknaderna, se tabell 4.20, förutsätts vara i långsiktig jämvikt. Siffrorna för de små lokala arbetsmarknaderna är avsevärt större än i tabell 4.21 då kalkylen nu förutsätter att arbeten tillsätts av inflyttande personer, när lediga platser inte kan besättas inom 1/2 år.

Källa: S. Öberg, bilaga 4.

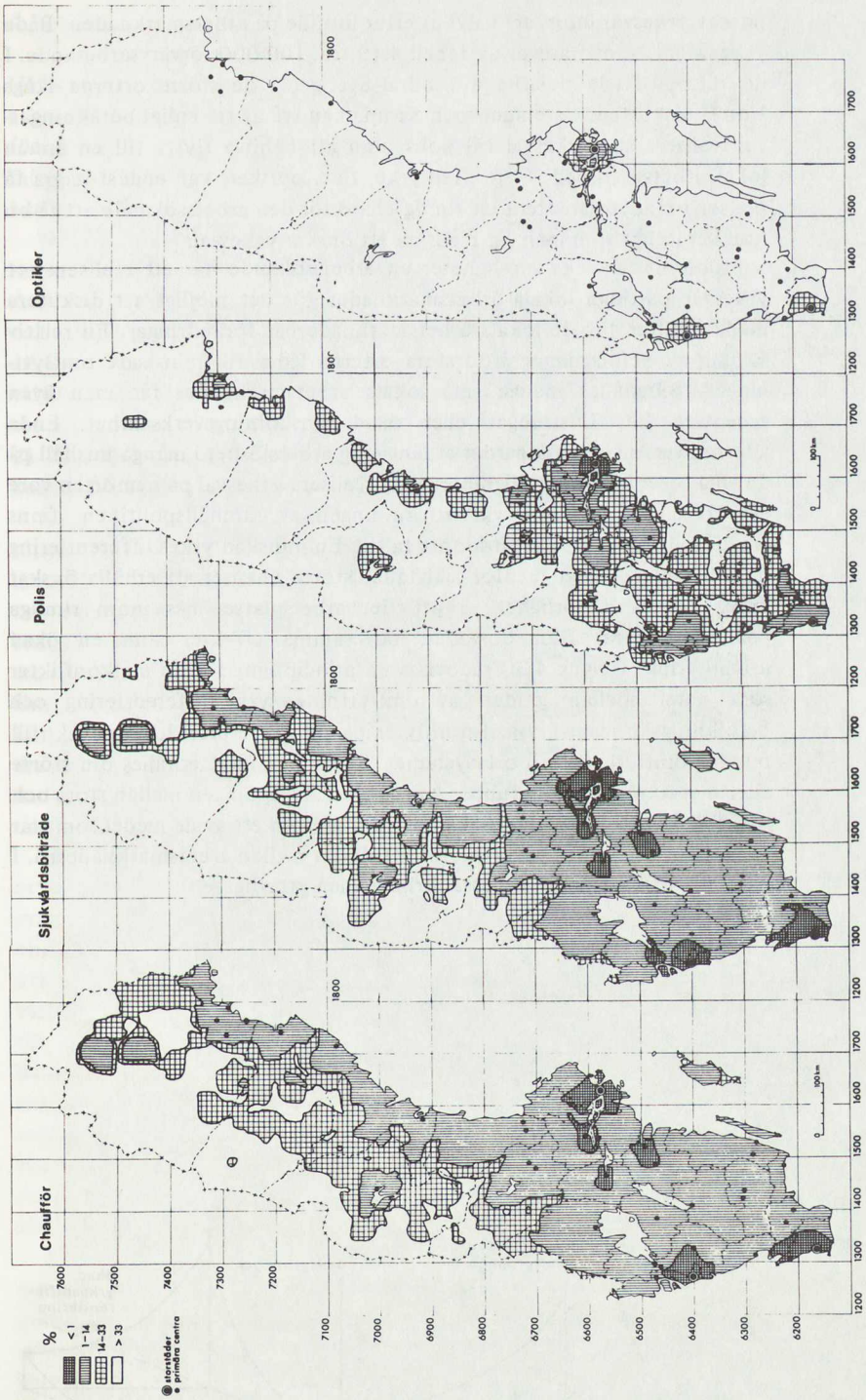

Figur 4: 29 Beräknad andel personer som ej kan realisera yrkesval på olika lokala arbetsmarknader.

Anm. Se anmärkning i tabell 4.22.

Källa: S. Öberg, bilaga 4.

önskat yrkesval inom ett halvt år efter inträde på arbetsmarknaden. Båda yrkena har, som framgår av tabell 4.19, ca. 100 000 förvärvsarbetande. I de tättbefolkade delarna av södra Sverige, i de större orterna längs Norrlandskusten, Östersund och Kiruna kan två av tre enligt beräkningarna realisera sitt yrkesval till polis utan att behöva flytta till en annan lokal arbetsmarknad. I ett litet yrke, t.ex. optiker, kan endast några få platser i landet garantera en rimlig chans för den arbetssökande att få bo kvar samtidigt som man får realisera ett önskat yrkesval.

Studierna av vilka möjligheter en arbetssökande har att realisera ett yrkesval på olika lokala arbetsmarknader gör det möjligt att diskutera målkonflikter för de lokala arbetsmarknadernas förändringar. En relativ ökning av befolkningen i de stora orterna leder till minskade omflyttningar. Bibehålles många små lokala arbetsmarknader får man även acceptera fler flyttningar eller ökad omskolningsverksamhet. Enda alternativet till dessa åtgärder är långvarig arbetslöshet i många hushåll på de små orterna. Om möjligheterna att realisera yrkesval på hemorten vore ett viktigt förhållande vid utformningen av samhällspolitiken, finns emellertid ytterligare åtgärder att ta till. En minskad yrkesdifferentiering på arbetsmarknaden medför självfallet större chanser att erhålla önskat yrke. En ökad rörlighet så att fler arbetsplatser nås inom rimliga pendlingsavstånd från bostaden får samma effekter som en ökad urbanisering. I figur 4:30 redovisas en principfigur för de målkonflikter som råder mellan graden av omflyttning, yrkesdifferentiering och befolkningskoncentration. En inflyttning till större orter leder på sikt till mindre omflyttningar i ortssystemet. Samma resultat erhålles om större eller mer likvärda yrkesgrupper kan skapas. Avvägningen mellan stora och små lokala arbetsmarknader kan således ses som ett av de medel som står till buds om man vill påverka omflyttningen mellan arbetsmarknaderna. I kapitel 9 diskuterar HLV dessa förhållanden ytterligare.

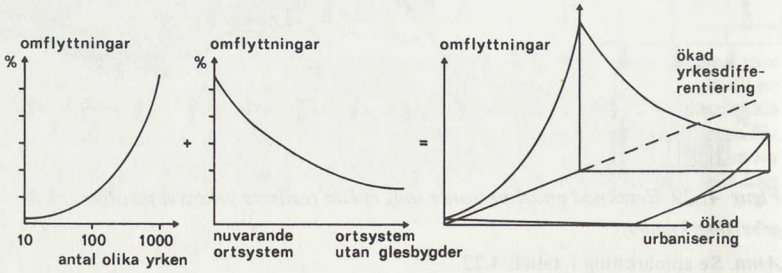

Figur 4:30 Exempel på målkonflikter föranledda av förhållanden på lokala arbetsmarknader.

4.6 Sammanfattning

HLV visar i kapitel 4 på en vidareutveckling av teoribildningen för arbetsmarknaders egenskaper. Främst koncentreras intresset på hur förhållanden på lokala arbetsmarknader påverkar arbetslöshet, yrkesvalsmöjligheter och flyttning. Kända arbetsmarknadspolitiska förhållanden berörs ej närmare.

Möjligheterna att erhålla anställning med bibehållen bostad hänger samman med olika arbetsplatsers åtkomlighet för daglig pendling. Åtkomligheten i sin tur beror på den lokala arbetsmarknadens storlek och vilka färdmedel hushållen förfogar över. Den genomsnittlige förvärvsarbetaren med tillgång till bil har därvid dubbelt så många arbeten att välja mellan som den som ej disponerar bil. Skillnaderna mellan ortstyperna är här stora. I norra glesbygden är bilistens fördelar än större då han når i genomsnitt fem gånger så många arbetsplatser som den till kollektiva transporter hänvisade.

Slumparbetslöshet införs i kapitlet som ett begrepp för den anpassningsarbetslöshet som tillfälligt kan uppstå på lokala arbetsmarknader i långsiktig jämvikt. Slumparbetslösheten orsakas av slumpmässiga variationer över tiden i tillflödet av lediga arbeten eller arbetssökande. Den enskilde kan undvika slumparbetslöshet genom att flytta. Det är rimligt att anta att man flyttar när den förväntade arbetslöshetstiden blir för lång, vilket ofta kan vara fallet på små lokala arbetsmarknader. Därmed blir det naturligt så att slumparbetslösheten, mätt som andel arbetslösa, drabbar de stora arbetsmarknaderna hårdast. De små lokala arbetsmarknaderna drabbas inte i form av arbetslöshet utan av hög utflyttning och omflyttning.

Möjligheterna att erhålla önskat yrke skiljer sig markant mellan olika ortstyper. I kapitel 4 kvantifieras möjligheterna att realisera önskat yrkesval för några yrkesgrupper. Möjligheterna påverkas av strukturella obalanser i utbudet av och efterfrågan på förvärvsarbete. Många yrkeskategorier finns dessutom representerade endast i vissa ortstyper, varför viss utbildning och yrkesval leder till att hushållen blir hänvisade till vissa orter. Även om utbud av och efterfrågan på förvärvsarbete i ett längre tidsperspektiv är i balans på en lokal arbetsmarknad är det ofta svårt att realisera önskat yrkesval. På små arbetsmarknader i jämvikt är möjligheterna starkt begränsade för de flesta yrkesgrupper, även om marknaden befinner sig i långsiktig jämvikt. Den kvantitativa empiriska forskningen på detta område befinner sig för närvarande på ett inledningsstadium med goda utvecklingsmöjligheter.

Sökarbetslösheten på lokala arbetsmarknader har uppmärksammats inom ramen för ERU:s forskningsverksamhet.[1] Ett i flera sammanhang redan uppmärksammat resultat är att den trendmässiga ökning av arbetslöshetstalen, som registrerats sedan mitten av 1960-talet, inte beror på att fler människor råkar ut för arbetslöshet. Ökningen beror på att arbetslöshetstidens längd ökat betydligt. Den har nästan fördubblats de senaste fem åren. De ständiga flödena mellan förvärvsarbete, hemarbete och arbetslöshet är emellertid svåra att belysa med data. Med hjälp av

[1] De nya teorierna, som huvudsakligen utvecklas i USA, redovisas närmare i C.H. Sivens bidrag i bilaga 5.

vad som brukar kallas ett dynamiskt betraktelsesätt blir det karaktäristiska för de lokala arbetsmarknaderna den ständiga sökprocessen – att matcha de arbetssökande och de lediga platserna. Matchningsproblemen kan angripas, genom både organisatoriska förändringar och förändringar i information.

Förvärvsarbetets omfattning i olika ortstyper hänger delvis samman med hushållens avvägning mellan förvärvsarbete, hemproduktion och utbyte av tjänster. Det framhålls i HLV:s rapport att kunskapen om den faktiska arbetsfördelningen mellan olika individgrupper är dålig, bl.a. beroende på att samma verksamheter i vissa ortstyper kan utföras som förvärvsarbete medan de i andra ortstyper ingår som ett led i hemproduktionen. Tidsstudier kan här utvecklas för att ge beslutsunderlag för en önskad reell arbetsfördelning mellan hushåll i olika ortstyper och över livscykeln för enskilda individer.

Kvinnornas möjligheter att förvärvsarbeta skiljer sig markant mellan ortstyperna även om en utjämningsprocess pågår. Förvärvsintensiteten för kvinnor hänger som bekant intimt samman med förekomsten av vissa yrkesuppgifter. Hit hör t.ex. hälso- och sjukvård, kontorsarbete, detaljhandel och servicearbete. Även unga kvinnor väljer att utbilda sig till dessa yrken, varför det nuvarande könsrollsmönstret kan förväntas bestå. Många hushåll där mannen förvärvsarbetar och kvinnan önskar men saknar arbete föredrar att bo kvar på orten tills önskad sysselsättning erbjuds. Man flyttar således inte till en annan ort där båda kan förvärvsarbeta. De ortsspecifika förhållandena, där hela boendemiljön ingår, är således en starkt kvarhållande faktor.

5 Bostäder

Hushållen binds mer eller mindre hårt till de ortsbundna tillgångarna. Grannar, skolkamrater och miljökunskap är exempel på förhållanden som är unika för varje boendemiljö. Vad betyder bostadsförhållandena för levnadsvillkoren? I vilken utsträckning kan orternas bebyggelsestruktur anpassas till nya former för arbetsfördelningen i samhället? Vid flyttningar mellan olika orter vet man att hushållen normalt har ordnat arbete på inflyttningsorten. Arbetsmarknadsförhållanden torde således som regel väga tyngre som ortsskiljande förhållande än bostadsmarknadsförhållanden. Undantag finns dock. Som exempel kan här nämnas att av de inflyttade till Skellefteå år 1970 hade 33 % ej ordnat förvärvsarbete vid tiden för inflyttningen. Oavsett vilken faktor som väger tyngst, är bostaden utgångspunkt för arbets- och serviceresor. Som centrum i hushållens dagliga aktivitetsfält utgör bostaden en betydelsefull del i levnadsvillkoren.

Bostadskonsumtionen kan i flera avseenden jämföras med annan konsumtion. I viss utsträckning kan bostadsförhållandena återspegla hushållens egna tillgångar. Genom avvägningar mellan konsumtion och sparande kan hushållen påverka bostadskonsumtionens fördelning över tiden. Utbuds- och efterfrågeförhållanden på bostadsmarknader i enskilda orter påverkar emellertid hushållens bostadsstandard vid en given resursuppoffring. De ortsbundna förhållandena får sålunda stor vikt vid en bedömning av bostadssituationen. I likhet med i övriga delar av rapporten görs i detta kapitel en uppdelning mellan hushållens egna tillgångar och omgivningens.

Bostadspolitiken utgör en av hörnstenarna i svensk samhällsplanering.[1] De på nationell nivå bestämda ramarna för investeringar i bostadskapital, får starka verkningar på hushållens levnadsvillkor i olika regioner. Bostadskapitalet är i verklig mening ortsbundet. Som ett argument för att

[1] Målen för bostadspolitiken angavs i uttalanden av riksdagen efter andra världskriget. Senare kompletteringar och omformningar har ej förändrat de grundläggande värderingarna. Dessa innebär, som t.ex. framgår av saneringsutredningen (SOU 1971:64) att statsmakternas och kommunernas åtgärder inriktas på en förbättring av bostadsförhållandena i allmänhet och alltså inte begränsas till vissa delar av bostadsbeståndet eller enbart vissa grupper av hushåll. Bebyggelseplanering och bostadsproduktion skall därvid anpassas till rörliga målsättningar beträffande lägenheters storlek, standard m.m.

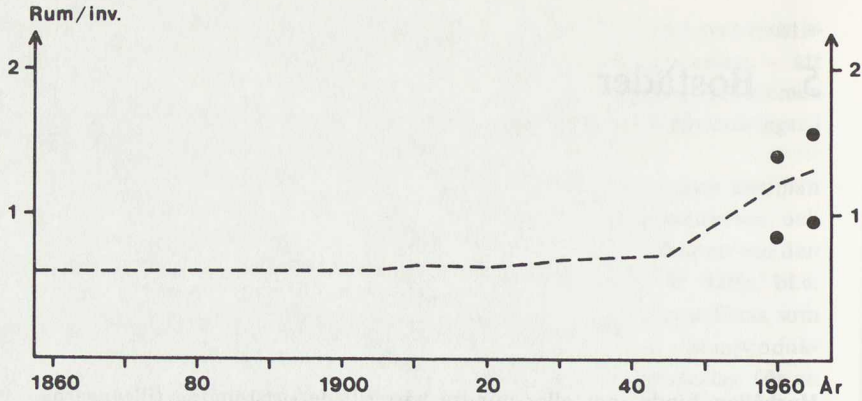

Figur 5:1 Bostadsstandardens förändringar 1860–1965.

Anm. Åren 1960 och 1965 markeras det högsta (Broby år 1960 och Simrishamn år 1965) och lägsta (Jokkmokk resp Pajala) värdet på kommunnivå.

dämpa glesbygdens avfolkning brukar framhållas vikten av att tillvarata bostadskapitalet.

Bostadsstandarden har, se figur 5:1, utvecklats kraftigt de senaste 30 åren.[1] En huvuduppgift för bostadspolitiken är att åstadkomma vad som brukar kallas balans på bostadsmarknaden. Genom ökning av bostadsutbudet har man tidigare eftersträvat en sådan balans. Då liksom nu beaktas även formerna för prisbildningen. Bostadspolitiken får ett omfattande innehåll i och med att även markpolitiken, planeringen av bostadsproduktionen, hyreslagstiftningen m. m. ingår. I direktiven till den avslutade bostadsutredningen framhålles att det måste vara en angelägen bostadspolitisk uppgift att främja en allsidig hushållssammansättning i bostadsområdena. Detta motiveras av såväl sociala som samhällsekonomiska skäl. Bland de standardskillnader som behöver utjämnas mellan olika områden nämns inte bara bostadskvaliteter utan även faktorer i den yttre miljön.

Under senare år har boendemiljön, t.ex. markboendet, och den sociala segregeringen mellan bostadsområden diskuterats ingående. Krav på markboende har resulterat i en kraftig omsvängning av nyproduktionen till småhusbyggande. Segregeringsproblemen i bostadsstocken behöver analyseras ytterligare innan åtgärder kan vidtagas. Schematiskt kan man tala om två former av skiktning i befolkningsavseende mellan olika bostadsområden. Dels finns skillnader i ålders- och hushållssammansättning och dels finns skillnader i inkomster och social sammansättning.

5.1 Bostadsmarknader

Som en utgångspunkt vid utvärderingen av egenskaperna hos de lokala bostadsmarknaderna kan således antas att inomregionala obalanser i olika avseenden bör undvikas. Bland många exempel på den nuvarande segregeringen kan nämnas några data från Stockholm. 27 % av befolk-

[1] En aktuell information om bostäder återfinns i boendeutredningens betänkande SOU 1973: 50.

ningen i Bollmora var år 1971 utländska medborgare medan motsvarande tal för regionen var 8 %. I Aspuddens skola hade år 1969 mellan 1 och 2 % av eleverna föräldrar som tillhörde socialgrupp 1. Motsvarande siffra i Danderyd var mellan 45 och 50 %. Mycket talar för att både de större orternas inomregionala och den mellanregionala segregationen tycks förstärkas. De inomregionala balansproblemen får betydelse i den mån de hänger samman med ortstyper eller tillväxttakten i utvecklingsförlopp för olika orter. Därmed blir det naturligt för HVL att beröra de inomregionala balansproblemen.

5.1.1 *Lokala bostadsmarknader*

Boendet och dess villkor skiljer sig ofta mellan hushåll som anpassat sig till regionens bostadsmarknad och nyinflyttade hushåll. Då hushållen hela tiden balanserar sina krav mot de monetära och andra kostnader som är förknippade med boendet, kan det vara av intresse att exemplifiera hur de *inomregionala hyreskostnaderna* ser ut på en hyreskontrollerad marknad och en marknad med fri prisbildning. Figur 5:2 visar hur bostadskostnadsindex varierar med avståndet till city i Stockholms A-region.

På marknaden för egna hem, där prisbildningen är mindre reglerad, får hushållen väga korta reseavstånd till centrum mot höga bostadskostnader. De prisreglerade hyreslägenheterna var år 1970 eftertraktade nära centrum där de för många hushåll hade både läges- och kostnadsfördelar. Ett annat exempel är egnahemsägare i en expanderande ort som ofta får ökad bostadsförmögenhet. Exempel finns på småhusbebyggelse där värdestegringen överstiger boendekostnaderna. Nyinflyttade hänvisas ofta i större orter tillsammans med ortens nybildade hushåll till perifera boendemiljöer. Därmed erhålles en utpräglad ålderssegregering mellan bostadsområden.

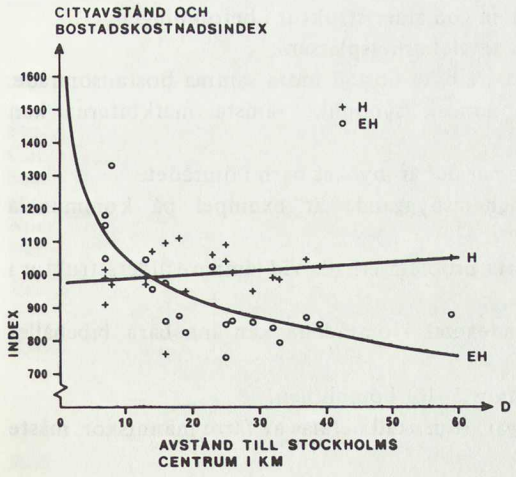

Figur 5:2 Inomregional variation i hyresindex H och egnahemsindex EH för Stockholms A-region.

Källa: Åke E. Andersson m.fl.: Bostadspolitik för Stockholmsregionen, Generalplaneberedningen, Stockholm 1970.

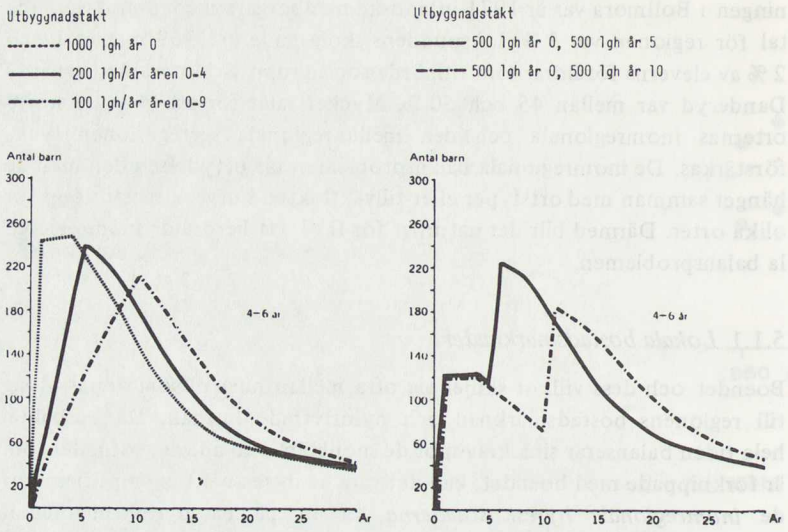

Figur 5:3 Beräknat antal barn i förskoleåldern i ett nybyggt bostadsområde med 1 000 lägenheter vid olika utbyggnadstakter.

Källa: B. Nilsson och B. Pettersson, bilaga 12.

Myndigheterna står således inför stora avvägningsproblem beträffande utbyggnader av bostadsbestånden i främst expanderande orter. Å ena sidan kan satsningar på ett bostadsområde i sänder leda till relativt sett låga produktionskostnader. Å andra sidan leder sådan utbyggnad till att exempelvis ålderssammansättningen kan bli snedvriden för en mycket lång tid. Flera forskare har pekat på att det kan uppstå problem om barn växer upp i en omgivning med mycket litet antal äldre personer. Ett alternativ till de nuvarande utbyggnadsmodellerna är att samtidigt fördela nyproduktionen på flera bostadsområden. I figur 5:3 framgår att möjligheterna att nå en jämn åldersfördelning i utbyggnadsområden är mycket begränsade.

Bland de exempel på fördelar och problem i samband med successiv stadsutbyggnad som brukar framhållas i debatten kan nämnas att:

- Man får tid att bygga ut en god åldersstruktur i befolkningen.
- Man får tid att förändra antalet arbetsplatser.
- Boende får större chans att byta bostad inom samma bostadsområde.
- De från bebyggelseekonomisk synpunkt sämsta markbitarna kan bebyggas sist.
- Utökad parkyta erhålles när det är mycket barn i området.
- Minskat skol- och daghemsbyggande är exempel på kommunala besparingar.
- Troligen minskade sociala problem erhålls vid jämnare åldersstruktur i bostadsområdena.
- Ett mer konstant boendeantal i områdena kan innebära bibehållet serviceutbud.
- Lånetekniska problem uppstår för kommunen.
- Större primärinvesteringar, som skall betalas av färre människor, måste genomföras.

De samhällsekonomiska kostnaderna för en successiv stadsutbyggnad är för närvarande inte möjliga att beräkna. Bl.a. beror det på att de sociala för- och nackdelarna med olika utbyggnadsalternativ är okända. Till och med de kommunalekonomiska konsekvenserna av en successiv utbyggnad är svårberäknade beroende på nuvärdesbedömningen av framtida utgifter eller intäkter som erhålls vid en successiv stadsutbyggnad, dvs. en förtätning av bebyggelsen i befintliga bostadsområden. Förtätning torde ge inte bara sociala utan även andra fördelar. Exempelvis kan skol- och andra servicelokaler få ett jämnare utnyttjande över tiden.

5.1.2 *Bostadsmarknader i olika ortstyper*

Bostadsstockens kvalitativa geografiska fördelning redovisas i tabell 5.1. Närmare 23 %, motsvarande drygt 700 000 lägenheter fyller inte dagens krav på modernitet. Stockholm har yngre bostadsstock än övriga ortstyper vilket även kan utläsas av att de har högre kvalitet. I gles- och mellanbygderna har man fortfarande en hög andel bostäder i kvalitetsgrupperna 4–7. Utvecklingen går dock snabbt mot en utjämning mellan ortstyperna. I exempelvis södra mellanbygden och norra glesbygden var andelen lägenheter i kvalitetsgrupperna 4–7 ungefär 30 % år 1965. Andelen lägenheter i dessa grupper år 1970 framgår av figur 5:4.

Även bostadsstockens kvantitativa fördelning på ortstyper utjämnas. De befolkningstäta områdena har således det största tillskottet av lägenheter i förhållande till befolkningen. Tidigare bostadsköer i storstäderna har som bekant bytts ut mot ett överskott på bostäder i mindre attraktiva stadsdelar. Pris- och efterfrågeförhållanden medför att bostadssituationen nu är sådan att den ej längre utgör något absolut hinder vid flyttningar mellan orter. Höga knapphetspriser råder ej längre för hela bostadsbeståndet. Däremot kan självfallet hyreskostnaderna i nyproduce-

Tabell 5.1 Bostadsstockens procentuella fördelning på kvalitetsgrupper i olika ortstyper år 1970.

	Bostadskvalitet			
	1–2	3	4–7	
Stockholm	85	9	6	100
Göteborg, Malmö	78	9	12	99
Större städer	77	10	12	99
Södra mellanbygden	73	11	16	100
Norra tätbygden	76	12	12	100
Norra glesbygden	69	13	18	100
Hela riket	77	10	12	99

Anm.: Kvalitetsgrupperna avser
1–2 lägenheter som har vatten, avlopp, WC, centralvärme och bad
3 lägenheter som har vatten, avlopp, WC och centralvärme
4–7 övriga lägenheter.

Källa: Folk- och bostadsräkningen 1970, specialbearbetning.

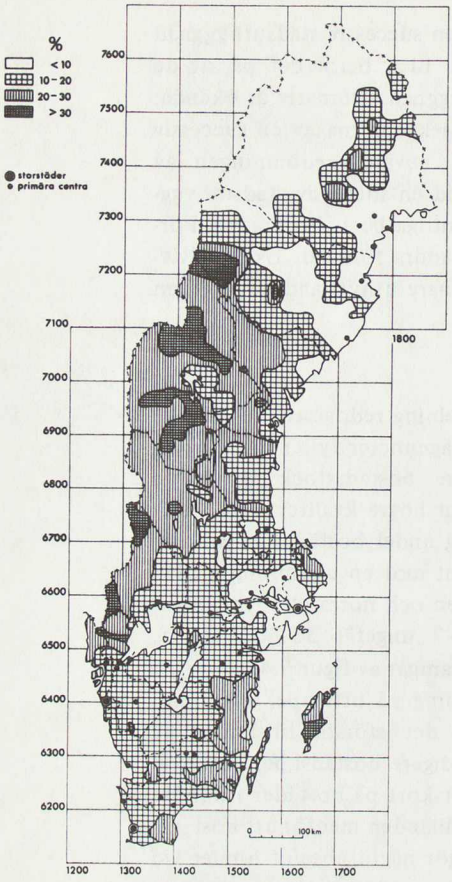

Figur 5:4 Andelen omoderna lägenheter på lokala bostadsmarknader 1970.

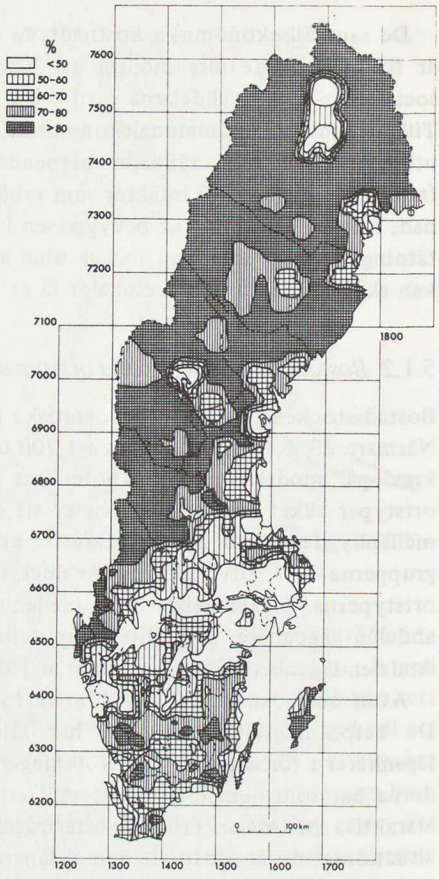

Figur 5:5 Andel lägenheter i småhus 1970

Anm.: Andel (%) lägenheter i kvalitetsgrupperna 1–7, se tabell 5.1.

Källa: Folk- och bostadsräkningen 1970, specialbearbetning.

rade lägenheter i önskvärda inflyttningsorter utgöra en dämpande faktor för hushåll med billigare bostäder i önskvärda avflyttningsorter.[1] För ytterligare data beträffande bostadsstockens fördelning och förändringar i olika ortstyper hänvisas till ERU:s betänkande i SOU 1974:1.

När hushållen flyttar mellan orter, ofta på grund av ändrade hushålls- eller arbetsförhållanden, synes förhållandena på de lokala bostadsmarknaderna vara starkt beroende av tillfälliga konkurrensförhållanden. Orter, vilkas bostadsmarknad kan anses vara i balans, erbjuder bättre villkor för nyinflyttade när de uppnår en viss storlek. Förhållandet kan, liksom vad gäller för slumparbetslöshetens omfattning, förklaras med att det i en stor bostadsstock alltid, på grund av en viss naturlig omsättning, uppstår ett större urval av alternativa bosättningsmöjligheter än vad det gör på en

[1] Prisutvecklingen på egna hem i små och stora orter exemplifieras i SOU 1972:56, s. 171.

Tabell 5.2 Procentuell fördelning av befolkningen efter antal lägenheter i bostadsfastigheter 1968

Kommunblocksgrupp	Antal lägenheter i bostadsfastigheter			Sjukhus och institutioner	Totalt
	1	2–10	11–		
Stockholm	24	15	61	0,5	100,5
Göteborg, Malmö	28	14	57	1,2	100,2
Större städer	41	24	35	0,9	100,9
Södra mellanbygden	49	27	23	1,2	100,2
Norra tätbygden	52	27	21	0,6	100,6
Norra glesbygden	67	25	8	0,3	100,3
Hela riket	41	22	36	0,9	99,9

Anm.: Uppgifterna avser den vuxna befolkningen i socialgrupp II och III.

Källa: ERU:s bearbetningar av låginkomstutredningens levnadsnivåundersökning.

liten lokal bostadsmarknad. Balansproblemen berör flyttare och potentiella flyttare i större utsträckning än de bofasta.

Förhållanden på lokala bostadsmarknader återspeglas dock i boendet. Inte heller på något längre sikt kan boendet ändras radikalt i vissa avseenden. Exempelvis kan den procentuella fördelningen av boende på olika bostadsfastighetstyper inte ändras nämnvärt. Sedan andra världskriget sker dock en långsam förskjutning mot större andel bostäder i flerfamiljshus. Som framhålls i SOU 1974:1 har denna trend nyligen brutits. Befolkningens procentuella fördelning efter antal lägenheter i bostadsfastigheterna år 1968 framgår av tabell 5.2. Enfamiljshusen omfattar endast en fjärdedel av boendet i den största regionen medan hela två tredjedelar av befolkningen i de glesast befolkade kommunblocken bor i enfamiljshus. Bostadsfastigheter med mellan två och tio lägenheter är mindre vanliga i storstäderna än i övriga Sverige. Fler än tio lägenheter i fastigheterna är vanligt i storstäderna. Andelen stora fastigheter sjunker sedan med befolkningsunderlaget. Uppgifterna stämmer väl överens med data från folk- och bostadsräkningen år 1970. Enligt denna räkning, se tabell 5.3, bor halva svenska folket i småhus. De ortstypiska variationer är dock som nämnts betydande, se figur 5:5.

Tabell 5.3 Andelen boende i småhus i olika ortstyper 1970

Ortstyp	%
Stockholm	27
Göteborg, Malmö	35
Större städer	50
Södra mellanbygden	63
Norra tätbygden	64
Norra glesbygden	77
Hela riket	49

Källa: Folk- och bostadsräkningen 1970, specialbearbetning.

5.2 Bostad och arbete

Vid analyser av boendeförhållandenas betydelse för levnadsvillkoren bör arbetsförhållanden och hushållsförhållanden hållas konstanta. De krav på bostadens storlek och standard samt de krav på avståndsförhållanden mellan bostaden och t.ex. förvärvsarbete som hushållen balanserar mot kostnaden för bostaden och kostnader för resor mellan bostaden och t.ex. arbetsplatsen har bl.a. studerats inom ramen för urbaniseringsforskningen. För flertalet av hushållen gäller att de av betalningsmässiga skäl måste prioritera något eller några av de olika krav som ställs på bostaden och boendemiljön. I flerpersonshushåll, där två eller flera förvärvsarbetar, blir prioriteringen av avstånds- respektive standardfaktorer än mer komplicerad. De olika hushållsmedlemmarnas krav på minimering av olika reseinsatser måste vägas mot varandra och även mot hela hushållets krav på bostadsstandard.

I en mindre intervjuundersökning[1] studerades hushåll som bytt bostad men ej arbetsplats. Genomgående erhöll de flyttande en högre hyra efter flyttningen. Hyreshöjningen var 90–100 kronor i månaden när undersökningen genomfördes i mitten av 60–talet. Bland resultaten från undersökningen kan nämnas att avståndsförhållanden mellan bostad och arbetsplats ej spelat någon roll på den lokala arbetsmarknaden.

Avståndsförhållandena inom den lokala arbets- eller bostadsmarknaden, dvs. inom en viss övre gräns, synes ha haft mindre betydelse för flyttningen. Bostadsstandarden tycks ha haft desto större betydelse. Efter flyttningen bodde en kraftigt ökad andel av hushållen i moderna lägenheter. Knappt hälften bodde i en sådan lägenhet före, men mer än tre fjärdedelar efter flyttningen. Även utrymmesstandarden ökade väsentligt. Rumskonsumtionen per boende ökade med i runt tal 25 % inom alla hushållsstorlekar.

Före flyttningen bodde en stor andel av de undersökta hushållen inom ett acceptabelt avstånd från arbetsplatsen. Därav följer att avståndsrelationerna mellan bostad och arbetsplats endast undantagsvis torde ha initierat flyttningen. Kanske delvis av denna orsak upplevs avståndsförhållanden icke som väsentliga. Efter flyttningen hade avståndet till arbetsplatsen ökat endast obetydligt. Några som före flyttningen kunde gå till arbetet använde efter flyttningen egen bil. Då relativt tydliga gränser för pendlingsresornas längd kan noteras både i den refererade undersökningen och i andra tidsstudier, torde avståndsrelationerna ha en viktig, om än omedveten, betydelse vid valet av ny bostad.

5.3 Bostad och boendemiljö

5.3.1 *Villkoren för bostadsområdets utformning*

Den bundenhet till bostaden och dess närmaste omgivningar som är en realitet för många människor innebär att levnadsvillkoren och därmed individens och gruppens utveckling till mycket stor del bestäms av de

[1] Bengt Carlsson, Bostadsval och arbetsplats, Urbaniseringsprocessen nr 40, Geografiska institutionen, Lund, april 1970. Det är bekant hur stor del av flyttarna som berörts av saneringsåtgärder.

möjligheter som finns i bostadens grannskap. De önskemål hushållen ställer på bostadsområdets eller närmiljöns utformning, exempelvis i form av lekmöjligheter eller boendeservice, är naturligtvis starkt beroende av hushållens inre struktur. Den miljon barnfamiljer som finns i landet ställer således helt andra önskemål än den dryga miljonen pensionärer. Ett bostadsområde har därmed en mer eller mindre god boendemiljö beroende på vilken grupp av hushåll som bor där. Det råder en konflikt mellan å ena sidan kravet på stort befolkningsunderlag för att lösa boendeserviceproblem och å andra sidan trängselproblem vid hög markexploatering. Ytterligare en konflikt råder mellan boendeområdets kommunikationsförhållanden och hushållens utnyttjande av den lokala områdesservicen. Goda kommunikationer mellan en liten och en stor tätort medför exempelvis att köptroheten i den lilla orten minskar.

Det faktiska serviceutbudet i bostadens närmiljö skiljer sig för närvarande markant mellan olika ortstyper.[1] Även möjligheterna att lösa dessa boendeserviceproblem hänger samman bl.a. med de enskilda bostadsområdenas folkmängd. För att grovt illustrera hur dessa förhållanden varierar regionalt redovisas i tabell 5.4 andelen av befolkningen som bor i tätorter av viss storlek. Storleksgränserna har därvid satts till 200, 2 500 och 5 000 invånare. Det är givet att svårigheterna i norra glesbygden att ordna tillfredsställande närservice är utomordentliga. HLV har tidigare redovisat detaljerade uppgifter över norra glesbygdens befolknings bosättning i förhållande till närmaste tätort av viss storlek eller närmaste kommunblockscentrum.[2] Det kan nämnas att exempelvis endast drygt en femtedel av detta områdes befolkning bor i eller nära tätorter med minst 3 000 invånare. I vissa glesbygdskommuner, t.ex. Pajala och Hogdal-Sveg har över hälften av befolkningen mindre än 10 grannhushåll närmare än en km.

I tabell 5.5 visas hur befolkningen är bosatt i förhållande till närmaste matvaruaffär i olika kommunblocksgrupper. Siffrorna redovisas som en indikator på hur boendeservice för närvarande kan erhållas i regioner av olika storlek.

[1] I bilaga 5 redogör M. Wallden för boendemiljön i några orter.

[2] Se SOU 1970: 14, bilaga 3, sid. 27

Tabell 5.4 Andel av totalbefolkningen bosatta i tätorter med a) minst 200 invånare, b) minst 2 500 invånare och c) minst 5 000 invånare år 1970.

Ortstyp	a > 200 inv.	b > 2 000 inv.	c > 5 000 inv.
Stockholm	99	97	94
Göteborg, Malmö	93	89	83
Större städer	82	71	62
Södra mellanbygden	72	56	45
Norra tätbygden	71	56	48
Norra glesbygden	53	30	14
Hela riket	82	71	63

Tabell 5.5 Andel av befolkningen i olika regioner med över 1,5 km. till närmaste matvaruaffär år 1968

Stockholm	8
Göteborg, Malmö	11
Större städer	19
Södra mellanbygden	23
Norra tätbygden	22
Norra glesbygden	25
Riket	18

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av levnadsnivåundersökningen.

En indelning i bostadsområdets och bostadsortens förhållanden får givetvis ej skymma det enkla faktum att goda förhållanden i närmiljön ibland kan kompensera sämre i fjärrmiljön och tvärtom. Boendeorten avser då fjärrmiljön. Den har, som framgår av avsnitt 4.3, olika geografisk räckvidd för skilda typer av hushåll. En bilist når inom en timme ofta mer än dubbelt så många arbetsplatser som den som är hänvisad till kollektiva trafikmedel. Därmed framgår indirekt bilistens överlägsna möjligheter att nå andra viktiga utbud, vare sig det gäller livsmedelsbutiker eller sommarbostäder.

5.3.2 *Önskemål om bostadens och bostadsmiljöns utformning*

Bland de önskemål hushållen ställer på bostaden ingår *bostadens storlek* och *standard* som viktiga delar[1]. Dessa önskemål har intresse från resursavvägningssynpunkt. Hur önskemålen varierar beträffande kvantiteten bostäder i olika orter kan utläsas ur en attitydanalys, som behandlas närmare i avsnitt 7.2. Några data redovisas även nedan.

Analysen avser en regional bearbetning av kommunalforskningsgruppens intervjuundersökningsmaterial[2] från åren 1966 och 1970. Resultaten från år 1966 vad avser tillgången till bostäder i olika regioner framgår av tabell 5.6. För befolkningen i storstäderna tycks i stort sett endast ett

[1] I SOU 1973:50, bilaga 4, granskas fyra undersökningar av boendepreferenser.

[2] Undersökningen, se C. Örtendahls bidrag i bilaga 5, presenteras även i avsnitt 7.

Tabell 5.6 Inställning till "tillgången till bostäder" år 1966. Andel av väljare med viss åsikt.

Kommunblocks-grupp	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	1,6	0,5	2,7	95,1
Göteborg, Malmö	0,9	0,0	7,9	91,2
Större städer	4,0	0,1	18,7	76,7
Södra mellanbygden	3,9	0,3	28,1	67,8
Norra glesbygden	4,8	1,3	37,0	56,9

Anm.: Värde för norra tätbygden saknas. Värdet för Göteborg och Malmö är osäkert.

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

Tabell 5.7 Inställning till "tillgången till bostäder" år 1970. Andelen nöjda och icke nöjda väljare

Kommunblocks-grupp	Nöjd	Ej nöjd	Vet ej
Stockholm	20,2	73,0	6,7
Göteborg, Malmö	(56,7)	(35,0)	(8,3)
Större städer	56,4	33,6	10,0
Södra mellanbygden	63,6	28,0	8,4
Norra glesbygden	65,1	24,1	10,8

Anm.: Värde för norra tätbygden saknas. Värdet för Göteborg och Malmö är osäkert.

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

svarsalternativ existera. Kommunerna bör öka sina insatser på bostadsbyggandets område. Den fråga som ställdes kan sägas ta hänsyn till omfattningen av bostadsbyggandet men inte till utformningen av detsamma. Kraven på utökade insatser samvarierar mycket starkt med storleken på kommunblocket. Ju mindre kommunen är, desto mera nöjd är man med den kommunala servicen på detta område. Då debatten i samband med valet år 1966 i stor utsträckning rörde just bostadsbyggandets omfång kan man förmoda att siffrorna delvis är påverkade av en tillfällig ökning i intresset. Tabell 5.7 visar dock att även år 1970 samvarierade missnöjet starkt med storleken på den lokala bostadsmarknaden.

Hushållens önskemål på *bostadens läge* gäller såväl dess inomregionala belägenhet som dess ortstillhörighet. Önskemål kan självfallet även ställas på *bostadsområdet* och dess utformning. Barn behöver i närmiljöer uppleva och kunna identifiera sig med olika vuxenroller, yrkes- och könsroller. Som exempelvis framhålls av statens planverk[1] bör därför boendemiljön vara så representativ för samhället i stort som möjligt. Det samspel, eller den brist på samspel, som finns mellan människor i omgivningen speglas i barnens lekar och präglar deras framtida uppfattning av sig själva och förhållandet till omvärlden. Ett brett utbud av aktiviteter i bostadens grannskap, av arbetsplatser och olika slags service, är emellertid inte viktigt bara för barnens utveckling utan ökar också möjligheterna för föräldrarna att förvärvsarbeta, liksom det kan ge pensionärer en fortsatt kontakt med arbetslivet.

Förutom de mer allmänna kraven på bostadsområdens innehåll och utformning tillkommer en rad preciserade krav på t.ex. boendeservice. Servicekommittén[2] inkluderar en rad servicemöjligheter i begreppet såsom barntillsyn, åldrings-, sjuk- och handikappservice, fritidsservice och kulturdistribution, mathållning, bostadsvård, tvätt- och klädvård samt varudistribution och expeditiva tjänster. Det är av intresse att se vilka förhållanden i boendemiljön som i allmänhet anses viktiga. Den inomregionala flyttningsstudie, som redovisades i avsnitt 5.2, undersökte även faktorer av betydelse för valet av bostad. Tabell 5.8 visar vilka faktorer som i första hand sades vara av betydelse. Förutom kravet på större

[1] Rapport 24, 1972, Bostadens grannskap.

[2] Se SOU 1973:24.

Tabell 5.7 Antal markeringar för olika faktorer av betydelse för valet av bostad

	A	B	C	A+B	A+C	B+C	A+B+C	–	Summa
D	11	170	9	25	2	2	1	118	338
E	11	56	4	15	–	1	–	48	135
F	1	9	–	5	1	3	1	–	18
D+E	6	163	8	35	1	8	4	80	305
D+F	–	32	1	3	–	2	–	9	47
E+F	2	4	1	3	–	1	–	3	14
D+E+F	1	26	–	8	–	1	2	3	41
–	15	36	12	16	4	1	1	66	151
Summa	47	496	35	110	7	19	8	327	1 049

A = avstånd från arbetsplats
B = miljö
C = få egen bostad
D = större utrymme
E = modernare lägenhet
F = lägre hyra.

Källa: B. Carlsson, Bostadsval och arbetsplats, Urbaniseringsprocessen 40, stencil, Lund 1970.

utrymme tycks, enligt attitydundersökningen, bostadsmiljön väga tungt.

I en annan attitydundersökning, som initierats av ERU, studeras inställningen till en rad förhållanden i fem glesbygdsområden samt Skellefteå.[1] Till de intervjuade ställdes bl.a. frågan: Vilken vikt skulle ni fästa vid följande faktorer, om ni skulle välja bosättningsort? De tolv faktorer som presenterades var:

1. Nära till släkt och vänner
2. Nära till affärer och service
3. Goda kommunikationer
4. Goda möjligheter till nöjen och fritidssysselsättningar
5. Bra miljö för barnen
6. Trivsam bostad
7. Billiga levnadskostnader
8. Ostört läge
9. Vacker natur
10. Livlig miljö
11. Goda valmöjligheter ifråga om utbildning för barnen
12. Goda valmöjligheter ifråga om arbete.

Denna uppsättning faktorer är precis som det tidigare redovisade serviceaggregatet ett resultat av dels provintervjuer, dels samtal med olika nyckelpersoner. Intervjuobjektens attityder till de olika faktorerna framgår av en rad tabeller.[1] Ser vi på de fem glesbygdsområdena och där på dem som valt alternativet mycket viktigt som svar, så är det uppenbart att som högsta värderade faktorer anges "trivsam bostad", "billiga levnadskostnader" samt "goda valmöjligheter ifråga om arbete". Därefter kommer kanske lite överraskande "vacker natur", "nära till affärer och service" och "goda valmöjligheter ifråga om utbildning för barnen". Sist i

[1] Se T. Åström: En sociologisk undersökning av fem glesbygdsområden, SOU 1970:14, bilaga 3.

denna tänkta rangordning kommer "närhet till släkt och vänner", "goda möjligheter till nöjen och fritidssysselsättningar" samt "livlig miljö". De tillfrågade i Skellefteå har värderat de tolv faktorerna på i stort sett samma sätt. Ser vi till skillnader mellan åldersgrupper, så har de äldre i materialet värderat "närhet till släkt och vänner" och "vacker natur" högre än de yngre, vilket antagligen beror på att man t.ex. är beroende av yngre släktingar och vänner för att få hjälp i olika sammanhang. De yngre däremot har värderat "goda möjligheter till nöjen och fritidssysselsättningar", "bra miljö för barnen", "goda valmöjligheter ifråga om utbildning för barnen", samt "goda valmöjligheter i fråga om arbete" högre än de äldre. De övriga faktorerna har värderats ungefär lika av de olika åldersgrupperna.

5.4 Bostad och fritidsbostad

Önskemålen om att äga ett fritidshus växlar relativt kraftigt i olika delar av landet. Detta beror bl. a. på inkomstförhållanden, primärbostadens storlek och läge samt boendeförhållandena på orten. Storstadslänen har hög andel fritidshusägare med undantag för Malmöhus län, vilket kan bero på avsaknaden av närbelägna fritidsområden. I Norrlandslänen där man har tillgång till närbelägna och jämförelsevis prisbilliga fritidshus är andelen fritidshusägande hög.

Storstadslänen är även regioner med vidsträckta "fritidsomland", vilket t. ex. för Stockholmsområdet kan avläsas i fig. 5: 6. Här framträder framför allt Gotland och vissa områden i Västmanlands, Kopparbergs och Jämtlands län. Förutom att dessa områden erbjuder en attraktiv fritidsmiljö är många människor inom Stockholmsområdet från dessa områden. Runt medelstora städer såsom Sundsvall, Gävle, Västerås, Örebro, Norrköping och Linköping är fritidshusinflytandet från Storstockholmsområdet mindre.

De flesta av landets fritidshusägare har fritidshuset i hemortslänet, cirka 38 % har fritidshuset inom samma kommunblock som permanentbostaden. I län med stort befolkningsunderlag och/eller mindre goda naturliga förutsättningar för fritidsboende är självförsörjningsgraden låg och vice versa.

Avståndet mellan fritidshuset och primärbostaden är mindre än fem mil för hälften av alla fritidshusägare och ungefär tre fjärdedelar har mindre än 10 mil. Vid en jämförelse med fritidsutredningen år 1963 har en förskjutning mot längre avstånd skett.

Tillgänglighetsstandarden varierar inom landet som en följd av att markreserverna för fritidsbebyggelse är ojämnt fördelade liksom efterfrågan på fritidshus. Storstadslänen har längre avstånd till fritidshuset än riket.

Avståndet kan även analyseras mot bakgrund av sociala faktorer som exempelvis skett i en undersökning av Stockholms stads statistiska kontor.[1] Läget varierar med hushållsföreståndarens ålder så att närbelägna adresser överväger i högre åldrar, ogifta hade längre avstånd. Skillnader

[1] Stockholms stads statistiska kontor 1964. Hushållen i Storstockholm – social struktur och levnadsnivå. Översikt utarbetad på grundval av uppgifter från bostads- och resevaneundersökningarna 1955 och 1958.

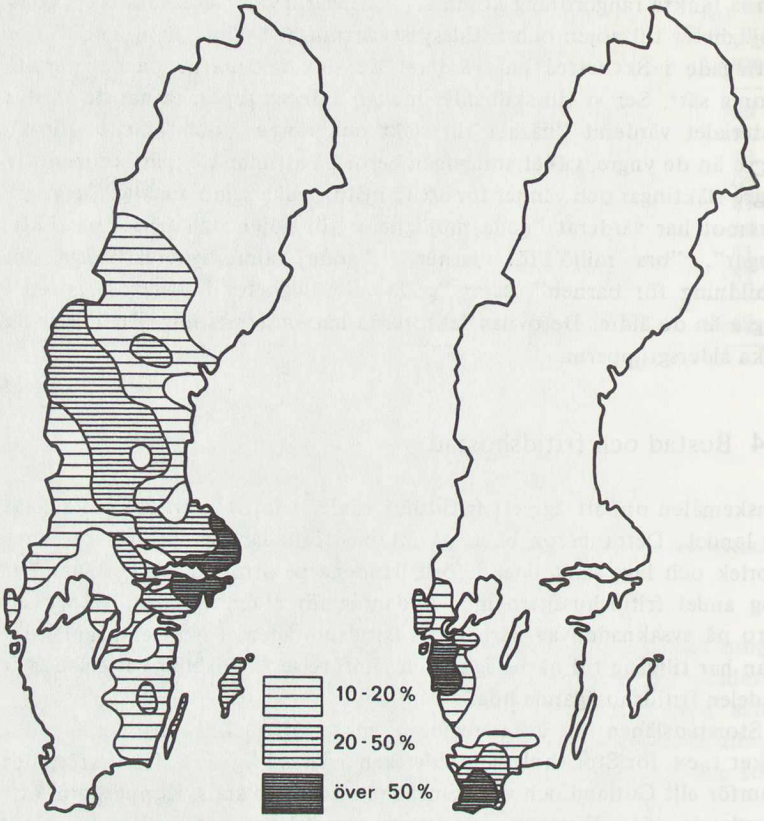

Figur 5: 6 Områden där stor andel av fritidshusen ägs av boende i Storstockholmsområdet (vänstra kartan) och boende i Storgöteborg (högra kartan).

Källa: Bearbetning av uppgifter från 1970 års fastighetstaxering. Fritidshus på ofri grund värda mindre än 5 000 kr. ingår inte. Se SOU 1971:75.

mellan socialgrupperna framkom. Socialgrupp I hade de längre avstånden. Valet av fritidshus och dess lokalisering är ett samspel mellan avstånd och miljö där de sociala förhållandena finns med i bilden.

5.5 Sammanfattning

Bostadsstandarden varierar mer inom orterna än mellan orterna. Kvalitativt är genomsnittet likvärdigt i olika ortstyper. Kvantitativt är skillnaderna större mellan ortstyperna. En gradvis förbättring av utrymmesstandarden kan konstateras för alla kommuner. Inom vissa kommuner motsvarar dock utrymmesstandarden år 1970 den riksgenomsnittliga tio år tidigare. Medan bostadsstandardens geografiska variationer utjämnas varierar boendemiljön i olika ortstyper vad avser befolkningens sociala, ekonomiska, utbildnings- och yrkesmässiga sammansättning. Den inomregionala segregationen i större städer och storstäderna är även här betydligt mer markerad än den mellanregionala. Data från Stockholmsregionen illustrerar detta förhållande.

Bostadsmarknaden i olika ortstyper har förändrats märkbart de senaste åren. Det visar sig numera möjligt att erhålla bostäder i nyproduktion i samtliga ortstyper. Något år tidigare måste man i vissa ortstyper stå i kö för att över huvud taget få en bostad. Denna obalans tycks ha försvunnit för åtminstone en del av lägenhetsbeståndet, de nyproducerade lägenheterna. Därmed kan bostadsfrågan inte längre sägas utgöra lika stort hinder som tidigare för den mellanregionala migrationen. Däremot kan självfallet hyreskostnaderna i nyproduktionen i önskvärda inflyttningsorter utgöra en dämpande faktor för hushåll med billigare bostäder i avflyttningsorten.

Bostaden och bostadsmiljön är av avgörande betydelse vid flyttningar inom en lokal arbetsmarknad. Avståndsrelationer mellan bostad och arbetsplats brukar endast undantagsvis initiera inomlokala flyttningar. Det är möjligt att en friare bostadsmarknad kan förändra dessa förhållanden. Vid beslut om flyttningar mellan olika lokala arbetsmarknader tycks arbetsmarknadsskäl, inte boendeförhållanden, vara avgörande. En allt större andel av befolkningen bosatt på stora lokala arbetsmarknader samt en ökad rörlighet i dygnsperspektivet medför att allt fler arbetsplatser kan nås från bostaden. Därmed bör möjligheterna att bo kvar öka även om flera hushållsmedlemmar än tidigare kan förväntas förvärvsarbeta eller studera.

6 Service

6.1 Serviceutbud

De regionala skillnaderna i utbudet av olika servicegrenar är en naturlig följd av att endast ett litet urval av orter har kunnat erhålla ett verkligt specialiserat och mångsidigt utbud. I många småorter med lokala centralortsuppgifter finns bara den service som bedöms kunna delas upp i små enheter. Den väldifferentierade och kvalificerade servicen i större städer, t.ex. i storstäderna eller i universitetsorterna, är inte bara avsedd att betjäna respektive ort utan även ett vidsträckt kringliggande omland, ibland hela riket.

Vid en studie av olika serviceformers tillgänglighet blir urvalet ett resultat av underliggande problemställningar, vilka ofta är knutna till olika faser i individernas livscykel. Hur är exempelvis tillgången till åldringsvård i olika orter? Ofta skiljer sig utbudet av den ortsbundna servicen markant mellan stora och små orter. Tabell 6.1 visar antal platser på ålderdomshem per 1 000 invånare i åldrarna 67 år och uppåt. Den relativa tillgången på dessa platser är endast hälften så stor i storstäderna som i övriga ortstyper. I både norra glesbygden och norra tätbygden redovisas höga värden. De ortstypiska skillnaderna hänger samman med vårdtraditioner samt möjligheterna att bo kvar på orten för den yngre generationen.

Ett ytterligare exempel på ett serviceutbud som är bundet till ett visst stadium av livscykeln är daghemmen. Hur är exempelvis tillgången till daghemsplatser i olika ortstyper? Tabell 6.2 visar hur stor andel barn i olika kommunblocksgrupper som år 1971 kunde erhålla daghemsplats. Större städer och storstäder, främst Stockholm, har den bäst utbyggda servicen på detta område. De båda tabellerna anger indirekt att det förekommer väsentliga skillnader i fördelningen mellan hemarbete och förvärvsarbete mellan ortstyperna. För att utvärdera servicesituationen för olika åldersgrupper krävs att olika substitutionsförhållanden beaktas. Tabellerna kan således tolkas på helt skilda sätt innan man gjort en mer genomgripande analys av dessa förhållanden och de tids- och penningkostnader som är förenade med konsumtionen.

HLV belyser i föreliggande avsnitt hur tillgången till framför allt kvalificerad service i form av hälso- och sjukvård samt utbildning varierar mellan olika orter. Den kvalificerade servicen får vid vissa tillfällen under

Tabell 6.1 Antalet platser på ålderdomshem per 1 000 invånare i åldrarna över eller lika med 67 år. Fördelning på ortstyper 1971 och 1972

Ortstyp	Platser per 1 000 inv. över eller lika med 67 år	
	1971	1972
Stockholm	30	27
Göteborg, Malmö	42	48
Större städer	65	64
Södra mellanbygden	69	70
Norra tätbygden	70	70
Norra glesbygden	74	73
Hela riket	59	59

Källa: SCB, SM/S 1973:2 och 1973:24.

Tabell 6.2 Andel barn födda åren 1964–70 som år 1971 kunde erhålla daghemsplats samt andel barn födda åren 1965–71 som år 1972 kunde erhålla daghemsplats. Fördelning i procent på ortstyper

Ortstyp	1971	1972
Stockholm	9,8	11,8
Göteborg, Malmö	5,1	6,4
Större städer	4,0	4,8
Södra mellanbygden	1,5	2,7
Norra tätbygden	3,0	3,4
Norra glesbygden	0,9	1,2
Hela riket	4,4	5,6

Källa: SCB SM/S 1972:17 och 1973:19.

livscykeln en avgörande betydelse för ortens levnadsvillkor. Den har under dessa perioder även en framträdande plats i hushållens värderingar. Det har i tidigare regionalpolitiska utredningar framhållits att den som "vant sig vid ett lugnt vardagsliv med jämn lunk kanske är benägen att värdera andra förhållanden än tillgång till kvalificerad service högt. Men i krissituationer, vid arbetslöshet, plötslig sjukdom, vid tiden för ungdomarnas utbildnings- och yrkesval, reser alla sådana krav på samhällets stöd, som i själva verket innebär stora anspråk på en alternativrikare omgivning med kvalificerad service."[1]

6.1.1 *Hälso- och sjukvård*

Sjukvården har inom ERU:s arbetsprogram tidigare studerats med avseende på vilka befolkningsunderlag som krävs för en acceptabel servicestandard. Vissa typer av service uppvisar enligt dessa undersökningar en tämligen jämn spridning mellan tätt och glest befolkade delar av landet. Ett exempel på service av denna typ är apoteken. Inom sjukvården synes de produktionstekniska stordriftsfördelarna ha bedömts som betydelsefulla, vilket innebär att först regioner med över 100 000

[1] Se SOU 1970:14, bilaga 4.

Tabell 6.3 Antalet läkare och tandläkare per 1 000 invånare samt procentuell förändring i olika ortstyper mellan 1968 och 1973

Ortstyper	Läkare per 1 000 inv.		Tandläkare per 1 000 inv.		Procentuell förändring i	
	1968	1972	1968	1972	läkartäthet	tandläkartäthet
Stockholm	1,9	2,1	1,2	1,3	+ 12	+ 13
Göteborg, Malmö	1,9	2,3	1,0	1,3	+ 23	+ 20
Större städer	1,1	1,3	0,7	0,8	+ 17	+ 10
Södra mellanbygden	0,6	0,7	0,6	0,6	+ 25	+ 9
Norra tätbygden	1,0	1,3	0,7	0,9	+ 26	+ 23
Norra glesbygden	0,3	0,4	0,5	0,5	+ 25	+ 13
Hela riket	1,2	1,4	0,8	0,9	16	11

Tabell 6.4 Andel av en helt bilburen befolkning, som teoretiskt kan resa tur och retur till ett besök i viss vård inom ett visst tidsintervall 1968

Teoretisk restid timmar	Läkare	Öppen vård	Ögonläkare	Tandläkare
0–1	51	64	44	63
1–2	13	13	14	10
2–4	19	12	20	14
4–8	10	9	18	9
8–	8	1	5	4

Anm.: Beräkningarna förutsätter att regionala obalanser i utbudet kompenseras genom mellanregionala besöksresor.

invånare når en standard som motsvarar den riksgenomsnittliga.

I ett av ERU:s forskningsprojekt beräknades år 1968 bl.a. tandläkar- och läkartäthetens geografiska variationer. Bl.a. konstaterades i SOU 1970:14 att läkartätheten i de glesast befolkade bygderna kunde jämföras med den som gäller i u-länder. Beräkningarna har följts upp av HLV. I tabell 6.3 redovisas utbudens spridning mellan ortstyperna åren 1968 och 1970. Läkartätheten har utjämnats betydligt under den studerade fyraårsperioden. Tandläkartäthetens förändringar visar en mera splittrad bild. I södra mellanbygden där utgångsläget var ovanligt få tandläkare i förhållande till befolkningen har situationen försämrats. I storstäderna har försprånget beträffande tandläkartätheten förstärkts.

De ortstypiska variationerna i läkar- och tandläkartätheten betyder inte nödvändigtvis regionala variationer mellan exempelvis länen. Som framgår av prop. 1972: 111, bilaga 1, så är dock även dessa variationer betydande. Ett sätt att uttrycka dessa regionala olikheter framgår av tabell 6.4 som uttrycker restiden per besök för en helt bilburen befolkning. En förutsättning vid beräkningarna är att konsumtionen i alla delar av landet är lika hög som den riksgenomsnittliga. Beräkningarna förutsätter sålunda att befolkningen i Stockholm skulle gå mer sällan till

tandläkaren än vad den gör. Befolkningen i norra glesbygden skulle på motsvarande sätt gå oftare än vad den gör eller kan göra med nuvarande tandläkarutbud. Restiderna blir därför förhållandevis långa i tabell 6.4.

Den öppna vårdens tillgänglighet

Den öppna vårdens tillgänglighet har även studerats med andra beräkningsmetoder. En undersökning inom glesbygdsforskningsprojektet anger förhållandena år 1972. Undersökningsområdet, som ursprungligen var Västerbottens län[1] (landstingsområde), har för HLV:s räkning utvidgats till att gälla hela riket. Studien bygger på de uppmätta avstånden från ett större antal orter i landet till närmaste utbud av öppen vård. För fyra olika former av öppen vård har vikter för avstånden beräknats varvid patientströmmarnas sammansättning och frekvens i ett område fått tjäna som riktmärke vid sammanvägningen.

Om patienterna direkt skulle konsultera den vårdnivå som efter remissförfarandet tar ansvaret för vården, dvs. den "normala situationen", fördelas patienterna enligt de data som redovisas i tabell 6.5. Om patienterna i stället fördelas efter de primärt kontaktade vårdnivåerna blir bilden något annorlunda, se tabell 6.6.

Andelen som går till normal- respektive centrallasarett ändras inte nämnvärt, men däremot är skillnaden påtaglig beträffande de båda lägre nivåerna. Distriktssköterskan har en mycket högre andel patienter som kontaktar henne än vad som är fallet i den föregående fördelningen; det ligger nära till hands att tolka detta så att distriktssköterskan fungerar som någon sorts "uppsamlingscentral".

Tabell 6.5 Fördelning efter vårdnivå som tar ansvar för vården

Distriktssköterska	26,7 %
Provinsialläkare	58,2 %
Normallasarett	8,7 %
Centrallasarett	6,4 %

Anm.: Data bygger på en undersökning genomförd i Örnsköldsviksområdet och Vilhelmina kommun.

Källa: E. Bylund-G. Weissglas-U. Wiberg, bilaga 8.

Tabell 6.6 Fördelning efter primärt kontaktad vårdnivå

Distriktssköterska	38,7 %
Provinsialläkare	45,3 %
Normallasarett	7,6 %
Centrallasarett	8,4 %

Anm.: Se tabell 6.5.

Källa: Se tabell 6.5.

[1] Se vidare rapport nr 19 i serien Glesbygdsforskningen, Geografiska institutionen, Umeå 1971.

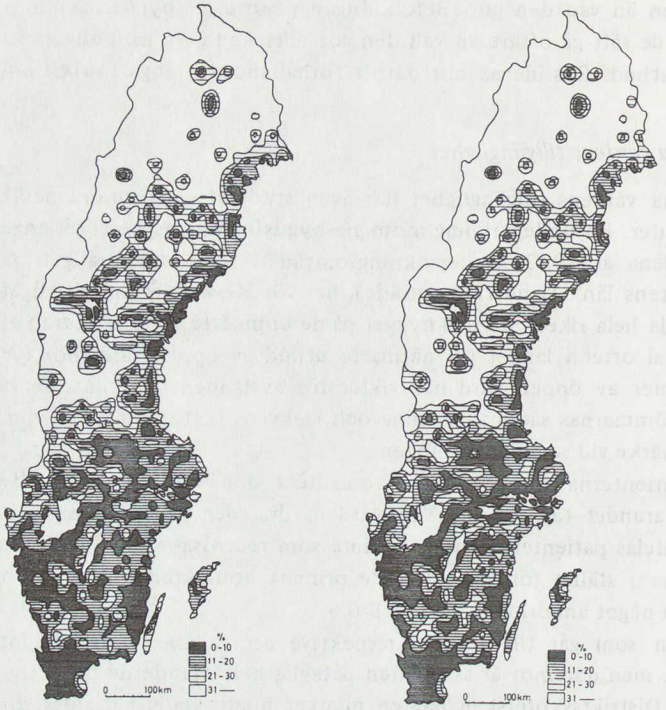

Figur 6:1 Genomsnittligt avstånd till närmaste sjukvårdsinrättning

Anm. De aktuella formerna av sjukvårdsutbud framgår av tabellerna 6.5 och 6.6. Det genomsnittliga avståndet det vägda medeltalet för avståndet till de fyra vårdformerna.

Källa: E. Bylund – G. Weissglas – U. Wiberg, bilaga 8.

Om utgångspunkten är en hypotetisk situation, där patienterna undantagslöst behandlas på adekvat vårdnivå, dvs. utan vidare remitterande, och inga vakanser förutsättes, kan en schematisk bild av tillgängligheten till öppen vård konstrueras genom att mäta och sammanväga avstånden från olika delar av landet till närmaste utbud av öppen vård för var och en av de fyra vårdnivåerna. Som vikter används då procentsatserna i tabell 6.6. Resultatet av beräkningarna blir ett avståndsmått, "frekvensanpassat genomsnittsavstånd", för varje mätpunkt. Den karta som baserats på dessa beräkningar återges till höger i figur 6:1. Den har konstruerats genom att dra isaritmer för fem godtyckligt valda klasser med klassgränserna 10, 25, 60 och 80 km genomsnittsavstånd.

6.1.2 *Utbildning*

En undervisningsanstalt liknar i mycket en vanlig arbetsplats. Avståndsrelationen mellan bostad och arbetsplats blir av samma slag som den pendlaren har i yrkeslivet. Blir de dagliga resorna mycket långa, om de studerande skulle bo kvar i den ursprungliga bostadsorten, blir de

temporärt nödgade att flytta in till utbildningsorten eller avstå från utbildningen.

Den expanderande vuxenutbildnings- och omskolningsverksamheten, kommer delvis att ha samma arbetsplatsliknande karaktär. Man kommer att vidareutbildas på heltid under längre sammanhängande kursperioder. Det torde även bli nödvändigt att foga in undervisningen i det dagliga livet. Den måste i så fall begränsas till några kvällstimmar eller till särskilda arbetsfria undervisningsdagar. Därmed blir avståndet mellan bostad och undervisningsutbud en mera kritisk faktor än den är nu, vilket understryker vikten av en decentraliserad utbildning till befolkningens bostadsorter.

På utbudssidan finns emellertid starka skalfördelar i koncentrationen. I en större utbildningsenhet kan man erbjuda bättre undervisningsmaterial, lärarna kan konsultera varandra, ett underlag skapas för specialiserade lärartjänster, och lärarna kan gå från elevgrupp till elevgrupp utan tidsförluster. Dessa argument bland andra ligger exempelvis bakom integreringen av de gymnasiala skolorna. I det obligatoriska skolväsendet finns det också vissa skalfördelar för eleverna. Flera utbildningslinjer inom samma anläggning gör det lättare att gå över från en studieväg till en annan. I ett studiesystem för vuxna är det däremot sannolikt, att förvärvsarbete och andra förpliktelser kommer att ge snäva tidsmarginaler. I en sådan situation är en koncentration av den boende befolkningen upp till ett visst tröskelvärde enda sättet att få utbudets och avnämarnas intressen att mötas i rummet.

Vid utbyggnaden av skolväsendet har elevernas intressen vägts mot koncentrationsfördelarna. En strävan har varit, att undervisningens kvalitet och elevernas möjligheter skall vara lika i hela landet. Möjligheterna att erhålla utbildning skall inte begränsas av geografiska hinder. Med den geografiska fördelning vi har i Sverige är det naturligtvis inte praktiskt möjligt att nå upp till detta ideal. Vad exempelvis gäller lokaliseringen av nya gymnasier uttalade skolöverstyrelsen på ett tidigt stadium, att "nya gymnasier bör placeras i områden, där mycket folk redan bor eller dit folk i stor utsträckning flyttar". I praktiken innebar denna princip, att man krävde 35 à 40 tusen invånare som underlag i omlandet kring ett gymnasium med två linjer.

Den lägre utbildningen har under de senaste decennierna koncentrerats i ortssystemet. Antalet skolorter har under 50- och 60-talen minskat från knappt 7 500 till drygt 3 200. Nedgången varje läsår har oftast varit mellan 200 och 300. Relativt sett tenderar minskningen att gå snabbare mot periodens slut.[1] Enligt en analys av de regionala och lokala förändringsförloppen, som utförts av Torvald Gerger, finns det ingenting som talar för att nedgången av antal skolorter skulle upphöra. Många har ännu ett så litet antal elever och en sådan skolform att en fortsatt indragning av skolor torde komma att pågå. I figur 6:2 redovisas antal skolorter år 1958/59 och år 1968/69 per ruta i Sverige.

Antalet skolorter per ruta varierar självfallet starkt. I stort följer naturligtvis antalet orter befolkningsfördelningen med undantag för storstadsområdena som har färre skolorter än vad man skulle kunna

[1] Se Torvald Gerger, Skolans geografiska utveckling i Sverige, Stockholm 1972.

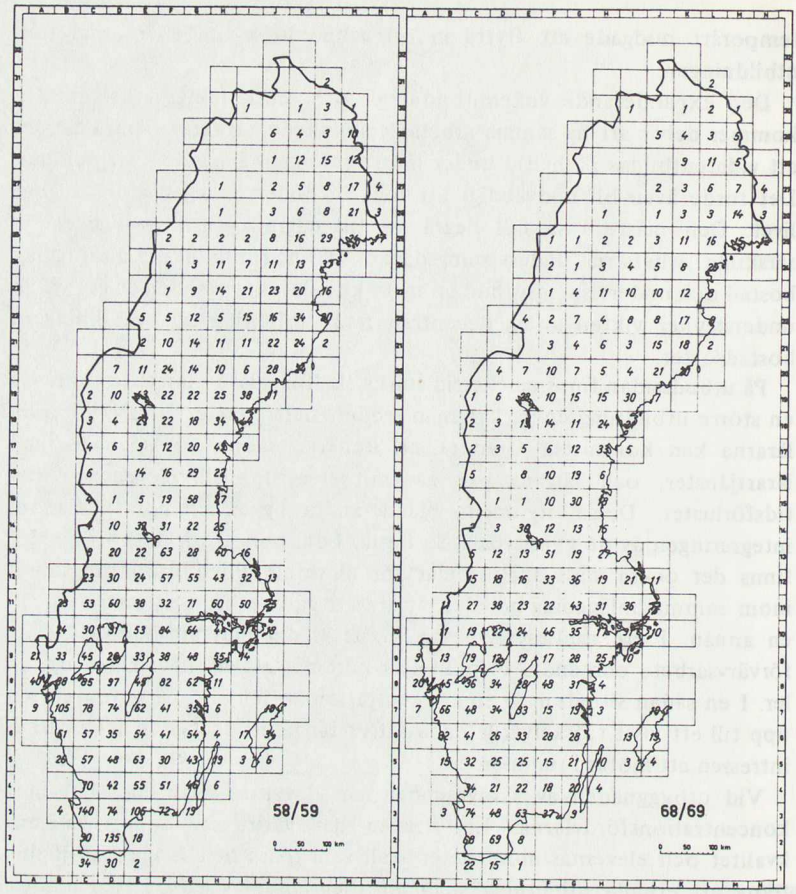

Figur 6:2 Antal skolorter år 1958/59 och 1968/69 per ruta (50 x 50 km).

Anm. Som skolort räknas tätort enligt folkräkningens definitioner samt mindre orter.

Källa: Torvald Gerger, Skolans geografiska utveckling i Sverige, Stockholm 1972.

förmoda med utgångspunkt i deras folkmängd. Avvikelserna mellan utvecklingen på skolans område och den regionala befolkningsutvecklingen under den studerade 10-årsperioden står framför allt att finna i vissa utpräglade glesbygdsområden, särskilt i Norrland. I dessa fall har det relativa fåtalet skolorter fått kvarstå i stor utsträckning, för att eleverna inte skall få oacceptabelt långa pendlingssträckor.

Den högre utbildningens lokalisering i ortssystemet visar en motsatt utvecklingstendens jämfört med den obligatoriska skolans. Det pågår således för närvarande en spridning av den högre utbildningen till ett större antal orter i Sverige.

Samtidigt utbyggs i ungefär samma orter dels gymnasieskolor så att elevernas valmöjligheter ökar, dels vuxenutbildningen. Figur 6:3 visar till höger vilka orter som år 1972/73 hade fjärde årskurs av tekniskt gymnasium. Denna indikator på vad man kan beteckna som god tillgång till många typer av utbildningsutbud återfanns i 31 orter. Valet av lokaliseringsorter har styrts av ett lokalt befolkningsunderlag. Med två orter, Kiruna och Skellefteå, som enda undantag ligger alla utbud inom områden där det lokala befolkningsunderlaget överskrider 50 000 invåna-

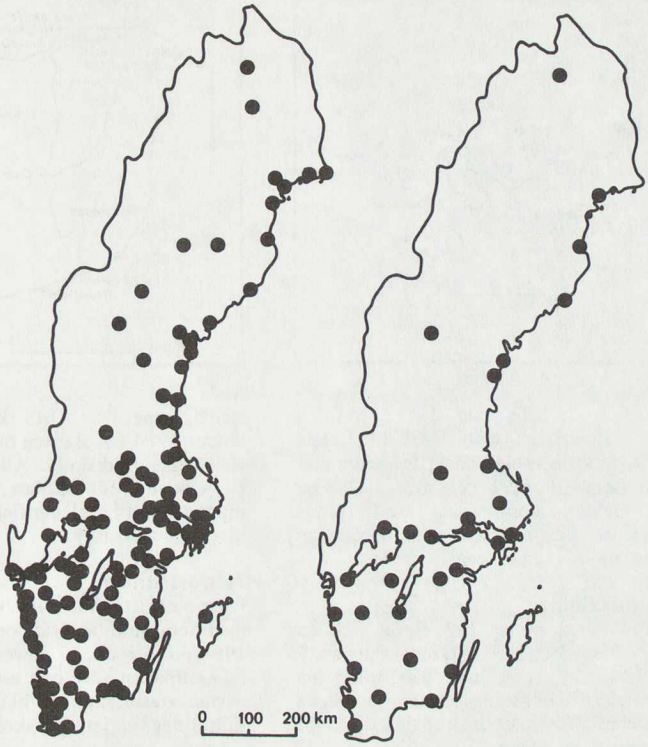

Figur 6:3 Orter med tekniskt gymnasium 1972/1973. Högra figuren visar vilka av dessa som hade fjärde årskurs.

re. Drygt hälften av landets befolkning bor utanför pendlingsavstånd från dessa orter. I figuren framgår till vänster även vilka orter som år 1972/73 över huvud taget hade tekniskt gymnasium.

Utbudsmönster och tidsanvändning

I ett forskningsprojekt i Stockholm vid kulturgeografiska institutionen har förändringen i utbudet av skolor studerats ingående. Det direkt synliga resultatet blir att skolhusen ofta börjar användas som bostadshus eller för olika allmänna ändamål. Barnens resor till och från skolan samt deras aktiviteter i och kring skolbyggnaderna försvinner. Nedläggningen av skolan påskyndar ofta avfolkningen av bygden. Åtskilliga av de förändringar som inträffar i den nedläggningsdrabbade bygden är svåra att belägga. En effekt, som dock är relativt lätt att undersöka, är i vad mån skoleleverna får en längre arbetsdag.[1]

I detta avsnitt skall en redovisning lämnas av en undersökning, som söker besvara frågan i vad mån skolindragningar har någon effekt på elevernas arbetsdag. Undersökningen genomfördes i Hallsbergs kommun, Örebro län. Kommunen hade 1968 drygt 12 000 invånare. Antalet elever i den obligatoriska skolan var 1949/50 = 905, 1959/60 = 1 340 och 1968/69 = 1 538. De i tabell 6.7 förtecknade skolorna har lagts ner i Hallsbergs kommun under 1950- och 60-talen och ingår i undersökningen.

[1] I rapporten Skolan och glesbygden av S. Marklund uppmärksammas att elever som bor nära skolan har bättre kunskapsresultat än de som behöver åka till skolan, se rapport nr. 31 från Pedagogisk-psykologiska institutionen, Lärarhögskolan i Stockholm.

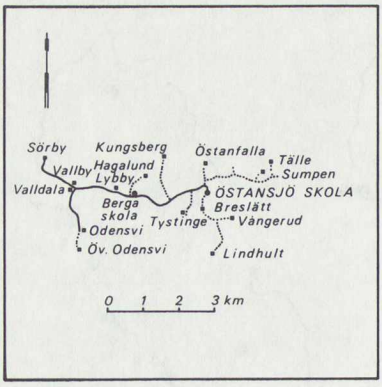

Berga
Berga skola lades ned den 1 oktober 1957. Eleverna överflyttades till Östansjö nybyggda skola endast två kilometer från Berga skola. I och med att elever från Östansjö dominerade i de flyttande klasserna fick merparten av barnen en gynnsammare arbetsdag.

Tidsförändring:
12 av Berga skolas 107 elever fick en tidsförlust i och med skolindragningen. 7 av dessa åkte skolskjuts. Tidsförlusterna uppgick till högst 3 timmar per vecka och elev. Tidsvinsterna uppgick till högst 2 timmar per vecka.

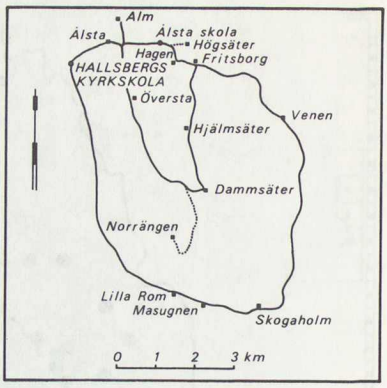

Ålsta
Nedläggningen av Ålsta skola skedde till läsåret 1964/65. Barnen överflyttades till Hallsbergs kyrkskola. Alla elever utom en cyklade till skolan före nedläggningen. Samtliga elever fick efter omläggningen åka skolskjuts.

Tidsförändring:
I genomsnitt ökade skolveckan i längd med fem timmar från och med läsåret 1964/65 för de 20 eleverna. Den stora tidsskillnaden före och efter är även här nästan uteslutande att hänföra till ökade väntetider vid den nya skolan.

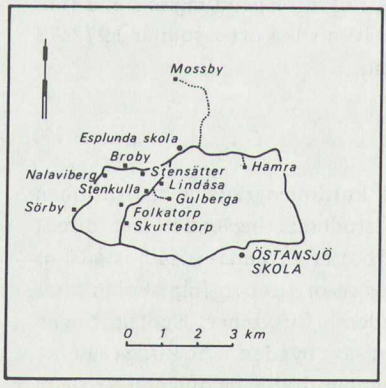

Esplunda
Före indragningen hade alla elever cykelavstånd till skolan. Efter indragningen färdades flertalet med skolbuss. Figuren visar vissa geografiska data. Sista läsåret i Esplunda skola var 1958/59.

Tidsförändring:
De flesta av de 24 eleverna fick en förlängd arbetsdag. De största tidsförlusterna gjorde elever i de lägsta årsklasserna på grund av påtvungen väntetid vid skolan. I genomsnitt ökade arbetsveckan ca 2 timmar per vecka och elev.

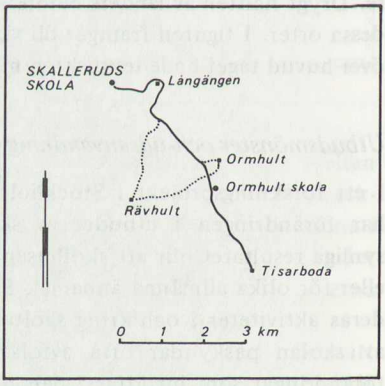

Ormhult
Sista läsåret i Ormhults skola var 1959/60. Eleverna hänvisades därefter till Skalleruds skola. Samtliga elever cyklade till skolan före indragningen och samtliga fick efter denna åka skolskjuts.

Tidsförändring:
I genomsnitt fick de 9 eleverna en arbetstidsförlängning på ca två och en halv timmar per vecka.

Figur 6:4 Fyra exempel på effekterna av en skolas indragning.

Källa: T. Gerger, Skolans geografiska utveckling i Sverige, Stockholm 1972.

Tabell 6.7 Nedlagda skolor i Hallsbergs kommun under 1950- och 60-talen

Skola	Sista läsår	Eleverna hänvisades till
Sandviken	1953/54	Skogaholm och Svennevad
Berga	1956/57	Östansjö
Esplunda	1958/59	Östansjö
Ormhult	1959/60	Skallerud
Viby	1961/62	Östansjö
Ålsta	1963/64	Hallsberg

Källa: T. Gerger: Skolans geografiska utveckling i Sverige. Stockholm 1972.

För att komma åt skolelevernas arbetsdag, restider och resesätt läsåren före och efter en skolnedläggelse vidtogs ett omfattande fältarbete. De källor som de följande resultaten grundar sig på är kommunala protokoll, dagböcker, scheman, lärarkalendrar samt intervjuer med lärare, skolskjutschaufförer och lantbrevbärare. Bakom de kortfattade sammanfattningarna, se figur 6: 4, ligger detaljerade beräkningar för varje elev.

6.1.3 *Övrig service*

Tillgången till övriga *offentliga* tjänster i olika ortstyper hänger delvis samman med de principer som skilda myndigheter tillämpar vid planeringen av utbudets lokalisering och dimensionering. Vid lokaliseringen av en samhällsägd serviceinstitution ingår det ofta som ett kriterium för bedömningen att så många människor som möjligt skall kunna tillgodogöra sig utbudet. Det innebär, att många typer av service förläggs till områden med stort befolkningsunderlag. Som framgår av de föregående avsnitten föreligger en viss överrepresenation av den offentliga verksamheten i de större orterna. Med ett företagsekonomiskt betraktelsesätt erhålls ofta lokaliseringar för varje sektor till regioner där efterfrågan bedöms vara störst. En decentralisering av serviceutbudet kräver ofta en övergripande regional planering, där även samhällsekonomiska aspekter beaktas.

Nya tekniska möjligheter att distribuera service kan i framtiden påverka levnadsvillkoren i olika regioner. Redan utbyggnaden av TV-nätet innebär exempelvis att vissa kostnadskrävande former av kultur nu kan konsumeras av de flesta.

En stor del av serviceutbudet återfinns inom den *privata* sektorn, vilket ofta innebär att serviceaktiviteter lokaliseras med hänsyn till faktorer av typen befolkningsunderlag och köpkraft. I glest befolkade delar av landet är inte bara den totala köpkraften utan även köpkraften per capita låg. Detta medför, att de regionala variationerna i befolkningens tillgång till många typer av service är mycket stora.

6.2 Servicetillgänglighet och transportresurser

Hushållens möjligheter att tillgodogöra sig ett serviceutbud beror bl.a. på vilka färdmedel de kan välja mellan. I viss mån beroende på detta är också de uppoffringar i tid och pengar som kan krävas av hushållen, för att de skall kunna nå serviceutbudet. En stor del av efterfrågan på service måste tillgodoses inom ett begränsat avstånd från bostad och arbetsplats.

I tabell 6.8 visas vilka möjligheter befolkningen i Ammarnäs (Sorsele kommun) har att besöka vissa former av service om de är hänvisade till kollektiva transporter eller om de förfogar över bil. Uppgifter är framtagna för de fall konsumenterna förfogar över en hel dag, en förmiddag eller en eftermiddag. Kollektivresenärerna behöver en hel dag för att kunna uträtta servicebesök. Bilisterna klarar det mesta av servicebesöken på en halv dag. Tabellen har stiliserats i figur 6: 5, där möjligheterna att besöka service redovisas för sammanlagt sex orter i området. I samtliga fall kan bilburna normalt uträtta ärenden på en halv dag, vilket framgår av de kryssade rutorna.

För lokaliseringspolitiska handlingsprogram torde det beträffande tidsanvändningen i olika regioner i första hand vara av intresse att åstadkomma goda möjligheter för invånarna i regionens alla delar att

Tabell 6.8 **Möjliga servicebesök för befolkningen i Ammarnäs en vanlig vardag 1972**

Transport-medel	Tillgänglig tid	Bank	Apotek	Tandvård	Bibliotek	Bank och bibliotek	Apotek och tandvård
Kollektiva transporter	heldag 0600–1800	Ja	Ja	Ja	Ja på tisdagar	Ja	Ja
	halvdag 0600–1200	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej
	halvdag 1200–1800	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej
Bil	heldag 0600–1800	Ja	Ja	Ja	Ja på tisdagar	Ja	Ja
	halvdag 0600–1200	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja
	halvdag 1200–1800	Ja	Ja	Ja	Nej	Nej	Ja

Anm.: Övre halvan av tabellen visar kollektivtrafikanternas möjligheter att besöka service (ofta lokaliserad till Sorsele). I förutsättningarna har beräknats följande vistelsetider: bank 10 min, bibliotek 30 min, apotek 15 min och tandvård 30 min. Dessutom tillkommer 5 minuter förflyttningstid mellan utbuden.
De 36 rutorna återfinns även i figur 6:5 där de möjliga alternativen har erhållit kryss.

Källa: Tidsanvändning och omgivningsstruktur, Kulturgeografiska institutionen, Lund.

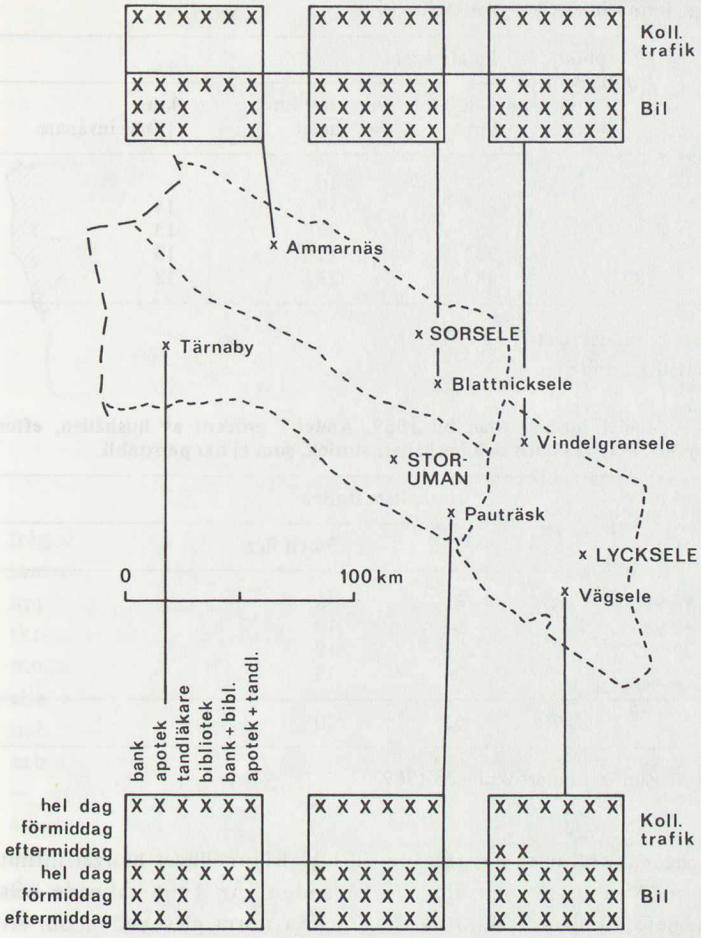

Figur 6:5 Möjligheter att uträtta serviceärenden för invånarna i sex olika orter i norra glesbygden. Bilisternas situation framgår av nedre halvan i varje kvadrat, kollektivresenärernas i den övre. Ärendetyperna finns utskrivna till Tärnabys resultatbox. Ammarnäs resultatbox finns även i tabell 6.8

Källa: Se tabell 6.8.

kunna besöka centralortens service. En kartläggning av den möjliga tidsanvändningen ger snabb och billig information om dessa förhållanden.

Hushåll med *tillgång till bil* klarar en rad transportproblem och problem i samband med servicebesök bättre än andra hushåll. Fördelarna med att ha bil återspeglas i biltäthetens utveckling, se tabell 6.9. Det är, som konsumentutredningen framhåller[1], realistiskt att anta att personbilen även i framtiden kommer att ha väsentlig betydelse för att lösa hushållens transportproblem. Bilen gör det inte bara möjligt för många grupper att ta arbete på långt avstånd från bostaden. För glesbygdsbefolkning och för hushåll i förortsområden med underutvecklad kollektivtrafik utgör bilen i brist på annat alternativ ett nödvändigt transportmedel. Kontaktmöjligheterna ökar dessutom för bilhushåll med vänskapskrets och släkt på stora avstånd från bostadsorten. I rekreationssyfte nyttjas bilen för resor till och från fritidsområden och sommarnöjen där brist föreligger på kollektiv trafik. Bilen gör det möjligt för många hushåll att ta t.ex. campingsemester.

[1] Se SOU 1971:86

Tabell 6.9 Bilinnehav och vägnät 1930–1970

År	Personbil/ 1 000 invånare	Landsvägar		
		1 000-tal km	100 km² areal	km/ 1 000 invånare
1930	16	–	16	–
1940	5[1]	88[3]	19	14
1950	36	90	22	13
1960	159	93	22	13
1970	283	98	23	12

[1] Under andra världskriget. [3] År 1941.

Källa: Statistisk årsbok.

Tabell 6.10 Andel hushåll utan bil 1969. Andel i procent av hushållen, efter sammanräknad nettoinkomst och hushållets storlek, som ej har personbil

Nettoinkomst	Hushållets storlek	
	1–2	3 och fler
0– 19 999	85	36
20 000– 29 999	54	19
30 000– 39 999	38	18
40 000–	26	15
Samtliga	63	20

Källa: Hushållsbudgetundersökningen 1969.

Vilka äger då bil eller har tillgång till bil? Bilinnehavet hänger intimt samman med inkomst- och åldersförhållanden. År 1968 saknade hela 87 % av befolkningen i åldrarna 65–75 år i norra glesbygden bil. Av tabell 6.10 framgår hur andelen hushåll som saknar bil minskar med ökande hushållsinkomster.

Från folkräkningen 1960 kan bilinnehavet bestämmas för yrkesgrupper. En rangordning inom hälso- och sjukvård ger följande resultat (procentuell andel som ej äger bil anges i parenteserna): läkare (25), tandläkare (35), hälsovårdsinspektörer (49), farmaceuter (69), barnmorskor (76), skötare inom mentalvård (76), sjukgymnaster, massörer m.fl. (77), sjuksköterskor (87), sjukvårdsbiträden (97) och tandsköterskor (97).

Bilisternas överlägsna rörlighet – gentemot dem som är hänvisade till kollektiva transportmedel – visas i figur 6:6, där kommunblockscentras tillgänglighet har kartlagts. Det skall dessutom noteras att tillgängligheten gäller oavsett tidpunkt på dygnet. Bilistens möjligheter att nå service utgör inget större problem i jämförelse med icke-bilistens begränsade rörlighet. Stor uppmärksamhet bör därför i planeringssammanhang riktas mot *kollektivresenärernas villkor.*

Ett flertal statliga utredningar behandlar för närvarande transportproblem från skilda aspekter. En av de speciellt uppmärksammade

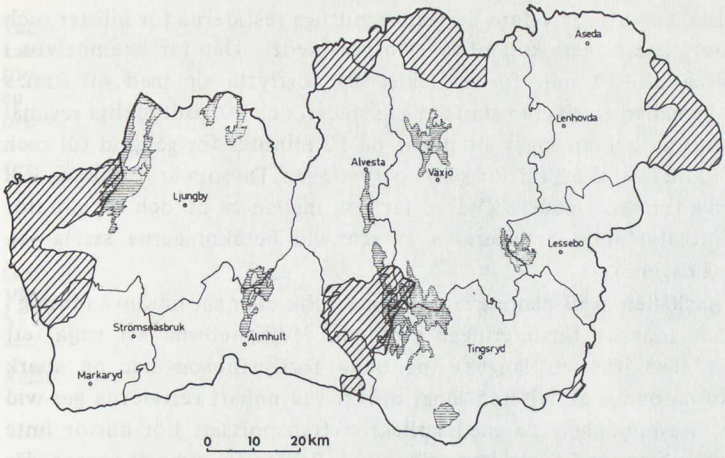

Figur 6:6 Områden som har mer än 30 minuters restid med bil till kommuncentrum i Kronobergs län.

frågorna är vilken roll den kollektiva trafiken kan spela. Frågan är intimt sammanknippad med tätortens och den kringliggande regionens typ och uppbyggnad. Förflyttningars effekter på hushållens tidsanvändning inskränker sig självfallet inte till den tid som används för själva förflyttningen även om mängdens förflyttningar når upp till en stor summa för alla hushållen sammantagna. Samordningen mellan hushållsmedlemmar och andra påverkar – tillsammans med fixerade ankomsttider på arbetsplatser och begränsade öppethållandetider vid serviceinrättningar – den tid hushållen behöver vänta, för att transportstrukturen inte tillåter förflyttningar hur som helst och när som helst. Förflyttningsmöjligheter med kollektiva transportmedel varierar under dygnet beroende på turtätheten. Utanför de större städerna i Sverige är turtätheten ofta så låg att analyser av resmöjligheter, i vilka man endast tar hänsyn till sträckningen av exempelvis busslinjer, torde vara meningslös. I bilaga 2 och nedan redogörs för de resultat som framkommit vid ett forskningsprojekt i Lund där flyttningarnas effekter på s.k. dygnsprogram studeras.

6.2.1 *Restider till service*

I bilaga 2 analyserar Bo Lenntorp restider inom Örebro, Västerås samt Vällingby–Brommaområdet. Om bilisten respektive kollektivtrafikanten studeras var för sig, iakttas överraskande små differenser mellan främst de två medelstora städerna. Vällingby–Brommaområdet avviker något, då det trots sin större utsträckning och annorlunda form i stort sett ger samma genomsnittstider som städerna. Förhållandet är tydligast för de kollektiva förflyttningarna. De betydande differenserna framträder i ställlet mellan olika färdsätt. Bilistens situation är här ojämförligt mycket bätttre, oberoende av utgångspunkt inom den tätbebyggda ytan. Det är i princip helt olika aktivitetsfält en individ ställs inför, beroende på om han kan färdas med bil eller är hänvisad till resa med kollektiv trafik.

I bilaga 2 redovisas vidare de genomsnittliga restiderna för bilister och dem som färdas med kollektiva transportmedel. Det tar exempelvis i Örebro ca 20–30 min för en bilist att förflytta sig med 40 km: s hastighet mellan en fixerad startpunkt i staden och ett godtyckligt resmål inom staden. I resan ingår ett påslag på 12 minuter för gångtid till och från fordonet samt en tid för själva parkeringen. De som är hänvisade till kollektiva transportmedel i Örebro får resa mellan ca 50 och 80 min för samma förflyttning. Serviceresan antages vid beräkningarna starta kl. 12.00 på dagen.

När hushållen skall planera sina servicebesök eller sin tidsanvändning i allmänhet innebär tidsfixeringar problem. Möjligheterna att välja ett effektivt färdsätt och längden på olika förflyttningar har en stark inverkan på övriga aktiviteter, långt utöver vad enbart restiderna ger vid handen. Resmöjligheterna med kollektivt transportsätt bör därför inte bedömas enbart med färdtiderna till grund. Risken för avbrott i resor där flera delresor ingår bör tas med i bilden tillsammans med de effekter ett sådant avbrott kan få. Situationen för bilisten är i grunden annorlunda i och med att han inte lyder under liknande tidsscheman. Flexibiliteten i hans resa är följaktligen ett avgjort plus redan om han ser resan isolerat, men i all synnerhet om den sätts in i ett längre sammanhängande handlingsprogram.

Som exempel på hur den interna samordningen mellan exempelvis hushållsmedlemmar förorsakar ytterligare handikapp för dem som är hänvisade till kollektiv trafik finns i bilaga 2 ett teoretiskt räkneexempel som åskådliggör problematiken. Förutsättningarna är att en person, bosatt i ett tänkt startläge, skall avresa kl. 12.00 för att utföra ett servicebesök i en annan godtycklig punkt i området. Besöket tar 1 timme varefter personen återvänder till bostaden. Vid beräkningar i Örebro-området visar det sig att 3/4 av de kollektivresande kommer hem inom cirka 2 timmar. Sannolikheten för en person i Örebro att återkomma till bostaden före kl. 14.00 är 0,75. Om två personer är inblandade gäller självfallet samma värde för båda var för sig. Sannolikheten för att båda två kommer hem före den angivna tidpunkten blir dock endast 0,56. Man kan här tänka sig två hushållsmedlemmar som startar samtidigt för att uträtta vart sitt servicebesök som tar 1 timme i anspråk. Om båda reser med kollektiva transportmedel är chansen drygt 1 på 2 att båda skall hinna återvända till bostaden inom 2 timmar. Hade de båda i stället färdats med bil hade samma sannolikhet i Örebro gällt för tidpunkten 13.23. Tabell 6.11 beskriver vilka tidpunkter som måste väljas om båda hushållsmedlemmarna med 75 % sannolikhet skall vara tillbaka i bostaden vid en mötestidpunkt.

I och med att sannolikheten för två individers ankomst före ett visst klockslag är så mycket lägre än för en individ kan ansenliga väntetider uppstå. Dessa kan vara så mycket svårare att disponera på ett rationellt sätt, då man sällan på förhand vet huru lång väntan kan bli. Beskrivningen i sannolikhetstermer är i många fall berättigad, men inte i alla. Speciellt kontakterna mellan medlemmarna i ett hushåll styrs i stor utsträckning av andra mera tidsbundna aktiviteter, som förvärvsarbete,

Tabell 6.11 Räkneexempel visande vid vilken tidpunkt två makar i 75 av 100 fall kan sammanträffa i bostaden efter det att var och en utfört ett ärende. Enligt förutsättningarna startar båda från bostaden kl. 12.00. Förutom restider tar ärendet en timme att uträtta. Mätningarna grundade på 100 slumpvis utvalda hushåll i varje ort. Resmålet är slumpvis lokaliserat förhållande till bostaden.

Område	Färdmedel		Differens i minuter
	Bil	Kollektiv	
Örebro	13.26	14.10	44
Västerås	13.26	14.15	49
Vällingby–Bromma	13.25	14.06	41

Källa: B. Lenntorp i bilaga 2.

föreningsmöten o. d. Även för tidsplanerade möten finns det en mängd faktorer utanför individens kontroll som sammantagna uppfattas som slumpmässiga och kan förorsaka spilltider. Om man ser till förflyttningarna är det speciellt i samband med de långa resorna i komplicerad trafikmiljö risken för störningar är extra stor.

6.2.2 *Serviceresor och arbetsfördelning*

De förhållanden som påverkar utvecklingen av priser på varor och tjänster har uppmärksammats i samband med att relationerna förskjuts till varornas fördel. En fördjupad analys av tjänstesektorns speciella produktionsförhållanden i olika regioner torde kräva en breddad forskning kring relationer mellan hur tjänsterna produceras inom hushåll och samhälle. Data för de ofta slumpvis monetärt registrerade tjänsterna måste härvid kompletteras. Tidsanvändningsstudier torde här med fördel kunna utnyttjas. De tidsuppoffringar som hushållets förflyttningar till och från serviceproducenter av typen läkare, frisörer eller bibliotekarier kräver, måste analyseras med utgångspunkt i restider, terminaltider och sannolikheter för väntetider.

De höga sannolikheterna för väntetider och förskjutning av gemensamma aktiviteters start är kostnader, som kan uppskattas i både tid och pengar. Om t.ex. vissa arbetsmoment skulle behöva bära dessa omkostnader, blev resultatet förmodligen kraftig kostnadsstegring. Speciellt i storstäderna med hög kollektivresandefrekvens och långa resor skulle en sådan uppläggning få genomslagskraft. Botemedlet är fixerade starttidpunkter, något som i princip innebär en övervältring av osäkerheten eller risken på de enskilda individerna. Dessa måste för att vara säkra på att nå fram till en viss starttidpunkt planera med en tidsmarginal, dvs. medvetet ta en spilltid.

I bilaga 2 redovisas följande räkneexempel:

Antag att en producent (t.ex. tandläkare, läkare, frisör) utför en viss behandling, som i genomsnitt varar i 18 minuter. Producenten har därför lagt upp sin behandling så att han kallar en ny kund var 18:e minut.

Kring genomsnittstiden varierar behandlingen slumpmässigt Chansen för kortare behandlingstid är dock större än risken för en längre.

Under en förmiddag skall 12 konsumenter behandlas, och de kallas till producenten med 18 minuters intervall och med början klockan 08.00. Slumptal bestämmer behandlingstiden enligt förutsättningen ovan och med ledning av detta kan bl.a. uträknas att den totala behandlingstiden blir 3 tim. 27 min. Beräkningar av den totala väntetiden visar att konsumenterna får vänta sammanlagt i 4 tim. 49 min., medan producenten väntar i 27 min. under den förmiddag som studeras i exemplet. Siffrorna framkom genom en enda försöksomgång. En annan omgång hade gett andra värden, men storleksordningen mellan de olika tidsuppgifterna kommer i stort att överensstämma med de redovisade värdena. Förutom med själva behandlingstiden och väntetiden kommer konsumenterna vidare att belastas med en förflyttningstid fram och åter mottagningslokalen.

Betraktas hela tiden, som står till konsumenternas förfogande under den studerade förmiddagen, kan ett nytt mått på tidsuttaget beräknas. Före 07.39 behöver ingen lämna bostaden (oavsett område eller färdsätt) och senare än 12.10 kommer ingen hem. Total tid till förfogande mellan dessa tidpunkter är (12 x 271) = 3 252 min. Den effektiva behandlingstiden för konsumenterna utgör enbart 6 % av total tid. Inkluderas väntetider uppgår tidsåtgången till 15 %.

Ovanstående exempel visar tydligt (även om de numeriska uppgifterna grundar sig på ett enda fall) vilka kraftiga tidsuttag det i många fall kan bli fråga om vid denna typ av organisation. För kollektivresenärer rör det sig om en tredjedel av den totala tiden. Dessutom tillkommer att ankomsttidpunkterna är fixerade, vilket i sin tur (se tidigare exempel) kan generera ytterligare väntetider. Till synes små kortvariga aktiviteter får, sett i detta perspektiv, betydande konsekvenser för tidsanvändningen och levnadsvillkoren.

Tabell 6.12 Tidsåtgången för konsumtion av tjänster jämfört med producenttid. Restider ej beaktade. Förutsättningar för beräkningarna se text.

	Producent	Konsumenter
Behandlingstid	3 tim. 27 min.	3 tim. 27 min.
Väntetid	0 tim. 27 min.	4 tim. 49 min.
Summa	3 tim. 54 min.	8 tim. 16 min.

Källa: B. Lenntorp i bilaga 2.

Tabell 6.14 Tidsåtgång för resenärer i samband med konsumtion av tjänster

Restider	Bil	Kollektivt
Örebro	3 tim. 54 min.	8 tim. 48 min.
Västerås	4 tim. 04 min.	10 tim. 23 min.
Vällingby–Bromma	3 tim. 53 min.	8 tim. 32 min.

Källa: B. Lenntorp i bilaga 2.

6.3 Välfärdslandskapet och dess förändringar åren 1968–1973

Individernas inkomstförhållande betyder – som en följd av den förda politiken – mycket litet för deras möjligheter att konsumera offentliga tjänster av typen sjukvård, undervisning och bibliotekstjänster. Dessa delar av utbudet ingick tillsammans med tandvården som indikatorer på tillgången till den kvalificerade servicen, när det s.k. välfärdslandskapet för år 1968 redovisades[1] i ERU:s betänkandeomgång år 1970. Med hjälp av vissa metoder, som redovisas i det följande, sammanvägdes de geografiska variationerna i tillgängligheten till dessa utbud. Man kan säga, att kartan över det svenska välfärdslandskapet redovisar några av försöken att mäta hur tillgängligheten till den kvalificerade servicen varierar inom landet, då särskild hänsyn har tagits till den förflyttningsinsats, som konsumtionen av service kräver.

Tillgängligheten till tandvård och läkarvård har beräknats med hjälp av en modellkonstruktion[2], som beskriver relationen mellan utbudet och efterfrågan i en genomsnittlig reseinsats för människor i olika regioner. Kortfattat kan man säga, att modellen beskriver det genomsnittliga tur och retur-avståndet, om den totala efterfrågan på tandvård är lika med det totala utbudet, om alla individer har samma behov av tandvård och om alla individer skulle försöka tillfredsställa sitt behov. På detta sätt kan man i beräkningarna ta hänsyn till den varierande utbudskapaciteten i olika orter. Reseavstånden är således inte beräknade genom mätning av avståndet till exempelvis närmaste tandläkarstation, om efterfrågan i dess omgivning är större än utbudet.

Från informationssidan ingår två indikatorer, nämligen de större allmänna biblioteken och utbildningsorter med fjärde årsavdelning på det tekniska gymnasiet. Avstånden från olika delar av landet till närmaste utbudspunkt har beräknats för dessa indikatorer. Välfärdslandskapet redovisas i figur 6:7.

De orter och områden som kan redovisa de kortaste genomsnittliga reseavstånden är Umeå, Södertälje–Stockholm–Uppsala, Örebro, Åtvidaberg, Göteborg och Helsingborg–Malmö–Trelleborg. Man bör därvid hålla i minnet att redovisningen bygger på utjämnade värden för flera närliggande tätorter. Det betyder att mycket lokala förhållanden, t.ex. korta reseavstånd för befolkningen i Östersund och Kalmar, inte redovisas på kartan. Befolkningen i närliggande orter har så långa reseavstånd att genomsnittet för området kring dessa orter inte hamnar i den bästa klassen.

I den näst bästa klassen på kartan med det svenska välfärdslandskapet hamnar Boden, Härnösand, Gävle–Sandviken, Mälarorterna, Linköping, Trestad, Borås och Halmstad. Vidare finns områden nära Falun och Karlstad i den näst bästa tillgänglighetsklassen.

De sämst lottade områdena ligger i Norrlands inland. Området är normalt glest befolkat, men orter som exempelvis Kiruna och Skellefteå i norra Sverige hamnar i dessa områden. Hultsfred och Vimmerby i södra Sverige hamnar också i området med den sämsta tillgängligheten till kvalificerad service. Näst sämsta klassen av områden representeras i södra

[1] Hägerstrand: "Tidsanvändning och omgivningsstruktur", bilaga 4 i SOU 1970:14.

[2] Se S. Öberg, appendix till bilaga 4 SOU 1970: 14

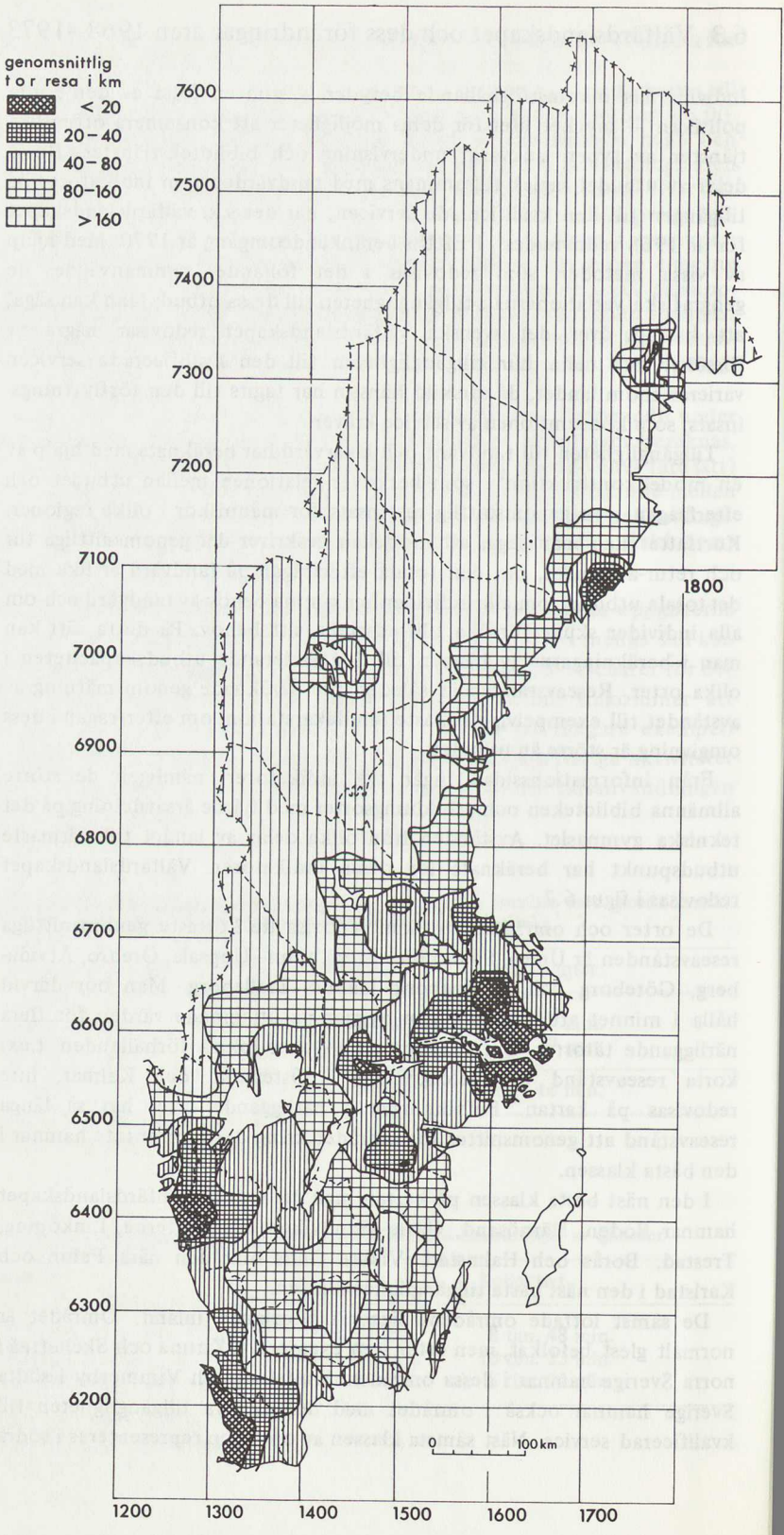

Figur 6: 7 Välfärdslandskapet 1972.

Anm.: Kartan återger lokala förhållanden. För varje given mätpunkt har det genomsnittliga tur- och returavståndet till kvalificerad service uppmätts för den befolkning som bor inom en cirkel med 30 kilometers radie. Med kvalificerad service avses bibliotek, läkare, tandläkare och årskurs 4 i tekniskt gymnasium.

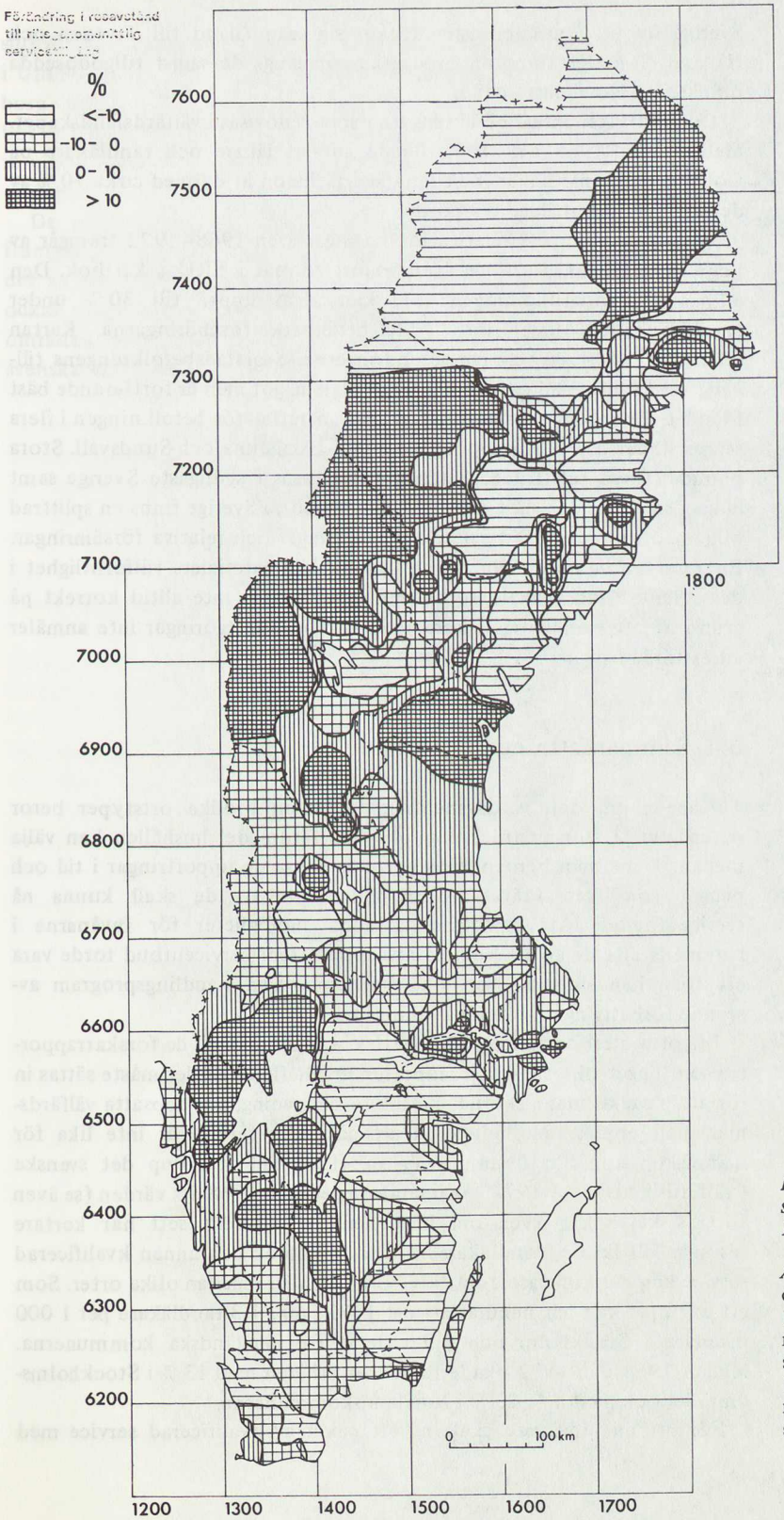

Figur 6:8 Välfärdslandskapets förändringar 1968–1972

Anm.: Kartan redovisar de relativa förändringarna. 1972 års genomsnittliga resavstånd till 1972 års servicenivå jämförs med 1968 års genomsnittliga resavstånd till 1968 års servicenivå.

Sverige av ett område som sträcker sig från Öland till Tiveden och Halland. I övrigt finns en bred gränszon längs de sämst tillgodosedda områdena i Norrlands inland.

Gotland ingår inte i beräkningarna som redovisas i välfärdslandskapet. Mellan åren 1968 och 1972 ökade antalet läkare och tandläkare på Gotland markant. Läkar- och tandläkartätheten är därmed cirka 70 % av den riksgenomsnittliga.

Välfärdslandskapets relativa förändringar åren 1968–1972 framgår av figur 6:8. Kartan återfinns även i stort format i ERU:s kartbok. Den allmänna standardhöjningen som kan sägas uppgå till 30 % under fyraårsperioden, ingår inte i de beräknade förändringarna. Kartan redovisar endast de relativa förändringarna. Storstadsbefolkningens tillgång till kvalificerad service har försämrats något men är fortfarande bäst i landet. En relativ försämring har även inträffat för befolkningen i flera större städer, t. ex. Jönköping, Karlstad, Eskilstuna och Sundsvall. Stora områden med relativa förbättringar återfinns i sydligaste Sverige samt längs östkusten upp mot norra Svealand. I norra Sverige finns en splittrad bild med områden med relativa förbättringar och relativa försämringar. En reservation måste göras beträffande källmaterialets tillförlitlighet i dessa landsdelar. Lokala förhållanden registreras inte alltid korrekt på grund av att exempelvis läkare med korttidstjänstgöringar inte anmäler adressförändringar.

6.4 Sammanfattning

Tillgången till den vardagsbetonade servicen i olika ortstyper beror naturligtvis i stor utsträckning på vilka färdmedel hushållen kan välja mellan. I viss mån beroende på detta är också de uppoffringar i tid och pengar som kan krävas av hushållen för att de skall kunna nå serviceutbudet. Att åstadkomma goda möjligheter för invånarna i regionens alla delar att komma åt centralortens serviceutbud torde vara ett förstahandsintresse för lokaliseringspolitiska handlingsprogram avseende förbättringar i tidsanvändningen.

Ett ofta återkommande tema i HLV:s rapport och i de forskarrapporter som ligger till grund för rapporten är att fler åtgärder måste sättas in för att påverka människornas närmaste omgivning, om uppsatta välfärdsmål skall uppnås. Möjligheterna att nå viktig service är inte lika för människor som bor i samma region. HLV har ritat upp det svenska "välfärdslandskapet 1972" och jämfört det med 1968 års värden (se även ERU:s kartbok). Även om hushållen nu generellt sett har kortare resvägar till läkare, tandläkare, skolor, bibliotek och annan kvalificerad service kan det konstateras att klyftorna är större mellan olika orter. Som ett exempel kan här nämnas att det 1972 fanns 1,3 tandläkare per 1 000 invånare i Stockholm och 0,9 i de större norrländska kommunerna. Mellan 1968 och 1972 ökade tandläkartätheten med 13 % i Stockholmsområdet och med hela 23 % i Norrlandskommunerna.

För att alla invånare skall nå ett paket av kvalificerad service med

sjukvårds-, utbildnings- och kulturinslag krävs det att människor som bor i Umeå, Gävle, Uppsala–Stockholm, Örebro, Åtvidaberg, Trestad, Göteborg–Borås samt Malmö reser mindre än 20 km tur och retur. De som bor i Norrlands inland måste resa mer än 40 km för att nå samma serviceutbud. Inskränkningar i möjligheterna att resa med bil får här stora effekter.

De regionala skillnaderna i tillgången till kvalificerad service är som framgår av välfärdslandskapen stora. De indikerar ett behov av utbyggnader av den offentliga sektorn. Möjligheterna att tillgodose behov måste också anses som goda med tanke på att förvärvsintensiteten är låg i de områden som redovisar låga värden för utbud av den typ som ingår i det svenska välfärdslandskapet.

7 Attityder

Det brukar framhållas att de enskilda medborgarnas attityder ofta är starkt beroende av deras nuvarande levnadsvillkor. Det är därför vanskligt att direkt använda attitydmätningar för långsiktig samhällsplanering på grund av deras bindning till det som är realiserat och känt vid tidpunkten för intervjun. De prognoser på efterfrågan och utnyttjande av service och kollektiva anordningar intervjudata ger är behäftade med osäkerhet. Vid frågor om preferenser framträder inte sällan en hög värdering av den tillfrågades aktuella miljö. Dessa värderingar kan tolkas på flera sätt.

Det bör å andra sidan framhållas att den brist på information och kanske inlevelse i nya lösningar som är ett problem vid attitydstudier också gör sig gällande i det faktiska beteendet.

Attitydstudier är av intresse genom den möjlighet de ger att kunskapsmässigt komma förbi vissa tröghetsfaktorer som låser individer beteendemässigt. De kan i många fall inte lämna orten på grund av låsningen till ett visst yrke och anställningsförhållanden, men har kanske invändningar mot den lokala orten från andra miljösynpunkter. De senare kan eventuellt fångas i en attitydstudie men kommer inte till uttryck i flyttningar.

Det är nödvändigt att hålla dessa synpunkter i minnet, när man tar del av resultat som hänför sig till preferenser för olika ortstyper. I tabell 7.1 redovisas resultat från en attitydundersökning där man efteråt försökt precisera vad de intervjuade egentligen avsåg med de fyra ortsbegrepp som förekommer i frågan. Det bör observeras att de intervjuade ombads att bortse från bostads- och arbetsmarknadssituationen. Svaren gäller således, i den okända mån man lyckats bortse från dessa förhållanden, en helt hypotetisk situation.

Resultaten skiljer sig inte nämnvärt från andra liknande undersökningar. Beträffande undersökningen, som refereras i tabell 7.1, tycks generaliseringar av vad de boende i små och medelstora städer anser om att bo i landsbygd eller storstad vara tillåtna. Det framkommer bl.a. att:

1. *Ungdomarna,* såväl pojkar som flickor, är relativt positiva till storstäder i förhållande till andra kategorier.
2. *Kvinnorna* i unga hushåll är speciellt positiva till att bo på landsbygden i förhållande till andra kvinnokategorier.
3. *Ensamstående medelålders män* är speciellt negativa till storstäder.

Tabell 7.1 Inställning till ortstyper bland invånare i små och mellanstora orter. Procentuell fördelning av preferenser.

Bäst omtyckta ortstyp	Män %	Kvinnor %	Totalt
Storstad	3,5	4,8	4,1
Medelstor stad	54,9	59,1	57,1
Småstad	18,5	19,6	19,1
Landsbygd	22,7	15,9	19,2
Vet ej	0,5	0,6	0,5
Totalt	100	100	100

Anm. Totalt intervjuades 2 613 personer. Arbetsmarknads- och bostadsförhållanden förutsattes konstanta.

Källa: M. Wallden, Statens institut för byggnadsforskning. Specialanalys av de intervjuades inställning till skilda ortsstorlekar, november 1972.

4. *Ensamstående pensionärer,* såväl män som kvinnor, är negativa till att bo på landsbygden. De är inte negativa till storstäder.
5. *Pensionärshushåll med samboende makar* är i hög utsträckning negativa till att bo på landsbygden. Inte heller dessa pensionärer tycks vara speciellt skrämda av storstadsalternativet.
6. Boende i småstäder föredrar denna stadsstorlek mer än boende i medelstora städer. Medelstora städer är inte lika överpopulära bland sina egna invånare (åtminstone boende i ytterområden). Om man bor i de medelstora städernas inneområden är man dock mer positiv till medelstora städer än om man bor i ytterområdena (gäller enbart män) och även mer negativ till småstäder.
7. De som tidigare bott i större städer är mer positiva till större städer än de som ej tidigare gjort det. Män som bott på landsbygden önskar dit igen.
8. Med undantag för äldre har de med högre utbildning inte positivare inställning till större städer än andra.

I de ovan refererade attityderna ombads de intervjuade att bortse från arbetsmarknadsförhållandena. Inkluderas dessa i undersökningarna brukar inställningen till glesbygderna bli betydligt mer negativ. Görs attitydfrågorna tillräckligt realistiska bör svaren motsvara det verkliga beteendet. Om det samlade missnöjet med de ortsspeciella förhållandena överstiger summan av de positiva förhållandena borde det resultera i flyttningar.

7.1 När attityder präglas

I en undersökning[1], som utförts i flera länder inklusive Sverige försöker man att komma åt i vilken ålder olika bostadsorters attraktivitet präglas. För homogena grupper av vuxna synes attityderna vara relativt stabila genom åren. Man vet dock ej hur attityderna hänger samman med den information människorna har och hur deras styrka samvarierar med de faktiska besluten att flytta.

Utan att gå in på detaljer skall något nämnas om undersökningens genomförande.[2] Ca 50 000 svenska skolbarn har rangordnat sina önskemål om bostadsort. Personerna arbetar direkt på kartor över Sverige. På kartorna är de 70 A-regionerna markerade liksom viktiga stadsnamn, huvudvägar och stora sjöar. Barnen utgår från att de har full frihet att flytta och välja en plats där de skulle vilja bo.

Bland undersökningsresultaten redovisas här som ett exempel Jönköpingsbarnens information om olika orter och deras attityder till dem.

Jönköpingsbarnens information om olika orter i Sverige emanerar från läsning, lyssnande, radio och TV, resor, skolundervisning och liknande. Informationen kommer från olika intryck som spänner över ett stort område från besök hos släktingar till affischer på järnvägsstationer. I experimentsyfte ombads Jönköpingsbarnen att under fem minuter skriva ner alla ortsnamn i Sverige som de kunde komma ihåg. När sedan alla barnens resultat ställs samman erhålls en god bild av vilka orter de känner till.

De Jönköpingsbarn som vid undersökningstillfället var 9 1/2 år gamla kände till betydligt fler orter än de yngre barnen. Den lokala informationstoppen, se figur 7:1, är högst i Jönköping. Därifrån sluttar informationsytan åt alla håll med höga värden ganska långt ut mot Nässjö. Växjö och Kalmar/Öland – det senare kanske till följd av semesterturer. Dessutom förekommer toppar som markerar att barnen har information om storstäderna liksom om städer av typen Linköping, Norrköping och Örebro. Kirunas lite höga värde påminner om att resultaten insamlades under gruvstrejkens tid.

Materialet visar att barnen har mer information om vissa orter än man skulle vänta sig med ledning av deras invånarantal och avstånd. Bland orterna återfinns Jönköping, Nässjö och Kalmar/Öland. I norr gäller detsamma för Luleå, Haparanda och Kiruna. Motsatsen gäller för bl.a. Norrtälje, Katrineholm, Lindesberg, Hudiksvall och Ängelholm. I verkligheten har barnen mycket mindre information om dessa områden än vad man skulle förmoda med utgångspunkt i ortens storlek och distans till Jönköping.

[1] Se Peter Gould "Var skulle ni vilja bo?" Geografiska Notiser, nr 3, 1970.

[2] Liksom vid alla attitydmätningar kan metoderna och resultaten ifrågasättas även vid denna undersökning. Jämförande studier i andra länder torde dock visa att det råder ett direkt samband mellan undersökningsresultaten, vad avser preferenser för olika regioner, och det faktiska flyttningsmönstret. HLV redovisar därför kortfattat delar av den pågående undersökningens resultat.

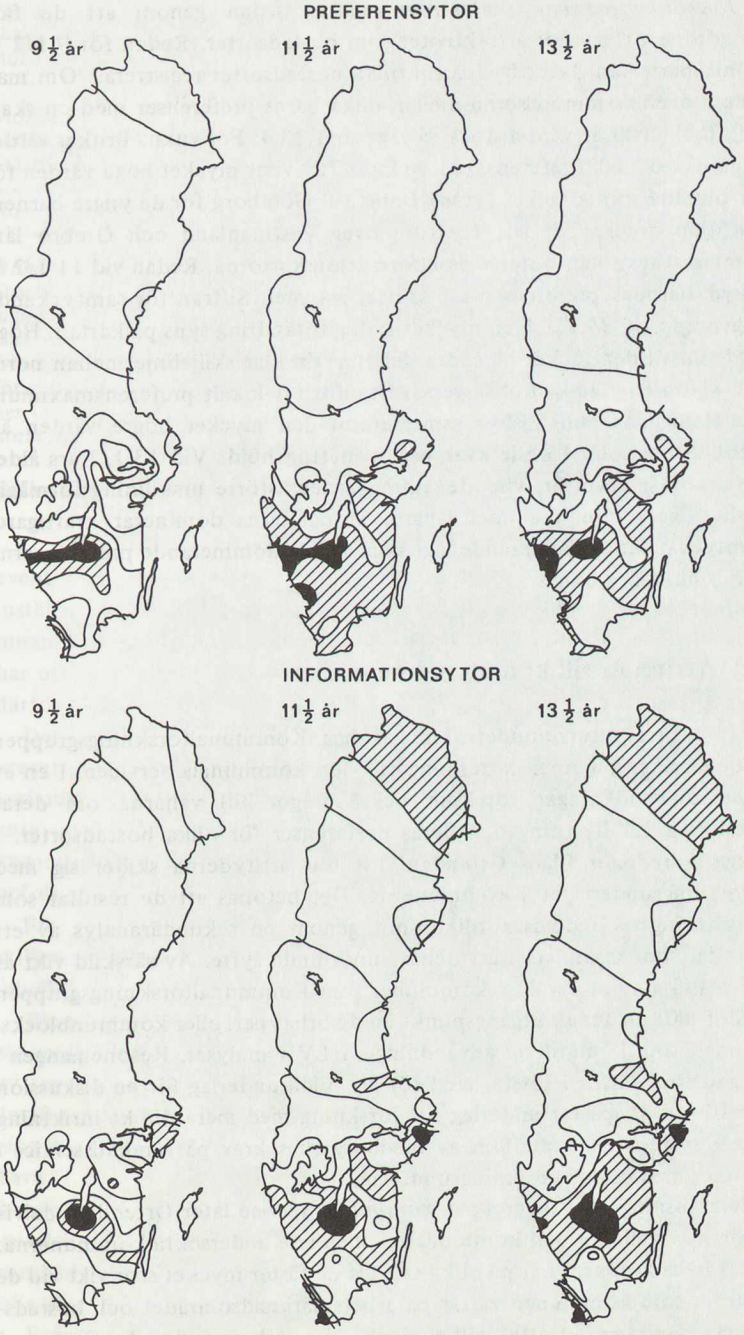

Figur 7:1 Överst visas var barn i olika åldrar bosatta i Jönköping säger sig vilja bo. Nederst visas vilka orter barnen i samma åldrar känner till.

Källa: Peter Gould, Kulturgeografiska institutionen, Lund.

Jönköpingsbarnens preferenser mättes sedan genom att de fick rangordna orter efter attraktivitet som bostadsorter. Redan för 9 1/2 år gamla barn kan då attityder till olika bostadsorter registreras. Om man mäter överensstämmelserna mellan olika barns preferenser med en skala från 0 till 100 är värdet dock så lågt som 23,4. För vuxna brukar värdet ligga på 50 à 60. Preferensytan, se figur 7:1, visar mycket höga värden för ett område som sträcker sig via Borås till Göteborg för de yngre barnen. En djup svacka har sitt centrum över Västmanland och Örebro län. Samma svacka kan noteras på informationskartorna. Redan vid 11 1/2 år börjar barnens preferenser att samvariera mer. Siffran för samtyckande stiger upp till 34,3 och en mycket tydlig förändring syns på kartan. Höga preferensvärden täcker de södra delarna. En klar skiljelinje mellan norra och södra Sverige kan observeras. Utanför ett lokalt preferensmaximum har Halmstads och Visbys semesterområden mycket högre värden än förut. Stockholm förblir kvar på en måttlig höjd. Vid 13 1/2 års ålder börjar preferensnivån visa de äldre barnens större urskiljningsförmåga. Visby ligger inte lika högt längre. Storstäderna dominerar kraftigare. Samtyckandet är fortfarande lågt även om de dominerande preferenserna börjar likna de vuxnas.

7.2 Attityder till kommunal service

I två större intervjuundersökningar har Kommunalforskningsgruppen studerat bl.a. väljarnas inställning till den kommunala servicen. I en av dessa undersökningar förekom också frågor till väljarna om deras inställning till flyttning och deras preferenser för olika bostadsorter. I bilaga 5 redogör Claes Örtendahl för hur attityderna skiljer sig med befolkningsunderlaget i kommunerna. Det betonas att de resultat som fortsättningsvis redovisas tillkommit genom en sekundäranalys av ett material som insamlats i ett delvis annorlunda syfte. Av särskild vikt är det också att det urval av kommuner som Kommunalforskningsgruppen använt haft en annan utgångspunkt än de ortstyper, eller kommunblocksgrupper, som kommit till användning i HLV:s analyser. Resonemangen i bilagan förs därför i första hand för att bilda underlag för en diskussion och för att skapa ett underlag för forskning med mera direkt inriktning på ett systematiskt studium av medborgarnas krav på samhällsservice i regioner med olika befolkningsunderlag.

Avgränsningen av begreppet *kommunal* service låter Örtendahl delvis avgöras av väljarna och kommunalmännen i de undersökta kommunerna. Dessa båda grupper visar på olika sätt att de fäster mycket stor vikt vid de åtgärder som kommunen vidtar på arbetsmarknadsområdet och bostadsbyggnadsområdet. Detta gäller dock inte arbetsmarknadspolitiken i storstäderna, där man vid intervjutillfället synes ha upplevt arbetstillgången som så god och arbetsmarknaden som så differentierad, att detta område knappast alls ägnades någon uppmärksamhet.[1] Studerar man kommunal service med arbetsmarknads- och bostadsförhållanden inkluderade i servicebegreppet, blir det också av intresse att granska

[1] Kommunalforskningsprogrammet presenteras i t.ex. J. Westerståhls artikel i Regioner att leva i, Publica 1972.

Tabell 7.2 Intäkt per kapita till primärkommunen år 1967. (Skatteintäkter, skatteutjämningsbidrag, statsbidrag, avgifter och kapitalinkomster.) Värdena för storstäderna approximerade

Stockholm	3 276
Göteborg, Malmö	2 566
Större städer	2 451
Södra mellanbygden	2 078
Norra glesbygden	2 120

Anm. I tabellen har en approximering fått göras för de landstingsfria städerna. För Stockholms stad har från per capita-intäkten dragits per capita-intäkten för landstinget i Stockholms län, för att kompensera för det faktum att Stockholms stad vid denna tid också skötte det sekundärkommunala kompetensområdet. I Göteborgs fall gjordes motsvarande avdrag från den kommunala intäkten per capita för motsvarande belopp för Göteborgs och Bohus läns landsting. I Malmö användes per capita-intäkten till Malmöhus läns landsting som korrektionsfaktor. Data för norra glesbygden saknas.

Källa: Kommunernas finanser 1967.

eventuella samband mellan väljarnas värdering av service och deras inställning till flyttning. Flyttningen kan då ses som en extrem yttring av missnöje med levnadsvillkoren på bostadsorten, där kommunala organ har ett stort medansvar för levnadsvillkorens utseende. Bilagan innehåller därför även en analys av flyttarnas attityder.

Det förefaller rimligt att anta, att den kommunala service som presenteras utifrån dessa så vitt skilda ekonomiska förutsättningar, varierar kraftigt i såväl kvalitet som kvantitet.[1] Det finns således skäl att anta, att den kommunala servicen har en betydligt större omfattning i kommuner med stort befolkningsunderlag än i kommuner med litet befolkningsunderlag.

Ett välkänt förhållande är att de kommunala skatteförhållandena skiljer sig avsevärt mellan olika ortstyper. Detta förhållande visas även i tabell 7.2.

Bland flera exempel på hur behovet av kommunala insatser kan skilja sig mellan olika kommuner nämns i Örtendahls bidrag bl.a. vissa former av socialvård. I de mindre kommunerna förekommer det således fortfarande flergenerationshushåll i viss utsträckning. De gamla bor hos sina barn och vårdas i mån av behov också i stor utsträckning av sina barn. I utbyte kan deras barn dra fördel av sina föräldrar för exempelvis barnpassning. Behov som tillfredsställs inom ramen för hushållet i den mindre kommunen, måste i den större kommunen tillfredsställas genom samhälleliga insatser. Detta innebär att invånarnas behov av social service blir bättre tillfredsställda.

Befolkningsunderlaget i kommunen påverkar sannolikt även service-attityderna hos invånarna på ett annat sätt. På samma grunder som planerarna talar om tröskelvärden för olika former av service, finns det anledning till att medborgarna reagerar inför ortens storlek. Kommunens invånare reducerar således sina anspråk på kommunal service, med hänsyn till sina föreställningar om de resurser som existerar.

[1] Se bidrag av B-O Birgersson i bilaga 5.

I bilaga 5 redovisas ett ytterligare förhållande som torde påverka väljarnas serviceanspråk. Det är kunskapen om vilken service som kommunen kan tänkas prestera, liksom kunskapen om den service som kommunen faktiskt presterar. Både Örtendahl och Birgersson framhåller att det är rimligt att tänka sig, att alla tänkbara former för kommunal service inte är kända för väljarna. Ett exempel på en sådan form av service kan vara det kommunala bostadstillägget eller förekomsten av social hemhjälp. Erfarenheter från Kommunalforskningsgruppens väljarundersökningar tyder på att kunskaperna om vad kommunen gör är vidast spridd i de minsta tätortskommunerna. I denna analysform torde dock olikheterna mellan de olika kommunerna i huvudsak ha utplånats.

På grundval av vilka typer av frågor som kommunala förtroendemän i en undersökning första halvåren 1966 och 1970 upplevde som väsentliga, gjordes en uppdelning av det kommunala kompetensområdet i tolv serviceområden:

1. Markköp och markplanering
2. Tillgången till bostäder
3. Möjligheterna att få arbete
4. Vägar, gator och trafik
5. Vatten och avlopp
6. Skolor
7. Barndaghem och lekskolor
8. Hemhjälp till barnfamiljer och åldringar
9. Ålderdomshem, pensionärsbostäder och bostadstillägg för pensionärer
10. Socialhjälp
11. Stöd åt idrott och annan fritidsverksamhet
12. Bibliotek och annan kulturell verksamhet.

Kring varje serviceområde ställdes en fråga. Man kan allmänt säga om frågornas utformning, att de var provokativt utformade. Det torde således vara uppenbart att vissa individer upplevde ett behov av service på ett visst område från kommunens sida först och kanske enbart vid frågetillfället. Attityden skapades genom en samverkan mellan de behov individen upplevde sig ha, och den information om olika typer av kommunala verksamheter som frågan genom sin konstruktion kom att innehålla. Man bör således vid tolkningen av forskningsresultaten hålla i minnet att de angivna andelarna "göra mera", sannolikt överskattar förekomsten av dessa attityder för kommunbefolkningen som helhet. En del av attityden torde ha präglats vid intervjun.

I Örtendahls bidrag redovisas för varje serviceområde väljarnas inställning till huruvida kommunen bör göra större eller mindre insatser. Exempel på vilka svårigheter som uppstår vid tolkningen av materialet framgår av tabell 7.3. Andelen utan värderingar på detta serviceområde är nästan tre gånger så hög i de små glesbygdskommunerna som i storstaden Stockholm. Detta indikerar en av svårigheterna med ett studium av service byggt på mätningar av väljarnas inställning. Frånvaron av service på barndaghemssidan kan ha som effekt att man inte upplever något behov av serviceformen. Först sedan en typ av service introducerats uppstår en efterfrågan av denna service. När man då gör attitydmätningar vid ett och samma tillfälle i olika kommuner och studerar relationerna mellan dessa mätningars resultat i de olika kommunerna, kan man dra

Tabell 7.3 De intervjuades inställning till kommunens verksamhet vad gäller "barndaghem och lekskolor" 1966

Kommunblocksgrupp	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	7	1	9	83
Göteborg och Malmö	17	0	12	70
Större städer	19	0	22	59
Södra mellanbygden	14	0	23	62
Norra glesbygden	20	1	14	66

Anm. Data för norra tätbygden saknas.

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

felaktiga slutsatser om efterfrågan i ett längre perspektiv, därför att mätningarna gjorts vid olika faser i ett innovationsförlopp.

Inställningen att kommunens insatser var för stora och inte för små dominerar vad gäller den s.k. ekonomiska socialhjälpen. Örtendahl anser det typiskt för inställning till socialhjälpen att en mycket liten grupp väljare ger uttryck för önskemål om en vidgad kommunal verksamhet på detta område. Av betydelse är också att konstatera att andelen som vill minska insatserna är störst i storstäderna och minst i de små landsbygdskommunerna. Därtill kommer att åsiktsbildningen på detta område synes vara mer tveksam än på andra områden, eller i varje fall att väljarna på detta område har en mindre vilja att ge uttryck för en åsikt än på andra – måhända mindre konfliktladdade – områden.

En något spekulativ förklaring till de observerade tendenserna i samvariation mellan andelen väljare som vill minska de ekonomiska åtagandena för socialhjälp och regionstorleksegenskapen anges i bilagan. En viktig indikation på behov av socialt ekonomiskt stöd är arbetslöshet och låg sysselsättningsgrad. Behoven definierade på detta sätt är uppenbart störst i de minsta kommunerna. Arbetslösheten är i dessa regioner svår att beteckna som självförvållad, oavsett vilken inställning man har till socialt understöd. Det torde således här vara lättare att acceptera kommunens stöd till de drabbade. Arbetslöshet av denna art var knappast en intressant faktor bakom socialhjälp i de största städerna år 1966.

Man kan emellertid spekulera ytterligare i tolkningen av individernas attityd till socialhjälpen. Skillnaderna skulle exempelvis kunna vara en effekt av bristande mänskliga kontakter i de större städerna, och mera goda kontakter i de mindre orterna. Att mänskliga kontakter leder till samhörighetskänsla är en väl etablerad social föreställning. Det finns också en föreställning om att kontakterna mellan individer är sämst i stora tätorter och bäst i små tätorter. Svårigheterna att ge empiriskt stöd åt en tankegång av denna art är dock mycket stora.

Tendenserna i attityderna är i stort oförändrade år 1970[1] jämfört med år 1966. De är på flertalet serviceområden dessutom starkt beroende av befolkningsunderlaget. I Örtendahls bidrag redovisas bl. a. de data som ligger till grund för figur 7:2 och tabell 7.4. I figur 7:2 har varje regiontyp

[1] De frågor som ställdes i 1970 års undersökning hade en mindre provokativ formulering än motsvarande frågor år 1966.

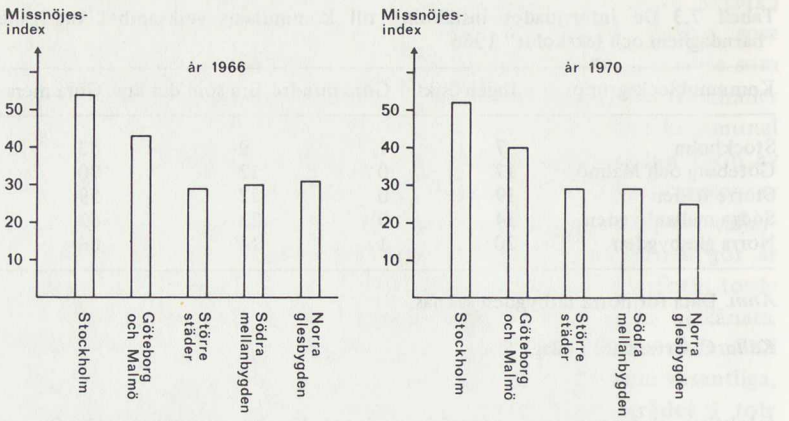

Figur 7:2 Sammanfattande mått på missnöje med kommunal service, 12 serviceområden, i olika ortstyper åren 1966 och 1970.

Anm. Data för norra glesbygden saknas.

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

givits "poäng" i förhållande till hur den rangmässigt mellan regiontyperna placerat sig vad gäller andelen intervjuade som säger sig önska ökade insatser på ett område[1]. Den regiontyp som på ett serviceområde fått det högsta värdet på andelen "göra mera" får värdet fem poäng, därnäst följande regionklass får fyra poäng etc . . . Med tolv sektorer av den kommunala servicen medtagna i beräkningen erhålls högst 60 poäng i en regiontyp. Poängtalet kan anses representera missnöjets omfattning, då andelen "göra mindre" regelmässigt är nonchalerbart liten, med det förut nämnda undantaget för socialhjälpen. Varje serviceområde ingår således med lika tyngd i missnöjesindex. Den extremt höga siffran för Stockholm och den likaledes höga siffran för Göteborg-Malmöregionen visar att väljarna i denna typ av kommuner ställer totalt sett högsta krav på kommunala insatser. På nio av de tolv områdena återfinnes den högsta missnöjesandelen i Stockholm. På två områden finns den näst högsta missnöjesandelen här, och på ett område återfinnes den lägsta missnöjesandelen i Stockholm. Det sistnämnda gäller naturligtvis "möjligheterna att få arbete".

Tabell 7.4 visar att 1970 års siffror ger en likartad tendens som 1966 års data. Skillnaden mellan undersökningarna de båda åren tyder på att de tendenser som observerades år 1966 är ännu tydligare år 1970. Beräkningarna till tabellen är liksom tidigare utförda på andelen av väljarna som "göra mera", utom på området "socialhjälp", där andelen "göra mindre" i stället använts. Det framhålls i bilagan att den betydande stabiliteten i resultaten tyder på att själva frågetekniken inte åstadkommit skillnaderna i missnöje mellan olika regiontyper.

Större krav på kommunernas service i stora regioner, med arbetsmarknadsförhållandena som ett undantag, kan delvis förklaras med att kommunernas ekonomiska läge är mindre överblickbart i den stora resursstarka kommunen. Varje enskild utgiftsökning kan synas obetydlig i förhållande till de väldiga samlade resurserna i en stor kommun. Ett visst stöd får detta resonemang vid en granskning av väljarnas anspråk på kommunala serviceinsatser i förhållande till deras uppfattning om

[1] Ett undantag utgör socialvården där andelen "göra mindre" i stället använts.

Tabell 7.4 Tendenser i missnöjet med kommunal service åren 1966 och 1970. + anger att missnöjet är större i orter med större befolkningsunderlag och mindre i orter med mindre befolkningsunderlag – anger det motsatta förhållandet. Parentes anger att tendensen är något osäker.

Serviceområde	Tendens	
	1966	1970
Mark och plan	+	+
Bostäder	+	+
Arbetstillfällen	–	–
Vägar, gator och trafik		(+)
Vatten och avlopp		(+)
Skolor	+	
Barndaghem, lekskolor		(+)
Social hemhjälp	(+)	(+)
Ålderdomshem etc . . .	(+)	(+)
Socialhjälp	+	+
Idrott och fritid		
Bibliotek och kultur		

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

kommunalskattens höjd. Om de väsentligt högre anspråken i de större kommunerna hade en bakgrund i en överlagd önskan att förbättra standarden på den kommunala servicen, borde detta ge utslag också i väljarnas bedömning om relationen mellan serviceutbudet och kommunalskattens höjd. I 1966 års undersökning undersöktes denna attitydrelation hos väljarna i följande fråga:

"Kommunala insatser på olika samhällsområden får i regel också betydelse för kommunalskatten. Vilken av följande uppfattningar tycker Ni passar bäst in på Er kommun?

a. Det är så mycket som behöver göras här i kommunen att kommunen bör öka sina insatser även om man skulle bli tvungen att höja kommunalskatten.
b. Kommunalskatten är i stort sett lagom i förhållande till behoven av kommunala insatser.
c. Det borde gå att minska på utgifterna, så att man kunde sänka kommunalskatten.
d. Ingen åsikt.

I tabell 7.5 framgår inställningen till förhållandet mellan krav på service och villighet att betala skatt i olika ortstyper. Med tanke på att anspråken varit så markant positivt samvarierande med regionalstorleksegenskapen hos kommunen, så hade det varit rimligt att anta, att också tanken på höjningar av kommunalskatten varit mera förekommande i de stora kommunerna än i de små. Om någon tendens i svarsfördelningen skall urskiljas synes den dock snarast vara av motsatt art. Detta skall då också ses mot det förhållandet att kommunalskattesatsen samtidigt var högst i de minsta kommunerna, där man därtill når de minsta genomsnittliga inkomsterna.

Tabell 7.5 Väljarnas inställning till kommunal service och skatt 1966. Procentuell fördelning av svaren i olika ortstyper

Kommunblocksgrupp	Ökad service ökad skatt	Lagom service lagom skatt	Minskad service minskad skatt	Vet ej
Stockholm	18	48	25	8
Göteborg, Malmö	15	52	24	8
Större städer	18	43	25	13
Södra mellanbygden	20	47	20	12
Norra glesbygden	21	40	23	16

Anm.: Data för norra glesbygden saknas.

Källa: C. Örtendahl i bilaga 5.

I de större kommunerna är således anspråken på kommunal service större än i de mindre. Anspråken synes i någon mening vara orealistiska då de inte följs av ett accepterande av de ekonomiska följderna. Den svagt urskiljbara och något osäkra tendens till större benägenhet bland väljarna att tillåta skattehöjningar i mindre kommuner än i större antyder att befolkningen i små orter är mera medveten om sambandet mellan anspråk på kommunal service och det pris man får betala för detta anspråk. Som Örtendahl framhåller är emellertid materialet så sprött på denna punkt, att antagandet inte kan anses bekräftat. En antydan om fruktbarheten av fortsatta studier på denna punkt ligger dock i tolkningen av resultaten.

7.3 Sammanfattning

Det pågår en omfattande forskning kring attityder till skilda ortstyper samt hur och när dessa attityder formas. Förutsättningarna vid intervjuerna i de skilda undersökningarna varierar dock, varför direkta jämförelser av resultaten ofta inte kan göras. En försiktig tolkning av flera undersökningsresultat visar dock att de medelstora städerna tycks vara mest populära. Vanligtvis är inställningen till den egna ortstypen positiv. Den enskildes uppfattning om vad som avses med en viss ortstyp, exempelvis en medelstor stad, har dock visat sig variera. Det är därför möjligt att finna visst stöd för både uppfattningen att attityderna till större städer och storstäder är positiva och att de är negativa, beroende på hur man tolkar olika undersökningsresultat. Av denna anledning koncentreras uppmärksamheten i kapitel 7 till en analys av vad hushållen anser om en rad serviceförhållanden i olika ortstyper.

Attityderna till den kommunala servicen är därvid mest negativa i storstäderna. För elva av tolv skilda serviceområden gäller detta. Mätningar av inställningen till kommunens insatser beträffande arbetsmarknadsförhållandena visar dock det största missnöjet i de minsta orterna, dvs. i norra glesbygdens kommunblock. Även om missnöjet på många serviceområden ökar med storleken på orterna motsvaras de högre

anspråken inte av ökad betalningsvillighet, t.ex. i form av skattehöjningar.

Starka skäl talar för att bättre kunskaper behövs om preferenser för skilda ortstyper. Det är därvid naturligt att forskningen söker nya vägar för att bättre komma fram till de värderingar som kan bli vägledande vid utformningen av olika orters infrastruktur. Analyser av preferenser kan exempelvis bedrivas via flyttningsstudier. Hushållens preferenser för skilda ortstyper kommer säkrast fram i flyttningsstudier.

8 Flyttningar

Från en rad svenska flyttningsstudier är de generella dragen hos flyttarna kända. De är t. ex. yngre, mer välutbildade och därmed mer välbetalda än ickeflyttarna. De, som flyttar till nya arbeten, har oftast redan arbete på avflyttningsorten.[1] Det är väl känt att majoriteten av flyttningarna är kortdistanta, dvs. sker inom den egna lokala arbetsmarknaden eller inom det egna länet. Det är ofta mindre känt att urbaniseringstakten i Sverige i många avseenden var minst lika snabb i början av seklet som nu. Även andelen flyttare har varit konstant under en längre tidsperiod. Denna sedan lång tid etablerade kunskap inom forskningen[2] har inte alltid slagit igenom i den allmänna debatten. I figur 8:1 visas hur andelen flyttare inom landet utvecklats sedan år 1910.

Inom ramen för det forskningsprojekt som presenteras i avsnitt 8.2 har försök gjorts att visa vad de regionala lönevariationerna betyder i förhållande till alla andra ortsbundna förhållanden som kan tänkas påverka ett flyttningsbeslut.[3] Bland flyttare med AMS-bidrag från sex Norrlandskommuner har man med hjälp av intervjuer kommit fram till att de för att få flytta tillbaka till den gamla bostadsorten i genomsnitt är beredda att betala, i form av löneminskning, mellan 230 och 340 kronor per månad. Den senare siffran gäller för gifta där make/maka förvärvsarbetar. Flyttare till storstäder är beredda att betala större relativa löneminskningar för att få återvända. Möjligheterna att avgöra om svaren verkligen återspeglar individernas beslut i en faktisk valsituation är närmast obefintliga.

Då flera förhållanden påverkar hushållens val mellan att flytta eller att stanna kvar kan man inte renodla betydelsen av enskilda faktorer på flyttningsbeslutet.[4] Med hjälp av relativt enkla antaganden om:

[1] Många hushåll som önskar förbättra sina levnadsvillkor flyttar till orter med exempelvis bättre arbets- eller utbildningstillfällen. Det är därvid uppenbart att alla individer inom ett hushåll inte upplever flyttningen på lika sätt. Det är också uppenbart att många hushåll skulle stanna på bostadsorten om exempelvis arbete kunde ordnas på platsen.

[2] Se t. ex. G. Ahlberg, Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen, Stockholm 1953.

[3] Se Å. Dahlberg, Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter, nr 6, EFA, oktober 1972.

[4] Arbete, lön, bostad, servicestandard, social miljö, prisnivå m. fl. förhållanden brukar anses påverka flyttningsbeslut. Se t. ex. C.-H. Siven: Hushållens lokaliseringsval, SOU 1970:15 bilaga 11.

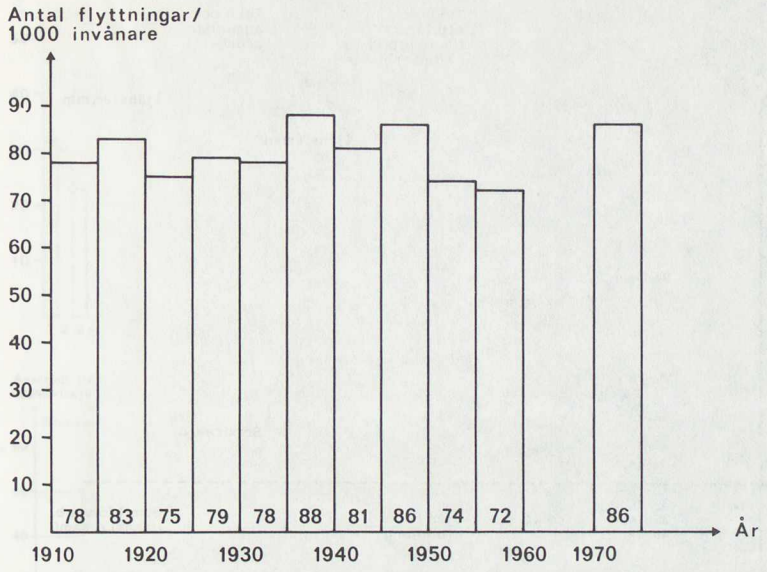

Figur 8:1 Inrikes flyttningar. Antal årliga flyttningsrörelser per 1 000 invånare över församlingsgränser. Femårsmedeltal åren 1910–1960 och 1968–1972 för samtliga församlingar.

Källa: Arne Jakobsson, Omflyttningen i Sverige 1950–1960, Lund 1969 samt SOS.

1. att kortare flyttningar föredras framför längre och
2. att vissa andelar av befolkningen ibland söker arbete samt
3. att lediga arbeten ej alltid finns på hemorten inom rimlig tid,

kan det faktiska flyttningsmönstret beräknas. Orsaksförhållandena är dock inte kända i och med detta. Att kortare flyttningar är vanligare än längre hänger således delvis samman med att det är lättare att erhålla information om lediga platser på hemorten eller i grannorterna och delvis med önskemål om att ej behöva flytta så långt. I bilaga 4 studerar Anders Karlqvist och Folke Snickars hur dessa tre antaganden kan omformas till en matematisk modell som beskriver flyttningarna mellan 70 A-regioner i Sverige.

Flyttningar inom en lokal arbetsmarknad tycks i första hand hänga samman med hushållsförhållanden och bostads- eller boendeförhållanden, se avsnitt 5.2. Mellan lokala arbetsmarknader flyttar man dock av sysselsättningsskäl – i samband med slumparbetslöshet eller annan arbetslöshet, yrkesval eller karriär inom yrkesmarknaden. Långväga flyttningar är vanligast bland dem som väljer mindre vanliga yrken med lång utbildning. Flyttningarna är starkt beroende av den information hushållen har beträffande lediga platser i olika regioner. Informationen om lediga platser är i sin tur, som framhålls i samband med diskussionerna om den s.k. sökarbetslösheten, beroende av flera förhållanden. Den samvarierar exempelvis med antalet lediga platser och avståndsförhållanden mellan de lokala arbetsmarknaderna, både fysiskt och storleksmässigt i ortssystemet. Vad samtliga ovanstående förhållanden betyder för flyttningsavstånden för skilda grupper av flyttare redovisas i figur 8:2. Som synes föreligger stora skillnader i de relativa flyttningsavstånden. Några möjligheter att särskilja mellan preferensernas och informationens betydelse finns ej för närvarande.

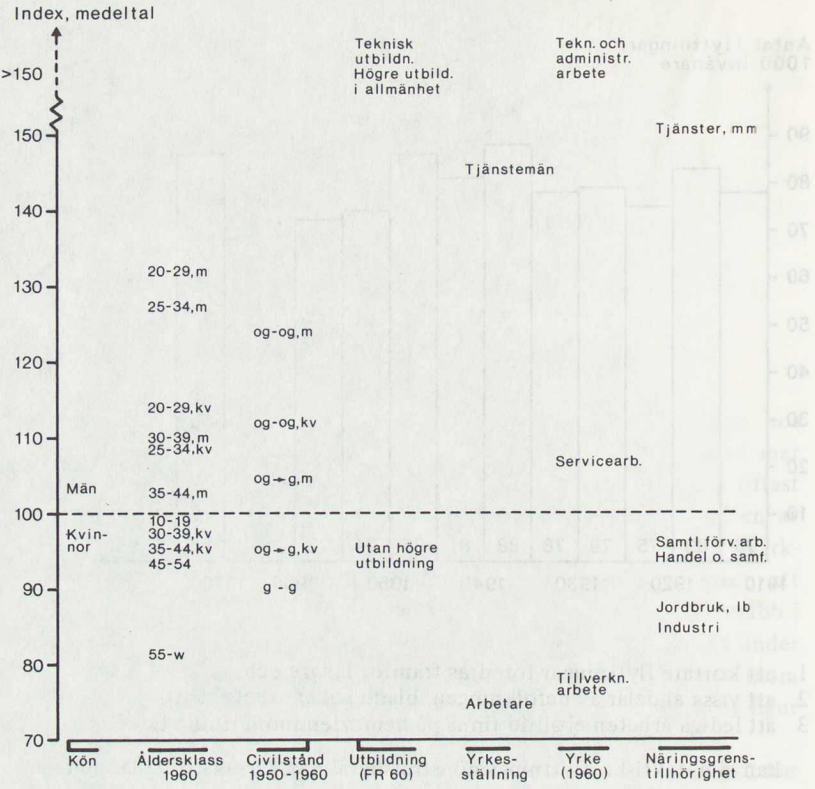

Figur 8:2 Medianflyttningsavståndens variationer mellan olika kategorier av flyttare, indexjämförelser

Källa: Arne Jacobsson, Omflyttningen i Sverige 1950–1960, Lund 1969.

När flyttningen, som i figur 8:2, är satta i relation till kön, ålder och civilstånd avspeglas i viss mån den livscykel som individerna genomlever. Yngre, ogifta personer är således minst bundna till sin miljö. Från 20-årsåldern sjunker medianavstånden successivt med åldersklass. Männen flyttar genomgående något längre än kvinnorna i motsvarande kategorier. Då medianavstånden sjunker med stigande ålder är det följdriktigt att också kategorin gifta personer har korta flyttningsavstånd.

De längsta flyttningsavstånden har kategorierna med högre teoretisk utbildning. Tyvärr ger 1960 års folkräkning, som data bygger på, inga uppgifter om annan utbildning. Av övriga socioekonomiska indelningar skiljer sig flyttningsmönstret väsentligt mellan å ena sidan kategorier såsom tjänstemän eller näringsgrenen tjänster m.m. och å andra sidan arbetare inom industrin eller sysselsatta inom jordbruket. Tekniker och lärare tillhör den högre utbildade arbetskraften. De klassificeras som tjänstemän och inordnas under näringsgrenen tjänster. Deras flyttningar sker oftast mellan olika lokala arbetsmarknader. En blick på sammanställningen i figur 8:2 visar att dessa kategoriindelningar har höga indexvärden, dvs. de flyttar över långa avstånd jämfört med övriga befolkningen. Motsatsen, dvs. korta flyttningsavstånd, återfinns inom grupperingar som innefattar industriarbetare och förvärvsarbetande inom jordbruket. De förhållanden som gällde för flyttarna år 1960 kan förmodas gälla även nu.

Individer som inträtt på arbetsmarknaden mellan folkräkningstillfälle-

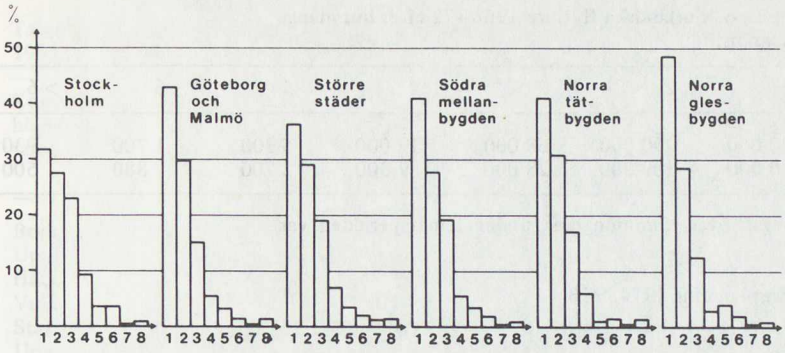

Figur 8:3 Procentuell fördelning av befolkningen i olika ortstyper efter antal bostadsorter (efter 15 års ålder).

Anm. I Stockholm har drygt 30 % av ortens befolkning bott på samma ort, dvs. Stockholm, sedan de blivit vuxna. 9 % av Stockholms befolkning har bott på fyra olika orter efter 15 års ålder.

Källa: ERU/EFA:s bearbetningar av levnadsnivåundersökningen 1968

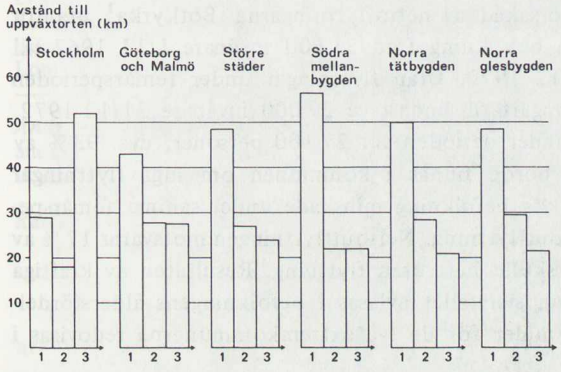

Figur 8:4 Procentuell fördelning av befolkningen efter avstånd till uppväxtorten.

Källa: ERU:s bearbetningar av 1968 års levnadsnivåundersökning.

na har relativt långa medianflyttningsavstånd. Inträde på arbetsmarknaden är ett kritiskt moment för de mellanregionala flyttningarna. Arbetsplatstäthetens betydelse poängteras av HLV i avsnitten 4.4 och 4.5. Sysselsättningsmöjligheterna i små yrken är i betydande omfattning koncentrerade till ett begränsat antal orter. Flyttningsavstånden blir i regel långa för dessa yrkesgrupper. Alternativa sysselsättningsmöjligheter saknas ofta vid bibehållen anspråksnivå. Däremot har personer i stora yrken, chaufförer, kontorister, industriarbetare eller butiksbiträden, ofta väsentligt flera arbetstillfällen att välja på inom relativt nära avstånd. En flyttning blir därför vanligtvis inte så lång.

Återflyttningarna kan till stor del förklaras av arbetsmarknadsförhållanden. Då ett önskat förvärvsarbete på hemorten inte finns ledigt vid tiden för inträde på arbetsmarknaden flyttar man tillfälligt till en annan lokal arbetsmarknad. När tillfälle ges flyttar man tillbaka. Sammanlagt kan återflyttningar mellan skilda ortstyper anses omfatta hela 20 % av totala antalet flyttningar. En fördelning av flyttarna efter antalet flyttningar de gjort visar att flerstegsflyttningar är förhållandevis vanliga. De hänger ofta samman med yrkeskarriärer i ortssystemet. I tabell 8.1 redovisas flerstagsflyttningar bland svenska och utländska medborgare åren 1968–1972. Flerstegsflyttningar är relativt sett betydligt vanligare bland den senare gruppen.

Som ett exempel på vad flyttningarna betyder för olika kommuner redovisas i tabell 8.2 hur stor andel av befolkningen i några kommuner

Tabell 8.1 Fördelning av svenska och utländska flyttare 1968–72 efter hur många gånger de flyttat över kommungräns.

Antal flyttningar		1	2	3	4	5	6	>6
Antal flyttare	svenskar	880 000	260 000	68 000	19 000	5 300	1 700	930
	utlänningar	210 000	100 000	28 000	9 300	2 700	880	500

Anm. Totala antalet flyttningar över kommungräns under femårsperioden var 2 276 000.

Källa: Underlagsmaterial för länsplanering 1974, SCB.

som kan sägas vara orsakad av nettoflyttningarna. Botkyrka[1] utanför Stockholm ökade sin befolkning från 23 600 invånare 1/11 1967 till 56 100 invånare 31/12 1972. Utan flyttningar under femårsperioden hade befolkningen uppgått till endast ca 29 000 invånare 31/12 1972. Flyttningstillskottet under perioden var 27 100 personer, dvs. 93 % av den befolkning som borde finnas i kommunen om inga flyttningar förekommit. Jokkmokks befolkning minskade under samma femårsperiod på grund av nettoutflyttning. Nettoutflyttningen motsvarar 17 % av den befolkning man skulle haft utan flyttning. Resultaten av kraftiga flyttningsströmmar kan självfallet avläsas i befolkningens åldersfördelning. Befolkningspyramider för de två extremkommunerna redovisas i figur 8:5.

[1] Ett område motsvarande nuvarande Botkyrka kommun.

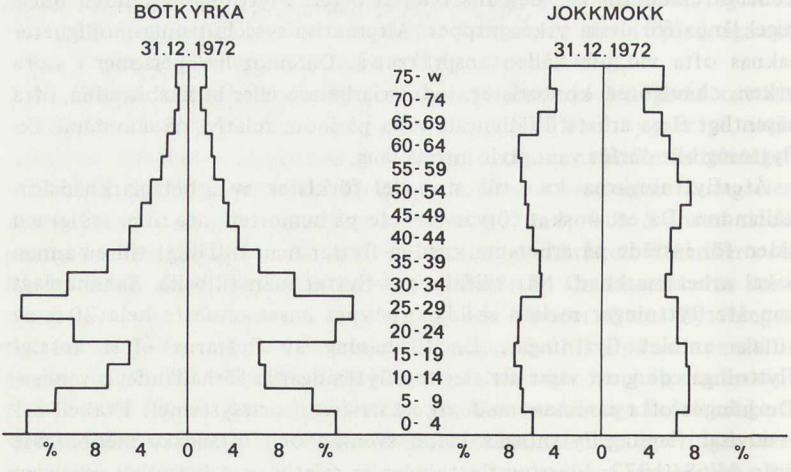

Figur 8: 5 Befolkningspyramider för Botkyrka och Jokkmokks kommuner 31.12.1972.

Anm. Som framgår av tabell 8.2 så förklaras Botkyrkas befolkningsförändring under femårsperioden 1968–1972 till 93 % av inflyttning. Siffran för Botkyrka är den högsta som någon kommun redovisar. Jokkmokk utgör andra extremen i tabell 8.2.

Tabell 8.2 Kommuner vilkas invånarantal till stor del kan förklaras av flyttningar 1968–1972

Kommuner med de högsta positiva talen i Sverige	% av invånarantalet som förklaras av inflyttning	Kommuner med de lägsta negativa talen i Sverige	% av invånarantalet som förklaras av utflyttning
Botkyrka	+ 93	Jokkmokk	– 18
Upplands-Bro	+ 73	Pajala	– 17
Håbo	+ 70	Överkalix	– 17
Vellinge	+ 43	Övertorneå	– 12
Staffanstorp	+ 38	Storuman	– 12
Upplands Väsby	+ 38	Åsele	– 11
Ekerö	+ 36	Sorsele	– 10
Kungsbacka	+ 35	Ragunda	– 11
Härryda	+ 34	Älvdalen	– 10
Lomma	+ 29	Arjeplog	– 10

Anm. Det är givetvis förortskommuner runt storstäderna som uppvisar den största andelen nettoinflyttare i förhållande till den teoretiskt beräknade befolkning som skulle finnas 1972 i kommunen om det ej förekom flyttningar.

Källa: Underlag för länsplanering 1974, SCB.

De nya kommunerna i tabell 8.2 är inte bra exempel på lokala arbetsmarknader. Botkyrka ingår naturligt i Stockholmsregionen. Inflyttningen i Botkyrka hänger i första hand samman med den kraftiga interna omfördelningen i Stockholmsområdet. Stockholms kommun är exempelvis en av de kommuner som förlorat mest befolkning på grund av flyttningar. Hela 8 % av kommunens befolkningsminskning beror på negativ nettoflyttning, vilket innebär att kommunen skulle komma på 14:e plats i tabell 8.2 med –8 % om den inkluderat alla kommuner. Det kan noteras att ungefär hälften av landets kommuner då skulle erhålla negativa värden.

8.1 Byte av ortstyp

Kvantifieringar av flyttningsströmmar blir alltid godtyckliga då olikstora församlingar utgör den minsta geografiska enheten i flyttningsstatistiken. Vissa långväga flyttningar inom stora församlingar i Norrlands inland registreras inte medan en flyttning till grannkvarteret i en större tätort kan hamna i statistiken. Dessa problem försvinner delvis, men inte helt som framgår av föregående avsnitt, när de nya kommunerna används som minsta enhet i beräkningarna.

I tabellerna 8.3 och 8.4 redovisas hur bruttoinflyttningarna till olika ortstyper fördelar sig efter utflyttningsort. Storstäderna får mellan 30 % och 40 % av inflyttningarna från de större städerna. Dessa i sin tur får ta emot samma andel från södra mellanbygden. Vanligen är flyttningarna mellan olika orter ungefär lika stora i båda riktningarna. De små

Tabell 8.3. Flyttningsmatris 1970. Procentuell fördelning av flyttningen till varje ortstyp från de övriga

Inflyttning till / Utflyttning från	Storstäder	Större städer	Södra mellanbygden	Norra tätbygden	Norra glesbygden	Utlandet[1]
Storstäder	10	26	22	21	18	47
Större städer	30	–	42	23	23	31
Södra mellanbygden	17	34	–	14	19	17
Norra tätbygden	7	7	5	–	30	2
Norra glesbygden	4	5	5	36	–	3
Utlandet[2]	32	28	26	6	10	–
	100	100	100	100	100	100

[1] Emigration
[2] Immigration

Källa: Befolkningsförändringar 1971, del 2.

nettoskillnaderna avgör dock på sikt ortssystemets utveckling varför de ofta uppmärksammas i flyttningsanalyser.[1]

I ett forskningsprojekt i Umeå har man inom ramen för EFA:s[2] arbete jämfört nettoutflödet från de län som år 1970 hade negativ nettoimmigration. I gruppen ingår Gotland, Kopparberg, Västernorrland, Jämtland, Västerbotten och Norrbotten. Gruppen övriga ogifta, som kan förmodas ha låg medelålder, flyttar ofta bort från områden med dåliga arbetsmarknadsförhållanden. Det framhålls att den grupp som till största delen kan förväntas utgöra "nettoflyttare" är de som av AMS fått flyttningshjälp. De formella villkoren för att få starthjälp är att personen inte kan få arbete i hemorten eller i dess närhet och att personen därför måste flytta till annan ort där det är särskilt svårt att få arbetskraft i det yrke anställningen avser. Under 1970 erhöll 8 832 personer starthjälp vid flyttning från de sex län som visade nettoutflyttning. Även bland dessa flyttare är det en kraftig överrepresentation av yngre och ogifta personer.

[1] "Den allmänna omflyttningen i riket tilldrar sig särskilt ur sociologisk synpunkt ett stort intresse, eftersom den leder till betydande omgrupperingar av befolkningen, dvs. till talrika miljöbyten och yrkesväxlingar. Vid studiet av sådana företeelser som urbaniseringsprocessen är det emellertid naturligt att huvudsakligen rikta uppmärksamheten på *nettoresultatet* av omflyttningen. Detta gäller så mycket mer, som konjunkturväxlingarna tydligt avspeglas i nettoutflyttningens variationer men mera yttra sig om krusningar på ytan i siffrorna för bruttoflyttningen." G. Ahlberg i Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50, Stockholm 1953.

[2] EFA = Expertgruppen för utredningsverksamhet i arbetsmarknadsfrågor (knuten till arbetsmarknadsdepartementet). Undersökningen genomförs i samarbete mellan sociologiska institutionen och ekonomiska institutionen, avdelningen för nationalekonomi vid Umeå universitet.

Tabell 8.4 Flyttningsmatris 1971. Procentuell fördelning av inflyttningen till varje ortstyp från de övriga

Utflyttning från \ Inflyttning till	Storstäder	Större städer	Södra mellanbygden	Norra tätbygden	Norra glesbygden	Utlandet[1]
Storstäder	13	34	27	27	22	49
Större städer	33	–	49	24	23	32
Södra mellanbygden	17	37	–	13	18	15
Norra tätbygden	6	7	5	–	29	2
Norra glesbygden	4	5	4	31	–	2
Utlandet[2]	27	17	15	5	8	–
	100	100	100	100	100	100

[1] Emigration
[2] Immigration

Källa: Befolkningsförändringar 1970, del 2.

Tabell 8.5 visar antal flyttningsrörelser mellan ortstyper år 1971. De tre storstäderna har förts till samma klass. Det mest typiska för flyttningarna är att inflyttningen till en ortstyp är ungefär lika stor som utflyttningen. Nettoskillnaden utgör alltid en liten andel av bruttoströmmarna. I tabell 8.6 registreras de största bruttorörelserna mellan ortstyper, inklusive utlandet. De tre mest dominanta relationerna svarar för drygt hälften av flyttningen.

Tabell 8.5 Flyttningsmatris 1971. Totala antalet flyttare[1] mellan ortstyper

Utflyttning från \ Inflyttning till	Storstäder[2]	Större städer	Södra mellanbygden	Norra tätbygden	Norra glesbygden	Utlandet[3]	Summa
Storstäder[2]	–	24 200	24 100	12 800	2 500	19 100	72 700
Större städer	26 500	–	23 200	4 000	2 600	12 500	69 000
Södra mellanbygden	13 800	25 400	–	2 200	2 000	6 000	49 600
Norra tätbygden	4 800	4 700	2 300	–	3 300	800	16 100
Norra glesbygden	2 800	3 200	2 000	5 100	–	800	14 200
Utlandet[4]	21 500	11 900	7 300	800	900	–	42 600
Summa	79 100	69 300	47 800	16 800	11 500	39 500	264 400

Anm.
[1] Egentligen antal flyttningsrörelser. Samma person kan flytta flera gånger under året.
[2] Stockholm, Göteborg och Malmö A-regioner har sammanslagits till "storstäder".
[3] Inflyttning till utlandet avser självfallet emigrationen.
[4] Utflyttning från utlandet avser självfallet immigrationen.

Källa: SOS, Befolkningsförändringar 1971, del 2.

Tabell 8.6 Dominanta flyttningsströmmar mellan ortstyper 1970 och 1971

Ortstyper	Procent av alla flyttningar	
	1970	1971
Storstäder–Större städer	17	19
Större städer–Södra mellanb.	18	18
Storstäder–Utlandet	15	16
Storstäder–Södra mellanb.	10	10
Större städer–Utlandet	11	9
Södra mellanb.–Utlandet	7	5
Övriga relationer	22	23
Totalt antal flyttare mellan ortstyper	317 000	264 000

8.2 Förändrade levnadsförhållanden

I syfte att utröna vilken betydelse flyttningen hade för dessa flyttares levnadsförhållanden initierades år 1969 en undersökning "Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter". Undersökningen har också till syfte att med hjälp av s. k. cost-benefit-analys[1] beräkna lönsamheten av en flyttning för det flyttande hushållet och för samhällsekonomin. Resultat presenteras i EFA:s kommande betänkande. *Undersökningspopulationen* är flyttare som erhållit starthjälp och flyttat från något av arbetsförmedlingsområdena i Dorotea, Vilhelmina, Gällivare, Överkalix, Luleå eller Umeå samt flyttat någon gång mellan 1.7 1969 och 30.11 1970.

Flyttningsvägarna för den undersökta gruppen skiljer sig mellan dem som flyttat från inlandskommunerna och dem som flyttat från kuststäderna. Ca 1/4 av inlandsflyttarna flyttade till kuststäderna Umeå eller Luleå och 1/4 flyttade till storstäderna, medan ca hälften av flyttarna från kuststäderna flyttade till någon av storstäderna. Vid datainsamlingstillfället, i maj–juni 1971, hade något mindre än hälften flyttat vidare från den första inflyttningsorten och drygt 1/4 flyttat tillbaka till hemkommunen. I undersökningen studeras främst de flyttare som stannat på den första inflyttningsorten. Den gruppens levnadsförhållanden jämförs med både en kontrollgrupp, kvarstannare i utflyttningsområdena, och ett riksgenomsnitt.

Bland undersökningsresultaten kan nämnas[2] att *arbetsmarknadssituationen* helt naturligt förbättrades. Arbetslösheten minskade således för flyttaren, speciellt bland de unga männen. För kvinnornas del är arbetslösheten hög efter flyttningen, utom för dem som flyttat till storstäderna. Situationen jämförs då hela tiden med kontrollgruppens förhållanden. Medan sysselsättningsmöjligheterna förbättras för kvinnliga inflyttare till storstäderna har de något större svårigheter att ordna barntillsyn än de som flyttar till andra ortstyper.

Den studerade flyttargruppens *bostadssituation* före flyttningen ut-

[1] Dvs. samhällsekonomisk kostnads-intäktsanalys.

[2] Se R. Åberg, Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter nr 5 EFA, oktober 1972.

märks av att ca hälften bodde i flerfamiljshus och återstoden i en- eller tvåfamiljshus eller jordbruksfastigheter.[1] Cirka hälften var inneboende i någon form, vanligen hos föräldrar. En tredjedel bodde i hyres- eller bostadsrättslägenhet. En obetydlig andel av flyttarna bodde i egen villa.

Efter flyttningen bodde 84 % av de s.k. enstegsflyttarna i flerfamiljshus. I stor utsträckning har flyttarna hamnat i nybyggda hus. Den dominerande bostadstypen på inflyttningsorten är lägenhet, 70 %. Andelen inneboende minskade kraftigt. Endast 2 % av enstegsflyttarna är bosatta i bostadsbarack och en lika liten andel i egen villa. De regionala skillnaderna är små i dessa avseenden.

Bostadskostnaderna ökade i och med flyttningen. De som bodde i lägenhet på avflyttningsorten betalade cirka 1 000 kr mer i årshyra efter flyttningen. De ökade kostnaderna förklaras för denna grupp av standardskillnader, utom möjligen för flyttare till storstadsregionerna.

Förändringar i *avstånden mellan bostad och arbete* samt *restider* studeras ingående. Före flyttningen var medeltalet för resavståndet ca 10 km för dem som bodde i inlandet och ca 6 km för dem i kustlandet. Efter flyttningen var medeltalen för ortstyperna 5 à 6 km utom i storstäderna där det var 11 km. De ändrade avståndsförhållandena speglas i restiderna. Flyttare från kustlandet till storstäderna ökade sina restider från 17 till 27 minuters enkel resa. En markerad tidsbesparing, från 23 till 17 minuter, hade flyttare från inlandet till större städer och södra mellanbygden.

Även *fritidsförhållandena* påverkas självfallet av flyttningar.[2] Flyttarna tycks ofta ha en något högre andel personer med begränsade kontakter än motsvarande jämförelsegrupper. Främst äldre ogifta flyttare skiljer sig i detta avseende. Då flyttare till storstäder och norra tätbygden flyttar efter gamla flyttningsvägar underlättas deras sociala situation på den nya hemorten. De som flyttar till övriga Syd- och Mellansverige får däremot mindre vän- och släktumgänge. Fritidsförhållanden har enligt undersökningen en avgörande betydelse för trivseln. För småbarnsfamiljer kan man exempelvis framhålla vikten av att få hjälp med barntillsyn av släktingar.

Avslutningsvis skall ytterligare en aspekt, som studeras inom ramen för EFA:s arbete, omnämnas. Sambandet mellan *kvarboende och inkomst* analyseras för ett representativt urval bland samtliga vuxna svenskar, se figur 8:6. Beräkningarna är gjorda på levnadsnivåundersökningens material och avser år 1968. Som figuren visar har flyttare med högre grundutbildning än folkskola högre timlön. Flyttare med enbart folkskoleutbildning har lägre lön än det normala. Det skall observeras att resultaten beräknats så att flyttarnas ålder och den lokala arbetsmarknadssituationen ej påverkar avvikelserna. De som en gång väl flyttat tycks bland välutbildade tjäna mer om de bott länge på inflyttningsorten.

[1] Se Å. Dahlberg, Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter nr 7 EFA, november 1972.

[2] Se R. Åberg, Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter nr 9, EFA, aug 1973.

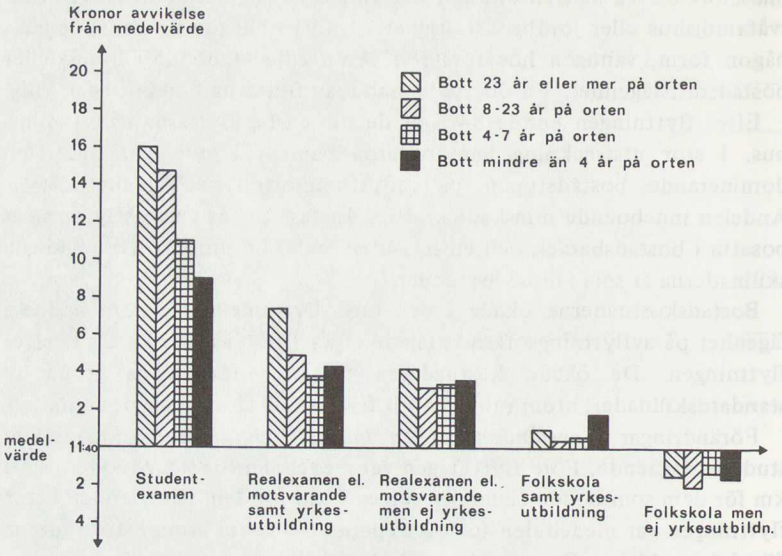

Figur 8:6 Förhållandet mellan flyttning och timlön för män med olika utbildning.

Anm. Data har rensats för variationer i ålder samt vissa förhållanden på de lokala arbetsmarknaderna. Män inom offentliga tjänster ingår ej. De kvarboende har ingått vid rensningen, men redovisas ej i figuren p.g.a. representativitetsproblem.

Källa: EFA.

8.3 Inkomstförändringar

I prop. 1972:111 påvisades att de flyttandes inkomststruktur skilde sig från den stationära befolkningens. Materialet som presenterades omfattade män i åldern 30–39 och 40–49 år, som flyttat under år 1969. Där konstaterades bl.a. att de flyttande jämfört med den stationära befolkningen var överrepresenterade i inkomstklasserna upp till 15 000 kr per år samt underrepresenterade i inkomstklasserna mellan 15 000 kr och 30 000 kr per år. I inkomstlägena däröver var flyttarna överrepresenterade. Vidare framgick att inkomsterna för de flyttande året efter flyttningen ytterligare förbättrats gentemot den bofasta befolkningens. Ytterligare material har tagits fram beträffande *inkomstförändringar vid flyttningar*[1]. Det framtagna materialet omfattar följande:

- Flyttningsrörelser av svenska medborgare
- Med flyttning avses därvid, för personer som under år 1969 flyttat flera gånger, platsen från vilken flyttningen har skett första gången till den plats vilken personen flyttat till sista gången.
- Flyttningen avser de personer som flyttat över länsgräns[2] (enligt indelning per den 1.1.71).
- Ut- och invandring är borträknade.

[1] Datasammanställningen till HLV:s rapport har utförts av G. Hansson, RU, arbetsmarknadsdepartementet.

[2] Länsgränserna följer därvid de tidigare kommunblocksgränserna. Kommunblockslänets gränser följer indelningen per den 1.1.1972. För personer som flyttat flera gånger under år 1969 räknas som flyttning den plats ifrån vilken personen flyttat första gången till den plats vilken personen flyttat till sista gången.

Tabell 8.7 Antal flyttare 20–64 år över länsgräns år 1969 fördelade efter ålder och kön

År	Män	Kvinnor	Gifta kvinnor	Totalt
20–29	32 800	36 000	17 500	68 800
30–39	13 500	11 200	9 100	24 700
40–49	7 200	6 000	4 800	13 200
50–64	4 800	4 900	3 200	9 700
Totalt	58 300	58 100	34 600	116 400

Anm.: Länsgränserna följer kommunblocksgränserna.

- Inkomst inkluderar både inkomst av förvärvsarbete samt övriga källor, exempelvis förmögenhet
- Ortsklassificeringen avser länsstyrelsernas modifierade förslag
- 1968 års inkomster har inte omräknats till 1970 års inkomster
- Löneskillnader p.g.a. dyrortsklasser har inte beaktats.

Ovan angivna punkter leder definitionsmässigt till avvikelser gentemot tidigare publicerade källor som behandlat flyttning. År 1969 flyttade 176 141 personer varav antalet i åldern 20–64 år uppgick till 116 459 personer. I tabell 8.7 åskådliggörs den senaste gruppen, fördelad efter ålder och kön. Under året flyttade lika många män som kvinnor. För båda könen dominerar gruppen 20–29 åringar. Fördelningen på åldersklasser skiljer sig något mellan könen på traditionellt sätt. I den lägsta åldersgruppen är således kvinnorna överrepresenterade och de gifta kvinnorna underrepresenterade.

En första analys av flyttarstudien presenterades i prop. 1972:111 varvid det kunde konstateras att flyttarna oftare än icke-flyttare saknade inkomst eller hade höga inkomster. Mellaninkomstgrupperna var underrepresenterade bland flyttarna. Andelen inkomsttagare i resp. åldersgrupp belyses i tabell 8.8, där även avvikelsen från motsvarande rikssiffra anges. År 1968 hade samtliga flyttargrupper, exklusive gifta kvinnor 20–29 år, en mindre andel inkomsttagare än motsvarande grupper i riket. Totalt var andelen 0-inkomsttagare 6,5 procentenheter större än riksvärdet. År 1970 var situationen den motsatta. Flyttarna hade då 4,3 procentenheter färre 0-inkomsttagare. Andelen inkomsttagare bland flyttarna ökade med ca 10 procentenheter mellan åren 1968 och 1970.

Bland de skilda flyttargrupperna män, kvinnor och gifta kvinnor uppvisade männen en genomgående större minskning av andelen 0-inkomsttagare jämfört med resp. riksandelar. För flyttande män innebar detta att andelen t.o.m. var lägre 1970 än för riket. Flyttande kvinnor och i synnerhet de gifta kvinnorna hade en sämre utveckling av andelen inkomsttagare än motsvarande grupper som ej flyttade. De flyttade gifta kvinnorna uppvisade exempelvis för alla åldersgrupper en relativ sänkning av inkomstintensiteten. Totalt minskade deras inkomstintensitet i relation till riket med drygt 2 procentenheter. De kvinnliga flyttarna i

Tabell 8.8 Andel inkomsttagare bland flyttare år 1968 och 1970 samt avvikelse mot riksandel i resp. åldersklass

År 1968	Män	Kvinnor	Gifta kvinnor	Totalt
20–29	73,3–	58,7–	56,9+	65,6–
30–39	91,6–	57,6–	53,4–	76,2–
40–49	91,0–	61,7–	58,1–	77,7–
50–64	88,2–	60,2–	50,9–	74,0–
Totalt	81,0–	58,9–	55,6–	69,9–
År 1970				
20–20	91,1+	70,3+	61,6+	80,2+
30–39	94,2+	62,6–	59,5–	79,9–
40–49	93,5–	67,8–	65,0–	81,8–
50–64	89,6–	64,9–	54,6–	77,0–
Totalt	92,0+	68,1–	60,8–	80,0+

Anm.: Negativt tecken innebär att andelen inkomsttagare bland flyttande är lägre än motsvarande andelar för resp. kategori i riket.

åldersgruppen 20–29 år utgör ett undantag från det vanliga mönstret, vilket är naturligt då de ofta inträder på arbetsmarknaden. De hade en relativt kraftig ökning av inkomstintensiteten. I gruppen återfinns också år 1970 den högsta inkomstintensiteten, ca 70 %, bland samtliga flyttande kvinnor.

Figur 8:7 visar de flyttandes medianinkomster åren 1968 och 1970. Som jämförelse redovisas medianinkomstens förändringar för hela befolkningen.

De flyttade männen hade den mest markanta inkomstökningen i åldersklassen 20–29 år. Många kan förmodas ha flyttat från utbildningsorter till sitt första välbetalda arbete. Flyttande män hade i motsats till icke-flyttande män minskande inkomstökning med stigande ålder. För 50–64-åringar ökade inkomsten med endast 1 500 kr eller 38 % av inkomstökningen i riket.

För flyttande kvinnor var inkomstförändringen, om än på lägre nivå i resp. åldersklass, likartad med männens. Den största inkomstökningen, 4 500 kr, återfinns i åldern 20–29 år och den lägsta, drygt 500 kr, i åldern 50–64 år. I åldrarna 30–39 år hade de dock en lägre inkomstökning än i åldrarna 40–49 år.

För de flyttande gifta kvinnorna i åldern 20–29 år var inkomstförändringen negativ, dvs. medianinkomsten blev 300 kr lägre efter flyttningen. Det är tydligt att kvinnorna får underordna sig männens karriärer bland de unga flyttarhushållen. Inkomstförändringen bland gifta flyttande kvinnor i övriga åldersgrupper överensstämmer i stort med vad som gäller för övriga flyttare. I tabell 8.9, som ej kommenteras i texten, visas fördelningen för flyttande och samtliga inkomsttagare på inkomstklasser.

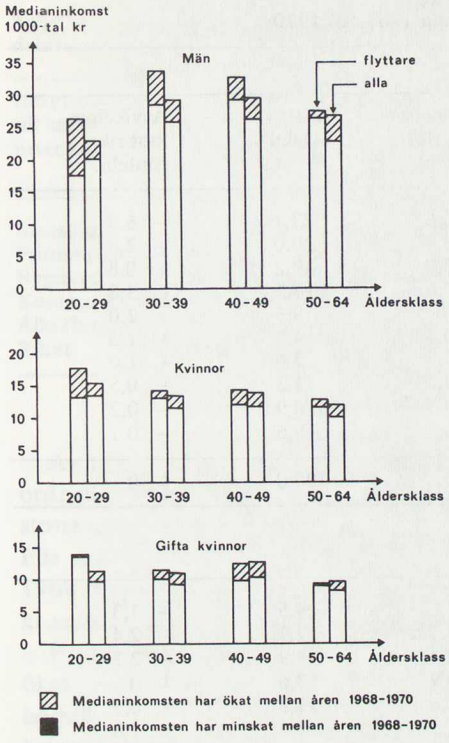

I det följande belyses *inkomstförändringar hos flyttare i åldrarna 30–39 år.* Det totala antalet flyttande i den aktuella åldersklassen uppgick till knappt 25 000 personer. Av dessa flyttade ca 30 % till och från respektive primära centra och regionala centra. För storstäderna förelåg en viss nettoinflyttning. Regionala centra och kommuncentra uppvisade motsvarande nettoutflyttning, ca 500 personer totalt.

Andelen inkomsttagare bland de flyttande var året före flyttningen högst för flyttare från storstäder. Näst högst andel hade primära centra. Därefter följde regionala centra och kommuncentra. Denna hierarkiska ordning gäller båda könen vid rangordning efter utflyttningsort. Samtliga flyttarkategorier – utom kvinnor som flyttat från storstäder – hade en lägre inkomstintensitet än motsvarande kategori som ej flyttade, se tabell 8.10. År 1970 hade andelen inkomsttagare bland de flyttande ökat. De som flyttade från kommuncentra hade dock fortfarande lägsta andelen. Flyttare från storstäder hade i förhållande till övriga flyttare en ogynnsam utveckling till år 1970. Detta material tillåter en mer ingående analys. För vissa grupper av utflyttare från storstäder sjönk exempelvis inkomstintensiteten. En sådan grupp är kvinnor som flyttat till regionala centra och kommuncentra. Detsamma gäller för män som flyttat mellan storstäder.

Tabell 8.9 Inkomsttagare 20–64 år fördelade på inkomstklasser åren 1968 och 1970

Inkomst 1968, 1 000 kr	Män Andel %	Avvikelser mot riksfördeln.	Kvinnor Andel %	Avvikelser mot riksfördeln.	Gifta Andel %	Avvikelser mot riksfördeln.
0– 4	1,8	+ 0,9	14,2	– 6,5	23,7	– 6,9
5– 9	12,1	+ 4,5	21,7	– 0,4	20,0	– 2,6
10–14	12,9	+ 3,2	22,8	– 3,0	19,2	+ 0,8
15–19	15,1	– 0,7	20,2	+ 2,6	17,2	+ 3,8
20–24	17,1	– 5,5	10,0	± 0	9,5	+ 2,0
25–29	13,5	– 3,6	5,0	+ 0,4	4,7	+ 1,3
30–34	9,3	– 0,2	2,9	+ 0,7	2,6	+ 1,0
35–39	5,7	+ 0,5	1,3	+ 0,2	1,3	+ 0,5
40–49	6,3	+ 1,1	0,9	± 0	0,9	– 0,2
50–	6,3	+ 0,4	0,5	– 0,1	0,5	– 0,1
Totalt	100,0	± 0	100,0	± 0	100,0	± 0
Inkomst 1970, 1 000 kr						
0– 4	1,1	+ 0,4	14,2	– 3,6	24,5	– 1,3
5– 9	4,9	– 1,4	14,7	– 4,1	17,7	– 2,4
10–14	6,4	– 1,3	15,5	– 2,4	15,9	– 2,3
15–19	9,0	– 1,1	17,2	+ 0,9	13,6	± 0
20–24	15,4	– 1,3	16,1	+ 2,6	11,3	+ 0,9
25–29	18,6	– 1,5	10,6	+ 3,3	7,3	+ 1,8
30–34	14,4	± 0	5,5	+ 1,9	4,2	+ 1,5
35–39	10,0	+ 1,8	2,7	+ 0,9	2,3	+ 0,9
40–49	10,5	+ 3,0	2,2	+ 0,8	1,9	+ 0,8
50–	9,2	+ 1,5	0,9	+ 0,1	0,8	+ 0,2
Totalt	100,0	± 0	100,0	± 0	100,0	± 0

Anm. Plustecken anger överrepresentation av flyttare jämfört med riksfördelning, minustecken anger underrepresentation. Endast flyttare över kommunanpassad länsgräns ingår.

Tabell 8.10 Andel inkomsttagare 1968 och 1970 bland dem som flyttat under 1969 från skilda ortstyper

Till samtliga ortstyper från	Män		Kvinnor		Gifta kvinnor	
	1968 Andel %	1970 Andel %	1968 Andel %	1970 Andel %	1968 Andel %	1970 Andel %
Storstäder	93,0	93,6	60,3	61,9	55,6	58,7
Primära centra	92,0	94,7	59,5	63,3	55,4	59,9
Regionala centra	90,9	94,4	55,4	63,7	51,7	61,1
Kommuncentra	89,4	93,4	52,2	59,8	47,2	56,5
Alla flyttare	91,6	94,2	57,5	62,6	53,4	59,5
Riket	94,1	94,0	60,2	67,5	56,9	65,0

Tabell 8.11 Medianinkomster 1968 och 1970 för utflyttare över kommungräns fördelade efter utflyttningsort, 1 000-tal kr.

Inflyttade till samtliga orter från	Män			Kvinnor			Gifta kvinnor		
	1968	1970	Förändring %	1968	1970	Förändring %	1968	1970	Förändring %
Storstäder	31,8	36,0	+ 13	14,5	14,0	– 3	11,4	10,9	– 4
Primära centra	29,0	35,3	+ 22	13,3	14,9	+ 12	10,1	12,0	+ 19
Regionala centra	26,8	32,3	+ 21	12,1	13,4	+ 11	9,5	10,9	+ 15
Kommuncentra	24,5	29,9	+ 22	11,2	14,1	+ 26	8,4	10,9	+ 30
Alla flyttare	28,5	33,8	+ 19	13,0	14,1	+ 8	10,0	11,3	+ 13
Riket	24,5	29,3	+ 14	11,5	13,2	+ 15	9,4	11,1	+ 18

Av tabell 8.11 framgår att medianinkomsterna år 1968 var hierarkiskt ordnade med högsta medianinkomsten hos kategorin som flyttat från storstäder och lägsta inkomsten hos dem som flyttat från kommuncentra. För männen var differensen mellan högsta och lägsta medianinkomst år 1968 7 300 kr. Skillnaden för kvinnor totalt och gifta kvinnor var 3 300 kr resp. 3 000 kr.

Fram till år 1970 hade för männen i samtliga fall medianinkomsten ökat kraftigt. Spridningen i inkomster minskade. Skillnaden mellan högsta och lägsta inkomst var 6 100 kr. För kvinnor totalt och gifta kvinnor var skillnaderna år 1970 1 800 kr resp. 1 900 kr.

Avslutningsvis redovisas i tabellerna 8.12 och 8.13 medianinkomstens absoluta förändringar för gifta kvinnor och samtliga kvinnor. De kraftigaste negativa inkomstskillnaderna har kvinnor som flyttar mellan storstäderna. För de gifta kvinnornas del kan förhållandet förklaras av att de i första hand flyttar på grund av sina mäns arbetsbyten och karriärer. Då civilståndet mättes vid själva flyttningen kan samma orsaker i viss mån gälla för gruppens samtliga kvinnor.

Högsta medianinkomsten år 1970 bland kvinnor och gifta kvinnor uppvisade de som flyttat från primära centra, 14 900 resp. 12 000 kr.

Tabell 8.12 Medianinkomstens förändringar mellan 1968 och 1970 för gifta kvinnor i åldrarna 30–39 år som under 1969 flyttat mellan ortstyper

Utflyttare från	Inflyttare till				
	Storstäder	Primära centra	Regionala centra	Kommuncentra	Samtliga
Storstäder	– 1 200	+ 200	– 900	+ 200	– 500
Primära centra	+ 2 500	+ 2 100	– 100	+ 1 300	+ 1 900
Regionala centra	+ 1 800	+ 900	+ 1 300	+ 1 000	+ 1 400
Kommuncentra	+ 2 400	+ 1 500	+ 2 200	+ 2 100	+ 2 500
Samtliga	+ 1 400	+ 1 200	+ 900	+ 1 100	+ 1 300[1]

[1] Motsvarande ökning för gifta kvinnor i riket + 1 700.

Tabell 8.13 Medianinkomstens förändringar mellan 1968 och 1970 för samtliga kvinnor i åldrarna 30–39 år som under 1969 flyttat mellan ortstyper

Utflyttare från	Inflyttare till				
	Storstäder	Primära centra	Regionala centra	Kommuncentra	Samtliga
Storstäder	– 1 300	+ 1 000	– 900	– 700	– 500
Primära centra	+ 2 000	+ 1 700	+ 900	+ 400	+ 1 600
Regionala centra	+ 1 700	+ 600	+ 1 900	+ 1 100	+ 1 300
Kommuncentra	+ 3 800	+ 2 400	+ 3 600	+ 2 300	+ 2 900
Samtliga	+ 1 200	+ 1 200	+ 1 100	+ 700	+ 1 100[1]

[1] Motsvarande ökning för kvinnor i riket + 1 700.

Kvinnor och gifta kvinnor som flyttat från kommuncentra hade i likhet med männen en kraftig ökning av inkomsten. För gifta kvinnor var inkomsten 30 % högre året efter flyttningen.

Rangordnas flyttarna efter inflyttningsort var inkomstbilden för flyttande män i stort densamma som i tabell 8.5. Även för kvinnor och gifta kvinnor gäller att medianinkomsterna år 1968 var ungefär desamma. År 1970 blev dock inkomstförändringen för flyttande kvinnor och gifta kvinnor till storstäder positiv, vilket totalt innebar en ökning av medianinkomsten med 8 resp. 13 % till 15 700 resp.12 500 kr. Detta var även de högsta medianinkomsterna vid rangordning av flyttare till resp. ortstyp. För övriga kvinnliga flyttargrupper var inkomsterna genomgående något lägre år 1970 än i tabell 8.5.

8.4 Sammanfattning

Antalet flyttare har successivt ökat. En vanlig missuppfattning är att detta även gäller flyttningarnas relativa omfattning. Dessa är emellertid inte märkbart större nu jämfört med tidigare. Varje år byter ungefär 8 av 100 svenskar boendeförsamling. Andelen har i stort varit konstant under hela 1900-talet. Den relativa nettoutflyttningen från glesbygderna har t.o.m. successivt avtagit de senaste 50 åren. Även den relativa nettoinflyttningen till större orter har minskat. I Stockholm var den som störst i slutet av 1800-talet. Stockholms[1] nettovinst gentemot Norrland har som bekant minskat de senaste 15 åren.

Inom ramen för det synsätt som utvecklas i kapitel 2 för att studera hushållens levnadsvillkor kan en teori för urbaniseringsprocessen utvecklas. Ökade offentliga och privata insatser i vissa, ofta större, orters infrastruktur medför bättre ortsbundna levnadsvillkor i dessa. De hushållsbundna villkoren, t.ex. inkomsterna, utjämnas medvetet mellan olika regioner och orter. Hushållens möjligheter att själva förbättra levnadsvillkoren begränsas därmed till byte av bostadsort.

Jämförelser mellan flyttarnas arbets- och bostadsförhållanden före och efter flyttning tyder också på att dessa ofta förbättras i och med

[1] Stockholms A-region

flyttningen. HLV uppmärksammar dock ett viktigt men hittills föga uppmärksammat undantag. Kvinnornas situation på arbetsmarknaden försämras väsentligt i varje fall på kort sikt i samband med flyttningar. Exempel finns på grupper där inkomsterna minskade i samband med flyttning. Gifta kvinnor i åldrarna 20–29 år ökade sina inkomster i genomsnitt med ca 4 000 kronor mellan år 1968 och 1970. De av dessa som flyttade över kommunblocksgränser minskade dock i genomsnitt sin inkomst med 700 kronor. Förhållandet framgår av analyserna i kapitel 8 av inkomstförändringar i samband med flyttningar mellan ortstyper.

9 Ortsbundna levnadsvillkor – sammanfattande bedömning

I HLV-rapporten studeras sådana välfärdsförhållanden som är ortsbundna. Utbud av arbete, service och miljö i olika orter analyseras. Även möjligheterna för invånarna att utnyttja dessa tillgångar får stort utrymme i rapporten. En utgångspunkt i HLV:s arbete är att de ortsbundna levnadsvillkoren styr en stor del av människornas handlande. Beskrivningarna av villkoren för hushållens verksamheter i olika ortstyper kan betecknas som ett nytt inslag i den regionalpolitiska forsknings- och utredningsverksamheten. Studierna kompletterar de levnadsnivåundersökningar som introducerades i Sverige av låginkomstutredningen.

I föreliggande kapitel sammanfattas HLV:s studie. Den första delen av kapitlet, avsnitt 9.1, syftar till att ge en lättöverskådlig presentation av hela rapportens innehåll. I avsnitt 9.2 redovisas bebyggelsestrukturens utformning i ett historiskt perspektiv. Kapitlets huvuddel, avsnitten 9.3–9.5, ägnas åt det framtida ortssystemet. Ett antal alternativ för uppbyggnaden av lokala tätortssystem presenteras. De visar hur mål beträffande närhet till service, arbete och natur i princip skulle kunna kombineras i skilda bebyggelsetyper. De visar också hur samverkan mellan orter kan bidra till att invånarnas levnadsvillkor förbättras i olika avseenden. Avslutningsvis redovisar HLV några forskningsområden som har aktualiserats under arbetets gång.

9.1 Sammanfattning

Enligt det synsätt som bildar stomme i HLV:s analys är välfärden beroende av såväl människornas egna tillgångar som bostadsortens. Till de förra hör hälsotillstånd, kunskapsnivå och penningtillgångar. Till de senare räknas – som nämns ovan – tillgången till arbete, service och andra miljöförhållanden. I samhällsdebatten diskuteras ofta hur de hushållsbundna tillgångarna, såsom inkomster, utjämnas mellan olika befolkningsgrupper. En rad medel sätts också in för att påverka inkomstfördelningen och fördelningen av andra hushållsbundna tillgångar. Samhällsplaneringen å sin sida avser emellertid i allmänhet direkta förändringar av omgivningens tillgångar. I debatten har dessa förändringars fördelningseffekter mer sällan uppmärksammats. HLV visar i rapporten hur man på olika sätt kan belysa hur välfärdsförhållandena

påverkas av ingrepp i de ortsbundna levnadsvillkoren.[1]

I första hand diskuteras sådana tillgångar som är knutna till boendeorten med omnejd. I rapporten betonas att allt fler av hushållens göromål förutsätter att orterna är rikligt utrustade med arbetsplatser, skolor och andra tjänsteutbud, transportanordningar m. m. Den förändrade arbetsfördelningen inom och mellan hushållen ställer allt större krav på orternas tillgångar. Förändringen medför bl. a. vidgade anspråk på förvärvsarbete för kvinnor i bostadsorten.

HLV:s studier kompletterar, som ovan framhålls, låginkomstutredningens undersökningar, vilka främst gällde individernas egna tillgångar. Undersökningar av förhållanden inom enskilda hushåll och grupper av hushåll ger tillsammans med studier av de ortsbundna levnadsvillkoren en bred bild av välfärdsförhållandena i samhället.

I rapporten ägnas speciellt utrymme åt möjligheterna att utnyttja andra mått än penningmått för beskrivningen av välfärdsfördelningen. Tidsstudier används i detta syfte för att visa hur olika befolkningsgrupper kan fördela sina resurser på hemarbete, förvärvsarbete och fritidsaktiviteter. De samhällsorganisatoriska frågorna får därmed en framskjutande plats i rapporten. Möjligheterna att skapa arbete belyses inte bara med utgångspunkt från företagens efterfrågan på arbetskraft. De enskilda människornas förutsättningar tas också upp.

Den största användningen av tidsmått vid samhällsplanering föreligger för närvarande vid trafikplanering och vid utarbetande av fysiska planer på kommunal nivå. Tidsmått kan även komma till stor användning vid avgränsningar av vad som i rapporten benämns individernas dagliga aktivitetsfält. Bilisternas aktivitetsfält är betydligt större än kollektivtrafikanternas. Vid regional planering är det därför ofta praktiskt att avgränsa aktivitetsfälten med hänsyn till resmöjligheter med kollektiva kommunikationsmedel. Skillnaderna mellan trafikantgrupper förstoras givetsvis när de ortstypiska förhållandena beaktas. En bilist i en större stad, t. ex. Örebro, har ca 90 000 arbetsplatser inom en timmes resa från bostaden. Motsvarande siffra för en kollektivtrafikant i en mindre ort, t. ex. Hässleholm eller Tingsryd, är ca 7 000. Metoder för avgränsningar av de lokala arbetsmarknaderna utgör ett av HLV:s bidrag i arbetsmarknadsavsnittet.

I rapporten behandlas vidare vad som sammanfattas under rubriken teorier för de lokala arbetsmarknadernas funktionssätt. Däri ingår analyser av utbud och efterfrågan på förvärvsarbete samt den därmed sammanhängande uppkomsten av arbetslöshet. Förhållanden som inte regleras av prisbildningsmeknismen ges stort utrymme. För att förklara regionala skillnader i förvärvsintensitet för individer med likartad bakgrund beträffande kön, ålder och yrkesutbildning, måste arbets-, rese- och barnpassningsmöjligheter uppmärksammas vid sidan av inkomstförhållanden.

[1] Någon systematisk genomgång ges därför inte nu av de i och för sig intressanta regionala skillnaderna beträffande utbildning, inkomster, hälsa och konsumtionsstruktur. Data över dessa förhållanden återfinns bl.a. i kapitel 3.

I den internationella debatten har det framhållits att den hittillsvarande arbetsmarknadsanalysen baserats på ett alltför statiskt betraktelsesätt. Man har inte fångat upp flödena på arbetsmarknaden. Det har hävdats att det karaktäristiska för arbetsmarknaden är den ständiga sökprocessen, som får de arbetssökande och de lediga platserna att passa ihop. HLV analyserar hur detta kan gå till på de lokala arbetsmarknaderna. Samspelet mellan utbudet av och efterfrågan på arbetsinsatser betraktas som ett samspel mellan krav och erbjudanden från parterna på arbetsmarknaden. Informationsproblem påverkar sökprocessernas varaktighet. Då information om krav och erbjudanden finns, men ej passar existerar vad som kan kallas ett matchningsproblem.

De delvis nya kraven på den svenska arbetsmarknadens uppbyggnad ställer stora anspråk på utformningen av de grundläggande teorierna. I den vidareutveckling av arbetsmarknadsteorierna som nu pågår måste även sambanden mellan utbudet av sysselsättningstillfällen på lokala arbetsmarknader och deras tillgänglighet för enskilda individer beaktas. Teorierna måste emellertid också behandla arbetsfördelningsfrågan. Ökad förvärvsintensitet för kvinnor hör till de förändringar som medför nya former för arbetsfördelningen. Relationerna mellan hemarbete och industriell produktion diskuteras i rapporten och i några av dess bilagor. HLV anser det väsentligt att ökad forskning kring dessa omställningsprocesser i samhället kommer till stånd.

I den regionalpolitiska debatten har förutsättningarna för att ordna arbete för den utbildade ungdomen och kvinnorna fått stor uppmärksamhet. I kapitel 4 mäts möjligheterna att realisera ett önskat yrkesval. Många yrkeskategorier finns endast representerade i vissa ortstyper. Det kan vidare råda strukturella obalanser som påverkar möjligheterna att realisera yrkesvalet. Det väsentliga är emellertid att även om utbud och efterfrågan är i balans på en lokal arbetsmarknad så är det ofta svårt att realisera ett önskat yrkesval. Orsaken till detta är att det lätt uppstår tillfälliga jämviktsbrister. På små lokala arbetsmarknader blir därmed möjligheterna att få arbete starkt begränsade för de flesta yrkesgrupper. De ortstypiska förhållandena påverkar därmed även arbetslösheten. I såväl den svenska som den internationella debatten om sökarbetslösheten uppmärksammas mer sällan att den till en del uppstår som en följd av lokala arbetsmarknadsförhållanden. Den förväntade arbetslöshetstiden skiljer sig sålunda kraftigt mellan olikstora orter. Orter med lång förväntad arbetslöshetstid drabbas ofta av utflyttning. Den registrerade genomsnittliga arbetslöshetstiden blir därigenom, som framhålls ovan, likartad i olika ortstyper.

Den långvariga arbetslöshetstiden har en helt annan karaktär än den kortvariga. Den senare gäller till en del tiden för inträde på arbetsmarknaden i och för anställning. Den i rapporten diskuterade sökarbetslösheten gäller bl. a. dem som söker arbete för första gången. Den långvariga arbetslöshetstiden måste tillmätas stor betydelse som en indikator på dåliga förhållanden på lokala arbetsmarknader. I kapitel 4 framgår att ju mindre de lokala arbetsmarknaderna är, desto större är andelen långvarigt arbetslösa kvinnor. Dessa fakta stämmer med teorierna för sökprocesser

och tillfälliga jämviktsbrister på lokala arbetsmarknader. Förhållandena stämmer även med de i kapitel 7 redovisade attityderna till arbetsmarknadsförhållandena i olika ortstyper.

Förutom tillgången till arbete framhålls i HLV:s rapport att servicetillgången är en viktig komponent i de ortsbundna levnadsvillkoren. Även om tillgången till kvalificerad service ökat under den senaste femårsperioden kvarstår betydande skillnader mellan olika delar av landet. HLV har följt upp de servicestudier som redovisas i Urbaniseringen i Sverige, SOU 1970:14. Uppföljningen visar att Norrlands inland alltjämt har låga värden då tillgången på läkare, tandläkare, viss skolutbildning och bibliotek jämförs med befolkningsunderlaget. Studien skall ses som ett exempel på hur mätningar av levnadsvillkoren kan gå till i praktiken. Urvalet av variabler baseras på en bedömning av vilka variabler som kan komma i fråga för samhällspolitiska åtgärder. Flera alternativa uppsättningar av komponenter är givetvis möjliga. I kapitel 5 redovisas ett exempel på ett svenskt välfärdslandskap. I detta ställs frågan hur förhållandena ser ut om alla medboragare skall kunna konsumera lika mycket kvalificerad service oavsett inkomster, bostadsort osv. Det förutsätts därvid att en del av befolkningen i områden med litet utbud reser till och tillgodogör sig service i områden med ett i förhållande till folkmängden stort utbud. Resultaten för enskilda tätorter sammanvägs till värden för större områden, som ungefär motsvarar lokala tätortssystem. Med 1968 års servicekrav har denna tillgänglighet förbättrats med ca 30 % fram till år 1972. Utbudet har fått en lokalisering som i större utsträckning än tidigare följer befolkningsfördelningen.

De studier av individernas inställning till serviceförhållanden på lokal nivå som redovisas i kapitel 7 visar att kraven på service är större i stora orter än i små. En förklaring kan här vara att kommunernas ekonomiska läge är mera överblickbart för de enskilda hushållen i små kommuner. Kartläggningar av tillgången till service visar närmast att befolkningen i kommuner med stort befolkningsunderlag har höga värden. Detta visas också i välfärdslandskapen. Attitydstudier kan således endast användas som ett bland flera underlag för en ortssystempolitik. HLV ser det som angeläget att forskningen kring attitydmätningar fördjupas. Redan resultaten i kapitel 7 visar att den negativa inställningen till den kommunala servicen i exempelvis storstäderna inte åtföljs av någon villighet att betala för ytterligare service, t. ex. i form av ökade skatter. Attitydstudier torde främst ge utbyte för utformningen av politiken om de gäller någorlunda realistiska valsituationer.

I detta sammanhang måste man beakta den offentliga sektorns allt mer ökade förutsättningar att genom sitt lokaliseringsval styra den regionala utvecklingen och bygga upp levnadsmiljöer för hushållen. Möjligheterna att påverka levnadsvillkoren ökar i och med att den ortsbundna servicen byggs ut. Studier av sambandet mellan levnadsvillkoren och den offentliga sektorns åtgärder är således ett ämne som i framtiden bör bli föremål för tvärvetenskaplig forskning.

I Sverige finns över tusen tätorter med mindre än tusen invånare. Nästan alla dessa har för liten befolkning för att erbjuda en bred tillgång

till tjänster eller en varierande sysselsättning. De boende i dessa små bebyggelseenheter måste resa till andra tätorter för att trygga behoven av arbete och service. En ökande dygnspendling har kännetecknat efterkrigstiden, då bilismen slagit igenom. Utvidgningarna av individernas dagliga aktivitetsfält minskar därmed behovet av flyttningar. HLV beskriver i tidigare kapitel hur förflyttningsmöjligheterna gestaltar sig för bilister och övriga i olika ortstyper. Som framgår av flera bidrag till rapporten har forskningen kring hur skilda hushållstyper kan fungera i olika ortstyper utvecklats avsevärt under senare tid. Materialet ger underlag för bedömningar av vilken bebyggelsestruktur som skall eftersträvas om olika samhällspolitiska mål skall uppnås. I detta sammanfattningskapitel diskuteras fortsättningsvis med hjälp av några exempel hur ortsystemet kan utformas om mål beträffande arbetsmarknad, service och miljö skall nås. Framställningen inleds med den beskrivning av vårt ortssystems historiska utveckling. Vidare diskuteras strukturdrag som påverkar ortssystemets fortsatta utveckling. Avslutningsvis sammanfattas HLV:s bedömning av hur forskningen på området bör fortsätta.

9.2 Ortssystemets förändringar i ett historiskt perspektiv

Det är till stora delar obekant hur befolkningen före detta århundrade brukade förflytta sig för att nå arbete och service. Det är dock rimligt att anta att, som figur 4:11 schematiskt visar, en mycket stor del av de vardagliga bestyren kunde klaras inom ett område som låg närmare än 10 km från bostaden. Det som ur hushållets synpunkt upplevdes som en ort för 100 år sedan omfattade ett betydligt mindre geografiskt område än vad dagens ortsbegrepp avser. Även den enskilda husgruppen eller tätorten har för dagens bilburna befolkning en annan innebörd än för tidigare generationer. En funktionell definition på en ort måste anpassas till de rådande rörelsemöjligheterna. Den lokala tätortsgrupp som kan nås under dagen blir därmed en naturlig minsta enhet i det nationella ortssystemet. Exempel på två schablonmässigt avgränsade lokala tätortssystem redovisas i figur 9:1. Orterna skall ses som exempel på svenska typorter. I det följande diskuteras hur befolkningsfördelningen mellan orterna i landets ortssystem förändrats då hänsyn tas till de förlättrade förflyttningsmöjligheterna i dygnsperspektivet. Orternas geografska utbredning förutsätts därvid ha ökat i och med att radien på det dagliga rörelsefältet har ökat.

9.2.1 *Förändringar i befolkningsfördelningen och arbetsfördelningen*

Den ökade rörligheten bör, enligt det synsätt som utvecklas i rapporten, ingå som en analyskomponent då befolkningsutvecklingen i de lokala tätortssystemen skall förklaras. Som framgår av figur 9:2 har vissa

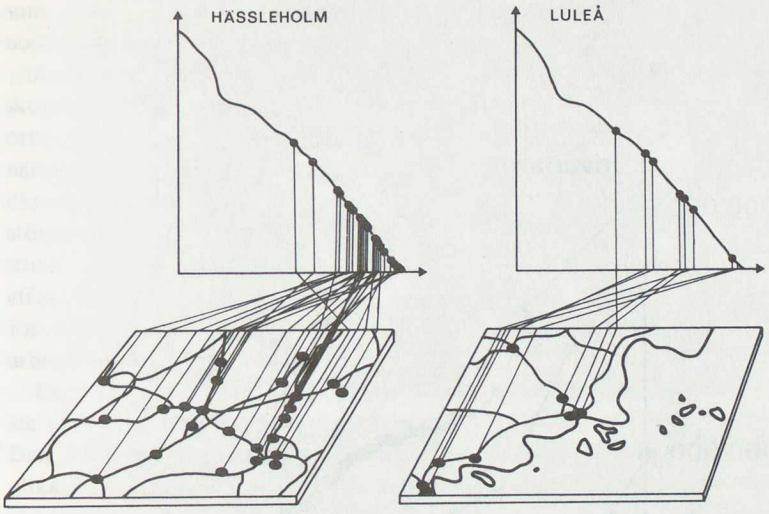

Figur 9:1 Lokala tätortssystem. Grafisk representation av två lokala tätortssystem i rang-storlek-diagram och på kartor.

förändringar förekommit i proportionerna mellan de 50 största lokala tätortssystemen eller orterna under de senaste 100 åren. Det är dock likheterna i proportionerna som är mest iögonfallande. Även om antalet invånare i orterna har tiodubblats – när hänsyn tas till den ökande rörligheten – är den största orten fortfarande ungefär dubbelt så stor som den nästa största och tio gånger så stor som den tionde orten i rang. För närvarande har orter med mellan 50 000 och 100 000 invånare den största relativa tillväxten. Mycket små orter befinner sig på tillbakagång vilket tidigare inte var fallet. En allt större del av befolkningen lever i stora orter.

Ny teknik och nya former för arbetsfördelning medförde att hälften av de förvärvsarbetande redan år 1900 var sysselsatta inom industri och service. Siffran ligger nu omkring 95 %. Servicesektorn svarar för hela ökningen. Produktionsförändringar går betydligt fortare att genomföra än förändringar i bebyggelsestrukturen. På medellång sikt tycks det därför nästan alltid vara ett gap mellan utbudet av förvärvsmöjligheter och befolkningens efterfrågan på dessa inom lokala arbetsmarknader. Ofta är dessa gap till nackdel för hushållen. Många små serviceorter är exempelvis lokaliserade ensligt på landsbygden där de tidigare kunde betjäna en jordbrukarbefolkning som numera har flyttat från bygden. De spridda servicetätorterna var liksom storstäderna nödvändig ur transportekonomisk synpunkt när de tekniska begränsningarna inte tillät rörelser av varor och människor över långa avstånd. Fortfarande erbjuder tät bebyggelse fördelar av detta slag.

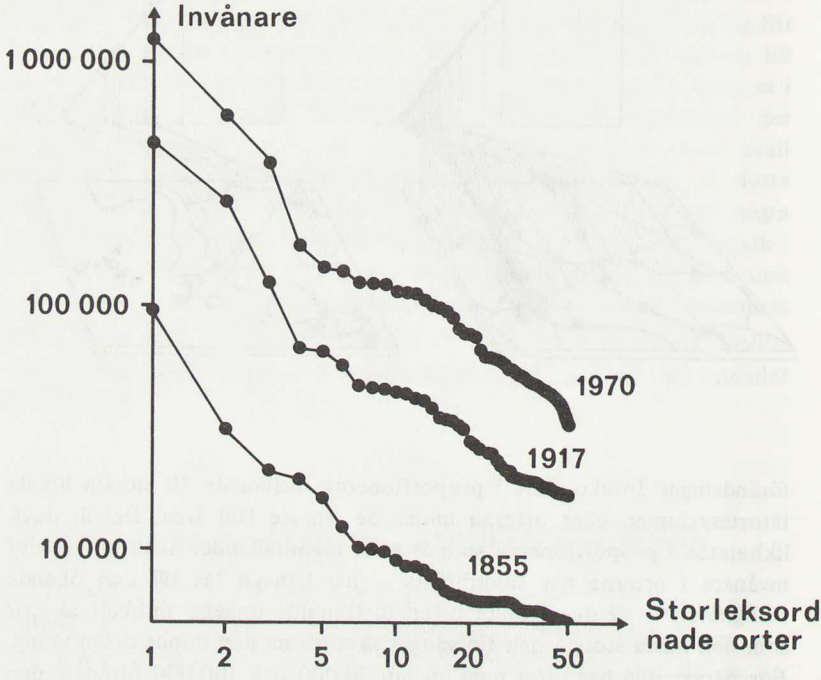

Figur 9:2 Sveriges 50 största orter åren 1855, 1917 och 1970.

Anm.: Beräkningarna utgår från att orternas geografiska omfattning förändrats i och med den ökande rörligheten i samhället, se figur 4:11. Orterna har rangordnats efter storlek längs den horisontella axeln så att den största orten har nummer 1.

Källa: Förhållandena åren 1855 och 1917 har beräknats ur S. Nordbeck och B. Rystedt, Computer cartography, Lund 1972. Uppgifterna år 1970 har beräknats från O. Hedbom och G. Norling, Befolkningens fördelning 1970 i Sverige, prickkarta.

9.2.2. *Strukturdrag som påverkar ortssystemets utveckling*

På flera ställen i HLV:s rapport argumenteras för att de ortsbundna förhållandena får ökad betydelse för hushållens levnadsvillkor. Genom att flytta till orter med bättre arbetsmarknad och service förbättrar hushållen några av de komponenter som ofta bedöms viktiga för hushållens välfärd. Det finns därför mycket som tyder på att glesbygderna och de mindre orterna även i forsättningen kommer att få vidkännas nettoutflyttning och befolkningsminskning. Det finns fler strukturdrag

som pekar på en fortsatt befolkningscentration till större orter, dock ej nödvändigtvis till de allra största.

Arbetskraftsbehovet förväntas minska ytterligare inom jord- och skogsbruk. Industrin omfördelas visserligen till förmån för de mindre orterna men den tycks ha stagnerat sysselsättningsmässigt. Servicenäringarna svarar nästan ensamma för tillskottet av arbetsplatser. En ökning och differentiering av tjänsteutbudet passar bättre ihop med de större befolkningsunderlagen än med glesbygd och småorter – åtminstone med nuvarande arbetsorganisation. Önskemål om förbättrad effektivitet i produktionen och därmed höjd materiell levnadsstandard för hushållen medför obestridligen att fortsatta omlokaliseringar av arbetsplatser och bebyggelse är sannolika.

Det framgår av kapitel 4 att 300 000 nya arbetsplatser behöver skapas för att sysselsättningen totalt i riket skall komma upp i Stockholms nivå. Den dolda arbetslösheten existerar parallellt med ökad efterfrågan på olika områden, t. ex. hälsovården och skolan. En eventuell ny kraftig expansion av den offentliga sektorn kommer i första hand att kanaliseras till större orter och storstäderna.

I orter med sämre arbetsmarknadsförhållanden finns tendenser hos ungdomen att välja lång utbildning. I rapporten visas att sannolikheten för att få arbete omedelbart efter avslutad utbildning är låg i de flesta ortstyper. Om den förväntade arbetslöshetstiden blir lång föredrar många att flytta. I viss utsträckning torde de senare återvända till utbildningsorten. Någon definitiv slutsats om samband mellan utbildning och flyttning är därför svår att dra. Det finns ännu fler faktorer som talar för en fortsatt urbanisering. Det finns även en rad faktorer som talar eller verkar för en mer spridd befolkningsfördelning. Kortare arbetstid kan vara ett sådant förhållande. En osäker faktor i sammanhanget är den forsatta utvecklingen av hushållens reserörlighet. Billigare energi kan betyda att hushållen kan utvidga de dagliga aktivitetsfälten ytterligare och därmed förbättra sina levnadsvillkor. Dyrare bilism kan å andra sidan medföra att en del av den nuvarande pendlingen ersätts av flyttningar. Förhållandena rör dock i första hand den interna bebyggelsestrukturen inom en lokal arbetsmarknad.

9.3 Ortssystemet i ett framtidsperspektiv. De allmänna utvecklingsmålen och ortssystemets förmåga att bilda ram för dem.

Mycket talar för att debatten om ortssystemets utformning kommer att fortsätta under de närmaste decennierna. Den förväntade långsamma befolkningsökningen, enligt vissa beräkningar mindre än en procent per år fram till år 1990, innebär att de problem kommer att bestå, som har att göra med den låga befolkningstätheten. De ovan nämnda strukturdragen gör det angeläget att motverka både de utvecklingsriktningar som ter sig mindre önskvärda och de svagheter som bosättningsmönstret har.

Det är givet att mål för orssystemets utbyggnad måste diskuteras med utgångspunkt från det nuvarande bosättningsmönstret. Endast modifie-

ringar är möjliga med tanke på den långsamma befolkningstillväxten och vår inställning till snabba och drastiska omställningar. Med dessa utgångspunkter kan bebyggelsestrukturen även ses som en restriktion för den nationella politiken. Alla nationella mål som formuleras av regering och riksdag kan i pricip ges en regionalpolitisk tolkning oavsett vilken typ av välfärdspolitik, social politik, kulturpolitik eller ekonomisk politik de rör.[1] Den av riksdagen år 1972 antagna planen för utvecklingen av den regionala strukturen kan betraktas som en geografisk sammanvägning av målen för samhällsutvecklingen. För att prioritera mellan olika mål kan det vara av värde att renodla de krav som dessa ställer på ortssystemet. Som ett första steg i en sådan analys diskuteras i det följande några allmänna krav på avvägningen mellan små och stora orter. I de kortare tidsperspektiven, veckan eller dygnet, är främst den närmaste omgivningen av betydelse för hushållens levnadsvillkor. Möjligheterna för hushållen att tillgodose mål för exempelvis arbete och service ägnas därför uppmärksamhet senare i kapitlet.

I prop. 1972: 111 kan utläsas mål för arbetsmarknadens kvaliteter. De framtida lokala arbetsmarknaderna får exempelvis inte ha en ensidig branschsammansättning då de bör klara vissa konjunktur- och strukturbetingade påfrestningar. I den av riksdagen antagna planen för den regionala utvecklingen sägs att primära centra bör kunna tillfredsställa vissa krav på arbetsmarknadena differentieringsgrad. Kommuner med minst 50–100 000 invånare svarar därmed mot den lägsta storleken på robusta arbetsmarknaderna i det framtida ortssystmet. Hushållen har också de senaste årtiondena huvudsakligen flyttat – och då avses nettoströmmarna – till kommuner av denna storlek.

Även den institutionaliserade servicen ställer ofta stora krav på befolkningsunderlag. Vissa former av service, t. ex. ungdoms- och vuxenskolor, måste lokaliseras nära bostäderna på grund av att de ofta utnyttjas dagligen. Andra former utnyttjas inte ofta men behöver finnas i närheten när de behövs. Brandskydd och olycksfallsavdelningar kan nämnas som exempel. Dessa närserviceanläggningar har ofta betydande fast kostnader som inte står i proportion till utnyttjandegraden. De kommer därför, med nuvarande teknologi, i första hand att finnas i orter med stort befolkningsunderlag.[1]

9.4 Utbyggd samverkan på regional nivå

Landets samlade resurser är spridda över cirka 1 800 tätorter och stora mellanliggande arealer. Vid alla bedömningar av hushållens tillgång till ortsbundna förhållanden måste man komma ihåg de aktuella dimension-

[1] Sambanden mellan allmänpolitiska mål och mål för utvecklingen i enskilda orter är någon gång direkta, t. ex. uttalanden från riksdagen att storstädernas tillväxt skall dämpas, men oftast indirekta.

[1] I SOU 1970:14 diskuterar T. Hägerstrand det rättvisa ortssystemet där antalet orter inte är fler än att de alla kan försörjas med kvalificerad service. Inte heller införs fler viktiga serviceformer än de som kan utnyttjas av hela befolkningen.

erna. Avståndet från Malmö till Kiruna är ungefär detsamma som från Malmö till Rom. En rimlig pendlingssträcka för en bilist är endast några mil.

För att tillgodose befolkningen i alla delar av landet med i första hand kvalificerad service är det allt viktigare att knyta samman orter på den regionala nivån. I veckoperspektivet behöver hushållen tillgång till regionalt betonad service såsom specialaffärer, kulturinstitutioner och vissa sjukvårdsinrättningar. I regionen är det även viktigt att man kan nå större fritidsområden.

För att öka tillgången till kvalificerad service krävs en utveckling i två steg. Det finns fortfarande en rad utbud som är exklusiva för de största städerna, framför allt för Stockholm. Det gäller att utjämna gapet mellan provinscentra och storstäder i detta avseende. Nästa steg är att låta dessa centra bli lätt åtkomliga för hushållen i de små orter som ligger utom räckhåll för daglig pendling.

Som ett led i införandet av en mer aktiv ortssystempolitik kan man räkna den regionala trafikplaneringen som syftar till att förse regionen med förbindelser, via kollektiva transportmedel, med den regionala servicen. Den fysiska riksplaneringen utgör ett annat exempel på hur samverkan byggs ut på den regionala nivån.

9.5 Framtida lokala tätortssystem

På samma sätt som det är viktigt att översätta de nationella målen till mål för det nationella ortssystemets utformning är det viktigt att på den lokala nivån följa upp vilka konsekvenser olika mål får för bebyggelsens utformning. För att belysa målkonflikter som då uppstår diskuteras som ett tankeexperiment i det följande hur olika mål för utbyggnaden av ett lokalt tätortssystem står i konflikt med varandra. För att renodla målkonflikterna och för att visa hur bebyggelsestrukturen skulle se ut om något mål prioriteras framför andra visas i det följande hur några alternativa lokala tätortssystem kan se ut.[1] Det är uppenbart att det i den regionala planeringen knappast kan bli aktuellt att på detta sätt prioritera ett visst mål. Analysen genomförs emellertid för att ange konsekvenserna av vissa handlingsprogram. Den genomförs också för att visa hur nuvarande lokala tätortssystemen skulle kunna klassificeras med avseende på levnadsvillkor. I det följande diskuteras några alternativ för utbyggnaden av lokala ortssystem. De skall uppfattas som extremer. Beskrivningstekniken visar likheter med den som är vanlig inom framtidsstudier.

Båda de i avsnitt 9.1 beskrivna lokala tätortssystemen karaktäriseras av gles yttre bebyggelse med äldre landsbygdsfastigheter och mindre tätorter i centralortens omland. En annan typort, ett mellanting mellan de tidigare, kan schematiskt åskådliggöras på det sätt som visas överst i figur

[1] Tekniken har tidigare kommit till användning i debatten om olika utbyggnadsalternativ. Häri kan diskussionen om den s.k. bandstadsprincipen nämnas liksom för- och nackdelar med stjärnformig utbyggnad av expansiva städer.

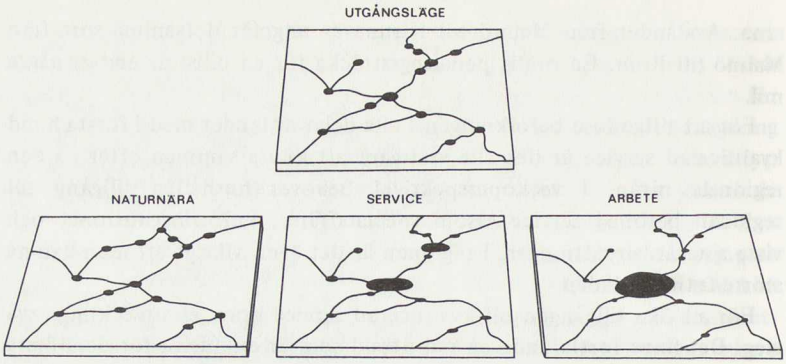

Figur 9:4. Utveckling enligt alternativa mål för expansion i ett lokalt tätortssystem.

9: 4. De tre alternativen utvecklas ur typorter av detta slag. I samma figur symboliseras alternativen i utbyggd form utan angivande av hur den successiva utbyggnaden skall ske. Tre alternativa tätortssystem diskuteras. De betecknas:

1. Det naturnära alternativet
2. Servicealternativet
3. Arbetsalternativet

9.5.1 *Det naturnära alternativet*

I ett renodlat *naturnära alternativ* för bebyggelsens utformning bör befolkningen lokaliseras till de delar av det lokala tätortssystemet, där möjligheterna att åstadkomma naturrik yttre boendemiljö är som störst. Det naturnära alternativet uppfyller viktiga kriterier som frihet från luftföroreningar, trafiksäker barnmiljö m. m. Alternativet innebär en satsning på de små tätorterna.

I det naturnära alternativet syftar man således till en decentraliserad tätortsstuktur. Tillväxten sker i små tätorter på stora avstånd från centralorten. Det är uppenbart att det naturnära alternativet ställer speciella krav på den övergripande strukturen i det lokala tätortssystemet. Det fordras exempelvis kollektiva kommunikationer som är betydligt mer omfattande än motsvarande för andra utbyggnadsalternativ. Därmed är säkerligen också infrastukturen dyrast i det naturnära alternativet. Bland fördelarna kan framhållas att de boende inte behöver kompensera sig för bristande yttre miljö genom ökat fritidsboende.

9.5.2 *Servicealternativet*

I ett renodlat *servicealternativ* kan naturförhållanden vara av mindre intresse och lokaliseringskriteriet är närhet till kommersiell och annan institutionaliserad service. I ett servicealternativ förtätas bebyggelsen i snabb takt. Det gäller att snabbt skapa befolkningsunderlag i en av de växande tätorterna i det lokala tätortssystemet.

Önskemål om närhet mellan hushållens bostäder och skilda serviceutbud kan formuleras på flera sätt. Kraven på lättillgänglighet kan gälla såväl enkla som kvalificerade former av service. Den begränsade geografiska utsträckningen av hushållens dagliga aktivitetsfält medför att serviceutbud och transportmöjligheter måste uppnå vissa värden. HLV visar i kapitel 6 hur vissa utbud av kvalificerad service ofta inte har större räckvidd än utbudstätorten och dess omedelbara omgivning. Servicetäckningen omfattar således i huvudsak endast dem som bor med utbudet inom sitt dagliga aktivitetsfält.

Liksom för arbete gäller att det är viktigt att nå en rad serviceutbud inom begränsad pendlingstid från bostaden. I avsnitt 6.2.2 visas med hjälp av räkneexempel vilken vikt närheten till service får för hushållens tidsanvändning. Utvecklingen i Sverige under efterkrigstiden har inneburit att pendlingsavstånden till en del serviceutbud har ökat, medan det har minskat i andra fall. Speciellt på skolans område har som bekant en kraftig utbyggnad ägt rum inom hushållens dagliga aktivtetsfält.

Hur ser då landets lokala tätortssystem ut om det klassificeras med avseende på service? Det s. k. välfärdslandskapet ger här en indikator för vissa utvalda serviceutbud. Orter som Boden, Umeå, Gävle, Falun, Örebro, Linköping kan liksom storstäderna klassificeras som servicenära beträffande den utvalda regionala servicen. Liknande välfärdskartor kan konstrueras för tillgång till lokal service och för bedömning av närhet till lokal service.

För majoriteten av befolkningen, som har begränsad lokal rörlighet, inriktas planeringen ofta på att skapa närhet till skolor, butiker, busshållplatser m. m. Förslag finns från statens planverk att man skall ha mindre än 500 m till service, exempelvis lekskolor, i nybyggda områden. Samlingslokaler, restauranger och närbutiker skall ligga ännu närmare bostaden. I en regionplan från Stockholm accepteras dock gångavstånd på 800–900 m till närmaste hållplats. Krav på storleken av serviceanordningar i bostadsområden, närhet till olika aktiviteter och skyddad trafik balanseras självfallet i praktiken mot att det också finns efterfrågan på eller andra marknära bostäder när nya bostadsområden planeras. I det extrema servicealternativet, se figur 9:4 låter vi dock förutsättningarna endast medge att två bebyggelseenheter skapas i det lokala tätortssystemet. Talet två motiveras av att servicens delbarhet och befolkningsunderlaget tillåter precis två bebyggelsegrupper. Det gäller således att kanalisera hela tillväxten till en större tätort utanför centralorten så att ytterligare någon ort snabbt kan förses med egen institutionaliserad service. Paralleller kan här dras till Torsten Hägerstrans analys av det rättvisa ortssystemet i SOU 1970:14.

9.5.3 *Arbetsalternativet*

De avgörande skillnaderna i de ortsbundna levnadsvillkoren hänger samman med de lokala arbetsmarknadernas utbud av arbete. Samhällets nuvarande möjligheter att påverka arbetsplatsernas lokalisering till olika orter är begränsade.

Det tredje renodlade alternativet visar vad *korta avstånd mellan bostad och arbete* skulle betyda för utbyggnaden av det lokala tätortssystemet. Nya bebyggelseenheter vid den största ortens råmarksgräns bör då ta emot en stor del av befolkningstillväxten. Förutsättningarna är att arbetsplatserna ursprungligen finns i den största tätorten.

Som framgår av kapitel 4 finns exempel på mål för arbetsmarknadens kvaliteter i prop. 1972: 111 om regionalpolitiska handlingsprogram m. m. Utgår man från att en ort skall fungera som en enda geografisk arbetsmarknad, medför det att ortens fysiska storlek inte får vara större än att transportteknologin tillåter hushållen att relativt fritt välja bostads- och arbetsplatslokalisering inom orten. Ställs kravet på att den lokala arbetsmarknaden bör klara konjunktur- och strukturbetingade påfrestningar på ekonomin, medför det att branschsammansättningen inte får vara för ensidig. Yrkesvalsmöjligheternas betydelse i olika orter ökar, när mål uppställs för kvinnornas medverkan på arbetsmarknaden.

En stor del av de förvärvsarbetande har tillgång till bil. Den generella avgränsningen av lokala arbetsmarknadsförhållanden i olika delar av landet, som används av HLV i kapitel 4, baseras på bilisternas förlighet. När det blir allt vanligare att kvinnor förvärvsarbetar, ställs många gånger krav på två personbilar i hushållen, för att de skall ha möjligheter att välja arbetsplats inom vida aktivitetsfält. Deltidsarbetande hushållsmedlemmer är ofta i praktiken hänvisade till kollektiva transportmedel för att nå sitt arbete, på grund av att den heltidsarbetande nyttjar bilen. Som regel är det kvinnor som på detta sätt får sina aktivitetsfält begränsade. Större grupper av icke-lättrörliga, handikappade m. fl. på arbetsmarknaden innebär ytterligare krav på en nyansering av den lokala arbetsmarknadens geografiska utsträckning. De dagliga potentiella aktivitetsfälten för skilda grupper av individer bör avgränsas med stor hänsyn till de lokala transportförhållandena. Formuleringar av mål för de lokala arbetsmarknaderna kan härigenom integreras med mål för exempelvis kommunikationsmöjligheter i olika ortstyper.

9.5.4 *Utvärdering av alternativen*

De ovan beskrivna utvecklingsalternativen avser att tjäna som underlag för en diskussion om ortssystemet och dess delar. Motivet för att redogöra för rapportens innehåll i form av utvecklingsalternativ är att det inte är möjligt att ge ett enda mått på orternas levnadsvillkor. Uppenbart är att varje mål ställer speciella krav på levnadsvillkoren och därmed på bebyggelsestrukturens utformning. För att t. ex. nedbringa pendlingen till låga värden krävs koncentrerat boende invid arbetsplatserna. Beredskapspolitiska och liknande motiv kan dock medföra helt andra krav på bebyggelsestrukturen.

Det är vidare uppenbart att varje renodlat utvecklingsalternativ har sina för- och nackdelar för olika grupper av hushåll eller för olika hushållsmedlemmar.[1] För exempelvis förvärvsarbetande vuxna i barn-

[1] Att skapa jämlikhet mellan hushållsmedlemmarna i varje särskilt avseende är – precis som lika levnadsvillkor i olika orter – en logisk omöjlighet. Vaje likhet i ett avseende brukar omöjliggöra likheter i andra avseenden. Utvärderingen av alternativen kan i bästa fall resultera i likvärda villkor.

familjer utan tillgång till bil betyder arbetsalternativet i föregående avsnitt att de sannolikt får möjlighet att snabbt ta sig till och från arbetet till fots, per cykel eller buss. Samvarotiden i hemmet kan utsträckas. Det blir mer tid över för fritidsverksamheter. Liksom i servicealternativet krävs dock mer kompakt bebyggelse för att avstånden skall bli korta. Det krävs dock viss pendling. Vid snabb utbyggnad uppstår lätt segregeringsproblem av den typ som behandlas i kapitel 5. Det naturnära alternativet bygger på en utbyggnad av befintliga tätorter och byar. God markkontakt kan erhållas för flertalet bostäder. Kommunikationssvårigheter uppstår dock för den billösa delen av befolkningen. Även om arbets- och skolresor kan ordnas, finns risk för tidsmässiga matchningsproblem av den typ som behandlas av Bo Lenntorp i bilaga 2.

Analyserna i HLV:s rapport visar att landets kommuner kan karaktäriseras efter hur nära de ligger det naturnära alternativet, servicealternativet eller arbetsmarknadsalternativet. För att illustrera detta kan figur 4:18 utnyttjas. Där visas med exempel från 6 kommuner arbetsmarknadens jämviktsområden kring orter med fler förvärvstillfällen än potentiellt arbetsföra. Uppvidinge kommun i Kronobergs län skulle med det här presenterade betraktelsesättet närmast kunna karaktäriseras som en med många små naturnära tätorter. Om arbetsmarknadsmål skulle prioriters, kan en viss koncentration av arbetsplatser och bebyggelse till någon av tätorterna vara motiverad för att uppnå en större lokal arbetsmarknad för fler grupper av sådana som önskar arbete. Som framhålls i rapporten kan viss omflyttning och arbetslöshet därmed undvikas.

Gimo kommun i norra Uppland har få lokala jämviktsområden på arbetsmarknaden. Kommunen ligger därmed närmare arbetsmarknadsalternativet även om bebyggelsen är spridd. Beträffande servicealternativet kan framhållas att de karteringar som genomfördes i samband 1962 års kommunreform, syftade till att ge så god överensstämmelse som möjligt mellan centralorternas serviceomland och de nya kommungränserna.

Den kanske viktigaste aspekten på de olika alternativen är hur de passar in i ett nationellt sammanhang. I ett samhälle, som har låg befolkningstillväxt, måste en utveckling i ett lokalt tätortssystem antingen utgöra en intern omfördelning av befolkningen eller en utveckling på andra orters bekostnad. Det framgår vidare att nuvarande och framtida vägar, kommunikationer, VA-system och telesystem måste bli dyrare i det naturnära alternativet med en decentraliserad bebyggelsestruktur. Enkla kalkyler visar att de dagliga resorna blir dubbelt eller flerdubbelt så omfattande, mätt i personkilometer, i det naturnära alternativet. Effekterna på hushållens tidsbudget, samhällets arbetsfördelning och energitillgångarna blir därmed betydande.[1] För närvarande

[1] Som framhålls i utvecklingsplan för Uppsala kommunblock, behöver ett sådant argument inte betyda, att den kompakta bebyggelsen är bäst. I detta alternativ kan behoven av ökat fritidsboende medföra ännu större krav på en decentraliserad infrastruktur i områden, där fritidsbyar växer fram. Man framhåller, att sådan på sikt kan bli ännu dyrare.

gynnas en decentraliserad bebyggelseexpansion genom att kostnaderna för de långa arbetsresorna kan dras av på deklarationen. Med ändrade regler för beskattning av exempelvis egna hem och arbetsresor har samhället möjligheter att, inom ramen för det fria bostadsvalet, gynna ena eller andra formen av tillväxt i de lokala tätortssystemen. Planeringen på kommunal nivå har helt andra möjligheter att påverka bebyggelsestrukturen och befolkningsutvecklingen än vad den statliga politiken har på regional eller nationell nivå. Det är den offentliga sektorn som har möjligheter att anpassa den övergripande strukturen efter utvecklingen av hushållens bostadsreferenser. Det är även den offentliga sektorn som har kontroll över tätortssystemets utveckling i stort.

På lång sikt får hushållens preferenser via det politiska systemet genomslagskraft i ortssystemets utveckling. Målkonflikterna är dock svåra att lösa. Informationen och kunskaperna om orsaksförhållanden är ofta inte tillräckliga. Vidare förändras hushållens önskemål kontinuerligt, vilket gör att planerna för de lokala tätortssystemens utveckling med jämna mellanrum måste revideras. Förändringarna i olika orters utveckling sker parallellt med förändringar i en rad andra förutsättningar för hushållens välfärd. Som en följd av detta, måste flera förhållanden analyseras simultant vid utvärderingar av framtida ortstyper. Detta gäller vare sig bedömningar sker som olika framskrivningar av viktigare trender eller som prognoser för ett framtida ortssystem.

Inte bara de lokala tätortssystemens interna bebyggelsestruktur utan även det sammanlagda befolkningsunderlaget måste givetvis beaktas i dessa sammanhang. HLV har på olika sätt i rapporten belyst hur viktiga komponenter i levnadsvillkoren varierar med ortstyp och befolkningsunderlag. Sammanfattningsvis kan konstateras att mål för arbetsmarknad och kvalificerad service ofta kräver en minimibefolkning på cirka 100 000 invånare för att de skall kunna uppfyllas. Nyttan av tillväxten avtar således med ortsstorleken när endast arbete och service prioriteras. Önskemålet om en naturnära bebyggelse är lätta att uppfylla i orter av de flesta storlekar. Det är endast i storstäderna som starka planeringsinsatser behövs för att trygga rimliga krav på naturnärhet.

För att nå målen för regionalpolitiken kan det vara nödvändigt att bilda tätortssystem av närliggande tätorter både för bilister och övriga trafikantgrupper. I ERU:s betänkande, Orter i regional samverkan, skissas hur företagen delvis med existerande företagsstruktur kan ersätta nuvarande och framtida stordriftsfördelar med smådrift och stororganisation. Genom bättre kommunikationer mellan lokala tätortssystem erhåller hushållen på motsvarande sätt större arbets- och servicemarknader inom ramen för den nuvarande bebyggelsestrukturen.

9.6 Fortsatt forsknings- och utredningsverksamhet

I prop. 1972:111 framhålls att det är angeläget att forskningS- och utredningsarbetet om befolkningens levnadsförhållanden i olika ortstyper får fortsätta. Avsikten är att förbättrade kunskaper om de enskilda

människornas behov och önskemål skall kunna ligga till grund för den fortsatta utformningen av regionalpolitiken. Genom forskarinsatser kan en framförhållning skapas i samhällsplaneringen. Även uppföljningsstudier av vad olika samhällsåtgärder betyder för levnadsvillkoren bör enligt HLV:s mening omfattas i det fortsatta forskningsarbetet.

Vid en rad universitetsinstitutioner och forskningsinstitut pågår för närvarande forskning kring befolkningens levnadsförhållanden. Forskningen kring människa och miljö berör sociala, medicinska, ekonomiska och etiska aspekter. HLV ser det som angeläget att den tillämpade forskningen på välfärdspolitikens område inriktas på sådana delar som inom en relativt snar framtid kan bli föremål för politiska insatser. Fortsatt metodutveckling på tidsstudiernas område är exempel på detta. Med ökad information om tidsanvändning och tidsorganisation i olika lokala tätortssystem kan konkreta åtgärder vidtas för att skapa en rättvis fördelning av välfärden. Redan i HLV:s nu avslutade etapp har betydande landvinningar nåtts i metodutvecklingsarbetet.

Som framgår av Torsten Hägerstrands bidrag i bilaga 2 och av hela HLV-rapporten måste de ortsbundna förhållandena beaktas vid uppföljningar av välfärdsutvecklingen. Det finns starka skäl för att utveckla kartläggningar med hjälp av lägesbestämda data. Det fortsatta arbetet med koordinattekniken och koordinatsatta data utgör således ett viktigt inslag i forskningen om boendemiljön. Data som är baserade på administrativa områden har i dessa sammanhang ofta ett begränsat värde. En rad miljöfaktorer, såsom luft-, vatten-, buller- och trafikförhållanden bör med hjälp av koordinattekniken kunna ställas samman med uppgifter om utbud av arbetsplatser och service och med data över bostads- och inkomstförhållanden. En integrering av underlaget för fysisk och ekonomisk planering kan härmed erhållas. Miljöfaktorer bör även studeras med utgångspunkt från vilka effekter de haft på befolkningens hälsotillstånd. I bilaga 3 utvecklar Gösta Carlsson dessa synpunkter närmare.

Enligt HLV:s uppfattning finns det även anledning att stimulera forskning kring mer grundläggande samhällsorganisatoriska frågor. Hit räknas arbetstidens längd och förläggning. Arbetsfördelningen mellan individer av olika kön och i olika åldrar kan också inräknas. Bland de viktigaste uppgifterna är därvid att analysera effekter på välståndsutvecklingen vid en fortsatt snabb expansion för tjänstesektorn. Både stordrifts- och smådriftsfördelar inom tjänstesektorn behöver studeras. De samhällsorganisatoriska frågeställningarna gäller också valet av teknik och arbetskraft. På samma sätt som levnadsvillkoren hänger samman med ortsbundna och personbundna förhållanden är arbetsprestationerna beroende av både yttre tekniska och organisatoriska förhållanden och personbundna yrkesfärdigheter. En viktig fråga är därför hur tekniken skall byggas upp och organiseras samt hur utbildningen skall bedrivas.

HLV vill i dessa sammanhang erinra om arbetet inom andra arbetsgrupper under ERU. I SOU 1974:3 och SOU 1974:4 redovisas produktionskostnads- och prognosgruppernas bedömningar av inriktningen av fortsatta forskningsansträngningar på dessa områden. Behovet av en både sektoriellt och geografiskt samordnad ansats för den nationella

fördelningen av befolkning och resurser som påverkar deras levnadsvillkor på olika orter är ett genomgående tema i föreliggande rapport. En mera systematisk genomgång av de sektoriella målens och medlens inverkan på orternas utveckling kan härvid ge ökade möjligheter att uppnå önskvärda betingelser för hushållens levnadsvillkor i framtiden. Dessa förhållanden beaktar självfallet även näringslivets produktionsförutsättningar[1] som tidigare i hög grad styrt utvecklingen.

Den regionala fördelningen av vad som kan kallas utbildningskapitlet eller humankapitalet är i stor utsträckning okänd. Samtidigt är det uppenbart att dess fördelning har stor betydelse för olika orters utvecklingsbetingelser. Enligt HLV:s mening är det möjligt att studera hur utbildningskapitalet successivt byggs upp och sprids då bl. a. skolreformer och befolkningsomflyttningar äger rum. Att detta kapitalbestånd har betydelse för bosättningsmiljön och för produktionsförutsättningarna i olika regiontyper är uppenbart. Det har också stor betydelse då flyttningsmönster skall förklaras. Med ökad specialisering och förlängd utbildningstid följer att det blir allt svårare att skapa jämvikt på lokala arbetsmarknader för enskilda yrkeskategorier. För att finna lösningar på detta problem blir det nödvändigt att ägna utbildningskapitalets regionala fördelning allt större uppmärksamhet.

Hittills genomförda mätningar av individernas önskemål om boendemiljö visar att enskilda medborgares attityder ofta är starkt beroende av deras nuvarande levnadsvillkor. För att utvärdera attitydundersökningarnas resultat krävs ofta att de kombineras med resultat från kartläggningar av de faktiska förhållandena. Enligt HLV:s uppfattning bör metoder för att kombinera olika ansatser kunna utvecklas. Studier av sambandet mellan det faktiska beteendet och de villkor som inramar detta intar därvid en central plats.

[1] Se SOU 1974:3.

Bilaga 2 Ortssystem och levnadsvillkor

– bidrag av Torsten Hägerstrand, Solveig Mårtensson, Bo Lenntorp, Marica Jenstav och Erik Wallin

Ur innehållet

- ☐ Det tidsgeografiska samhällspartituret
- ☐ Tidslägesprofiler för ett urval av orter
- ☐ Bilismens roll i hushållens vardagsliv
- ☐ Kulturkön i olika orter
- ☐ Yrkeskarriärer i ortssystemet

1 Samhällsorganisation i tidsgeografiskt perspektiv

– av *Torsten Hägerstrand* och *Bo Lenntorp*

1.1 Inledning

De studier, som kortfattat redovisas i följande kapitel, avser att belysa vissa sidor av befolkningens levnadsvillkor i ett antal svenska regioner av olika typ. Tonvikten läggs dock inte så mycket vid de valda regionernas speciella förhållanden som vid sättet att se på relationerna mellan individen och hans samhälleliga omgivning. De olika avsnitten utgör tillämpningar av en mer omfattande begreppsmodell,vilken på sikt syftar till att fördjupa förståelsen av de sociala, tekniska, ekonomiska och naturgivna företeelsernas materiella samexistens med särskild hänsyn till individens handlingsmöjligheter. Inledningsvis och som en bakgrund skall begreppsmodellen beskrivas i de huvuddrag som är av störst intresse för de efterföljande empiriska redovisningarna.

Redan från början bör det strykas under att ansatsen bryter med den dominerande typen av samhällsundersökningar. Vi avstår i stort sett från att beskriva och tolka *observerat* beteende. I stället har vi valt att försöka arbeta oss fram i omvänd rikning genom att kartlägga de *begränsningar* som ligger omkring olika aktörers handlingsfrihet. Grundtanken är att man kan uppfatta de handlingsmöjligheter en aktör har i ett visst ögonblick som en alternativmängd vars omfattning bestäms av hans egna och omgivningens kombinerade egenskaper. Handlingsbegränsningarna är naturligtvis av många olika slag. Om man tänker sig att man lägger handlingsbegränsningarna, som de tar sig uttryck inom livsområde efter livsområde, över varandra, får man till slut kvar det snitt inom vilket aktören kan anses ha ett fritt val. Hans observerbara val, hans beteende, kommer att ligga någonstans inom detta öppna område men det är i förväg omöjligt att säga exakt var. Det beror uteslutande på aktörens sätt att värdera de konsekvenser som han ser.

Den öppna alternativmängden är givetvis inte någonting statiskt. Den förändras med tiden genom aktörens egna åtgärder, genom omgivningens agerande, genom kollektiva beslut och slutligen genom naturprocesser utanför mänsklig kontroll.

Om man analytiskt kan driva adderingen av restriktioner så långt att till slut varje handling ter sig helt förutbestämd är än så länge (lyckligtvis) närmast en rent filosofisk fråga. Ur praktisk synpunkt är betraktelsesättet däremot av intresse redan vid en förhållandevis elementär

tillämpning. Politik och planering kan nämligen just sägas vara en fråga om att påverka individens handlingsmöjligheter genom att man öppnar, drar till eller fördelar om handlingsbegränsningar.

Det ligger nära till hands att urskilja följande uppsättning av handlingsbegränsningar. Först kommer de som betingas av att individerna själva, föremålen och symbolerna omkring dem har vissa ofrånkomliga materiella egenskaper och alltid måste förekomma i bestämda lägen i rum och tid. Därnäst följer de begränsningar som kommer sig av att den handlande i valögonblicket inte kan uppfatta alla objektivt förefintliga alternativ. Därpå följer den mindre tvingande kontroll som utövas av skrivna eller underförstådda normer rörande tillåtna och icke tillåtna val. Slutligen uppträder varje aktörs värdering av återstående möjligheter som ett starkt individuellt präglat – och vetenskapligt svåråtkomligt – kriterium. Det är egentligen först här som det kan vara någon mening i att tala om full handlingsfrihet.

De följande undersökningarna begränsar sig med några få avsteg till den först nämnda typen av handlingsbegränsningar. Skälet är att man hittills i mycket förbisett betydelsen av dessa. Såväl samhällsanalys som politisk argumentering är vanligen mycket starkt inriktade på att behandla målsättningar och idéer på ett sätt som frikopplar dem från det praktiska handlandets problem. Man bortser i det längsta från att det är personer, föremål och konkreta åtgärder som erfordras för genomförandet. Ingen inbillar sig naturligtvis att idéer – de må inrikta sig på att bibehålla nuvarande förhållanden eller på att förändra dem – kan förverkligas utan att människor sysslar med dem och tar itu med fysiska arrangemang i form av att sprida information, engagera personal, lägga fast beteenderegler, underhandla, tillverka hjälpmedel, skaffa lokaler och så vidare. Men denna praktiska del av den mänskliga tillvaron är inte särskilt väl förstådd som en sammansatt helhet. Vardagslivet får en anekdotisk i stället för en systematisk behandling. De begrepp vi äger för att behandla det medger inte insikter i de samband av materiell natur, som inte direkt har med drivande idéer och mål att göra men som likväl bildar förutsättningen för vad som överhuvudtaget kan uppnås av allt det man önskar uppnå.

Det är en försvarbar hypotes att många svårigheter med att förverkliga idéer, de må vara aldrig så allmänt omfattade som goda och önskvärda, har sin rot i att människan och hennes omgivning är underkastade vissa fysiologiska och fysiska villkor som drar upp de första bestämda gränserna för vad som kan inträffa och inte kan inträffa. Många av dessa möjligheter och omöjligheter är tämligen självklara och triviala. Men många andra är det inte. Till de särskilt oförstådda områdena tycks höra vilka betingelser som gäller för vad som kan inträffa på en gång i en given del av tid och rum och för vilka kontraktsbindningar som gör sig gällande över tiden. Här finns ett budgeteringsproblem som drar med sig konsekvenser kring konkurrerande händelser såväl utåt i grannskapet som framåt i tiden. Uppmärksamheten skall framförallt inriktas på denna sak. Vad som eftersträvas kan sägas vara ett slags ekonomisk teori i den meningen att fördelningen av begränsade möjligheter sätts i centrum.

Men detta sker i reala termer och på sådant sätt att villkoren för tingens och händelsernas samexistens i tid och rum klart skall komma till utryck.

Det är lätt att hantera de frågor som nyss berörts i vardagliga mikrotermer. Som aktörer har vi ingen större svårighet att inse hur våra egna handlingar är beroende av och kopplade till andra personer och föremål runt omkring oss. Vi kan också någorlunda lätt tänka oss in i att andra aktörer handlar i liknande mikrovärldar. Svårigheterna uppträder när vi skall börja summera dessa i verkligheten i långa revor hophakade egocentriska mikrovärldar till den makrobild som vi behöver för att kunna tolka sammanlagda utvecklingsriktningar och i anslutning till dem komma till rätta med intressekonflikter och effektivitetsfrågor genom kollektiva anordningar. Helheten är något annat än summan av individernas subjektivt uppfattade mikrovärldar. Motsvarande additionsproblem gör sig gällande också på mer sammansatta verksamhetsnivåer, t. ex. när företrädare för olika samhällssektorer försöker identifiera sina ömsesidiga relationer. Återigen är helheten något annat än summan av sektorernas handlingsrum sedda inifrån.

De systematiska metoder som utvecklats för aggregering är i huvudsak två. Vi kan göra antalsmässiga summeringar (s. k. statistik) av klasser av objekt eller händelser observerade under en eller flera tidsperioder, t. ex. antal barndaghem, arbetslösa, trafikolyckor, inbrott. Vi kan göra tematiska kartor över samma objekt eller händelser och på så sätt få fram en bild av deras utbredning i rummet. Dessa primära tids- och rumsserier analyseras sedan vidare med hänsyn till variationsmönster och kvantitativ samvariation. Givetvis kan data också berikas med bestämningar av egenskaper hos de observerade enheterna.

De nyss beskrivna procedurerna försummar dock på ungefär samma sätt som det kontrollerade naturvetenskapliga experimentet att händelser som uppträder tillsammans i sin "naturliga" omgivning oundvikligen står i relationer till varandra på ett sätt som det inte går att helt rekonstruera så snart de har buntats i klasser och dragits ut från sin ursprungliga plats. Händelser hörande till olika klasser har inte bara logiskt försvarliga funktionella beroenden, som eventuellt kan spåras med hjälp av statistisk eller kartografisk abstraktion. De har också specifika tids- och platsbundna beroenden på grund av att varje avsnitt av tid och rum utmärkes av ett slags händelseträngsel som ger friktionsytor mellan de mest olikartade och obesläktade fenomen. Vår praktiska erfarenhet säger att det är så. Trots detta existerar knappast systematiska metoder att hantera dessa förhållanden så att deras verkan blir gripbar också i det sammanlagda makroperspektivet.

Upppgiften att komma problemet med vad man kunde kalla den *samhällsorganisatoriska ekologin* in på livet kan inte lösas med hjälp av aldrig så förfinade metoder att pressa information ur de slags data vi nu konventionellt samlar in. Det som erfordras innan man kan komma fram till en mer djupgående kausalanalys är i första hand något helt annat, nämligen ett konstruktivt arbete med nya basbegrepp. Det kan tänkas att det finns flera utvägar härvidlag. I den begreppsmodell som nu är på tal söks en lösning enligt följande resonemang.

Låt oss utgå från en grafisk precisering av vad den konventionella aggregeringsmetoden innebär (figur 1: 1). För enkelhetens skull betraktar vi ett endimensionellt rum – man kan föreställa sig en mycket långsmal ö – där det räcker med en koordinat för att ange ett objekts eller en händelses geografiska läge. Vi kan sedan med en annan koordinat lätt ange samma objekts eller händelses tidsläge. Det så avbildade tidrummet anger fram till nuet det fält inom vilket vi kan empiriskt registrera objekt och händelser allteftersom dessa uppträder längs den kant mellan gången tid och framtid som nulinjen utgör. För att vi skall få underlag till statistisk behandling av observationerna krävs sammanräkning i endera av två riktningar eller i båda. Antingen för vi ut summan av en periods händelser mot tidsaxeln utan hänsyn till rumsläget. Flera perioder ger oss en tidsserie (en kurva, det vanliga underlaget för demografisk och ekonometrisk analys). Eller också delar vi in rummet i avsnitt och för ut summor för vart och ett av dessa. Vi får en rumsserie (en karta), det vanliga underlaget för geografisk analys. Försök att se rumsserieutveckling och tidsserieutveckling i ett sammanhang förekommer, men inskränker sig i regel till en bestämning av den rumsliga förändringen mellan två tidsperioder.

Såväl rumsserie- som tidsserieanalysen går sedan oftast ut på att undersöka hur de sammanräknade mängderna samvarierar med andra på motsvarande sätt tillkomna serier i tid och rum. Om vi till exempel antar att våra observationer rör trafikolyckor av typ kollision mellan bil och cykel kan vi i tiden jämföra med bilbeståndets ökning eller i rummet med bebyggelsens täthet. Dessa jämförelser är naturligtvis på något vis ekologiska men de är det på ett opreciserat sätt och de för oss inte särskilt nära de omgivningssammanhang som varje olyckshändelse i direkt fysisk mening är förknippad med.

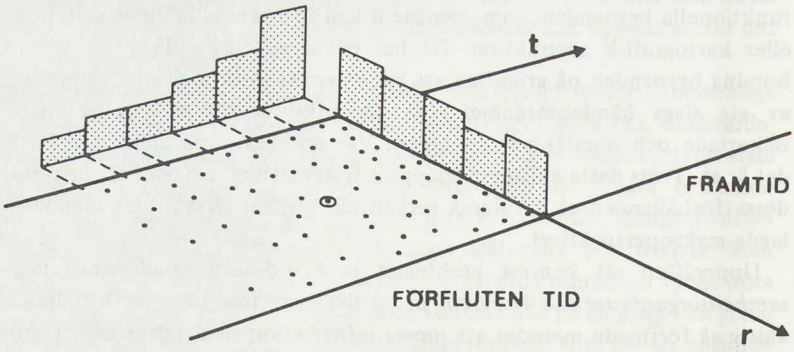

Figur 1:1 Principiell beskrivning av olika aggregeringssätt. Aggregering kan göras i två riktningar: Antingen för vi ut summan av en periods händelser mot tidsaxeln (flera perioder bildar en tidsserie) eller delar vi in rummet i avsnitt och summerar (flera avsnitt bildar en rumsserie eller karta, vilket i detta speciella fall blir en profil).

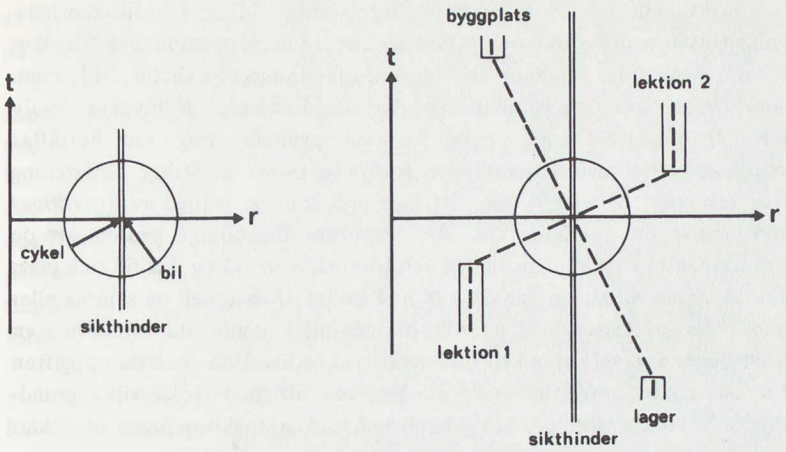

Figur 1:2 Beskrivning av en situation. Förstoring av den i figur 1:1 inringade situationen beskrivande en kollision mellan en cyklist och en bilist.

Figur 1:3 Den programmerade bakgrunden till situationen. Figuren illustrerar rums- och tidsplaceringen av de verksamheter som med nödvändighet medför ett möte mellan cyklisten och bilisten i olyckspunkten, se tidigare figurer.

Ett annat sätt att analysera kunde utvecklas ur följande ansats. I princip är det möjligt att tolka den enskilda kollisionshändelsen som mittpunkt i en *situation* i vilken en hel grupp av komponenter ingår. Om vi sätter ett förstoringsglas över mittpunkten kan vi föreställa oss att vi omkring denna ser detaljerna i en förhistoria och en upplösning (figur 1:2). I den tidrumsliga representationen framträder de ingående komponenterna i form av personer, fordon, skymmande föremål och dylikt som *banor* vilka möts i den specifika konfiguration som olyckshändelsen utgör för att sedan så småningom skiljas åt igen. Det är då klart att "orsaken" i begränsad mening till olyckan är att de medverkande vid det avgörande mötet inte klarade att hålla undan för varandra. Detta kan naturligtvis till en del förklaras av egenskaperna hos förare och fordon. Men i mera vidsträckt samhällsorganisatorisk mening ligger "orsaken" i att mötet överhuvudtaget uppkom. Följer vi banorna utåt från situationen (figur 1:3) kan vi kanske finna att skolmyndigheterna ordnat det så att elever under en tiominutersrast måste förflytta sig med cykel mellan specialsalar på långt avstånd från varandra. Samtidigt försiggår regelbundet en hårt tidspressad varutransport mellan ett lager och en byggplats eller dylikt. Förutsättningarna för mötet mellan bil och cyklist i olyckspunkten har således programmerats genom organisatoriska åtgärder runt omkring, vilka i och för sig inte alls har med varandra att göra. Händelsepunkten i tidrummet är likväl dag efter dag en "konstgjord" potentiell riskpunkt. Ur vetenskaplig synvinkel och även ur politisk är existensen av denna potentiella riskpunkt av mycket större intresse än de specifika uppförandedetaljer som normalt tas med i den juridiska prövningen av den inträffade olyckan eller det ytliga statistisk-ekologiska konstaterandet att den ägde rum i en tätort.

Ovanstående exempel anförs nu inte som ett inlägg i trafiksäkerhetsfrågan utan som en demonstration av hur vi i begreppsmodellen försöker se på sambandet mellan individernas handlingsmöjligheter, tid, rum, föremålsbestånd och samhällsorganisation. Exemplet är mycket detaljbetonat men det visar redan samma primära drag vad beträffar sammanhanget med omgivningen som situationer av större omfattning och vanlighet. Det är tydligt att hela den enorma mängd av situationer som utgör ett samhälles liv styr varandra ömsesidigt genom att de komponenter i form av personer och föremål som vid en viss tid och plats går ut ur en situation senare går in i andra situationer på samma eller andra platser. Situationerna blir därigenom kedjade vid varandra i en komplicerad väv. Denna kan inte vara strukturlös. Den centrala uppgiften för en samhällsorganisatorisk ekologi blir att undersöka vilka grundläggande villkor som gör sig gällande när situationskopplingen utvecklar sig.

1.2 Odelbarhetskriteriet

Vid ett försök att generalisera vad som hittills bara diskuterats i form av exempel är det befogat att först stanna vid de tids- och rumsmässiga konsekvenserna av den odelbarhet som kännetecknar individer liksom många tekniska hjälpmedel.

Med en utvidgning av tidigare använd representationsmetod tänker vi oss att man kan se samhällets individer, hjälpmedel och naturomgivning fördelade i en fyrdimensionell behållare – ett fullständigt tidrum. Individen kommer då att framträda som en enhet i ständig rörelse. Den väg som på så sätt tecknas bildar en *individbana*. Denna utvecklas från en födelse- till en dödspunkt som en sammanhängande "fiber".

Banans dragning i tidrummet är underkastad stränga fysiska och därmed matematiskt beskrivbara restriktioner. För det första gäller att banan måste vara kontinuerlig. Den får följaktligen inte uppvisa språng vare sig i rummet eller i tiden. Den kan inte förgrena sig till två platser samtidigt. Ett andra villkor är dess med tidsaxeln positiva riktning och jämna oföränderliga hastighet. Individen måste således i varje ögonblick "välja" i vilken riktning han skall röra sig. Å andra sidan kan han aldrig styra sig eller styras till andra punkter framåt än dem som ligger innanför den tidrumskon vars toppvinkel bestäms av högsta möjliga förflyttningshastighet. I detta fysiska mikroperspektiv ter sig villkoren för individbanan självklara men det kan likväl i samband med exempelvis konstruktion av mer komplicerade samhällsmodeller ofta råda tvivel om att dessa är konsistenta med de nyss nämnda ofrånkomliga betingelserna.

Det är, som förut berörts, klart att åtskilliga hjälpmedel utgör odelbara enheter liksom individen och därmed rör sig i tidrummet från uppgift till uppgift längs kontinuerliga banor. Likheten med den levande individen är visserligen enbart formell. Men den är viktig att hålla i minnet för att restriktionerna kring olika händelseförlopp skall kunna beräknas. Graden

av rörlighet och villkoren för lagring hos hjälpmedlen ställer givetvis krav på människornas egna möjligheter att styra sina rörelser.

Energi och formlöst material (luft, sand, vatten, malm) uppför sig på annat sätt genom att låta sig delas i praktiskt taget godtyckligt varierande mängder, åtminstone sett med hänsyn till det skalintervall som beaktas här. Men det måste observeras, att de kvantiteter, som kan vara omedelbart tillgängliga för inmatning i viss verksamhet är liksom odelbarheterna helt och hållet plats- och tidsberoende. Man kan inte plötsligt få fram en önskad mängd ur tomma intet. Vad som är tillgängligt bestäms helt av hur transporter och lagring kommit att fördela materialet fram till det ögonblick som observeras.

1.3 Omgivningen

I det geografiska rummet urskiljer vi av praktiska skäl avgränsade områden eller lokaler inom vilka rörelser i rumsled antas kunna försummas. Ett sådant avgränsat rumsavsnitt benämnes *station*. Stationsbegreppet är flexibelt och avhängigt av den rumsliga skala och det tidsperspektiv inom vilket man väljer att studera företeelser. Är exempelvis dygnet den beaktade tidsperioden kan rummet upplösas i sådana stationer som bostäder, arbetsplatser, servicelokaler etc eller ännu mer i detalj i olika rum inom bostaden, fabriken, kontoret eller dylikt. I livsperspektivet kan det däremot vara tillräckligt att betrakta hela bostadsorter som stationer. Vidare urskiljes transportkanaler mellan stationerna.

Betraktelsesättet kan illustreras med hjälp av en individs dygnsprogram (figur 1:4), innehållande några enkla ärenden. Tidrummets dimensioner

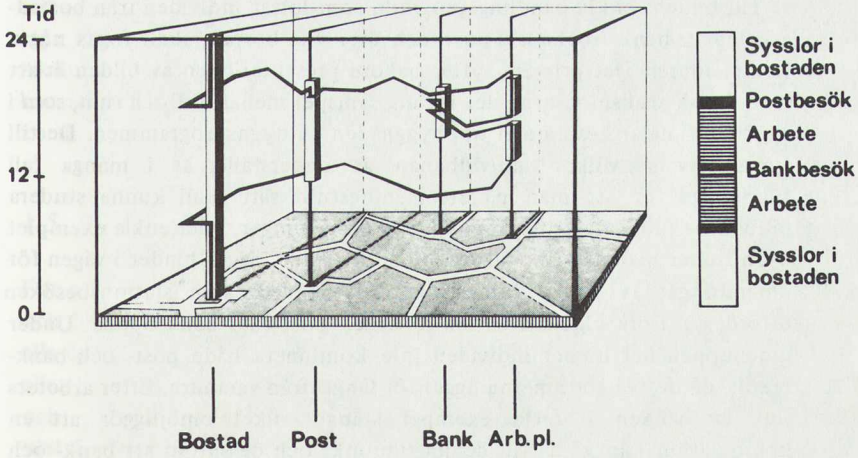

Figur 1:4 Exempel på en individbana i ett tidrum. (Det geografiska rummets tre dimensioner har skurits ned till två för att ge plats åt en tidsaxel.) Individens sekvens av stationsbesök omfattar arbetsplats, bank, arbetsplats och postanstalt före återvändandet till bostaden. I redovisningen till höger om tidrumskuben är förflyttningstiden markerad med svart.

skärs för den grafiska åskådlighetens skull ned till tre (två rums- plus en tidsdimension). Omgivningen beskrivs i förenklad form och omfattar enbart de stationer som individen under dygnet kommer i kontakt med samt därjämte vägnätet.

Bostaden beskrivs med en stapel utritad över hela dygnet för att markera att individen har möjlighet att komma och lämna stationen när som helst. Posten och banken är däremot båda stationer som håller öppet under begränsad tid. Därför har staplarna beskurits och utritats enbart under öppethållandet. Sitt krav på utrymme uppger de givetvis inte under någon tid.

Den fjärde stationen – arbetsplatsen – är av annorlunda typ än de tidigare nämnda. För denna gäller inte fritt tillträde, utan stationen är kringgärdad av bestämmelser om vem som släpps in, och dessutom gäller regler för när den anställde kan komma och gå. Många stationer har uppenbarligen en dubbelfunktion: för vissa personer tjänar de till arbetsställe med vissa tillträdesregler; för andra är de servicelokaler med andra tillträdesregler.

Individbanan följs från dygnets början med utgångspunkt i bostaden. Under perioden fram till strax före sju upptas tiden av diverse göromål inom stationen och banan rör sig därför enbart i tidsled. Före klockan sju påbörjas förflyttningen fram till arbetsplatsen. Förutom rörelsen längs tidsaxeln rör sig banan över rummet och dess projektion på rumsplanet avbildar färden i vägnätet.

På arbetsplatsen upphör (sett i denna skala) registreringen av den rumsliga förflyttningen, då hela arbetsplatsen uppfattas som en station. Under lunchuppehållet gör individen ett besök på en bank för att därefter genast återvända till arbetsplatsen. På hemväg från arbetet efter klockan 17.00 gör han ett besök på posten innan dygnsprogrammet avslutas med göromål inom bostaden.

Till bildens enkla handlingsprogram, som lotsar individen från bostad-arbetsplats-bank-arbetsplats-post och åter till bostad, skall fogas några kommentarer. Det primära syftet bakom presentationen av bilden är att med fysisk realism visa på det intima samspel mellan tid och rum, som i avgörande delar bestämmer uppbyggnaden av dygnsprogrammet. De till synes triviala villkor individbanan är underställd är i många fall tillräckliga för att man på ett meningsfullt sätt skall kunna studera individens möjligheter i olika typer av omgivningar. I det enkla exemplet ovan finner man att avstånd och öppethållande lägger hinder i vägen för omändringar av den ordningsföljd eller *sekvens* som stationsbesöken utfördes i. Före klockan 07.00 är varken post eller bank öppna. Under lunchuppehållet hinner individen inte kombinera både post- och bankbesök, då de två stationerna ligger för långt ifrån varandra. Efter arbetets slut är banken i detta exempel stängd vilket omöjliggör att en kombination kan göras vid denna tidpunkt och dessutom att bank- och postbesöket kan byta plats i sekvensen.

1.4 Verksamheternas projektsammanhang

Presentationen av begreppsmodellen lade med avsikt tonvikten vid dygnet som avgränsad programperiod. Dygnet har ett allmänt intresse, då grundläggande drag i samhällets organisation återspeglas här. Organisatoriska, inklusive tekniska, förändringar får återverkningar som kan avläsas i olika individers möjligheter att genomföra sina dygnsprogram. Vidare har dygnsprogrammen en stark relevans för den typ av frågor som skall behandlas i det följande, då för- och nackdelar sammanknippade med områdestyp och förflyttningsresurser tydligt kommer till uttryck i detta perspektiv. Dygnet är dessutom en naturlig avgränsning genom att det inramar den rytm av sömn och måltider som de flesta människor inrättat sig efter på ett ganska likformigt sätt.

Dygnsprogrammen måste dock också ses i ett större sammanhang – i ett års- och ofta ett livsperspektiv – för att kunna tolkas på ett fylligare sätt. Då kan man observera att det finns en mängd handlingar som, inskjutna i det vardagliga sammanhanget, formar sekvenser av insatser riktade mot speciella mål. Dygnet innehåller förutom de nödvändiga rutinaktiviteterna en brokig blandning av delar från olika mer eller mindre långsiktiga *projekt*. Individen eller hushållet har dock i allmänhet inte möjligheter att i likhet med större organisationer bryta ut sådana handlingssekvenser och formulera klara, avgränsade planer i form av nätverk för dessa. Valet av projekt bestäms av en mängd faktorer som i allmänhet inte direkt förknippas med vardagslivet. Men så fort vi lämnar planerna och övergår till att försöka verkställa dem kommer dygnsprogrammen och vår omedelbara omgivning oundvikligen in i bilden. I konventionella tidsbudgetundersökningar omspännande en kortare tidsperiod kommer dessa problem sällan i dagen. Registreringen av dessa uppgifter är dock viktig därför att det är projekten som sammanbinder de olika tidsperspektiven. Varje projekt innehåller en *kritisk linje*, det vill säga den handlingssekvens som bestämmer hela projektets tidsutdräkt. Aktiviteterna utefter denna linje är särskilt känsliga för störningar. Därför kan relativt små förskjutningar i dygnsprogrammen, orsakande bortfall av korta aktiviteter, ha betydande långsiktiga verkningar.

1.5 Befolknings- och föremålssystemet

För att bli mer fullständig måste den nyss beskrivna bilden av individen och hans stations- och transportomgivning i första hand byggas ut med alla övriga individer som agerar inom det avgränsade området som boende eller besökande. Dessa individer – befolkningen – står i olika biologiska och personliga relationer till varandra – något som i betydande utsträckning så att säga kontraktsbinder deras verksamhet. Den grundläggande samverkande grupperingen är givetvis hushållet (familjen). Vidare samverkar och konkurrerar individerna med varandra för att kunna göra sina intressen gällande i andra avseenden, framförallt ekonomiska.

Som redan berörts något styr inte individerna sina banor i förhållande till stationer och till varandra i en föremålslös rymd. Mänsklig verksamhet är hårt kopplad till anläggningar, verktyg och material. Även energi och information kräver materiella bärare för att kunna nyttiggöras.

Således föreställer vi oss att individerna och föremålen tillsammans bildar ett nätverk eller en väv av banor som ständigt grupperas om framåt i tiden. I detta system genereras projekt inte bara av individerna privat utan också av skilda slag av kollektiv från företaget upp till staten. Projekt påbörjas ständigt i ett oöverskådligt antal. Somliga är kortvariga och udda, andra är delar av större system som i sig själva kan betecknas som stora övergripande projekt. Vi kan till exempel å ena sidan tänka på sådana dagliga göromål som inköpsturer och å andra sidan på sådana årslånga som det undervisningsprogram vilket presteras av ett lands skolväsen.

1.6 Det tidsgeografiska samhällspartituret

Det som nyss beskrivits visar först och främst på ett sätt att projicera skeendet enligt en konsekvent metod. Den är abstrakt såtillvida att vi bortser från vad olika företeelser och händelser kallas i vardagslag eller på fackspråk och för vilka syften de satts i scen. Men den är samtidigt konkret i den meningen att varje situation som vi väljer att rikta ögonen på sitter tydligt fast i sitt omgivande sammanhang. Genom att förena tid och rum till en enhet innan vi följer spåren av odelbarheter och andra strömmar avbildar vi struktur och process på en gång. Om det verkligen ginge att göra en fullständig grafisk avbildning skulle vi ha framför oss en representation av samma art som ett notpartitur är en representation av både stämmorna och totalstrukturen hos ett orkesterstycke. Vi kan kalla denna tänkta form av avbildning för *det tidsgeografiska samhällspartituret*. Vi föreställer oss att representationsmetoden i sina grunddrag och efter nödvändiga generaliseringar skall vara användbar i alla tids- och rumsskalor. Den skall lika väl kunna gälla kortvarig verksamhet vid ett arbetsbord som långsiktig utveckling i en stadsregion eller nation.

1.7 Projektbudgetering

Det synsätt som nyss skisserats avser att nå längre än till ett sätt att avbilda. Huvudsyftet är att få fram en totalbild så funtad att man kan dra slutsatser beträffande de handlingsgränser som inledningsvis diskuterades. Detta bör kunna uppnås genom att det anlagda betraktelsesättet lyfter fram i dagen fundamentala budgeteringsprinciper vad gäller allokeringen av projekt, inklusive deras underordnade beståndsdelar.

För det första har rummet begränsad kapacitet att tillhandahålla utrymme. Individ- och föremålsbanorna kan inte packas hur hårt som helst. Mängden av trafikolyckor är redan en indikation på att detta faktum ännu inte är särskilt klart uppfattat. I övrigt demonstreras det

rumsliga packningsdilemmat tydligt nog av konflikter rörande allemansrätt, lokalutrymmen eller samhällsbuller för att förbigå mer subtila effekter. I den mån en verksamhet måste vika undan för en annan går det inte att undvika att den undanskjutna verksamheten drabbas av en tidskostnad.

För det andra kan individer och individliknande enheter i stort sett inte knytas till mer än en verksamhet åt gången. Så snart en viss verksamhet på en plats kommit igång så är de ingående komponenterna inte tillgängliga som ingångsresurser i annan verksamhet förrän den första avslutats och därjämte erforderlig tidsmarginal stått till förfogande till förflyttning.

De nämnda villkoren medför att projekt med olika ursprung måste fogas in under konkurrens med varandra innanför en given ram av individer, föremål, tid, utrymme och lägen. Hur mycket som ryms inom en given ram kan inte förutses genom att man i all enkelhet summerar den mängdmässiga resursåtgången för varje projekt. Saken kompliceras nämligen av de begränsade möjligheterna i de flesta projekt att kasta om följden av ingående verksamheter. Förskjutningar framåt i tiden och utbyten i rummet erbjuder vissa möjligheter till ömsesidig anpassning. Men ändå kan det inte undvikas att det uppstår trängsel kring vissa efterfrågade flaskhalsar på några håll och väntetider på andra. Projekt kan inte packas alldeles tätt över det angivna budgetutrymmet. En av sluteffekterna torde bli att många påbörjade projekt måste komma att kvaddas på vägen mot sitt mål helt enkelt därför att omgivningen bryter sekvensen eller ger upphov till förskjutningar över en dödlinje som gör fortsättning meningslös.

Ett stort antal institutioner och organisationer har i alla samhällen tillkommit för att handskas med de konflikter som är oundvikliga mellan skilda projektintressen. Vi har t. ex. penningväsendet, regler för äganderätt, för arbetstid och fritid, för trafik. Vi har legitimationsregler, som ger somliga personer rätt att utföra vissa ting och förbjuder andra att göra just detta. Vi har företag och andra organisationer liksom också administrativa regioner som avgränsar sig mot omvärlden för att mer ostört kunna reglera sina inre händelseförlopp. Projektens resursbehov står således inte oförmedlat emot varandra under uppsikt av alla inblandade (som de sannolikt på sätt och vis gjorde på den självhushållande jordbruksgården). Detta leder till att man, samtidigt som man genom inramningen vinner inre effektivitet, förlorar i förmågan att ta hänsyn till behov i omgivningen, kanske alldeles särskilt behov som hör till de svagt försvarade projekt som har sin upprinnelse hos den enskilde, hans hushåll och informella sociala grupper. Det tidigare anförda fallet med två organisationer (skola och företag), som omedvetet lokaliserar bestående trafikrisker utanför sina respektive domäner genom sin internt rationella schemaläggning, får ses som exempel på de svårigheter att göra konsekvensbedömningar vad individerna beträffar som den allt längre drivna funktionsspecialiseringen lett oss in i.

Vi är vana vid att hänföra olika institutioner och organisationer till vitt skilda sfärer. Föreställningarna om *att* de interagerar och om *hur* de gör

det är vaga. En projicering över individernas handlingsfält med hjälp av samhällspartituret skulle göra det möjligt att bättre se hur de varandra överlagrande signalerna och barriärerna förhindrar individ- och föremålsbanor att röra sig i vissa riktningar medan fältet är friare i andra.

Det skisserade synsättet får trots sitt drag av formalism ett mänskligt intresse genom de möjligheter som på sikt borde kunna erbjudas att bestämma hur samhällsarrangemang, teknik och individuellt agerande fördelar händelsesekvenser av olika kvalitet över individgrupper med olika förutsättningar.

Vid tillämpningen av begreppsapparaten har det tills vidare tett sig mest naturligt att börja med partiell analys: individernas handlingsmöjligheter i vissa valda avseenden studeras med hänsyn till en given omgivning, som de inte antas förmå påverka genom sitt agerande. En mer global analys med hänsyn också till en föränderlig omgivning får bli ett senare steg.

De i följande kapitel redovisade studierna rör i huvudsak de varierande betingelserna för individer i skilda bostadslägen att genomföra enkla arbets- och besöksprogram i dygnsperspektivet. Ett bidrag går utanför denna ram och diskuterar relationen mellan institutionella arbetsmarknadsförhållanden, ortsstruktur och yrkeskarriär i livsperspektivet. Särskild vikt läggs vid att studera konsekvenserna av det sätt på vilket arbetsplatser, tjänster och kollektiva transporter ställs till förfogande.

Vid arbetets början planerades helt likformigt genomförda jämförelser mellan fyra regiontyper i landet: storstaden, den medelstora staden, småstaden med tillhörande glesbygdsomland och den extrema glesbygden. Valet föll på Stockholmsregionen, Örebro kommunblock, Hässleholms kommunblock och Lycksele kommunblock. Dessa regioner är alla företrädda i redovisningarna. Därtill kommer vissa utvidgningar till ytterligare några medelstora orter, en kategori som uppfattats som särskilt intressant. En helt jämn behandling har dock inte kunnat uppnås. Storstaden visade sig vara en med hänsyn till resurserna övermäktig uppgift på grund av datamaterialets omfång.

De fyra huvudregionernas utbuds- och transportstruktur redovisas i ett appendix. Den särskilda problemställning som gällt för varje delstudie presenteras i början av varje kapitel för sig.

2 Drag i hushållens levnadsvillkor

– av *Solveig Mårtensson*

2.1 Inledning

Åtkomstmöjligheterna till förvärvsarbete, service och rekreation är av vital betydelse för individen i hans dagliga liv. I detta kapitel skall konsekvenserna för invånarnas dagliga verksamheter av hur dessa möjligheter ter sig i några regioner belysas.

Tre kommunblock skall studeras, nämligen Lycksele, Hässleholm och Örebro (för områdesbeskrivning, se appendix). Jämförelserna kommer att göras ur individernas och hushållens perspektiv. Undersökningen tar sikte på att bestämma vilka möjligheter som finns att utföra samma verksamhetsprogram i olika orter. *Det är alltså inte invånarnas faktiska beteende som studeras utan i stället deras möjligheter att vid en given fysisk samhällsorganisation utföra olika sysslor.* Detta kan göras genom att man fastställer vilka handlingsramar eller vilken valfrihet som finns för områdets invånare mot bakgrund av vissa antaganden om behov av förvärvsarbete, service och sociala kontakter. Frågan om i vilken utsträckning dessa möjligheter sedan förverkligas av invånarna i områdena ingår inte i undersökningens syfte. Framför allt behandlas sådana verksamheter som ingår i vanliga dygnsprogram. Vidare återfinns ett par exempel på aktiviteter som återkommer med längre periodicitet. I samtliga fall är det dock fråga om sysslor som måste passas in i programmet för en vanlig veckodag.

Studien vill ge en bild av hur respektive område fungerar för att tillhandahålla den yttre ramen för individens livsföring. Det räcker då inte med uppgifter om vad som för ögonblicket finns där i fråga om t. ex. arbetsmöjligheter, serviceutbud och rekreationstillfällen. Det är heller inte tillräckligt att se på fragment av mänsklig verksamhet som t. ex. hur lång restid som åtgår för att nå en speciell ort. Om man vill undersöka vilka möjligheter som erbjuds invånarna i deras dagliga liv, så måste man pröva möjligheterna att utföra hela dygnsprogram med utgångspunkt i olika bostadslägen i regionen. Det mätinstrument som används vid denna funktionella test i de tre kommunblocken är ett antal handlingsprogram. De är varianter av ett handlingsprogram, vilket konstruerats – postulerats – på grundval av tidsanvändningsuppgifter från olika håll. Då ett sådant program konfronteras med omgivningen kan man på olika sätt mäta möjligheterna att utföra de olika sysslorna eller

studera de begränsningar som individen möter och de problem som uppstår då programmet skall genomföras.

Beräkningarna är hela tiden begränsade till att avse förhållandena inom respektive kommunblock. Inom detta område skall blockinvånarna kunna utöva sina mera högfrekventa verksamheter. Kommunblocket är vidare den planeringsregion inom vilken en del av de beslut fattas som starkt inverkar på invånarnas levnadsvillkor. Det kan givetvis inte betraktas helt isolerat från omgivande områden. Beräkningarna bör så småningom kompletteras med uppgifter från blockens mera perifera tätorter för vilka man också tagit med de möjligheter till olika verksamheter som erbjuds på andra sidan kommungränsen.

2.2 Handlingsprogram

En meningsfull undersökning med den här skisserade uppläggningen kan förefalla svår att genomföra med tanke på den mycket stora mängd alternativa program som olika individer i ett område kan tänkas vilja utföra. Det har emellertid visat sig att det finns stora likheter i dygnsprogrammen hos dem som tillhör samma hushållstyp.[1] Många sysslor måste nödvändigtvis utföras dagligen. Den återstående tiden under dygnet fördelas sedan mellan skilda önskvärda aktiviteter, enligt vad olika personer helst föredrar att göra.

Resultat från tidsbudgetundersökningar [2] visar såväl omfattningen av de dagligen nödvändiga sysslorna som frekvens och tidsåtgång för olika verksamheter som kan vara önskvärda vissa dagar och som, sett över ett längre tidsperspektiv, nödvändigtvis måste utföras vid något tillfälle.

Med ledning av sådana uppgifter kan *ett dygnsprogram postuleras.* Den sammanhängande viloperiod som vuxna kräver sätts här till åtta timmar. I omedelbar anslutning till den avsätts en halvtimme före och en halvtimme efter för personvård. Detta intervall på nio sammanhängande timmar antas inte kunna användas för andra sysslor och det betecknas här som dygnsvila. Dessutom frånräknas här tid för morgonmål i bostaden. Den återstående tidsinkomst som den vuxne kan använda för olika verksamheter i varierande ordningsföljd och i skilda stationer omfattar 14 timmar och 40 minuter. Vid all diskussion i fortsättningen angående dygnets tidsbudget är det detta intervall som avses. Dessa timmar skall avdelas för olika sysslor som förvärvsarbete, måltider, servicekontakter, rekreation osv. Ett enstaka dygn kan man nagga av

[1] En observationsundersökning av en mindre tätort genomfördes inom projektet 1968, varvid tidsanvändningen för medlemmarna i samtliga hushåll registrerades, speciellt med avseende på deras besök utanför bostaden. Med utgångpunkt i detta material gjordes sedan en klassificering av hushållen. De olika hushållstyperna behandlas närmare i CARLSTEIN – LENNTORP – MÅRTENSSON 1968.

[2] En översikt över svenska tidsanvändningsundersökningar finns i en rapport från arbetsgruppen för tidsstudier, under utgivning. Uppgifter som framför allt legat till grund för de här använda handlingsprogrammen presenteras i MÅRTENSSON 1970, appendix.

dygnsvilan, men det kan inte upprepas ofta. I de olika dygnsprogrammen ställs det därför upp som ett absolut krav att aktiviteter och förflyttningar inte tar någon tid från dygnsvilan.

Beteckningarna på varje ingående post under de återstående timmarna kan varieras, liksom tidsåtgången. Det här postulerade handlingsprogrammet är konstruerat så att det i största möjliga utsträckning överensstämmer med empiriska data från tidsbudgetundersökningar. Därav följer att det kommit att omfatta mycket olikstora tidsblock. Vidare innehåller det verksamheter som kan utföras antingen i bostaden eller i annan station, liksom också sysslor som kan delegeras till eventuellt förekommande andra hushållsmedlemmar.

Aktiviteterna i ett dygnsprogram är mer eller mindre tvingande att utföra under en viss dag. En del är tvingande i det dagliga perspektivet och måste därför få plats i varje dygnsprogram. Till denna grupp räknas måltider och deras förberedande, visst underhåll av bostaden och inhämtande av lokal information. Åt dessa sysslor avdelas här totalt två timmar, och eftersom de antas vara nödvändiga behandlas de enligt samma regel som dygnsvilan. Några av dem, framför allt måltiderna, är dessutom bundna till att komma med vissa intervall. Den förvärvsarbetande har en fjärde verksamhet av sådant bundet slag, nämligen arbetet. I samtliga program antas förvärvsarbetet omfatta åtta timmar.

Sedan tid avsatts till de nu nämnda fyra verksamhetstyperna, alla nödvändiga i det dagliga perspektivet, återstår för den heltidsarbetande mindre än fem timmar. Denna tid kommer att fyllas upp av bl. a. sådana aktiviteter som inte måste utföras dagligen men som är nödvändiga med viss frekvens, sett över en längre tid. De måste därför ha plats i dagsprogrammet någon gång i veckan eller i månaden.

Det postulerade handlingsprogrammet är uppställt så att all tid förutom dygnsvilan upptas av olika sysslor. Om tid skulle behövas för en ytterligare aktivitet så måste därför automatiskt någon post i det ursprungliga programmet förändras, endera så att en syssla helt faller bort eller att någon verksamhet minskar i omfång. Så fort individen är tvungen att byta station under dygnet för att kunna utföra en viss syssla, och tid därigenom krävs för förflyttningar, kommer sådan omfördelning att ske. Endast de icke-tvingande aktiviteterna får påverkas av detta. Om i något fall så mycket förflyttningstid krävs att också de nödvändiga verksamheterna naggas, kommer programmet att betraktas som ogenomförbart. Någon fastställd utsorteringsordning finns inte bland de icke-tvingande verksamheterna.

Det postulerade handlingsprogrammet går att genomföra enbart om alla sysslor kan klaras av i bostaden. Det vanliga är dock att en eller flera av dagens verksamheter kräver att man söker upp en annan station. *Då kommer också omgivningens fysiska organisation att direkt påverka utförandet av handlingsprogrammet.* Viktiga frågor blir då hur mycket förflyttningstid som krävs, när olika sysslor skall utföras, vilka aktiviteter i det ursprungliga programmet som måste sorteras ut. Ju flera stationer som måste uppsökas – och ju flera olika personer som man måste samplanera sin dag med – desto hårdare blir begränsningarna i

handlingsprogrammet och desto mindre blir utrymmet för ytterligare sysslor.

När två personer utgör hushåll får detta effekter i två skilda riktningar för den enskildes handlingsprogram. Vissa sysslor i bostaden, t. ex. måltidsförberedelser och städning är inte mycket mera tidskrävande i tvåpersons- än i enpersonshushållet. En del ärenden, t. ex. post- och bankbesök, kan utföras av den hushållsmedlem som lättast kan passa in en sådan verksamhet i sitt program. På så sätt medför hushållsbildning tidsvinst. Å andra sidan kräver specialiseringen och samarbetet inom flerpersonshushållet att man måste ta hänsyn till varandra i den dagliga planeringen. Vissa sysslor utförs gemensamt, och man vill avsätta viss tid varje dag för gemensam samvaro. I beräkningar som avser situationen i flerpersonshushållet uppställs ett par regler som måste följas i handlingsprogrammen.

Kvällsmåltiden skall intas gemensamt och samtliga hushållsmedlemmar skall vara i bostaden samtidigt under minst två vakna timmar bortsett från dygnsvilan. Detta ger möjligheter till aktiv samvaro. *Om dessa möjligheter sedan utnyttjas är en fråga som ligger utanför ramen för denna undersökning.* Reglerna är självfallet subjektivt bestämda och skall bara uppfattas som exempel på hur en sådan norm kan föras in i beräkningarna.

2.3 Omgivning

En huvudtanke här är att levnadsbetingelserna varierar i olika orter och områden som en följd bl. a. av områdenas fysiska organisation. Om alla nödvändiga och alla icke-tvingande sysslor kunde utföras i bostaden skulle omgivningens organisation inte ha någon betydelse. De flesta personer behöver emellertid besöka andra stationer. Dessa återfinns med varierande täthet i olika områden och deras öppethållande varierar också i många fall över dygnet och över veckan.[1]

Dessa tidsgeografiska egenskaper hos utbudspunkterna medför att tidsinsatsen för att nå en viss typ av station skiljer sig för personer i olika bostadsorter. Eftersom resultaten i de kommande beräkningarna i viss utsträckning beror på detta, blir det nödvändigt att i anslutning till beräkningarna närmare beskriva de aktuella utbudstyperna med avseende på läge och öppethållande. Besöksmöjligheterna beror givetvis också på framkomligheten i området: vägnätets struktur, egenskaper hos det kollektiva transportsystemet osv.

Den vanliga beskrivningen av ett områdes uppsättning av en speciell typ av stationer, t. ex. livsmedelsbutiker, omfattar uppgifter om antalet och eventuellt också om läget för varje enskild lokal. En tidsbeskrivning är emellertid i detta sammanhang lika viktig som en lägesbeskrivning. Då öppethållandetiderna varierar över dygnet och över veckan, kan man också uppfatta detta så att tillgången på utbud varierar på detta sätt. Den enskilde kan inte själv påverka stationernas tillgänglighet – åtminstone inte på kort sikt – eftersom besluten om såväl deras lägen och öppettider

[1] I MÅRTENSSON 1970 redovisas en inventering av tidsgeografiska karakteristika för ett antal utbudstyper i några områden, däribland Hässleholms kommunblock och Örebro tätort.

som om transportsystemets uppbyggnad fattas av andra. På detta sätt styrs i viss utsträckning uppläggningen av hans dagsprogram av helt utomstående.

I denna undersökning har det bara varit möjligt att göra tillgänglighetsberäkningar för ett litet antal stationstyper. Därför har dessa valts så att antal och spridning varierat, liksom öppettidens längd och tidsbelägenhet.

De uppställda dagsprogrammen har delvis konstruerats med avsikt att exemplifiera konsekvenserna av olika karakteristiska utbudssituationer. Utbudssituationen i olika områden är för närvarande stadd i ständig förändring: butiker läggs ner, servicepunkter koncentreras och öppettider förändras. Beräkningarna av tillgängligheten till utbud med olika tidsgeografiska karakteristika kan därvid ge viss uppfattning om effekterna för den enskilde av sådana förändringar i områdets organisation.

I denna undersökning förutsätts att man alltid utan dröjsmål blir betjänad då man nått fram till önskad station och denna är öppen. Det antas att det alltid finns tillräcklig kapacitet för att undgå köbildning. I gengäld har den generella ärendetiden för olika besök blivit generöst tilltagen. Vidare finns inom många utbudstyper en påtaglig skillnad i kvalitet och i sortimentsbredd mellan olika stationer. En sådan uppdelning av en utbudstyp har inte genomförts här. (I kapitel 4 behandlas dessa problem närmare.)

I varje område finns invånare med varierande förflyttningsmöjligheter. Den stora skillnaden ligger mellan dem som har tillgång till bil och dem som inte har det. Den senare gruppen är mycket heterogen och omfattar såväl befolkningens äldsta och yngsta skikt som många i åldrarna däremellan, vilka tillhör hushåll utan bil eller hushåll där en av medlemmarna genomgående disponerar fordonet.

I undersökningen särredovisas resultaten för de två trafikantgrupperna. Vid beräkningarna av den bilburnes möjligheter har tre vägkvaliteter som medger olika hastighet urskilts. Hastigheten antas vara samma under olika tider på dygnet. Detta kan vara motiverat i så pass översiktliga beräkningar som dessa. Antagandet innebär att tur- och returrestiden vid bilfärd mellan två orter alltid är densamma, oavsett tidpunkt på dygnet.

En liknande generell restid kan givetvis inte anges för kollektivresenären. I detta fall har beräkningarna gjorts utgående från existerande tidtabeller. När dessa uppgifter varierar mellan olika veckodagar har beräkningarna avsett normal arbetsdag. Tidsåtgången för en förflyttning mellan bostad/arbetsplats och hållplats inom en centralort har generellt satts till tio minuter medan motsvarande tid i andra orter antas vara fem minuter.

Ytterligare en del av omgivningen vid sidan av dess rent fysiska organisation inverkar på den enskildes verksamhetsmöjligheter. *Varje människa är medlem av en eller flera grupper av individer, vilka påverkar hennes dagliga verksamhet och underlättar eller försvårar utförandet av dygnsprogrammet.* De begränsningar som i detta avseende inverkar på den enskildes handlingsfrihet kan vara av skilda slag. Den ensamstående förvärvsarbetande har inga bindningar inom hushållet men är i stället knuten till en arbetsplats för att vistas där en viss tid dagligen för

samverkan med andra eller för att sköta en maskin. Flerpersonshushållet kräver för att fungera samarbete mellan medlemmarna. Den enskilde måste i planeringen av sin dag ta hänsyn till vad övriga medlemmar skall göra. Är han också förvärvsarbetande utanför bostaden betyder detta att han på olika håll har sådana kopplingsrestriktioner som i hög grad inskränker hans möjligheter att fritt disponera sin dag.

Till följd härav måste olika hushållstyper särskiljas i de följande beräkningarna. Intresset koncentreras till ett par sådana typer, där individen i betydande utsträckning känner av restriktioner som ligger i behovet att samplanera dagen med andra personer. Tre sådana kopplingar anses här ha stor inverkan på individernas möjligheter att utföra olika handlingsprogram, nämligen den bindning som en förvärvsarbetande har till sitt arbete och de bindningar som finns mellan medlemmar av ett hushåll. Bland dessa märks särskilt de som finns mellan småbarn och vårdare.

2.4 Mätinstrument och mått

Beräkningarna kommer att utgå från ett antal alternativ för utförandet av det postulerade handlingsprogrammet. Olika sysslor har i alternativen flyttats ut från bostaden för att göra det möjligt att studera hur detta påverkar utformningen av dygnsprogrammet. Fem sådana handlingsprogram kommer att behandlas:

Bostad – arbetsplats – bostad
Bostad – arbetsplats – livsmedelsaffär – bostad
Bostad – arbetsplats – läkarmottagning – bostad
Bostad – arbetsplats – bibliotek – bostad
Bostad – arbetsplats – bostad – lokal för social samvaro – bostad

Då mätinstrumenten (handlingsprogrammen) konfronteras med omgivningen, ges tillfälle att på flera sätt mäta och beskriva individens möjligheter i det dagliga livet. För det första kan *handlingsramarna* bestämmas: det går att uttala sig om vilka dygnsprogram som över huvud taget är möjliga att utföra i en viss bostadsort, och vilka som till följd av omgivningens organisation och kopplingar till andra individer är omöjliga. Som en komplettering till detta beräknas *antalet alternativ* för utförandet av ett visst program. Denna beskrivning kan sedan utvidgas till att ange *hur många stationer* som man kan välja mellan för en verksamhet och om *olika sekvensalternativ* finns för utförandet, dvs. om verksamheterna i ett handlingsprogram kan utföras i olika ordning. Båda måtten kan tolkas som uppgifter om flexibiliteten i omgivningens organisation. De visar om individen är hänvisad till en enda möjlighet eller om han kan välja mellan flera. Vidare kan alternativen närmare beskrivas t. ex. med avseende på de olika *ärendenas totala tidsåtgång.* Ett femte mått kan ses som en ytterligare utvidgning. Då mäter man inte bara tidsåtgången för den enskilda sysslan, utan ser också på *ärendets effekter i hela dygnsprogrammet.*

Måtten betonas i varierande utsträckning i de skilda handlingsprogrammen. I samtliga fall ges i första hand uppgifter om huruvida det speciella ärendet kan utföras i de olika bostadsorterna med de restriktioner som finns i det postulerade programmet. Antalet alternativ behandlas speciellt i fråga om besök på arbetsplats och i livsmedelsaffär medan totala tidsåtgången för ett ärende beräknas för läkarbesöken. I alla de fem fallen diskuteras effekterna av det speciella besöket för resten av dygnsprogrammets aktiviteter. (I kapitel 3 ingår också en diskussion av sådana effekter.)

När levnadsvillkoren för invånare i olika regioner skall undersökas och jämföras, måste beräkningarna göras så att resultatet avspeglar förhållandena för så stor del som möjligt av respektive områdes befolkning. De skall vidare göras enligt principer som entydigt kan följas i samtliga regioner. Beräkningarna kan göras i ett antal mätpunkter som representerar bostadslägena för regionens invånare.

Här koncentreras studien till en jämförelse mellan förhållandena i samtliga tätorter. Genom detta kan variationer mellan små agglomerationer och stora tätorter komma fram utan att en gräns på förhand dras mellan de två kategorierna. Detsamma gäller för orter som ligger nära, respektive på större avstånd från kommuncentrum.

2.5 Resultat

Bostad – arbetsplats – bostad. I ett samhälle som ständigt förändras är den fysiska organisationen av stor betydelse, framför allt vid förändringar som har negativa konsekvenser för den enskilde. När en arbetsplats försvinner eller en dagligvarubutik läggs ned, kan den anställde/kunden utan större svårigheter anpassa sig till förändringen bara om någorlunda likvärdiga alternativ är tillgängliga.

Även i ett stabilt samhälle kan det vara önskvärt med ett stort antal alternativ av visst slag. För individen är en stor tillgänglig arbetsmarknad vanligen liktydig med stora möjligheter till val av sysselsättning, till yrkeskarriär osv. (Detta behandlas utförligare i kapitel 5.) Här kan bara konstateras att det i vissa sammanhang, framför allt när arbetsmöjligheter diskuteras, kan vara av vikt att ange mängden tillgängliga alternativ.

Alternativmängden kommer att mätas med ovan angivna handlingsprogram som måttstock. Det kan antas att mängden tillgängliga arbetstillfällen varierar mellan de tre områdena, mellan olika orter inom respektive område och också mellan de två trafikantgrupperna. Mätningarna skall visa omfattningen av dessa skillnader och också hur de olika dygnsprogrammen skiljer sig i ett antal fall.

Arbetsmöjligheter antas förekomma i alla orter i samma proportioner som totalbefolkningen. Detta antagande är inte helt realistiskt, men exakta uppgifter är svåra att erhålla. Detta innebär i resultaten att de halvcentrala orternas betydelse som sysselsättningsorter överdrivs något, och att centralorterna i verkligheten svarar för en något större del av sysselsättningen i respektive block än vad resultatdiagrammen anger.

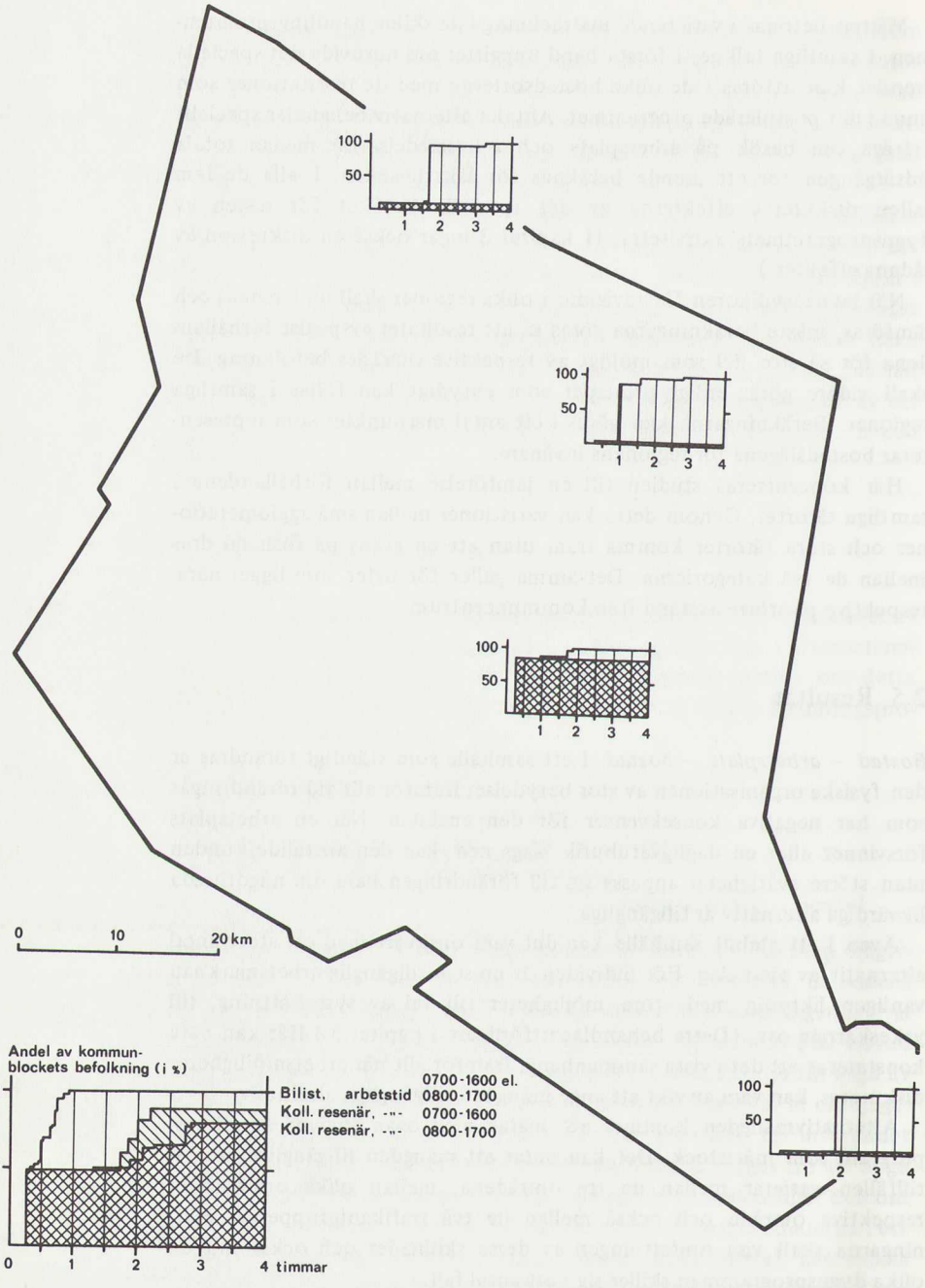

Figur 2:1 Tidslägesprofiler för tätorterna i Lycksele kommunblock. Diagrammen visar hur många kommuninvånare som nås (vertikal axel) med olika tidsinsats (horisontell axel) vid resa tur-retur med väntetider inräkande. Uppgifterna avser såväl bilister (vitt fält) som kollektivresenärer (skrafferat fält). För de senare har förhållandena vid två besöksalternativ beräknats.

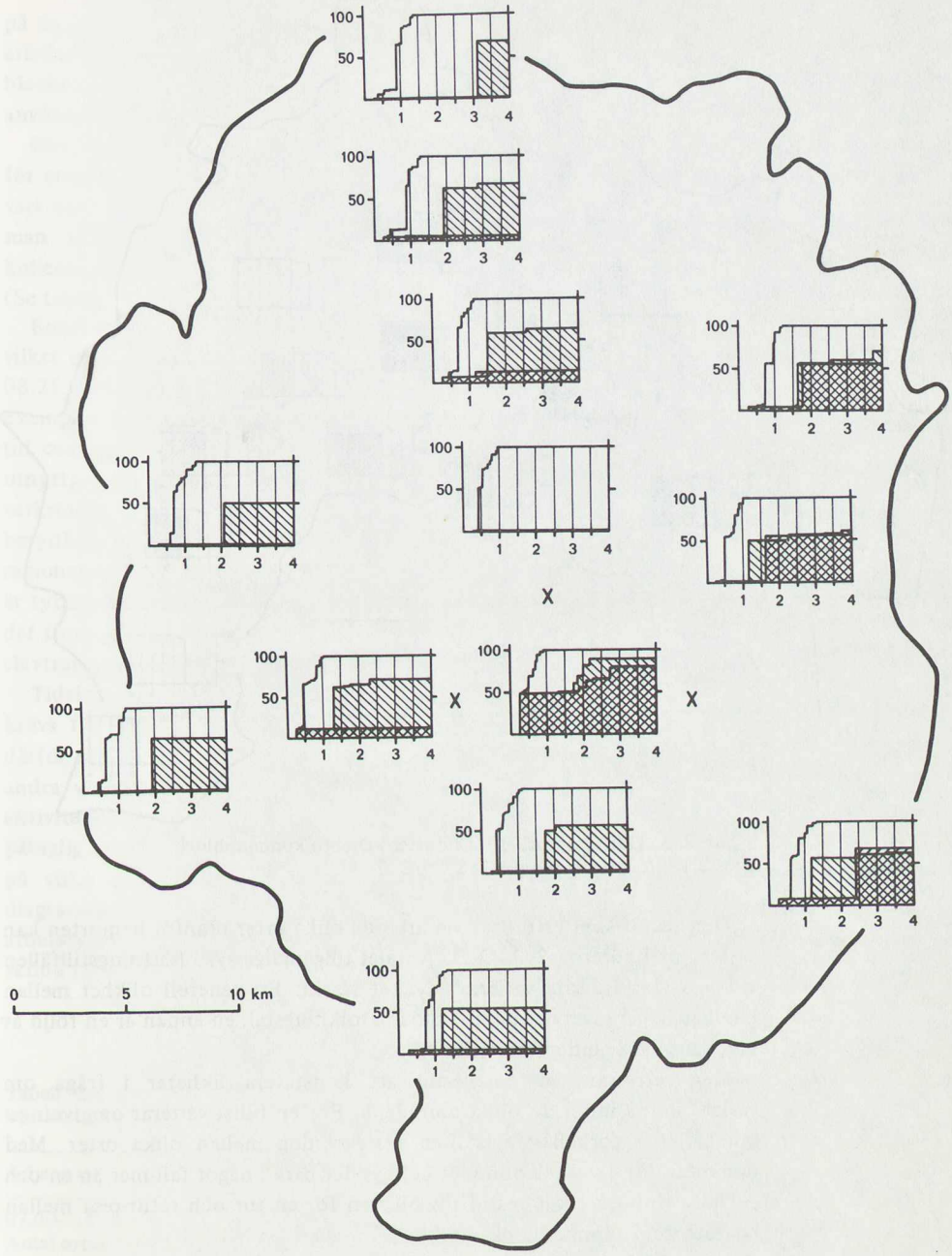

Figur 2:2 Tidslägesprofiler för tätorter i Hässleholms kommunblock. För tre små orter intill centralorten (markerade med X) redovisas inga diagram. Deras tidslägesprofiler överensstämmer i stort sett med dem som avser närmast utanför liggande ort. För ytterligare teckenförklaring, se figur 2: 1.

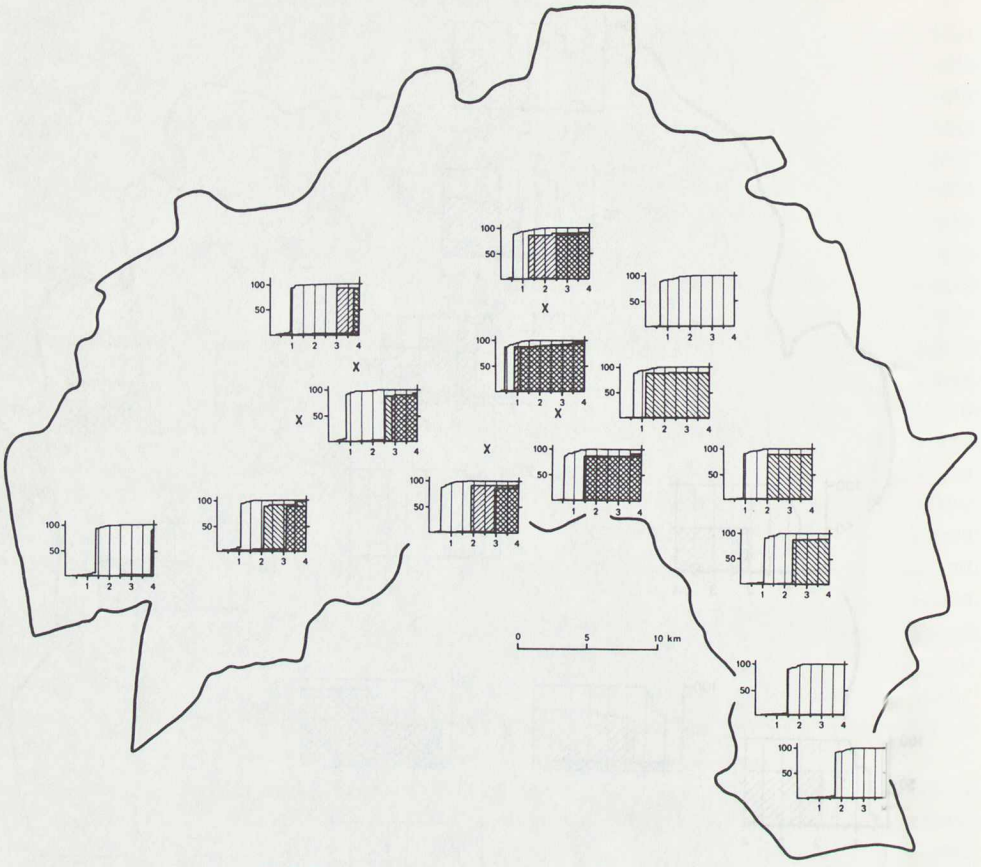

Figur 2: 3 Tidslägesprofiler för tätorter i Örebro kommunblock. För teckenförklaring se figur 2: 1 och 2: 2.

Den restid som erfordras vid arbete i olika orter utanför hemorten kan utläsas ur figurerna 2: 1–2: 3. Antalet tillgängliga sysselsättningstillfällen vid viss restidsinsats varierar mycket starkt. En generell olikhet mellan blocken ligger givetvis i deras skilda befolkningstal, en annan är en följd av blockens varierande ytstorlek.

Mer intressant är emellertid att konstatera likheter i fråga om variationerna inom de olika områdena. För en bilist varierar omgivningsinnehållet i förhållandevis liten utsträckning mellan olika orter. Med undantag för Lyckseleområdet behövs det bara i något fall mer än en och en halv timmes total restid för bilisten för en tur och retur-resa mellan två tätorter i samma block.

I jämförelse härmed är den icke-bilburnes möjligheter att nå andra orter än den egna bostadsorten för heltidsarbete påtagligt begränsade. Först och främst framträder betydande skillnader mellan situationen för dem som bor i centralorterna och dem som bor i mindre orter framför allt i Örebro- och Lyckseleblocken. Även om den lilla orten ligger nära blockcentrum är mängden tillgängliga sysselsättningstillfällen liten. För kollektivresenären varierar också möjligheterna starkt mellan olika tider

på dygnet. Skillnaderna mellan de två arbetstidsexemplen – verkstadsarbetstid och kontorsarbetstid – förefaller vara störst i Hässleholmsblocket. I Lyckselefallet kan arbetspendlaren över huvud taget inte använda de kollektiva förbindelserna.

Oberoende av var man bor i de olika blocken är det av stor betydelse för antalet arbetsplatsalternativ om man kan pendla in till centralorten. I vart och ett av områdena finns flera orter där detta inte är möjligt om man inte har tillgång till bil. Vidare förekommer också fall där kollektivresenären över huvud taget inte kan arbeta utanför hemorten. (Se tabell 2.1.)

Busstidtabellerna är i Lyckselefallet lagda med tanke på skoltiderna, vilket medför att de första förbindelserna kommer till centralorten först 08.25. I Hässleholmsblocket beror skillnaderna mellan de två arbetstidsexemplen på att de förbindelser som tjänar som elevtransporter anländer till centralorten först mellan klockan 07.30 och 07.45. De kan därför utnyttjas av dem som har kontorsarbetstider men inte av dem som har verkstadsarbetstider. I Örebroområdet startar kollektivförbindelserna betydligt tidigare på morgonen. Det är i stort sett bara en sektor av regionen som inte har sådan förbindelse med centralorten före 07.00. Det är tydligt att huvudorten här är så stor och har sådan dragningskraft att det finns underlag för en förbindelse som ligger före den som tjänar som elevtransport.

Tidslägesprofilerna i figurerna 2:1–2:3 visar bara hur stor restid som krävs för att nå en viss alternativmängd arbetsplatser. Nästa steg blir därför att undersöka vad restiderna och deras tidsbelägenhet innebär för andra verksamheter under resten av dygnet, dvs för de s. k. önskvärda aktiviteterna. Eftersom pendling till centralorterna medför en sådan påtaglig ökning av möjligheterna, kan det vara motiverat att se närmare på vilka effekter i dygnsprogrammet som en sådan arbetsresa ger. I diagramform redovisas därför situationen för förvärvsarbetande med arbetstiden 08.00–17.00, vilka är bosatta i de olika tätorterna och med skilda färdmedel pendlar in till kommunblockscentrum.

Tabell 2.1 Antal orter där icke-bilburna heltidsarbetande är hänvisade till arbete i bostadsorten vid mättillfället

Arbetstid	Lycksele	Hässleholm	Örebro
07.00–16.00			
Antal orter	4	9	5
invånare i %	100	25	2
08.00–17.00			
Antal orter	4	2	3
invånare i %	100	1	1

Antal tätorter och tätortsinvånare i olika block: 4 (9 404 inv.), 16 (34 961) respektive 20 (100 259)

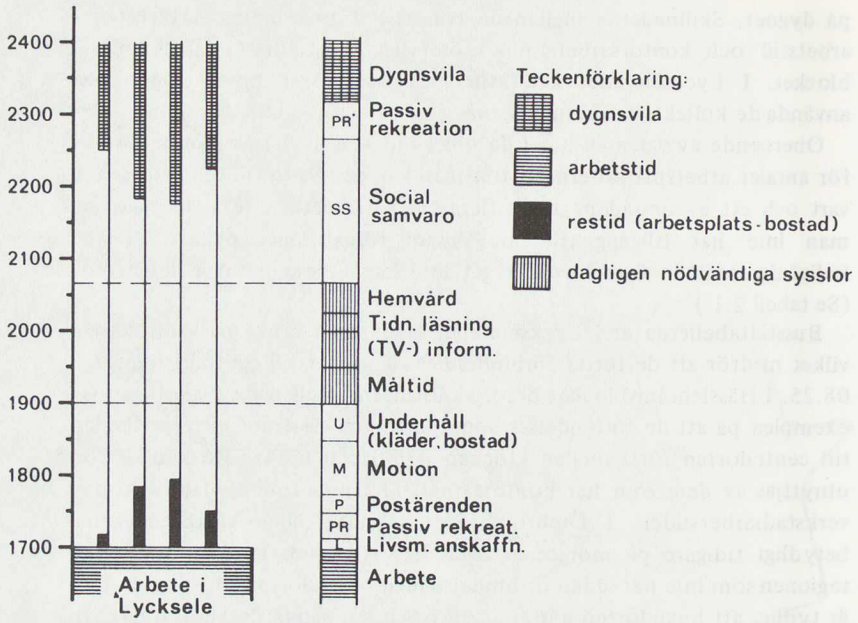

Figur 2:4 Disponibel kvällstid i bostaden för förvärvsarbetande med arbetstiden 08.00–17.00 och arbetsplats i centralorten Lycksele.
Anm.: I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet.
I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av en stapel situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.
Hela tiden för arbete och dygnsvila har ej medtagits, liksom ej heller dagens två första måltider. Asterisk betecknar verksamhet som antas förlagd till pauser under arbetstiden.

Figurerna 2:4–2:6 visar hur mycket tid som återstår i bostaden sedan dygnsvilan räknats bort. Vidare framgår ett minst lika viktigt förhållande, nämligen belägenheten av detta tidspass. Det är framför allt de kollektiva förbindelsernas linjedragning och tidtabelläggning som begränsar den disponibla tiden i bostaden. I detta avseende är de inom- och mellanregionala skillnaderna stora. Ibland ligger hemkomsten vid sjutiden, måltid och TV-information kolliderar, och möjligheterna att få tid för både motion och hobby under kvällen är mycket små. Den tidiga avresan på morgonen gör att föregående kväll kortas av om dygnsvilan ska kunna omfatta den stipulerade tiden. När morgonbussen avgår mellan 05.30 och 06.00, vilket förekommer i vissa orter, måste resenären påbörja dygnsvilan mellan 20.10–20.40 föregående kväll.

Av diagrammen framgår att flera av kvällsaktiviteterna ofta måste utgå, framför allt för kollektivresenären. I flera orter i Örebroområdet har han inte tillfälle till annat än de nödvändiga dagliga sysslorna under arbetsdagarna, medan sådant som social samvaro, motion och underhåll

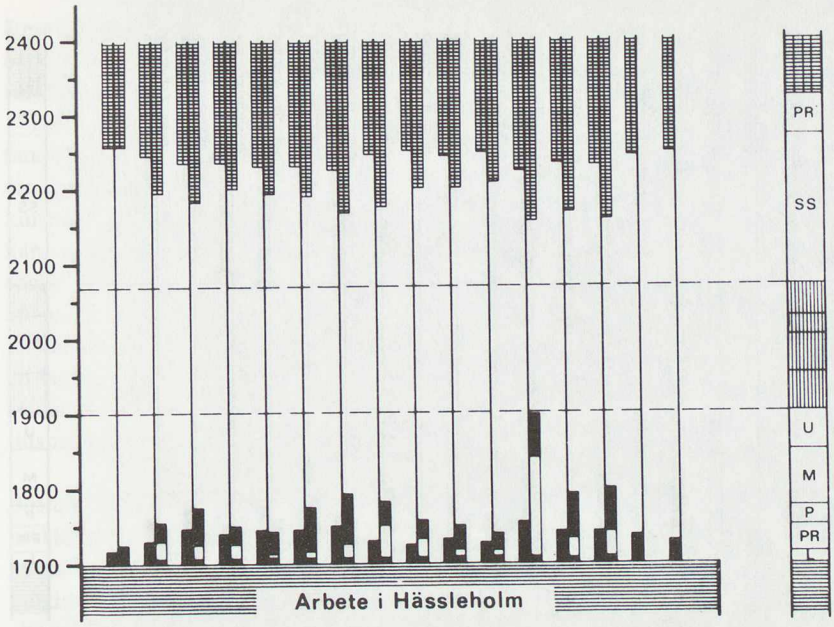

Figur 2:5 Disponibel kvällstid i bostaden för förvärvsarbetande med arbetstiden 08.00–17.00 och arbetsplats i centralorten Hässleholm. I figurens vänstra del särredovisas situationen för dem som bor i olika tätorter. Dessa är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I ortsredovisningarna anger stapelns vänstra del situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. För ytterligare teckenförklaring, se figur 2:4.

måste flyttas fram till de arbetsfria dagarna. En sådan omdisponering av sysslor mellan olika dagar kommer närmare att behandlas i senare avsnitt. Två problem i detta sammanhang kan påpekas redan här. Det kan vara olämpligt att bara någon enstaka gång under veckan få tid till sådana verksamheter och dessutom kan det vara svårt eller omöjligt att under de få arbetsfria dagarna hinna med allt som flyttas dit.

Inte bara hemmatidens längd utan också dess tidsbelägenhet bör noteras. Det framkommer här stora olikheter i möjligheterna att t. ex. följa kulturutbudet i radio och TV, där programmen vanligen ändrar karaktär längre fram på kvällen.

För kollektivresenären är inte hela arbetsresan effektiv restid. Lång tid kan gå åt för att vänta på buss eller tåg på eftermiddagen. I vilken utsträckning denna tid kan utnyttjas är en lokalfråga: finns någon annan plats än en kall, bullrande väntsal att vistas på, med möjligheter att göra sådant som man inte kan få tid till senare på kvällen – hobbyläsning, korrespondenskurs, motion? På vissa håll har biblioteken blivit något av en sådan vistelseplats – på andra håll gör lokalbrist att många individtimmar slösas bort i ogästvänliga väntsalar.

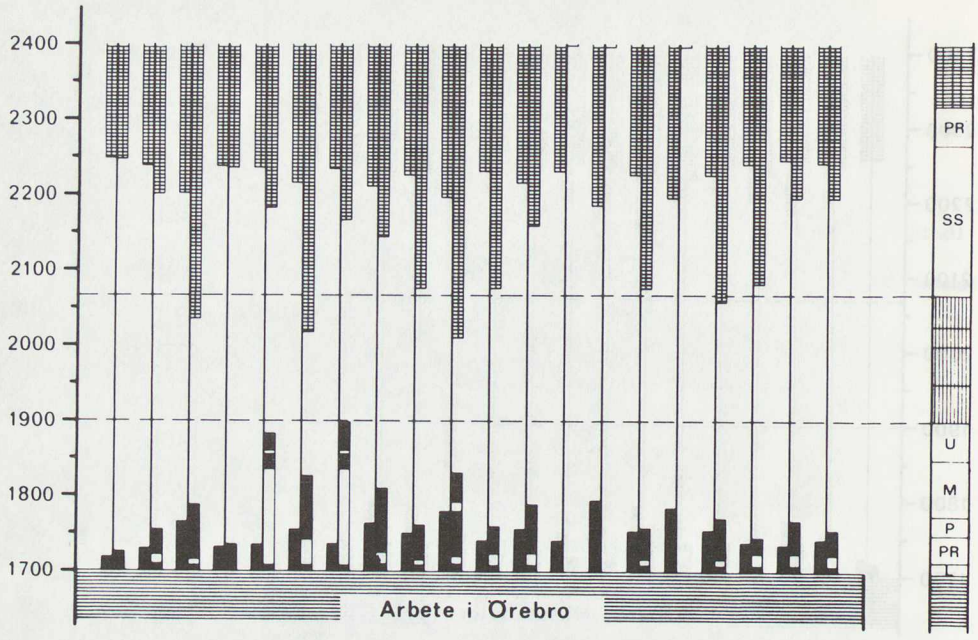

Figur 2: 6 Disponibel kvällstid i bostaden för förvärvsarbetande med arbetstiden 08.00–17.00 och arbetsplats i centralorten Örebro. I figurens vänstra del redovisas situationen för dem som bor i olika tätorter. Dessa är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I ortsredovisningen anger stapelns vänstra del situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. För ytterligare teckenförklaring, se figur 2: 4.

De flesta förvärvsarbetande kan antas ingå i flerpersonshushåll. Det räcker därför inte att bara se på effekterna i den enskildes eget dygnsprogram. Också de andra hushållsmedlemmarna påverkas av den förvärvsarbetandes tidsanvändning, t. ex. genom att en lång arbetsresa inkräktar på samvarotiden inom familjen. Tidigare har uppställtsen regel om att den gemensamma vakna tiden i ett flerpersonshushåll skulle vara minst två timmar. När den förvärvsarbetande pendlaren ingår i ett hushåll där alla övriga medlemmar är hemmavarande hela kvällen, ger denna regel inga problem: även kollektivpendlaren är hemma i åtminstone tre timmar och den gemensamma kvällsmåltiden kan inplaceras enligt reglerna, före 19. 30.

När flera hushållsmedlemmar arbetar utanför bostaden börjar svårigheterna märkas i de avseenden som behandlas här, speciellt om de arbetar i olika orter och inte har var sin bil. Diagrammen redovisar förbindelserna med centralorterna, och de är genomgående de bästa – med undantag av vissa grannortsrelationer. Kollektivresor mellan andra orter kan vara betydligt mer tidskrävande och ge hemkomsttider omkring klockan tio.

En hushållstyp som blir speciellt lidande av dåliga kollektivförbindelser är småbarnsfamiljen, där samtliga vuxna (en förälder eller två) är heltidsarbetande och t. ex. pendlar utan bil in till centralorten. De kan då

återvända till hemorten först mellan halv sju och sju, lagom för att lägga barnet vid hemkomsten. Det finns ingen tid för vaken samvaro mellan föräldrar och barn mer än under veckoslutet.

I detta avsnitt beskrevs först i grova drag en sida av den förvärvsarbetandes omgivning i olika orter, nämligen antalet tillgängliga sysselsättningsmöjligheter. Även andra komponenter i levnadsvillkoren skulle kunna beskrivas med samma metodik. Med alternativmängdsberäkningar kan möjligheterna till kontakter med andra individer och därigenom till social samvaro anges. I så fall utsträcks givetvis beskrivningen också till att gälla andra invånarkategorier än bara de förvärvsarbetande på heltid.

Vidare studerades centralortspendlarens dygnsprogram med betoningen lagd på den del av dagen som återstår sedan arbetet och arbetsresorna avklarats. Möjligheterna att placera in olika besök under detta lediga tidspass kommer att behandlas i ett par kommande avsnitt.

Bostad – arbetsplats – livsmedelsaffär – bostad. Utgångspunkten för beräkningarna i föregående avsnitt var att mängden tillgängliga sysselsättningsalternativ är väsentlig information när man vill beskriva individens omgivning. När andra sidor av levnadsvillkoren skall behandlas kan alternativmängden synas vara ett mindre lämpligt mått. Avser beräkningarna t. ex. tillgången till dagligvarubutiker, blir det viktiga att finna ut om sådan service över huvud taget är tillgänglig.

Förekomsten av handlingsalternativ är emellertid inte heller i detta fall helt ointressant, och det av två skäl. För det första kan man ställa som ett krav att omgivningens innehåll är sådant att det utan större uppoffringar för individen skall finnas andra alternativ tillgängliga, om ett utbudsställe skulle försvinna. En flexibel omgivning med sådan omställningsberedskap kan också vara önskvärd som försäkring i sådana fall, då en oförutsedd rubbning omintetgör ett planerat dygnsprogram, och det krävs en omdisponering av dagen för att möjliggöra vissa sysslor. Detta innebär att olika aktiviteter skall kunna utföras i olika följd. Ett ärende skall i så liten utsträckning som möjligt vara låst till ett tillfälle under dagen, utan helst kunna utföras enligt flera sekvenser.

Även om det exakta antalet alternativ är mindre viktigt att känna till, så kan alltså vissa egenskaper hos alternativen ha stor betydelse, sådana som om de finns tillgängliga vid olika tider under dygnet och om de finns i olika orter. Genomgången av alternativmängdens egenskaper nedan kommer inte att vara heltäckande, utan bara behandla vissa drag och jämföra utfallet i olika delar av de undersökta områdena. Vidare är det huvudsakligen sekvenserna som undersöks.

Möjligheterna till sekvenser skall här studeras genom att ett handlingsprogram används som måttstock, vari ingår besök såväl på arbetsplats som i livsmedelsbutik. Förhållandena varierar mellan olika orter inom en region, dels till följd av ortens läge i förhållande till andra serviceorter och varierande transportförhållanden i området, dels till följd av skillnader i butikers öppethållande. Det är också troligt att det finns påfallande skillnader mellan de två trafikantgrupperna, eftersom kollektivresenärens möjligheter att söka upp olika orter också begränsas av

linjedragningar och tidtabellsstruktur i trafiksystemet, vilket redan framgått av föregående avsnitt.

Livsmedelsbutiker ligger vanligtvis väl spridda och är tillgängliga under en stor del av dagen. Därför skulle en förvärvsarbetande med goda förflyttningsmöjligheter ändå kunna göra inköpet i olika orter och vid olika tillfällen under dagen: före arbetets början, under lunchrasten och efter arbetets slut, dvs enligt olika sekvenser.

Ingenstans i de här undersökta områdena kan dock livsmedelsinköpet ske före arbetets början, och därför kommer bara två senare sekvenser att behandlas, nämligen inköp under lunchrasten och efter arbetets slut. Vidare undersöks om eftermiddagsärendet kan utföras i olika orter. Däremot görs inte liknande beräkningar av ortsalternativ för lunchbesöket, eftersom den korta lediga tiden då knappast gör det nöjligt i något fall och med något färdmedel att besöka en annan ort än arbetsorten och dessutom göra inköp där.

När det gäller inköp av livsmedel som är tunga, skrymmande och ofta också lättförstörbara varor, kan man anta att den lämpligaste handlingssekvensen är den där ärendet uträttas så nära hemkomsten som möjligt.

Kollektivresenären har speciellt stort intresse av att lägga den slitsamma varutransporten så sent som möjligt i kedjan av verksamheter. Hans situation är också annorlunda genom att han inte har möjligheter att besöka affärer i andra orter än arbetsorten, bostadsorten och eventuellt den ort där han har tillräckligt lång väntetid i samband med tåg- eller bussbyte. Livsmedelsbutiker finns i alla tätorter utom i ett par av de minsta i Örebroområdet. Vidare förekommer sådana också många mindre byar, framför allt i de två mindre blocken. Trots de senaste årens strukturrationalisering inom handeln är detta fortfarande ett utbud som har en betydande rumslig spridning. Varubussar betjänar vidare vissa glesbygdsområden. De har emellertid inte medtagits här, dels därför att de har betydelse i första hand för dem som bor utanför tätorterna, dels därför att de knappast fungerar under den tid på dygnet när den förvärvsarbetande är ledig för att göra inköp.

Den som har sin arbetsplats i bostadsorten med verkstads- eller kontorsarbetstider har, oberoende av vilket färdmedel han kan använda, också möjligheter att köpa livsmedel där efter arbetets slut. De enda undantagen är ett par orter i Örebroområdet (se ovan) och en ort i Lyckseleblocket där affären stänger samtidigt som kontorsarbetet slutar. Den bilburne kan dessutom nå butiker i ett stort antal andra orter, något som däremot kan var möjligt för kollektivresenären bara om han vill använda större delen av kvällen till ärendet, och då endast med utgångspunkt i vissa bostadsorter. Livsmedelsinköp på lunchen är möjligt i alla orter i Hässleholmsblocket, omöjligt i de flesta i Örebro på grund av butikernas lunchstängning och också av samma skäl onöjligt i Lycksele området, utom i centralorten. När bostadsort och arbetsort inte sammanfaller, och restiderna därför får annan omfattning, framträder skillnaderna mellan olika orter och olika trafikantgrupper. En pendlare kan överallt, med undantag för ovan nämnda orter (två i Örebro, en i Lycksele) göra inköp i hemorten, i arbetsorten och i ett antal orter

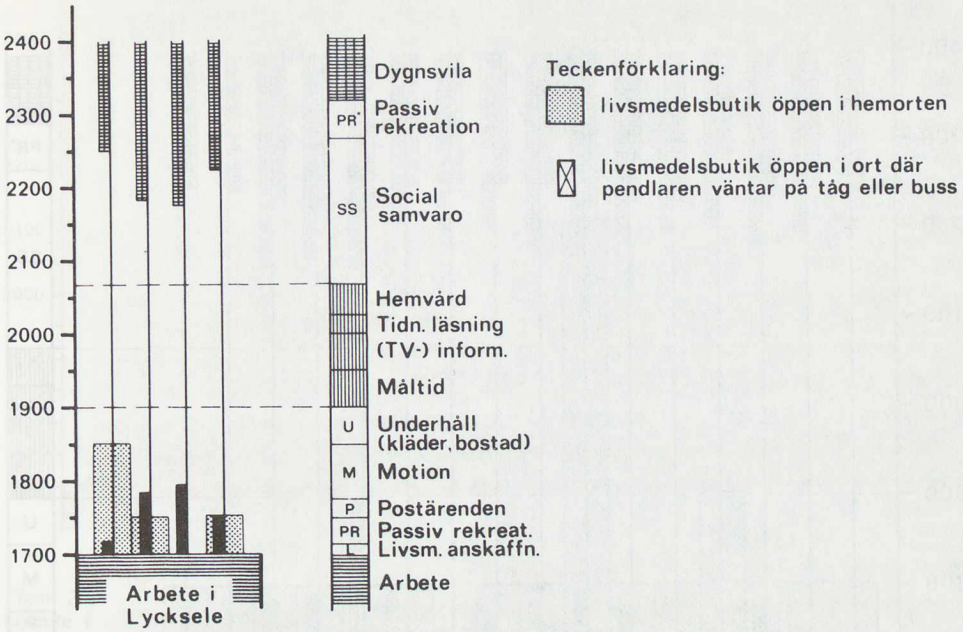

Figur 2: 7 Möjligheter till livsmedelsinköp efter arbetets slut för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter och med arbetsplats i Lycksele (arbetstid 08.00–17.00 liksom i tidigare exempel).
I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. Hela tiden för arbete och dygnsvila har ej medtagits liksom ej heller dagens två första måltider. Asterisk betecknar verksamhet som antages vara förlagd till pauser under arbetstiden.
I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster.
I ortsredovisningarna anger den vänstra delen av en stapel situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.
Med kryss markerade intervall i figur 2:8 och 2:9 visar tillfällen då väntetid på kollektiva färdmedel är tillräckligt lång för att ett inköp skall vara möjligt.
För ytterligare teckenförklaring, se figur 2:4.

däromkring. Den som använder buss eller tåg har däremot betydligt begränsade möjligheter, vilket nedanstående exempel vill visa.

Liksom i föregående avsnitt studeras här situationen vid inpendling med kontorsarbetstider i centralorten, och förhållandena belyses med diagrammen i figurerna 2:7–2:9. I samtliga fall är det möjligt att utträtta ärendet i centralorten/arbetsorten under lunchen, och i detta avseende finns således inga skillnader mellan trafikantgrupper eller bostadsorter. Vidare kan bilisten överallt klara av affärsbesöket i arbetsorten efter arbetets slut, eftersom han då själv kan bestämma när han vill åka därifrån. Denna sekvens kan däremot kollektivpendlaren begagna endast i ungefär hälften av de undersökta fallen. Vidare kan bilisten, vilket inte speciellt redovisas här, göra inköp i ett antal orter som han kan nå på vägen mellan arbets- och bostadsort, något som är helt omöjligt för kollektivpendlaren. Slutligen finns bara ett par undantag från regeln att bilisten kan köpa livsmedel i hemorten på kvällen (gäller Lyckseleområdet). För kollektivresenären är också de möjligheterna

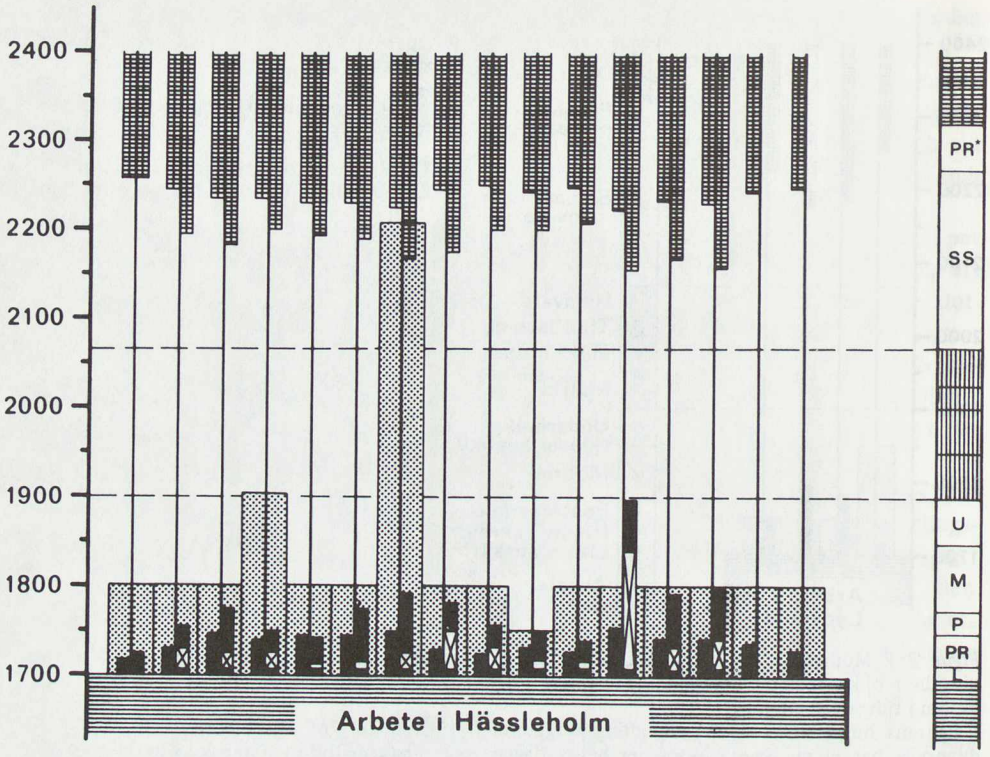

Figur 2: 8 Möjligheter till livsmedelsinköp efter arbetets slut för förvärvsarbetande boende i olika tätorter och med arbetsplats i Hässleholm. I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I ortsredovisningarna anger stapelns vänstra del situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. Prickat intervall anger butikernas öppettider. Se vidare figur 2:7.

begränsade, framför allt i Örebroområdet. I Lyckseleblocket är pendling till centralorten över huvud taget omöjlig för kollektivresenären. Genomgången av sekvenserna sammanfattas i tabell 2.2.

Kollektivpendlaren har således inte bara färre orter att välja mellan för inköp utan också färre sekvenser. Detta medför att hans program är känsligare för rubbningar, både externa som t. ex. är en följd av att närbutiken försvinner eller får begränsad öppettid, och interna som är en följd av att han tvingats omdisponera handlingsprogrammet. I en alternativfattig omgivning uppstår svårigheter att anpassa sig till sådana förändringar.

Ärendets tidsbudgeteffekter är förhållandevis små. Det kan överallt utföras åtminstone vid ett tillfälle under dagen och kräver högst tio à tjugo minuters extra förflyttningstid, eftersom butik alltid finns i den ort man vistas i. De som har kortast vistelsetid i hemmet har i gengäld lång väntetid i arbetsorten och kan antas göra inköpet där, varigenom deras kvällsprogram i bostaden inte påverkas.

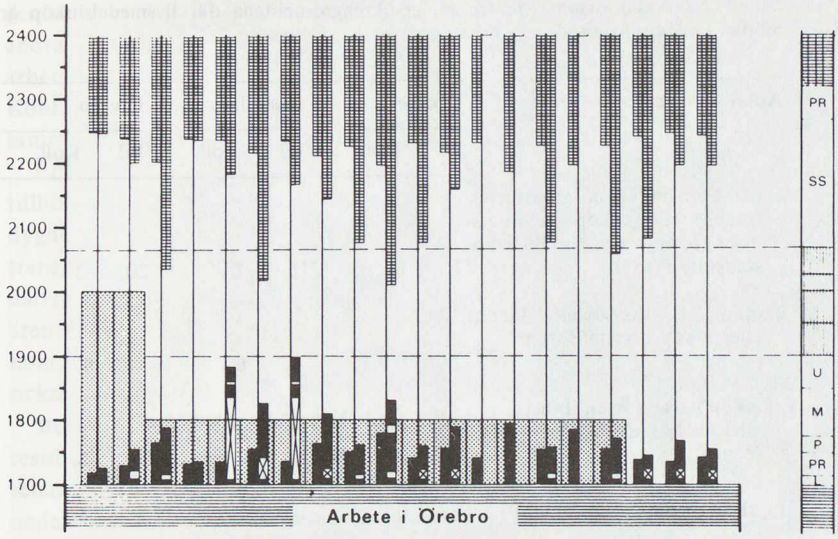

Figur 2: 9 Möjligheter till livsmedelsinköp efter arbetets slut för förvärvsarbetande boende i olika tätorter och med arbetsplats i Örebro. I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I ortsredovisningarna anger stapelns vänstra del situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. Prickat intervall anger butikernas öppettider. Se vidare figur 2: 7.

Beräkningarna har visat att det kan finnas ett stort antal handlingsalternativ för detta progran, i varje fall för bilisten. Han saknar troligen kännedom om många av dem. Det väsentliga är emellertid att ärendet kan utföras på ett bekvämt sätt och att vissa lokal- och sekvensalternativ finns i kritiska situationer. Möjligheterna för kollektivresenären visar sig vara betydligt begränsade. En enda sekvensmöjlighet måste uppfattas som en stressituation, där en plötslig rubbning i det planerade programmet svårligen kan pareras. Samma problem kan antas uppstå när tillgängliga lokalalternativ saknas.

Resultaten ovan och framför allt beräkningsmetodiken kan vara tillämpliga också i andra sammanhang. Om inköp är möjliga i flera olika sekvenser, så är också utrymmet större för att besöka flera butiker med likartade öppettider. Om det visar sig möjligt att handla i centralorten så är också möjligheterna större att göra specialvaruinköp under en arbetsdag. Beräkningarna visade de förvärvsarbetandes möjligheter. Andra individkategorier har andra tidspass lediga under dagen för inköp, men också i deras fall är det viktigt att se på omgivningens flexibilitet och möjligheterna att utföra ärendena under olika tider på dagen.

Bostad – arbetsplats – läkarmottagning – bostad. Beräkningarna i föregående avsnitt visade att livsmedelsinköp överallt är möjliga utan konflikt med de nödvändiga sysslorna i dagsprogrammet. I många fall

Tabell 2.2 Antal orter i de tre undersökningsområdena där livsmedelsinköp är möjligt i olika sekvenser

Antal sekvenser	Lycksele		Hässleholm		Örebro	
	Bil	Koll.	Bil	Koll.	Bil	Koll.
3, nämligen inköp på arbetsorten (lunch) eller inköp på arbetsorten (e. m.) eller inköp i bostadsorten (kväll)	1	0	16	7	20	2
2, inköp i arbetsorten (lunch) eller inköp i bostadsorten (e. m.)	2	0	–	6	–	9
2, inköp i arbetsorten (lunch) eller inköp i arbetsorten (e. m.)	4	0	–	2	–	8
1, inköp i arbetsorten (lunch)	–	0	–	1	–	1

Antal orter i blocken : Lycksele 4, Hässleholm 16, Örebro 20

finns också ett stort antal handlingsalternativ, främst till följd av långa öppethållandetider och butikernas spridda lokalisering.

Kortare öppettider eller en stationsstruktur med förre enheter av samma typ som bara påträffas i de större tätorterna begränsar däremot frihetsgraderna i handlingsprogrammet. Detta bör resultera i färre handlingsalternativ och färre sekvensalternativ. För den förvärvsarbetande kan begränsningar i utbudens öppettider medföra att dessa helt infaller under arbetstiden.

Denna situation skall illustreras med ovanstående handlingsprogram. Beräkningarna kommer också att visa följderna av att utbudet påträffas endast i ett fåtal orter.

I en situation då två aktiviteter konkurrerar om samma tid kan konflikten lösas på flera sätt. För det första kan den önskvärda sysslan flyttas fram till en annan dag, då möjligheter kan ges t. ex. genom andra arbetstider (arbetsfri dag) eller andra öppettider. För det andra kan i en del fall den önskvärda sysslan överföras (delegeras) till en annan person som utan större svårigheter kan passa in den i sitt program. Slutligen kan båda aktiviteterna finnas kvar i handlingsprogrammet men då med ändrad varaktighet.

Läkarbesöket kan betecknas som ett ärende vilket är nödvändigt i ett längre perspektiv och därför kan flyttas mellan olika dagar för att inplaceras då det är lämpligast. Är läkarmottagningarna öppna bara under normala arbetsdagar och då endast under arbetstid, kan ärendet inte flyttas till lämpligare dag. Det uppstår en konflikt mellan två sysslor: arbetet som måste utföras dagligen under alla arbetsdagar och läkarbesöket som måste utföras någon arbetsdag och då under arbetstid. Eftersom ingen av de två verksamheterna kan delegeras, kan konflikten bara lösas

genom att den ena aktiviteten får inkräkta på tid som är avsatt till den andra. Beräkningarna nedan utgår från att läkarbesöket tillåts ta tid från arbetet. Exemplet visar situationen för dem som har kontorsarbetstider. Konflikten är mest kännbar för dem, då servicetiderna i det fallet helt sammanfaller med arbetstiderna.

Eftersom tid för ärendet tas från arbetet, så kan besöket med tillhörande förflyttningar få lägga beslag på större delen av det vakna dygnet. Läkarbesök blir därmed möjliga från alla orter och med olika transportsätt, fastän med i vissa fall mycket stor restidsinsats. Det är därför av störst intresse att närmare se på vilka effekter som ett sådant ärende har i dygnsprogrammet för personer i olika orter. Beräkningarna kommer i första hand att avspegla den förvärvsarbetandes dag, men kan också visa effekterna i andra individkategoriers dygnsprogram.

Besökets förläggning under dagen kan i viss utsträckning vara ett resultat av förhandlingar mellan patient och läkare, samtidigt som den senare söker placera in sina patienter jämnt över dagen. I räkneexemplet nedan skulle vilken halvtimme som helst under öppetintervallet kunna antas vara behandlingstid. Besökstiden 15.00–15.30 har valts, dels för att visa på hur möjligheterna till eftermiddagsbesök i olika orter skiftar, dels därför att tidpunkten kan vara önskvärd för kollektivtrafikanten, som då i många fall kan utnyttja att vissa turer är lagda för att betjäna skoleleverna. Antagandet medför att resultaten avspeglar en förhållandevis gynnsam situation för den icke-bilburne.

För en bilist är skillnaderna mellan olika orter och områden inte särskilt stor. En sammanlagd restid på mer än 40 minuter är ovanlig i Hässleholmsområdet, liksom 50 minuter kan sägas vara maximivärden i Örebroblocket och 1 timme 45 minuter i Lycksele. Hela ärendet tar således i de två första undersökningsområdena mindre än en och en halv timme för den som har tillgång till bil. (Se figurerna 2: 10–2: 12.)

Tabell 2.3 Total tidsåtgång vid läkarbesök 15.00–15.30 (behandlingstid + restid + väntetid)

Tidsåtgång	Hässleholm		Örebro		Lycksele	
Timmar	Bil	Kollekt.	Bil	Kollekt.	Bil	Kollekt.
– 1	13	5	10	4	1	1
1– 2	3	1	10	2	1	–
2– 3		5		4	2	–
3– 4		3		6		–
4– 5		1		1		–
5– 6		1		–		–
6– 7				3		–
7– 8						1
8– 9						–
9–10						–
10–11						–
11–12						2

Antal orter i blocken: Lycksele 4, Hässleholm 16, Örebro 20.

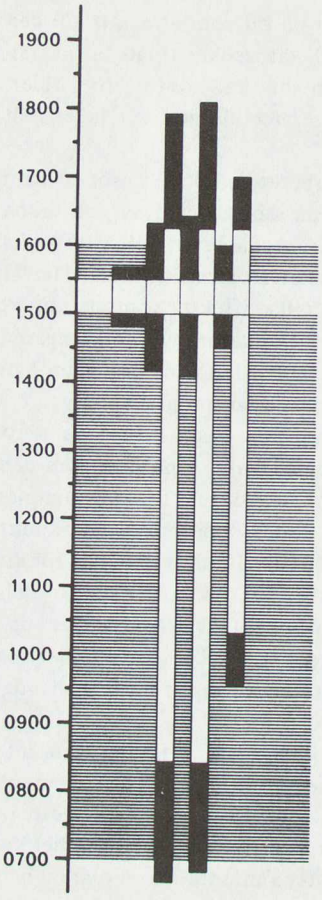

Figur 2:10 Total tidsåtgång för ett läkarbesök för personer i de fyra olika tätorterna i Lycksele kommunblock. Behandlingstid: 15.00–15.30

Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.

Svart fält anger restid, vitt fält väntetid och streckat fält en antagen arbetstid.

Helt annorlunda är situationen för den andra trafikantgruppen. Måste man för besökets skull bege sig till en annan ort, tar ärendet för kollektivresenären även i bästa fall längre tid än det gjorde i sämsta fall för en bilist i samma område, med något undantag i Örebroblocket. Orsakerna är givetvis väntetiderna i läkarorten, i första hand före besöket men också i viss utsträckning efter besöket före hemresan.

När de två verksamheterna konkurrerar om samma tid kommer effekterna av detta för den förlorande aktiviteten att bli mycket varierande i olika orter och framför allt mellan skilda trafikantgrupper. Ett läkarbesök gör för den icke-bilburne att en hel arbetsdag går förlorad för den som arbetar utanför Lycksele; åtminstone tre arbetstimmar försvinner i ett flertal orter i Örebroblocket och två à tre timmar i Hässleholmsblocket. Det bör emellertid noteras att de långa väntetiderna ligger i större orter. Tiden kan därför i viss utsträckning utnyttjas till andra ärenden. Här är därför ett fall då också mindre nödvändiga ärenden kan utföras under tid som egentligen är avsatt för nödvändigt arbete.

Redovisningen i figurerna 2:10–2:12 kan också belysa situationen för andra individkategorier än de förvärvsarbetande. Resan kan tänkas ske

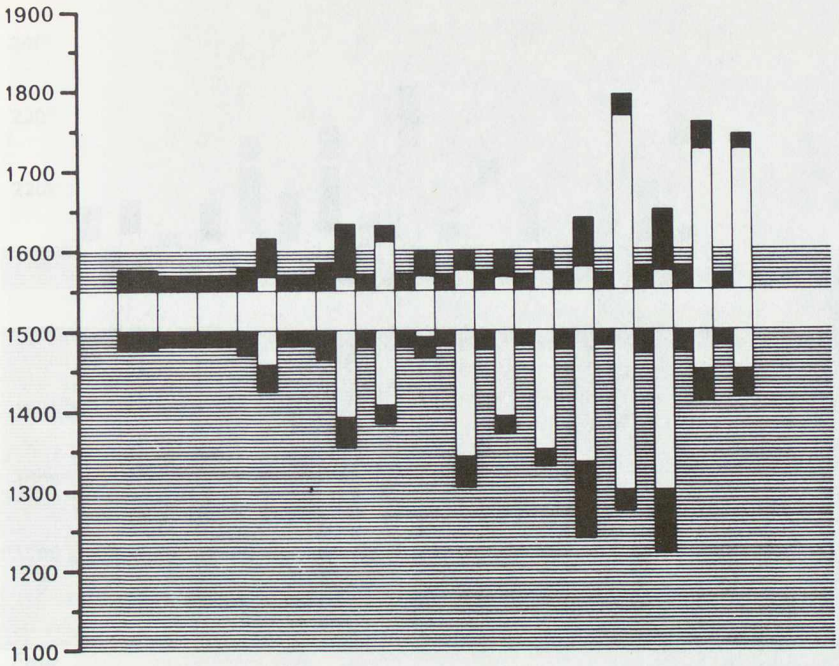

Figur 2:11 Total tidsåtgång för ett läkarbesök för personer i de sexton tätorterna i Hässleholms kommunblock. Behandlingstid: 15.00–15.30. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. Svart fält anger restid, vitt fält väntetid och streckat fält en antagen arbetstid.

från respektive bostadsort till läkarservice och åter, och resultaten visar då den tidsinsats som krävs för dem som inte förvärvsarbetar utanför bostaden, t. ex. för pensionärer eller mödrar som är hemma för att vårda barn. Bland dessa grupper är det också vanligare att vara hänvisad till kollektiva förbindelser. Det kan därför vara än mer väsentligt att mäta omfattningen av den uppoffring i tid som ett läkarbesök kräver. Effekterna i dagsprogrammet är vittgående, och speciellt bör förhållandena för kollektivresenärerna i Lyckseleområdet uppmärksammas. När avresan ligger tidigt på morgonen påverkas inte bara den enskildes dagsprogram utan också hela hushållets tidsanvändning.

Bostad – arbetsplats – bibliotek – bostad. Tidskonflikten mellan två av verksamheterna i föregående avsnitt kunde lösas bara genom att den ena aktiviteten tilläts inkräkta på den andras tillmätta tid.

I andra liknande konfliktsituationer kan däremot problemet lösas på annat sätt. Möjligheterna till detta i skilda orter skall här undersökas med ovanstående handlingsprogram som måttstock. I första hand flyttas ärendet mellan olika dagar, men möjligheterna till delegering kommer också att behandlas kortfattat. Det kan antas att tillfällen att flytta

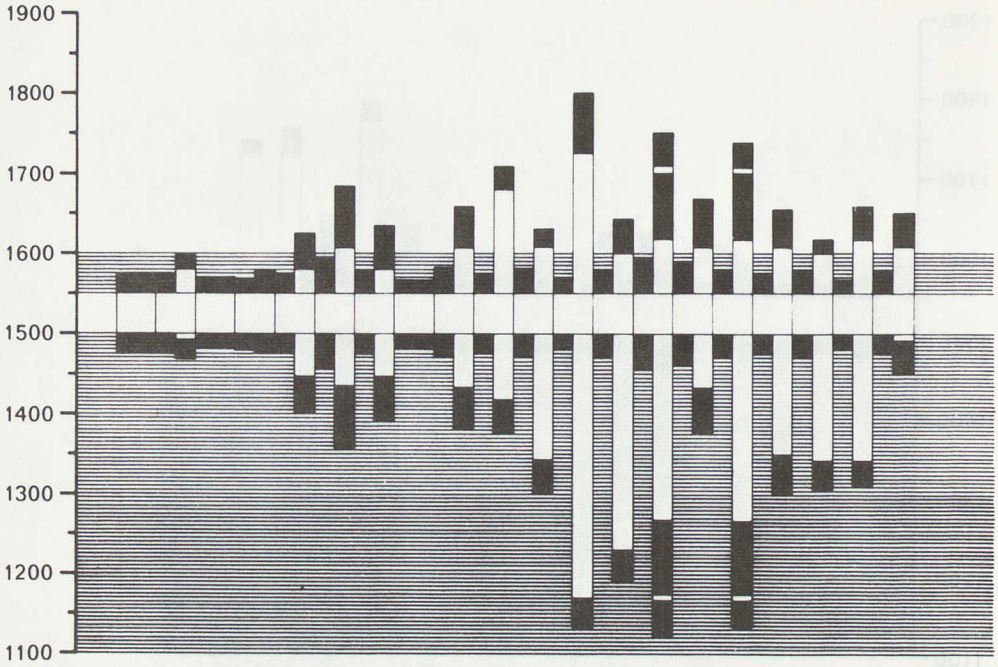

Figur 2:12 Total tidsåtgång för ett läkarbesök för personer i de tjugo tätorterna i Örebro kommunblock. Behandlingstid: 15.00–15.30. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra situationen för kollektivresenären. Svart fält anger restid, vitt fält väntetid och streckat fält en antagen arbetstid.

besöket mellan olika dagsprogram varierar till följd av att utbudsstrukturen och framkomligheten är olikartad i olika områden. Det är också tänkbart att sådana skillnader i omgivningen inverkar på möjligheterna att delegera ärendet till annan hushållsmedlem.

Biblioteksbesök är ett ärende som skulle kunna utföras i olika sekvenser. Det är i regel så pass kortvarigt att en förvärvsarbetande i en mindre ort skulle kunna utföra det under lunchen, och framför allt skulle besöket kunna ske i samband med resan mellan arbetsplats och bostad eller som ett fristående ärende på kvällen, om bara förflyttningsmöjligheter och öppettider tillåter det.

De flesta som besöker bibliotek gör det med en eller ett par veckors mellanrum. I motsats till läkarbesöket, som vanligen är bestämt i förhand genom avtal, kan biblioteksärendet lätt flyttas mellan olika dagar. Att så sker är också naturligt när lokalerna har öppettider som varierar påtagligt mellan olika dagar. Ärendet kan slutligen också delegeras.

Biblioteken representerar en typ av service som har förhållandevis god geografisk spridning. Den tillhandahålles inte bara i alla tätorter utan också i många mindre byar. I vissa områden spelar bokbussar en viktig roll. Öppettiderna är emellertid mycket begränsade på de flesta håll. Ju

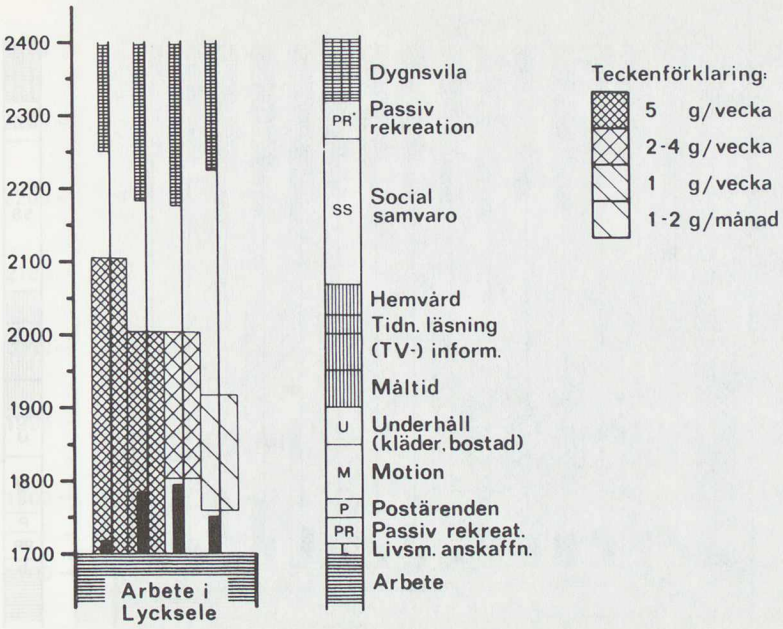

Figur 2:13 Möjligheter till biblioteksbesök för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Lycksele kommunblock.

I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster.

I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet.
I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären. Hela tiden för arbete och dygnsvila har inte medtagits, liksom ej heller dagens två första måltider. Asterisk betecknar verksamhet som antas förlagd till pauser under arbetstiden.

mindre orten är, desto kortare tid under dagen är lokalen öppen och desto färre dagar per vecka eller månad (se figurerna 2:13–2:15). Bokbussarna återkommer vanligen med flera veckors mellanrum. Biblioteken ger således en service som har helt andra tidsgeografiska karakteristika än livsmedelsbutiker och läkarmottagningar.

Antalet sekvenser är mycket litet i de flesta orter. Ett lunchbesök på bibliotek är möjligt bara i någon enstaka arbetsort förutom centralorten i respektive område. Besöksmöjligheter i samband med arbetsresan finns i ytterligare några orter i vartdera blocket, och då framför allt för dem som har bil.

För övrigt är man hänvisad till kvällsbesök. Alla orter som har fast biblioteksservice under en eller flera arbetsdagar har biblioteket öppet under kvällstid. Inpassningen av ett besök i handlingsprogrammet och tidsbudgeteffekterna av detta kommer därför att närmare behandlas här.

Möjligheterna att välja mellan olika dagar för besöket varierar påtagligt

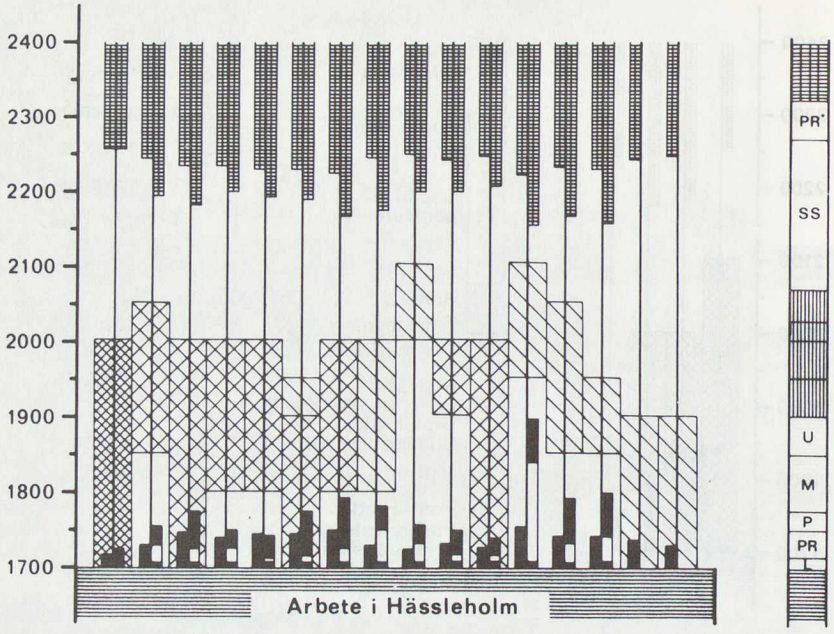

Figur 2: 14 Möjligheter till biblioteksbesök för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Hässleholms kommunblock. I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. Snedskraffering anger bibliotekens öppettider och öppethållandefrekvens (se närmare figur 2: 13). I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.

mellan orterna (se figurerna 2: 13–2: 15). I småorterna är inte bara sekvensmöjligheterna begränsade, utan det är också så att biblioteken är öppna bara en gång i veckan eller ännu mera sällan. Om ett planerat besök omöjliggörs genom kollision med annan verksamhet med samma tidsläge, finns inga nya besöksmöjligheter inom en vecka. Möjligheterna att flytta fram besöket till en arbetsledig dag är i de flesta fall obefintliga, eftersom bibliotek som är öppna under lördag eller söndag nästan uteslutande finns i centralorterna.

Tidsbudgeteffekterna av kvällsbesöket kan också studeras i figurerna, där situationen för såväl den som bor och arbetar i hemorten som för den som pendlar in till centralorten kan utläsas. Det kan noteras att ett ärende som på detta sätt måste inplaceras inom ett kort tidsintervall starkt splittrar den arbetsfria tiden. Trots att besöket inte är tidskrävande, blir effekterna på kvällsprogrammet betydande, eftersom verksamheter som kräver lång sammanhängande tid inte längre får plats.

Problemen med att passa in ärendet under dagen och under veckan skulle kunna lösas genom att besöket överförs till en annan person. En sådan delegering, som kan vara tänkbar i flerpersonshushållet, ökar emellertid inte möjligheterna i större utsträckning i områden med låg flexibilitet. Eftersom ärendet i de flesta fall måste förläggas till kvällstid,

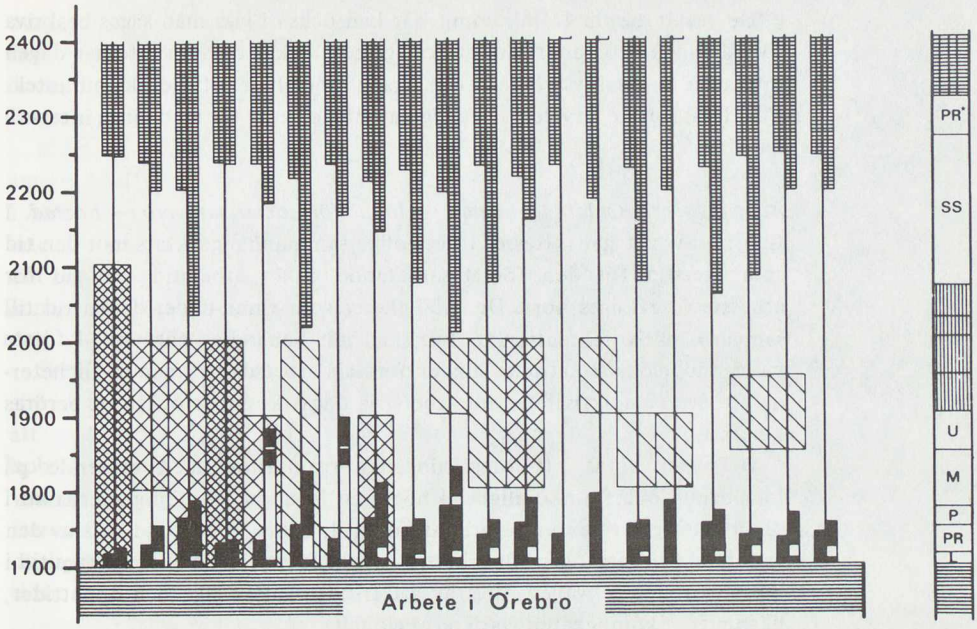

Figur 2: 15 Möjligheter till biblioteksbesök för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Örebro kommunblock. I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. Snedskraffering anger bibliotekens öppettider och öppethållandefrekvens (se närmare figur 2: 13). I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.

påverkas ändå samvarotiden i familjen. Detta blir speciellt märkbart i de fall då den förvärvsarbetande saknar bil och alltså har kortare tid i bostaden. En delegering av biblioteksbesöket skulle ge honom mera tid kvar för andra sysslor men också medföra att samvarotiden inom hushållet minskas ungefär lika mycket som om ärendet inte delegeras.

Resultaten vid appliceringen av de tre tidigare handlingsprogrammen visade ortsskillnader som framför allt kunde förklaras av att framkomligheten varierade. Situationen för de två trafikantgrupperna var också mycket olikartad. Det här använda handlingsprogrammet ger också stora regionala variationer, men de kan i större utsträckning förklaras av skillnader i öppethållandetider. Eftersom denna typ av service är så pass spridd kan den tillhandahållas i alla testorterna, och därför blir skillnaderna mellan trafikantgrupperna mindre. Bilistens fördelaktigare situation blir mindre påtaglig: han kan visserligen också i detta fall söka upp utbud i andra orter än hemorten, men detta kräver betydande information om omgivningen eftersom öppettiderna varierar så starkt.

Liksom i de tidigare fallen blir skillnaderna mellan centralorterna och de mindre orterna betydande. Även om bibliotek finns i alla orter så är det i centralorten som flexibiliteten finns. Besöket kan göras vid olika tillfällen under dagen och också på olika veckodagar.

De resultat som framkommit här kan också i viss mån sägas beskriva förhållandena för andra individkategorier. Också de som inte har dagen upptagen av förvärvsarbete har likartade möjligheter att besöka bibliotek. För deras del är service tillgänglig bara under kort tid med långa intervall emellan.

Bostad – arbetsplats – bostad – lokal för social samvaro – bostad. I tidigare avsnitt har intresset i flera olika sammanhang riktats mot den tid som återstår för den förvärvsarbetande sedan arbetstid och tid för arbetsresor räknats bort. De möjligheter som finns under denna tid till samvaro, aktiv rekreation o. dyl. skall här behandlas närmare. I första hand undersöks situationen under normala arbetsdagar, men möjligheterna att överföra aktiviteter till arbetsfria dagar kommer också att beröras kortfattat.

Det kan antas att omgivningens organisation med avseende på lokalutbud och framkomlighet i hög grad inverkar på möjligheterna att i olika orter ge fritiden ett varierat innehåll. Detta är en följd dels av den varierande tidsåtgången för arbetsresor, vilket ger längre eller kortare tid i bostadsorten på kvällen, dels av att fritidslokalers läge och öppettider, liksom framkomligheten, varierar regionalt.

Av alla de sysslor som kan aktualiseras i ett handlingsprogram av detta slag, kommer följande att tas upp:

- två timmars samvaro i bostaden mellan familjemedlemmar under normal arbetsdag
- kvällsbesök av olika längd i olika orter
- organiserade fritidsaktiviteter (med bestämd tidsbelägenhet) under kvällstid på vanliga arbetsdagar.

Omfattningen av den arbetsfria tiden för dem som har sitt arbete i hemorten varierar i mycket liten utsträckning mellan olika orter och trafikantgrupper. Den nödvändiga restiden kan tas från t. ex. blocket för passiv rekreation i det ursprungliga handlingsprogrammet, och om ytterligare tid behövs, kan en av aktiviteterna kortas av under en dag, en annan under en senare dag. När kvällsprogrammets sysslor inte kräver besök i lokaler utanför bostaden blir skillnaderna mellan olika orter små. En stor del av de förvärvsarbetande som bor i tätorterna i undersökningsområdena är emellertid inpendlare till centralorterna, och därför kommer deras möjligheter att närmare behandlas.

Tidigare framgick att den bilist som nöjer sig med att pendla inom kommunblocket har möjlighet att klara av de flesta av de dagligen önskvärda sysslorna. I den mån han inte kan det, kan den ena aktiviteten sorteras ut under en dag och den andra under en annan. I veckoperspektiv kan därför samtliga aktiviteter få plats under åtminstone en eller ett par dagar. Annorlunda blir situationen för kollektivresenären i en del orter. Hans fria tid i bostaden är så kort att dagligen flera aktiviteter måste sorteras ut. Risken är stor att mera tidskrävande verksamheter aldrig kan passas in under normala arbetsdagar.

Två timmars samvaro i hushållet på kvällen är överallt möjlig, om

övriga medlemmar inte har än mer reducerad tid i bostaden. I hushåll där flera medlemmar är förvärvsarbetande och inte alla använder bil kan det dock uppstå svårigheter att samtidigt kunna vara i bostaden under så pass lång tid som två timmar.

Möjligheterna reduceras när man vill förlägga denna samvarotid till annan plats än egna bostaden, exempelvis besöka bekanta i deras bostad. I hälften av orterna i Örebroblocket visar sig kollektivpendlarens kvällstid inte räcka till för de nödvändiga sysslorna i bostaden och för ett besök om två timmar. Ännu mer minskar möjligheterna om besöket skall ske i annan ort än hemorten. Det torde vara omöjligt för alla kollektivpendlare och också för bilister i vissa orter i Lycksele- och Örebroområdena.

Slutligen kan möjligheterna till organiserad fritidsverksamhet demonstreras med hjälp av diagrammen i figurerna 2:16–2:18. Här kan antas att samvaron har formen av studiecirkel, politiskt möte, organiserad hobbyverksamhet i speciell lokal eller organiserad lagmotion, allt verksamheter som kräver en bestämd starttid och en bestämd varaktighet. Denna verksamhet antas i exemplet förlagd till tiden 19.00–21.00. De dagligen nödvändiga sysslorna i bostaden måste då förläggas på ömse sidor om detta tidsblock. Ur figurerna kan t. ex. följande utläsas:

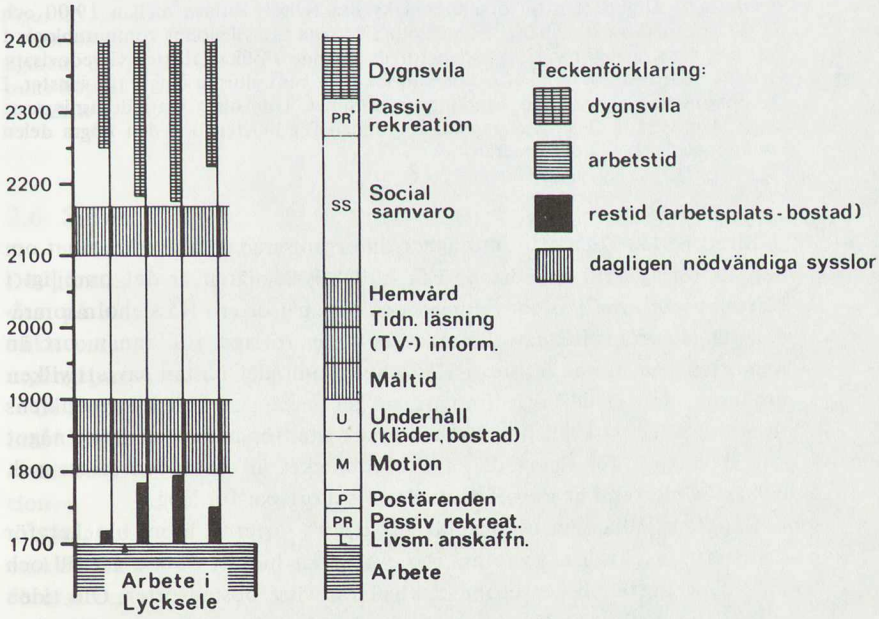

Figur 2:16 Möjligheter till organiserad kvällsaktivitet, förlagd mellan 19.00 och 21.00, för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Lycksele kommunblock.

I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet.

I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.

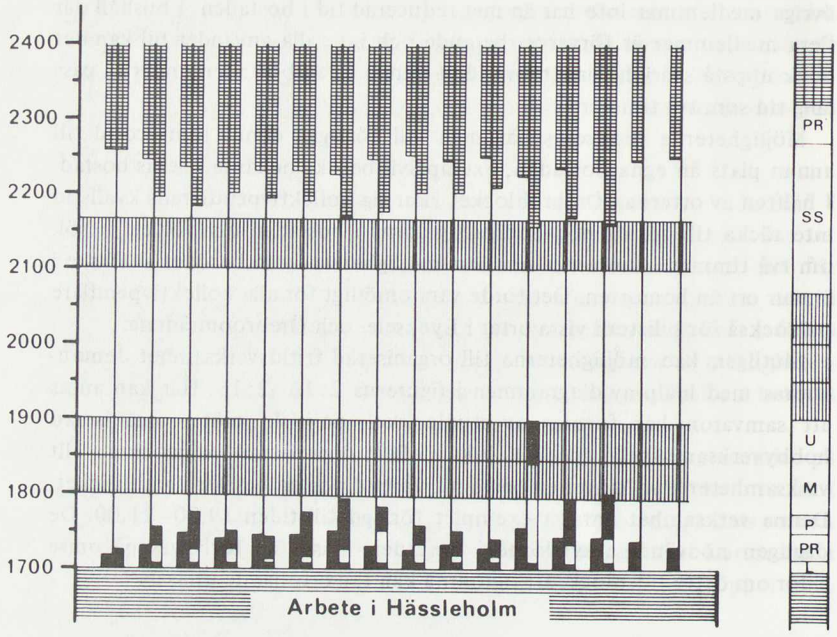

Figur 2:17 Möjligheter till organiserad kvällsaktivitet, förlagd mellan 19.00 och 21.00, för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Hässleholms kommunblock. I figurens vänstra del har situationen för de boende i olika tätorter särredovisats. Orterna är ordnade efter befolkningsstorlek med centralorten längst till vänster. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I de olika ortsredovisningarna anger den vänstra delen av stapeln situationen för bilisten och den högra delen situationen för kollektivresenären.

Bilburna har i alla orter möjlighet till organiserad fritidsverksamhet om den är förlagd till hemorten. För kollektivresenären är det omöjligt i hälften av orterna i Örebroblocket och i ett par orter i Hässleholmsområdet. Organiserad fritidsverksamhet som är förlagd till annan ort än hemorten kan nås av bilister i Hässleholmsområdet nästan oavsett vilken ort inom blocket de bor i. En närmare genomgång av kollektivresenärens resmöjligheter på kvällstid visar att besök utanför hemorten inte i något fall är möjligt för deras del. I Örebroblocket är avstånden större och också för bilisten blir färdtiden mellan vissa ortspar för lång.

Han kan välja mellan ungefär hälften av orterna inom blocket för denna typ av kvällsaktiviteter. Det viktiga är här att notera att till och med centralorten ligger utom räckhåll för vissa bostadsorter. Om tiden som ursprungligen avdelats för obligatorisk information i stället kan användas för förflyttningar i samband med fritidsaktiviteten förbättras möjligheterna betydligt för bilisterna. För kollektivresenärerna har en sådan modifiering av handlingsprogrammet knappast någon betydelse eftersom utförandet omöjliggörs genom kollisionen mellan dygnsvila och fritidsverksamhet.

I kapitel 4 återkommer liknande beräkningar av den förvärvsarbetandes möjligheter att besöka olika kulturarrangemang.

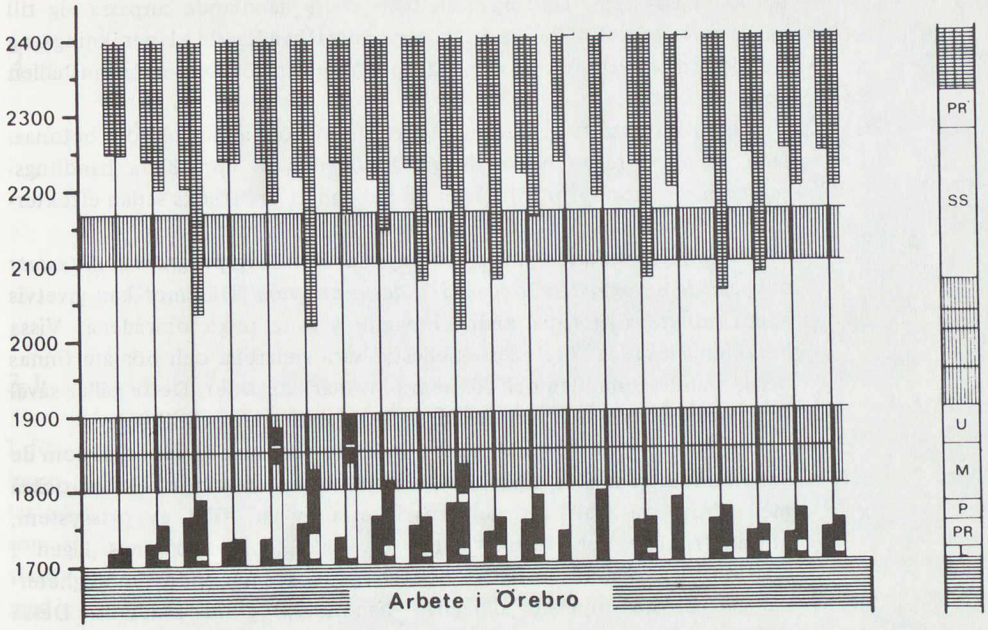

Figur 2: 18 Möjligheter till organiserad kvällsaktivitet, förlagd mellan 19.00 och 21.00, för förvärvsarbetande, boende i olika tätorter i Örebro kommunblock. I figurens högra del redovisas handlingsprogrammet. I ortsredovisningarna anger stapelns högra del situationen för kollektivresenären och den vänstra delen situationen för bilisten.

2.6 Sammanfattning

De presenterade beräkningarna vill exemplifiera vissa förhållanden och visa på skillnader och likheter mellan ett antal områden och mellan olika orter inom dem. Undersökningen är en förstudie som kan vara utgångspunkt för mera fördjupade och heltäckande studier.

Olika metoder har här använts för att beskriva och testa omgivningsinnehållet. Gemensamt för dem är det tidsgeografiska synsättet, för vilket såväl verksamheternas lägen som deras tidsåtgång är väsentlig information.

Systemaspekterna har betonats. Detta innebär för det första att varje enskild aktivitet har betraktats som en del i en serie, där en syssla förutsätter och/eller är en följd av andra verksamheter. Detta medför vid områdestestningen att det inte går att isolerat studera en typ av verksamhet eller besök. Aktiviteten måste ses i sitt sammanhang, åtminstone inom handlingsföljden under ett dygn. Varje syssla har därför betraktats som en del i ett helt dygnsprogram. De effekter som tidsåtgången för en verksamhet kan ge på inpassandet av andra sysslor i dygnsramen och på genomförandet av dem har gång på gång påpekats i de olika avsnitten.

Vidare utgår beräkningarna från att individen är komponent i ett

befolkningssystem. Därför måste han i sitt handlande anpassa sig till andra och påverkar också i sin tur andras handlande. I beräkningarna framkommer detta främst när dygnsprogrammen för flerpersonshushållen behandlas.

I samtliga avsnitt är det möjligheterna till olika sysslor som betonas. Den primära frågan har varit om besöken i de uppställda handlingsprogrammen kunnat utföras eller ej. Sekundärt undersöks sedan effekterna av sådana besök för övriga aktiviteter under dygnet.

Beräkningsresultaten gäller endast för de handlingsprogram som testats och vid de antaganden som ingår i dessa program. Däremot kan givetvis andra program visa på andra huvuddrag i de olika områdena. Vissa beräkningsresultat förefaller emellertid vara generella och bör återfinnas också i andra områden och för andra invånarkategorier. Detta gäller såväl för inomregionala som för mellanregionala skillnader och likheter.

Det finns betydande skillnader i individernas levnadsvillkor, så som de här avgränsats, mellan olika bostadsorter inom en region, liksom också mellan de två trafikantgrupperna. Detta är en följd av ortssystem, utbudsstruktur och trafiksystem. De olika bostadsorternas lägen i relation till centralorten har stor betydelse, också när endast möjligheterna att utföra mycket alldagliga handlingsprogram studeras. Dessa skillnader framträder speciellt då man jämför bilistens och kollektivresenärens situation. Vissa typer av servicelokalisering och öppettider förstärker också dessa skillnader. Detta gäller framför allt då utbudet är starkt koncentrerat och återfinns endast i centralorten.

Det är däremot svårare att visa på generella likheter och skillnader mellan de tre blocken. De inomregionala skillnaderna är av samma slag i varje område men visar sig i varierande grad. I fråga om alldagliga handlingsprogram är förhållandena mycket likartade i de tre centralorterna.

De inomregionala kontrasterna (skillnaderna mellan bostadsorter och mellan trafikantgrupper) är mest markanta i Lycksele och något större i Örebro än i Hässleholm. Pendling till arbete i centralorten är överallt möjlig för den bilburne. Den är däremot omöjlig för den icke-bilburne i ett par orter i Hässleholm respektive Örebro och i alla orter i Lycksele. Vid sådan centralortspendling framträder små skillnader för bilister i olika områden då man undersöker arbetsresans effekt i dygnsprogrammet, medan kollektivresenärer i en del fall, speciellt i Örebroblocket, får vidkännas betydande inskränkningar i sin återstående tid. Den totala ärendetiden för sådan kvalificerad service som läkarvård varierar för bilister något mellan de tre områdena, medan skillnaderna är mycket stora för kollektivresenärerna, som behöver en hel dag på sig i Lycksele mot maximalt sex timmar i Hässleholm och sju timmar i Örebro. Möjligheter till två timmars fritidssysselsättning i hemorten finns överallt för bilpendlaren medan de för en kollektivresenär saknas i ett par orter i Hässleholm och i hälften av orterna i Örebro.

3 Transporter i dygnsprogrammet

– av *Bo Lenntorp*

3.1 Inledning

I föregående kapitel undersöktes vissa drag i hushållens levnadsvillkor inom några kommunblock. Dygnsprogrammen för förvärvsarbetande testades och likheter eller olikheter inom och mellan blocken framkom som en följd av områdenas varierande stations- och transportsystem. Det visade sig att de mest markanta skillnaderna uppmättes mellan individer med olika förflyttningssätt och att dessa oftast överträffade differenserna mellan de olika blocken. Det kan därför vara intressant att komplettera föregående undersökning genom att studera om förflyttningssättet kan ha lika stor betydelse inom områden av annan karaktär.

I den tidigare undersökningen behandlades enbart relationerna mellan kommunblockens tätorter. Restiden mellan två godtyckliga punkter *inom* en enskild ort antogs generellt vara lika med en konstant. Ett sådant antagande leder inte till några större felskattningar i de mindre orterna, men självfallet ger det upphov till missvisande värden i en tätort av Örebros storlek. I detta kapitel skall därför restiderna inom orter noggrannare behandlas.

Eftersom de flesta orterna inom de tre undersökta blocken är små, skulle en jämförelse mellan olika förflyttningssätt bli meningslös om urvalet begränsades till dessa. Därför inriktas denna undersökning på förhållandena i medelstora tätorter (med cirka 100 000 invånare), där man kan riskera att skillnaderna mellan bilisten och kollektivresenären blir betydande. I tätorter av denna storlek är avstånden i många fall så långa att det inte är realistiskt att räkna med uteslutande gång eller cykelfärd. Det är i stället så att stora grupper är hänvisade till förflyttning med bil eller kollektiva transportmedel vid arbets- och serviceresor.

Ytterligare ett skäl till att studera den medelstora tätorten är att man inom regionalpolitiken tänker sig ett antal orter av denna typ i landet som poler för tillväxt. Utlokaliseringen av statliga ämbetsverk sker just till dessa orter och deras snabba tillväxt leder till att allt fler människor konfronteras med förhållandena där.

Förutom Örebro väljs Västerås, som också är en representant för samma ortstyp. Studiet kan avslöja något om eventuella skillnader och deras storleksordning mellan medelstora tätorter. Som ett komplement till de två tätorterna väljs även en förortssektor i Stockholm, nämligen

Vällingby-Brommaområdet. Detta är väl avgränsat från annan bebyggelse och har ungefär lika många invånare som de två städerna. Det kan vara befogat att studera om transportsituationen inom denna sektor skiljer sig från den i de friliggande tätorterna, beroende på att den är formad av en storstads trafiksystem med en annan uppbyggnad och dimensionering av främst den kollektiva transportapparaten (se appendix).

Jämförelsen av förhållandena inom tätortsområdena kommer att läggas upp något annorlunda än studiet av kommunblocken. Analysen av restiderna för bilisten och kollektivresenären inom områdena tonas ned och huvudvikten läggs vid en mera principiell framställning av hur förflyttningarna passas in i individens dygnsprogram. En förflyttning får effekter på dygnsprogrammet som företrädesvis är en följd av de olika aktiviteternas tidsgeografiska karakteristika och inte i så stor utsträckning av målstationens typ. Enligt denna uppfattning blir det mindre väsentligt att koppla resorna till det faktiska utbudet av arbetsplatser och servicelokaler.[1] De beräkningar som följer i nästa avsnitt kommer dessutom huvudsakligen att ligga till grund för exempel på vilka effekter olika förflyttningssätt får för individens planering och utförande av dygnsprogram.

3.2 Förflyttningstider i några stadsområden

Studiet av transportsystemen inom de tre områdena bygger på en omfattande beräkning av restider. Redovisningen kommer företrädesvis att innehålla genomsnittsvärden och indextal, vilka alltså grovt får illustrera färdsättens effektivitet inom områdena. Den använda tekniken för att ta fram de olika restiderna kommer att noggrant behandlas i de mellanliggande finstilta avsnitten, vilka kan överhoppas utan att sammanhanget förloras.[2]

De genomsnittliga restidsvärdena inom de tre områdena grundar sig på mätningar mellan punkterna i ett triangulärt nät med avståndet 1,5 km mellan intill varandra liggande punkter. Från bebyggelse avsides belägna punkter (inklusive punkter i större parker, på flygfält och dylikt) ingår inte i beräkningarna. Antalet mätpunkter är i Örebro 17, Västerås 18 samt Vällingby-Bromma 26 (figur 3: 1).

Från varje mätpunkt beräknas först restiden fram och åter till alla andra punkter inom respektive område under antagandet att färdhastigheten är 40 km/tim och att färdvägen är det räta avståndet mellan punkterna. Det är medeltalet av dessa restider för varje punkt, som kommer att behandlas i fortsättningen. Beräkningarna görs för att få ett på likartat sätt uppbyggt relations- eller basvärde för varje mätpunkt och sammanlagt för varje område. De genomsnittliga restiderna blir totalt för Örebro 9, Västerås 9 och Vällingby-Bromma 12 minuter. Den högre restiden i Vällingby-Bromma uppstår på grund av att betydligt fler mätpunkter ingår i beräkningarna och dessutom på att området är mera bandformigt. Detta understryks av variationen inom områden, som i

[1] En kartering av stationsstrukturen inom de tre orterna finns i Mårtensson 1970

[2] Samtliga restidsberäkningar är gjorda på dator med hjälp av ett inom projektet framtaget program – PESASP (Lenntorp 1970).

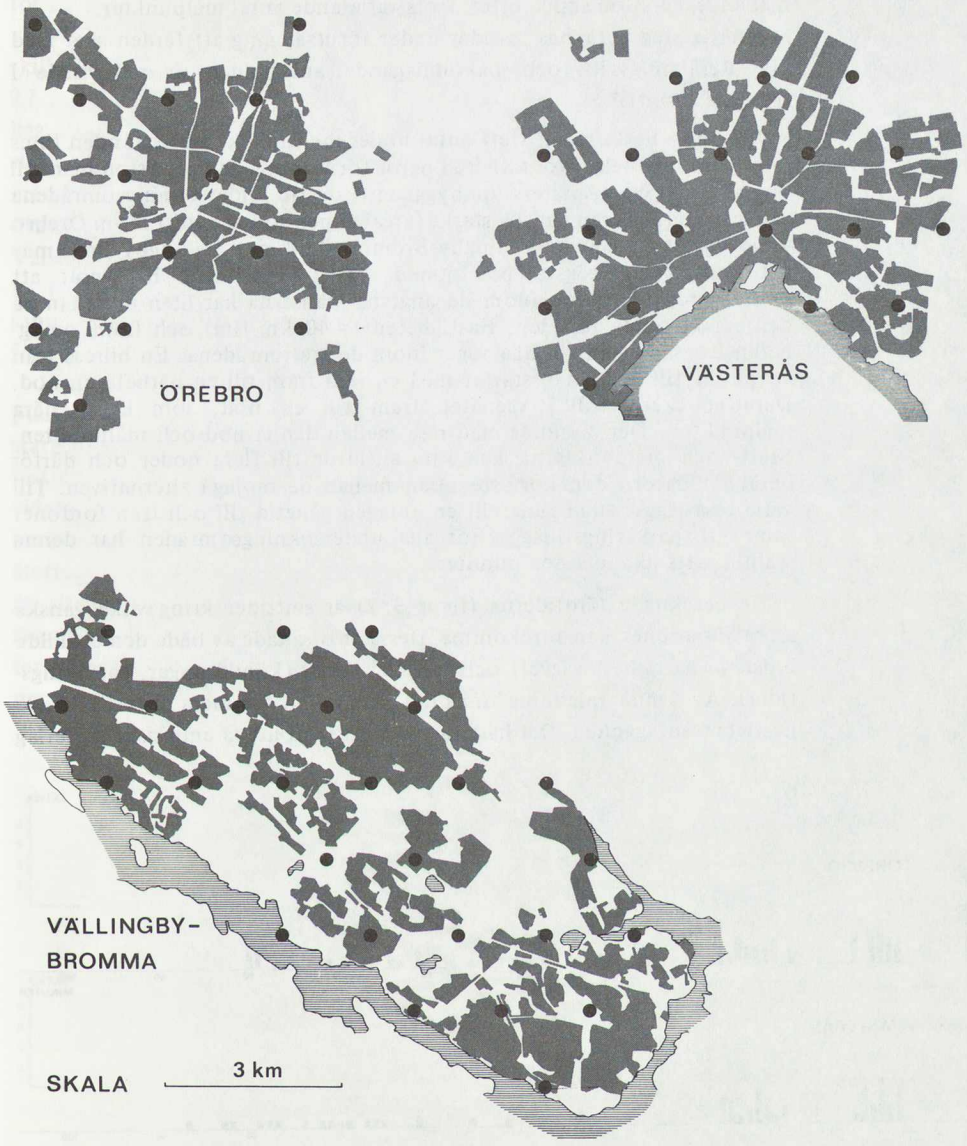

Figur 3: 1 Mätpunkternas lägen i Örebro, Västerås och Vällingby-Bromma.

Örebro och Västerås ligger mellan 7 och 12 minuter mot 10 och 18 minuter för Vällingby-Bromma (figur 3: 2).

I fortsättningen kommer de framräknade fågelvägsavstånden enbart att användas som grund för indexberäkningar. Genom sin konstruktion ger dessa basvärden en belastning på varje mätpunkt som är en följd av positionen inom punktgittret och antalet målpunkter. Relateras restider uppmätta för bil- och kollektivförflyttning till dessa värden erhålls jämförbarhet mellan centrala och perifera lägen inom samma ort samt

mellan lägen inom skilda orter, trots varierande antal målpunkter.

I nästa steg beräknas restider under förutsättning att färden sker med bil. Beräkningssätt och bakomliggande antaganden är redovisade i följande avsnitt.

Vägnätet beskrivs med ett antal noder mellan vilka vägavstånden finns uppmätta manuellt. Nodtätheten beror förutom på den precision man vill uppnå också på vägnätets uppbyggnad. I de tre undersökningsområdena varierar nodtätheten ganska starkt (arealen per nod är i snitt inom Örebro 1,5, i Västerås 1,1 och i Vällingby-Bromma 0,6 km^2). Vällingby-Brommanätet har den högsta precisionen, men experiment har visat att nodtäthetens variation inom de angivna gränserna har liten inverkan på den resulterande restiden. Hastigheten (= 40 km/tim) och framkomligheten har satts lika för alla vägar inom de tre områdena. En bilresa från en punkt till en annan startar med en resa fram till en närbelägen nod. Därefter sker färd i vägnätet fram till en nod, som ligger nära målpunkten. Den avslutas med resa mellan denna nod och målpunkten. Start- och målpunkterna kan vara anslutna till flera noder och därför beräknar datorn den kortaste resan mellan de möjliga alternativen. Till varje resa läggs sedan generellt en antagen gångtid till och från fordonet samt ett parkeringstillägg. För alla undersökningsområden har denna ställtid satts lika med sex minuter.

De beräknade färdtiderna (figur 3: 2) är snittider kring vilka ganska stora variationer kan förekomma. Dessa är orsakade av både den enskilde bilisten (hastighet, vägval) och trafiksystemet (köbildningar, parkeringstider). Av denna anledning finns det inte grund för mera differentierade hastighetsantaganden. Det hade också varit svårt att få empiriskt underlag

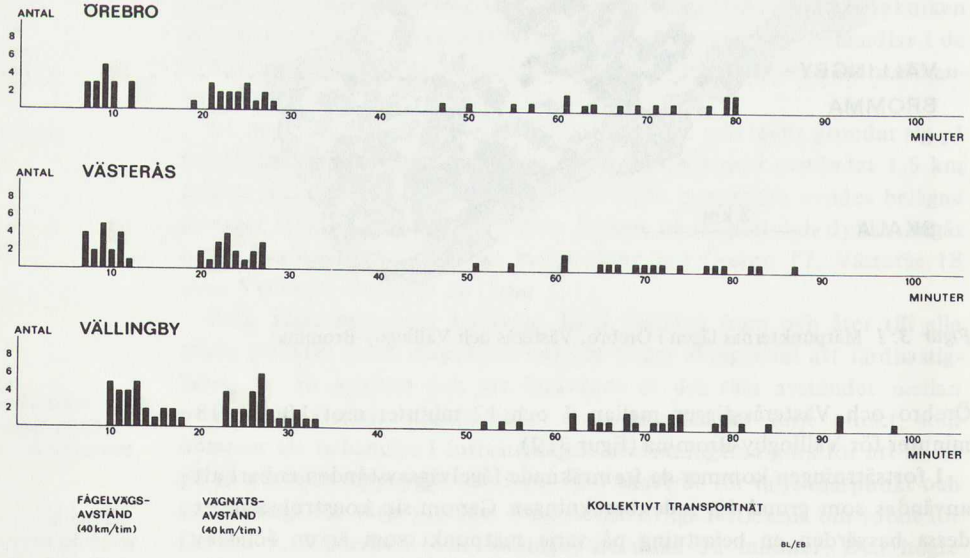

Figur 3: 2 Genomsnittliga restider från mätpunkter inom de tre stadsområdena. Staplarna anger antalet mätpunkter med förflyttningstider i minuter för tur och retur-resor till övriga mätpunkter.

för dessa. Restidsförlängningen i förhållande till basvärdet är orsakad av vägnätets utformning samt av de generellt tillagda ställtiderna. Förutom skillnader i medelvärden – Örebro och Västerås 24, Vällingby-Bromma 27 min. – är spridningen olika inom de tre områdena. Den genomsnittliga förlängningsfaktorn kan framräknas genom att de erhållna värdena ställs i relation till de tidigare mätta fågelvägsavstånden. De olika mätpunkternas indextal finns redovisade i figur 3:3. Beräknade på ovanstående genomsnittsvärden blir de för Örebro 252, Västerås 245 och Vällingby-Bromma 211. Det låga värdet för det senare området kan delvis ha framkommit genom den varierande precisionen i skattningarna, men sannolikt kan inte hela skillnaden i förhållande till de två tätorterna förklaras med enbart detta.

Nästa beräkningsserie ger de genomsnittliga restiderna mellan de olika punkterna med kollektivt förflyttningssätt. Klockan 12.00 väljs till starttidpunkt för att undvika hög- och lågtrafikintervall och beskriva restider under en period av normal trafik. Vid varje målpunkt antas vidare en timmes stanntid före återresan. Tillägget görs för att ge beräkningarna en viss realism (se senare exempel) och för att inte återresan skall ske under eftermiddagens mera intensiva trafik. Egentligen är situationen under högtrafik mera intressant då den gäller för fler resenärer. Den inrymmer emellertid också en mängd tillfälliga komponenter (köer, fyllda bussar osv.) som är svåra att beskriva utan en betydligt mera detaljerad modell.

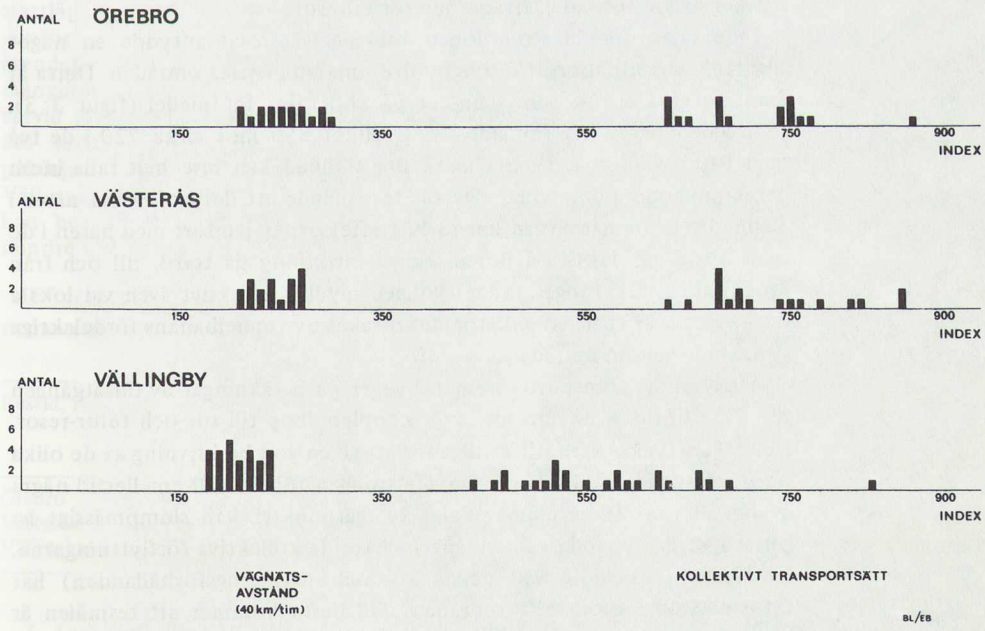

Figur 3:3 Indextal för mätpunkterna. Värdena i diagrammet anger förhållandet mellan de genomsnittliga restiderna för bil- och kollektivfärd i relation till resor utefter fågelvägen mellan mätpunkterna (se figur 3:2).

De kollektiva linjerna beskrivs genom koordinatsättning av hållplatser och dessutom finns turtätheter och hastigheter angivna för varje linje. Näten i de tre undersökningsområdena har generaliserats något främst vad gäller turtäthet så att denna i modellen skall variera något mindre över dygnet än i verkligheten. Detta har i allmänhet gjorts så att resmöjligheterna inte skall ha försämrats utan tvärtom. Vid varje resa väljer datorprogrammet den kortaste restiden om färden kan företas på olika linjer. Gång ligger alltid i grunden som ett minimialternativ. Både väg- och kollektivnätet avser att spegla situationen under en vardag våren 1968 i Örebro och Västerås respektive våren 1967 i Vällingby-Bromma.

I den framräknade restiden ingår gångtid till hållplats, väntetid, färdtid, gångtid från hållplats till målpunkt och motsvarande kedja vid återresan. Stanntiden på en timme ingår däremot inte. Staplarna i figur 3:2 redovisar den genomsnittliga restiden från de olika mätpunkterna. Beroende på den höga spridningen ger medelvärdet för alla punkterna en dålig beskrivning av situationen. Genomsnittsrestiden är i Örebro 67, i Västerås 70 samt i Vällingby-Bromma 72 min. Satt i relation till medelrestiden för resa med bil blir förlängningen i Örebro 281, i Västerås 298 och i Vällingby-Bromma 268. Den kraftiga ökningen av genomsnittsvärdena jämfört med bil är inte direkt oväntad. De här angivna talen kan emellertid överskatta förhållandet något då det systematiska valet av mätpunkter lättare kan påverka beräkningarna för kollektiv- än för bilfärder. Det visar sig också att om de olika mätpunkterna vägs med hänsyn till boendefolkmängden reduceras medelvärdena både absolut och relativt sett kraftigare för kollektiv- än för bilresor. Den använda tekniken med en exakt bestämd starttidpunkt gör beräkningarna betydligt känsligare för kollektivresor än för bilresor.

Indextalen för bil (relationen bil–fågelvägsresa) antydde en något förmånligare situation i Vällingby-Bromma än i övriga områden. Detta är ännu mer påfallande om man ser på kollektiva färdmedel (figur 3:3). Indextalen ligger här samlade kring värdet 550 mot cirka 720 i de två medelstora städerna. Denna markanta skillnad kan inte helt falla inom beräkningarnas felmarginal. Det är förvånande att det kollektiva nätet i Vällingby-Brommasektorn har så hög effektivitet jämfört med näten i de två tätorterna. Trots sin huvudsakliga inriktning på trafik till och från Stockholms city fungerar det tydligen mycket effektivt även vid lokala resor. Detta är troligen till stor del orsakat av tunnelbanans fördelaktiga sträckning genom området.

Analysen av transportsystemen bygger på beräkningar av tidsåtgången för över tiotusen enkelresor, som kopplats ihop till tur och retur-resor. Detta kan tyckas vara tillräckligt för att ge en god beskrivning av de olika transportsystemen. Innan sammanfattningen följer skall emellertid några av felkällorna rekapituleras. Valet av mätpunkter kan slumpmässigt ha gett något missvisande värden, speciellt för de kollektiva förflyttningarna. Antaganden (särskilt vad gäller kö- och parkeringsförhållanden) har utformats lika inom alla områden. Till detta kommer att resmålen är jämnt fördelade över undersökningsområdena och inte riktade mot bostäder, arbetsplatser, servicelokaler etc. samt att beräkningarna förbiser de varierande möjligheterna till kombinationer av ärenden. Trots dessa

förenklingar kan några iakttagelser dras fram, som sannolikt gäller oavsett ovan nämnda inskränkningar.

Om bilisten respektive kollektivresenären studeras var för sig är differenserna små mellan främst de två medelstora städerna. Vällingby-Brommaområdet avviker något då det trots sin större utsträckning och annorlunda form i stort sett ger samma genomsnittstider. Förhållandet är tydligast för de kollektiva förflyttningarna. *De betydande differenserna framträder i stället mellan olika färdsätt.* Bilistens situation är bättre oberoende av utgångspunkt inom det tätbebyggda området. Det är helt olika aktionsytor en individ ställs inför beroende på om han färdas med bil eller reser kollektivt.

För att undvika medelvärden och få mera individuella data att bearbeta i samband med senare exemplifieringar görs ett urval av förflyttningstider. Urvalet byggs upp genom att 100 restider väljs från vartdera området och för varje färdsätt. Valet av startpunkt styrs av befolkningens fördelning och dessutom begränsas antal målpunkter på ett likartat sätt för de tre områdena. Den exakta konstruktionen av detta s. k. 100-material är beskrivit nedan.

Materialet togs fram för att beskriva 100 individers sannolika restider inom undersökningsområdena. Sannolika startpunkter valdes på så sätt att folkmängden kring varje punkt (approximativt inom en cirkel med 750 meters radie) i det tidigare nätet beräknades och folkmängdens procentuella fördelning på dessa punkter uträknades. Från t. ex. en punkt med 8 % av folkmängden antogs nu 8 individer starta osv. På så sätt blev områden med hög befolkningstäthet rikare representerade och vissa punkter (omgivna av större industriområden o. d.) utgick helt som startlägen för en tänkt individ. Restiderna är följaktligen inte direkt jämförbara med de ovan redovisade medelvärdena. Vidare antogs att för ärendet behövde individen inte leta över hela områdesytan, utan mängden målpunkter begränsades till de tio lägena med kortaste restid varvid startpunkten undantogs. Valet av målpunkter bland dessa bestämdes sedan slumpmässigt. Förfarandet medför att de flesta individer påbörjar och avslutar resan i ett centralt läge. För Örebro och Vällingby-Bromma utgår i stort sett 80 % av individerna från vad man kan benämna centrala lägen medan antalet i Västerås blev betydligt mindre (53 %) beroende på stora centrala industriområden.

Efter rangordning av de 100 restiderna från bästa till sämsta redovisas nedan den 25:e, 50:e och 75:e bästa färdtiden.

Restid, minuter	Bil			Kollektivt		
	P_{25}	P_{50}	P_{75}	P_{25}	P_{50}	P_{75}
Örebro	17	21	23	42	46	62
Västerås	15	20	23	42	54	72
Vällingby-Bromma	17	20	22	42	43	63

I förhållande till tidigare redovisningar har värdena genom sin konstruktion blivit lägre. Likheten mellan områden och skillnader mellan färdsätt är dock i sina huvuddrag oförändrade.

3.3 Förflyttningar i dygnsprogrammet

Sett mot bakgrunden av den tidigare beskrivningen av transportstrukturen inom några olika kommunblock är förflyttningsmöjligheterna inom de tre stadsområdena mycket goda. Emellertid är det inte den isolerade förflyttningen eller dess tidsåtgång som här är av primärt intresse. Det är dess effekt då den fogas in i sitt sammanhang – individens handlingssekvens – som nu mera ingående skall diskuteras.

De många resbitarna under ett dygn griper in i handlingssekvenserna på ett ofta svåröverskådligt sätt. Tidsmängden skall frigöras och detta sker på bekostnad av tid för annan verksamhet. Förflyttningarna sprängs in vid flera tidpunkter och förskjuter, stuvar om eller utesluter andra aktiviteter. Problemet är speciellt vilka uppoffringar som blir nödvändiga och vilken inverkan på handlingssekvensens innehåll som uppkommer. Trots att varje individ i princip befinner sig i en unik situation och värderar tiden på sitt sätt bör det vara meningsfullt att försöka kartlägga några svårigheter som generellt inträffar i samband med hoppusslandet av aktiviteter till sekvenser. Detta försvåras naturligtvis inte enbart av förflyttningarna, med dessa utgör här de enda störningsmoment som kommer att behandlas.

Utgångspunkten för resonemanget är ett fullständigt planlagt dygnsprogram. Vid planeringen har individen inte tagit med i beräkningen att vissa aktiviteter eller handlingar kan äga rum endast i andra lokaler än i bostaden. Om det planerade programmet går att genomföra kommer hans dygnsbana att teckna en ideal väg genom tidrummet, som är jämförbar med fågelvägsavståndet i rummet. Banan utgör en norm mot vilken det är lämpligt att spegla avvikelser, med den skall inte betraktas som en realistisk målformulering. De olika aktiviteternas innehåll är vidare oväsentliga i det här sammanhanget. Vikten läggs i stället vid deras "fysiska" karakteristika från individens planeringssynpunkt, som till exempel när de kan påbörjas, hur lång tid de tar i anspråk, tillsammans med vem och var de kan äga rum samt i vilken ordning de bör följa. Några få exempel på utmärkande drag för vardagliga aktiviteter skall beskrivas för åskådliggörande av resonemanget.

Måltider bör komma i en viss rytm under ett dygn, vilket gör att den enskilda måltiden måste bindas till ett visst tidsintervall. Självfallet finns det ett ganska stort spelrum för individuella variationer, och under speciella omständigheter kan det vanliga schemat helt åsidosättas. Men sett över en längre period kan störningar i normalschemat inte inträffa för ofta utan biverkningar för individen.

De flesta begränsningar har emellertid sitt ursprung i vår omgivning. Samverkan med andra individer är kanske den faktor som mest påtagligt bestämmer dygnsprogrammet. Kopplingarna mellan hushållsmedlemmar är viktiga då de har en hög frekvens och är av stort socialt värde. Arbetet utgör en nödvändig, men mycket påtaglig inskränkning i handlingsfriheten. Arbetsintervallen bildar i flertalet fall grundstenarna i dygnsprogrammet utifrån vilka handlingssekvenserna i övrigt sedan får ta form. Det är inte enbart tidsmängden, som ger arbetsblocken deras tyngd, utan

även i stor utsträckning deras tidsfixering. Schemaläggningen av arbetsinsatsen utgör en starkt organiserad form av koppling mellan individer, material och information. Fixeringen av arbetstider möter man både som producent (av arbetsinsats) och konsument (av varor och tjänster). I den senare egenskapen ställs man inför begränsade öppettider för besök i postanstalter, varuhus, banker, bostadsförmedlingar, försäkringskassor etc. och externt uppgjorda scheman för besök hos tandläkare, på sjukhus etc. Till de reducerade möjligheterna att själv välja tidsläggning för en aktivitet kommer dessutom bundenheten till bestämda stationer eller stationstyper.

Betraktade var för sig utgör måltiden, barntillsynen, affärsbesöket, förflyttningen etc. inte speciellt intressanta storheter från tidsanvändningssynpunkt. För många av de uppräknade aktiviteterna gäller att de från tidsåtgångssynpunkt knappast varierar mellan individer eller individgrupper i någon större utsträckning. Detta faktum bidrar också till att resultaten från konventionella tidsbudgetundersökningar skenbart verkar ointressanta. *Det är nämligen först i samband med uppbyggnaden i sekvenser inom begränsade tidsavsnitt, som aktiviteternas beroende av varandra och inbördes konkurrens om tidsrummet framträder.*

Antag att en del av individens dygnsprogram består av fyra aktiviteter betecknade från A_1 till A_4. A_1 förutsätts vara en sammanfattning av flera delaktiviteter, vilka samtliga utförs i bostaden. Vidare gäller att A_1 inte kan slutföras före klockan 12.00. Den andra aktiviteten, A_2, kan inte äga rum i bostaden, utan en förflyttning till och från en annan station är nödvändig. Transporttiden måste nu sprängas in i det ursprungliga programmet och omstuva detta. Det finns ingen möjlighet att för denna situation uttömmande behandla alla typer av aktiviteter eller tänkbara kombinationer. Diskussionen måste begränsas till några få fall. För enkelhetens skull förutsätts vidare att den andra aktiviteten, vilken måste utföras utanför bostaden, har en fixerad varaktighet av exakt en timme. (Jämför förutsättningarna för de tidigare restidsberäkningarna.)

Ett möjligt alternativ är att minska varaktigheten av en eller flera aktiviteter. I detta fall måste tidsåtgången för en eller två av de senare aktiviteterna minskas. Har dessa varken något fixerat startintervall eller någon bestämd varaktighet blir omplaneringen av programmet okomplicerad. Den eliminerade aktivitetstiden blir helt enkelt lika med restiden. Exempel på förflyttningstider – svarande mot bortfall av annan verksamhetstid – kan hämtas från det tidigare materialet. Ur detta framgår att de största differenserna uppkommer mellan de olika färdsätten, och restidsförlängningen mellan bil och kollektivfärd konstaterades ligga nära faktorn 3.0. I minuter räknat kommer skillnaden att uppgå till cirka 40 i genomsnitt. Den förlorade aktivitetstiden blir drygt 20 minuter för bilisten mot 60 minuter för kollektivresenären.

Det är emellertid sällan förutsättningarna är så enkla som här antagits. En aktivitets varaktighet har i allmänhet bestämda *tröskelvärden* som inte kan underskridas. Om detta måste ske får hela aktiviteten utgå. Det är heller inte alltid meningsfullt att utsträcka en aktivitet utöver en viss gräns. Restriktioner på varaktigheten kan alltså leda till att vissa outfyllda

intervall uppstår. I många fall kan självklart mindre tidsintervall med spilltid vara av värde, men i förutsättningarna ligger att tid har reserverats för rekreation eller vila i det ursprungliga dygnsprogrammet. Risken för spilltid växer sannolikt med ökade förflyttningstider, då man allt snabbare når tröskelvärden som tvingar ut aktiviteter från den planerade sekvensen.

Ett annat tänkbart alternativ för att kompensera förflyttningstiden är att utesluta en eller flera aktiviteter. Om A_2 bedöms ha hög prioritet måste någon eller några av de följande handlingarna tas bort. I bästa fall kan uteslutningen gå ut över mindre viktiga aktiviteter, men även i ett sådant fall kan svårigheter uppstå i försöken att lappa ihop sekvensen utan alltför långa spilltider. Förutom begränsningar i möjligheterna att öka eller minska varaktigheterna måste startintervallen beaktas. Dessa kan medföra starkt reducerad frihet för individen att själv välja vilka handlingar som skall vara kvar.

Effekterna på ett handlingsprogram, där varje aktivitet måste påbörjas inom ett bestämt intervall, kan studeras numeriskt genom ett exempel. Sekvensen, som nu är utgångspunkt, är en följd på sju aktiviteter, som utan förflyttningar kan genomföras på tolv timmar. Varaktigheten av varje aktivitet bestäms slumpmässigt. Då slumpen fastställt tidslängden erhålls kraftiga variationer mellan olika "försök". För att minska effekterna av detta komponeras fem olika testprogram. Tidsintervallet består följaktligen av 100 % aktivitetstid. Om antagandet införs att samtliga sju aktiviteter måste utföras i olika stationer kommer insprängningen av förflyttningstider att omforma sekvensen. För färdtider motsvarande bilistens i de undersökta områdena faller aktivitetstiden till i medeltal 91 % inom det studerade intervallet på tolv timmar. Motsvarande procenttal för kollektivresenären blir 83.

I nästa försök måste varje aktivitet påbörjas inom en timme, och intervallet centreras kring starttidpunkten i normfallet (dvs. utan förflyttningar insprängda). När en akttivitet inte kan påbörjas inom sitt bestämda intervall måste den utgå. Om så blir fallet kan individen få vänta fram till nästa startintervall. Blir en lång aktivitet utesluten kan också väntetiden eller spilltiden bli omfattande. Om en kort aktivitet faller bort kan individen kanske omedelbart starta med nästföljande i sekvensen. Aktivitetstiden föll nu för bilisten till 88 % av det tillgängliga tolvtimmars intervallet. För kollektivresenären rör sig andelen aktivitetstid i medeltal för de fem testprogrammen kring 64 %.

Den pålagda restriktionen hade till följd att den genomsnittliga aktivitetstiden minskade med 3 % för bilisten mot 23 % för kollektivresenären. Antalet aktiviteter, deras varaktighet, färdtiderna, startintervallen är alla faktorer som påverkat ovanstående resultat. Det är emellertid inte troligt att utfallet av exemplet kraftigt hade förändrats om dessa parametrar hade ändrat värden. Förutsättningarna för exemplet är emellertid mycket schematiska och individen skulle exempelvis kunna undvika spilltid genom att medvetet styra ut de korta aktiviteterna till fördel för de långa, där så är möjligt. Detta hade å sin sida medfört att exemplet blivit mer komplicerat och en prioritering av aktiviteterna hade

måst införas för vilken ett verklighetsunderlag i stort saknas. Konstruktionen av exemplet har förenklats så långt som möjligt, men det innehåller och förtydligar i sin nuvarande form vissa realistiska element. Trots de generöst tilltagna intervallen för aktiviteternas start ger restriktionen ett klart utslag. Resonemanget har visat att *ju fler restriktioner det finns, desto större är chansen för att sekvensen spricker i något led.* Omorganiseringen av denna blir då i allmänhet också en tidskrävande procedur.

Ur exemplet kan bl. a. utläsas att ett restriktivt handlingsprogram är mycket besvärligare att förverkliga än ett där individen inte behöver ta hänsyn till tidsfixeringar. Ju längre färdtider, desto större är risken för allvarliga störningar i dygnsprogrammet i form av utslagna aktiviteter och långa intervall av spilltid. *Möjligheterna att välja ett effektivt färdsätt och längden på de förflyttningar man tvingas göra har följaktligen en inverkan på handlingsprogrammet långt utöver vad enbart restiderna ger vid handen.*

Handlingsprogrammet i exemplet uppvisar flera likheter med en färd med kollektivt transportmedel av den mera komplicerade typ som påträffas i storstadsområdet. Resan är där i sig ett handlingsprogram i mikroskala med stränga krav på ordningen inom sekvensen och med en strikt tidsbundenhet.

Svårigheterna blir i detta fall beroende av turtätheten och kombinationsmöjligheterna mellan linjerna. *Resmöjligheterna med kollektivt transportsätt bör därför inte bedömas med enbart färdtiderna till grund. Risken för avbrott i reskedjan bör tas med i bilden tillsammans med de effekter ett sådant avbrott kan få.* Situationen för bilisten är i grunden annorlunda i och med att han inte lyder under liknande tidsscheman. Flexibiliteten i hans resa är följaktligen en avgjord fördel redan om man ser resan isolerad, men i all synnerhet om den sätts in i ett längre sammanhängande handlingsprogram.

Det ursprungliga normativa programmet skall åter tjäna som utgångspunkt för att ge några exempel på problem vid sammankoppling av individbanor. Antag att den tredje aktiviteten i sekvensen måste ske tillsammans med en annan individ (exempelvis hushållsmedlem). För enkelhetens skull förutsätts vidare att den andra personen måste resa under exakt samma betingelser. Kopplingen förutsätter en samordning i både tid och rum, då deras gemensamma aktivitet inte kan påbörjas förrän båda är åter i den tänkta bostaden. Exemplifieringen sker med hjälp av sannolikheter grundade på det tidigare införda 100-materialet. I detta är färdtiderna för etthundra individer (uttagna för färdsätt och område) rangordnade efter längd. För den 75:e kollektiv resande i Örebro sker hemkomsten 14.02. Sannolikheten för en individ i Örebro att återkomma till bostaden före denna tidpunkt kan därför sägas vara 0.75. Om två personer är inblandade gäller självfallet samma värde för båda var för sig, men sannolikheten för de två att komma hem senast vid den angivna tidpunkten blir endast 0.56. Hade de båda i stället färdats med bil hade samma sannolikhet (i Örebro) gällt för tidpunkten 13.23. För att bestämma en mötestidpunkt, som i 75 fall av 100 kan hållas,

Tabell 3.1 Tabellen redovisar tidpunkter före vilka två individer i 75 fall av 100 kan mötas. Skillnaderna mellan områdena är obetydliga, men de är däremot mycket stora mellan olika färdsätt. (Förutsättningarna bakom beräkningarna finns angivna i texten.)

Område	Förflyttningssätt		
	Bil	Kollektivt	Differens i minuter mellan färdsätt
Örebro	13.26	14.10	44
Västerås	13.26	14.15	49
Vällingby-Bromma	13.25	14.06	41

måste tidpunkterna väljas enligt tabell 3.1.

I och med att sannolikheten för två individers ankomst före ett visst klockslag är så mycket lägre än för en individs, kan anseliga väntetider uppstå. Dessa kan vara svåra att disponera på ett rationellt sätt, då man sällan på förhand vet hur lång väntan kan bli. Beskrivningen i sannolikhetstermer är i många fall berättigad, då speciellt kontakterna mellan medlemmarna i ett hushåll i stor utsträckning styrs av andra tidsbundna aktiviteter som förvärvsarbete, föreningsmöten o.dyl. Även för tidsbestämda möten finns det en mängd faktorer utanför individens kontroll, vilkas sammantagna verkan kan uppfattas som slumpmässig. Om man ser till förflyttningarna är det speciellt i samband med de långa resorna i komplicerad trafikmiljö, som risken för störningar är extra stor. Många faktorer samverkar och berättigar i dessa fall till ett slumpmässigt betraktelsesätt. *Organisationen av transport- och stationssystem formar i olika tätorter och regioner varierande riskunderlag för deformering av handlingssekvenser* och i speciellt detta sammanhang för olikstora väntetider.

De höga sannolikheterna för väntetider och förskjutning av gemensamma aktiviteters start är kostnader som kan uppskattas i både tid och pengar. Om t. ex. vissa arbets- (produktions-) moment skulle behöva bära dessa omkostnader blev resultatet förmodligen kraftig kostnadsstegring för den färdiga produkten. Speciellt i storstäderna med hög kollektivresandefrekvens och långa resor skulle en sådan uppläggning få genomslagskraft. I stället införs *fixerade starttidpunkter*, något som i princip innebär en övervältring av osäkerheten, risken på de enskilda individerna. Dessa måste för att vara säkra på att nå fram till en viss startpunkt planera med en tidsmarginal, som ofta innebär att de medvetet måste kalkylera med spilltid. Särskilt bör resonemanget kopplas ihop med tidigare synsätt på en kollektivresa, där risken till och följden av en missad länk i reskedjan bör beaktas. Effekterna på handlingssekvenserna förstoras genom den marginal som individen tvingas sätta i sanband med tidsfixerade aktiviteter.

3.4 Förflyttningssätt och beteende

Undersökningen i de tre stadsområdena visade att det finns betydande differenser i restider mellan olika förflyttningssätt. I det efterföljande avsnittet exemplifierades att även mindre skillnader kunde ha starkt inflytande på individens sätt att planera och att genomföra sitt dygnsprogram.

En av de huvudsynpunkter som framförts betonar att det inte enbart är de absoluta skillnaderna som har en styrande effekt, utan även resans karaktär eller dess organisation. Bland annat diskuterades den kollektiva transportapparatens bundenhet till tidtabellsbestämda avgångar och speciella transportkanaler och dessa faktorers betydelse för flexibiliteten och säkerheten (avseende framkomsttidpunkt till ett speciellt målläge) vid individens förflyttning. Skiljaktigheterna mellan bilistens och kollektivtrafikantens situation borde, om resonemanget har någon relevans, ge upphov till skilda beteenden, som kommer till uttryck i olika typer av dygnsprogram. Det finns emellertid få undersökningar som kan ge belägg för en sådan hypotes. Några uppgifter skall dock presenteras nedan för att åtminstone ge stöd åt tanken att hypotesen kan vara intressant att testa med ett mera omfattande material.

Vid en undersökning 1967 insamlades uppgifter om hushåll, boende i Vällingby, avseende bl. a. deras förflyttningar och lokalbesök under ett dygn.[1] Ur detta större material (omfattande mer än 2000 individer) har utvalts 202 individer. För dessa gäller att de samtliga har besökt sin arbetsplats och dessutom gjort livsmedelsinköp under det studerade dygnet. Urvalet består till 80 % av kvinnor. Individerna har sedan grupperats efter vilka förflyttningssätt de använt. Grupperna gående, bilister och kollektivtrafikanter omfattar 60, 42 respektive 62 individer. De övriga bildar i förflyttningsavseende en blandad restgrupp.

Den första anmärkningsvärda skillnaden mellan grupperna ligger i antalet besök i olika lokaler under dygnet. Bilisten gör i genomsnitt mellan sju till åtta besök mot knappt sex för de två andra grupperna. (Minimiantalet besök är fyra beroende på de krav som ligger bakom urvalet.) En av anledningarna till detta är att bilen används för avlämning och avhämtning av andra hushållsmedlemmar.

En annan differens mellan grupperna består i hur dessa besök arrangeras. Bilisten och fotgängaren har en betydligt större benägenhet att splittra upp handlingsprogrammet med mellanliggande besök i bostaden jämfört med kollektivresenären. För den senare kategorien märks en stark tendens till att lägga besöken i sammanhängande block.

Ytterligare en differens skall poängteras, då den så tydligt framkommer ur materialet. Valet av lägen för olika besök skiljer sig också mellan bilisten och kollektivresenären. (Gruppen gående rör sig av förklarliga skäl inom ett mycket begränsat område vilket gör jämförelser med de två andra grupperna mindre meningsfulla.) Bilisterna rör sig över stora områden, medan kollektivresenärerna är bundna till vissa noder som t. ex. city, större arbetsplatsområden eller terminaler. Detta resmönster avspeglar sig också i det att spridda mål, som t. ex. besök hos bekanta,

[1] Materialinsamlingen leddes av O. Westelius vid AB Näringslivets Planinstitut.

sällan förekommer i deras dygnsprogram.

Skillnaderna kan bero på medvetna val av individen så att om en viss sekvens skall utföras väljs också ett lämpligt färdsätt för denna. Det förefaller dock inte troligt att många individer har denna stora frihet i val av förflyttningssätt utan att de i stället tvingas att ändra handlingssekvens efter disponibelt färdsätt. Med detta synsätt skulle differenserna avspegla verkliga olikheter mellan villkoren beroende på förflyttningssättet, vilket ger upphov till skilda beteenden. Tidigare påpekanden av bilistens större flexibilitet i både tid och rum förstärks av de här redovisade, preliminära undersökningsresultaten.

För de studerade grupperna av individer har det även varit möjligt att med hjälp av det tidigare nämnda datorprogrammet simulera likvärdiga alternativ till den observerade handlingssekvensen. I simuleringen har individen tillåtits att inom undersökningsområdet (vars ungefärliga omfattning framgår av figur 3: 1) helt fritt välja lokal för sitt livsmedelsinköp. Den ordning i vilken lokalbesöken utförts har i det här redovisade experimentet hållits oförändrad. Den absoluta mängden likvärdiga alternativ till den observerade sekvensen är i detta sammanhang av mindre intresse då den i stor utsträckning bestäms av den speciella stationsstrukturen inom undersökningsområdet. Det är i stället relationen mellan antalet alternativ för olika färdsätt som närmare skall kommenteras. Fotgängaren har i genomsnitt två likvärdiga alternativ mot närmare tre i medeltal för kollektivresenären. Gruppen bilister har i medeltal mellan fem till sex butiker att välja bland, vilka ger motsvarande färdtid och hemkomsttidpunkt som i den observerade sekvensen. Även då det gäller antalet alternativ visar ovanstående värden bilistens betydligt gynnsammare situation. *Den större flexibiliteten vinns inte till priset av längre restider utan beror på den större rörligheten över ytan.* Bilistens möjligheter kan självfallet reduceras högst betydligt av kö- och parkeringsförhållanden, men dessa når sällan (knappast ens i storstaden) en sådan storleksordning att de påtagligt kan ändra relationen.

Fördelarna med många alternativ och stor rörlighet över ytan ligger främst i att de ger individen bättre villkor både vid planeringen och vid genomförandet av sitt dygnsprogram. *En stationsuppsättning och transportapparat som medger sådana förhållanden kan också lättare möta förändrade beteenden och förskjutningar i individernas preferenser.*

Viktig kritik kan riktas mot en bedömning av omgivningsstrukturen med hjälp av en teoretiskt framräknad alternativmängd. En del alternativ är överflödiga, då individen inte kan ha full information om hela mängden. Många alternativa sätt att utföra en planerad sekvens på kan också lätt leda till felval så att individen åsamkas längre förflyttningstider. Detta tycks emellertid inte vara fallet att döma av vad som framkommit vid studiet av ovanstående material. De tillfällen där individen inte väljer alternativet med kortaste restid att utföra handlingsprogrammet på visar ingen tendens att väga över markant för någon färdsättsgrupp. Detta gäller oavsett om individen antas bunden till den observerade sekvensen eller ej; om han måste välja livsmedelsbutik av motsvarande storlek som den han besökt i verkligheten eller ej.

3.5 Sammanfattande synpunkter

I kapitlet har gjorts ett försök att beskriva hur förflyttningarna påverkar individernas dygnsprogram. Då detta företrädesvis skedd med principiella resonemang – exemplifierat med restider från några större tätorter – är redogörelsen långt ifrån uttömmande. Tonvikten har dessutom lagts vid sådana faktorer som kan antas variera mellan regioner eller tätortsområden och mellan skilda förflyttningssätt.

Exempel på förflyttningstider har hämtats från tre stadsområden, inom vilka tider för bil- och kollektivresor har beräknats. Valet av dessa områden har skett för att komplettera beskrivningen av kommunblocken i det föregående kapitlet, men även för att studera differenser eller likheter mellan ungefär lika stora stadsområden av delvis olika typ. Jämförelserna omfattar enbart färdtider för resor som inte direkt har knutits till arbetsplatser eller service och skiljer sig därmed från beräkningarna i det tidigare kapitlet. Vid jämförelser av restider mellan olika punkter inom den bebyggda ytan framkommer att skillnaderna finns mellan olika förflyttningssätt, men att restiderna för samma färdsätt i stort är lika mellan områdena.

Samtliga exempel för att illustrera förflyttningarnas betydelse för individen anknyter till dygnsperspektivet. I det inledande kapitlet hävdas att trots att det är en mycket begränsad tidsperiod innehåller den väsentliga drag som återspeglar samhällets organisation. Speciellt frågan om kollektivtrafikens roll lämpar sig väl att undersöka med ett så avgränsat tidsavsnitt. Dygnet innehåller inte enbart aktiviteter som upprepas dagligen utan även sådana som i ett längre perspektiv är ytterst väsentliga. Delar av projekt som en individ vill realisera under sin livstid eller under kortare tidsperiod återfinns självfallet i små bitar insprängda i dygnsprogrammen. Det är därför viktigt att tolka innebörden av beslut, som inte enbart berör transportförhållanden, med hänsyn till deras utfall för olika individer och individgrupper även i ett så kort tidsavsnitt som dygnet utgör.

Skillnaderna mellan en bil- och en kollektivresa kan illustreras genom en principskiss, som fångar upp de flesta av påpekandena i kapitlet. I figur 3:4 är resan till och från arbetet utskuren ur ett dygnsprogram. På hemvägen från arbetet skall personen hämta upp sitt barn på ett daghem. Detta är det enda komplikationen; i övrigt önskar individen ta sig fram och tillbaka så snabbt som möjligt. I figuren jämförs förhållandena vid bil- respektive kollektivresa.

De längre restiderna med kollektiva förbindelser är främst en följd av det bundna vägvalet och fixeringen till vissa bestämda avgångstidpunkter (se figur 3:4). Även i områden med stort antal linjer och hög turtäthet kommer gångtiden till och från hållplatserna tillsammans med väntetider, att sammanlagt ge kraftiga tillskott till restiden. Detta har tydligt framgått av de redovisade tiderna från de tre tätorterna. Även om beräkningarna varit schematiska är det troligt att skillnaderna i stort består efter mera detaljerade undersökningar. Bilistens större frihet i val av väg och avresetidpunkt ger tidsmässiga fördelar, som för närvarande

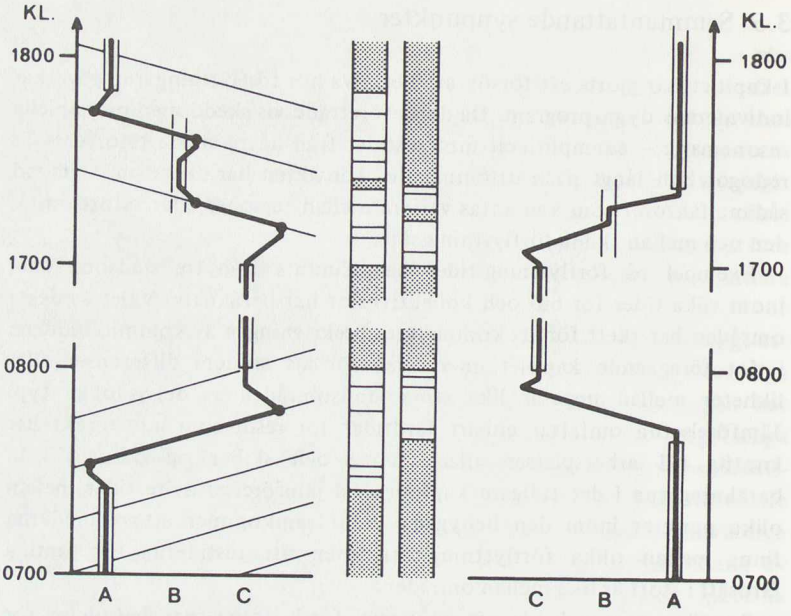

Figur 3:4 Jämförelse mellan kollektivt och individuellt förflyttningssätt.

Personen i exemplet skall med utgångspunkt i bostaden (A) under dygnet besöka arbetsplatsen (C) och på hemresan därifrån hämta sitt barn på daghemmet (B). Beskrivningen sker med enbart en rumsdimension. Den vänstra delen av figuren visar hur programmet genomförs om resorna företas med kollektivt färdmedel. De snedställda linjerna illustrerar när bussarna passerar olika lägen i rummet. I exemplet är enbart på- och avstigningshållplatser markerade (med punkter). Likaså är stationerna (A, B och C) utritade endast då personen kommer i kontakt med dem. Individbanan följs från klockan 07.00; först i bostaden, sedan gång till hållplats, väntan, bussresa osv. till klockan 18.00, med avbrott för arbetsintervallet. Den högra delen av figuren visar hur programmet genomförs om personen kan disponera bil. I mitten av figuren finns sedan de två dygnsprogrammen redovisade i stapelform för att underlätta jämförelser. Den egentliga aktivitetstiden har tonats för att kunna särskiljas från förflyttningsintervallen. Dessa är uppdelade i avsnitt, som avskiljer olika moment under resan.

kompenserar kö- och parkeringssituationen inom de flesta områden. I figuren framkommer detta främst genom den längre vistelsetiden (drygt 40 min.) i bostaden för bilisten.

Utanför stadsområdena, där det kollektiva transportnätet är glest och har låg turtäthet, kommer en förflyttning ofta att bli styrande för stora delar av det övriga dygnsprogrammet. Men även inom de större tätorterna kan förflyttningarna uppta stora tidsblock som inkräktar på andra aktiviteter. Det ankommer på individen att sammanbinda av olika organisationer upplagda tidsprogram (se kapitel 1), samtidigt som han måste överbrygga avstånden mellan olika lägen i rummet. Konsekvenserna av bristande samstämmighet i tiden mellan olika verksamheters program och stora avstånd mellan deras lägen i rummet måste bäras av individen. Individernas dygnsprogram uppvisar mycket stora likheter om man ser översiktligt på antalet utförda aktiviteter, deras typ och även i vilken ordning de brukar följa. I en detaljerad analys avslöjas emellertid skillnader mellan lägen och tidpunkter som gör att mycket få dygnspro-

gram kan sägas likna varandra. Detta medför att befolkningsgrupper, vilka i många sammanhang betraktas som homogena, vid en sådan detaljanalys sönderfaller i en mosaik av minoriteter. En lösning av kollektivtrafikens uppgift, att gruppvis förflytta resenärer med disparata krav på när och var en färd skall börja och vilka lägen som skall kombineras, måste innebära en för individen påtaglig styrning till givna kanaler i tid och rum.

Bundenheten till tidstabellsmässiga avgångstider leder ofta till outnyttjade glapp i handlingssekvensen. Deras tidsutdräkt bör också inkluderas i restiden för att man korrekt skall kunna jämföra effektiviteten mellan skilda färdsätt. I figuren 3:4 får den kollektivt resande förlänga sitt besök på daghemmet för att minska väntetiden inför nästa buss. Skillnaden i graden av uppsplittring mellan bil- och kollektivresan framgår tydligt i figuren, där avbrotten i resan markerats med streck i de med staplar redovisade dygnsprogrammen.

En resa med buss eller tåg innehåller också ett riskelement, då en missad avgångstid många gånger kan innebära att en hel sekvens av aktiviteter faller bort. Inom tätorterna blir effekten inte så stor medan glesbygdens kollektivtrafiknät i dessa fall kan orsaka svåra störningar i dygnsprogrammet.

Organisationen av kollektivtrafiksystemet i en storstad är ofta mycket komplicerad och för att en individ effektivt skall kunna utnyttja det fordras god kännedom om kombinationsmöjligheterna. I en sådan transportmiljö blir många resor sammansatta av små bitar, som måste sammanfogas i en bestämd ordning och kedjan av resbitar blir mycket känslig för störningar. Om personen i figur 3:4 hade kommit för sent till sin buss efter arbetets slut hade det betytt nästan en kvarts extra väntan. Barnet på daghemmet hade dessutom måst vänta ytterligare på hämtningsögonblicket och vidare hade aktiviteter och samvaron i hemmet påverkats. Femton minuter är i och för sig inte någon lång tid, men det rör sig i detta fall om en påtvingad väntan på en bestämd plats till ett fixerat tidsintervall.

Den situation en bilist och en kollektivresenär möter skiljer sig i två viktiga avseenden. För det första är den sammanlagda restiden i allmänhet kortare för en bilist. För det andra är transportsystemet för bilisten mera flexibelt både i tid och i rum. Båda dessa förhållanden betyder mycket för förflyttningarnas smidiga inplacering i individens dygnsprogram. Förutsättningarna vid uppbyggnaden av handlingssekvenser skiljer sig således avsevärt mellan de studerade färdsätten. Detta kommer även till uttryck i genomförda dygnsprogram för de olika färdsättsgrupperna. Bilistens större flexibilitet avtecknar sig i att lokalbesöken är spridda över ytan i stället för att vara koncentrerade till vissa punkter som för kollektivresenären. Vidare har bilisten en större valfrihet i att kombinera olika stationer och variera sekvenser av aktiviteter utan att åsamkas längre restider.

Det individuella förflyttningssättets fördelar gentemot det kollektiva har här mätts i tid och i enkelhet att planera och genomföra dygnsprogram. Jämförelsen bygger på dagens förhållanden inom några

tätorter. En förbättring av det kollektiva trafiksystemet kan troligen ske utan större tekniska förändringar, men måste grundas på en omsorgsfull koordinering mellan trafikapparaten och olika verksamheters tidsprogram samt inbördes lokalisering. Ett effektivare kollektivtrafiksystem leder till en utjämning av differenserna, då det knappast kan förväntas att bilisternas situation kan ändras till en för dem förmånligare. Beaktas dessutom en mängd faktorer (trafiksäkerhet, miljöaspekter, energiförbrukning m. m.), som inte tagits upp här, blir bilden av de olika förflyttningssättens för- och nackdelar mera svårtolkbar än vad som framkommit med enbart restiderna som bedömningsgrund.

4 Kulturutbud och befolkningsunderlag

– av *Marica Jenstav*

4.1 Inledning

I kapitlen 2 och 3 fästes uppmärksamheten vid vilka uppoffringar individer och hushåll måste underkasta sig för att nå utbud i omgivningen. Däremot uppmärksammades inte i vilken utsträckning utbudens kvantitet svarade mot en potentiell eller visad efterfrågan. Således framkom det ingenting om hur den enes utnyttjande av ett visst utbud påverkade den andres möjligheter att tillgodogöra sig samma utbud. Inte heller framkom skillnader i utbudsnivåer mellan de studerade regionerna.

Dessa båda förhållanden skall belysas i följande kapitel. För ändamålet har valts den del av kulturutbudet som tillhandahålles av olika institutioner på i förväg utannonserade platser och tider. Valet har gjorts i fullt medvetande om att det offentliga och formaliserade utbudet inte uttömmande beskriver olika områdens kultursituation i begreppets vidaste mening.

Nedanstående klassindelning av kulturutbudet kommer att användas i den fortsatta framställningen:

Klass I	Musik
Klass II	Teater
Klass III	Föredrag och föreläsningar
Klass IV	Utställningar
Klass V	Övrigt (består framför allt av blandarrangemang av de ovanstående klasserna)

Utbud via radio och TV behandlas inte, utan endast det utbud som erbjudits i de valda områdena under undersökningsperioden. En skillnad göres mellan *kulturutbud* och *kulturarrangemang*. Med kulturutbud avses summan av arrangemangen i en region under en tidsperiod. Arrangemanget är således den enskilda händelsen. Vidare gäller att det utbud som studeras skall vara öppet för alla invånare. Utbud som riktas till medlemmar i föreningar ingår inte.

4.2 Val av undersökningsområden och metodik

Följande områden har valts: Stockholm, Örebro, Umeå, Luleå, Östersund, Hässleholm, Falun och Borlänge. Med område avses här kommunblock med undantag för Stockholmsregionen, som definieras enligt indelning från 31.12.71 för Stor-Stockholm (består av 24 kommuner). Kommunblocken har valts som områden, eftersom de är uppbyggda kring en centralort, där bl. a. mycket av det kulturella utbudet står att finna och dit befolkningen i många fall måste ta sig för andra slag av kommunal service. Blocken är nu dessutom de minsta planeringsenheterna på lokal nivå och de kommer att få stort inflytande över lokalisering och dimensionering av många slags offentliga utbud i framtiden.

Stockholmsområdet är svårare att avskilja på ett realistiskt sätt än övriga aktuella områden. Denna stad har ett större influensområde än vad som gäller för övriga städer i materialet. Då kommunblocket i detta sammanhang är för litet har i stället Stor-Stockholmsdefinitionen tillgripits. Denna är sannolikt mera verklighetstrogen. Likväl är det klart, att utbudet i Stockholm utnyttjas av besökare från hela landet i mångdubbelt större utsträckning än vad fallet är i övriga orter. Från dessa gränsdragningsfrågor bortses emellertid här. Huvudvikten lägges vid invånarnas möjligheter att *inom* den egna bostadsregionen kunna komma åt ett kulturutbud.

Inventeringen av kulturutbudet i de olika regionerna har skett med hjälp av tidningar, och därvid har lokaltidningarna utgjort den viktigaste informationskällan. Undersökningsperiod är mars månad 1971. Denna månad har valts för att den ligger ungefär i mitten av en säsong. Tidningar från slutet av februari till och med mars månad har genomgåtts. De olika arrangemangen har noterats och därefter klassindelats enligt den förut nämnda mallen. Beträffande Stor-Stockholm gäller att tidningarna genomgåtts för endast en vecka (14–20 mars 1971). På basis av denna veckas utbud har utbudet för en månad beräknats. I Stockholm har i allmänhet teater- och utställningslokaler varje vecka lika mycket att erbjuda på samma tider vecka efter vecka. Vad de övriga utbudsklasserna beträffar kan variationer förekomma mellan de olika veckorna, men detta torde ha mindre betydelse för resultaten.

På basis av utbudsinventeringen har några mått bildats, i vilka följande variabler ingår: utbud, folkmängd (1970), lokalutrymme mätt i antal personer som ryms i de olika samlingslokalerna samt utbudstider. Lokalernas platsantal har till stor del erhållits från regionernas brandmyndigheter samt från samlingssalarnas vaktmästare m. fl. De uppgifter, som insamlats på detta vis, är i allmänhet inte exakta utan avrundade till jämna tal. De lokalstorlekar som ej kunnat erhållas genom de här redovisade metoderna har skattats genom att ett medelvärde konstruerats med ledning av liknande lokalers utrymme. Felen är inte av den storlek att de i större utsträckning kunnat inverka på resultatet.

4.3 Traditionella jämförelsemått

En mycket enkel jämförelse mellan regionernas utbudssituation kan göras genom att man betraktar *antalet* arrangemang (= det absoluta utbudet) som förekommit under en tidsperiod (här lika med en månad). I tabellen 4.1 nedan visas regionernas kulturarrangemang klassvis. Siffran för utställningar är konstruerad som summan av utställningsdagar för samtliga utställningar i en region under en månad. Då material för en månad insamlats för alla områden utom Stockholm har en månads utbud för Stor-Stockholmsregionen konstruerats med utgångspunkt från data för en vecka.

Då man betraktar det totala utbudet, finner man att Stockholm intar en mycket dominerande position. Mycket längre ner på skalan finner man tre andra områden: Falun, Örebro och Östersund. De sista positionerna intar Hässleholm och Borlänge. Även då man betraktar de olika utbudsklasserna dominerar Stockholm stort. Utställningar kommer främst i alla orter. Detta har sin förklaring i att det finns muséer och gallerier, som har öppet så gott som varje dag. Musikarrangemang förekommer minst en gång per vecka i orterna. Falun har en något gynnsammare ställning än övriga landsortsregioner. Teaterföreställningar är det relativt klent beställt med utanför Stockholm. Örebro har dock förhållandevis många föreställningar, vilket får tillskrivas den fasta teatergrupp som finns där. Övriga orter är i stort sett hänvisade till Riksteaterns turnerande verksamhet.

För Stor-Stockholm har material insamlats från veckan 14–20 mars 1971. Om bara denna veckas utbud jämföres för samtliga regioner finner man samma tendenser som då hela månadens utbud studeras (tabell 4.2). Stockholms dominerande ställning markeras om möjligt ännu mera. Alla slags utbud kan ej tillgodoses under denna vecka i någon av orterna utanför Stockholm. Man kan exempelvis gå på teatern endast i Örebro och Umeå.

Tabell 4.1 Antal kulturarrangemang i regionerna under mars 1971

Region	Klass					Summa
	I Musik	II Teater	III Föredrag	IV Utställn.	V Övrigt	
Stockholm	287	467	139	2 688	139	3 720
Örebro	11	23	3	88	2	127
Umeå	13	8	1	54	2	78
Luleå	11	1	1	55	13	81
Östersund	7	4	5	98	4	118
Hässleholm	5	2	8	18	7	40
Falun	21	3	7	94	15	140
Borlänge	9	1	2	10	10	32
Summa	364	509	166	3 105	192	4 336

Tabell 4.2 Antalet kulturarrangemang i regionerna under en vecka i mars 1971

Region	Klass					Summa
	I Musik	II Teater	III Föredrag	IV Utställn.	V Övrigt	
Stockholm	65	98	31	608	32	834
Örebro	2	6	0	18	0	26
Umeå	3	1	1	8	0	13
Luleå	1	0	1	10	2	14
Östersund	2	0	1	14	1	18
Hässleholm	1	0	4	1	3	9
Falun	6	0	4	19	5	34
Borlänge	3	0	0	8	0	13
Summa	83	105	42	686	45	961

Då samma tendenser visar sig, när en vecka respektive en månad tillämpas som jämförelsetid, kommer i fortsättningen endast månaden att användas. Det är dessutom ett så litet utbud i regionerna utanför Stockholm under en vecka att månaden lämpar sig bättre vid konstruktion av mått.

Relativa utbudet. Ovan har antalet arrangemang under en månad och en vecka jämförts för de olika regionerna. Detta jämförelsesätt är emellertid ej helt tillfredsställande, då hänsyn ej tagits till antalet människor, som kan antas vara intresserade av utbudet. Det är naturligtvis så, att intressenternas skara skiljer sig avsevärt antalsmässigt i de skilda regionerna. Detta innebär, att det inte nödvändigtvis är så att den ort, som har det största utbudet därmed också har den bästa kultursituationen. För att adekvatare jämförelser skall kunna ske mellan de valda regionerna behövs med andra ord en reduktionsbas.

Som reduktionsbas har här regionernas totalbefolkningar valts. Flera andra möjligheter existerar, då man kan anta att alla invånare ej är lika intresserade av kulturarrangemangen. Enligt kultursociologiska undersökningar är kulturintresse beroende av utbildning, inkomst, socialgrupp m. fl. faktorer.[1] Det existerar även andra "hinder" för deltagande. Dessa är mera fysiska till sin karaktär och till dessa hör handikapp av olika slag, ålder (förmåga att förstå, större sömnbehov m. m.), arbetstider (utbudet tillgängligt endast under arbetstiden) och bostadens transportläge i förhållande till utbudslokalerna.

I detta avsnitt bortses emellertid från dessa sociala och fysiska faktorers inverkan på efterfrågans storlek. Några av dem kommer att behandlas senare.

Då det absoluta utbudet studerades i tabell 4.1 konstaterades att Stockholm intog en mycket dominerande ställning. När hänsyn tages till efterfrågan (= totalbefolkningen) enligt tabell 4.3 bibehåller huvudstaden sin topplacering endast då det gäller teater. Falun uppvisar vid denna jämförelse den bästa placeringen. Endast avseende teater och föredrag har

[1] Se Gustafsson-Swedner 1964, Swedner 1969 samt SOU 1972: 66.

Tabell 4.3 Antalet kulturarrangemang klassvis per 100 00 invånare

Region	Klass					Summa
	I Musik	II Teater	III Föredrag	IV Utställn.	V Övrigt	
Stockholm	21	35	10	199	10	275
Örebro	9	20	3	75	2	109
Umeå	19	12	1	78	3	113
Luleå	19	2	2	93	22	138
Östersund	14	8	10	197	8	237
Hässleholm	11	4	17	39	15	86
Falun	45	6	15	202	32	300
Borlänge	21	2	5	23	23	72

andra regioner ett större relativt utbud. Vad föredrag beträffar är det endast fråga om en mycket liten skillnad. Rangordningen mellan orterna, då samtliga utbudsklasser studeras, skiljer sig från tabell 4.1 på två punkter. För det första har Stockholm och Falun bytt platser. Det andra som noteras är att Örebro fått en sämre placering (från plats tre till sex). På teaterfronten är dock läget i Örebro fortfarande gynnsamt.

Värdena för Stockholm skulle möjligen bli något lägre, om man kunde ta hänsyn till att besökare utifrån också har intresse av de arrangemang som bjuds. Många av de inrättningar som finns i huvudstaden är specifika för hela landet (t. ex. muséer och teatrar). De drar därmed besökare från hela Sverige och även utländska turister.

Utbudsklasserna kan indelas i två grupper med ledning av arrangemangens öppettider. Till den första kategorin, A, kan klasserna musik, teater, föredrag och övrigt hänföras. Dessa karakteriseras av att de börjar ett visst klockslag, då deltagarna måste infinna sig, för att sedan pågå mellan två och tre timmar. Utbudskategori B innehåller bara klass IV (utställningar). Dessa finns oftast öppna under längre tidsintervall varvid besökaren kan komma och gå efter som besöket passar in i hans övriga tidsprogram. De enda fixpunkter som existerar är när lokalen öppnas respektive stänges.

Tabell 4.4 Antalet kulturarrangemang kategorivis per 100 000 invånare

Region	Utbudskategori	
	A	B
Falun	98	202
Stockholm	76	199
Borlänge	50	23
Hässleholm	47	39
Luleå	44	93
Östersund	40	197
Umeå	34	78
Örebro	33	75

Senare kommer dessa kategorier att användas, varför en uppdelning görs redan här, för att tillbakablickar och jämförelser skall kunna ske (tabell 4.4).

Siffrorna i tabell 4.4 har framräknats genom att summan av arrangemangen i kategori A dividerats med folkmängden i regionerna. Värdena för kategori B är desamma som angivits tidigare. Orterna har här rangordnats efter placeringen i kategori A. Genom denna operation framträder utställningarnas roll. Då samtliga utbudsklasser studerades var dessutom skillnaderna mellan de olika orterna större. Påtagligt är att Hässleholm och Borlänge nu har fått mycket bättre placeringar med hänsyn till kategori A. Detta beror på att de har få utställningar och inte några muséer. För alla andra regioner gäller att tillgången på utställningar är bättre än vad samtliga övriga klasser tillsammans kan erbjuda.

4.4 Maximala väntetider för deltagande i kulturarrangemang

Utbudet har hittills mätts med antalet arrangemang som ägt rum under en viss tidsperiod. En viktig variabel i sammanhanget är också hur många personer, som ryms i de använda lokalerna. Denna utrymmesrestriktion är också synnerligen påtaglig för den enskilde individen. Skylten "Utsålt" vid biljettluckan har säkerligen förstört kvällsnöjet för åtskilliga.

Med utrymmestalens hjälp kan ett tredje jämförelsemått konstrueras. Fortfarande antages att alla invånare i en region utgör efterfrågemängden. Det tredje måttet är till skillnad från de tidigare ett tidsmått, som ger svar på frågan: "Hur lång tid tar det innan en antagen efterfrågan är tillfredsställd i en region?" Med andra ord: "Hur lång maximal väntetid kan det bli fråga om för en enskild individ till följd av att lokalutrymmet är för litet samt att antalet kulturarrangemang är för litet i förhållande till den befolkning som skall betjänas?"

Då den maximala väntetiden beräknas görs följande antaganden:

1) Utbudsfrekvensen är densamma alla månader (utgångspunkt är undersökningsmånadens utbud)
2) Lokalutrymmet är lika stort varje månad (dvs. samma lokaler eller lika stora användes månad efter månad)
3) Alla i befolkningen önskar deltaga i någon kulturaktivitet i varje klass.

Väntetider har ej kunnat beräknas för utbudskategori B, då det här är svårt att bestämma lokalernas kapacitet. Kontakter med muséer och gallerier har ej givit något resultat. Här föreligger förmodligen inte heller några köbildningar beroende på dels att flertalet lokaler är väl tilltagna och dels att tillgänglighetstiden sträcker sig över flera timmar per dag. Vidare är samma utställning mestadels åtkomlig under flera dagar. Här antages därför att väntetiderna är mycket korta, om de ens existerar. Kötiderna i tabell 4.5 gäller således endast för utbudsklasserna inom kategori A.

Tiderna i tabell 4.5 har beräknats enligt följande. Undersökningsmånadens utbud har bestämts genom att det för varje enskilt arrangemang

Tabell 4.5 Antal månader inom vilka samtliga potentiella besökare har utrymmesmässiga möjligheter att delta i arrangemang

Region	Klass				Kategori A
	I Musik	II Teater	III Föredrag	V Övrigt	
Stockholm	9	8	53	65	4
Örebro	22	12	120	79	7
Umeå	10	30	464[a]	139	7
Luleå	17	63	155	17	7
Östersund	15	24	69	110	8
Hässleholm	25	55	39	34	9
Falun	10	44	38	13	5
Borlänge	9	143	117	21	6

[a] Under den studerade månaden förekom endast en offentlig föreläsning enligt de genomgångna tidningarna. Föreläsningen hölls dessutom i en ganska liten lokal. Dessa faktorer tillsammans har bidragit till den enorma väntetiden. Förmodligen finns det flera föredrag per månad om man observerar över längre tid. Universitetet borde kunna bidraga till detta. Denna region får här utgöra ett exempel på de brister som det insamlade materialet sannolikt är behäftat med.

undersökts vilken lokal, som utnyttjats och hur många personer som ryms i denna lokal. Klass för klass summeras därefter arrangemangen till ett totalutbud mätt med antal personer, som beroende av lokalernas storlek kan delta i arrangemangen under en månad. Man vet då hur stor andel av totalbefolkningen (= antagen efterfrågan), som skulle kunna tillfredsställa sin efterfrågan inom de olika klasserna under en månad.

Nästa steg blir att med ledning av dessa uppgifter finna ut hur lång tid det tar innan hela denna antagna efterfrågan är tillgodosedd i de olika klasserna. Här förutsätts då, att varje individ deltar endast en gång i något arrangemang per klass och därefter lämnar plats åt en annan person. Man tillåts t. ex. inte att besöka en konsert igen förrän alla i regionen utrymmesmässigt kunnat göra detta.

Till en början betraktas de olika klasserna i tabell 4.5. Väntetiderna ter sig vid ett första ögonkast mycket långa. Den kortaste perioden är åtta månader. Denna väntetid gäller endast teaterföreställningar i Stockholm. En genomgående tendens är att man finner de kortaste väntetiderna hos klass I. Detta beror delvis på att hälften av orterna har flest musikarrangemang (jfr tabell 4.1) och delvis på att lokalerna för musik vanligen är relativt stora. Kyrkor användes mycket ofta och dessa rymmer många människor.

Stockholm intar även vid detta jämförelsesätt en god position framför allt vad gäller teaterföreställningar. De många teatrarna samt det regelbundna utbudet spelar naturligtvis den avgörande rollen i sammanhanget.

Tabellens siffror skall tas för vad de är, nämligen ett försök att föra in en annan jämförelsemetod än de vanliga absoluta och relativa måtten. Detta tidsmått belyser hur situationen kan te sig för en enskild individ. Det ger en uppfattning om hur lokalutrymmen påverkar utbudssituatio-

nen i de olika regionerna. Väntetiderna kan sägas ge upplysning om i vilken region det är fördelaktigast att bo, då man är intresserad av t. ex. konserter. Ingen hänsyn tages till vilka olika sorters musikaktiviteter det är fråga om och ej heller kvaliteten på desamma.

Kulturintressenternas storlek har hittills tagits till i överkant. Det har rört sig om maximal efterfrågan. De faktorer som spelar in på efterfrågans verkliga storlek lämnas tills vidare åt sidan. Den stora efterfrågan som kommer fram på detta sätt ger naturligtvis upphov till väntetider, vilka ter sig ganska orealistiska, om man ej enbart betraktar dem som jämförelsemått. Man måsta å andra sidan komma ihåg att väntetiderna inte gäller t. ex. en viss teaterpjäs. Köernas längd skulle då sannolikt vara ännu längre. I de mindre orterna kan det visa sig helt omöjligt att någonsin få se en viss pjäs.

Teaterintresserade personer i sådana orter har dessutom begränsade valmöjligheter och är i större utsträckning hänvisade till det producenten erbjuder. I Stockholm finns däremot under en säsong flera olika pjäser att välja mellan. Även om man tar hänsyn till väntetiderna existerar valmöjligheter genom att pjäserna ges under långa perioder. I landsortsregionerna ges i allmänhet en pjäs bara några kvällar, och antalet pjäser under en säsong är också mycket litet jämfört med antalet i Stockholm.

Efter dessa anmärkningar rörande tabellens värden, kan denna kommenteras ytterligare. Vi antar nu att alla invånare i en region önskar deltaga i något kulturarrangemang vilket som helst hörande till kategori A. Väntetidernas längd blir då de som finns i tabellens sista kolumn. Detta antagande stämmer förmodligen mer in på den intresseinriktning, som människor i allmänhet har.

Om saken ses på detta sätt, jämnas skillnaderna ut mellan regionerna ute i landet. Stockholm uppvisar dock den kortaste väntetiden. Rangordningen mellan områdena tycks inte följa storleksordningen enligt folkmängd.

Väntetiderna är i och för sig intressanta genom att de antyder hur lite kulturutbudet överlag betyder för flertalet människor. Det är överallt en liten grupp som tillgodogör sig det som erbjuds.

Sammanfattningsvis kan sägas att relationerna mellan orterna i stort sett är desamma även vid denna jämförelsemetod som vid de tidigare. Stockholm intar en bättre position än landsortsregionerna vad gäller teater och i viss mån musik samt då utbudsklasserna betraktas tillsammans (utbudskategori A). Variationerna mellan klasser och enskilda orter får i stor utsträckning tillskrivas lokalutrymmena.

4.5 Kulturarrangemangens tidslokalisering

I tidigare avsnitt har nämnts, att en efterfrågan beräknad med hänsyn till hela befolkningen i respektive region ej är helt realistisk. En av restriktionerna på efterfrågans storlek är utbudstiderna, dvs. om dessa är förlagda så att människor har möjligheter att delta. Tidskonflikter av olika slag kan uppstå, exempelvis då arbetstid kolliderar med utbudstid.

En heltäckande studie av utbudstiderna i regionerna har ännu ej kunnat göras. I stället skall utbudstiderna för en söndag och en vardag (här tisdag) betraktas. De flesta förvärvsarbetande har sin arbetstid förlagd till vardagar, vilket eventuellt kan hindra deltagande. Ett teaterbesök uppskjuts kanske till veckoslutet, då man har mera tid till sitt förfogande. Är det då så att utbudet är större på söndagar än vardagar och är söndagens utbud förlagt till andra tider på dagen?

Utbudstiderna visas för de olika regionerna och för de två utbudskategorierna var för sig. Vidare redovisas Stockholms utbud inom kategori A skilt från de övriga regionerna, eftersom utbudets storlek skiljer sig avsevärt mellan Stockholm och de övriga regionerna.

Utbudskategori A. Först visas här de båda dagarnas arrangemang och dessas tidslokalisering för Stockholms-regionen (figur 4: 1).

Under söndagen finns det flera arrangemang att välja mellan än på tisdagen. Söndagens program är dessutom mera spridda över dagen och börjar redan omkring kl. 14.00. Söndagsförmiddagarna upptar inte några arrangemang, vilket förmodligen har sin förklaring i den gudstjänsttradition som finns i landet. Söndagen är ju dessutom vilodag. Evenemang förlagda alltför tidigt skulle förmodligen inte få så många besökare.

För många familjer är söndagen den dag, då man kan vara tillsammans hela dagen. Denna tanke ligger förmodligen bakom de arrangemang i Stockholm, som riktar sig till både barn och föräldrar under söndagseftermiddagen. Programmet kan vara olika utformat för barn (exempelvis kasperteater) och föräldrar (exempelvis konsert), men arrangemangen

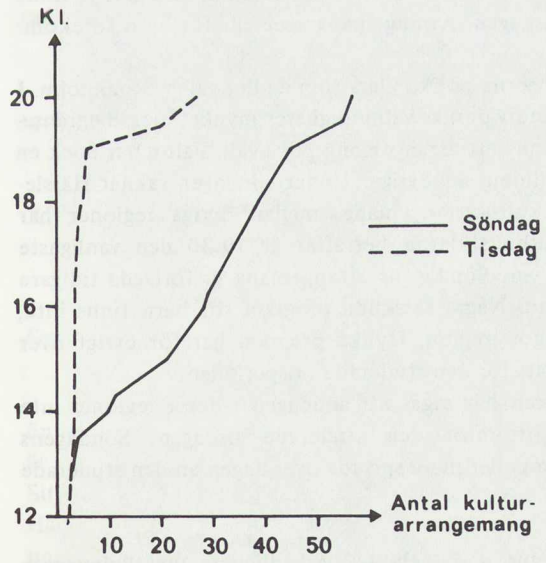

Figur 4: 1 Kulturarrangemangens tidslokalisering en tisdag och en söndag i Stockholm.

Tabell 4.6 Kulturarrangemangens tidslokalisering (kategori A) en tisdag och en söndag i regionerna utanför Stockholm

Region	Tisdag		Söndag	
	Antal	Tid	Antal	Tid
Hässleholm	2	19.00		
Örebro	1	19.30	1	18.00
Falun	3	19.30	1	21.00
	1	21.00		
Borlänge	1	19.00	1	16.00
Östersund	1	19.00		
Umeå	1	20.00	1	18.00
Luleå	1	19.30	1	16.00

förekommer inom samma byggnad. Då alltför små barn ej själva kan bege sig till dessa arrangemang, verkar denna typ av kombinerad men separat underhållning för barn och vuxna fungera väl. De program, som är riktade enbart till barn, innebär att någon av föräldrarna eller någon annan vuxen måste följa med barnet till lokalen i fråga och även hämta barnet här. Detta utgör säkert en broms på deltagande.

Musikprogram och teaterföreställningar är de mest förekommande under söndagen. Föredrag eller föreläsningar förekommer inte alls.

Tisdagens arrangemang i Stockholm börjar redan kl. 12.00 med två konserter. Under eftermiddagen finns emellertid endast ett arrangemang, som inträffar kl. 14.00. Kvällsarrangemangen börjar kl. 18.00. De flesta går dock av stapeln kl. 19.30. Alla utbudsklasser inom kategori A finns representerade under tisdagen. Arrangemang speciellt för barn förekommer däremot inte alls.

I tabell 4.6 är tendenserna ej lika klara som då det gäller Stockholm. I landsortsregionerna är individernas valmöjligheter mycket mera begränsade då det oftast bara finns ett arrangemang per kväll. Falun har dock en något gynnsammare ställning än övriga. Under söndagen saknar Hässleholm och Östersund kulturarrangemang, medan övriga regioner har åtminstone ett. Vad utbudstiderna beträffar är 19.30 den vanligaste tidpunkten under tisdagen. Söndagens arrangemang är förlagda tidigare med undantag för Falun. Några särskilda program för barn finns inte, någon av dagarna i någon region. Dylika program har för övrigt över huvud taget inte påträffats för den studerade tidsperioden.

Sammanfattningsvis kan här sagas att söndagen i dessa regioner inte utgör en "kulturdag" framför den studerade tisdagen. Söndagens evenemang är varken flera eller mera spridda över dagen än den studerade vardagens.

Utbudskategori B. I figur 4:2 och 4:3 åskådliggörs utställningarnas tillgänglighetstider. Utställningarna har här ordnats efter den tidpunkt då de öppnas.

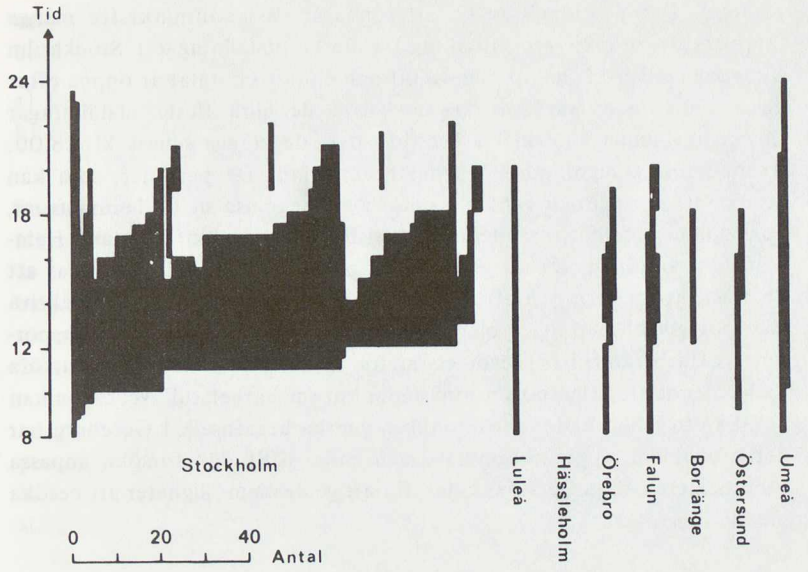

Figur 4:2 Utställningarnas öppethållande en tisdag i samtliga regioner

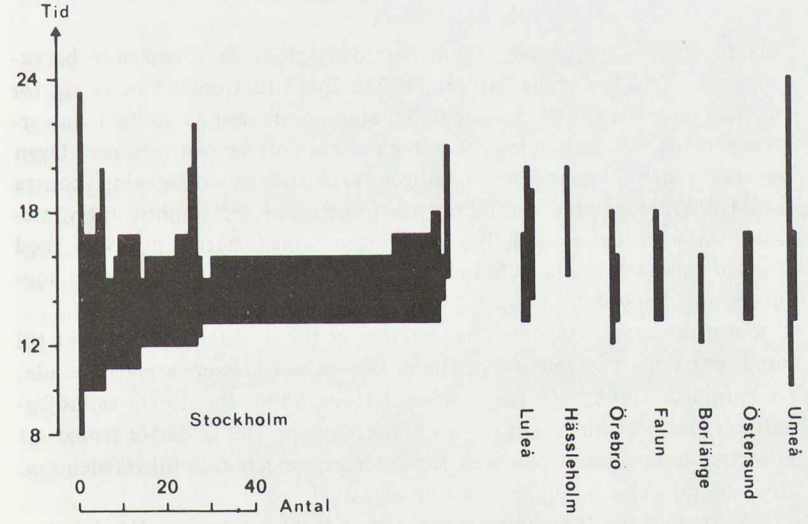

Figur 4:3 Utställningarnas öppethållande en söndag i samtliga regioner.

Skillnaderna mellan vardag och söndag avseende utställningslokalernas öppethållande visar sig framför allt i Stockholm, där muséer och gallerier är öppna under längre tidsintervall på tisdagen än på söndagen. Situationen är liknande även i de övriga regionerna med undantag av Hässleholm, där en konstutställning är öppen under söndagen men inte under tisdagen. I Luleå har man tre utställningar att välja mellan på söndagen och endast en under vardagen. I stort sett gäller emellertid som nämnts att öppettiden är mindre under söndagen. Detta verkar illa

planerat. Det är antagligen så, att söndagar passar utmärkt för många familjer att besöka ett museum. De flesta utställningar i Stockholm förevisas mellan kl. 13.00 och 16.00 och endast ett fåtal är öppna efter kl. 16.00. Under vardagar är emellertid de allra flesta utställningar tillgängliga under "normal arbetstid" dvs. de stängs senast kl. 18.00. Även denna stängningstid är anmärkningsvärd. De personer, som kan besöka ett museum en vardag, kommer att begränsa sig till hemmafruar, pensionärer, skolbarn, studerande, turister och vissa skiftarbetare. Hemmafruarnas möjligheter att göra sådana besök begränsas dock ofta av att de måste passa barn och att de många gånger är hänvisade till kollektiva transportmedel med deras olägligheter vad gäller tider och barntransporter. Skiftarbetarna har mestadels andra ärenden av olika slag att utföra under denna tid. Den grupp som under "normal arbetstid" verkligen kan besöka ett galleri e. d. är förmodligen ganska begränsad. I Göteborg har detta problem uppmärksammats och man skall där försöka anpassa utbudstiderna till arbetarnas tider, för att ge dessa möjligheter att besöka utställningar.[1]

4.6 Exempel från Hässleholms kommunblock

Alla invånare i respektive region har medtagits i de föregående beräkningarna. Avsikten är här att undersöka hur situationen kan te sig för enskilda individer, hur deras möjligheter är att kunna delta i kulturarrangemang. Möjligheterna begränsas genom olika restriktioner. Ovan har två sådana behandlats, nämligen arbetstidens förläggning kontra utbudstidernas samt utrymmesrestriktioner, som ger upphov till väntetider. Här skall en tredje belysas, nämligen transporternas inverkan, med några exempel från Hässleholms-regionen. Metodiken är densamma som tillämpats i kapitel 2.

Kulturutbudet i Hässleholms-regionen är till stor del koncentrerat till blockcentrum. I Hässleholm finns alla utbudsklasser representerade. Utställningar finns för övrigt endast i Hässleholm. De största valmöjligheterna existerar med andra ord i blockcentrum. Det är därför troligt att intresserade invånare i regionen för det mesta måste resa till Hässleholm. Hur varierar deras möjligheter att deltaga där?

För att begränsa exemplen något har endast en sektor av Hässleholms kommunblock valts som undersökningsområde. Sektorn utgör nordvästra delen av regionen och innehåller sju tätorter, Hässleholm inberäknad. I denna del av regionen är vägnätet relativt tätt. Det kollektiva transportnätet består av buss- och järnvägslinjer. Endast en av orterna saknar tågförbindelser (för närmare beskrivning av kommunblocket se appendix).

För att belysa transporternas betydelse har två tänkta "försökspersoner" valts i sektorn. Dessa antas bo i någon av tätorterna i denna. Vidare antas att de skall besöka en teaterföreställning i Hässleholm som börjar en vardag kl. 19.30. Här tages ej hänsyn till huruvida det

[1] Artikel i Dagens Nyheter 1973-05-15.

utrymmesmässigt finns plats. Endast de rent tidsmässiga möjligheterna beaktas. Försökspersonerna tänkes vara:

a) En förvärvsarbetande (kl. 7.00–16.00) med tillgång till bil.
b) En förvärvsarbetande (kl. 7.00–16.00) utan tillgång till bil.

För enkelhetens skull antas vidare att försökspersonerna arbetar i hemorterna, vilket innebär att resan arbete–bostad är kort. Färden till Hässleholm kan påbörjas tidigast kl. 16.00 direkt från arbetsplatsen. Det är emellertid mera realistiskt att försökspersonerna efter arbetets slut beger sig hem för att äta och byta kläder. Då det är arbetsdag dagen därpå antages också att försökspersonerna skall vara hemma senast kl. 24.00.

Restiderna vid enkel resa med bil från sektorns orter till Hässleholm understiger i samtliga fall 30 minuter.[1] Detta innebär att för försöksperson a) är situationen utan problem. Var han än är bosatt i sektorn, kan han stanna i hemmet flera timmar, innan han åker till teaterföreställningen.

En teaterföreställning kan beräknas ta 2 1/2 timme i anspråk. Det innebär att den slutar kl. 22.00. Även om person a) antas bo i den ort, som ligger längst bort, är han hemma ungefär kl. 22.30, dvs. i god tid före den antagna gränsen.

För försöksperson b), som måsta anlita de kollektiva transportmedlen, gäller följande. Det existerar möjligheter att åka buss från alla orter i sektorn in till Hässleholm. Dessa bussar anländer emellertid minst en timme innan teaterföreställningen börjar. Spilltiden kan måhända användas till andra aktiviteter, dock ej inköp, då flertalet butiker hunnit stänga för dagen. En kort visit hos vänner är ett tänkbart alternativ.

Även om man kan tänka ut en sysselsättning under spilltiden, är detta inte till någon större nytta, då det inte för någon ort finns hemresemöjligheter. Den sista bussen för dagen lämnar Hässleholm kl. 21.00. Det existerar heller inga möjligheter att åka tåg hem i stället. Det sista tåget går redan kl. 18.25.

De två exemplen ovan har gett vid handen att det är stora skillnader i handlingsmöjligheter mellan de två trafikantgrupperna (bilåkare och kollektivresenärer). Denna skillnad drabbar naturligtvis de individer som bor i mindre orter i glesbygd.

4.7 Sammanfattning

Beräkningarna i detta kapitel har syftat till att jämföra kapaciteten hos en utbudstyp med potentiell efterfrågan inom ett antal regioner. Offentliga kulturarrangemang har på några olika sätt relaterats till befolkningsunderlaget. Data har utgjorts av annonser och meddelanden i lokalpressen under en månad (en vecka för Stor-Stockholm). Resultatet får bedömas mot bakgrunden av den begränsade tidsperioden.

Arbetsgången har varit att till en början använda traditionella absoluta och relativa jämförelsemetoder och att därefter föra in ett tidsmått som

[1] Restiderna är beräknade med hjälp av datorprogrammet PESASP (Se Lenntorp 1970). Medelhastigheten har antagits vara 70 km per timme. I tiderna ingår också parkeringstid om 2 minuter. De vägar som valts är de som ger snabbast framkomst till Hässleholm.

konstruerats med utgångspunkt i lokalutrymme och utbudets storlek under en månad.

Då dessa tre mått har beräknats för regionerna har resultaten blivit att Stockholm och Falun intagit ledarplatserna vid samtliga jämförelser. Detta tyder med andra ord på att dessa regioner verkligen har en bättre utbudsnivå än övriga här studerade regioner.

Stockholm är överlägset de andra regionerna framför allt då det gäller teaterföreställningar. Endast Örebro kan hävda sig något i detta avseende. Faluns placering i ranglistorna får framför allt tillskrivas det livaktiga musiklivet.

Rangordningen efter de två första platserna varierar ganska mycket med måtten. Rangordningen mellan regionerna följer ej dessas invånarantal. Detta kan sägas gälla endast för Stockholm.

Kulturutbudet innefattar också en kvalitetsaspekt, som är beroende av den variation, som finns i de olika regionerna. Utan tvivel är det så att stockholmarna har det mycket bättre ställt från denna synpunkt sett. Här finns många olika typer av kulturarrangemang av hög klass som oftast dessutom är unika för hela landet.

För flertalet av regionerna syns gälla att dessa inte lider någon brist på utställningar. Stockholm har dock det största antalet inrättningar av detta slag. Här finns det gott om gallerier och specialmuséer av olika slag. I flera regioner finns dock länsmuséer och i allmänhet också något galleri. De orter som är sämst försörjda i detta avseende är Hässleholm och Borlänge. Dessa städer är inte residensstäder, vilket delvis förklarar förhållandet.

En viktig faktor vid sidan av utbudets mångsidighet och kvalitet är dess åtkomlighet för olika kategorier. Om man först gör det hypotetiska antagandet att utbudet bör stå till lika förfogande för alla inom en region finner man att nuvarande utbudsfrekvens och lokalkapacitet skulle ge mycket långa omloppstider. I exempelvis Hässleholm skulle man inte kunna komma till ett musikarrangemang mer än en gång vartannat år och en teaterföreställning mer än en gång vart femte år. Detta förhållande kan tolkas antingen så att kulturutbudet är en angelägenhet för bara mindre befolkningsgrupper eller också så att tillväxtpotentialen är oerhört stor.

Om man ser till de utrymmesmässiga möjligheterna och utbudsfrekvensen har Stockholm en gynnsammare ställning än vad som gäller övriga regioner, som studerats här, framför allt avseende teater och musik.

Betydande förbättringar i åtkomstmöjligheterna borde kunna åstadkommas genom förändringar i utbudstider under dag och vecka. Så t. ex. stämmer inte utställningars öppettider särdelas väl överens med de arbetstider som flertalet av de förvärvsarbetande har. Dessas möjligheter att besöka t. ex. muséer är relativt begränsade, då flertalet inrättningar av detta slag är öppna under normal arbetstid under vardagarna. Under helger är de antingen stängda eller också är öppethållandet avsevärt kortare än under vardagar.

Det finns dock ytterligare restriktioner som inverkar på den möjliga efterfrågan. En av dessa är restiderna. Stora skillnader existerar mellan bilinnehavare och billösa. Detta var mycket påtagligt i Hässleholms

kommunblock, där större delen av kulturutbudet står att finna i centralorten. Detta gäller inte bara denna region utan för alla här valda regioner. Det räcker inte med att få en jämnare fördelning i så måtto att kommunblocken har ungefär lika stor andel av serviceinrättningar av olika slag. För individer bosatta i de olika regionerna är det också av vikt att fördelningen inom regionen är jämn eller att det existerar goda möjligheter att ta sig in till centralorten och tillbaka hem igen även för dem som inte har tillgång till bil. En annan lösning på problemet kunde i vissa fall vara att erbjuda ambulerande utbud i likhet med bibliotekens bokbussar.

5 Yrkeskarriär och stabilitet i bosättningen

– av *Erik Wallin*

5.1 Inledning

"Så länge starkt organiserad industriell och urban verksamhet utgjorde en liten sektor, nedsänkt i en väldig solution av löst organiserat familjärt jordbruk med binäringar, låg det nära till hands att utbilda den tankevanan från organisationernas (framför allt företagens) sida att befolkningen var ett obegränsat substrat att hämta arbetskraft från och att hälla tillbaka före detta arbetskraft i alltefter konjunkturens växlingar, ungefär på samma sätt som man fram till nutiden hanterat vattendragen. Jordbruket hade verkligen en enastående förmåga att absorbera fluktuationerna i ut- och inflödet av folk. Familje- och släktskapsstrukturen fördelade chockerna ut bland hundratusentals små oberoende fickor. Detta var naturligtvis inte någon ekonomiskt tillfredsställande samhällstyp men den saknade nog inte sina sociala förtjänster. Numera brukar man anse att de formella och opersonliga organisationernas tillväxt i antal och uppgiftsfördelning är ett av måtten på ett samhälles utveckling och modernitet.

Organisationernas tillväxt medför dock ofrånkomligen så småningom att den löst organiserade men flexibla mellansubstansen försvinner och att organisationerna, sedda ur individsynpunkt, kommer att gränsa direkt intill varandra så att den som träder ut från en roll i en organisation inte undgår att omedelbart söka träda in i en roll i en annan. Kvar finns bara det bräckliga absorptionsskikt som kärnfamiljen utgör. Den nya direktgränsen mellan organisationerna inbördes är en lika kritisk fråga i dygnssom i livsperspektivet. I detta avseende är det ingen principiell skillnad mellan de medelålders personer som friställs från nerlagda eller rekonstruerade företag och de barn som släpps ut från skolan på eftermiddagen och inte har någonstans att ta vägen några timmar framåt. Det kan vara svårt att se analogierna mellan så vitt skilda sakområden men likväl finns den där. I det ena fallet är lösningen AMS och i det andra fritidshemmet – åter två opersonliga organisationer."[1]

Individernas möjligheter att lotsa sig fram genom det urbaniserade samhällets starkt organiserade omgivningsstruktur studeras i detta kapitel utifrån det längre tidsperspektivet, året och livet. Den typ av långsiktiga handlingsprogram som därvid kommer i fokus för intresset är yrkesplaner.

Syfte. Yrkesplaner liksom dygnshandlingsprogram kräver för sitt förverkligande att ett mer eller mindre detaljerat tidsschema följs och att längre eller kortare förflyttningar i samband därmed görs. Inom arbetsmarknadspolitikens och den högre utbildningens område är det ofta underför-

[1] Citatet liksom det allmänna synsättet är hämtat från Hägerstrand (1972).

stått att individerna med inte alltför stora uppoffringar kan flytta mellan olika orter i ortssystemet så att de kan fullfölja olika utbildningsvägar eller få användning för en viss förvärvad yrkesfärdighet. Många av de använda styrmedlen inom regionalpolitikens område är klart rörlighetsbefrämjande. Över tiden kan härigenom även regionalt spridda resurser tillgodogöras av hela befolkningen. Å andra sidan finns det stort intresse hos både enskilda och olika samhällsorgan att åstadkomma tryggare och mer stabila bosättningsförhållanden. I kapitlet läggs tonvikten på att utröna sambanden mellan yrkeskarriärer och flyttningar. Speciellt analyseras den konflikt mellan rörlighet i yrkeslivet och stabilitet i bosättningen som på individnivå bland annat tar sig uttryck i dubbelbosättning och veckopendling. I avsaknad av en etablerad teori för lokala arbetsmarknaders funktionssätt kan det här endast bli fråga om att antyda en möjlig angreppsvinkel på problematiken. Syftet är att identifiera områden där administrativa ingrepp är möjliga för att på längre sikt kunna förena goda yrkesvalsmöjligheter med stabilitet i bosättningen för befolkningen i landets olika orter. Analysen är framför allt inriktad på förhållandena inom den starkt expansiva tjänstesektorn.

Utgångspunkter för verklighetsbeskrivningen. Analysen grundas på samma synsätt som föregående kapitel. Den starka individorienteringen medför att beskrivningen av arbetsmarknaden och rörligheten skiljer sig från den som annars är vanlig.

Begrepp som "mobilitet", "arbetskraftens rörlighet", "stark inflyttning" och andra rörlighetsorienterade begrepp har i allmänhet en positiv värdeladdning. Då samma skeende avbildas som "rotlöshet", "företagens personalomsättning" och "kraftig utflyttning" får rörligheten en annan värdeladdning. I kapitlet betonas att anställningsbyten och bosättningsförändringar är sammanbundna i långa kedjor och utgör kontinuerliga utvecklingsförlopp. Till varje nyanställning svarar i allmänhet en avgång från ett annat företag, och ett nyligen inflyttat hushåll är också ett nyligen utflyttat hushåll. Då kategoriindelade tvärsnittsdata används är det mer eller mindre underförstått att individernas identiteter är ointressanta och att de över tiden är utbytbara. En summation av olika individer i olika kategorier blir härigenom meningsfull. Antalet registrerade arbetslösa kan exempelvis vara konstant månad efter månad även fast de arbetslösa individerna undan för undan får arbete. Om den normala arbetslöshetstiden är kort är det i verkligheten helt olika uppsättningar av individer som döljs bakom de månatliga arbetslöshetssiffrorna även om dessa är konstanta.

Individers utbytbarhet i olika sammanhang är i allmänhet starkt begränsade. Det är t. ex. en avgjord fördel från inlärnings- och social mognadssynpunkt att eleverna i grundskolan har samma kamrater under en längre tidsperiod, dvs. att omsättningen av elever är låg i klasserna, och att de likaså har samma lärare under en längre tidsperiod, dvs. att omsättningen av lärare är låg i skolorna. Möjligen är befattningshavare inom många företag lätt utbytbara, varför det för företagens funktionsduglighet spelar mindre roll om personalomsättningen ligger på 50 % per

år – huvudsaken är att *antalet* anställda är någorlunda stabilt. Skulle orterna vidkännas en liknande kraftig personalomsättning i form av interregional migration med korta boendetider, så skulle förutsättningarna för en kommunal demokrati allvarligt rubbas.

De individuella handlingsmönster som tar sig uttryck i korta boendetider och korta anställningstider inregistreras som hög bruttomigration och hög personalomsättning. Rörlighet och mobilitet kan därför analyseras utifrån den tidsanvändning och de vistelsetider i olika miljöer som individernas handlingsprogram över tiden ger upphov till. Intresset knyts i den följande framställningen till de faktorer som påverkar boendetider och anställningstider. Den valda ansatsen ligger mycket nära dels inlärningsteori och dels teorin för humankapital.[1] Över tiden utsätts individerna för en ständig miljöpåverkan som "avlagras" i form av språkfärdigheter, lokalkännedom och yrkeserfarenheter. Ur kollektivets synvinkel utgör dessa personbundna tillgångar ett mer eller mindre värdefullt humankapital som kan användas i den sociala produktionen. Inteckningen av humankapital sker bl. a. på arbetsmarknaden i form av anställningskontrakt och arbetsavtal.[2] För den enskilde individen svarar en sådan inteckning mot yrkesverksamhet.

5.2 Omgivningsstrukturen ur livsperspektivet

Vid analys av hushållens och individernas levnadsvillkor ur ett längre tidsperspektiv än dygnet och veckan kommer nya aspekter på omgivningens utbud och tillgänglighet in i bilden. Fysisk tillgänglighet till omgivningens utbud av arbetsplatser, service och rekreationsanläggningar är möjligen ett nödvändigt villkor för att individerna skall kunna tillgodogöra sig omgivningens tillgångar men är i allmänhet inte ett tillräckligt villkor. Vid livsmedelsbutikerna krävs pengar för förvärv av varor, vid serviceinrättningarna krävs olika inbokningsbevis för att man skall få konsultera efterfrågade tjänstemän och vid arbetsplatserna krävs kanske anställningsbevis för att få tillträde till vissa lokaler.

Även om den fysiska tillgängligheten är god finns det därför olika *behörighetskrav* som måste uppfyllas för att individerna skall kunna tillgodogöra sig omgivningens tillgångar. Olika styrningsrestriktioner finns, som reglerar in- och utflöde av människor i omgivningens olika lokaler och verksamhetsmiljöer.

Genom sociala verksamheter av olika slag förvärvar individerna pengar, varor, realkapital, yrkesfärdigheter, examina och personkontakter. Vissa av dessa resurser är hushållsanknutna och ingår i hushållens materiella

[1] Om begreppet humankapital se Wykstra (1971). Hur inlärning och miljöanpassning sker över livet har utförligt behandlats av Pressey m. fl. (1939).

[2] Hur kontrakten tecknas har avgörande betydelse för vilka av kontrahenterna som får upphovsmannarätten till den socialt organiserade produktionen. Detta har närmare analyserats av Wallin (1972). För de olika formerna av arbets- och tjänsteavtal se Schmidt (1968). De kontraktsformer som reglerade arbetsmarknaden i bysamhället är utförligt behandlade av Isaksson (1967).

egendom. Andra resurser är *personbundna* och ger de olika individerna i hushållen olika möjligheter att förverkliga sina individuella yrkesplaner. Yrkesfärdigheter, examina och personkontakter kan naturligtvis ej omdisponeras mellan hushållsmedlemmarna på samma sätt som exempelvis pengar. De behörighetskrav som tillämpas vid tillträde till befattningar är i allmänhet baserade på olika normer för arbetsförmåga, yrkesskicklighet och andra personbundna tillgångar. Till skillnad från analyser av den materiella försörjningstryggheten, som är hushållsorienterade, måste därför analyser av yrkesvalsmöjligheter bli starkt individorienterade. [1]

Mobilitet och verksamhetsorganisation. Rörlighet och mobilitet är en naturlig konsekvens av verksamheternas tidsgeografiska organisation. Det är endast gradskillnader mellan den mobilitet som sker under dygnet i form av ärenderesor och pendling och den mobilitet som sker under året och livet i form av tillfälliga bosättningsförändringar och migration. Kontinuerliga övergångar finns i form av exempelvis dubbelbosättning och säsongpendling.

Familj, hushåll, företag, producenter och konsumenter var i det agrara samhället identiskt samma personer. Dessa mångsidigt syftande företag har fått ge plats för marknadsorienterade företag och organisationer som var för sig endast tillgodoser begränsade delar av individernas och familjernas behov. Verksamheter har splittrats upp i konsumtions- och produktionsverksamheter.

I allmänhet är behörighetskrav och tidsinsatser i och för konsumtion betydligt mindre än de behörighetskrav och tidsinsatser som krävs för den motsvarande produktionen. Individerna kan därför ikläda sig en betydande mängd olika konsumentroller både under dygnet och under livet. Antalet olika producentroller som individerna kan ikläda sig bestäms av tiderna det tar att förvärva de motsvarande behörigheterna och den minsta tjänstgöringstid som krävs. Endast i mindre orter med låg yrkesspecialisering torde det vara teoretiskt möjligt för en individ att under livet kunna verka i samtliga förekommande befattningar. Yrkesverksamheter koncentreras till vissa orter, till vissa speciellt inrättade lokaler, till vissa arbets- och öppethållandetider och till vissa speciellt utbildade befattningshavare. Denna utsortering av verksamheter till speciella verksamhetsställen, speciella tider och speciella yrkeskategorier motiveras av samhällsekonomiska och företagsekonomiska skäl. För individernas del blir effekten den att de som konsumenter måste förflytta sig ut från bostaden för att tillgodogöra sig varor, tjänster och evenemang. Som producenter måste de göra längre förflyttningar för att tillträda befattningarna i företagen eller för att förvärva behörighet att tillträda sådana. Kostnaden för persontransportarbetet får i allmänhet bäras av de enskilda individerna.

Studier, praktik och tjänstgöringar för att förverkliga en viss yrkes-

[1] Inkomsttilldelningen är för närvarande starkt avhängig av insatserna i yrkesverksamhet. Detta är emellertid föremål för omprövning i och för lösandet av låginkomstproblemet. Söderström (1972) har analyserat alternativa former för inkomsttilldelningen till samhällsmedborgarna.

karriär kräver en viss rörlighet med avseende på bosättningen. En harmonisk familjegemenskap och ett stabilt socialt umgänge kräver å andra sidan stabilitet i bosättningen. Konflikten mellan rörlighet i yrkeslivet och stabilitet i bosättningen blir speciellt kännbar för individer som ingår i fullständiga hushåll och som sedan en längre tid anpassat sig till förhållandena på en viss ort. På individnivån kan konflikterna beskrivas som olika tidsbudgeteringsproblem – att fördela tidsinsatserna på olika verksamheter på skilda platser i rummet och vid varierande tidpunkter så att olika önskemål och krav kan tillgodoses. Kvällskurser är en möjlighet att studera utan att behöva avbryta yrkesverksamheterna. Deltidsarbeten ger kvinnorna möjlighet att inträda i yrkesroller utan att helt förlora sina traditionella roller i hushållen. Veckopendling möjliggör yrkesverksamhet på annan ort med bosättningen delvis bibehållen.

Individernas stabilisering i tillvaron. Vilka tidsinsatser som skall prioriteras och vilka relationer till omgivningen som i första hand skall upprätthållas bestäms i mycket hög grad av redan tidigare gjorda prioriteringar. Språkbruk, lokalkännedom, yrkesfärdigheter och personkontakter är starkt bundna i sin användbarhet till viss språkmiljö, viss ort, visst yrkesområde och viss social miljö. Dessa lokalt användbara tillgångar kan helt förlora sitt värde vid en flyttning till annat land eller annan ort, vid byte till annat yrkesområde eller vid byte av social miljö. Långvarig exponering i en viss avgränsad miljö skapar bindningar till denna miljö men möjliggör samtidigt ett mer effektivt utnyttjande av miljöns tillgångar.

Studier inom områdena migration, företagens personalomsättning och arbetskraftens rörlighet har analyserats utifrån dessa allmänna utgångspunkter. Ett antal faktorer av tidsanvändningskaraktär framträder därvid som stabiliserande för individernas övriga agerande i tillvaron. Faktorerna är följande:

1. *Åldern.* Familjebildning, etablering i yrkeslivet och allmänna förändringar i inlärningskapaciteten leder till att kvarblivningsbenägenheten i både ort, yrke och företag ökar med åldern sedan ungdomsåren passerats.

2. *Bosättningens varaktighet.* Sedan väl en bosättning skett till följd av hushållsbildning eller nyinflyttning och varaktigheten överskridit ca 5 år, sker en successiv nedgång i flyttningsbenägenheten.

3. *Yrkesfärdighetens anskaffningstid.* Helt naturligt är yrkesbyten betydligt ovanligare mellan yrkesområden som kräver helt skilda och långvariga yrkesutbildningar (t. ex. läkare – detaljhandlare) än mellan yrkesområden som kräver likartad eller kortvarig yrkesutbildning (t. ex. sjukvårdsbiträde – butiksbiträde).

4. *Befattningsinnehavets varaktighet.* Den stora gruppen anställda befattningshavare visar en avtagande avgångsbenägenhet alltefter tiden de varit anställda. Huvudparten av personalomsättningen i företagen sker genom de korttidsanställdas ut- och inflöde i företagen.

5. *Befattningshavarens ansvarsperiod* (tidspann). Personer som i sitt arbete ansvarar för endast ett visst repetitivt och kortvarigt arbets-

moment har inget i själva yrkesutövandet som binder vederbörande till aktuellt företag under längre tid. Utbytbarheten är i allmänhet också högre för befattningshavare med korta ansvarsperioder. Avgångsfrekvensen varierar därför negativt med individernas ansvarsperiod i företagen och organisationerna.

Den struktur på tidsanvändning och miljövistelser som enskilda individer undan för undan erhåller genom sitt vardagliga verksamhetsutövande utgör grunden för hur en fortsatt stabilisering i tillvaron skall ske. Det är t. ex. naturligt att den äldre generation som under större delen av sitt liv anpassat sig till förhållandena i glesbygden gärna önskar bibehålla sin bosättning. Ur regionalpolitisk synvinkel är det viktigt att den uppväxande generationen inte anpassar sig till "fel" miljö, så att även framtida generationer tvingas göra smärtsamma uppbrott från invanda livsmiljöer. Nu kan det hävdas att de personbundna tillgångarna i allt högre grad är användbara även utanför de lokala miljöer i vilka de förvärvades. Detta gäller för språkbruket, grundutbildningen och de allmänna färdigheterna. Å andra sidan leder en ökad yrkesspecialisering automatiskt till att individerna blir mer och mer beroende av hur olika specifika yrkesverksamheter utvecklas och lokaliseras. Yrkesverksamheternas organisation blir härigenom starkt styrande för individernas övriga verksamheter. Stabilitet i yrkeslivet kan ställa krav på övertidsarbete, långvariga tjänsteresor och vidareutbildning på annan ort.[1] Härigenom inkräktas på möjligheterna att fullgöra andra sociala åtaganden i familj, intresseorganisationer och det politiska livet.

Kontrollen av de personbundna tillgångarna. Undan för undan ändrar de personbundna tillgångarna sitt utseende och sin användbarhet. I analogi med de fasta materiella produktionsresurserna kan den förändring av människors hälsa, utbildning och arbetsförmåga som sker i samhället betraktas som en produktion och konsumtion av, till stor del lokalt bundet, humankapital. Enligt olika beräkningar som gjorts är humankapitalet betydligt värdefullare än realkapitalet ur nationalekonomisk synvinkel och är dessutom i betydligt snabbare tillväxt än realkapitalet.[2] Av dessa skäl är det naturligt att olika samhällen har lagar och förordningar som reglerar användningen av humankapital, exempelvis i form av utflyttnings- och inflyttningsrestriktioner och förbud mot barnarbete i vissa arbetsmiljöer.

I moderna samhällen utan slavsystem kan de personbundna tillgångarna ägas endast av de fysiska personer till vilka de är bundna. De personbundna tillgångarna kan inte ställas till förfogande för andras

[1] I flera undersökningar, t. ex. Jakobsson (1969), uppvisar den mobila gruppen följande egenskapsuppsättning: man, 20–29 år, ogift, akademisk utbildning, tjänsteman, verksam inom tekniskt eller administrativt arbete, höginkomsttagare och tätortsbo.

Motsvarande egenskapsuppsättning för den mindre mobila gruppen är: kvinna, över 55 år, gift, utan gymnasial utbildning, arbetare, verksam inom tillverkningsarbete, låginkomsttagare och glesbygdsbo.

[2] Se Farago (1965) och bidragen i Wykstra (1971).

nyttjande med mindre en viss extern styrning accepteras av individerna. De styrmedel som står till förfogande är olika bestraffnings- och belöningsprinciper. I hushållen används olika kombinationer av sådana för att bl. a. uppfostra barn. Myndigheterna kan tillgripa olika straff om individerna inte ställer sina personbundna tillgångar till förfogande för exempelvis undervisnings- och försvarsväsendet i form av skolplikt och värnplikt. Privatägda företag och enskilda individer är i allmänhet hänvisade till renodlade belöningsinstrument för att styra andra individers verksamheter.

Både belöning och bestraffning är emellertid relativa begrepp. Olika människor har olika förväntningar om vad de skall bli tilldelade för resurser och rättigheter. Oklarheter kan råda över vilka verksamheter som förväntas av en individ i det sociala livet eller i yrkeslivet. En premie för gjord uppfinning i arbetet kanske inte alls upplevs som en belöning om vederbörande uppfinnare hade förväntat sig exploateringsrätten till densamma. Det värdefulla arbete som kvinnorna idag utför vad gäller barnafödsel och barnavård sker utan att formella tjänstgöringsavtal behöver skrivas. Då kvinnorna träder ut ur traditionella könsroller kan saken komma i ett annat läge. Det är då olika förväntningar inte uppfylls. som bestraffnings- och belöningsmetoder kommer till användning och mer formella befattningar inrättas. Befattningar är ju inget annat än anvisningar om vad individerna skall göra för att vara samhällsnyttiga – i alla fall nyttiga för den eller dem som inrättat befattningarna.

Yrkesverksamhet och handlingsfrihet. Varje yrkesverksamhet innebär att den yrkesverksammes handlingsfrihet är inskränkt, ofta i form av specificerade tjänstgöringsskyldigheter. Beroende av individens alternativa handlingsmöjligheter och befattningens art kan olika andelar av lönen utgå som ersättning för denna inskränkning i handlingsfrihet. För att individerna skall kunna fullgöra de via befattningsstillträde ålagda tjänstgöringsskyldigheterna måste de emellertid ges vissa resurser och befogenheter. Detta tar sig uttryck i att de yrkesverksamma i varierande utsträckning har tillgång till tjänsterum, tjänstebil och tjänstekläder. Fullgörandet av tjänstgöringsskyldigheterna kan kräva närvarorätt vid olika styrelsesammanträden, beslutanderätt över andra befattningshavare och rätt att vidareutbilda sig på arbetstid. De yrkesverksamma kan dessutom i varierande utsträckning erhålla delägarskap i vad de medverkar till att producera.

Den företags- och befattningsbundna handlingsfrihet som på detta sätt kan erhållas genom yrkesverksamhet är av en helt annan karaktär än den handlingsfrihet som individerna har utanför arbetet på fritiden.[1] Den första är per definition samhällsnyttig och är inriktad på skapande verksamhet, dvs. produktion. Den andra är av konsumtionskaraktär och inriktad på att förbruka redan skapade nyttigheter och varor. Problemet är att den förra typen av handlingsfrihet måste omfördelas genom administrativa ingrepp i verksamhetsorganisation, exempelvis genom kvotering av de sökande till befattningarna eller genom att ändra befattningarna. Möjligen är det skattetekniska skäl som gjort att den del

[1] S. k. "självrealisering" tycks endast kunna ske i arbetslivet. Möjligheten att på fritid "kompensera" en ostimulerande yrkesverksamhet är starkt begränsad. Se Westlander (1971).

av lönen som utgår i form av kontanter framför allt används som mått på lönens storlek. Till skillnad från de företagsbundna och befattningsbundna förmånerna i övrigt kan ju dessa med lätthet omfördelas till andra individer och andra användningsområden.[1]

5.3 Yrkeskarriärer och rörlighet

Individernas möjlighet att utöva yrkesverksamhet regleras av behörighetskrav. Det krävs exempelvis lång träning i flygning för att erhålla den skicklighet som erfordras för flygcertifikat. Behörighetskraven för tillträde till olika befattningar i samhället är i stor utsträckning baserade på tjänstgöringsintyg, intyg på genomgångna kurser och betyg från olika skolor och arbetsgivare. Individuella yrkeskarriärer kan därför beskrivas som de över tiden gjorda insatserna i olika verksamhetsområden. I figur 5:1 anges det principiella utseendet på en yrkeskarriär.

Den framtida yrkesrörligheten. Det torde vara ogörligt att försöka bedöma den uppväxande generationens framtida och fullständiga yrkeskarriärer. För detta skulle krävas kunskaper om samhällsförhållandena in på 2000-talet. Vissa förenklingar måste med nödvändighet göras. En vanlig metod för bedömning av individernas framtida yrkeskarriärer är att betrakta dessa som utfall av en stokastisk process, en s. k. Markovprocess, där sannolikheterna för olika typer av yrkesbyten över en viss tidsperiod antages oföränderliga över tiden. Dessa sannolikheter kan därför beräknas med utgångspunkt i historiska data över faktiska yrkesbyten. Bedömningar med hjälp av denna metod har utförts av Statistiska centralbyrån på uppdrag av 1968 års Utbildningsutredning

[1] Om individerna dessutom är svårutbytbara i befattningarna, blir de erhållna förmånerna i hög grad personbundna tillgångar. Nya ansatser inom fördelningspolitikens område för att komma tillrätta med dessa fördelningsproblem har diskuterats av Andersson (1973).

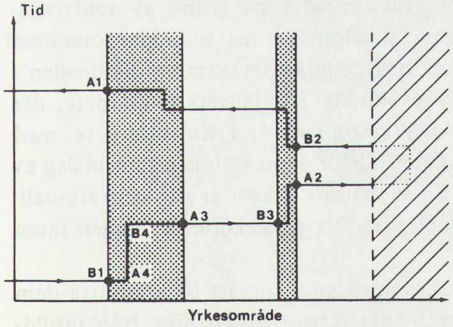

Figur 5:1 Individuell karriärlinje.

Anm.: En individ inträder i yrkeslivet (B1) direkt från undervisningsväsendet och kvarbliver (A4–B4) inom det första yrkesområdet under en viss tid. Avgång sker därefter (A3) till ett annat yrkesområde (B3). Tillfällig avgång från yrkeslivet till andra verksamhetsområden kan ske (A2). Återgången (B2) kan ske till beprövande eller nya yrkesområden. Ytterligare rörlighet kan sedan förekomma innan definitiv avgång sker vid pensionering (A1). Det saknas för närvarande dataunderlag för att närmare ange strukturen på "normala" yrkeskarriärer i form av tidsanvändningar.

(U 68)[1]. Vissa av dessa beräkningsresultat har bearbetats vidare och redovisas i figur 5:2 och tabell 5.1. Ungefär hälften av de yrkesverksamma beräknas byta yrkesområde under en femårsperiod. Tillflödet av individer till olika yrkesområden är i huvudsak baserat på att det uppstår vakanser i samband med de avgångar som sker.

Inom yrkesområde 10, Tillverkningsarbete, genereras det 521 000 lediga befattningar under perioden medan antalet sysselsatta inom samma yrkesområde samtidigt *minskar* med 61 000. För de enskilda individerna är det således inte yrkesområdenas eventuella expansion som spelar störst roll för deras möjligheter att tillträda befattningar inom desamma utan själva personalomsättningen. I samband med enskilda individers karriärutveckling bildas lediga platser inom olika yrkesområden undan för undan. Ungefär 900 000 individer rör sig på detta sätt från ett yrkesområde till ett annat under en femårsperiod. En mycket stor grupp arbetssökande finns därför även bland dem som är yrkesverksamma. Under en ettårsperiod är antalet sådana ombytessökare ca 435 000 medan antalet icke yrkesverksamma arbetssökande under en ettårsperiod är ca 300 000.[2] Uppenbarligen finns det därför en relativt stor grupp individer som under en femårsperiod rör sig mellan *flera* olika yrkesområden.

En mycket viktig orsak till avgångarna är de yrkesverksammas ålder. En stor andel av avgången från yrkesområde 8, Lantbruks- och skogsarbete, är hänförbar till denna faktor. Inom detta yrkesområde är 21,7 % av avgångarna att hänföra till pensionering.

En annan viktig faktor som påverkar avgångarna är andelen kvinnor i fruktsam ålder inom olika yrkesområden. Tillfällig avgång från yrkesverksamhet blir relativt kraftig då denna andel är hög t. ex. inom Sjukvårdsarbete och Servicearbete. Inom den personaladministrativt orienterade teorin för personalomsättning har man framfört argument för ett samband mellan vantrivsel i arbetet och hög personalomsättning. Yrkesområden med relativt hög personalomsättning kan därför indikera att många individer söker sig från yrkesområdet på grund av vantrivsel, medan yrkesområden med låg personalomsättning indikerar områden med hög kvarblivningsbenägenhet hos de yrkesverksamma. Skillnaden i avgångsfrekvens mellan t. ex. yrkesområde 10, Tillverkningsarbete, där 50,7 % avgår under perioden och yrkesområde 1, Tekniskt arbete, med motsvarande värde på 36,5 % skulle därför kunna tolkas som utslag av olika trivselfaktorer i arbetet.[3] En ytterligare faktor är strukturrationaliseringen inom olika branscher som påverkar personalomsättningen inom motsvarande yrkesområden.

Rekryteringen till de olika yrkesområdena, för att bl. a. ersätta dem som avgått under perioden, sker i relativt stor omfattning från utbildningsväsendet. Totalt är det 28,8 % av de nytillträdande som kommer från utbildningssystemet. Vissa yrkesområden, t. ex. Administrativt arbete, har dock mycket låg andel från utbildningsväsendet och från icke yrkesverksamma. Inom detta yrkesområde tycks det därför krävas relativt lång sammanhängande yrkeslivserfarenhet för att tillträda befattningarna. Avgången från yrkesverksamhet till andra verksamheter utanför yrkeslivet är större än motsvarande tillflöde från denna grupp. En rimlig

[1] Tekniken och övriga beräkningsresultat finns publicerade i SCB, Information i Prognosfrågor 1973: 4.

[2] Uppgifter om den årliga yrkesrörligheten har hämtats från AMS, Meddelanden från Utredningsbyrån 1972: 2.

[3] En undersökning av personalomsättningen inom verkstadsindustrin visar att verkstadsindustrin tycks kunna rekrytera personal i stor utsträckning men att förmågan att behålla personalen är sämre. Se Hellström och Larsson (1973).

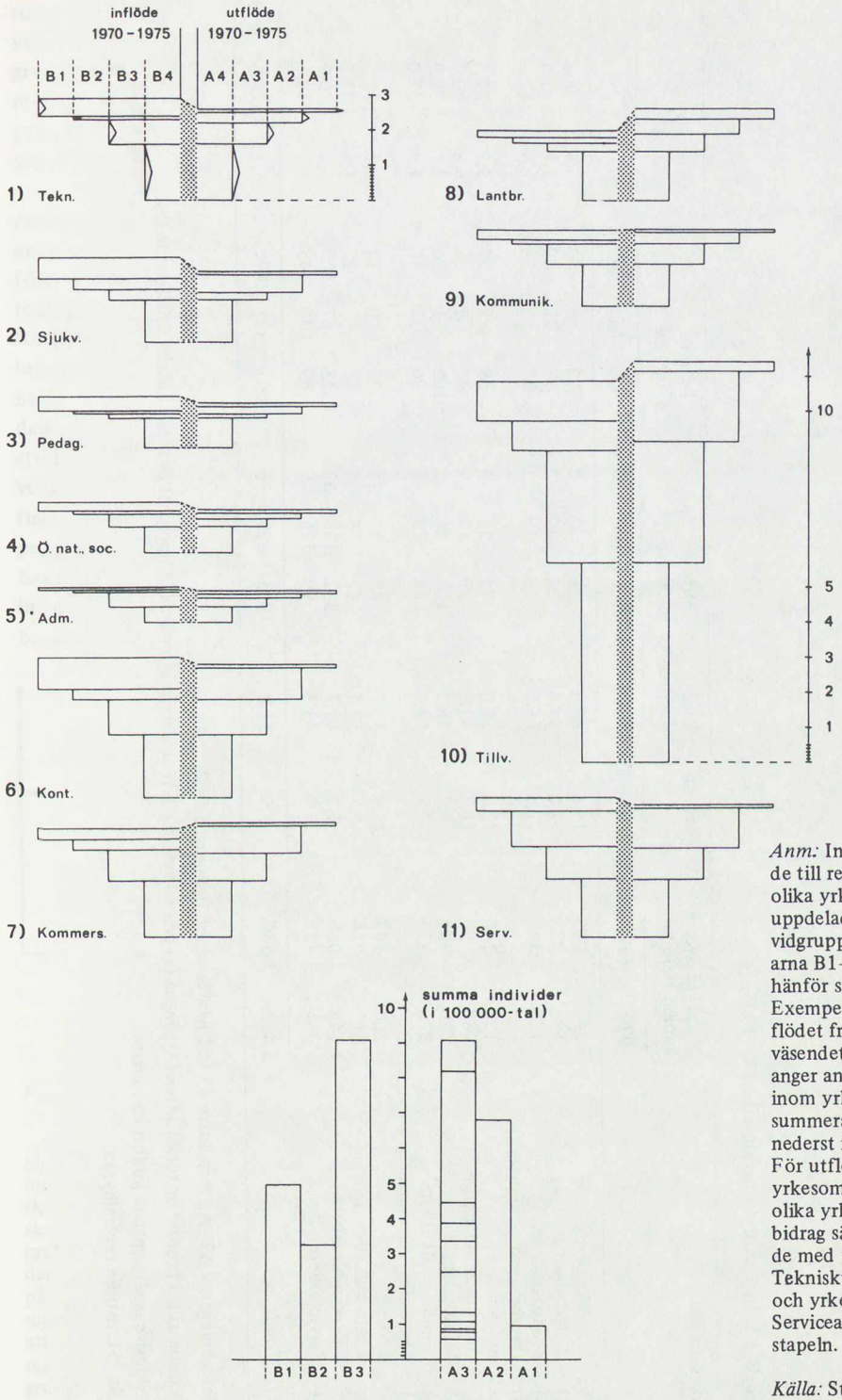

Figur 5:2 Beräknad yrkesrörlighet 1970–1975.

Anm: Inflöde och utflöde till respektive från olika yrkesområden är uppdelade på olika individgrupper. Beteckningarna B1–B4 och A4–A1 hänför sig till figur 5:1. Exempelvis B1 anger inflödet från undervisningsväsendet medan B4–A4 anger antalet kvarvarande inom yrkesområdet. Det summerade flödet anges nederst i samma skala. För utflödet till andra yrkesområden (A3) är de olika yrkesområdens bidrag särskilt markerade med yrkesområde 1, Tekniskt arbete, underst och yrkesområde 11, Servicearbete, överst i stapeln.

Källa: Statistiska centralbyrån.

Tabell 5.1 Beräknad yrkesrörlighet 1970–1975.

Yrkesområde	Antal yrkesverksamma 1000-tal		Förändr. %	Kvarvarande %	Utflöde[1] 1000-tal			Inflöde[1] 1000-tal			Generationsväxling[2]	
	1970	1975	1970–75	1970–75	A3	A2	A1	B3	B2	B1	a	b
1) Tekniskt arbete	252	293	11,6	63,5	59	30	3	73	9	52	3,4	38,8
2) Sjukvårdsarbete	193	238	12,3	59,1	28	49	2	37	28	59	1,9	47,4
3) Pedagogiskt arbete	125	147	11,8	68,5	20	18	1	17	7	38	2,6	62,2
4) Övr. nat.-, soc.-, hum. o. mil. arb.	122	146	12,0	59,0	33	14	3	39	8	27	5,8	37,0
5) Administrativt arbete	88	98	11,2	49,8	29	12	3	47	2	6	6,8	10,1
6) Kontorsarbete	370	401	8,2	48,2	101	86	5	105	31	86	2,7	38,9
7) Kommersiellt arbete	326	313	– 3,9	49,7	84	72	8	86	31	33	4,9	22,0
8) Lantbruks- och skogsarbete[3]	260	193	–25,6	53,7	47	47	26	26	10	18	21,7	32,5
9) Kommunikationsarbete	217	214	– 1,7	53,4	62	35	4	62	9	27	4,3	27,2
10) Tillverkningsarbete	1 147	1 086	– 5,3	49,3	352	198	32	325	87	109	5,4	20,9
11) Servicearbete	381	401	5,2	43,3	90	115	9	89	104	43	4,2	18,1
Totalt	3 482	3 530	1,4	51,8	905	679	96	905	327	497	5,7	28,8

[1] Beteckningarna A3–A1 respektive B3–B1 hänför sig till figurerna 5:1–2.

[2] Pensionering i procent av totala antalet avgångna (a) och rekrytering från undervisningsväsendet i procent av totala antalet tillträdande (b).

[3] Exklusive medhjälpande jordbrukarhustrur.

Källa: Statistiska centralbyrån.

tolkning är att de yngre välutbildade individerna delvis slår ut tidigare yrkesverksamma genom att behörighetskraven undan för undan skärps på grund av den förhållandevis rikliga tillgången på välutbildade, yngre människor. Härigenom blir den äldre generationens utbildning och yrkeserfarenhet ej längre adekvat, relativt sett, då de önskar återinträda i yrkesverksamhet.

Personalomsättning och bruttomigration på lokala arbetsmarknader. Vid användning av den teknik som ligger till grund för bedömningarna i föregående avsnitt finns det flera antaganden gjorda som är mindre realistiska. Under dygnet, veckan och året är individernas tidsinsatser fördelade på flera skilda verksamheter. I takt med att vuxenutbildning, intern utbildning på företag, deltidsarbeten och frigörelsen från traditionella könsroller ökar, blir det därför allt mindre realistiskt att, såsom i den använda modellen, betrakta individerna som sysselsatta med *endera* studier, viss yrkesverksamhet eller hushållsarbete. Yrkesrörligheten är vidare starkt beroende av lokala förhållanden. För enskilda individer finns det i allmänhet ett lokalt arbetsmarknadsområde, svarande mot pendlingsomlandet kring bostaden, inom vilket yrkesrörligheten i första hand sker. På motsvarande sätt sker företagens rekrytering i huvudsak inom ett närliggande lokalt arbetsmarknadsområde. Vid analys av sambanden mellan yrkesrörlighet och migration accentueras dessa problem.

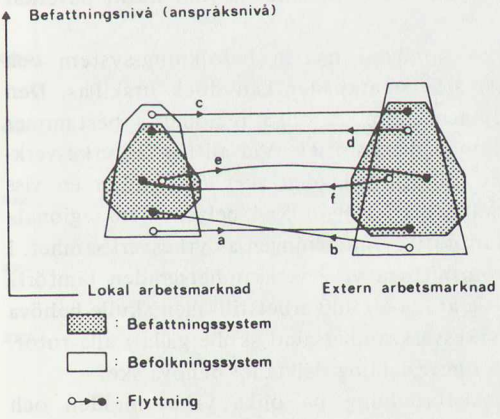

Figur 5:3 Bruttomigrationen till och från en lokal arbetsmarknad.

Anm.: Vissa individer kan helt sakna behörighet att tillträda någon av befattningarna på den lokala arbetsmarknaden, varför en utflyttning måste ske till orter med lägre behörighetskrav om inte aktuella behörigheter kan förvärvas genom skolor eller företag på den lokala arbetsmarknaden (a). En motsvarande inflyttning sker från andra orter för tillträde till befattningar som lokalbefolkningen inte visat intresse för (b). I orten kan det förekomma högre utbildning som är avpassad för den externa arbetsmarknaden varför en utflyttning sker om de utbildades anspråk på befattningar ej kan tillgodoses på den lokala arbetsmarknaden (c). På motsvarande sätt kan befattningar bli inrättade på den lokala arbetsmarknaden utan att motsvarande yrkesutbildning är möjlig att förvärva där på kort tid varför extern rekrytering måste ske (d). I gränsskikten mellan dessa olika in- och utflyttningsgrupper ligger den ut- och inflyttning som beror på alltför lång väntetid på befattningar (e) eller alltför kraftig extern konkurrens (f).

Beroende av hur befolkningssystem och befattningssystem är anpassade till varandra på de lokala arbetsmarknaderna uppstår olika typer av matchningsproblem mellan individuella yrkeskarriärer och lokalt förekommande befattningar inom olika yrkesområden. Matchningsproblematiken är relativt sett svårast på den högre befattningsnivån till följd av den långa tiden för yrkesfärdighetens anskaffande. Speciellt gäller detta då lokala arbetsmarknader utanför de större tätorterna betraktas, där det absoluta antalet högre befattningar är relativt lågt. I figur 5: 3 illustreras dessa anpassningsmekanismer. Över tiden sker en selektion i inflöde och utflöde av individer så att en bättre överensstämmelse utvecklas mellan antalet befattningar med vissa behörighetskrav (befattningsnivå) och antalet individer med motsvarande behörighet (anspråksnivå).

En närmare analys av dessa samband är förenad med stora svårigheter. De lokala arbetsmarknadernas framtida volym och fördelning av yrkesverksamheter är svårare att göra än motsvarande bedömning på den nationella nivån. Det är vidare orealistiskt att använda de sannolikheter för yrkesbyten som gäller för nationen som helhet på mindre regionala enheter. Orterna i landet har en varierande åldersstruktur på de yrkesverksamma vilket starkt påverkar avgången från olika yrkesområden. Orterna ger kvinnorna olika möjligheter att vara verksamma på grund av skillnader i daghemsutrustning, skillnader i andelen traditionellt kvinnliga yrken och olikheter i förekomsten av deltidsarbeten. Dessutom finns variationer i de företagsinterna förhållandena som starkt påverkar personalomsättningen.[1]

Vissa grova drag i dessa samband mellan befolkningssystem och befattningssystem på lokala arbetsmarknader kan dock urskiljas. Den totala yrkesverksamhetsvolymen inom de olika regionerna bestämmer ramarna för den lokala folkmängdens storlek. Vid alltför låg yrkesverksamhetsvolym i förhållande till folkmängden sker över tiden en viss utflyttning av rena försörjningsskäl. I figur 5: 4 belyses den regionala obalansen vad gäller den kvantitativa omfattningen av yrkesverksamhet. I varje ruta har den riksgenomsnittliga yrkesverksamhetsgraden jämförts med den faktiska. Det visar sig att ca 60 000 arbetstillfällen skulle behöva omfördelas för att samma yrkesverksamhetsgrad skulle gälla i alla rutor. Även inom rutorna skulle en omfördelning självfallet behöva ske.

Yrkesverksamhetsvolymens fördelning på olika yrkesområden och befattningsnivåer bestämmer vilka yrkeskarriärer som är möjliga att förverkliga på den lokala arbetsmarknaden. Över tiden sker en anpassning till det lokala befattningssystemet genom selektiv in- och utflyttning. Migrationens selektiva karaktär gör att de sysselsättningssvaga regionerna

[1] Möjligheterna att bestämma dessa samband i och för sysselsättningsplanering på lokala arbetsmarknader har närmare utretts inom ramen för Länsplanering 1974. Se Länsstyrelsen i Kopparbergs län 1972. Ett intressant försök att empiriskt kartlägga dessa samband finns i Nyrén och Nerman (1958). Yrkesutbildningsberedningen har föreslagit att samarbetsorgan inrättas på olika nivåer, benämnda Arbetsmarknadens lokala (regionala respektive centrala) yrkesråd, för att bl. a. samordna yrkesutbildning med yrkesverksamhet på lokal nivå. Se SOU 1970: 58, Yrkesutbildning och arbetsliv.

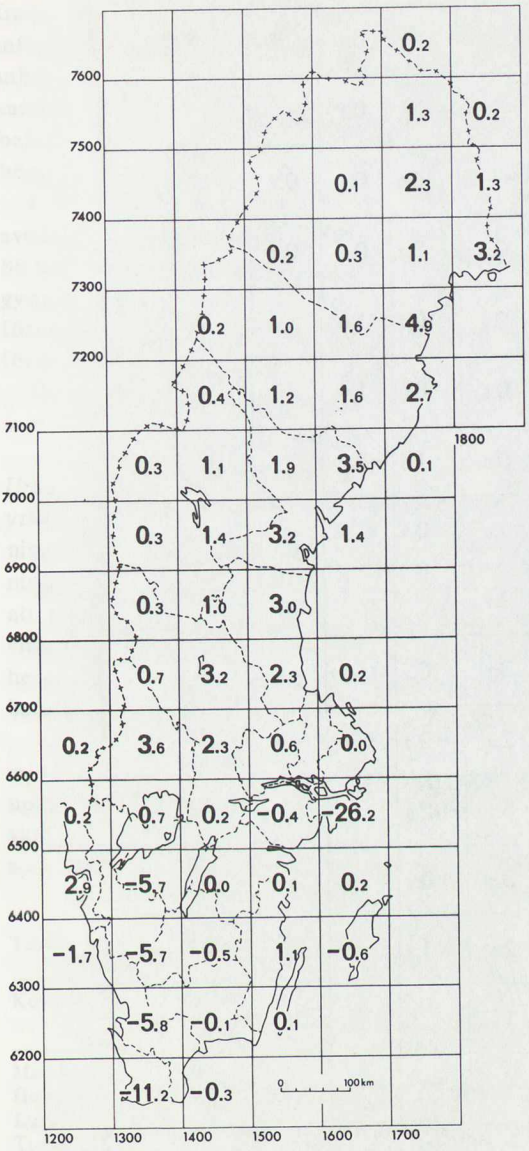

Figur 5:4 Regionala obalanser i yrkesverksamhetsgraden

Anm.: Absoluta antalet arbetstillfällen (i tusental) som skulle behöva tillföras eller bortföras (negativa tal) för att befolkningen i åldersintervallet 15–64 år inom de olika regionerna (100 x 100 km^2-rutor) skulle ha samma yrkesverksamhetsgrad (63,5 %) enligt Folk- och Bostadsräkningen 1970.
Källa: SCB, Folk- och Bostadsräkningen 1970.

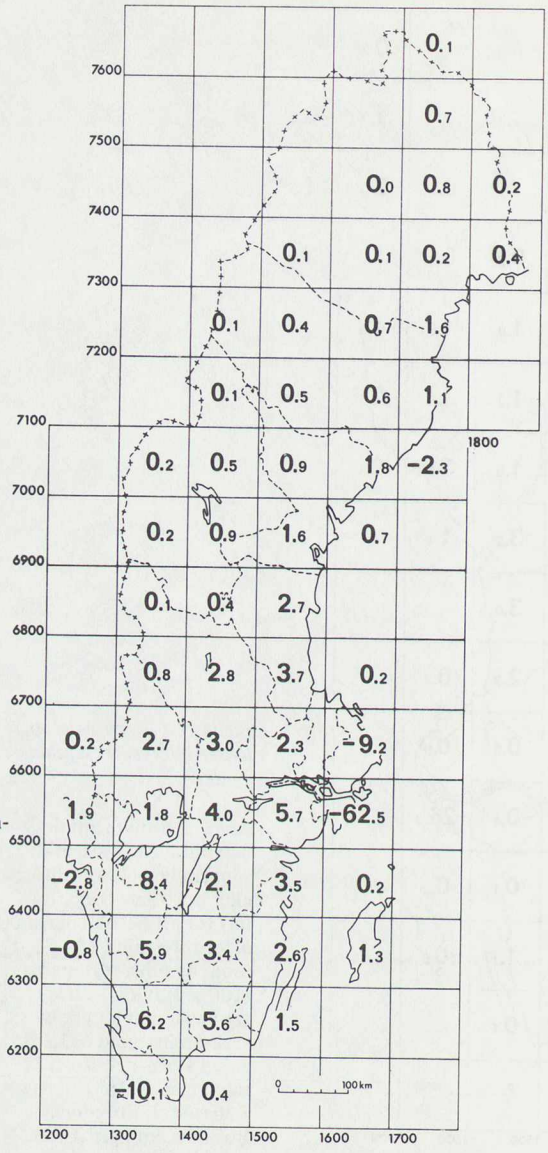

Figur 5:5 Regionala obalanser i befolkningens utbildningsnivå

Anm.: Absoluta antalet individer (i tusental) med gymnasieutbildning som skulle behöva inflytta eller behöva utflytta (negativa tal) för att befolkningen i åldersintervallet 19–59 år inom de olika regionerna (100 x 100 km^2-rutor) skulle ha samma andel gymnasieutbildade (12,1 %) enligt Folk- och Bostadsräkningen 1970.
Källa: SCB, Folk- och Bostadsräkningen 1970.

framför allt töms på sina unga välutbildade utan att en motsvarande inflyttning sker.[1] Det finns därför en regional obalans i befolkningens utbildningsnivå. Denna obalans är en direkt konsekvens av hur yrkesverksamhetsvolymen på de lokala arbetsmarknaderna är fördelad på olika befattningsnivåer. Ju större andel högre befattningar, desto större andel högre utbildade i lokalbefolkningen.

I figur 5:5 anges på motsvarande sätt som i figur 5:4 de absoluta avvikelserna från riksgenomsnittlig utbildningsnivå. Totalt är det ca 88 000 individer som skulle behöva flytta för att utjämna andelen gymnasieutbildade i de olika delarna av landet. Sådana flyttningsrörelser förutsätter i sin tur att yrkesverksamheterna ges en annan regional fördelning, speciellt vad gäller de högre befattningsnivåerna.

De redovisade beräkningarna skall ses som exempel på vilka ingrepp som behöver göras vid olika regionalpolitiska målsättningar.

Urbanisering och konkurrens. Inom den tillväxande tjänstesektorn är yrkesverksamhetsvolymen starkt avhängig av folkmängden och befolkningskoncentrationen inom de lokala arbetsmarknaderna. Undervisningsväsendet kan illustrera dessa förhållanden. Av tabell 5.2 framgår att yrkesvalsmöjligheterna för en individ som är behörig att undervisa i engelska på grundskolans högstadium är störst i stora orter – om möjligheterna mätes genom antalet arbetsställen, verksamhetsvolymen, antalet befattningar eller antalet ledigblivna befattningar per tidsenhet.

En större ort har inte bara en större volym yrkesverksamhet än en mindre ort. Antalet arbetssökande är också större. Den individuellt upplevda chansen att verkligen erhålla en sökt befattning kan därför skilja sig från den reella chansen då hänsyn tagits till alla *andra* individer som söker tillträde till befattningen. Inom tjänstesektorn avverkas köer

[1] Se Neymark (1961). Sambanden mellan "karriärism" och låg lokal bundenhet finns närmare utvecklade i Butt (1971) och Orkan (1971).

Tabell 5.2 Yrkesvalsmöjligheter och regional befolkning.

Kommun[a]	Folkmängd	Ant. skolenheter	Ant. utr.[b] i eng/vecka	Ant. befattn.[c]	Ant. led. befattn.
Malmö	264 900	17	1 298	72	7
Helsingborg	100 300	7	520	22	4
Lund	55 600	7	267	18	1
Trelleborg	35 900	3	192	10	4
Landskrona	34 500	4	185	10	1
Eslöv	26 100	2	135	9	4
Ystad	24 000	2	141	9	1
Höganäs	19 000	1	105	6	1
Lomma	12 200	1	78	5	–
Svalöv	12 100	1	60	4	–
Burlöv	11 800	1	60	4	–

[a] Förhållandena avser några kommuner i Malmöhus län åren 1970–71.

[b] Undervisningstimmar.

[c] Befattningarna är ordinarie adjunktstjänst på grundskolans högstadium med engelska språket ingående i ämneskombinationen.

Källa: Hult m. fl. 1973.

av sökande enligt andra principer än de som kommer till användning på den reguljära varumarknaden. Motsvarigheten till prishöjningar inom varuområdet är *skärpta behörighetskrav* för att komma i åtnjutande av aktuella tjänster och befattningar. Så t. ex. höjs intagningspoängen till landets högskolor då mängden ansökningar ökar. På motsvarande sätt höjs kravet på meriter av olika slag för tillträde till viss befattning då antalet sökande växer. Olika kvoteringsregler kan också införas för att t. ex. gynna individer med viss bakgrund.

För adjunktstjänsterna har uppgifter insamlats om tillsättningsbesluten. De sökandes meritpoäng, se figur 5:6, beräknas enligt fastställda schabloner. De som erhållit tjänst är särskilt markerade. Någon särredovisning av de geografiska variationerna har icke gjorts på grund av det begränsade materialet och på grund av att hela länet kan betraktas som en odelad arbetsmarknad för denna yrkeskategori. Den högsta meritpoäng som är möjlig att ha omedelbart efter normal yrkesutbildning vid universitet och lärarhögskola (befintliga inom länet i Lund respektive Malmö) är angiven (b), liksom den lägsta meritpoäng som är möjlig att ha för uppfyllande av de officiella behörighetskraven (a).

Det är först då meritpoängen överstiger ca 90 som individerna kan räkna med att bli tillsatta oberoende av antalet medsökande. Möjligheterna att öka meritpoängen efter avslutad yrkesutbildning är avhängiga av möjligheterna att tjänstgöra som icke-ordinarie lärare eller som vikarie. Dessa möjligheter är i sin tur beroende av de aktuella meriterna. Den största delen av dessa tjänster tillsätts nämligen via länets lärarförmedling och skolstyrelserna i de olika kommunerna med urval av de sökande baserat på meritpoängerna.

Över tiden sker därför en selektion så att några få personer får fler meritpoäng. De utslagna får bosätta sig i andra län, där konkurrensen inte

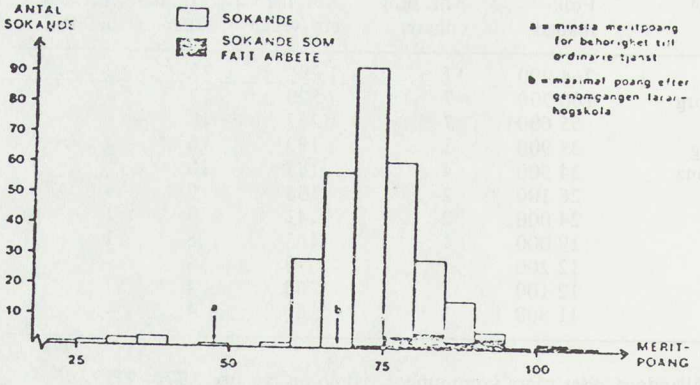

Figur 5:6 Konkurrensen om ledigförklarade befattningar inom yrkesområdet Pedagogiskt arbete. Befattningarna är ordinarie adjunkttjänster på grundskolans högstadium med engelska språket ingående i ämneskombinationen. Uppgifterna avser Malmöhus län åren 1970–1971.
Källa: Hult m. fl. 1973.

är så kraftig eller byta yrke. Den långa utbildningstiden, studieskulder, övriga hushållsmedlemmars lokala förankring och ett allmänt socialt tryck på vederbörande individer att de skall utnyttja sin yrkesutbildning gör att de försöker komplettera meriterna. Ett annat skäl till detta är att nya kullar av utexaminerade lärare annars slår ut vederbörande. Över tiden erhålls därför kumulativt växande behörighetskrav om inte nya tjänster inrättas i lagom takt eller intagningen till lärarhögskolorna minskar. En ökad personalomsättning ger samma effekt.

Läraområdet är ett exempel på att det i och för sig kan vara balans mellan utbud och efterfrågan på arbetskraft på den nationella nivån, samtidigt som stora obalanser kan uppträda på lokala arbetsmarknader till följd av individernas begränsade rörlighet och begränsade omskolningsbenägenhet. Studier av s. k. slumparbetslöshet[1] visar att konkurrensen inom avgränsade yrkesområden framför allt skärps i de större tätorterna även om det funnes balans mellan utbud och efterfrågan på de lokala arbetsmarknaderna. Förutsättningen är då att individernas omskolningsbenägenhet är mindre än deras flyttningsbenägenhet. Anledningen till att en sådan inflyttning till de större orterna ändå skulle ske vid balans på de lokala arbetsmarknaderna är att den väntetid på lediga befattningar som finns i olika orter bl. a. beror på antalet befattningar inom yrkesområdet. Om denna väntetid överstiger ett visst antal månader eller år kan individen välja att flytta till en större lokal arbetsmarknad med kortare väntetider. I samband därmed sker en skärpning av behörighetskraven eftersom antalet sökande per befattning ökar.

5.4 Befattningskonstruktionen i ett urbant tjänstesamhälle

Den tillväxt av tjänstesektorn som förväntas under 1970- och 80-talen gör det befogat att mer djupgående syna den tidsgeografiska organisationen av verksamheterna inom denna. Flera förhållanden skiljer tjänstesektorn från varusektorn. Principerna för befattningskonstruktionen kan härvid komma att ändras.

En allt större del av befolkningens tidsanvändning för både konsumtion (försörjning) och produktion (yrkesverksamhet) kommer att regleras av och inom tjänstesektorn. Speciellt viktigt ur regionalpolitisk synvinkel är det faktum att konsumtion och produktion av tjänster måste försiggå *samtidigt och samlägligt*. Produktion, distribution och konsumtion av tjänster måste därför ses i ett sammanhang. Omfördelningen av varor mellan olika orter och befolkningsgrupper sker relativt enkelt via inkomst- och förmögenhetsbeskattning och annan typ av central köpkraftsomfördelning. Motsvarande omfördelning av tjänster kräver personförflyttningar av konsumenter och/eller producenter, vilket i sin tur kräver medveten styrning av individernas verksamheter och förflyttningsmönster. Konstruktionen och inrättandet av befattningar blir härigenom ett viktigt administrativt område för kontroll och styrning, oberoende av om det sker i form av ordinära befattningar av typ "adjunkt" med det allmänna som arbetsgivare (med rätt att kräva tjänstgöring i enlighet med

[1] Se Öberg (1974).

avtal) eller om det sker i form av roller av typ "elev" med det allmänna som myndighet (med rätt att kräva tjänstgöring i enlighet med lagar och förordningar). Produktionen inom skolor, sjukhus och andra inrättningar inom tjänstesektorn utgörs i huvudsak av personbundna tillgångar. Eftersom individerna i stort sett "är" vad de "har" som personbundna tillgångar, har tjänstesektorn ingen mindre uppgift än att producera önskad typ av medborgare.

Specialisering och befolkningskoncentration. Inom många verksamhetsområden sker en omstrukturering så att *många* personers *små* tidsinsatser omfördelas till ett *fåtal* personer med *stor* tidsinsats. Härigenom blir naturligtvis många människor utan meningsfull sysselsättning på mikroplanet eftersom denna övertagits av dem som på detta sätt erhållit ett "riktigt" yrke – enligt schablonen om heltids- och helårssysselsättning inom ett avgränsat yrkesområde för att vara yrkesverksam.

Utvecklingstendenserna inom idrotten att bilda speciella proffsförbund och proffsligor, liksom tendenserna inom folkrörelserna att bilda regelrätta företag med heltidsanställda funktionärer, tycks bara vara den övre delen av ett isberg som håller på att skönjas.

Persontidsinsatserna inom olika verksamhetsområden kristalliseras till färdiginrättade befattningar på heltid och helår. Därmed erhålles inom tjänstesektorn en kumulativt verkande process som innebär att producenterna måste ha ett tillräckligt stort befolkningsunderlag att hämta konsumenter ifrån för att kunna bli heltidssysselsatta. Samtidigt måste konsumenterna ha ett tillräckligt stort befolkningsunderlag att finna producenter i, för att få samtliga sina olika behov tillgodosedda då var och en av producenterna endast har en begränsad repertoar av varor, tjänster, ämnen eller behandlingsåtgärder. Ju mer tillfällig och ensartad kontakterna mellan konsumenter och producenter blir, genom ökad effektivisering och snabbare betjäningstid per konsument, desto fler konsumenter måste attraheras för att producenten skall kunna bibehålla sin yrkesverksamhet på heltid och helår. På motsvarande sätt måste konsumenterna konsultera allt fler producenter ju färre tjänster dessa kan erbjuda, var och en för sig. En specialisering inom tjänstesektorn leder därför till en befolkningskoncentration.

Undervisningsväsendet kan illustrera dessa förhållanden. Vad som än i övrigt kan göras för att minska odelbarheterna i den tekniska utrustningen och lokalerna som hör till pedagogiskt riktig kunskapsöverföring, så är det framför allt individernas odelbarhet och befattningarnas ämnesinnehåll som gör att vissa trösklar förefinnes för etablering av skolenheter på olika utbildningsnivåer.

Fram till högstadiet anses lärarna vara kompetenta att undervisa i alla förekommande ämnen varför det i princip endast krävs en lärare per klass, en s. k. klasslärare, under en följd av år. Denna elev–lärargrupp kan från tidsgeografisk synpunkt välja att förlägga lektionerna när och var som helst oberoende av andra elev–lärargrupper. Ju fler lärare med olika specialiteter som behövs per klass (t. ex. speciallärare och ämneslärare), desto svårare blir det att ordna lektioner genom sådana överenskommel-

ser mellan klassen och respektive lärare. Av flera skäl är det lättare att administrera undervisningen om *en speciell lektionssal fixeras* dit lärare och elever ankommer i enlighet med uppgjort schema. Denna lektionslokal kan placeras i anslutning till elevernas, lärarnas eller andras bostäder. I och för sig kan lokalens tidsgeografiska läge förändras från en vecka till en annan – huvudsaken är ju att samtliga involverade individer får del av schemat. Kravet på heltids- och helårssysselsatta lärare innebär att var och en av lärarna måste ha ett tillräckligt stort antal klasser att undervisa så att en sådan anställning blir ekonomiskt försvarbar. Minimering av lärarnas transportarbete mellan olika lektionslokaler ställer krav på att dessa samlokaliseras till en speciell, *rumsligt fixerad skolenhet.* Minimering av elevernas transportarbete till och från skolenheten ställer krav på att denna placeras i ett område med tillräckligt stort rekryteringsunderlag, dvs. ett område med stor befolkningskoncentration (se tabell 5.2). Effekten blir att orter med redan stor folkmängd får en ytterligare befolkningskoncentration – åtminstone på dagtid, då lärare och elever i enlighet med lektionsplaneringen skall infinna sig i skolenheten. Beroende av kommunikationsstruktur och förflyttningsförmåga kan deras respektive bostäder vara belägna på olika långt avstånd från skolenheten.

Tjänstesektorns smådriftsfördelar. Att undervisning ändå kan bedrivas inom t. ex. folkrörelsernas olika skolor utan att dessa odelbarheter gör sig kännbara sammanhänger med att eleverna inte rekryteras ur avgränsade årskullar, varför totala befolkningsunderlaget kan vara lågt, och att lärarna inte gör anspråk på att bli heltids- och helårssysselsatta med enbart denna undervisning.

Odelbarheterna inom tjänstesektorn går delvis att nedbringa genom diversifierad rekrytering och diversifierad yrkesverksamhet. Befolkningströskeln för etablering av en produktionsenhet, en befattningshavare eller en ny teknik minskar ju helt naturligt om större andelar av befolkningen mer frekvent uppträder som konsumenter, om repertoaren av varor, ämnen och prestationer som befattningshavaren svarar för ökar och om användningsområdet och modifieringsmöjligheterna för en teknik ökar. De mindre tätorterna skulle inte kunna fungera om inte denna diversifieringsmöjlighet funnes. Typexemplen är integrerad men diversifierad produktion på företagssidan (bensin-, varu-, taxi- och bilreparationsservice i ett och samma företag) och diversifierad men till en viss person integrerat diversearbete på befattningssidan (jordbruk, skogsbruk, fastighetsskötsel, byggnadsverksamhet, kommunalpolitisk verksamhet och tillfälliga säsongarbeten under året).[1] Nu finns det å andra sidan avgjorda fördelar med en viss yrkesspecialisering hos individerna för att bl. a. öka detaljkunskaperna inom olika verksamhetsområden och därigenom mer effektivt utnyttja begränsade resurser. Denna yrkesspecialisering står i konflikt med yrkesutövarnas tillgänglighet i landets olika orter och i de olika bostadsområdena.

Flera av köerna vid olika serviceinrättningar kan säkerligen minskas högst avsevärt om det funnes en till behovsstrukturen bättre avpassad struktur på befattningshavarnas tillgänglighet och kvalifikation. Den före-

[1] Jämför den analys av arbetsorganisationen inom skogsbruket som gjorts av Bylund (1972).

byggande verksamheten och uppsorteringen av problemen till rätt yrkesområde och rätt kvalifikationsnivå kan då förbättras. I alla sådana förstärkarsystem och sorteringsmetoder är effektiviteten starkast avhängig av det första steget, dvs. i detta fall verksamhetsorganisationen på mikroplanet. Det finns därför skäl att gå mycket varsamt fram med organisatoriska förändringar i samband med tjänstesektorns tillväxt. Risk finns annars för att förutsättningarna undanröjs för den informella och mikrobetonade verksamhetsorganisation som för närvarande finns i olika lokalsamhällen och bostadsområden. Vi vet inte mycket om hur man åstadkommer en sådan verksamhetsorganisation i form av frivilliga insatser i socialvård, effektiv kunskapsöverföring mellan generationer i samband med vardagsarbete, brottsbekämpning genom social kontroll och återanpassning av utslagna människor genom aktivt engagemang för deras problem. Samstämmigheten tycks dock vara hög om att förtroende och solidaritet människor emellan i alla fall inte befrämjas av en hög mobilitet.[1] Det finns därför uppenbara smådriftsfördelar inom tjänstesektorn, så att inte människor rycks loss från mycket produktiva (men svårproducerade) samhällsmiljöer med avseende på de mänskliga resurserna.

Matchningsproblemet. Då individer skall välja yrke eller välja utbildningsväg "för att bli något" är det mer eller mindre underförstått att kopplingen mellan individer och yrkesroller är stabil och långvarig. Upprättandet av yrkesnomenklaturer är därför i viss mening en kvalificerad samhällsvetenskaplig verksamhet eftersom ett av huvudproblemen inom samhällsvetenskapen just är att identifiera invarianser och stabila element i verksamheternas organisation och fördelning på individer. En hög yrkesrörlighet skulle därför snarare kunna tolkas som ett mått på brister i yrkesnomenklaturen än som en beskrivning av vissa drag i arbetsmarknadens funktionssätt. Oberoende av hur yrken avgränsas och definieras hör det till yrkesbenämningars natur att den som har ett visst yrke idag förväntas ha samma i morgon.

Befattningar konstrueras och besätts efter invecklade spel mellan parterna på arbetsmarknaden. I allmänhet görs konstruktionen utan större åtanke på att befattningshavarna även måste klara sina övriga sociala åtaganden i familj, intresseorganisationer och kommunala nämnder. Om dessa verksamheter är lika viktiga för samhällets funktion som de mer formellt reglerade är det av stort värde att de olika anspråk som ställs på individen kan fullgöras utan att tidskonflikter uppstår.[2] Det är individerna själva som får ansvara för att de inte är "övertecknade", exempelvis att de inte har två huvudarbetsgivare samtidigt. Möjligheten att kombinera ihop olika insatser till individuellt anpassade "yrken" är emellertid strakt begränsad på grund av de nuvarande principerna för befattningskonstruktion. Det är endast vissa egna företagare och fria yrkesutövare förunnat att skapa "integrerade befattningar" som är anpassade till övriga personliga förhållanden.

Ett av skälen till att företagen och arbetsmarknadens parter inte i större utsträckning intresserat sig för "integrerad befattningskonstruktion" är att endast begränsade delar av individernas arbetsförmåga har

[1] Se Butt (1971) och Daun (1971).

[2] Moore (1963) har analyserat de allmänna sambanden mellan verksamheternas tidsgeografiska organisation och stress, priset på arbetskraft m.m.

varit av intresse i den industriella produktionen. De enskilda individernas allmänna kunskaper, familjeförhållanden och psykiska hälsa har haft mindre betydelse för fullgörandet av arbetsuppgifterna. Dessutom har de enskilda individerna varit lätt utbytbara till följd av verksamhetsorganisationen. I takt med att varuproduktionen blir alltmer realkapitalintensiv krävs också mer utbildad och yrkeskunnig arbetskraft. Individerna själva har stora svårigheter att göra lämpliga investeringar i utbildning, praktik och yrkesverksamhet eftersom de saknar kontroll över produktionens framtida inriktning och därigenom har svårigheter att bedöma vilken typ av arbetskraft som kommer att behövas. Följden har blivit ett svårt matchningsproblem mellan "fyrkantiga människor" och "cirkelrunda befattningar" som utvecklats och formats relativt oberoende av varandra. Tjänstesektorns expansion får ses mot denna bakgrund – som ett försök från det allmännas sida att bättre hushålla med de personbundna tillgångarna, humankapitalet. Yrkesvägledning, arbetsförmedling, omskolningsverksamhet, socialvård och sjukvård är områden där satsningar görs för att öka de personbundna tillgångarnas användbarhet – för både den enskilde och för kollektivet.

Hushållningen med humankapitalet. Att öka de personbundna tillgångarnas användbarhet innebär två ting. Dels att öka de enskilda individernas användningsmöjligheter av sina egna personbundna tillgångar – i egenskap av samhällsmedborgare – och dels att öka andra individers och företags användningsmöjligheter av samma personbundna tillgångar – i egenskap av arbetskraft. Det engelska begreppet "manpower" har båda dessa betydelser – folkmakt och arbetskraft. Tjänstesektorn har att både öka folkmakten (demokratin) och förbättra arbetskraften (arbetsviljan och arbetsförmågan). Det finns åtminstone två principiellt olika lösningar till hur detta kan gå till: genom att utgå från den politiska demokratin och utvidga den mot företagsdemokrati genom att göra medborgarskapet till ett formellt anställningskontrakt i samhällets tjänst eller genom att utgå från företagsdemokratin och utvidga den mot den politiska demokratin genom att fördela medborgerliga rättigheter via anställningskontrakt.

Den första principlösningen innebär ingen reell skillnad för dem som redan är anställda av stat, landsting och kommun. För dessa kan de medborgerliga plikterna av typ skolplikt, värnplikt och barnuppfostran lika gärna inkluderas i tjänstgöringsskyldigheterna såsom anställda. För övriga grupper svarar lösningen mot att humankapitalet beskattas, dvs. de personbundna tillgångarna och den produktiva förmågan beskattas direkt i form av arbete för samhällets räkning.[1] Yrkesverksamhet för icke demokratiskt styrda företag skulle då till en del kunna betraktas som skatteflykt. Eftersom stat, landsting och kommun har förmånsrätten till inteckning av humankapitalet kan rörligheten och omflyttningen till stor del styras i enlighet med demokratiskt fattade beslut. Vid en sådan lösning skulle stora delar av arbetsmarknadsproblematiken övergå till att vara personaladministrativa problem.

Den alternativa lösningen innebär att storföretag och multinationella

[1] Om samhället är demokratiskt uppbyggt innebär detta att individerna fungerar som både arbetsgivare och arbetstagare av samma principiella natur som inom skolväsendet och försvarsväsendet.

organisationer i stället för kommuner fungerar som lokalsamhällen. Höga skatter på kontantlönerna gör att stora delar av lönerna vid yrkesverksamhet utgår i form av (skattefria) företagsbundna och befattningsbundna förmåner. Många av rättigheterna i samhället är knutna till anställningskontrakt – exempelvis tilldelningen av köprättigheter vid sjukdom. Individerna kan därför komma att få allt större del av sin försörjning tryggad inom ramen för en anställning i form av företagshälsovård, intern utbildning inom företag, tjänstebostäder, speciella semesterhem för de anställda och kanske en egen företagskultur med företagsägda högskolor och rekreationsanläggningar. Det som är problematiskt i detta alternativ är att behörighetskraven för tillträde till företagens befattningar i allmänhet fastställs med andra kriterier för intag än dem som kommun och stat kan tänkas ha. För närvarande utvecklas därför olika typer av bidrag som företag och organisationer kan erhålla om de anställer vissa grupper av människor som stat och kommun annars får ta ansvar för. En på lång sikt ännu viktigare effekt av detta utvecklingsalternativ är emellertid att enskilda företag kan göra ökade anspråk på upphovsmannarätten till det inom företagen producerade humankapitalet, exempelvis kunskaper och yrkesfärdigheter. Möjligheterna för enskilda att övergå till andra företag eller informera allmänheten om företagsinterna förhållanden kan då starkt begränsas. Individerna kan i detta läge inte längre fritt disponera över sina personbundna tillgångar utan "säljs" till andra företag och myndigheter mot ersättning. Denna tendens finns redan inom filmindustrins och inom idrottens område.

De två skisserade principlösningarna kan sägas skilja sig åt med avseende på en viktig punkt: i det första fallet är det stat och kommun som hävdar upphovsmannarätten till det nyproducerade humankapitalet medan det i det senare fallet är demokratiskt okontrollerade företag som hävdar upphovsmannarätten. I båda fallen är individernas verksamhetsutövande baserat på anställningar. Ett tredje alternativ är därför att enskilda individer eller familjer och hushåll uppträder som egna företagare och hävdar upphovsmannarätten till sina personbundna tillgångar. Med tanke på tjänstesektorns ringa behov av realkapital i förhållande till humankapital synes det finnas stora möjligheter för egen företagsamhet och s. k. fri yrkesverksamhet inom tjänstesektorn även för individer med begränsade materiella tillgångar. Möjligen kan det allmänna utvidga infrastrukturen så att produktionsutrustningarna som krävs för olika yrkesverksamheter blir kollektiva nyttigheter. Förslag har framförts om att lösa tidningsproduktionen på detta sätt, dvs. att produktionsutrustningen för tidningsframställning görs till en kollektiv nyttighet som tillhandahålles av kommunerna.

Nu finns det emellertid flera skäl som talar för att beslut om produktion och fördelning av produktionen inom tjänstesektorn bör fattas kollektivt via demokratiska organ, bl. a. för att erhålla en rättvis sjuk- och hälsovård och en gemensam rättsuppfattning.[1] Inom tjänstesektorn är det emellertid inte socialisering i meningen förstatligande av de materiella produktionsmedlen som är av intresse för åstadkommandet av kollektiva beslut, utan socialisering i meningen anpassning av företagarna

[1] Se Andersson (1973).

till samhälleliga normer och regler.[1] Den reform som genomförts inom tandvården är exempel på sådan ny typ av socialisering för att åstadkomma en effektiv produktion, bl. a. innebärande en fördelning av befolkningens hälsotillstånd i enlighet med uppsatta mål. Skillnaden mellan egen företagsamhet och reglerad anställning i det allmännas tjänst är därför mycket liten inom tjänstesektorn. Eftersom det allmänna även har intresse av att medborgarna fullgör sina övriga sociala åtaganden i familj, intresseorganisationer och politiska församlingar torde det finnas goda förutsättningar att konstruera "integrerade befattningar". Härigenom kan yrkeskarriärer förenas med stabilitet i bosättningen.

5.5 Sammanfattande synpunkter

Individernas möjligheter att förverkliga mer långsiktiga handlingsprogram av typ yrkesplaner är förutom den fysiska tillgängligheten till skolor, arbetsplatser och andra utbud även beroende av de olika typer av *behörighetskrav* som tillämpas för tillträde. Behörighetskraven kan i allmänhet uppfyllas genom att individerna utför olika typer av sociala verksamheter. Genom dessa erhålls pengar, tjänstgöringsintyg, betyg, examina och legitimationshandlingar som berättigar till tillträde. Vissa av dessa förvärvade tillgångar är *personbundna* och kan ej fritt överlåtas till andra att nyttja. Ur kollektivets synvinkel representerar de personbundna tillgångarna ett värdefullt *humankapital* i vilket inteckningar görs i form av anställningskontrakt, arbetsavtal och allmän uppdragsgivning. Dessa befattningar konstrueras i allmänhet utan hänsyn till att individerna även måste fullgöra sina övriga sociala åtaganden i familj, intresseorganisationer och kommunala nämnder. Bland annat till följd av verksamheternas tidsgeografiska organisation leder fullgörandet av olika åtaganden till en stark tidspress och ett relativt krävande persontransportarbete. Någon principiell skillnad mellan den rörlighet som sker under dygnet i form av ärenderesor och den flyttning som sker under livet kan inte anses föreliggа.

En redovisning av yrkesrörligheten såsom den förväntas under 1970-talet ger vid handen att möjligheterna att förverkliga olika yrkesplaner är mycket starkt beroende av personalomsättningen inom olika yrkesområden och delbarhetsegenskaperna inom dessa. Det konstateras att dessa förhållanden skiljer sig mellan olika lokala arbetsmarknader. Yrkesverksamheterna är mer diversifierade på de mindre arbetsmarknaderna. Mobilitetsdata tolkas i termer av olika tidsanvändningsfaktorer och kvarblivningsbenägenheter i olika miljöer. Konflikter mellan rörlighet i yrkeslivet och stabilitet i bosättningen kan då tolkas som ett specialfall av de konflikter som härrör från ett tidsbudgeteringsproblem på individnivån. En för anpassningen utomordentligt viktig resurs för individer och hushåll är de privata personkontaktsystemen. Deras starkt lokala bindning gör det välmotiverat för hushållen att försöka bibehålla sin bosättning.

Köerna till tjänstesektorns tjänster och befattningar avverkas enligt andra principer än de som gäller på varumarknaden. Ett försök görs att se

[1] Socialpsykologer benämner denna form av samhälleliggörande för socialisation. Sjöstrand (1968) har utförligt analyserat olika socialisationsmekanismer i samband med individers karriärutveckling.

arbetsmarknaden inte bara som ett instrument för växling av persontidsinsatser till köprättigheter, som sedan inlöses till varor på varumarknaden, utan även som ett viktigt instrument för inlösen av individernas behörigheter att utöva inflytande på den framtida produktionen i form av befogenheter i yrkeslivet. Några alternativ till konstruktionen av befattningar framförs för att via organisatoriska förändringar få lokalt förankrade yrkeskarriärer och, samtidigt, få fram yrkesutövare med hög tillgänglighet för hushållen. Ett sådant alternativ är att inkludera all yrkesverksamhet i den demokratiskt styrda samhällsproduktionen genom att göra medborgarskapet liktydigt med ett anställningskontrakt i det allmännas tjänst. Härigenom skulle stora delar av arbetsmarknadsproblematiken övergå till att bli personaladministrativa problemställningar.

Appendix: Utbud och transportsystem i undersökta områden

1.1 *Inledning*

I rapportens olika kapitel studeras ett antal områden. För att bidra till tolkningen av de framkomna resultaten bifogas här kompletterande information om ortssystem, transportförhållanden och vissa utbud i några av regionerna, nämligen Lycksele, Hässleholms och Örebro kommunblock samt i viss utsträckning också uppgifter för en sektor av Stor-Stockholm.

Fördelningen av befolkningen mellan glesbygd och tätorter av olika storlek skiljer sig i stor utsträckning mellan områdena (se figur A:1). Örebroblocket har den högsta urbaniseringsgraden med endast 17 % av befolkningen bosatt i glesbygd. Där liksom i Lyckseleblocket dominerar också centralorten i hög grad. I Hässleholmsområdet är däremot tätortsstrukturen differentierad på ett markant sätt. Som framgår av figur A:2 återfinns tätorter med mer än 1 000 invånare i olika, mera perifera

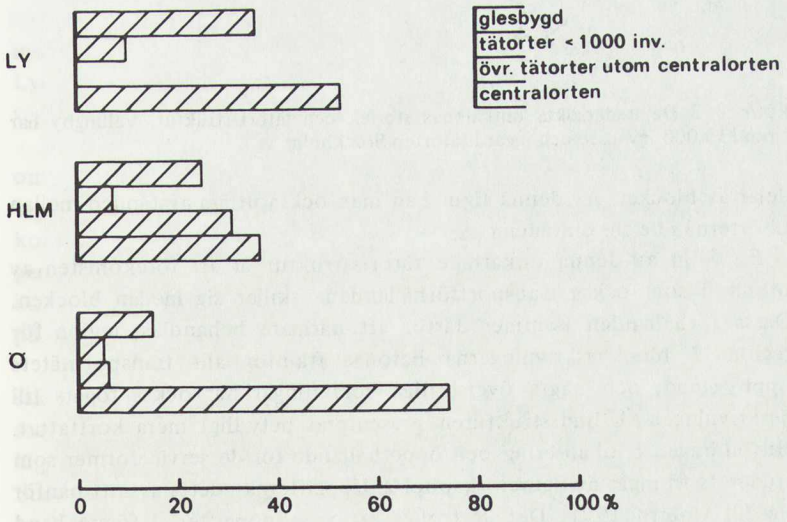

Figur A:1 Fördelning av befolkning mellan glesbygd och tätorter av olika storlek i Lycksele, Hässleholms och Örebro kommunblock.

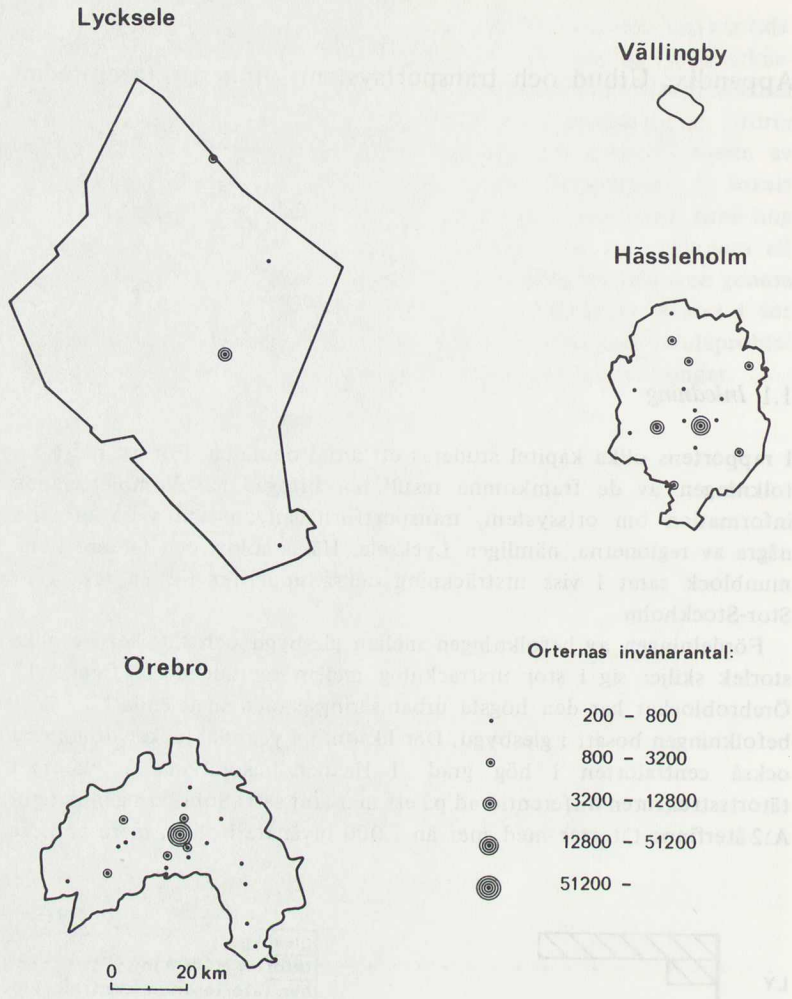

Figur A:2 De undersökta områdenas storlek och tätortsstruktur. Vällingby har cirka 110 000 invånare och ingår i tätorten Stockholm.

delar av blocket. Av denna figur kan man också utläsa avstånden mellan tätorterna i de tre områdena.

En följd av denna olikartade tätortsstruktur är att förekomsten av utbud liksom också transportförhållandena skiljer sig mellan blocken. Dessa förhållanden kommer därför att närmare behandlas, region för region. I blockbeskrivningarna betonas framför allt transportnätets uppbyggnad, och några översiktliga beräkningar har också fogats till beskrivningen. Utbudsstrukturen presenteras betydligt mera kortfattat. Huvuddragen i lokalisering och öppethållande för de serviceformer som studerats framgår av figurer i kapitel 2. Uppgifterna i detta avsnitt hänför sig till vintern 1971. Det är troligt att vissa uppgifter, i första hand rörande öppettider för livsmedelshandeln, senare ändrats. Kulturutbudet redovisas för Hässleholmsblocket och för Stor-Stockholm. I övriga områden är det koncentrerat till centralorterna.

2.1 *Lycksele kommunblock*

Lycksele ligger i inlandet vid Ume älv ungefär 13 mil från Umeå och är både kommunblocks- och A-regioncentrum. Blocket är till sin areal mycket omfattande med en utbredning av cirka 85 x 133 km, men det har en folkmängd på knappt 15 000. Hälften av dessa bor i fyra tätorter av vilka Lycksele är den klart dominerande. Glesbygdsbefolkningen är relativt jämnt spridd över ytan.

Blockets service och utbud av arbetsplatser är kraftigt koncentrerade till huvudorten. Lyckseles funktion är nämligen att förse Västerbottens inlandsområde med kvalificerad offentlig och kommersiell service. Härav följer att merparten av det långväga resbehovet riktar sig mot denna ort.

I varje by med mer än femtio invånare finns någon form av butik: lanthandel, livsmedelsbutik eller varuhall. Öppettiderna varierar med ortens storlek. I centralorten är sådan service tillgänglig mellan 09.00 och 18.30, medan butikerna i övriga orter har lunchstängt och dessutom stänger 17.00 eller 17.30. För hälso- och sjukvård finns fast läkarstation i Lycksele. Bibliotek finns i blockcentrum med heldagsöppet varje veckodag. Tidigare kompletterades detta med två filialer ute i blocket. Numera finns också en biblioteksbuss som åtminstone någon gång i månaden når ut till de minsta husgrupperna. Öppethållandefrekvensen för denna service framgår av fig. 2: 13. Organiserad rekreation förekommer framför allt i centralorten. Studiecirkelverksamheten är omöjlig att kartera på grund av att tillfälliga cirklar i varierande ämnen kan bildas överallt där underlaget för sådan verksamhet finns. Studieförbunden är mycket aktiva i området, t. ex. med fortbildningskurser på grundskole-, gymnasie- och t. o. m. universitetsnivå.

Riksvägen mellan Umeå och inlandet är den centrala vägen genom blocket som i stort klyver det i två delar – en nordlig och en sydlig. I blockets norra del finns ytterligare en väg med parallell sträckning, men med betydligt sämre kvalitet. I södra delen löper vägarna radiellt ut från Lycksele. Topografiska förhållanden gör att förbindelser mellan huvudvägarna saknas eller har en dålig standard.

Från kollektivtrafiksynpunkt utgör blocket ett av våra stora problemområden. Den ökade bilismen har under de senaste decennierna dragit undan trafikunderlag och lämnat kvar en spridd och gles efterfrågan på kollektiv transport. Kollektivnätet är upphängt på de få tätorterna och ger därför undermålig service på glesbygden. En bild av linjesträckningen i området visar en god täckning av blocket, men denna är fiktiv beroende på den låga trafikintensiteten.

Parallellt med riksvägen går järnvägen Umeå–Storuman, men denna saknar i stort sett intresse för lokal trafik. Detta är en följd av att stationerna är få och antalet turer per dygn litet. Dessutom är tidtabellsläggningen anpassad till fjärrtågstrafik. Det är således främst den privata busstrafiken och postens diligenstrafik som är av betydelse. Även denna har emellertid en mycket låg turtäthet. Det är endast en sträcka på något över tre mil som trafikeras mer än fyra gånger under dygnet i vardera riktningen. Merparten av de övriga länkarna i nätet har två turer per

dygn. Avgångstiderna är i många fall anpassade till skolornas början och slut, då eleverna utgör det huvudsakliga underlaget. Detta har bl. a. till följd att turer inställs under skollov. Sett över en vecka uppvisar turerna vidare oregelbundenheter utöver den vanliga vid veckoslut och helger. Slutligen är antalet kvällsturer så litet att det är omöjligt att grunda verksamheter i centralorten på kollektivresenärer från övriga delar av blocket.

För att konkretisera bilden väljs en stort ort, och dess förbindelser med huvudorten anges. Den näst största orten i blocket är Kristineberg med strax under 1 000 invånare. Den ligger drygt en timmes bilväg från Lycksele. Med kollektivt färdmedel uppgår restiden till knappt två timmar. Från Kristineberg är det möjligt att ta sig kollektivt in till centralorten vid tre tidpunkter, och omvänt finns två möjligheter.

2.2 *Hässleholms kommunblock*

Denna region ligger i södra Sverige och har enbart omkring en femtedel av Lyckseleblockets areal (utbredning cirka 35 x 55 km). Centralorten Hässleholm har 17 000 invånare och alltså flera än hela Lyckseleområdet, och totalt bor närmare 50 000 inom kommunblocket. Förutom Hässleholm finns femton tätorter av vilka sex har en befolkning överstigande ettusen personer. Centralortens ställning är följaktligen inte lika dominerande inom detta block.

Livsmedelsbutiker finns i samtliga tätorter. Genomgående har de öppet mellan 09.00 och 18.00. I ett par mindre orter förekommer förlängt öppethållande på kvällstid. Detta är emellertid inte fallet i centralorten vid detta tillfälle. Läkarmottagning finns i fyra av de större tätorterna mellan 08.00 och 17.00 och i ytterligare en ort dessutom på förmiddagen. Daglig biblioteksservice ges endast i centralorten. Två till fyra gånger i veckan förekommer den i andra orter med cirka tusen invånare eller mer, och åtminstone någon gång i veckan i de övriga tätorterna.

Kulturutbudets lokalisering i Hässleholms kommunblock framgår av figur A: 3. Flertalet kulturarrangemang står att finna i själva centralorten. En majoritet av blockets tätorter erbjuder dock något arrangemang under mars månad 1971. Det huvudsakliga utbudet utgörs av s. k. församlingsaftnar. På dessa håller ofta lokala förmågor föredrag och/eller musicerar. Alla utbudsklasser finns representerade endast i Hässleholm. Endast här kan man t. ex. besöka en konstutställning. De teaterföreställningar som ges svarar Riksteatern för, och under mars 1971 gavs två olika föreställningar, nämligen i Vittsjö och Hässleholm.

I figuren har också den i kapitel 4 studerade sektorn markerats. De orter i denna som ej haft något kulturarrangemang under den valda månaden har markerats med en siffra.

Huvudvägnätet strålar radiellt ut från Hässleholm och vägkvaliten är mestadels mycket god. Det sekundära nätet har en betydligt sämre beskaffenhet men är mycket tätt och tillåter trafik mellan tätorterna. Hässleholm är sedan gammalt en knutpunkt i järnvägsnätet, och inte

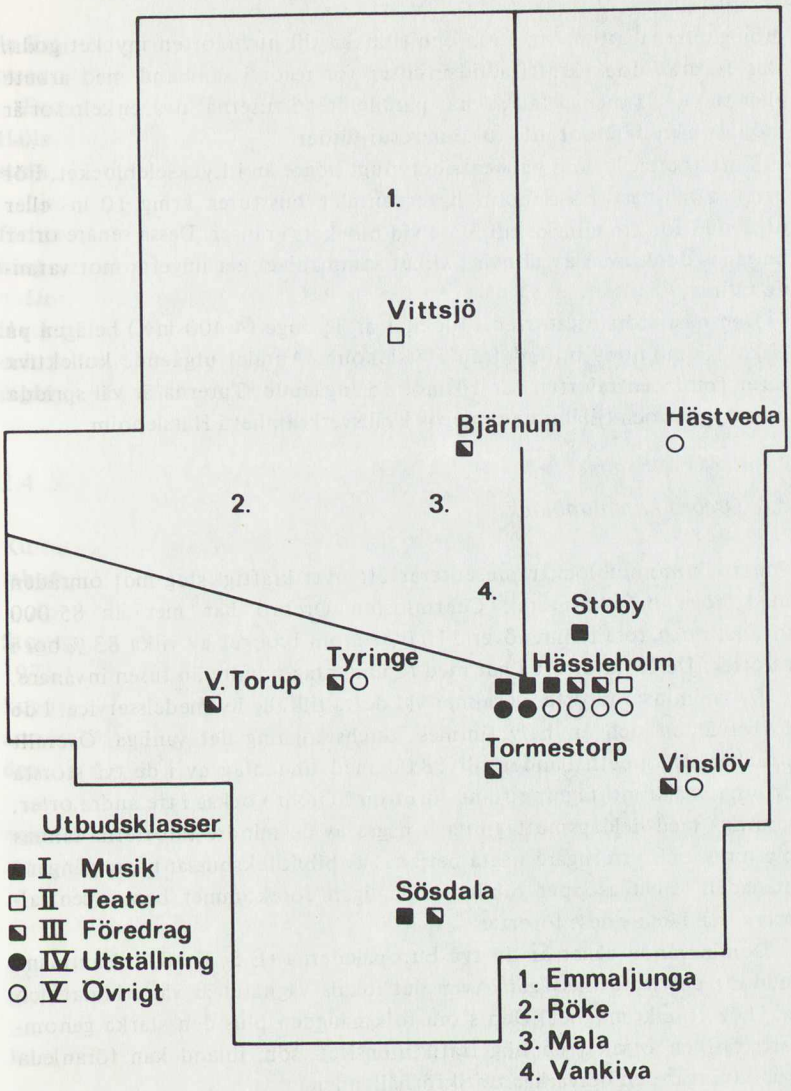

Figur A: 3 Kulturutbud i Hässleholms kommunblock under mars 1971.

mindre än fem linjer löper ut från staden. Trafiken är tät, men senare års stängning av stationer har lett till att allt färre platser betjänas. Huvudparten av turerna är inte upplagda för exempelvis resor till och från arbete inom blocket. Trots detta utgör tågtrafiken ett viktigt komplement till busstrafiken, speciellt genom sina sena kvällsturer.

Bussnätet har en mycket enkel struktur. Linjerna följer väsentligen de stora vägarna in mot Hässleholm och går parellellt med järnvägslinjerna. Genom denna uppbyggnad är det omöjligt att utan mycket stora tidsinsatser ta sig mellan tätorterna ute i blocket. Replipunkten för nätet är Hässleholm, och jämfört med förhållandena i Lyckseleblocket är

möjligheterna att ta sig fram och tillbaka till huvudorten mycket goda. Det fordras dock kraftiga tidsinsatser för resor i samband med arbete eller service. I många fall saknas parallellitet i turerna, dvs. enkelresor är möjliga men däremot inte tur och retur-färder.

Turtätheten är som påpekats betydligt högre än i Lyckseleblocket. För orterna närmast Hässleholm ligger antalet bussturer kring 10 in- eller utgående för att minska till 3 à 4 vid blockets gränser. Dessa senare orter betjänas dock även av järnväg, vilket sammanlagt ger ungefär motsvarande täthet.

Den näst största tätorten i blocket är Tyringe (4 400 inv.) belägen på cirka 15 minuters bilfärd från Hässleholm. Antalet utgående kollektiva turer (mot centralorten) är 14 mot 15 ingående. Turerna är väl spridda över dygnet och tillåter exempelvis kvällsverksamhet i Hässleholm.

2.3 *Örebro kommunblock*

Örebro kommunblock representerar ett nytt kraftigt steg mot områden med höga befolkningstal. Centralorten Örebro har mer än 85 000 invånare och totalt finns över 110 000 inom blocket av vilka 83 % bor i tätorter. De 19 tätorterna har med få undantag mindre än tusen invånare.

De tre minsta tätorterna saknar vid detta tillfälle livsmedelsservice. I de övriga är en och en halv timmes lunchstängning det vanliga. Överallt sträcker sig öppethållandet till 18.00 med undantag av i de två största orterna. Läkarmottagning finns förutom i Örebro också i tre andra orter, samtliga med heldagsmottagning. I några av de mindre tätorterna saknas bibliotek och ytterligare några betjänas av biblioteksbussar några gånger i månaden. Heldagsöppet bibliotek dagligen förekommer bara i centralorten och i en av dess förorter.

Dominerande vägar är de två Europalederna (E 3, E 18) tillsammans med ett par stora riksvägar. Även det lokala vägnätet är väl utbildat och ger hög framkomlighet. Den stora folkmängden plus den starka genomfartstrafiken orsakar en hög trafikintensitet, som ibland kan föranleda köbildningar och besvärliga trafikförhållanden.

Det kollektiva linjenätet är välutvecklat och inte mindre än nio olika bolag opererar inom blocket. Däribland ingår SJ med både buss- och tågtrafik. I huvudsak trafikerar de skilda bolagen olika sektorer sett utifrån Örebro, men en viss överlappning har inte kunnat undvikas. För en utomstående betraktare ter sig nätet som ett gytter av linjer. Detta är sannolikt även en följd av den höga befolkningstätheten särskilt i närheten av Örebro. Den radiella uppbyggnad, som karakteriserar Hässleholmsblockets transportstruktur, återfinns i sina grunddrag även här fast åtskilligt rubbad av korsande linjer. Flera busslinjer söker sig fram olika vägar vid skilda tidpunkter och skulle man behandla varje sträckning för sig överstiger antalet linjer 200. Nätets komplexitet, den oregelbundna turtätheten plus antalet verksamma bolag måste göra det svårt för en individ att överblicka transportutbudet och kunna utnyttja nätet till annat än ett invant resbeteende. I likhet med de andra blocken

är linjerna starkt inriktade mot centralorten och även här gäller det att resor mellan andra orter är tidsödande och besvärliga att kombinera.

Den mest intensiva järnvägstrafiken går mellan Örebro och Kumla-Hallsberg. Linjen berör dock blocket i liten omfattning då dess gräns går strax söder om Örebro.

Linjenätet koncentreras starkt närmare Örebro och ger här många förbindelser med centralorten. Då de olika linjerna har samma uppläggning av tidtabeller blir fördelningen i tid av antalet turer markant ojämn.

Den största orten, undantaget Lillån intill Örebro, är Fjugesta (1 700 inv.) på cirka 30 min. bilfärd från centralorten. Fjugesta har både tåg- och bussförbindelser med Örebro och sammanlagt finns 8 utgående och 7 ingående turer.

2.4 *Stor-Stockholm*

Kulturutbudets lokalisering i Stor-Stockholm visas i mycket grova drag i tabellerna A.1 och A.2.

Av tabell A.1 framgår att ca hälften av de kommuner som ingår i Stor-Stockholm har haft något kulturarrangemang under en vecka i mars 1971. Majoriteten av arrangemangen har tilldragit sig i Stockholms kommun. I denna kommun är kulturlivet livligt alla veckodagar medan arrangemang i övriga kommuner äger rum företrädesvis på söndagar. I dessa finns ej heller alla utbudsklasser representerade.

Av tabell A.2 framgår att utbudet i Stockholms kommun är starkt koncentrerat till Innerstaden. Endast här finns alla utbudsklasser representerade.

Tabell A.1 Kommuner i Stor-Stockholm som haft något kulturarrangemang under en vecka i mars 1971.

Kommun	Klass					Summa
	I Musik	II Teater	III Föredrag	IV Utst.	V Övrigt	
Danderyd	2					2
Ekerö	1					1
Huddinge	1					1
Järfälla			1	14	1	16
Lidingö			1	6		7
Nacka	2			2		4
Saltsjöbaden				1		1
Sollentuna					1	1
Solna				10		10
Stockholm	53	98	28	573	28	780
Sundbyberg	2		1		1	4
Tyresö	1				1	2
Täby	3			2		5
Summa	65	98	31	608	32	834

Tabell A.2 Stadsdelar i Stockholm, som haft något kulturarrangemang under en vecka i mars 1971.

Stadsdel	Klass					Summa
	I Musik	II Teater	III Föredrag	IV Utställ.	V Övrigt	
Bagarmossen			1			1
Botkyrka	1				1	2
Bromma	1					1
Brännkyrka					1	1
Enskede	1				1	2
Farsta	1	1		1		3
Gubbängen	1					1
Hammarby				4		4
Hägersten					1	1
Hässelby			1	1		2
Högdalen					1	1
Innerstaden	44	97	26	566	21	754
Svedmyra					1	1
Vällingby	2					2
Årsta	1					1
Ängby				1	1	2
Äppelviken	1					1
Summa	53	98	28	573	28	780

Storstaden utgör jämfört med de tidigare kommunblocken en alldeles speciell regiontyp från transportsynpunkt. På grund av den stora (cirka 1,5 milj.) och täta befolkningen existerar inte motsvarande problem som i de andra områdena. Storstaden har däremot att tillgodose ett betydligt intensivare och mera jämnt fördelat resande över ytan, vilket är problematiskt i förbindelse med uppbyggnad av kollektiva transportnät.

Situationen för bilisten är alltför välkänd för att behöva kommenteras i så allmänna drag som här är meningen. I stället läggs tonvikten vid den kollektiva transportstrukturen. Trots den täta bebyggelsen i Stor-Stockholm har det kollektiva linjenätet den radiella uppbyggnad som även karakteriserade de nyss beskrivna kommunblocken. Linjenätet dras samman mot Stockholms city. Mest markant är detta för tunnelbanan och pendeltågen, men gäller även för bussar från ytterområdena. De stora befolkningsagglomerationerna utanför Stockholms stad betjänas företrädesvis av pendeltågen till Stockholms central och Östra station. Turtätheten varierar starkt från frekvenser på flera turer i timmen ner mot ett tiotal över dygnet. De inre områdena (Stockholms stad) har tunnelbanan som det mest effektiva transportnätet. Antalet turer är här mycket högt och i nätets centrala delar kan det utnyttjas utan att den resande behöver känna till tidtabellen. Ett komplement till tunnelbanan har på senare år införts med de busslinjer från stadens ytterområden som går direkt till city. Till de spårbundna näten kommer sedan matar- och distributionslinjer, som är tämligen lokalt knutna till förorten eller till cityområdet. Turtätheten för dessa är grovt jämförbar med den för nätet i medelstora städer.

Problemen för den individuella resenären är följaktligen inte i så stor utsträckning sammanknippade med brist på linjer eller låg turtäthet. I stället är det komplexiteten i nätet, som kan skapa svårigheter. Det svåröverskådliga nätet fanns redan inom Örebro kommunblock fast i betydligt mindre grad. Även ganska korta resor kommer att medföra byten och om man frångår invanda rutter uppstår problem med att kombinera ihop lämplig färdväg. Vid rusningstid tillkommer att bussar kan vara fullastade och att resenären därför belastas med oförutsedd väntetid. Fastän turtätheten är hög kan kumulerade väntetider få stor omfattning och resan består av en kombination där flera linjer ingår. Det är kanske framför allt i samband med resor mellan olika sektorer (olika förorter) som dessa problem blir märkbara. Det radiella nätet lägger nämligen stora hinder i vägen för just den typen av turer.

Källor och litteratur

Inom projektgruppen:

Carlstein, T. – Lenntorp, B. – Mårtensson, S., Individers dygnsbanor i några hushållstyper. Urbaniseringsprocessen nr 17 (stencil), Lund 1968.

Lenntorp, B., PESASP – en modell för beräkning av alternativa banor. Urbaniseringsprocessen nr 38 (stencil), Lund 1970.

Mårtensson, S., Tidsgeografisk beskrivning av stationsstruktur. Urbaniseringsprocessen nr 39 (stencil), Lund 1970.

Hägerstrand, T., Tidsanvändning och omgivningsstruktur. Statens offentliga utredningar 1970: 14, Bilaga 4.

Hägerstrand, T., Tätortsgrupper som regionsamhällen. Tillgången till förvärvsarbete och tjänster utanför de större städerna. Ur Regioner att leva i. Stockholm 1972.

Mårtensson, S., Tidsbudgetundersökning vid Skogshögskolan. Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi (stencil), Lund 1972.

Wallin, E., Yrkesvalsprocessen och den regionala strukturen. Urbaniseringsprocessen nr 51 (stencil), Lund 1972.

Hägerstrand, T., Om en konsistent individorienterad samhällsbeskrivning för framtidsstudiebruk. Specialarbete S 2 till SOU 1972: 59. Justitiedepartementet Ds Ju 1972: 25.

Lenntorp, B., Tidsgeografiska synpunkter på uppläggning av transportanalyser – Sammanfattning av några föredrag. Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi (stencil), Lund 1973.

Hägerstrand T., The inpact of transport on the quality of the life. Fifth International Symposium on theory and practice in transport economics. Athens 22nd–25th October, 1973.

Rapport från arbetsgruppen för tidsstudier. Stockholm under utgivning.

Övrigt:

AMS, Arbetssökandet under 1970. Meddelanden från utredningsbyrån 1972: 2 (stencil), Stockholm 1972.

Andersson, Å.E., En ny fördelningspolitik. Ekonomisk Debatt 1973: 4, Stockholm 1973.

Bartholomew, D.J., Stochastic models for social processes. London 1967.

Butt, Dorcas, S., The psychological environment of the village: Obsolete or essential? Citizen and the City in the year 2000, European Culturat Foundation, Kluwer, Deventer 1971.

Bylund, E., Arbete, serviceunderlag och tätortsstruktur i norrländsk glesbygd. Ur Regioner att leva i. Stockholm 1972.

Daun, Å., Social struktur på mikronivå. Strukturstudien. Statens offentliga utredningar 1971: 28.

Engström, M.-G., Regional arbetsfördelning. Lund 1970.

Farago, G., Synpunkter på utbildningskapitalet. SCB, Information i prognosfrågor 1965: 4, Stockholm 1965.

Galtung, J., Pluralism and the future human society. Futuriblerne nr 2, 1970.

Grahn, L. – Sjöstrand, P. – Wingård, H., Rörlighet på arbetsmarknaden för personer med längre utbildning. Högre utbildning och arbetsmarknad. Statens offentliga utredningar 1971: 62.

Hellström, B. – Larsson, A., Personalomsättningen inom verkstadsindustrin. Svenska Metallindustriarbetareförbundet (stencil), Stockholm 1973.

Hult, G. – Rosberg, G. – Ståhl, T., Personer och befattningar – exemplet adjunkt. Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi (stencil), Lund 1973.

Isaksson, O., Bystämma och bystadga. Skytteanska Samfundets Handlingar nr 5, Umeå 1967.

Jakobsson, A., Omflyttningen i Sverige 1950–1960. Komparativa studier av migrationsfält, flyttningsavstånd och mobilitet. Monografiserie i anslutning till folk- och bostadsräkningen i Sverige 1960, nr 5, 1969.

Karlqvist, A. – Snickars, F., Migration och arbetsmarknad, en modellansats. Statens offentliga utredningar 1974: 2, Bilaga 4.

Länsstyrelsen i Kopparbergs län, PM angående utveckling av analys- och prognosmetoder i länsplanering 1974 – utredning av möjligheterna att arbeta med strukturerade arbetskraftbalanser. Regionalekonomiska enheten (stencil), Falun 1972.

Matras, J., Comparison of intergenerational occupational mobility patterns: An application of the formal theory of social mobility. Population Studies vol. XIV No 2, 1960.

Moore, W.E., Man, time and society. New York 1963.

Neymark, E., Selektiv rörlighet. PA-rådet rapport nr 54, Stockholm 1961.

Nyrén, P.-O. – Nerman, M., Behovet av yrkesutbildning i Karlstad. Studieförbundet Näringsliv och samhälle, Karlstad 1958.

Olsson, K., Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda. Meddelanden från Ekonomisk-historiska inst. vid Göteborgs universitet nr 25, Göteborg 1972.

Orkan, L., Regionala variationer i företagens personalomsättning. Studier i företagsekonomi, Umeå 1971.

Pressey, S.L. – Janney, J.E. – Kuhlen, R.G., Life: a psychological survey. New York 1939.

Pribram, K. H. (Ed), On the biology of learning. New York 1969.

SCB, Tendenser i arbetsmarknadens rekryteringsmönster 1965–1980. Information i Prognosfrågor 1973:4, Stockholm 1973.

Schmidt F., Tjänsteavtalet. Stockholm 1968.

Siven, C.-H., Informationsströmmar, sökbeteende och friktionsarbetslöshet. Statens offentliga utredningar 1974: 2, Bilaga 4.

Sjöstrand, P., Karriärens utveckling – en socialpsykologisk analys av yrkesval. Monografi nr 1, Sociologiska inst. Göteborg 1968.

SOU 1970: 58, Yrkesutbildning och arbetsliv. Stockholm 1970.

SOU 1972: 66, Kulturrådet: Ny kulturpolitik. Nuläge och förslag. Stockholm 1972.

Swedner, H. – Gustafsson, G., Teatervanor och teaterattityder i Malmö våren 1962 Sociologiska inst. (stencil), Lund 1964.

Swedner, H., Recensioner och publiktillströmmning på Malmö stadsteater åren 1956–1961. Sociologiska inst. (stencil), Lund 1969.

Söderström, L., Låginkomstproblemet. Statens offentliga utredningar 1972: 77.

Wadensjö, E., Löser invandringen industrins arbetskraftsproblem? Sveriges Verkstadsförening (stencil), Stockholm 1971.

Westlander, G., Är arbetstillfredsställelse livsviktig? Socialmedicinsk Tidskrift 1971:4.

White Harrison, C., Chains of opportunity – System models of mobility in organisations. Cambridge Mass. 1970.

Wykstra R.A. (Ed), Human capital formation and manpower development. New York 1971.

Öberg, S., Arbetslöshet orsakad av tillfälliga jämviktsbrister. Statens offentliga utredningar 1974: 2, Bilaga 4.

Bilaga 3 Hälsa, levnadsvillkor och lokal samhällsmiljö

– av Gösta Carlsson

Ur innehållet

- Regionala dödlighetsförhållanden
- Ortsbundna sjukdomssymtom
- Stressnivå i storstäderna

1 Hälsa och välfärd[1]

I det utredningsarbete som redovisas i föreliggande volym har tyngdpunkten i fråga om hushållens levnadsvillkor legat vid valmöjligheter. Faktorer som arbete, utbildning och service av olika slag har dominerat. Bakgrunden till denna avvägning, och synen på olika komponenters samband med varandra och med människors totala livssituation, eller välfärd, har diskuterats relativt ingående i bilaga 1 kapitel 1, och det finns ingen anledning att på nytt ta upp dessa frågor till behandling. Det får dock anses befogat att något beröra hälsans ställning i komplexet levnadsvillkor – välfärd, inte minst för att vissa missförstånd skall kunna undvikas.

I kapitel 2 har hälsotillstånd tagits upp som en tillgång för hushållen vid sidan av materiella tillgångar, utbildning m. m. Hälsan kan också, som där påpekas, betraktas som en effekt av levnadsvillkor, och därmed ortens och det lokala samhällets egenskaper. Härmed aktualiseras hälsovariablers funktion som *komponenter*, främst välfärdskomponenter, och som *indikatorer*.

I det följande kommer en distinktion att göras mellan de bägge funktionerna som är något mera markerad än vad som är alldeles brukligt. Något, exempelvis hälsan, är en välfärdskomponent om det i sig, utan hänsyn till samvariation med andra faktorer, kan anses ha en tillräcklig vikt vid bedömning av människans totala livssituation. Vare sig hälsa korrelerar med t. ex. inkomst eller ej säger sunda förnuftet att den spelar en åtminstone lika stor roll för människors lycka och syn på livet som inkomst, om inte större. Den blir därför en välfärdskomponent. Detta utesluter inte att den också kan tjäna som indikator. Det är för tillfället viktigare att betona möjligheten av en ren indikatorfunktion. Hälsa, eller inkomst, är välfärdskomponenter därför att de varierar i tillräcklig utsträckning från person till person, eller mellan hushåll. Man kan tänka sig variabler där variationen är för liten för att de skall möta kriteriet på tillräckliga individuella skillnader eller genomsnittliga skillnader mellan kategorier, bedömt med människors upplevelser och värderingar som bas, men som ändå kan tjäna som indikatorer. Livslängd och dödlighet under moderna samhällsförhållanden är möjligen exempel som senare skall diskuteras.

[1] Synpunkter på denna bilaga har under arbetets gång lämnats av L.-O. Bygren och L. Levi.

Som bekant ingår hälsan i FN:s definition av levnadsnivå[1]. Huvudkomponenterna är hälsa, föda-näringsnivå, utbildning, bostad, arbetsförhållanden, arbetslöshet, allmän konsumtionsnivå, och individuell trygghet och välbefinnande. Komponenterna återkommer i Låginkomstutredningens undersökningar som vill kartlägga förhållandena i den svenska befolkningen.[2]

Att hälsan kommer först på listan innebär ingen officiell rangordning. Men gissningsvis svarar platsen tämligen väl mot den rangordning människor i en stor del av världen, under olika materiella förhållanden, skulle ställa upp om de tillfrågades. På ett tekniskt plan försvåras diskussionen onekligen av den mycket vida, man kan också säga utopiska definition av "hälsa" som föreslagits av Världsorganisationen (WHO).[3]

Denna innebär att "hälsa" är ett tillstånd av fysiskt, mentalt och socialt välbefinnande. Den praktiska användbarheten av WHO:s hälsodefinition, som blir en välfärdsdefinition, förefaller begränsad; det är svårt nog att bestämma vad "mental hälsa" (eller "ohälsa") skall referera till; om "socialt välbefinnande" ("social well-being") torde det vara fullständigt omöjligt att nå ens ett minimum av enighet. Från denna tredje komponent enligt WHO tvingas vi i stort sett se bort i den följande diskussionen; det hindrar givetvis inte att uppmärksamheten riktas mot vissa sociala faktorer som kan misstänkas påverka i synnerhet mental hälsa.

Om hälsa är en huvudkomponent blir nästa fråga vilka delkomponenter eller indikatorer man kan arbeta med. Enligt den nyss citerade WHO-skriften[4] kan tre huvudtyper av indikatorer urskiljas:

(1) Individers eller befolkningars dödlighet, sjuklighet, näringsnivå, etc.
(2) Mått på den fysiska miljön, exempelvis buller och luftföroreningar.
(3) Sjuk- och hälsovårdsservice.

Eftersom punkt (3) behandlas i andra avsnitt av betänkandet (och är diskutabel som hälsoindikator under svenska förhållanden) blir det i huvudsak (1) och (2) som tas upp i fortsättningen.

2 Lokal miljö och hälsa

I kapitel 2 har understrukits den svårighet som ligger i att hushållens resurser inte kan mätas i samma enhet, och att något sammanfattande totalmått på levnadsvillkor, eller olika orters levbarhet knappast kan framställas. Det är inte orimligt att betrakta hälsan som en resultant av många olika miljöfaktorers samverkan, och i den meningen låta den tjäna som en indikator på levbarhet. Man står emellertid på säkrare grund om man låter den behålla sin prägel som komponent snarare än totalindex. Det utredningsarbete som kommer till synes i föreliggande betänkande, och det planeringstänkande som ligger bakom, har helt naturligt sin grund i en strävan att undvika en slagsida i utvecklingen. Vissa "tunga"

[1] United Nations, Report on International Definition and Measurement of Standards of Living. E./CN. 3/179. New York 1954.

[2] Se ex.vis. S. Johansson, "Välfärdsbegrepp och välfärdsmätning; Statistisk Tidskrift 1972: 2, s. 89–104; 157–160.

[3] World Health Organization, Measurement of Levels of Health. Technical Report Series No 137. Genève 1957.

[4] World Health Organization, a. a. s. 10.

faktorer, främst arbetstillgång, påverkar människors bosättning till den grad att andra önskemål får stå tillbaka, och viktiga källor till välbefinnande försummas. Det är inget tvivel om att ett betonande av valmöjligheter i fråga om arbete, utbildning och service kommer att gynna större tätorter. Samtidigt finns det en misstanke att åtminstone storstäderna illa tillgodoser vissa andra värden, och hälsoindikatorer är *en* metod att söka mäta omfattningen av de negativa faktorerna.

Ett alternativ och en möjlighet till totalvärdering av ortsmiljö ligger i användandet av *flyttningsdata*. Flyttning från en ort till en annan är en valhandling som i princip borde kunna utvärderas med någon form av multivariat analys där olika ortsegenskaper får komma till uttryck. Förutsättningarna för en sådan undersökning kan dock ej diskuteras här. Det skall emellertid påpekas att det blir nödvändigt att återkomma till den inrikes omflyttningen för ett mera begränsat syfte; den kan ge upphov till selektionsfenomen som påverkar tolkningen bl. a. av hälsodata.

Det bör också på nytt understrykas att det är orters eller regioners egenskaper som är målet medan hälsodata i första hand ger information om individers eller befolkningars förhållanden. En svårighet är arbetsmiljöns inflytande som i görligaste mån bör separeras från orts- eller den lokala samhällsmiljön.

3 Dödlighetsförhållanden

Studier av dödstal eller medellivslängd som indikatorer av hälsa eller t. o. m. materiella förhållanden, främst näringsnivå, kräver ingen argumentation så länge jämförelserna avser befolkningar på mycket olika nivå. Härav betingas de internationella organens starka intresse för mortalitetsdata. Det är en helt annan fråga om de har någon mission att fylla i ett hälso- och miljöperspektiv inom en befolkning på hög inkomstnivå och generellt sett låg dödlighet, exempelvis den samtida svenska. Frågan besvaras olika; en expert[1] finner att dödlighetssiffror i ett modernt samhälle spelat ut sin roll som hälsoindikatorer. Andra hävdar att den slutsatsen är förhastad[2] och att kvarstående skillnader, i detta fall inom USA, är betydande och förtjänar en analys.

Distinktionen mellan komponent och indikator är här viktig. Med hög och starkt varierande dödlighet kan denna försvara en plats som komponent i levnadsvillkor eller välfärd t. o. m. utan hänsyn till sambandet med sjukdom och hälsa. Det innebär inget nämnvärt föregripande av resultat att konstatera att den situationen inte längre föreligger i Sverige ifråga om total dödlighet. Skall dödlighetsjämförelser tjäna ett syfte måste det övervägande bli i en renodlad indikatorfunktion. Det förefaller rimligast att varken acceptera eller avvika den kategoriskt och a priori med den senare målsättningen. Man kan också arbeta med orsaksspecifika dödstal. Någon mera ingående analys av de senare kan inte företas här utan måste överlämnas till särskild expertis. Det är givetvis nödvändigt, om man vill jämföra regioner och ortstyper, att

[1] I.M. Moriyama, "Problems in the Measurement of Health Status"; E.B. Sheldon & W.E. Moore (utg.), Indicators of Social Change, New York, Russel Sage Foundation, 1968; s. 576.

[2] Ex.vis. V.R. Fuchs, "The Contribution of Health Services to the American Economy"; V.R. Fuchs (utg.) Essays in the Economics of Health and Medical Care, New York, National Bureau of Economic Research, 1972; s. 13.

arbeta med ålders- och könsspecifika värden, eller med standardiserade tal.

Ett historiskt påpekande kan vara befogat. I äldre tider hade städerna ett stadgat och helt förtjänt dåligt rykte att vara "landsbors gravar". De hygieniska förhållandena, i betydelsen renhållning och infektionsrisker var miserabla, och en hög dödlighet blev resultatet. I Sverige gäller detta åtminstone Stockholm. Efter hand förbättrades läget och dödligheten sjönk så att stadsbefolkning och landsbygdsbefolkning under 1900-talet blir ungefär likställda. Generellt innebar detta att infektionssjukdomarna upphör att vara ledande dödsorsaker, deras plats intas av hjärt- och kärlsjukdomar, och tumörer, som tillsammans svarar för ungefär 60 % av alla dödsfall under 1960-talet. Det innebär också en förskjutning och utvidgning av diskussionen kring omgivning och hygieniska faktorer så att den också innefattar de sociala och psykologiska stimuli som kan påverka sjukdomsrisker, inte minst genom att de utövar en långsiktig förslitande verkan, eventuellt i egenskap av stressutlösande erfarenheter. Gränsen mellan kroppslig och mental hälsa, eller hygien, tenderar därmed att suddas ut. Vissa dödsorsaker och bakomliggande sjukdomsprocesser får intresse som möjliga anvisningar på psykologiska påfrestningar.

En pånyttfödd, eller kanske bibehållen, misstro mot storstaden som miljö är tydligt märkbar i samtida debatt, och därmed också mot hela det urbaniserade samhället. Det finns ett tecken som tyder på att farhågorna inte är helt ogrundade. I flera befolkningar kan för männens del observeras att den trendmässiga förbättringen i dödlighet stoppats, och t. o. m. ersatts av en svag försämring. För Sveriges del kan en försämring inte säkert beläggas, men de sjunkande (åldersspecifika) dödsriskernas epok förefaller att vara avslutad. Samhällsutvecklingen, bedömd med denna måttstock, tycks inte längre ge någon avkastning. För kvinnornas del fortsätter förbättringen, vilket leder till en alltmer stegrad överdödlighet, relativt sett, för männen.[1]

En bearbetning av dödlighet, totalt och efter dödsorsak, på regional basis för perioden 1964–1967 har utförts inom Statistiska centralbyrån (SCB).[2]

I det följande kommer denna undersökning att kommenteras med utgångspunkt i problemet dödlighet–hälsa–miljö. Det av SCB framlagda materialet är av stort intresse men lider av en begränsning om man vill bestämma den lokala miljöns inflytande. Undersökningen, som dess titel anger, gäller regional variation i traditionell mening, dvs. variation mellan geografiska enheter av storleken län eller sjukvårdsregioner. En indelning efter ortstyp hade behövts för att ge direkt överensstämmelse med frågeställningen miljö–hälsa, och det kräver i sin tur en tidskrävande omgruppering av primärmaterialet. Eftersom den nu föreliggande rapporten ger separata värden för storstäderna finns det en grund för att bedöma åtminstone ena änden av urbaniserings- och storleksskalan. Siffror för glesbygdslänen bör ge vissa hållhakar för en bedömning av den andra ändpunkten, men naturligtvis långt mindre entydigt. Det blir därför storstadsmiljön kontra resten av det svenska samhället (eller hela samhället) som i första hand kan studeras.

[1] Se exempelvis A.-M. Bolander, A Comparative Study of Mortality by Cause in Four Nordic Countries 1966–1968, with Special Reference to Male Excess Mortality. Scb; Statisiska Meddelanden Be 1971:9.

[2] Sveriges officiella statistik, Dödlighet och dödsorsaker med regional fördelning 1964–1967. Stockholm 1971.

I tabell 3:1 ges uppgifter över dödlighet i storstäder och sjukvårdsregioner; ett åldersstandardiserat dödlighetsindex används som ger värdet 100 för män och kvinnor när landets hela befolkning är inbegripen. Man bör alltså ej jämföra män och kvinnor med hjälp av indexvärdena.

Det kan inte sägas att tabellen avslöjar några djupgående skillnader, med Stockholm som möjligt undantag med ca 20 % överdödlighet för männens vidkommande. Tolkningen av detta fynd försvåras av den obetydliga överdödligheten i Göteborg och Malmö bland männen och av den undernormala dödligheten bland kvinnor i alla tre storstäderna. Över huvud är dödligheten bland kvinnor mindre variabel än bland män och överensstämmelser mellan de bägge spalterna i tabell 3.1 är små.

När vi går över till en granskning av variationen mellan regioner för olika åldersgrupper, eller med hänsyn till olika dödsorsaker, bör en omständighet hållas i minnet. De nyss redovisade talen sätter en gräns för den överdödlighet som kan förekomma. Påtagligt kraftigare effekter kan endast uppträda för åldersgrupper där den allmänna dödlighetsnivån är låg, och i fråga om sällsynta dödsorsaker. Det kan inte uppträda exempelvis dubbel dödsrisk för Stockholm inom åldersgrupper med hög grundrisk, eller för vanliga dödsorsaker. Vore det fallet skulle givetvis indexvärdet för Stockholm i tabell 3.1 vara mycket högre än 118.

Av tabell 3.2 framgår dödligheten i olika åldersgrupper för Stockholms stad samt två län med liten andel av befolkningen i tätorter över 10 000 (uppgifter för sjukvårdsregioner är ej tillgängliga).

Vad som här är av särskilt intresse är kopplingen mellan ålder och överdödlighet, ehuru den nyss nämnda "takeffekten" försvårar jämförelser. Det är i medelåldern överdödligheten är starkast i Stockholm vilket skulle kunna tolkas som en kumulerad verkan eller "förslitning". För kvinnorna noteras dock en stark överdödlighet i Stockholm för åldern 20–29 år.

Att gå in på en detaljdiskussion av dödlighetsmönstren utan anlitande av medicinsk expertis är knappast meningsfullt. De korta anmärkningar

Tabell 3.1 Dödlighetsindex för sjukvårdsregioner. Samtliga dödsorsaker.

	Män	Kvinnor
Stockholm	118	99
Göteborg	101	92
Malmö	105	89
Stockholmsregionen	111	100
Uppsalaregionen	100	105
Linköpingsregionen	97	104
Lund-Malmöregionen	94	92
Göteborgsregionen	96	97
Örebroregionen	102	105
Umeåregionen	103	106
Hela riket	100	100

Källa: S.O.S. Dödlighet och dödsorsaker med regional fördelning 1964–1967, tabell 4.

Tabell 3.2 Dödlighetsindex i olika åldersgrupper

Ålder	Stockholm st.		Krist. län		Jämtl. län	
	Män	Kv.	Män	Kv.	Män	Kv.
– 1	99	104	104	103	93	104
1– 9	92	97	87	72	93	108
10–19	87	107	87	65	102	110
20–29	104	140	87	106	98	119
30–39	131	130	89	77	132	105
40–49	131	119	102	81	104	90
50–59	132	112	89	90	95	100
60–69	132	102	90	84	92	100
70–79	119	97	87	86	91	111

som följer har sin bakgrund i förmodanden och hypoteser framförda i den allmänna debatten och gör inte anspråk på någon djupare vetenskaplig förankring. Schematiskt kan man urskilja tre överdödlighetskomplex (med vissa oklara gränser och övertäckningar) som är karakteristiska för storstäderna:

(1) En möjlig verkan av *fysisk miljö* signalerad av påtagligt höga värden för dödlighet i lungcancer och besläktade former; 221, 143 och 198 för Stockholm, Göteborg och Malmö (män). Som vanligt anger 100 värdet för hela landet. Här kommer naturligtvis också beteende, rökvanor, in och den specifika miljöeffekten kan misstänkas vara av sekundär betydelse.

(2) Vissa dödsorsaker som kan anses vara betingade av *hög stressnivå.* Dödligheten i magsår och duodenalsår ligger omkring 50 % högre än normalt i de tre storstäderna, även för kvinnor är värdena höga. Här spelar emellertid alkoholism en stor roll.

(3) Dödsorsaker kopplade till *beteenden och social anpassning* ger ofta höga värden för storstäderna. Hit hör i någon mån mentala sjukdomar (Stockholm främst), levercirrhos (alkoholmissbruk) också för kvinnor, självmord i Stockholm och Malmö, ej Göteborg. Motorfordonsolyckor, en annan mätare av beteende, ger däremot låga värden i storstäderna.

De "stora" dödsorsakerna kan av tidigare berörda skäl ej ge lika kraftiga utslag. Överdödligheten i arteriosklerotiska och degenerativa hjärtsjukdomar är ungefär 10 % för männen i Stockholm och Göteborg, Malmö har dödlighet under det normala. Det bör på nytt understrykas att "storstadssyndromets" dödsorsaker var för sig, och även tillsammans, svarar för en ringa andel av alla dödsfall, mindre än 10 %.

Att förhöjda dödsrisker har en begränsad inverkan på livssituationen och upplevelsen av denna torde efter detta framstå än klarare. Med ett dödstal (för hela befolkningen) av storleksordningen 10 per 1 000 (och år) är överlevelsesannolikheten av storleksordningen 0,990. En förhöjning av risken med 20 % ger en överlevelsesannolikhet av storleksordningen 0,988, dvs. ett praktiskt taget oförändrat värde. Effekten på förväntad återstående livslängd blir mycket obetydlig. Om mortalitetsvärdena skall fylla någon funktion är det som renodlade indikatorer, och svårigheterna

vid deras användbarhet torde framstå klarare efter granskningen av siffrorna.

Innan man avfärdar den regionala variationen som ointressant bör man dock erinra sig att eventuella miljöeffekter försvagats i två steg:

(1) Storstäder har inte kunnat jämföras direkt med glesbygd eller ens med mindre tätorter, utan med län vars befolkningar innehåller både stads- och glesbygdselement.

(2) Analys av dödlighet bygger på hemort vid tiden för dödsfallet. Genom flyttningar mellan orter av olika karaktär är individen under sin livstid exponerad för olika miljöbetingelser i större eller mindre utsträckning.

Beträffande punkt (1) kan tilläggas att ytterligare statistiska bearbetningar på basis av det existerande materialet inte för frågan så mycket längre fram. Med länen som enheter kan procenten tätortsbefolkning år 1965 (exempelvis boende i orter över 10 000) korreleras med dödlighetsindex, i första hand för män. Korrelationen är endast måttlig, + 0,46; geografiska korrelationer ger inte sällan höga värden och det resultatet ger ingen anledning rucka på tidigare omdömen. Om P_u är tätortsprocenten enligt ovan, och D dödlighetsindex kan den regionala variationen användas för att estimera konstanterna i ekvationen:

$$D = a_0 + a_1 P_u + v$$

där $_v$ är en störning, eller tillfällig avvikelse. Värdet för a_1 blir 0,16, dvs. för varje stegring av tätortsbefolkningens andel med 10 procentenheter, exempelvis från 40 % till 50 %, stiger dödlighetsindex med något mindre än 2 enheter. Antalet enheter är litet (24) och den regionala variationen kan vara påverkad av klimat- och andra faktorer som fördunklar verkan av ortsmiljö. Det kan inte uteslutas att ett direkt studium av tätorts- och glesbygdsbefolkning visar starkare effekter, de kan givetvis också bli svagare.

Punkt (2) avser inte i första hand verkan av selektiv migration fast denna utan tvivel är ett angeläget problem. Vad det här gäller är den oenhetlighet i exponering för olika miljöbetingelser som måste uppkomma när analysen utgår från de personer som vid en viss tidpunkt bor exempelvis i en storstad. Storstadsbefolkningen innehåller både nyinflyttade och infödda med alla mellanliggande möjligheter. Detsamma gäller andra ortstyper. Under en epok då mycket av dödligheten härrörde från infektionssjukdomar spelade denna felkälla troligen mindre roll. Under moderna förhållanden intar sjukdomar med ett långdraget förlopp, och där man kan misstänka en ackumulerad inverkan från miljön, en dominerande plats, och då blir en miljöbestämning på basis av aktuell bostadsort mindre tillfredsställande. Det kan förväntas att denna felkälla försvagar de observerade sambanden mellan miljö och dödlighet, en reservation måste hela tiden göras för inverkan av selektiv migration.

En första korrektion skulle kunna göras om man kände den genomsnittliga exponeringen för olika typer av lokal miljö för en angiven åldersgrupp, så att man kunde säga hur stor del av sitt liv 50-åriga storstadsbor tillbringat i storstadsmiljö, i mindre städer och tätorter, och

utanför någon tätort, med samma möjligheter för personer med aktuell bostad i mindre tätorter, eller i glesbygd. Det är tänkbart att redan detta steg kunde leda till en icke negligerbar justering av miljöeffekterna. Som de nu framträder måste de betecknas som mycket måttliga. Att bygga på de förhållandevis höga värdena för Stockholm (bland män) är vanskligt. Som bevis på storstadsmiljöns ogynnsamma verkningar skulle de vara mera övertygande om de stöddes påtagligt av observationerna från Göteborg och Malmö. Det är inte omöjligt att värdena från Stockholm är påverkade av en tendens bland män med avvikande livsstil, alkohol- och narkotikamissbruk, och en prekär existens på kanten av eller utanför det normala samhällslivet, att söka sig till Stockholm. Vi får i så fall en kategori människor i Stockholmsbefolkningen, som är ovanligt stor, och som bl. a. har hög dödlighet, inte nödvändigtvis begränsad till dödsorsaker som självmord, levercirrhos, eller akuta förgiftningar.

Ett sådant inslag av asocial, eller antisocial livsföring, på flera sätt kännbart också för den stora majoriteten som följer konventionella regler i sitt beteende, är en viktig miljöfaktor i sig. Den frågan bör emellertid tas upp i annat sammanhang, när man diskuterar konfliktelement, och ångest- eller olustskapande moment i den lokala miljön.

4 Hälsotillstånd enligt intervjuer

Som framgått av tidigare avsnitt är det nödvändigt att komplettera dödlighetsdata med andra uppgifter för att nå en riktigare bild av hälsotillståndet i olika orter och regioner. Ett sådant material står till förfogande i Låginkomstutredningens hälsoundersökning, beskriven i en rapport av Sten Johansson.[1] För en närmare redogörelse över förutsättningar och metoder hänvisas till denna publikation, här skall påpekas att materialet omfattar nära 6 000 personer och är representativt för den svenska befolkningen, män och kvinnor, mellan 15 och 75 år. Intervjumetodik har använts och de tillfrågade har fått uppge upplevda besvär eller symtom, huvudsakligen i lekmannaterminologi.

I rapporten läggs fram svarsfördelningen för olika yrkes- eller socialgrupper, för åldersgrupper, och för storstäder, övriga städer och landsbygd. Sistnämnda indelning ger genomgående mycket små skillnader. Eftersom den är grov, och inte i överensstämmelse med de principer som tillämpats i det nu pågående utredningsarbetet, har Låginkomstutredningens databand kompletterats med den intervjuades regionala hemvist enligt det s. k. H-regionssystemet. För detta har närmare redogjorts på annat håll,[2] de olika regionernas eller ortstypernas karaktär är i korthet följande:

H 1	Stockholm
H 2	Göteborg och Malmö
H 3	Större städer
H 4	Södra mellanbygden
H 5	Norra tätbygden
H 6	Norra glesbygden

[1] S. Johansson, Den vuxna befolkningens hälsotillstånd, Stockholm Allmänna Förlaget, 1970

[2] Se t.ex. ERU: s betänkande Orter i regional samverkan, SOU 1974: 1.

Nya fördelningar på hälsofrågorna har framställts med denna indelning, separat för män och kvinnor, och granskats.

Resultaten kan beskrivas kort eftersom de genomgående gett mycket obetydliga statistiska effekter. Frekvensen av ett visst uppgivet symtom varierar i allmänhet inte mer än någon eller några procentenheter mellan H-regioner. Inte heller finns det någon markerad tendens till stabila rangordningar mellan regionerna. Att sådana skulle utbildas över hela registret av besvär och sjukdomar finns kanske ingen anledning att vänta sig, men instabiliteten gör sig också gällande för ett mera begränsat komplex av symtom som i högre grad kunde förväntas ge anvisning på miljöpåfrestningar. Hit har räknats trötthetskänslor, sömnrubbningar, förbrukning av sömnmedel och lugnande preparat, nervösa besvär och depressioner, förekomst av hjärt- och magbesvär. Av tabell 4:1 framgår procentandelen med angivet symtom i de olika miljöerna.

Hjärtinfarkt är för sällsynt att tas med, detsamma gäller magsår för kvinnor. Av naturliga skäl kommer de stora dödsorsakerna, degenerativa hjärtsjukdomar och tumörer, sällan fram i en symtominventering av denna typ. Man kan märka i tabellen en viss tendens för region H 1,

Tabell 4:1 Förekomst av olika symtom i procent av intervjuade inom kategorin; H-regioner 1–6.

	Män					
	H 1	H 2	H 3	H 4	H 5	H 6
Ofta trött	27	24	24	23	24	22
Allmäntrött	17	17	14	14	14	14
Sömnbesvär	10	7	8	9	9	10
Anv. sömnmedel	6	4	4	4	3	3
Anv. lugnande medel	7	7	7	8	8	5
Nervösa besvär	13	14	12	12	12	9
Depression	4	5	5	4	5	3
Psykisk sjukdom	0	3	1	2	3	2
Hjärtsvaghet	3	3	5	4	4	5
Magont	23	21	20	19	20	19
Magsår	3	4	3	3	1	3
Kräkningar	6	7	7	5	7	7

	Kvinnor					
	H 1	H 2	H 3	H 4	H 5	H 6
Ofta trött	41	35	38	30	34	37
Allmäntrött	36	33	27	24	23	25
Sömnbesvär	18	18	16	14	14	17
Anv. sömnmedel	9	10	8	7	7	10
Avn. lugnande medel	15	16	14	13	12	13
Nervösa besvär	27	29	26	21	19	29
Depression	10	13	8	7	3	9
Psykisk sjukdom	2	3	2	1	1	4
Hjärtsvaghet	6	5	6	7	9	12
Magont	25	22	21	20	21	26
Kräkningar	11	8	10	6	8	7

Stockholmsområdet, att ge höga frekvenser för trötthetstecken och psykiska besvär, men enhetlig är den inte och procenttalen visar hur begränsad variationen är. Bland annat framträder könsskillnaden som starkare för de flesta av symtomen.

Många besvär har ett samband med ålder och ökar i frekvens med stigande ålder. Om åldersfördelningarna är påtagligt olika kan skeneffekter uppstå eller verkliga skillnader mellan ortstyper och regioner döljas. Stickprov på materialet, med antagande av starkt ålderssamband, visar emellertid att denna felkälla är av så ringa betydelse att den kan försummas.

En annan möjlighet, diskuterad vid analysen av dödlighetsförhållandena, kvarstår, att exponeringstiden för olika ortsmiljöer fångas mycket ofullständigt om man grupperar efter aktuell bostadsort. Det ligger vidare i intervjumetodiken att olika anspråksnivåer på hälsa och symtomfrihet kan färga svaren och leda till en variation vid sidan av den man vill fånga.[1]

5 Ortsmiljö, stress och stressorer

I princip syftar dödlighetsundersökningar och hälsoinventeringar genom intervju att via en effekt (dödsfall) eller direkt (genom subjektiva besvär etc.) fastställa förekomst av ohälsa. Man kan också angripa hälsoproblemet genom att studera *orsaker*. Här träder den moderna forskningen kring stress och stressorer i förgrunden. Terminologin i dessa frågor synes vara något vacklande men i det följande används termerna på samma sätt som hos Carlestam och Levi i en skrift om urbana miljöer och stress, framlagd till FN:s miljökonferens år 1972.[2] Med "stress" förstås ett odifferentierat beredskapstillstånd hos organismen, innebärande en mobilisering av kroppens resurser för kamp eller flykt. Stressen är en respons på miljöfaktorer eller psyko-sociala stimuli, stressorer. I sig är stressreaktionen naturlig, men om den förekommer ofta och utan att få utlopp i fysisk aktivitet, kan den misstänkas verka nedslitande eller sjukdomsdisponerande. Man kan därför tänka sig att mäta förekomsten av stress, eller lättare, förekomster av stressorer. De bägge författarna diskuterar framför allt storstadsmiljön som en källa till olust och irritation, och i den meningen som en stressor, eller komplex av stressorer.

Eftersom säkra data och komparativ statistik är nästan obefintliga får man nöja sig med spridda uppgifter och vissa intryck. Vi har i Sverige liksom i utlandet haft en livlig diskussion kring *luft- och vattenföroreningar,* och bägge kan räknas som olustladdade stimuli och stressorer. Någon kartläggning av förhållandena i olika regioner och ortstyper finns inte. Man har givetvis anledning anta att luftföroreningarna är ett större problem i de mera betydande städerna och industriorterna. Det är självklart ett problem samhället måste bemästra men det är tvivelaktigt om de på längre sikt bör sammankopplas med frågan om ortsstruktur och regional utveckling.

Det finns en del som talar för att *bullerproblemet* är hårdare kopplat

[1] S. Johansson, a. a. s. 7–8.

[2] G. Carlestam och L. Levi, Urban Conglomerates as Psychosocial Human Stressors. Royal Ministry for Foreign Affairs, Stockholm, 1971

till den urbana miljön, och svårare att få bukt med. Det finns ingen anledning betvivla dess roll som en betydande stressor, med negativa effekter mentalhygieniskt (från yrkesmedicinska synpunkter bortses här). Det vore önskvärt att få en kartläggning utförd som gav bättre hållpunkter för en bedömning av genomsnittliga exponeringsförhållanden i olika ortstyper. Som en närbesläktad stressor kan långa dagliga restider, och en irriterande trafikmiljö räknas, också faktorer som låter sig studeras men där representativa data ännu är sällsynta.

Man kan betvivla att speciella miljöförhållanden, som de nyss uppräknade, täcker det väsentliga och förklarar den reaktion mot storstadsmiljön som är tydligt märkbar i aktuell debatt. Det obehag och de skadeverkningar den förbinds med uppfattas som något både bredare och djupare än några få, kanske eliminerbara olustmoment. Så snart man vill precisera arten av denna generella negativa effekt tillstöter stora svårigheter. Säkra forskningsresultat saknas, och man kommer in på mycket kontroversiella frågor. Tanken att vissa miljöer långsiktigt är ogynnsamma och verkar nedslitande på människorna förutsätter, eller låter sig åtminstone lättast motivera, om man antar biologiska kapaciteter hos människan som är relativt stabila. Människan är inte obegränsat plastisk och anpassningsbar, inte ens inför sina egna kulturprodukter. Tanken på "obehaget i kulturen" kan tyckas rimlig till självklarhet, men biologiska principer har inte blivit väl mottagna i samtida sociologisk teori. Om de kan accepteras för fysisk sjukdom blir kontroverserna i stället djupgående så snart begreppen mental hälsa och sjukdom aktualiseras.

För en serie artiklar som från olika utgångspunkter angriper dessa problem, kan hänvisas till rapporten från ett internationellt stress-symposium.[1]

Här skall endast två synpunkter framhållas. En hypotes är att själva befolkningskoncentrationen verkar som stressor, det saknas inte paralleller från djurvärlden. Människan tycks dock vara mycket anpassningsbar i detta hänseende, vi har inte bara lokala samhällen (städer) med hög befolkningstäthet, utan också politiskt avgränsade befolkningar (med försvårad migration som följd) med hög koncentration. Det gäller flera länder i Västeuropa, Hongkong brukar nämnas som ett annat exempel. Påtaglig "trängselstress" kan inte beläggas.

I storstadsmiljön tillkommer ofta ett annat moment, eller snarare en kombination av två moment, anonymitet och främlingskänsla, och konflikt. En etologiskt orienterad forskare[2] betonar "trängseln av främlingar" som aggressionskälla. Närvaron och synbarheten av olika livsstilar i storstadsmiljön kan både uppfattas som något stimulerande, men också som hotande. Styrkan hos sådana effekter är emellertid vansklig att bestämma.

[1] L. Levi (utg.), Society, Stress and Disease, London, Oxford Univ. Press 1971.

[2] D.A. Hamburg "Crowing, Stranger Contact, and Aggressive Behavior"; i L. Lewi (utg.), a. a., s. 209–218.

6 Sammanfattning och diskussion

De empiriska material, som använts, dödlighetsdata och intervjuer om hälsotillstånd, ger svagt stöd för tanken på utpräglade skillnader mellan ortstyper i hälsoavseende. De olikheter som kommer fram är relativt små, inte sällan oenhetliga mellan könen och svårtolkade genom att närbesläktade ortstyper kan skilja sig åt. Man kan dock notera en del negativa tecken för Stockholms vidkommande, både i dödlighetsstatistiken för män och i intervjumaterialet, också för kvinnor. Någon säker grund för planeringsarbetet ger sådana fynd knappast, den starka (och möjligen befogade) misstron mot storstadsmiljön, som framträder i dagens debatt, har inte tillförts något stödjande bevismaterial av större tyngd.

Att de stora städerna, åtminstone såvitt det kan bedömas med dödlighetssiffror (ofta det enda som står till buds), till synes jävar gamla stereotyper och nya farhågor, är ingen unik svensk erfarenhet. Om Stockholm, och än mer Göteborg och Malmö, kan sägas att de är för små för att ge verkliga storstadseffekter. Men också London tycks ge samma bild av helt normal dödlighetsnivå, inte överstigande övriga Englands.[1] En författare sammanfattar läget i Storbritannien så att landsbygdsdistriktens övertag över stadsdistrikten i dödlighetsstatistiken begränsas till andningsorganens sjukdomar.[2]

Flera omständigheter gör att en negativ slutsats inte bör accepteras utan ytterligare kontroller som kräver nya data och forsatt forskning. Det dominerande intrycket är bristen på information och ofullständigheten i de använda indikatorerna. Bättre uppgifter om individuellt hälsotillstånd genom läkarundersökning förefaller vara en väg som borde prövas. Det är också nödvändigt att få ett grepp om den rörlighet mellan miljöer som kan ha försvagat sambandet mellan hälsa och aktuell miljö. Det får inte förbises att bindningen av individer till en viss partiell miljö till slut kan visa sig omöjlig eller ofruktbar. Urbaniseringen och den allmänna samhällsutvecklingen påverkar hela samhället, också glesbygden. Inte minst genom motoriseringen uppkommer en rörlighet som kan sprida miljöimpulser, på både gott och ont, på ett annat sätt än under tidigare epoker. Till dess fältet arbetats igenom noggrannare bör inga slutomdömen avges. Hälsoindikatorer bör ingå i den fortlöpande utvärderingen av samhällsmiljö och socialpolitik, och inte minst beaktas i det arbete som tar sikte på bebyggelsemiljö och regionalplanering.

[1] A. Daley o B. Benjamin, "London as a Case Study"; T. Ferguson et.al., Public Health and Urban Growth, London, Centre for Urban Studies, 1964, s. 47

[2] T. Mc Keown, "The Next Forty Years in Public Heath"; T. Ferguson et. al., a. a. s. 72

Bilaga 4 Lokala arbetsmarknader

– bidrag av Claes-Henric Siven, Svante Öberg, Anders Karlqvist och Folke Snickars

Ur innehållet

Sökarbetslöshet

- ☐ Arbetslöshetens längd lika i storstäder och glesbygd
- ☐ Sökarbetslöshet och slumparbetslöshet
- ☐ Yrkesval i små orter

I Informationsströmmar, sökbeteende och friktionsarbetslöshet

av *Claes-Henric Siven*

1 Inledning

Under första kvartalet högkonjunkturåret 1970 var den genomsnittliga arbetslöshetstidens längd 10,4 veckor enligt Statistiska centralbyråns arbetskraftsundersökning (AKU). Samma kvartal två år senare, under lågkonjunkturåret 1972, hade den genomsnittliga arbetslöshetstiden stigit med 50 % eller till 15,7 veckor. Ett annat sätt att uttrycka detta på är att sannolikheten att få ett arbete om en vecka sjönk från 9,6 % till 6,3 %.

De angivna siffrorna speglar en verklighet där de arbetslösa söker arbete och företag med lediga arbeten söker arbetskraft. Det är denna sökprocess som kommer att diskuteras i den föreliggande bilagan. Att det över huvud taget tar en viss tid för en arbetssökande att få arbete eller för ett företag att fylla en vakans beror bl. a. på att arbetsplatser respektive arbetssökande är olika varandra och att det därför kan dröja innan en arbetslös finner ett lämpligt arbete och en arbetsgivare finner en för den speciella arbetsuppgiften passande person. Detta är en orsak till friktionsarbetslösheten. Svante Öbergs bidrag i denna bilaga behandlar den komponent av friktionsarbetslösheten som beror på bristande synkronisering i tiden mellan uppkomsten av lediga platser och tillströmningen av arbetssökande.

Man spaltar ofta upp den totala arbetslösheten i delar såsom konjunkturarbetslöshet, strukturarbetslöshet, säsongsarbetslöshet och friktionsarbetslöshet. Avsikten med denna indelning är givetvis att man tänker sig olika orsaker som tillsammans ger den totala arbetslösheten. Enligt denna tankegång skulle t. ex. friktionsarbetslösheten vara konstant både över året och över konjunkturcykeln. I det följande visas att den del av friktionsarbetslösheten som hänger samman med den tid det tar för arbetssökande att få tag på ett bra arbete både varierar över konjunkturförloppet och mellan olika delar av arbetsmarknaden.

Stora resurser satsas varje år på sökaktiviteter på arbetsmarknaden. Det första kvartalet år 1971 uppgick antalet arbetslösa enligt AKU till 99 000. Om vi antar att de i genomsnitt skulle ha en årslön av 20 000 kr. och att de söker på kvartstid skulle *de arbetslösa* satsa sin tid

motsvarande 495 miljoner kronor per år[1]. Vidare uppgår tidningsannonseringen om lediga platser till 40–50 miljoner per år. Detta skulle vara ett mått på vad *företagen* satsar på dessa sökprocesser (egentligen borde en del av kostnaderna för personalavdelningar m. m. adderas till denna siffra). Slutligen var arbetsmarknadsverkets utgifter för budgetåret 1970/71 på arbetsmarknadsinformation 185 miljoner kronor. Summerar vi dessa siffror får vi 725 miljoner kronor vilket utgjorde 0,3 % av BNP år 1971. Även om detta endast är ett grovt räkneexempel så ger det ändå en uppfattning om de stora resurser som satsas på att föra ihop de arbetssökande med lämpliga lediga platser. Man kan fråga sig om tillräckligt stora resurser satsas, om resurserna används på bästa sätt samt om kostnadsfördelningen mellan hushålls-, företags- och offentliga sektorn är den rätta.

Någon generell diskussion av dessa problem har inte förekommit i Sverige. Däremot har arbetsförmedlingarnas roll när det gäller att skapa kontakt mellan arbetssökande och lediga platser diskuterats i ett antal statliga utredningar. 1950 års arbetsförmedlingsutredning, 1960 års arbetsmarknadsutredning[2] samt statskontorets översyn av arbetsmarknadsverkets organisation[3] kan härvid nämnas. Problemet studeras också för närvarande inom inrikesdepartementets arbetsgrupp för arbetsmarknadsstudier (EFA)[4].

Hushållens bristande information om arbetsmarknaden har från regional-ekonomisk synpunkt intresse av främst två anledningar. För det första innebär en flyttning, dvs. byte av region, att hushållet lämnar en ort som det i allmänhet endast har mycket vaga kunskaper om. "Skälen till att flytta *från* en ort är mer genomtänkta och underbyggda än skälen till att flytta *till* en ort."[5] Underlaget för lokaliseringsbeslutet kan emellertid förbättras genom att hushållet samlar in mer information om förhållandena på inflyttningsorten och på så sätt åstadkommer ett bättre beslut.

För det andra kan förutsättningarna för informationsinsamlingen om förhållandena på den ort där man befinner sig, t. ex. vad angår arbetsmarknaden, vara beroende av regionstorleken. Första kvartalet år 1970 fanns det t. ex. 4,5 lediga arbeten för varje arbetssökande i storstadslänen medan motsvarande siffra för skogslänens del var drygt 0,5.

Framställningen är disponerad på följande sätt. I avdelning två och tre diskuteras de arbetssökandes informationsinsamling på arbetsmarknaden och de förhållanden som avgör om en anställning blir av. Även arbetsgivarnas sökbeteende kommer att beröras. Med utgångspunkt i denna diskussion analyseras sedan i avdelning fyra de lokala arbetsmarknadernas funktionssätt. Tyngdpunkten i denna framställning är lagd vid hur sökbeteendet från de enskilda företagens och hushållens sida kan förklara nivån på och variationerna i friktionsarbetslösheten. Resonemanget belyses empiriskt med material från AKU. I avdelning fem ges några kortfattade synpunkter på samspelet mellan lokala arbetsmarknader. Här diskuteras bl. a. individernas rörlighet mellan olika arbetsmarknader.

[1] Observera att detta endast utgör medel av hushållssektorns sökversamhet på arbetsmarknaden eftersom även de ombytetssökandes insatser här inkluderas.

[2] Arbetsmarknadspolitik SOU 1965: 9.

[3] Arbetsmarknadsverket och arbetsmarknadspolitiken, SOU 1966: 60 och SOU 1966: 61.

[4] EFA: s arbetsförmedlingsundersökning.

[5] E. Wallin: Yrkesvalsprocessen och den regionala strukturen, Urbaniseringsprocessen nr 51, Kulturgeografiska institutionen vid Lunds universitet, maj 1972, sid. 15. Se även samme författares bidrag i bilaga 2.

2 Informationsinsamling och sökaktivitet på arbetsmarknaden

Den information som hushållen och företagen samlar in på arbetsmarknaden kan karaktärisers på olika sätt. Man kan tala om yrkesutbildningen som en form av informationsinsamling (ökning av individens tekniska kunskaper), om insamling av information om förhållandena på andra delar av arbetsmarknaden (både andra branscher, utbildningsnivåer och regioner) samt om mer speciell informationsinsamling om enskilda företag resp. arbetssökande.

Den fortsatta diskussionen kommer att koncentreras till de sökprocesser där företagen söker komma i kontakt med arbetssökande och vice versa. Som en biprodukt av denna sökverksamhet får emellertid företagen och hushållen också en bild av arbetsmarknaden i stort och denna kunskap kommer att modifiera den fortsatta sökprocessen. Detta har stor betydelse för sökperiodernas längd och kommer bl. a. att påverka friktionsarbetslöshetens omfattning.

2.1 *Både hushållen och företagen har ofullständig information om arbetsmarknaden*

En förutsättning för den sökaktivitet[1] som av hushållen bedrivs på arbetsmarknaden är självklart imperfekt information om bl. a. olika företags lönenivå och anställningsförhållanden och naturligtvis att förhållandena skiftar från en arbetsplats till en annan. Dessa synpunkter är rätt triviala men de standardantaganden man gjort inom ekonomisk teori (perfekt konkurrens, perfekt information, homogen arbetskraft och homogena arbetsplatser), och som varit berättigade därför att man velat renodla vissa synpunkter, har medfört att man bortsett från viktiga aspekter av den ekonomiska verkligheten. Också företagen handlar under osäkerhet. Dels har de ofullständig kännedom om olika arbetssökandes egenskaper och lönekrav. Dessutom känner man från ett visst företags sida inte alltid till vilken lön och arbetsförhållanden som andra företag erbjuder. Företaget vet därmed inte alla gånger vilken lön, arbetsförhållanden m. m. som det måste erbjuda för att vara konkurrenskraftigt på arbetsmarknaden.

Eftersom rekryteringsbehovet är olika i olika företag och eftersom den imperfekta informationen om marknaden i stort gör att olika företag har olika bild av marknaden (olika förväntningar) så kommer anställningsvillkoren att variera från ett företag till ett annat.

Det bör dock understrykas att dessa överväganden inte gäller hela den svenska arbetsmarknaden. Inom den statliga och kommunala sektorn har både arbetsgivare och arbetstagare en betydligt bättre överblick av marknadsläget än vad det ovanstående resonemanget antyder. Det kan också nämnas att SAF och dess förbund samlar in statistik över arbetar- och tjänstemannalönerna inom respektive områden, vilket kan ge en relativt god överblick av arbetsmarknaden.

Förutom att hushållen och företagen har ofullständig information om arbetsmarknaden så har de också imperfekt kännedom om *hur* de skall

[1] Mycket av den följande diskussionen har utgått från två klassiska artiklar av J. Stigler: "The Economics of Information" Journal of Political Economy, juni 1961 och "Information in the Labor Market" Journal of Political Economy, oktober 1962.

förbättra informationen och komma i kontakt med företag med vakanser respektive arbetssökande. Som ett led i EFA:s arbetsförmedlingsundersökning har Mats Thorslund i "Arbetsförmedlingarnas latenta kunder" del II, Stockholm 1972, bl. a. undersökt de arbetssökandes kunskaper om arbetsförmedlingen och arbetsmarknadspolitiken. Det visade sig att av de intervjuade som önskade arbete eller byta arbete men ej vände sig till arbetsförmedlingen var det endast 77 % som verkligen kände till var närmaste arbetsförmedling låg. Motsvarande siffra för dem som bedrev sökverksamheten via arbetsförmedling var 91 %.

2.2 *Olika typer av sökaktivitet: extensivt och intensivt sökande*

Sökandet efter arbete eller ett bättre arbete har flera dimensioner. För det första gäller det för den arbetssökande att komma i kontakt med olika företag, det *extensiva*[1] sökandet.

Den andra sökformen kan vi kalla för *intensivt* sökande. När man väl fått kontakt med ett företag så är nästa steg att undersöka vilka arbets-, löne- och framtidsförhållanden det kan erbjuda. Företaget å sin sida kan behöva lägga ner stora resurser för att ta reda på den arbetssökandes egenskaper.

2.3 *Informationskanaler på arbetsmarknaden*

Det finns ett mycket stort antal vägar på vilka information kan överföras från en individ eller företag till en annan inom en delmarknad. Albert Rees delar in dem i *formella* och *informella* informationskanaler. Till de förra hör annonsering och arbetsförmedling genom statlig och i vissa länder privata arbetsförmedlingar. Till de informella hör referenser mellan arbetsgivare och mellan arbetstagare, direkt uppsökning osv.

Statistiska centralbyrån (SCB) har bl. a. tagit reda på på vad sätt de som avslutat studierna och börjat arbeta fått tag på arbetet i fråga. Tabell 2.1 sammanfattar resultaten.

Tabell 2.1 Elever från grundskolan, fackskolan och gymnasiet i förvärvsarbete våren 1971 fördelade i procent efter sättet varigenom kännedom om arbetet erhållits

	Grundskola	Fackskola	Gymnasium
Annons	17	20	17
Arbetsförmeling eller praktikförmedling	20	22	21
Genom bekanta	24	18	18
Egen förfrågan hos arbetsgivare	25	30	33
På annat sätt	10	6	7
Uppgift saknas	3	4	4

Källa: Tabell 4.4, 5.4 och 6.5 i Statistiska meddelanden U 1972: 3 Verksamheten våren 1971 bland dem som våren 1970 fullbordat utbildning i grundskola, fackskola eller gymnasium, SCB.

[1] Jfr. Rees: Labor Economics: Effects of more Knowledge, American Economic Review, maj 1966, s. 560.

De formella informationskanalerna, dvs. annons och arbetsförmedling, svarade i samtliga fall för drygt en tredjedel av kontakterna med de arbetsgivare där man slutligen fick arbete. Vi ser också att elever från fackskolan, som har en mer direkt yrkesinriktad utbildning än de båda andra grupperna, i något större utsträckning har utnyttjat de formella kanalerna: de kontakter som ledde till anställning försiggick för dem som lämnat grundskolan till 37 % via formella kanaler, från fackskolan till 42 % och för dem som lämnat gymnasiet till 39 %. Det är också intressant att notera att frekvensen anställningar som skett genom egen förfrågan hos arbetsgivare stiger med utbildningens längd.

Nästa undersökning gäller en äldre åldersgrupp, byggnadsarbetare mellan 50 och 65 år i Malmö och Luleå/Kalix, en specialundersökning utförd åt Byggarbetskraftsutredningen av Kristina Holck-Clausen och Sylvia Molander. De intervjuade byggnadsarbetarna fick bl. a. svara på frågan: Hur fick Du anställning vid det aktuella bygget där Du är anställd? Svaren sammanfattas i tabell 2.2.

Arbetsförmedlingen spelade betydligt mindre roll för de arbetssökande i Malmö än i Luleå/Kalix. Detta sammanhänger givetvis med skillnaden i arbetsmarknadsläget i de båda regionerna. Arbetsförmedlingen är ju en inkörsport till beredskapsarbete och man måste vara registrerad vid arbetsförmedlingen för att få ut ersättning från arbetslöshetskassan. Vi ser också att fackföreningarna spelar större roll som kontaktorgan mellan arbetsgivare (lagbasar) och arbetssökande i Malmö än i Luleå/Kalix. Vad gäller andelen kontakter som lett till anställning är det omöjligt att utifrån redovisade data avgöra hur stor andel som gick via formella respektive informella informationskanaler. Under rubriken "annat sätt" döljer sig bl. a. både tidningsannonsering och direkt uppsökning hos arbetsgivaren.

De undersökningar som relaterats ovan gäller båda speciella grupper av redan anställda och är genomförda vid en speciell tidpunkt. Det kan vara intressant att komplettera med ett material som täcker samtliga (arbetslösa) arbetssökande i hela riket och som omfattar en längre tidsrymd. Härigenom får man möjligheter att undersöka bl. a. hur de olika informationskanalernas relativa betydelse påverkas av konjunkturläget.

Den följande figuren 2:1 är baserad på AKU och redovisar de sätt på

Tabell 2.2 Svar på frågan: Hur fick Du anställning vid det nu aktuella bygget där Du är anställd? Andelar i procent

	Malmö	Luleå/Kalix
Redan tidigare hos nuvarande arbetsgivare	51	33
Arbetsförmedlingen	13	36
Fackföreningen	7	1
Annat sätt	28	16
Ej svar	1	14

Källa: Figur 9, sid. 18 i Den äldre arbetskraften inom byggnadsindustrin, SOU 1970:46.

vilka de arbetslösa söker arbete. Arbetsförmedlingen är den viktigaste informationskanalen för de arbetslösa. Under den studerade perioden har andelen av dem som söker arbete via arbetsförmedlingen ökat från 50 % till 61 %. Denna trendmässiga ökning av arbetsförmedlingens betydelse som informationskanal kan sammanhänga med att arbetsförmedlingen inte endast tjänar som kontaktorgan mellan lediga platser och arbetssökande utan också utgör en inkörsport till omskolning, arbetsvård m. m. Vi ser också att de arbetslösas sökverksamhet till större del sker via arbetsförmedlingen då det är liten efterfrågan på arbetskraft än då arbetsmarknadsläget är gott. Under första kvartalet år 1970 då det rådde stor efterfrågan på arbetskraft använde sig drygt 54 % av de arbetslösa av enbart arbetsförmedlingen medan siffran hade stigit till 61 % under första kvartalet år 1973, då det var svårt att få arbete. Vi ser också att andelen arbetslösa som inte endast utnyttjar arbetsförmedlingens tjänster utan också går på annons och/eller direkt uppsöker arbetsgivare höll sig omkring 12 % av de arbetslösa och varierar omvänt med konjunkturläget. Detta resultat är ganska naturligt: ju sämre arbetsmarknadsläget är desto mer intensivt söker man och desto fler informationskanaler utnyttjas.

Enbart uppsökning direkt hos arbetsgivare eller enbart via annons har stått för omkring 10 % respektive 8 %. Utnyttjandet av dessa informationskanaler har varierat positivt med konjunkturläget. Ju större efterfrå-

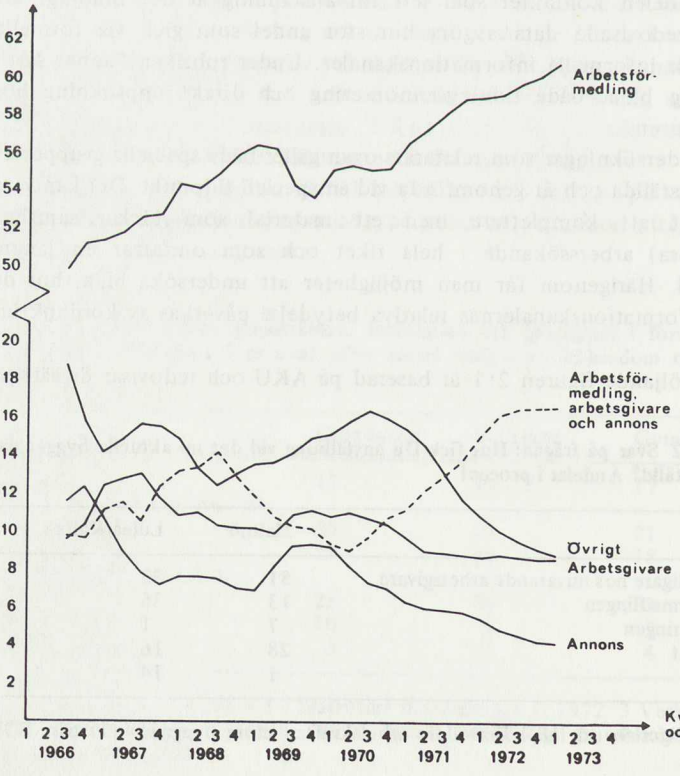

Figur 2:1 Arbetslösas sätt att söka arbete i % (utjämnade värden).

gan är på arbetskraft, desto fler annonser om lediga platser finns det och desto sannolikare är det att uppsökning direkt hos en arbetsgivare skall ge anställning som resultat.

Övriga informationskanaler har stått för ungefär 14 % av de arbetslösas sökaktivitet och varierar positivt med konjunkturläget.

3 Förhållanden som avgör när en anställning blir av

Under förutsättning att de enskilda hushållen och företagen söker på effektivaste möjliga sätt så kommer de att anta erbjudanden respektive arbetssökande om dessa uppfyller vissa minimikrav. En anledning till att dessa minimikrav måste uppställas om man skall handla rationellt är att det är kostsamt att byta arbetsgivare respektive anställda.

3.1 *Det är kostsamt att byta arbetsgivare respektive anställda*

Om det inte var några nackdelar förenade med att byta arbetsgivare skulle man byta så fort man fick ett erbjudande som innebar en förbättring jämfört med de nuvarande anställningsvillkoren. En arbetslös skulle anta första bästa erbjudande eftersom han sedan utan problem skulle kunna skaffa ett bättre[1]. Förekomsten av byteskostnader gör att frekvensen arbetsbyten bör hållas nere och ju mer det kostar att byta, desto mer sällan bör övergången från en arbetsgivare till en annan ske. Ju större förbättringar man kräver vid arbetsbyte, desto mindre är sannolikheten för byte men desto större blir förbättringen den dag man får en ny arbetsgivare.

Som exempel på byteskostnader för en arbetssökande kan följande nämnas. Lönen och vissa anställningsförmåner kan vara beroende på hur länge man varit anställd, man har vunnit vänner och bekanta på arbetsplatsen och dessa kontakter kan vara svåra att upprätthålla vid en avgång. En del av de färdigheter som man förvärvat på arbetsplatsen är bundna till denna och kan inte komma till användning på annat håll. Byte av arbetsplats kan också innebära byte av resväg och arbetsplatsens närområgivning. Också byte av bostadsläge inom pendlingsområdet kan aktualiseras. Ett arbetsbyte innebär vidare i allmänhet att man övergår från en situation som man har stor kunskap om till en där osäkerheten är stor. Riskaversion skulle således medföra att de förväntade anställningsförhållandena på det nya arbetet måste vara bättre än på det gamla för att man skall reflektera på att byta arbete. I det fallet att man är anställd i ett konkurshotat företag ökar naturligtvis förekomsten av riskaversion sannolikheten för att man antar ett erbjudande om ett nytt arbete.

Även arbetsgivarna vill undvika alltför täta byten. Också i detta fall beror det på bytes- eller, rättare sagt, omsättningskostnader. Man vill undvika ett kontinuerligt byte av anställda och därmed höja den genomsnittliga anställningstiden. Det kostar ju pengar att rekrytera nytt folk och dessa skall sedan eventuellt utbildas av företaget för sina specifika arbetsuppgifter. Man kan inte heller räkna med att de är särskilt

[1] För att inte mista arbetslöshetsersättningen måste en arbetslös dock anta av arbetsförmedlingen anvisat lämpligt arbete.

effektiva i början. Ett sätt på vilket företaget kan hålla nere omsättningen av anställda är att stipulera relativt höga minimikrav som måste vara uppfyllda för att man skall anställa en person.

Både företagen och de arbetssökande har alltså minimikrav på motparten som måste vara uppfyllda för att avtal om anställning skall inträffa. Dessa minimikrav kallas i det följande för *aspirationsnivåer*[1]. Alla erbjudanden som ligger under aspirationsnivån förkastas medan de som sammanfaller med eller överstiger aspirationsnivån antas.

3.2 *Företagets aspirationsnivå*

Kraven som måste vara uppfyllda för att en arbetssökande skall få ett ledigt arbete kan avse ålder, kön, utbildning, erfarenhet från tidigare arbeten (praktik) samt personliga egenskaper.

Kraven på den arbetssökande har naturligtvis att göra med företagets aspirationsnivå vid rekryteringen. Ju högre kraven ställs, desto längre tid tar det att fylla en vakans men desto bättre blir resultatet i genomsnitt då vakansen väl har fyllts. Det bör understrykas att kraven inte nödvändigtvis utgörs av minimikrav. En person som är överkvalificerad för ett arbete kan t. ex. förväntas stanna en mycket kort tid på platsen och kan därför bedömas vara mindre attraktiv än en person som har "rätt" kvalifikationsnivå.

3.3 *Den arbetssökandes aspirationsnivå*

Förutom att meddelandet om en ledig plats innehåller krav på den som skall anställas så ger det också besked om de förmåner som är förknippade med anställningen. Dessa är dels av penningsmässig art, dels innebär de anställningsförhållanden i övrigt (miljöfaktorer).

De penningmässiga förmånerna kan exemplifieras med begynnelselön, förväntad lönestegringstakt, pensionsförmåner osv. Vi bör också räkna med den erfarenhet som arbetaren vinner under anställningen och som kan höja lönen i kommande perioder, inte bara på arbetsplatsen utan också på kommande arbetsplatser.[2]

Som exempel på anställningsförhållanden i övrigt kan nämnas arbetsmiljö, närmiljö kring arbetsplatsen, tillgång till affärer och serviceinrättningar kring arbetsplatsen, avstånd, restid och resförhållanden till och från arbetet.

Den förväntade sökperiodens längd (arbetslöshetens längd för en arbetssökande som inte redan är anställd) påverkas av både frekvensen meddelanden och andelen av meddelandena om lediga platser som kan föranleda anställning. En hög aspirationsnivå hos de arbetssökande och en liten del av de lediga platserna där den arbetssökandes egenskaper innebär att arbetsgivarens aspirationsnivå överträffas tenderar att öka sökperiodens längd. Det kan i detta sammanhang påpekas att aspirationsnivån ju inte helt är bestämd av den enskilde arbetssökanden. Lagstiftade eller genom avtalsförhandlingarna fastställda minimilöner innebär att det sätts en undre gräns för individernas aspirationslöner. Det kan i vissa fall

[1] För en diskussion av denna beslutsregels optimiegenskaper hänvisas till John J. J. Mc Call: "The Economics of Information and Optimal Stopping Rules", Journal of Business, Januari 1965.

[2] Denna aspekt finns diskuterad i en intressant artikel av Y. Weiss: "Learning by doing and Occupational Specialization", Journal of Economic Theory 3, 1971 s. 189–198.

tänkas att det skulle vara till fördel för dem att ha en lägre aspirationslön och på så sätt minska arbetslöshetsperiodens längd. Eftersom lönen endast är en av komponenterna i den arbetssökandes värderingsfunktion behöver en låg aspirationslön inte betyda en låg aspirationsnivå.

Sökperiodens längd ökar också om antalet meddelanden om vakanser som når individen per period är litet. Strömmen av meddelanden beror dels på individens egen sökaktivitet, dels på hur mycken information om vakanser som skapas och sprides inom delmarknaden. Ju fler aktuella vakanser det finns, ju aktivare företagen arbetar för att fylla dessa vakanser (t. ex. genom annonsering och olika former av värvningsarbete), ju effektivare arbetsförmedlingen är och ju bättre tillgång till formella och informella informationskanaler den arbetssökande har, desto fler meddelanden når honom per tidsenhet.

Man kan få ett (ofullständigt) mått på de informationsströmmar på arbetsmarknaden som möter en enskild arbetssökande genom att jämföra antalet lediga platser med antalet arbetslösa. Arbetsförmedlingarna för statistik över detta, men det bör poängteras att uppgifterna då gäller de lediga platser som anmäls till arbetsförmedlingarna och de arbetslösa som registreras vid arbetsförmedlingarna. I båda fallen får vi endast en partiell täckning av totalantalet. För de arbetssökandes del gäller dessutom att alla de som önskar ett nytt arbete inte är arbetslösa och alla arbetslösa söker inte arbete via arbetsförmedlingarna. Till detta kommer att det numera inte sker en fullständig registrering av dem som söker arbete via arbetsförmedlingarna eftersom försöksverksamhet med öppen förmedling bedrivs i vissa län. Den öppna förmedlingen innebär att de arbetssökande får reda på lediga platser genom att gå till de listor som förmedlingen lägger ut. Man behöver därför inte ta kontakt med någon av förmedlingens tjänstemän för att bli anvisad arbete.

Av figuren 3: 1 framgår bl. a. att storstadslänen har fler lediga platser per arbetslös än övriga län. Dessa har i sin tur alltid fler lediga platser per arbetslös än skogslänen. Vi ser också att svängningarna är kraftigare för storstadslänen än för övriga län. Skogslänen har de minsta svängningarna och ligger alltid på en mycket låg nivå. För skogslänens del ser vi att det normalt finns mindre än ett ledigt arbete per arbetslös medan övriga län kommer under denna siffra endast i samband med konjunkturnedgångar. För storstadslänens del var det under den studerade perioden endast under den senaste kraftiga konjunkturnedgången år 1971 som man kom under denna siffra.

Det är också intressant att notera att skillnaden i det informationsflöde via utlysta lediga platser på AF som möter en enskild arbetslös i olika regioner är betydligt mindre under lågkonjunktur än under högkonjunktur. Detta kan vara en förklaring till att den regionala migrationen är koncentrerad till högkonjunkturår. Under fjärde kvartalet år 1971 fanns det t. ex. en fjärdedels ledigt arbete per arbetslös i skogslänen. Läget förbättrades inte nämnvärt vid en flyttning till ett storstadslän, det fanns fortfarande mindre än ett ledigt arbete per arbetslös. Ser vi i stället på högkonjunkturåret 1970 fanns det mindre än ett ledigt arbete per arbetslös i skogslänen medan en arbetslös i

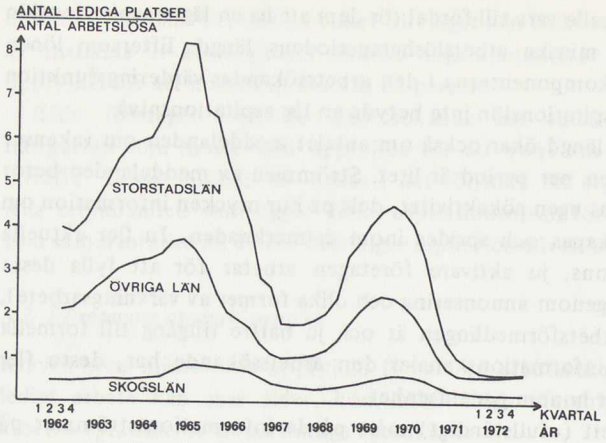

Figur 3:1 Antalet vid arbetsförmedlingarna registrerade lediga platser per arbetslös för storstadslänen, skogslänen och övriga län.

Källa: AMS:s arbetsmarknadsstatistik

genomsnitt kunde välja mellan 4,5 lediga arbeten i storstadslänen. Skillnaderna i informationsflödet var ännu mer accentuerade under år 1965 då det för storstadslänens del fanns över 8 lediga platser per arbetslös medan skogslänen fortfarande hade under en ledig plats per arbetslös.

3.4 *När sker övergången från öppen till dold arbetslöshet?*

Diskussionen på de föregående sidorna om de faktorer som påverkar sökbeteende och aspirationsnivå bör också kunna användas vid studier av de faktorer som avgör när man slutar söka och temporärt eller permanent slutar att tillhöra arbetskraften. Detta är kanske ett ännnu viktigare problem än arbetslösheten. Det gäller ju åtminstone delvis människor som blivit utslagna och inte längre kan hävda sig på arbetsmarknaden.

Bortsett från miljöfaktorernas inverkan skulle en arbetslös sluta söka när nuvärdet av inkomsten (pensionen, värdet av arbetsinsatsen i hemmet e. d.) överstiger det förväntade kapitaliserade värdet av fortsatt sökaktivitet. Ju högre inkomsten är om han väljer att dra sig tillbaka, ju högre sökkostnader, ju lägre den genomsnittliga arbetslönen är inom delmarknaden och ju mer sällan meddelanden om lediga platser kommer, desto större är sannolikheten för avgång ur arbetskraften[1] -

3.5 *Det är inte förhållandena på delmarknaden som påverkar sökbeteendet, utan hur man uppfattar dessa*

Det är viktigt att understryka att verkan av de faktorer som vi diskuterat ovan och som påverkar sökbeteendet beror på hur den arbetssökande uppfattar dem. Om genomsnittslönen inom delmarknaden är låg så förorsakar detta t. ex. en låg aspirationslön om individen känner till detta. Det är klart att förväntningarna är starkt influerade av arbetsmarknadsläget men ingen har perfekt information och förväntningarna skiljer sig från en individ till en annan, bl. a. beroende på olika erfarenhet (man kan t. ex. under söktiden ha samlat olika löneerbjudanden och på så sätt bildat sig divergerande uppfattning om genomsnittslön och lönespridning). Ju snabbare marknadsförhållandena ändras, desto troligare är det

[1] R. Gronau: "Information and Frictional Unemployment", American Economic Review, juni 1971, s. 298–299.

att de arbetssökande fattar felaktiga beslut. Är de alltför pessimistiska (vilket kan vara fallet i början av en konjunkturuppgång) så håller de för låga aspirationslöner och den genomsnittliga arbetslöshetstiden faller. Låg aspirationsnivå kan också leda till att allokeringen av arbetskraften på de lediga platserna blir sämre än vad den skulle bli med längre söktider och därmed fler kontakter. Orealistiskt pessimistiska förväntningar kan också leda till att en del avgår från arbetskraften som inte skulle göra det om de kände till marknadsläget[1]. På motsvarande sätt kommer alltför optimistiska förväntningar att leda till högre aspirationslöner, större löneökningar (för dem som får arbete) och förlängda arbetslöshetsperioder.

4 Den enskilda arbetsmarknadens funktionssätt, interaktionen mellan arbetslösa och vakanser

I det föregående avsnittet beskrevs hushållens och företagens sökbeteende på en del av arbetsmarknaden. Diskussionen utvidgas nu till att gälla samspelet mellan företag och anställda. Framställningen bygger på en artikel av Charles Holt[2] från vilken skissen i figur 4: 1 är hämtad. Skissen visar sambanden mellan bestånden och flödena på arbetsmarknaden. Nederst i figuren är produktionen av varor och tjänster inritad. Denna produktion är naturligtvis baserad på efterfrågan på de nyttigheter som produceras. För produktionen fordras insats av olika produktionsfaktorer, bl. a. arbetskraft. Vid givna priser på de olika produktionsfaktorerna och på de varor och tjänster som produceras uppstår (i perfektkonkurrensfallet) en viss efterfrågad arbetsstyrka av det studerade slaget (viss

[1] J. J. Mc Call: "Economics of Information and Job Search" Quaterly Journal of Economics, februari 1970 s. 120–122.

[2] *C. Holt: Job Search, Phillips' Wage Relation, and Union Influence: Theory and Evidence, i E. Phelps (editor): "Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory", New York 1970, s. 52–123.*

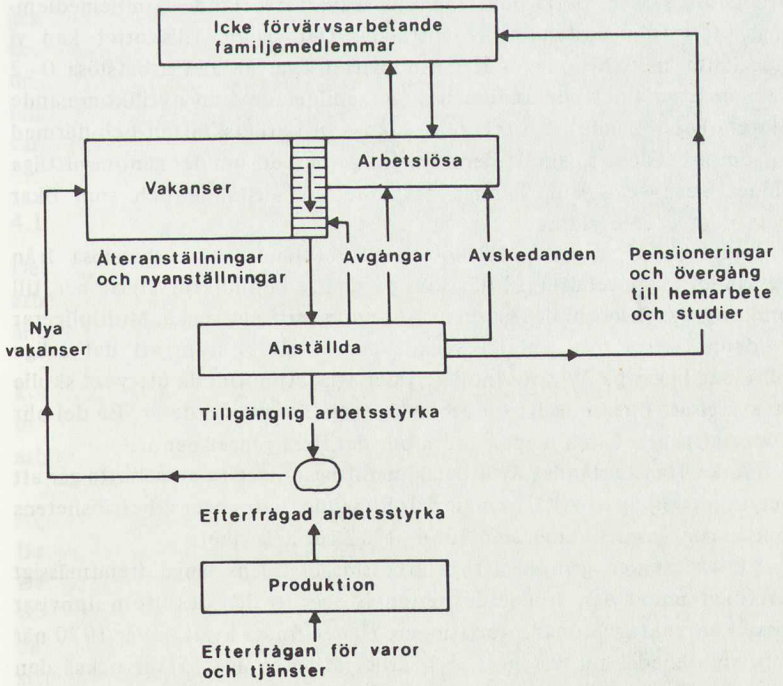

Figur 4:1 Samspelet mellan anställda, arbetslösa och vakanser.

utbildning, lokalisering m. m.). I den mån antalet anställda av denna kategori är mindre än det önskade antalet uppstår vakanser. Dessa är lika med skillnaden mellan den efterfrågade och tillgängliga arbetsstyrkan. I ringen mellan produktion och anställda noteras nya vakanser. De uppstår genom att den efterfrågade arbetsstyrkan ökar på grund av ändrade relativa faktorpriser eller på grund av att efterfrågan på varor och tjänster ökar. Nya vakanser kan också uppstå p. g. a. att de äldsta årgångarna anställda lämnar företagen och pensioneras, att en del anställda avskedas eller avgår. Orsaken till det sistnämnda kan antingen vara att de som tillfälligt arbetslösa önskar söka ett mer attraktivt arbete eller att de direkt övergår till ett annat företag. Även vid oförändrad efterfrågan på arbetskraft skapas det ständigt nya vakanser av dessa anledningar. Det sker ett ständigt *tillflöde* till *beståndet* av vakanser.

Beståndet av vakanser tappas av genom rekrytering i form av återanställning av temporärt permitterade och nyanställningar. Detta tillflöde av anställda sker alltså dels genom att beståndet av arbetslösa minskar, dels genom att arbetare övergår direkt från ett företag till ett annat. Beståndet av vakanser påverkas inte, ej heller beståndet av anställda. I figuren visas också hur beståndet av arbetslösa påverkas. Det ökar genom avgångar och avskedanden samt genom att nya årgångar tillföres arbetskraften. Beståndet minskar genom återanställningar och nyanställningar samt genom att vissa arbetslösa avgår från arbetskraften, t. ex. för att övergå till hushållsarbete.

Det kan vara av intresse att belysa omfattningen av några av de diskuterade strömmarna i figur 4: 1 med empiriskt material från den svenska arbetsmarknaden.[1] Om vi först ser på tillskottet till beståndet av arbetslösa så sker detta dels från icke förvärvsarbetande familjemedlemmar, dels från beståndet av anställda. Det senare tillskottet kan vi uppskatta med hjälp av AKU: s uppgifter över antalet arbetslösa 0–2 veckor. Eftersom studerande och nyutexaminerade samt nytillkommande äldre arbetssökande utan arbete ej räknas in i arbetskraften och därmed ej som arbetslösa så skulle denna siffra ge besked om det genomsnittliga flödet per vecka som lämnar beståndet av anställda och som ökar beståndet av arbetslösa.

Enligt AKU uppgick tillskottet till beståndet av arbetslösa från beståndet av sysselsatta, så när som på smärre konjunkturvariationer, till omkring 0,5 % av antalet sysselsatta i genomsnitt per vecka. Multiplicerar vi denna siffra med antalet veckor per år får vi fram att det årliga tillflödet ligger på 25 % av antalet sysselsatta. Annorlunda uttryckt skulle en sysselsatt i genomsnitt bli arbetslös ungefär vart fjärde år. En del blir dock aldrig arbetslösa medan andra blir det flera gånger per år.

Flödet från beståndet av arbetslösa till beståndet av sysselsatta går att belysa med hjälp av AKU: s material. Följande figur anger arbetslöshetens längd i genomsnitt under åren 1966–1972 för hela riket.

Vi ser att den genomsnittliga arbetslöshetstidens längd trendmässigt har ökat under den studerade perioden och att den dessutom uppvisar vissa konjunkturbetonade variationer. Under första kvartalet år 1970 när arbetsmarknadsläget var gott och arbetslösheten låg så var också den

[1] För en närmare statistisk belysning hänvisas till I. Persson: En arbetsmarknadsteori för 70-talet, Ekonomisk Debatt 1973: 7.

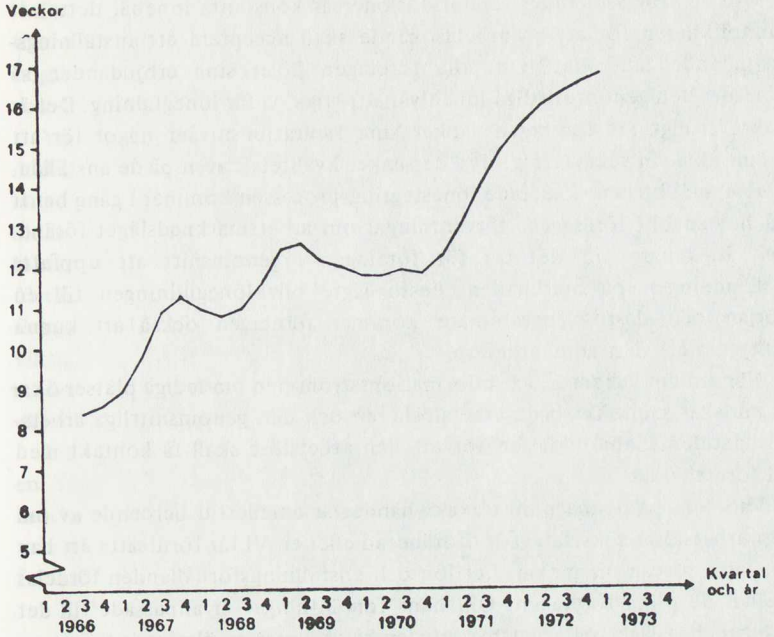

Figur 4: 2 Arbetslöshetens längd i medeltal antal veckor (utjämnade värden).

genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd kort. Under första kvartalet år 1973 då det rådde hög arbetslöshet var också den genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd lång. Av figuren framgår det vidare att den genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd uppgick till omkring 12 veckor. Detta skulle innebära att hela beståndet arbetslösa byts ut ungefär fyra gånger per år. Bakom denna siffra döljer det sig i likhet med fallet med flödet från beståndet av sysselsatta givetvis stora individuella variationer.

4.1 *Systemets reaktioner på störningar*

Det kan på denna punkt vara instruktivt att se hur den skisserade arbetsmarknadsmodellen reagerar då t. ex. efterfrågan på arbetskraft ändras.

Antag att antalet vakanser, arbetslösa och anställda en längre tid varit konstanta. Det innebär att flödena till och från de olika bestånden tagit ut varandra. Företagens och arbetarnas förväntningar om läget på arbetsmarknaden har inställt sig efter de rådande förhållandena.

Så inträffar en efterfrågeökning på vissa varor och tjänster. Priserna stiger, företagens lager minskar och de planerar att utvidga produktionen. De kommer då att behöva anställa mer folk vilket ökar antalet vakanser. De lediga platserna kan rapporteras in till arbetsförmedlingen, annonsvolymen under lediga platser ökar, arbetare tillfrågas på informell väg om de är villiga att ta anställning i de olika företagen m. m. Informationsströmmen från företagen om lediga platser ökar.

Om de arbetssökandes aspirationslöner är konstanta innebär detta att sannolikheten för att en arbetssökande skall acceptera ett anställningserbjudande har ökat. Om alla företagen höjer sina erbjudanden så kommer den genomsnittliga lönenivån att stiga, vi får löneglidning. Det är också troligt att företagen sänker sina aspirationsnivåer något för att kunna öka sin rekrytering, dvs. de sänker kvalitetskraven på de anställda.

Hur snabbt den skisserade lönestegringsprocessen kommer i gång beror på hur snabbt företagens förväntningar om arbetsmarknadsläget förändras. Ju längre tid det tar för företagen i genomsnitt att uppfatta åtstramningen på marknaden, desto lägre blir löneglidningen till en början och desto långsammare kommer företagen också att kunna rekrytera ett visst antal arbetare.

När antalet vakanser och informationsströmmen om lediga platser ökar så minskar sannolikt både arbetslösheten och den genomsnittliga arbetslöshetstiden. Sannolikheten för att den arbetslöse skall få kontakt med ett företag ökar.

Vad som på denna punkt exakt händer är emellertid beroende av om den arbetslöses sökstrategi är oförändrad eller ej. Vi får förutsätta att han har vissa förväntningar om hur lön och anställningsförhållanden fördelas mellan de olika företagen. Om hans förväntningar är anpassade till det ursprungliga läget på arbetsmarknaden så kommer en ökning i strömmen av anställningserbjudanden till relativt goda villkor endast att tas till intäkt för att han har haft tur. I så fall kommer han att snabbt anta ett erbjudande. En vakans och en arbetslös försvinner. Antalet anställda ökar med en person.

Den ökade strömmen av goda erbjudanden kan medföra att den arbetslöses förväntningar om arbetsmarknadsläget förändras. Detta medför att de mottagna erbjudandena inte är lika goda relativt sett som i förhållande till de ursprungliga förväntningarna om läget på arbetsmarknaden. Det innebär i sin tur att den arbetslöses aspirationsnivå stiger i takt med förväntningarna om tillståndet på arbetsmarknaden. Denna effekt skulle något hämma minskningen i arbetslösheten och den genomsnittliga arbetslöshetstiden.

Vi kan också förvänta oss att förvärvsintensiteten ökar genom att strömmen från beståndet av anställda och arbetslösa till icke förvärvsarbetande familjemedlemmar minskar samtidigt som strömmen därifrån till beståndet av arbetslösa ökar. Hur snabbt dessa förändringar i strömmarnas omfattning sker beror bl. a. på hur fort förväntningarna om arbetsmarknadsläget påverkas.

Förändringarna i förvärvsintensiteten är av speciellt intresse i den mån de är irreversibla. Om t. ex. högkonjunktur innebär att en del människor som förut inte aktivt sökt arbete därför att de bedömt det som utsiktslöst att få något, nu söker och erhåller ett arbete, kan det tänkas att högkonjunkturen kan minska den dolda arbetslösheten också på längre sikt. Omvänt är det möjligt att en lågkonjunktur kan friställa en del människor som sedan får permanenta sysselsättningsproblem och så småningom ger upp sökandet efter ett nytt arbete, jämför diskussionen i avsnitt 3.3.

Den restarbetslöshet som varje lågkonjunktur lämnar efter sig, respektive den permanenta ökning i förvärvsintensiteten som följer på varje högkonjunktur kan tänkas vara beroende av bl. a. den grupp människor som berörs och den del av arbetsmarknaden som studeras.

Vad gäller restarbetslösheten är det främst den äldre arbetskraften som drabbas. Detta beror bl. a. på att dess allmänna utbildning ligger relativt långt tillbaka i tiden och därför inte är lika aktuell som de yngres, att de äldre hunnit specialisera sig mer på ett visst företags rutiner (dessa kunskaper är ju inte alla gånger särskilt lätta att överflytta till andra företag och inom andra branscher) och att de i allmänhet är mindre flexibla än den yngre arbetskraften. Dessa faktorer är givetvis särskilt viktiga i tider av snabba strukturförändringar då den äldre arbetskraftens större erfarenhet inte alltid kommer till sin rätt, just därför att dess aktualitet snabbt minskar.

När det gäller grupper vars förvärvsintensitet höjs permanent i och med en högkonjunktur är det givetvis främst de yngre åldersgrupperna som berörs. Dessa får ju på detta sätt möjlighet att skaffa sig praktisk yrkeserfarenhet och blir därmed mer attraktiva för arbetsgivarna i fortsättningen.

4.2 *Sökprocess och marknadsstorlek*

Det är troligt att sökprocessen på en marknad fungerar bättre ju större denna är, i vart fall upp till en viss gräns. Anledningen till detta är heterogeniteten. Ju större skillnader det är mellan de olika vakansernas och arbetssökandenas inbördes egenskaper och krav på motpartens egenskaper, desto större måste urvalet vara för att man skall kunna tillfredsställa vissa minimikrav. Det betyder inte att arbetslöshetens genomsnittslängd eller den tid det tar att fylla en vakans blir längre på en tunn marknad, men i så fall sker det till priset av lägre aspirationsnivåer och en sämre slutlig allokering av de arbetssökande på olika arbeten. Av den bearbetning som ERU låtit göra av AKU framgår det att arbetslöshetens längd var anmärkningsvärt lika för de olika H-regionerna. För AKU-undersökningarna vidtagna i februari månad åren 1970–73 var arbetslöshetens längd för de olika H-regionerna i genomsnitt för de fyra mättillfällena i veckor H1 14,0, H2 14,2, H3 13,3, H4 14,4, H5 14,7 och H6 14,7.[1]

En annan anledning till den större marknadens överlägsenhet i detta avseende är att uppkomsten av vakanser och arbetssökande inte är perfekt synkroniserade i tiden. Ju större marknaden är, desto mer

[1] Det finns dock andra förklaringar till de anmärkningsvärt små skillnaderna i genomsnittlig arbetslöshetstid för de olika regionerna. För det första drabbas orter med lång förväntad arbetslöshetstid av utflyttning, vilket sänker arbetslöshetstiderna på utflyttningsorten. Detta gäller givetvis i synnerhet om det är de som haft extra stora svårigheter att få ett godtagbart arbete som flyttar. För det andra kan de som varit arbetslösa extra länge resignera och övergå till dold arbetslöshet. Detta sätter ett övre tak för arbetslöshetstiderna. Slutligen kan AMS:s kraftiga arbetsmarknadspolitiska insatser i orter med sysselsättningsproblem sänka arbetslöshetstiderna därstädes. Detta gäller i synnerhet om de långtidsarbetslösa prioriteras.

kommer emellertid dessa oregelbundenheter att ta ut varandra. Detta skulle alltså också minska de genomsnittliga arbetslöshets- och vakanstiderna[1].

4.3 *Phillipskurvan*

Med utgångspunkt i de allmänna tankegångarna om hushållens och företagens sökaktiviteter på arbetsmarknaden kan man bl. a. härleda phillipskurvan. Denna kurva beskriver sambandet mellan arbetslösheten och lönestegringarna, se figur 4:3[2]:

Vi ser att ju högre lönestegringstakten (löneglidningen) är, desto lägre är antalet arbetslösa (eller andelen arbetslösa av arbetskraften inom delmarknaden). Vidare är kurvan konvex underifrån vilket innebär att successiva minskningar i lönestegringstakten med en procent måste köpas med en successivt allt större ökning i arbetslösheten.

För att förklara varför kurvan enligt den sökteori som presenterats ovan borde se ut som den gör, dvs. ange ett negativt samband mellan lönestegring och arbetslöshet kan följande resonemang användas. Antag att det inträffar en konjunkturuppgång med ökad efterfrågan på arbetskraft. De arbetssökande kommer då att få allt bättre erbjudanden i genomsnitt av de företag han kontaktar. Han kan då förväxla ett stigande löneläge, dvs. att hela lönefördelningen förskjuts uppåt, med att han har lyckats komma i kontakt med företag på den övre delen av lönefördelningen. Han accepterar då erbjudandet när han, om han hade känt till den nya lönefördelningens utseende, borde ha fortsatt att söka. Det innebär att arbetslösheten faller under en konjunkturuppgång med stigande löner, eller löner som stiger snabbare än vad man har förväntat sig. När sedan förväntningarna har hunnit anpassa sig till den nya fördelningen stiger åter sökarbetslösheten. Det krävs alltså att lönefördelningen och därmed det genomsnittliga löneläget hela tiden förskjuts snabbare än förväntningarna för att arbetslösheten skall hållas på en lägre nivå.[3].

Om denna hypotes är riktig borde en fallande arbetslöshet främst bero på att den genomsnittliga arbetslöshetens längd faller, inte på att antalet personer som blir arbetslösa minskar. Arbetslösheten beror nämligen multiplikativt på hur många personer som *blir* arbetslösa per vecka och hur många veckor de sedan i genomsnitt är arbetslösa. Arbetslösheten kan därför antingen minska p. g. a. att färre personer än förut tillförs beståndet av arbetslösa eller att, vid oförändrad tillströmning, arbetslöshetsperioderna minskar. Vi kan då jämföra den faktiska arbetslöshetens utveckling (som beror både på variationer i tillströmningen av nya

[1] Detta fenomen studeras i S. Öbergs bidrag i denna bilaga.

[2] Phillipskurvan har för Sveriges del estimerats av bl. a. L. Jacobsson och A. Lindbeck i "Labor Market Conditions, Wages and Inflation – Swedish Experiences 1955–67". The Swedish Journal of Economics, Juni 1969. Se också L. Jacobsson och A. Lindbeck: "On the Transmission Mechanism of Wage Change", The Swedish Journal of Economics, September 1971 samt R. Andersson: "Löneglidningen inom den egentliga industrin under perioden 1956–67". Nationalekonomiska institutionen vid Stockholms universitet, stencil VT 1969.

[3] För en översikt av diskussionen om sambandet mellan sökprocesser och teorin för phillipskurvan se C.-H. Siven: "Microenomic Foundations of Employment and Inflation Theory – a Survey". Swedish Journal of Economics, 1972: 3.

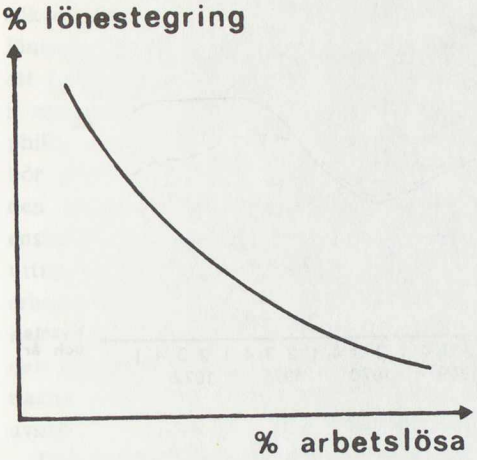

Figur 4:3 Phillipskurvan anger sambandet mellan procentuell lönestegring och antal arbetslösa i procent av arbetskraften.

arbetslösa och förändringar i den tid de arbetslösa i genomsnitt är arbetslösa) med den arbetslöshet som skulle råda om endast tillströmningen av nya arbetslösa varierade medan arbetslöshetstiderna var konstanta. Om den faktiska arbetslösheten uppvisar större konjunkturvariationer än den del av arbetslösheten som beror på att tillströmningen av nya arbetslösa varierar, inte arbetslöshetstiden, så har vi därigenom fått ett indirekt empiriskt stöd för den förklaring till phillipskurvan som presenterats ovan. Figur 4: 4 redovisar dels den faktiska arbetslöshetens utveckling åren 1966–72 (heldragen kurva), dels den hypotetiska utveckling av arbetslösheten som skulle följa om den genomsnittliga arbetslöshetens längd var konstant (streckad kurva). Den senare kurvan redovisar m. a. o. de variationer i arbetslösheten som beror på att tillströmningen av nya arbetslösa varierar.[1]

Vid en jämförelse mellan kurvorna i figur 4: 4 ser vi att rensningen för arbetslöshetstidens längd minskar konjunktursvängningarna i arbetslösheten. Medan skillnaden mellan lågkonjunkturvärdet och högkonjunkturvärdet för arbetslösheten ligger på en procent (hänsyn har då tagits till att arbetslösheten tillväxer trendmässigt) så minskar den till ungefär 0,75 % då verkan av variationer i arbetslöshetsperiodens längd har eliminerats. Detta innebär att hypotesen stöds av det empiriska materialet. Den förklaring av phillipskurvans utseende som bygger på att arbetslöshetsperiodens längd ökar vid en konjunkturnedgång och minskar vid en konjunkturuppgång motsägs sålunda inte av data från AKU.

Enligt figur 4: 4 uppvisar arbetslösheten vidare en trendmässig ökning från omkring 1,5 % år 1966 till 2 % år 1972. Omkring denna "tillväxttrend" varierar den sedan med konjunkturläget. Däremot skulle arbetslösheten falla trendmässigt från 2,25 % i periodens början till 2 % vid dess

[1] För att få fram denna hypotetiska arbetslöshetssiffra har den faktiska arbetslösheten dividerats med den genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd under kvartalet i fråga. För att normera detta arbetslöshetstal har vidare det aktuella kvartalets genomsnittliga arbetslöshetsperiod dividerats med medelvärdet av den genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd för samtliga kvartal.

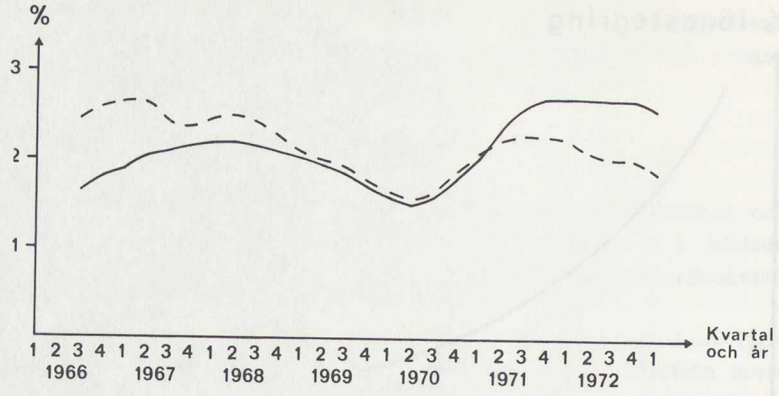

Figur 4: 4 Antalet arbetslösa i % av arbetskraften. Den faktiska arbetslösheten (heldragen kurva) samt den för variationer i arbetslöshetstidens längd rensade arbetslösheten (streckad kurva) (utjämnade värden).

slut om arbetslöshetsperiodens längd varit konstant. Detta sammanhänger med den trendmässiga tillväxten i den genomsnittliga arbetslöshetsperiodens längd, jämför figur 4: 2. Boven bakom den långsiktiga tillväxten i arbetslösheten skulle således vara ökningen i den genomsnittliga arbetslöshetstidens längd, inte att flera personer än förut blir arbetslösa. De som blir arbetslösa blir i stället arbetslösa desto längre tid. Det är självklart att detta är ett allvarligt socialt problem. Litet tillspetsat skulle man kunna säga att det inte är något problem om 365 personer blir arbetslösa en dag var. Men om en person blir arbetslös ett år är det genast värre.

En möjlig förklaring till att phillipskurvan är konvex underifrån är att den ökning i företagens rekrytering som inträffar under en högkonjunktur till en början sker främst genom att företagen accepterar ett större antal personer i den kö av arbetssökande de har att välja mellan under en lågkonjunktur. När sedan arbetsmarknadsläget stramas åt övergår företagen i allt större utsträckning till att höja lönerna för att dra till sig arbetskraft. Det skulle innebära att företagen då de önskar öka rekryteringen till en början främst åstadkommer detta genom att sänka sina krav på de nyanställda för att sedan övergå till att lägga tyngdpunkten på att öka sin egen attraktivitet genom lönehöjningar. Att det kan vara lönande att under en inledningsfas i första hand sänka kraven på de nyanställda beror på att dessa krav i utgångsläget (under en lågkonjunktur) redan är högt ställda.

4.4 *Regionala och branschmässiga variationer i phillipskurvans utseende*

Eftersom förutsättningarna för sökbeteendet skiljer sig åt mellan olikstora marknader skulle också phillipskurvorna vara olika för olika branscher och regioner. En hypotes är att de större regionernas skalfördelar i

sökprocessen skulle leda till en lägre arbetslöshetsprocent vid varje lönestegringstakt än i små regioner eller branscher. En annan hypotes är att förväntningarna om marknadsläget påverkas snabbare av förändringar i marknadsläget på större delmarknader. Detta skulle leda till att phillipskurvan har flackare lutning på stora delmarknader än i små. Det bör dock understrykas att samspelet med övriga delar av arbetsmarknaden kan modifiera det skisserade förloppet, vilket skulle påverka den enskilda delmarknadens phillipskurva. Detta samspel kan t. ex. ta sig uttryck i att individerna anpassar sig till förändringar i olika delar av arbetsmarknaden genom att flytta från en delmarknad till en annan. Det kan också tänkas att samspelet mellan de olika delmarknaderna påverkar den aggregerade phillipskurvans utseende, phillipskurvan för arbetsmarknaden som helhet. Dessa frågor kommer att beröras närmare i nästa avsnitt.

Det har inte varit möjligt att i detta sammanhang härleda branschmässiga och regionala phillipskurvor på basis av svenskt empiriskt material. Vi nöjer oss i stället med att belysa olikheterna i olika regioners arbetsmarknadssituation med arbetslöshetsdata från AKU.

Den genomsnittliga arbetslösheten var för februari månad åren 1970–73 i stort sett sjunkande med befolkningsunderlaget: H_1 1,7 %, H_2 2,6 %, H_3 2,8 %, H_4 2,4 %, H_5 3,33 % och H_6 5,3 %. Det enda undantaget från regeln var under denna period således omkastningen av H_3 och H_4 där H_4 hade lägre arbetslöshetsprocent än H_3.[1]

Bakom dessa genomsnittssiffror döljer sig ett konjunkturförlopp som inte var helt synkroniserat för H-regionerna, se fig. 4: 5.

Vi ser att storstadsområdena H_1 och H_2 uppvisade en relativt jämn ökning av arbetslösheten för hela perioden 1970–73. För de närmast därpå i storleksordning kommande ortstyperna H_3 och H_4 uppnåddes den högsta arbetslösheten år 1972. För ortstyperna med det lägsta befolkningsunderlaget (som vi slagit ihop eftersom urvalet annars skulle ha blivit för litet) innebar år 1972 i stället den lägsta arbetslösheten under hela tiden den studerade perioden. Vad detta beror på är oklart. En hypotes är att AMS: s sysselsättningspolitik i dessa regioner haft en sådan stark effekt på sysselsättningen att den av lågkonjunkturen betingade nedgången mer än kompenserats. Mot denna hypotes talar emellertid den kraftiga uppgången av arbetslösheten i de befolkningsfattiga orterna under år 1973.

Det kan nu vara av intresse att undersöka om variationerna i arbetslösheten för de olika ortstyperna uppvisar samma mönster visavi arbetslöshetsperioderna som för riket i helhet. En viktig komponent i teorin för de faktorer som ligger bakom phillipskurvan är ju att förändringar i arbetslöshetstalen samvarierar med den genomsnittliga arbetslöshetstidens längd. Om vi då rekonstruerar den utveckling av arbetslösheten som skulle ha skett i de olika ortstyperna om arbetslöshetsperioderna var konstanta över konjunkturförloppet så skulle vi få en mindre markant svängningsrörelse för arbetslösheten. I figur 4: 6 har den faktiska utvecklingen av arbetslösheten för de olika ortstyperna återgetts med en heldragen linje. Den utveckling av arbetslösheten som skulle ha

[1] *Källa:* ERU: s bearbetningar av AKU, februariundersökningarna

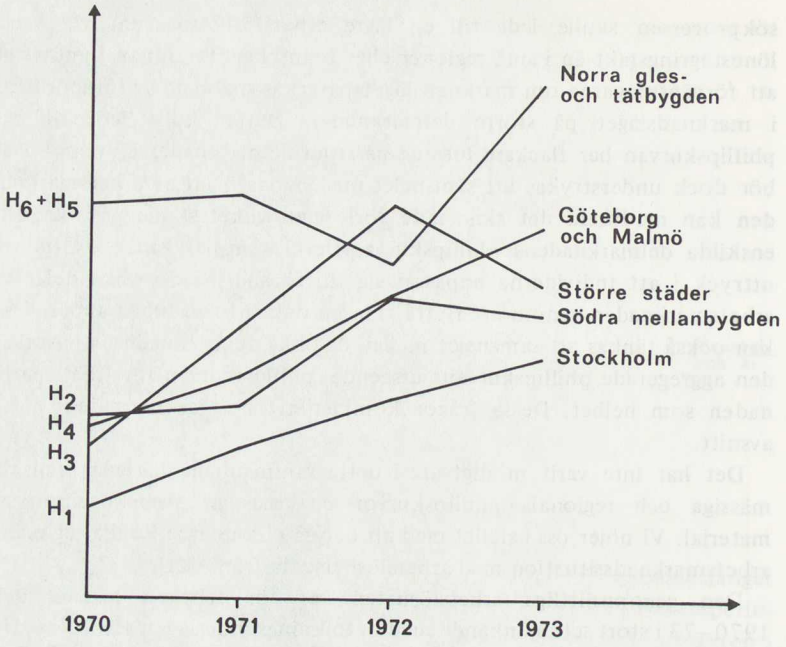

Figur 4: 5 Arbetslösheten i olika ortstyper för februari månad 1970–1973. Jfr fig. 4:6.

Anm. Slumpmässiga stickprovsfel förekommer.

Källa: ERU: s bearbetningar av AKU, februari-undersökningarna.

skett om arbetslöshetstiderna var konstanta återges med en streckad kurva.

Vi ser att i vissa av ortstyperna utgör variationer i arbetslöshetsperioderna den huvudsakliga orsaken till förändringarna i arbetslöshetstalen över perioden. Särskilt markant är detta i H_2 och H_4 som skulle ha uppvisat ytterst måttliga förändringar i arbetslösheten om inte arbetslöshetstiderna hade förändrats under perioden. För Stockholmsregionen har variationer i arbetslöshetstiderna inte betytt mycket för arbetslöshetens utveckling. Här är det i stället framför allt strömmen av nytillkomna arbetslösa som varit orsaken till den ökade arbetslösheten. En viss ökning av arbetslöshetsperioderna har dock bidragit till de under perioden ständigt stegrade arbetslöshetstalen. För gruppen större städer, H_3, har variationer i arbetslöshetstiderna inte betytt mycket för svängningarnas i arbetslösheten amplitud. Däremot skulle konstanta arbetslöshetstider ha inneburit en fasförskjutning så att den maximala arbetslösheten skulle ha infallit redan år 1971, i stället för år 1972. Detta innebär att den begynnande lågkonjunkturen i februari år 1971 i denna ortstyp främst medförde en hög omsättning av de arbetslösa. Tillströmningen av nytillkomna arbetslösa var hög, men arbetslöshetsperioderna var korta. De minsta orterna, H_5 och H_6 (sammanslagna av statistiska skäl), avviker markant från de övriga ortstyperna vad gäller orsakerna till arbetslöshetens utveckling. Vi ser här att konstanta arbetslöshetsperioder skulle ha

inneburit en mycket starkare svängningsrörelse för arbetslösheten. För denna visserligen korta undersökningsperiod har uppgångar i arbetslösheten varit förenade med fallande arbetslöshetsperioder och nedgångar i arbetslösheten följts av stigande arbetslöshetsperioder. Detta är stick i stäv mot utvecklingen för riket. Förklaringen till denna avvikelse kan troligtvis sökas dels i arbetsmarknadspolitikens kraftiga genomslag i H_5 och H_6, dels i att de genomsnittliga arbetslöshetstiderna för en viss regiontyp påverkas av flyttningsrörelserna.

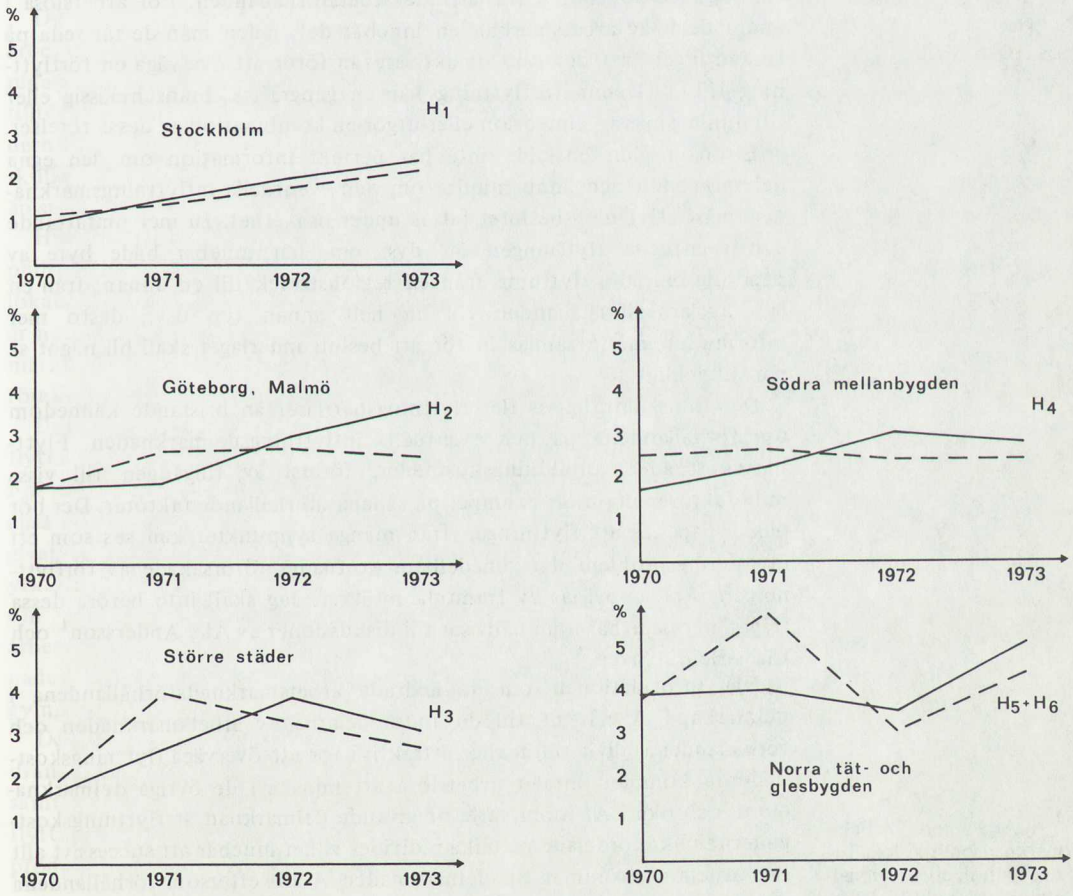

Figur 4: 6 Den faktiska (heldragen kurva) samt den för variationer i arbetslöshetstidens längd rensade arbetslösheten (streckad kurva) i olika ortstyper februari månad 1970–1973.

Anm: Slumpmässiga stickprovsfel förekommer.

Källa: ERU: s bearbetningar av AKU, februari-undersökningarna.

5 Samspelet mellan olika regioners arbetsmarknader

Om förhållandena ändras inom en viss delmarknad, t. ex. genomsnittligt löneläge och informationsströmmar, kommer det tidigare balansförhållandet mellan marknaden och övriga delar av arbetsmarknaden att rubbas. Vad som händer beror bl. a. på hur mycket förhållandena på delmarknaden har ändrats i förhållande till läget på andra håll, hur snabbt informationen sprides till individerna i andra delmarknader och vilka hinder det existerar för rörelsen mellan olika delar av arbetsmarknaden. Dessa frågor diskuteras kortfattat i det föreliggande avsnittet.

Om efterfrågan på arbetskraft och därmed antalet vakanser ökar i delmarknaden A kommer detta att medföra att kontaktfrekvensen ökar och den genomsnittliga arbetslöshetstiden faller. Vi får också en tendens till stigande löner och förbättrade arbetsförhållanden. För arbetslösa i andra delar av arbetsmarknaden innebär det, i den mån de får reda på förändringen, att det blir attraktivare än förut att överväga en förflyttning till A. Denna förflyttning har en geografisk, branschmässig eller utbildningsmässig dimension eller utgör en kombination av dessa rörelser.

Eftersom den enskilde inte har perfekt information om den egna delmarknaden och ännu mindre om den eventuella inflyttningsmarknaden måste flyttningsbeslutet fattas under osäkerhet. Ju mer omfattande den eventuella flyttningen är, dvs. om den innebär både byte av pendlingsområde, flyttning från en regionstorlek till en annan, från en typ av arbetsförhållanden till en helt annan typ osv., desto mer information måste samlas in för att beslutsunderlaget skall bli något så när tillräckligt.

Det finns naturligtvis fler flyttningsbarriärer än bristande kännedom om förhållandena på den eventuella inflyttningsdelmarknaden. Flyttningskostnader, utbildningskostnader, förlust av tillgången till vissa miljöfaktorer m. m. är exempel på sådana återhållande faktorer. Det bör också påpekas att flyttningen från många synpunkter kan ses som ett investeringsproblem där omedelbara kostnader förorsakade av förflyttningen skall uppvägas av framtida intäkter. Jag skall inte beröra dessa frågor närmare här utan hänvisar till diskussioner av Åke Andersson[1] och Claes-Henric Siven.[2]

När informationen om de ändrade arbetsmarknadsförhållandena i delmarknad A når ut till de andra delarna av arbetsmarknaden och förhållandena blivit tillräckligt attraktiva för att överväga flyttningskostnaderna kommer antalet arbetslösa att minska i de övriga delmarknaderna och öka i A. Inom varje omgivande delmarknad är flyttningskostnaderna olika fördelade på olika individer vilket innebär att successivt allt fler arbetare strömmar till delmarknaden A allt eftersom förhållandena där förbättras och informationen når ut till individer med allt sämre informationsmöjligheter. Inte endast effekter inom omgivande delar av arbetsmarknaden bör tas i beräkning. Förbättrade arbetsmarknadsförhållanden inom A och successivt ökad information om detta kan också nå allt längre och längre bort liggande delmarknader (större geografiskt avstånd, större skillnad i regionstorlek, större skillnad i utbildningsnivå

[1] Å. Andersson: "Arbetsmarknadspolitik, lokaliseringspolitik eller regionalekonomisk politik" i Tio ekonomer om arbetsmarknadspolitiken, SOU 1968: 62 s. 98.

[2] C.-H. Siven: Hushållets lokaliseringsval, SOU 1970: 15.

och branschförhållanden m. m.).

I och med att arbetskraften strömmar till marknad A så kommer kontaktfrekvensen för företagen att öka. Vakanserna fylls snabbare och lönestegringsprocessen avtar i styrka. Däremot kommer arbetsmarknadsläget att stramas åt i de andra delarna av arbetsmarknaden eftersom företagen där, på grund av ett minskat antal arbetssökande, får allt svårare att fylla vakanserna. De kommer då att bedriva sin rekrytering mer intensivt och också förbättra anställningsförhållandena. Det motverkar dels överströmningen av arbetskraft till A, dels kommer dessa delmarknader att bli mer attraktiva för arbetare i längre bort belägna delar av arbetsmarknaden. Ett slags kedjereaktion sätts i gång där lönestegrings- och informationsimpulser sprids från en delmarknad till en annan.

De starkaste omfördelningarna av arbetskraften mellan olika delar av arbetsmarknaden åstadkommes på längre sikt inte av förflyttningar av redan yrkesarbetande. De sker i stället genom att de nya årgångarna som tillförs arbetskraften är annorlunda fördelade över de olika delmarknaderna än den äldre arbetskraften. Expansiva delar av arbetsmarknaden skulle i så fall, ceteris paribus, ha en arbetskraft av lägre genomsnittsålder än stagnerande eller tillbakagående delar.[1]

Hur kommer nu de enskilda delmarknadernas phillipskurvor respektive phillipskurvan för riket som helhet att påverkas av samspelet mellan de lokala arbetsmarknaderna? En första utgångspunkt för denna diskussion är naturligtvis att det måste föreligga rörlighet mellan de olika delarbetsmarknaderna för att någon interaktion över huvud taget skall kunna förekomma.[2]

Det finns två huvudtyper av rörlighet. För det första kan arbetskraften flytta från marknader med lågt efterfrågetryck till marknader med högt. För det andra kan företagen flytta i motsatt riktning. Anpassningen kan alltså ske både på utbudssidan och på efterfrågesidan. Flyttningen behöver givetvis inte vara geografisk i någotdera fallet utan kan t. ex. avse en yrkesmässig förändring. För företagens del är det dessutom oftast fråga om att sammansättningen av personalen påverkas då det relativa arbetsmarknadsläget inom olika delmarknader förändras. Stramas marknaden för civilingenjörer åt kan man t. ex. öka rekryteringen av gymnasieingenjörer.

Detta hindrar givetvis inte att det ibland kan vara fråga om mer dramatiska förändringar. Hushållet flyttar från en ort till en annan samtidigt som dess förvärvsarbetande medlemmar omskolas. Företaget flyttar från en ort till en annan samtidigt som det kanske förändrar sin produktionsinriktning. Det offentliga påverkar också denna rörlighet på

[1] Av flyttarundersökningen 1971 framgår det bl. a. att 56 % av en grupp flyttare som flyttat med AMS-bidrag från någon av kommunerna Dorotea, Vilhelmina, Umeå, Gällivare, Överkalix och Luleå under perioden 1969–70 var under 25 år. Se vidare R. Åberg: "Geografisk rörlighet – sociala och ekonomiska effekter", EFA 1972 samt Å. Dahlberg et al: "Översiktlig beskrivning av forskningsprojekt samt populationsbeskrivning av flyttargrupp och kontrollgrupp", sociologiska institutionen vid Umeå universitet, 1972.

[2] Indirekta effekter via varumarknaderna eller via andra faktormarknader kan dock fortplanta störningar från en del av arbetsmarknaden till en annan.

olika sätt, hushållens genom arbetsmarknadspolitiken och företagens genom lokaliseringspolitiken.

Vare sig det nu är fråga om rörlighet på arbetsgivarsidan eller arbetstagarsidan kommer den att i viss mån utjämna arbetsmarknadsförhållandena inom olika delar av arbetsmarknaden. Det skulle innebära vandringar längst de enskilda delmarknadernas phillipskurvor på så sätt att lönestegringstakten avtar och arbetslösheten tilltar på "överhettade" delmarknader medan lönestegringstakten (löneglidningen) tilltar och arbetslösheten avtar på arbetsmarknader med lågt efterfrågetryck (litet efterfrågeöverskott). Detta resonemang illustreras i figur 5:1 där den "överhettade" arbetsmarknaden betecknas med A och den med låg efterfrågan på arbetskraft med B.

Vi får således en tendens till utjämning av både lönestegringstakten och arbetslösheten på grund av arbetskraftens och företagens rörlighet.

Arbetsmarknads- och lokaliseringspolitiken har inte endast den effekten att den verkar utjämnande på arbetsmarknadsförhållandena inom olika regioner, branscher och yrkesområden. Den tenderar också att förskjuta den nationella phillipskurvan inåt i diagrammet. Detta innebär att man på nationell nivå kan minska både lönestegringstakten (och därmed inflationen) *och* arbetslösheten. Den rörlighet mellan olika branscher som förekommer och som kan stimuleras genom politiska åtgärder förbättrar således inte endast resursallokeringen, dvs. effektiviteten i utnyttjandet av landets samlade produktionsresurser[1], utan har också positiva stabiliseringspolitiska effekter.

Anledningen till att en rörlighetsstimulerande politik kan förskjuta den nationella phillipskurvan inåt är att de enskilda delmarknadernas phillipskurvor är konvexa nerifrån.[2] För att visa detta antar vi att phillipskurvorna för två delmarknader av arbetsmarknaden ser exakt likadana ut och att de båda marknaderna sysselsätter lika många personer. I figur 5:2 representerar den heldragna phillipskurvan de båda delmarknadernas phillipskurvor (dessa sammanfaller ju).

[1] Det bör dock understrykas att det i allmänhet måste vara fråga om en bästa *takt* i omfördelningen av resurser mellan olika marknader eftersom rörligheten är förenad med olika kostnader.

[2] Jfr. I. Ståhl: Arbetsmarknadspolitik i kris? Nationalekonomiska föreningens förhandlingar 1972 s. 48–49

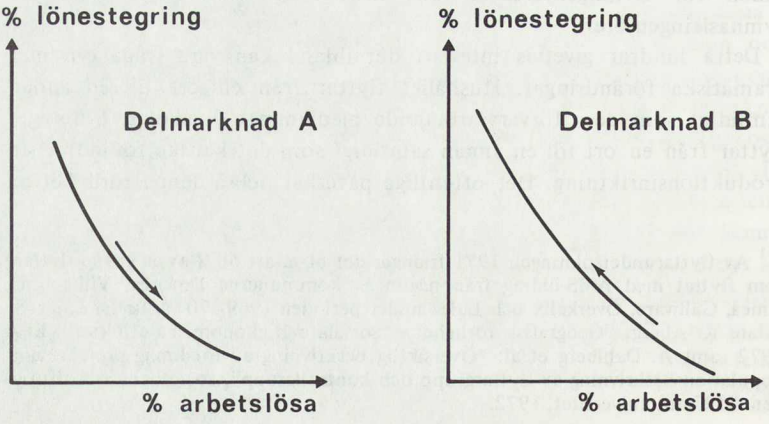

Figur 5:1 Effekten på lönestegringstakt och arbetslöshet av att arbetsmarknadsförhållandena utjämnas mellan två delarbetsmarknader.

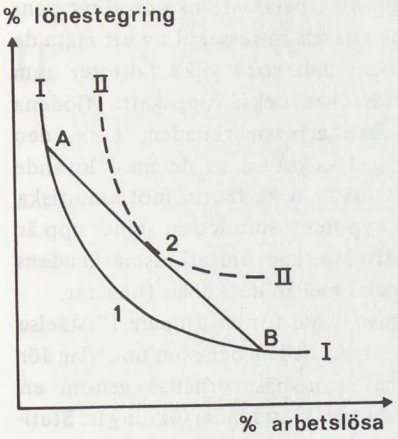

Figur 5: 2 Sambandet mellan delarbetsmarknadernas phillipskurvor och phillipskurvan för hela riket.

Antag nu att arbetsmarknadsläget är olika på de båda delmarknaderna så att vi befinner oss i punkten A på marknaden A: s phillipskurva och i punkten B på marknaden B: s phillipskurva. Den genomsnittliga arbetslösheten och lönestegringstakten kommer då för landet som helhet att utgöra medelvärdet av de båda delmarknadernas arbetslöshet resp. lönestegringstakt vilket ger oss punkten 2 i figur 5: 2. Om man i stället kunde utjämna arbetsmarknadsläget på de båda marknaderna genom ökad rörlighet skulle man komma till punkten 1 som innebär både lägre arbetslöshet och lägre lönestegringstakt för landet som helhet än punkten 2. Detta innebär att även om man inte påverkar de enskilda delmarknadernas phillipskurvor, så kan man ändå genom rörlighetsstimulerande åtgärder förflytta phillipskurvan för hela riket inåt i diagrammet. Dessa åtgärder behöver givetvis inte gälla arbetskraftens rörlighet utan kan lika väl gälla företagens rörlighet. I figuren har hela landets phillipskurva utan rörlighet mellan delmarknaderna betecknats med II (den streckade kurvan) och med rörlighet med I (den heldragna kurvan).

6 Några slutsatser om inriktningen av framtida forskning

Den arbetsmarknadsteori som presenterats på de föregående sidorna aktualiserar de informations- och friktionsfenomen som är förknippade med den regionala problematiken. I förlängningen kan teorin också användas för att analysera hur pass effektivt arbetsmarknaden fungerar när det gäller att fördela arbetskraften på olika arbetsplatser och vice versa. Härvidlag är inte endast samordningen mellan regional- och arbetsmarknadspolitiken av intresse, utan också hur man exempelvis genom en mer ambitiös utformning av arbetsförmedlingens verksamhet skulle kunna effektivisera sökprocesserna på arbetsmarknaden..[1]

Det måste understrykas att denna teori om arbetsmarknadens funktionssätt forfarande är i början av sin utveckling. Ett omfattande arbete baserat på de tankegångar som skisserats i bilagan pågår för närvarande i USA, bl. a. i The Urban Institute under ledning av C. Holt. Huvudvikten

[1] Se C.-H. Siven: Arbetslösheten och den nya arbetsmarknadsteorin, Ekonomisk Debatt 1974: 1.

läggs där vid empiriska undersökningar av arbetskraftens och företagens beteende på arbetsmarknaden. Man är särskilt intresserad av att mäta de olika flödena på arbetsmarknaden och undersöka vilka faktorer som påverkar deras förändringar. Man försöker också uppskatta flödena mellan olika delar av den amerikanska arbetsmarknaden, t. ex. den regionala rörligheten. Detta är säkerligen också en av de mest lovande utvecklingsvägarna för närvarande. Vi måste testa teorin mot empiriska data både för att kunna avgöra om de hypoteser som teorin ställer upp är riktiga och för att få fram kvantitativ kunskap om arbetsmarknadens funktionssätt i stort och om hur samspelet mellan dess delar fungerar.

Den statistiska information som krävs, både för en djupare förståelse av de mekanismer som verkar på arbetsmarknaden och som underlag för arbetsmarknads- och regionalpolitiken, kan bäst erhållas genom en utbyggnad av Statistiska centralbyråns arbetskraftsundersökningar. Statistiken måste ge uppgifter om de enskilda delmarknaderna (bl. a. definierade branchmässigt och regionalt). Samspelet mellan delmarknaderna måste också belysas med flödesstudier.

En mer förfinad AKU-statistik är emellertid inte tillräckligt. Den ger oss ju huvudsakligen information om utbudssidan på arbetsmarknaden. Även efterfrågesidan behöver belysas statistiskt med en motsvarighet till AKU, vi kan kalla det för arbetskraftsefterfrågeundersökningar, AEU. Den faktiska sysselsättningen får vi visserligen information om via AKU men vi måste också få reda på antalet vakanser i olika delar av arbetsmarknaden, hur snabbt vakanserna fylls samt på vilka delmarknader de nya vakanserna tillkommer. Det är först när vi får information om både utbuds- och efterfrågesidan som vi har ett tillfredsställande beslutsunderlag för arbetsmarknadspolitiken.

II Arbetslöshet orsakad av tillfälliga jämviktsbrister

– av *Svante Öberg*

1 Inledning

Arbetslöshet kan indelas i olika typer, exempelvis strukturarbetslöshet, konjunkturarbetslöshet, säsongarbetslöshet och friktionsarbetslöshet. I detta bidrag koncentreras intresset till en del av friktionsarbetslösheten på lokala arbetsmarknader, den del som beror på att personer söker arbete och att lediga platser uppstår mer eller mindre slumpmässigt över tiden. Genom bristande överensstämmelse i tiden mellan tillfällen då personer söker arbete och då arbeten blir lediga finns det ibland fler sökande än lediga platser och ibland fler lediga platser än sökande. Syftet med bidraget är att belysa hur dessa tillfälliga jämviktsbrister, orsakade av de slumpmässiga variationerna, inverkar på olika stora lokala arbetsmarknaders funktion och på individers situation på dem.

I den första delen av denna bilaga behandlar Claes-Henric Siven den del av friktionsarbetslösheten som beror på att det tar en viss tid för en arbetssökande att finna ett arbete. Anders Karlqvist och Folke Snickars studerar i den tredje delen av bilagan hur befolkningsutvecklingen på längre sikt kan påverkas av förhållanden på lokala arbetsmarknader.

I föreliggande bidrag preciseras två typer av slumpmässiga variationer. Med en köteoretisk modell av en arbetsmarknad i vilken man kan ta hänsyn till de slumpmässiga variationerna renodlas effekten av dessa variationer på olika stora arbetsmarknader. Modellen tillämpas också på empiriska data. Modellen redovisas i avsnitt 2 och resultaten i avsnitt 3. En sammanfattning ges i avsnitt 4. Studien är initierad av och är ett led i den forskning som bedrivs i anslutning till ERU:s arbetsgrupp "Hushållens levnadsvillkor i olika regioner".

2 Modell av en lokal arbetsmarknad

Med hjälp av en modell av en arbetsmarknad studeras här hur två typer av mer eller mindre slumpmässiga variationer inverkar på olika stora lokala arbetsmarknaders funktion. Det är för det första att det antal personer som söker arbete varierar från en period till en annan. Det är för det andra att personer arbetar ett varierande antal år. Därmed kommer även antalet lediga arbeten som uppstår och behöver tillsättas att variera

mellan olika perioder. Genom bristande överensstämmelse i tiden mellan tillfällen då personer söker arbete och då arbeten blir lediga uppstår ibland tillfälliga överskott på arbetskraft och ibland tillfälliga brister på arbetskraft.

I modellen får dessa "tillfälliga jämviktsbrister", vilka beror på nämnda slumpmässiga variationer, fyra typer av effekter på en lokal arbetsmarknad. Ett tillfälligt överskott på arbetskraft medför (1) att vissa arbetssökande går arbetslösa och väntar på arbete en tid innan de blir anställda och (2) att andra arbetssökande inte får den typ av arbete de söker. I det senare fallet söker personen en annan typ av arbete på den lokala arbetsmarknaden eller arbete på en annan lokal arbetsmarknad. I samband därmed kan en del av de arbetssökande tänkas flytta från den lokala arbetsmarknaden. En tillfällig brist på arbetskraft medför (3) att vissa arbeten förblir obesatta en kortare eller längre tid och (4) att arbetskraft till vissa lediga arbeten tillsätts av sökande till andra typer av arbeten på den lokala arbetsmarknaden eller av personer från andra lokala arbetsmarknader. I samband med en tillfällig brist på arbetskraft kan en del personer tänkas flytta till den lokala arbetsmarknaden.

Effekterna har olika styrka på olika stora lokala arbetsmarknader. Men deras styrka är också starkt beroende av inom vilket yrke en person söker arbete. Andra förhållanden som inverkar på effekternas styrka är vilken grad av jämvikt eller brist på jämvikt som råder på längre sikt, hur lång tid en arbetssökande kan vänta på arbete innan personen söker sig till ett annat yrke och/eller en annan lokal arbetsmarknad samt hur många år personer i allmänhet arbetar. Även om antalet arbetssökande under en längre tidsperiod är lika med antalet lediga arbeten, dvs. även om det råder långsiktig jämvikt, kan det p. g. a. de slumpmässiga variationerna uppstå tillfälliga jämviktsbrister.

Den modell som används i rapporten kan beskrivas med figur 2: 1. I modellen antas att personer *söker arbete* på arbetsmarknaden slumpmässigt över tiden och att det antal år de *arbetar* innan de *slutar arbeta* också kan variera från person till person. Dessa två antaganden medför att lediga platser uppstår slumpmässigt över tiden.

Vidare antas att en person som söker arbete tar ett arbete om det finns något arbete ledigt. Är alla arbetsplatser besatta ansluter sig personen till kön av arbetssökande och *väntar på arbete*, om inte kön är för lång. Är kön så lång, att personen förväntar sig att få gå arbetslös i mer än exempelvis ett halvt år väntar inte personen på arbete utan söker en annan typ av arbete på den lokala arbetsmarknaden eller söker arbete på en annan lokal arbetsmarknad. Personen *får inte sökt arbete*.

Om en plats när den blir ledig inte kan förväntas bli tillsatt inom exempelvis ett halvt år av någon sökande till den typ av arbete det är fråga om antas slutligen att den tillsätts av en *person utifrån*. Det kan vara en person från en annan lokal arbetsmarknad eller en sökande till en annan typ av arbete på den lokala arbetsmarknaden.

I modellen[1] avbildas två för en arbetsmarknad centrala komponenter, nämligen ett utbud av och en efterfrågan på arbetskraft. Efterfrågan på arbetskraft motsvaras i modellen av det antal arbetsplatser som önskas

[1] För matematiskt preciserade antaganden, matematisk härledning av beräkningsformler samt dataprogram för beräkning av arbetslöshet m. m. hänvisas till ERU.

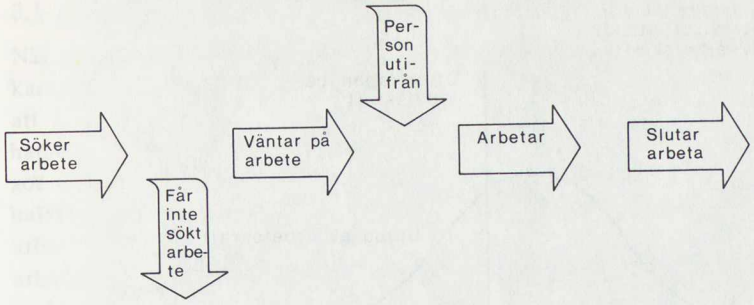

Figur 2: 1 Modell av en lokal arbetsmarknad.

besatta. Antalet arbetsplatser kallas arbetsmarknadens storlek. Utbudet av arbetskraft motsvaras i modellen av det antal personer som vill ha arbete.

Utbudet av arbetskraft är beroende av flera faktorer t. ex. lön, avstånd mellan arbetsplats och hem, arbetstidernas längd och förläggning samt hälsorisker. Även efterfrågan på arbetskraft beror på ett flertal faktorer. I modellen antas de faktorer som påverkar utbud och efterfrågan vara konstanta. I avsnitt 3. 7 redovisas exempelvis vad som händer vid bristande jämvikt på lång sikt. Därvid antas att både kortsiktiga och långsiktiga utbuds- eller efterfrågeöverskott inte utjämnas genom löneförändringar.

Det kan finnas många anledningar till att både utbud av och efterfrågan på arbetskraft varierar över tiden. Variationerna kan vara beroende av konjunkturer och säsonger eller vara mer slumpmässiga. På grund av de slumpmässiga variationer som avbildas i modellen uppstår *slumpmässiga variationer* i *utbudet* av arbetskraft. Utbudet ökar när en person söker arbete och minskar när en person slutar arbeta. Med de antaganden som görs i modellen är däremot efterfrågan på arbetskraft konstant över tiden. I figur 2: 2 beskrivs utbudet av och efterfrågan på arbetskraft vid en viss tidpunkt.

Modellen är, som alla modeller, en förenkling av verkligheten. Den används för att visa hur slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft kan inverka på olika stora lokala arbetsmarknaders funktion. I verkligheten inverkar många andra faktorer på möjligheten att få arbete. Exempelvis kan antalet sökande under en längre period vara för stort i förhållande till det antal lediga platser som uppstår. Det råder då en ojämvikt på arbetsmarknaden. Antalet arbeten kan också variera över konjunkturcykeln eller över året vilket också kan medföra svårigheter att få arbete.

Arbetsmarknaden har i nationalekonomisk teori behandlats utifrån ett flertal aspekter. Man har undersökt arbetsmarknaden isolerad från ekonomin i övrigt. Man har också undersökt den i analyser som omfattar både varu- och faktormarknader. Här behandlas arbetsmarknaden isolerad. Samspelet med de övriga marknaderna i ekonomin behandlas inte.

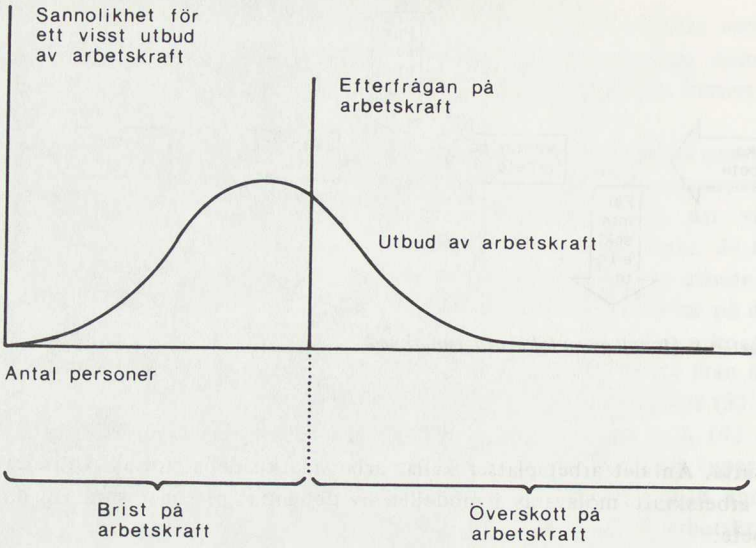

Figur 2:2 Utbud av och efterfrågan på arbetskraft.

Här används "lokal arbetsmarknad" som beteckning på en arbetsmarknad som är geografiskt avgränsad till en region. I de empiriskt anknutna exemplen har den lokala arbetsmarknaden avgränsats med en cirkel med 30 km:s radie centrerad kring en tätort. Den lokala arbetsmarknaden skiljer sig därför från kommunens arbetsmarknad. Exempelvis är inte antalet förvärvsarbetande på den lokala arbetsmarknaden lika stort som i kommunen.

I avsnitt 3 förutsätts, där inte annat anges, (1) att personerna arbetar i medeltal 20 år, (2) att en arbetssökande inte väntar på arbete om han/hon inte kan förväntas få ett arbete inom ett halvt år. Personen söker då arbete i ett annat yrke på den lokala arbetsmarknaden eller på en annan lokal arbetsmarknad, (3) att ett arbete tillsätts av en person utifrån om det när det blir ledigt inte förväntas bli besatt inom 0,5 år av någon sökande i det aktuella yrket på den lokala arbetsmarknaden samt (4) att den aktuella delen av den lokala arbetsmarknaden är i långsiktig jämvikt, dvs. att antalet lediga platser som uppstår är lika med antalet arbetssökande under en längre tidsperiod.

3 Resultat

I detta avsnitt redogörs för hur möjligheterna att få arbete på olika stora lokala arbetsmarknader påverkas av de slumpmässiga variationer som beskrivs i avsnitt 2. Speciellt visas hur arbetslösheten och andelen av de arbetssökande som inte får det arbete de söker varierar med den lokala arbetsmarknadens storlek.

3.1 *Den lokala arbetsmarknadens storlek*

När en person söker arbete kan i modellen tre saker inträffa. Personen kan (1) få arbete direkt om inte alla platser är besatta, (2) få arbete efter att ha väntat ett tag om alla platser är besatta eller (3) inte få det arbete han eller hon söker på grund av att kön av arbetssökande som inte har något arbete är så stor att personen förväntar sig få gå arbetslös minst ett halvt år innan han eller hon kan få arbete. I det senaste fallet antas den arbetssökande föredra att söka en annan typ av arbete på den lokala arbetsmarknaden eller arbete på en annan lokal arbetsmarknad.

Av tabell 3.1 framgår att andelen av de arbetssökande som inte får arbete är mindre på större arbetsmarknader. Samtidigt som andelen av de arbetssökande som inte får det arbete de söker minskar när arbetsmarknadens storlek ökar gäller det omvända för andelen av de arbetssökande som väntar innan de får arbete p. g. a. att inget arbete är ledigt. Denna andel ökar således när arbetsmarknadens storlek ökar. Dessa resultat tyder på att de slumpmässiga variationerna i utbudet av arbetskraft påverkar en liten lokal arbetsmarknad på ett annat sätt än stor. Vid ett tillfälligt överskott av arbetskraft på en liten lokal arbetsmarknad flyttar de arbetssökande i högre utsträckning från den lokala arbetsmarknaden. De söker också andra typer av arbete än de sökte i första hand på den lokala arbetsmarknaden. På den större lokala arbetsmarknaden väntar de oftare på att ett arbetstillfälle skall uppstå. Chansen är där större att det uppstår ett ledigt arbete inom ett halvt år. Därmed kommer det tillfälliga överskotten av arbetskraft att medföra en högre arbetslöshet på större arbetsmarknader. I tabellen redovisas också hur stor den arbetslöshet är som beror på de slumpmässiga variationerna i utbudet av arbetskraft.

Tabell 3.1 visar att en viss andel av de arbetssökande inte får arbete. Denna motsvaras av en ungefär lika stor ström av personer utifrån som

Tabell 3.1 Arbetsmarknadens storlek

Arbetsmarknadens storlek i antal arbetsplatser	Andel (%) av de arbetssökande som			Summa	Arbetslöshet (%)[a]
	inte får arbete	får arbete efter att ha väntat	får arbete direkt		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	100	0	0	100	0,0
10	100	0	0	100	0,0
100	20	40	40	100	0,6
1 000	2	51	47	100	0,6
10 000	0	67	33	100	0,8
100 000	0	86	14	100	1,1

[a] Antal arbetslösa/(antal arbetande + antal arbetslösa).
Anm: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2.

vid tillfälliga arbetskraftsbrister får de arbeten som blir lediga. Tillfälliga brister på arbetskraft medför också att en del arbeten ibland är obesatta.

Även om det således råder jämvikt på längre sikt uppstår tillfälliga jämviktsbrister. Sannolikheten för att utbudet av arbetskraft är lika med efterfrågan på arbetskraft vid en viss tidpunkt är 1,00 om det finns 10 arbeten eller färre, 0,20 om det finns 100 arbeten, 0,02 om det finns 1 000 arbeten och 0,00 om det finns 10 000 arbeten eller fler. På stora arbetsmarknader är det således mycket osannolikt att det råder jämvikt vid ett visst tillfälle även om det råder jämvikt på längre sikt.

3.2 *Förenklad modell*

I tabell 3.2 redovisas motsvarande resultat som i tabell 3.1 men med en enklare version av modellen. I den förutsätts att arbetssökande kan flytta från den lokala arbetsmarknaden vid tillfälliga överskott på arbetskraft. Det kan också söka andra typer av arbete på den lokala arbetsmarknaden om de inte kan få den typ av arbete de först söker. Men däremot förutsätts att lediga platser inte kan tillsätts av personer utifrån vid en tillfällig brist på arbetskraft. I den enklare versionen finns således bara en utflyttning men ingen inflyttning som beror på tillfälliga jämviktsbrister.

En jämförelse mellan tabell 3.1 och tabell 3.2 visar att resultaten för de båda versionerna av modellen är i stort sett desamma för en arbetsmarknadsstorlek på mellan 1 000 och 100 000 arbeten. Andelen av de arbetssökande som inte får arbete är t. ex. betydligt högre om tillfälliga brister medför en inflyttning av arbetskraft som i tabell 3.1. På de mindre arbetsmarknaderna, 1, 10 och 100 arbeten, skiljer sig resultaten emellertid åt.

Tabell 3.2 Arbetsmarknadens storlek. Förenklad modell

Arbetsmarknadens storlek i antal arbetsplatser	Andel (%) av de arbetssökande som			Summa	Arbetslöshet löshet (%)[a]
	inte får arbete	får arbete efter att ha väntat	får arbete direkt		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	50	0	50	100	0,0
10	21	0	79	100	0,0
100	7	13	80	100	0,2
1 000	2	37	61	100	0,5
10 000	0	66	33	100	0,8
100 000	0	86	14	100	1,1

[a] Antal arbetslösa/(antal arbetande + antal arbetslösa)

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2 utom den tredje förutsättningen. I denna enklare version av modellen antas således att ett ledigt arbete inte tillsätts av en person utifrån även om det förväntas ta lång tid innan det kommer en sökande till den typ av arbete som är ledigt.

3.3 *Regional och yrkesmässig avgränsning*

En arbetsmarknad kan avgränsas geografiskt till en lokal arbetsmarknad. Arbetsmarknadens storlek, kolumn 1 i tabellerna 3.1 och 3.2, anger då antalet arbeten på den lokala arbetsmarknaden. Den kan dessutom avgränsas yrkesmässigt. Då anger arbetsmarknadens storlek antalet arbeten i ett visst yrke på den lokala arbetsmarknaden. Resultaten för en arbetsmarknad med 1 000 arbeten kan beroende på avgränsningen tolkas på två sätt. Den lokala arbetsmarknaden kan betraktas som en enhet i den meningen att varje arbetssökande söker och kan få varje arbete som blir ledigt på den lokala arbetsmarknaden oberoende av i vilket yrke det är och oberoende av personens önskemål, utbildning etc. Då avser resultaten en lokal arbetsmarknad med 1 000 arbeten. Betraktas den lokala arbetsmarknaden som uppdelad i ett antal separata lokala yrkesarbetsmarknader, där varje sökande i ett visst yrke kan få och vill ta varje arbete i detta yrke men inget arbete i något annat yrke som blir ledigt, avser resultaten en lokal yrkesarbetsmarknad med 1 000 arbeten i yrket.

Vilken situation som bäst beskriver verkligheten kan variera med personernas utbildning och vilket yrke det är fråga om. I vissa fall är en person som söker arbete inom ett visst yrke på en lokal arbetsmarknad relativt hårt bunden till detta yrke. Speciellt gäller det kanske sådana yrken som kräver en flerårig yrkesutbildning eller på annat sätt förvärvad erfarenhet. I andra fall kan en sökande vara mindre hårt bunden till ett visst yrke. Personen kan tänka sig arbete inom flera yrken och kan ha möjlighet att få det. I det första fallet torde svårigheter att få arbete inom ett visst yrke på den lokala arbetsmarknaden i större utsträckning resultera i att den sökande flyttar från den lokala arbetsmarknaden. I det senare fallet torde den sökande i högre grad söka sig till andra yrken på den lokala arbetsmarknaden vid samma svårigheter.

I vissa yrken är det vanligt att man flyttar i samband med att man får arbete eller att man söker arbete på annan plats än där man bor. Det är förmodligen vanligt när det gäller yrken med relativt få yrkesutövare. Det gäller även t. ex. universitets- och högskolestuderande som under studietiden koncentreras till vissa orter men efter utbildnigen åter sprids över landet.

I tabell 3.3 redovisas antalet förvärvsarbetande i några olika stora yrken på några lokala arbetsmarknader. Om man bortser från pendling till och från dessa lokala arbetsmarknader så finns ungefär lika många arbeten inom de redovisade yrkena. De lokala arbetsmarknaderna har 7 000–68 000 arbeten. Delas de upp på lokala yrkesarbetsmarknader framgår det att 100 arbeten motsvarar en relativt stor yrkesgrupp i Vindeln, ca 1,4 % av de förvärvsarbetande, och en relativt liten i Örebro, ca 0,1 % av de förvärvsarbetande. Resultaten i modellen blir därför starkt beroende av om den lokala arbetsmarknaden kan betraktas som en enhet eller uppdelad på lokala yrkesmarknader.

Tabell 3.3 Antal förvärvsarbetande på några lokala arbetsmarknader[a] i några yrken 1970.

Lokal arbetsmarknad	Förvärvsarbetande[b]	Chaufförer	Sjukvårdsbiträden	Polismän	Tandsköterskor	Brandmän	Optiker
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Vindeln	7 000	344	341	12	20	2	0
Mora	15 000	549	427	55	45	9	8
Oskarshamn	18 000	561	529	48	39	25	7
Hässleholm	54 000	1 779	2 030	194	162	48	25
Örebro	68 000	2 212	2 635	284	238	79	34
Riket		108 800	94 300	13 500	9 600	4 200	1 400

[a] De lokala arbetsmarknaderna har avgränsats med en cirkel med 30 km:s radie centrerad kring tätorten. De lokala arbetsmarknaderna skiljer sig därför från kommunens arbetsmarknad.

[b] Antal förvärvsarbetande 20 tim. och mer.

Källa: ERU:s bearbetningar av folk- och bostadsräkningen 1970.

3.4 *Antagandet om de slumpmässiga variationerna*

Den modell av en arbetsmarknad som redovisas i avsnitt 2 tar hänsyn till vissa slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. De uppstår genom att arbeten blir lediga och personer söker arbete mer eller mindre slumpmässigt över tiden. De medför att det ibland uppstår tillfälliga jämviktsbrister även om arbetsmarknaden på längre sikt är i jämvikt. De tillfälliga jämviktsbristerna kan, som nämndes i avsnitt 2, få fyra typer av effekter: (1) att vissa arbetssökande inte får arbete, (2) att andra får vänta på arbete ett tag, (3) att vissa arbeten förblir obesatta och (4) att vissa lediga arbeten tillsätts av personer utifrån. I tabell 3.1 och 3.2 redovisas hur starka de två första effekterna blir på olika stora arbetsmarknader under vissa förutsättningar, bl. a. att arbetsmarknaden är i jämvikt på längre sikt.

Ersätter man antagandet att arbeten blir lediga och personer söker arbeten slumpmässigt över tiden med ett antagande att detta sker med jämna tidsintervall blir resultaten helt annorlunda. Det framgår av tabell 3.4 som skall jämföras med tabell 3.1.

Med dessa förutsättningar visar det sig att ingen arbetssökande blir utan arbete om arbetsmarknaden har 100 arbetsplatser eller fler. Det uppstår inte heller arbetslöshet med någon storlek på arbetsmarknaden. En jämförelse med tabell 3.1 visar att de slumpmässiga variationerna har den största inverkan på andelen som inte får arbete när arbetsmarknaden har få arbetsplatser. Inverkan på arbetslösheten är större när arbetsmarknaden är större.

Det bör här understrykas att modellen i avsnitt 2 är avsedd att kunna användas för att studera den renodlade effekten av de slumpmässiga variationerna på arbetslöshet m. m. Modellen tar inte hänsyn till många andra förhållanden som kan medföra arbetslöshet som t. ex. konjunktur-

Tabell 3.4 Arbetsmarknadens storlek. Utan slumpmässiga variationer.

Arbetsmarknadens storlek i antal arbetsplatser	Andel (%) av de arbetssökande som			Summa	Arbetslöshet (%)[a]
	inte får arbete	får arbete efter att ha väntat	får arbete direkt		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	98	3	0	100	0
10	75	25	0	100	0
100	0	50	50	100	0
1 000	0	50	50	100	0
10 000	0	50	50	100	0
100 000	0	50	50	100	0

[a] Antal arbetslösa/(antal arbetande + antal arbetslösa).

Anm.: Resultaten bygger på den modell som redovisas i avsnitt 2 men där antagandet att arbeten blir lediga och personer söker arbeten slumpmässigt över tiden utbytts mot ett antagande att detta sker med jämna tidsintervall. Förutsättningarna i slutet av avsnitt 2 antas gälla inklusive förutsättningen att arbetsmarknaden är i långsiktig jämvikt.

mässiga och säsongmässiga variationer i utbud och efterfrågan på arbetskraft.

3.5 *Antagandet om 20 års medelarbetstid*

I exemplen i denna rapport antas genomgående att personerna arbetar i medeltal 20 år på den lokala arbetsmarknaden. Därefter slutar personen arbeta, byter yrke eller flyttar till en annan lokal arbetsmarknad. Det antal år en person arbetar avser således inte antalet år innan personen byter anställning, arbetsuppgift e. d. Det beror på att intresset i rapporten riktar sig mot de nysökande på den lokala arbetsmarknaden, inte mot de ombytessökande. Modellen skulle förmodligen med fördel kunna användas för att studera hur slumpmässiga variationer inverkar när personer byter arbete.

En medelarbetstid på 20 år innebär med antagandena i modellen att de flesta (ca 63 %) har en arbetstid kortare än 20 år och att ca 8 % har en arbetstid över 50 år. Det senare kan vara orealistiskt. Men det har förmodligen ingen nämnvärd betydelse för arbetslöshet m. m. att några personer antas arbeta så länge.

3.6 *Antagandet om ett halvt års väntetid*

I exemplen antas i regel att en arbetssökande inte väntar på arbete om han/hon inte kan förväntas få ett arbete inom ett halvt år. Den arbetssökande söker då en annan typ av arbete på den lokala arbetsmarknaden eller ett arbete på en annan lokal arbetsmarknad.

Ju kortare den tid är som en person accepterar att vänta på arbete, ju

fler personer får inte det arbete de söker. Samtidigt minskar andelen som får arbete efter att ha väntat ett tag, och därmed arbetslösheten. Ju längre de arbetssökande accepterar att vänta på arbete, ju högre blir arbetslösheten och ju mindre utflyttningen. Ändras den tid de arbetssökande kan vänta från 1/2 till 1 år tredubblas arbetslösheten för storlekarna 100 och 1 000 arbetsplatser i tabell 3.1. Arbetslösheten blir t. ex. i medeltal 1,4 % i stället för 0,5 % om arbetsmarknaden har 1 000 arbetsplatser. Ändras den tid de arbetssökande kan vänta från 1/2 till 0 år blir det ingen arbetslöshet. Svårigheter att få arbete resulterar då helt i utflyttning. Faktorer som kan påverka den tid en person accepterar att vänta på arbete, som t. ex. flyttningsbidrag och ersättning vid arbetslöshet, kan därmed även påverka i vilken utsträckning svårigheter att få arbete resulterar i arbetslöshet respektive utflyttning.

3.7 *Antagandet om långsiktig jämvikt*

I de tidigare exemplen har förutsatts att arbetsmarknaden är i långsiktig jämvikt. Det innebär att antalet lediga arbeten förutsätts vara lika med antalet arbetssökande under en längre tidsperiod. Figur 3: 1 avser en

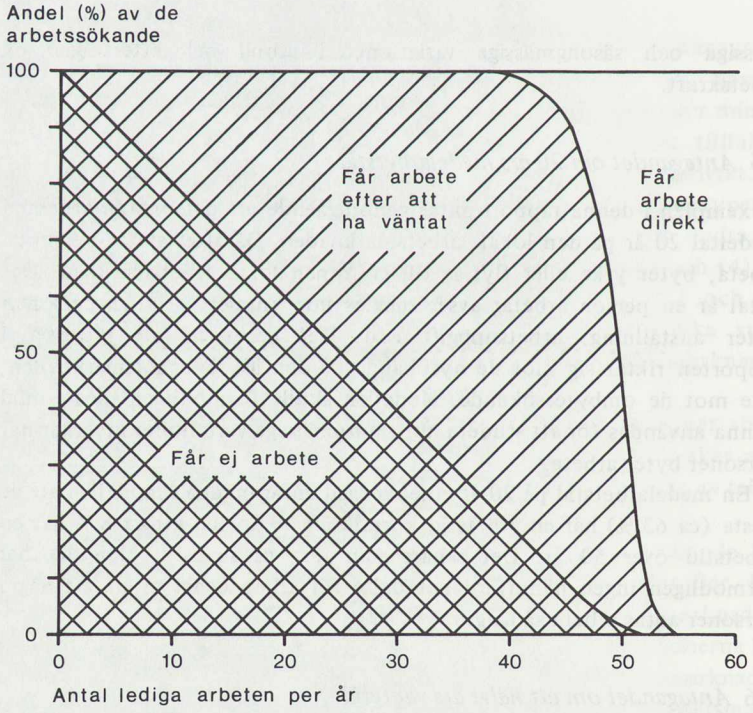

Figur 3: 1 Arbetslöshet vid bristande jämvikt.

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2 utom den tredje förutsättningen. I denna enklare version av modellen antas således att ett ledigt arbete inte tillsätts av en person utifrån även om det förväntas ta lång tid innan det kommer en sökande till den typ av arbete som är ledigt.

arbetsmarknad med i medeltal 50 arbetssökande per år. Längs den horisontella axeln har antalet lediga arbeten per år avsatts. 50 lediga arbeten per år motsvarar således jämvikt på arbetsmarknaden. Figuren bygger på den enklare versionen av modellen för vilken vissa resultat redovisats i tabell 3.2. I figuren visas att exempelvis andelen av de arbetssökande som får arbete efter att ha väntat är starkt beroende av små förskjutningar från jämviktsläget. Ökar antalet lediga arbeten per år till 55 behöver ingen vänta på arbete. Minskar antalet lediga arbeten per år till 45 behöver 90 % av de arbetssökande antingen vänta innan de får arbete (80 %) eller får de inget arbete (10 %).

Även andelen av de arbetssökande som inte får arbete är beroende av om det råder långsiktig jämvikt på arbetsmarknaden. I tabell 3.5 visas att svårigheter att få arbete kan bero på dels att antalet arbetssökande är större än antalet lediga platser, dels slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. Resultaten redovisas för tre olika storlekar på arbetsmarkna-

Tabell 3.5 Andel som inte får arbete beroende på bristande jämvikt och slumpmässiga variationer.

Antagna värden			Resultat i modellen		
Arbetsmarknadens storlek i antal arbetsplatser	Antal lediga platser under 10 år[a]	Antal arbetssökande under 10 år	Andel (%) av de arbetssökande som inte får sökt arbete		
			beroende på bristande jämvikt	beroende på slumpmässiga variationer i arbetskraftsutbud	totalt
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1 000	500	400	0	0	0
1 000	500	450	0	0	0
1 000	500	500	0	1,6	1,6
1 000	500	550	9,1	0,1	9,2
1 000	500	600	16,7	0	16,7
100	50	40	0	0,3	0,3
100	50	45	0	2,1	2,1
100	50	50	0	6,6	6,6
100	50	55	9,1	3,4	12,5
100	50	60	16,7	1,9	18,6
10	5	4	0	12,2	12,2
10	5	4,5	0	16,8	16,8
10	5	5	0	21,5	21,5
10	5	5,5	9,1	16,9	26,0
10	5	6	16,7	13,5	30,2

[a] En mer exakt benämning på kolumnen är "Antal lediga platser under 10 år som uppstår om samtliga platser hela tiden är besatta". Skillnaden i benämning har ingen betydelse för tolkningen av tabellen.

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2 utom den tredje förutsättningen. I denna enklare version av modellen antas således att ett ledigt arbete inte tillsätts av en person utifrån även om det förväntas ta lång tid innan det kommer en sökande till den typ av arbete som är ledigt.

der: 1 000, 100 och 10 arbeten. Tabellen bygger på den enklare versionen av modellen för vilken vissa resultat redovisades i tabell 3.2. På en arbetsmarknad med 1 000 arbeten inverkar de slumpmässiga variationerna bara om marknaden befinner sig i jämvikt dvs. om det blir lika många platser lediga som det kommer arbetssökande. På de mindre arbetsmarknaderna inverkar de slumpmässiga variationerna även vid bristande jämvikt.

I förhållande till den andel, som inte får sökt arbete beroende på bristande jämvikt (den fjärde kolumnen i tabell 3.5), är andelen, som beror på slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft (den femte kolumnen), liten på arbetsmarknaden med 1 000 arbeten. Den är inte lika liten på arbetsmarknaden med 100 arbeten och på arbetsmarknaden med 10 arbetsplatser är den förhållandevis stor.

3.8. *Några lokala arbetsmarknader*

I tabell 3.6 redovisas arbetslöshet m. m. under förutsättning att de lokala arbetsmarknaderna kan betraktas som enheter enligt det resonemang som fördes i avsnitt 3.3.

Tabell 3.6 Arbetslöshet m. m. på några lokala arbetsmarknader.

Lokal arbetsmarknad	Andel (%) av de arbetssökande som			Summa	Arbetslöshet[a]
	inte får arbete	får arbete efter att ha väntat	får arbete direkt		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Vindeln	0	63	36	100	0,8
Mora	0	71	29	100	0,9
Oskarshamn	0	72	27	100	0,9
Hässleholm	0	82	18	100	1,0
Örebro	0	84	16	100	1,0

[a] Antal arbetslösa/(antal arbetande + antal arbetslösa).

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2.

3.9 *Några lokala yrkesarbetsmarknader*

I tabell 3.7 och 3.8 redovisas hur många som inte får arbete och som får arbete efter att ha väntat en kortare eller längre tid på några lokala yrkesarbetsmarknader.

Av tabell 3.7 framgår hur personer som vill ha arbete inom ett yrke med få arbetsplatser och personer som vill ha arbete i en liten kommun har sämre möjligheter att få vad de önskar än personer som söker sig till arbeten med många arbetsplatser och i stora kommuner. De som vill ha ett arbete i ett yrke med få arbetsplatser och dessutom i en liten kommun har med modellens förutsättningar ingen möjlighet att få det. Det framgår också av tabell 3.7 att de slumpmässiga variationerna i

Tabell 3.7 Andel (%) av de arbetssökande som inte får arbete på några lokala yrkesarbetsmarknader.

Lokal arbetsmarknad	Yrke					
	Chaufförer	Sjukvårdsbiträden	Polismän	Tandsköterskor	Brandmän	Optiker
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Vindeln	6	6	100	100	100	100
Mora	4	5	33	33	100	100
Oskarshamn	4	4	33	100	100	100
Hässleholm	1	1	11	11	33	100
Örebro	1	1	7	9	33	100

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2.

Tabell 3.8 Andel (%) av de arbetssökande som får arbete efter att ha väntat på några lokala yrkesarbetsmarknader.

Lokal arbetsmarknad	Yrke					
	Chaufförer	Sjukvårdsbiträden	Polismän	Tandsköterskor	Brandmän	Optiker
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Vindeln	48	48	0	0	0	0
Mora	49	48	33	33	0	0
Oskarshamn	50	49	33	0	0	0
Hässleholm	54	54	45	45	33	0
Örebro	55	56	47	46	33	0

Anm.: Resultaten bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2.

utbudet av arbetskraft kan vara en faktor som inverkar i betydande utsträckning på flyttningen, speciellt från mindre kommuner.

Av tabell 3.8 framgår att andelen av de arbetssökande som väntar på arbete är något större på större lokala arbetsmarknader och i yrken med fler arbeten. I vissa fall väntar ingen arbetssökande (0 %) på arbete. Det beror på att ingen arbetssökande får arbete, vilket framgår av tabell 3.7. Alla arbetssökande söker därför arbete inom andra yrken på den lokala arbetsmarknaden eller arbete på andra lokala arbetsmarknader. Frånsett dessa fall är inte variationerna mellan olika lokala yrkesarbetsmarknader i andelarna som väntar på arbete så stora. Arbetslösheten blir vid alla tillfällen (utom dem då 0 % väntar) ca 0,6 %.

Det bör observeras att de förhållanden som redovisas i tabell 3.7 och 3.8 är den renodlade effekten på möjligheten att få arbete av slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft. Även strukturförändringar, konjunkturvariationer, säsongvariationer etc. inverkar på möjligheten att realisera ett yrkesval. Vid en helhetsbedömning av individens möjlighet att få önskat arbete i olika regioner måste hänsyn tas även till effekten av sådana faktorer.

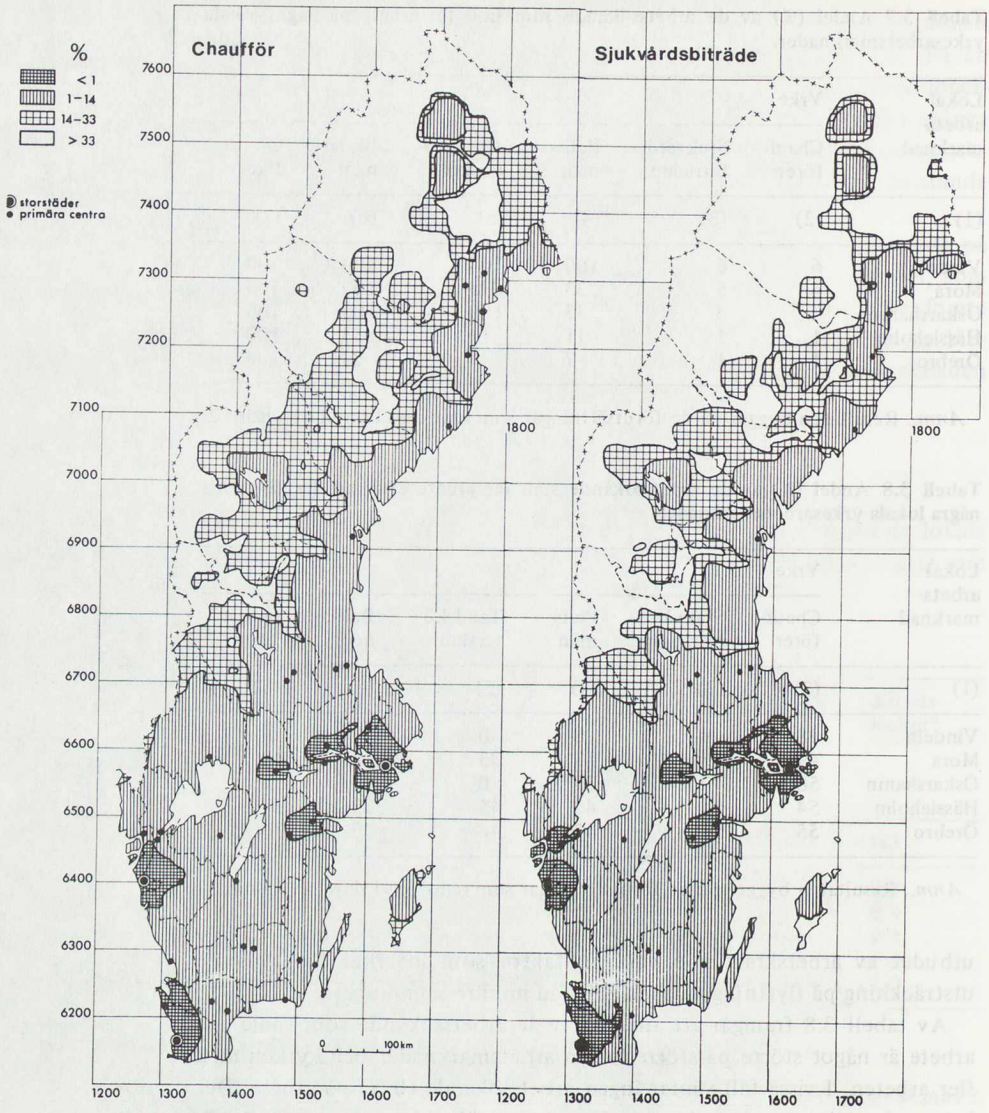

Figur 3:2 Andel (%) av de arbetssökande som inte får det arbete de söker på grund av slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft.

Anm.: Kartorna bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2, bl. a. att alla lokala yrkesarbetsmarknader är i långsiktig jämvikt. Uppgifter om fördelningen över Sverige av antalet förvärvsarbetande i de olika yrkena har hämtats från folk- och bostadsräkningen 1970.

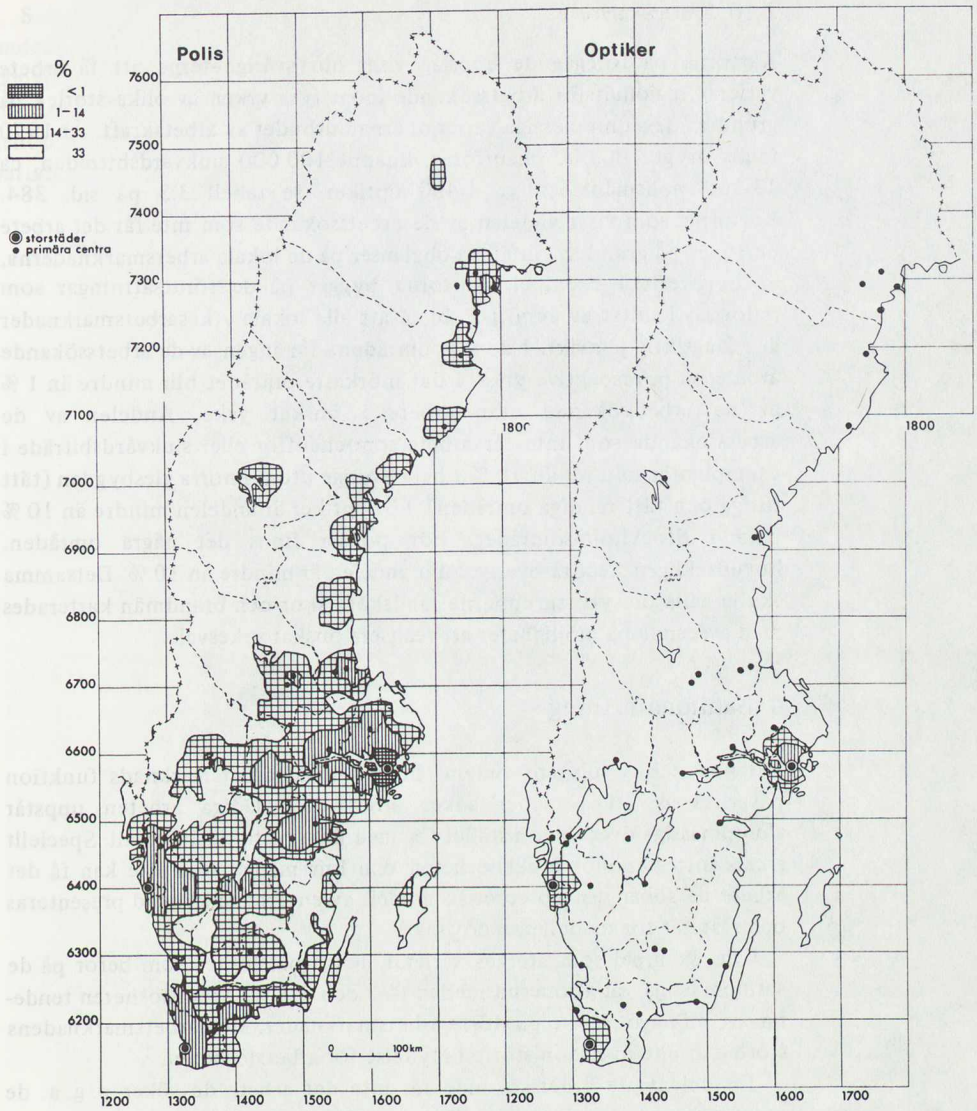

Figur 3:3 Andel (%) av de arbetssökande som inte får det arbete de söker på grund av slumpmässiga variationer i utbudet av arbetskraft.

Anm.: Kartorna bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2, bl. a. att alla lokala yrkesarbetsmarknader är i långsiktig jämvikt. Uppgifter om fördelningen över Sverige av antalet förvärvsarbetande i de olika yrkena har hämtats från folk- och bostadsräkningen 1970.

3.10 *Sverigekartor*

Kartorna på föregående uppslag visar hur svårigheterna att få arbete varierar regionalt för arbetssökande inom fyra yrken av olika storlek på grund av de slumpmässiga variationerna i utbudet av arbetskraft. År 1970 fanns drygt 100 000 chaufförer, knappt 100 000 sjukvårdsbiträden, ca 13 500 polismän och ca 1 400 optiker, se tabell 3.3 på sid. 384. Kartorna, som visar andelen av de arbetssökande som inte får det arbete de söker på grund av tillfälliga obalanser på de lokala arbetsmarknaderna, är hypotetiska exempel. Kartorna bygger på de förutsättningar som redovisas i slutet av avsnitt 2, bl. a. att alla lokala yrkesarbetsmarknader är i långsiktig jämvikt. I de vita områdena får ingen av de arbetssökande arbete inom respektive yrke. I det mörkaste området blir mindre än 1 % av de arbetssökande utan arbete i önskat yrke. Andelen av de arbetssökande som inte får arbete som chaufför eller sjukvårdsbiträde i exemplen är mindre än 10 % i hela Sverige utom i norra glesbygden (tätt rutiga och tätt randiga områden). För optiker är andelen mindre än 10 % bara i Stockholmsområdet. För poliser finns det några områden, huvudsakligen i södra Sverige, där andelen är mindre än 10 %. Detsamma skulle gälla om yrkesgrupperna tandsköterskor och brandmän karterades med avseende på möjligheter att realisera önskat yrkesval.

4 Sammanfattning

I denna del av bilagan studeras hur en lokal arbetsmarknads funktion påverkas av att personer söker arbete och lediga arbeten uppstår slumpmässigt över tiden i stället för med konstanta tidsintervall. Speciellt riktas intresset mot arbetslösheten och hur många som inte kan få det arbete de söker. En köteoretisk modell av en arbetsmarknad presenteras och resultat för modellen redovisas.

I de exempel som återges varierar den arbetslöshet som beror på de slumpmässiga variationerna mellan 0 % och 1,5 %. Arbetslösheten tenderar att bli något större på större arbetsmarknader. Men arbetsmarknadens storlek är inte av någon större betydelse för arbetslösheten.

En del av de arbetssökande får inte det arbete de söker p. g. a. de slumpmässiga variationerna. Det inträffar vid tillfälliga överskott på arbetskraft. De slumpmässiga variationerna kan därför inverka på flyttningen mellan lokala arbetsmarknader. Den andel som inte får sökt arbete är större på mindre lokala arbetsmarknader. Det kan medföra en större utflyttning från dessa. Det kan också medföra att möjligheterna att välja arbete är mindre på en mindre lokal arbetsmarknad.

Finns det ca 2 000 eller fler arbeten i ett yrke på en lokal arbetsmarknad blir mindre än 1 % av de arbetssökande utan arbete i detta yrke. Finns det bara något tiotal arbeten får mellan 20 % och 100 % av de arbetssökande inte det arbete de söker. Dessa resultat tyder på att de slumpmässiga variationerna kan orsaka betydande svårigheter i de flesta yrken att få det arbete man söker på en liten lokal arbetsmarknad. På en stor lokal arbetsmarknad kan motsvarande svårigheter uppstå för yrken i vilka få personer är sysselsatta.

Svårigheten att få arbete och arbetslösheten beror i modellen även på andra faktorer än arbetsmarknadens storlek, exempelvis om det råder jämvikt på längre sikt eller ej och hur länge en arbetssökande kan vänta på anställning. I modellen har de slumpmässiga variationernas effekt renodlats. Effekten av andra förhållanden som konjunktur- och säsongvariationer i utbud av och efterfrågan på arbetskraft behandlas inte.

III Migration och arbetsmarknad

– av *Anders Karlqvist och Folke Snickars*

1 Flyttning och lokaliseringsval

Skillnaden i tillgången till förvärvsarbete mellan olika regioner betraktas som en av de främsta orsakerna till hushållens omflyttningar. En differentierad och tryggare arbetsmarknad tycks därvid vara viktigare för lokaliseringsvalet än inkomstskillnader. Migrationen kan ofta betraktas som en kumulativ process. En ökning av antalet arbetstillfällen skapar förutsättningar för ytterligare expansion via inflyttning och utökning av servicesektorn, vilket åstadkommer ett gynnsamt klimat för ytterligare tillväxt. På liknande sätt tenderar avfolkningen av en region att vara självgenererande. En vikande aktivitetsnivå leder till minskande attraktivitet, ökad utflyttning och sämre servicestandard.

Empiriska undersökningar visar att avståndet spelar en stor roll för flyttningsmönstret, i så måtto att man i allmänhet inte vill byta bostadsort och om man tvingas flytta, vanligen föredrar näraliggande framför längre bort belägna orter. Minst 60 % av all migration i Sverige för närvarande sker inom det egna länet (prop. 1972: 111, bil. 7, sid. 20). Avståndet fyller också en annan funktion för migrationsbeteendet. Folk väljer ny bostadsort med hänsyn till sin information om denna. I allmänhet kommer detta att gynna närbelägna orter, men storleken och graden av differentiering av arbetsplatsutbudet spelar också in som förstärkningsfaktor för den subjektiva informationen.

2 En modellbeskrivning

Syftet med föreliggande bidrag är att visa hur befolkningens regionala omfördelning, med avståndet som ett grundläggande kriterium för val av flyttningsort, kan representeras i en matematisk modell, och hur en sådan modell kan användas för att stiliserat illustrera migrationsprocessen och dess kumulativa effekter. Modellen skall däremot inte uppfattas som ett direkt prognosinstrument.

Befolkningens storlek kan sägas utgöra en sammanfattande beskrivning av hushållens yttre levnadsvillkor och företagens produktionsförutsättningar på en ort. På en stor ort finns ett varierat arbetsplatsutbud för hushållen medan företagen har ett differentierat utbud av arbetskraft att

tillgå. På en liten ort blir sammansättningen av arbetstillfällena ofta ensidig.

För närvarande sker ungefär 700 000 registrerade flyttningar (över församlingsgräns) i Sverige (Inrikes befolkningsförändringar, SCB 1971). Möjligheten till bättre arbete och större trygghet i anställningen är ett ofta återkommande motiv för dessa flyttningar och i många fall utgör flyttning helt enkelt det enda sättet att undgå arbetslöshet. Migrationen ger successivt upphov till nya befolkningsfördelningar, vilka i sin tur förskjuter arbetsmarknadernas storlekar på olika orter i förhållande till varandra och därmed skapar nya förutsättningar för kommande flyttare och flyttningsalternativ.

En flyttning kan ses som resultat av en sökprocess, där flyttaren skaffar information om arbetsmarknaden på olika sätt, bl. a. genom personliga kontakter, tidningar och arbetsförmedling (se t. ex. Claes-Henric Sivens bidrag i denna bilaga). Denna sökprocess är självfallet partiell. Informationsunderlaget för flyttningsbeslutet kommer med nödvändighet att vara ofullständigt och bara täcka en begränsad del av marknaden. Dessutom riktar sig olika yrkesgruppers intressen mot skilda delar av marknaden. Storleken hos dessa delmarknader för olika yrkesgrupper kan exempelvis ge upphov till olika grad av friktionsarbetslöshet (finns diskuterat i Svante Öbergs bidrag i denna bilaga). Det finns ett omfattande empiriskt material kring dessa problem men effekterna på migrationen är ännu mycket ofullständigt klarlagda. "Över huvud taget är det angeläget att starkt betona de svårigheter som föreligger att urskilja de regionala stabilitets- och differentieringsbristernas betydelse för bl. a. flyttningsrörelsernas omfattning och inriktning." (Proposition 1972: 111, Bilaga 1, s. 64.) Det bör poängteras att dessa relativt detaljerade strukturella problem inte behandlas i fortsättningen. I stället studeras de totala flyttningsströmmarna inom och mellan olika regioner genom några sammanfattande antaganden.

Således antas att flyttningsbeslut fattas i två särskiljbara steg; först fattas beslut om att flytta och sedan vidtar en sökprocess för val av flyttningsort. Vad gäller genereringen görs enklaste möjliga antaganden. *Varje person i arbetskraften har lika stor sannolikhet att bli flyttare och varje arbetstillfälle har samma sannolikhet att generera ett flyttningsalternativ på arbetsmarknaden.* (Att det första antagandet gäller relativt väl har bl. a. påpekats av Folke Kristensson i Regioner att leva i, Publica 1972.) Detta betyder att regionala och sektoriella skillnader i exempelvis arbetslöshet inte behandlas explicit. I modellen är det alltså personer i arbetskraften snarare än hushåll som uppträder som flyttare. Eftersom den länsvisa skillnaden mellan andelen förvärvsarbetande i Norrbotten och Stockholm uppgår till ungefär 3 procentenheter, innebär hypoteserna en viss utjämning av verkliga regionala variationer (siffrorna hämtade från SOU 1971: 16, ERU: s bilaga till långtidsutredningen).

Genereringen av flyttningsalternativ sker slumpmässigt i modellen. Genom en sökprocedur antas flyttaren få information om ett tillräckligt stort antal att välja bland. Storleken på denna uppsättning alternativ, ur vilken han sedan väljer ny bostadsort, kan anses återspegla det förhållan-

det att sökandet utsträcks över en viss tid, att sökproceduren avbryts efter det att ett visst antal alternativ finns att välja bland etc. Den kan också kopplas till den ekonomiska konjunkturen i stort. Under en ekonomisk avmattning skapas färre nya arbetstillfällen och flyttningsalternativ än under en högkonjunktur. I modellen har olika antaganden om antalet flyttningsalternativ i sökprocessen studerats. Flyttningarna har antagits slumpmässigt fördelade över tiden och flyttningsintensiteten har anpassats till förhållandena omkring år 1970.

De kriterier som antas styra flyttarnas val av ny bostadsort bygger alla på att en rangordning gjorts av de aktuella flyttningsalternativen. Modellen är mycket flexibel i detta avseende. Varje tänkbar princip för rangordning av attraktiviteten för olika orter kan således användas. Som kriterium har här valts avståndet, dvs. i valet mellan två regioner väljer man att flytta till den region som ligger närmast den egna bostadsorten (data från Gunnar Törnqvists studie i Regioner att leva i, ERU (1972)). Den egna orten väljs således alltid först om den möjligheten ges. Med orter eller regioner avses i modellen de 70 A-regionerna i landet.

Från befolkningstillväxt och internationell migration bortses i princip. Endast omfördelningens effekter studeras alltså. En lika snabb tillväxt i antalet personer i arbetskraften i alla landets A-regioner påverkar dock inte resultaten. I själva verket torde speciellt den internationella migrationen med dess ojämna regionala konsekvenser kraftigt kunna påverka den bild, som här ges.

Modellens uppbyggnad kan nu illustreras med följande tankegång: Ur den totala befolkningen (personer i arbetskraften) dras slumpmässigt en person som flyttare. På samma sätt dras sedan ett visst antal flyttningsalternativ. Från den region personen befinner sig i bestäms vilket alternativ som är gynnsammast (dvs. närmast), varefter en flyttning till denna region äger rum. Den A-regionens befolkning ökar således vid den tidpunkten med en person och den ursprungliga regionen minskar med en person. Förfarandet upprepas sedan och en successiv omfördelning av befolkningen äger rum över tiden.

Modellen är en s. k. stokastisk (sannolikhets-)modell och leder matematiskt till ett system av differentialekvationer som är mycket svåra att lösa. Med hjälp av dator kan emellertid utvecklingen simuleras fram. Alternativt kan den komplicerade stokastiska modellen ersättas med en något enklare deterministisk version där man studerar genomsnitt och bortser från de slumpmässiga variationerna. De flesta resultat som finns redovisade här bygger på denna deterministiska modellformulering.

3 Några exempel på alternativa utvecklingsförlopp

Modellen har utnyttjats för att illustrera befolkningsomflyttningar mellan A-regioner under en 30–40 års period utgående från 1970 års situation (arbetskraftsdata hämtade från AKU 1970, årsmedeltal, SCB (1970)). Tidsskalan svarar mot ett antagande om 1 000 flyttningar av förvärvsarbetande/dag. Som tidigare påpekats kan resultaten rörande befolknings-

andelarna i olika områden inte direkt ställas i relation till prognoser om befolkningsutvecklingen i stort, då fertilitet och dödlighet samt in- och utvandring med deras regionala variationer över tiden ligger utanför denna modellformulering. Olika produktionsförutsättningar i olika delar av landet har inte beaktats i den mycket schematiserade arbetsmarknadsbeskrivningen. Modellen borde kunna utvidgas på denna punkt. I första hand kunde produktionsförhållandena föras in implicit via olika exogena antaganden om förvärvsintensiteter i olika regioner. Mot bakgrund av det översiktliga synsättet kan modellen ses som ett komplement till de i andra avseenden mera sofistikerade regionala prognosmodeller, där näringslivs- och befolkningsutveckling ömsesidigt påverkar varandra via t. ex. lönedifferenser och åldersstruktur för befolkningen.

Centralitets- och agglomerationseffekternas betydelse för regional befolkningstillväxt belyses i modellen. En centralt belägen region som t. ex. Mälardalen kommer genom sin relativa närhet till andra regioner ofta att konkurrera som flyttningsmål. En region med stor befolkning som t. ex. Stockholm drar till sig flyttare genom att den genom sin storlek genererar ett stort antal flyttningsalternativ. Stockholm har också ett relativt gynnsamt läge geografiskt och "fångar" därför t. ex. upp ett stort antal flyttare som kommer norrifrån och som erbjuds alternativ söderut. I andra fall, som Malmö, bidrar det perifera läget sannolikt till en mindre stark befolkningsutveckling, trots ett stort befolkningsunderlag.

Antalet flyttningsalternativ som en flyttare ställs inför visar sig vara av kritisk betydelse för hur flyttningsmönstret utvecklas. Ett litet utbud av alternativ gynnar de stora och centralt belägna befolkningskoncentrationerna, då sannolikheten är låg att mindre orter över huvud kan erbjuda några alternativ. Vid en större mängd alternativ får de mindre regionerna en större möjlighet att komma i utbudet och flyttningsrörelserna blir därmed kortare och riktade mot närbelägna mindre centra. Det principiella förloppet hos befolkningsutvecklingen som genereras av modellen för olika antal flyttningsalternativ visas i figur 3: 1.

3.1 *Om ortshierarkin (modell I)*

Den tidsutveckling av den relativa befolkningsfördelningen i A-regionerna som modellen genererar kommer att ge upphov till förändringar i den nationella ortshierarkin. Av figur 3: 1 framgår att man kan förvänta sig principiellt olika storleksfördelningar för olika intensitet i genereringen av flyttningsalternativ. Den utveckling av ortshierarkin som motsvarar hög genereringsintensitet finns angiven i figur 3: 2 i form av ett storleks-rangordningsdiagram, där A-regionerna är ordnade i rangordning (vågrät axel) efter en relativ befolkningsandel (egentligen andel personer i arbetskraften, lodrät axel) med den största A-regionen längst till vänster. Tre kurvor har ritats in, den verkliga storleksfördelningen år 1970 och den förutsagda åren 1990 och 2010. Man noterar att det i nuläget förekommer ett brott i rangordningskurvan för de tre största A-regionerna och att detta bibehålles i stort enligt den modellgenererade utvecklingen. I stället vrider sig rangordningskurvorna runt en axel genom

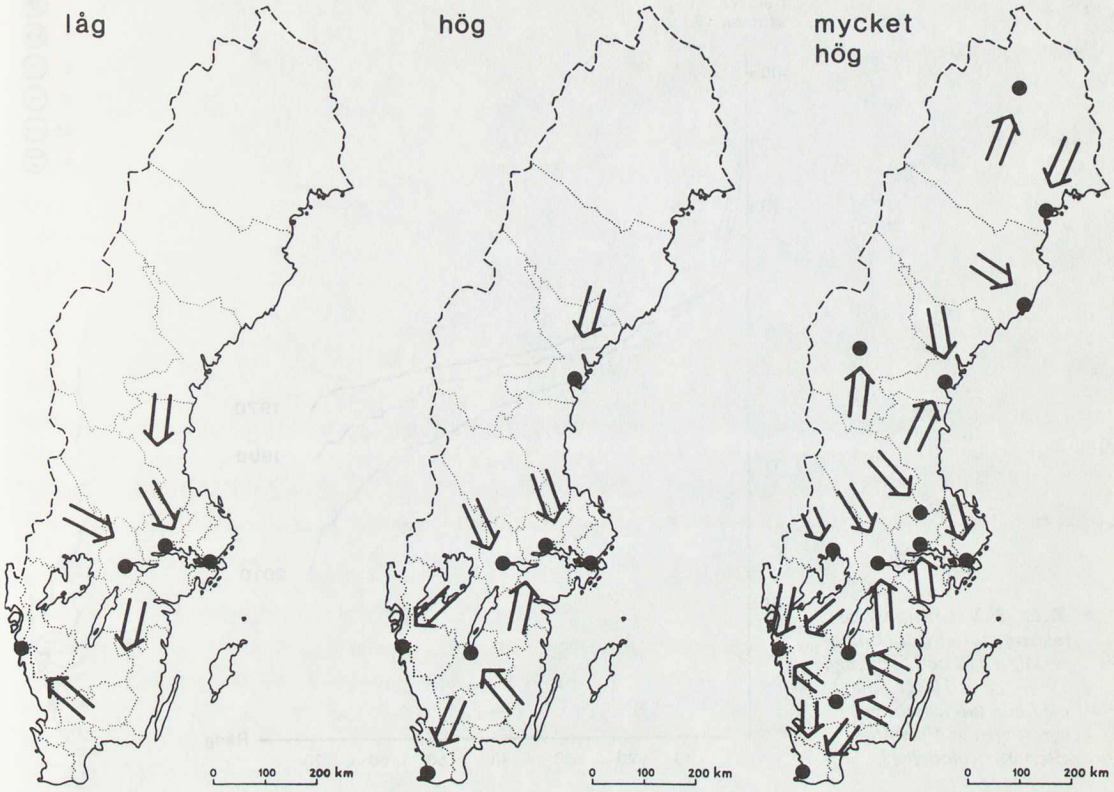

Figur 3:1 Flyttningsströmmarnas principiella utseende för varierande intensitet i genereringen av flyttningsalternativ.

Anm.: Med hög intensitet avses några tiotal alternativ per flyttare. I resultatredovisningen används denna intensitet som huvudfall.

orterna av rang ungefär 10, vilka behåller ca 2 % av landets befolkning över hela 40-årsperioden. Däremot är det inte samma A-regioner som intar dessa rangordningsplatser under tidsperioden.

Resultat

Modellen förutsäger alltså en fortgående urbaniseringsprocess, där de tre storstadsområdena Stockholm, Göteborg och Malmö gör stadiga andelsmässiga befolkningsvinster, medan A-regioner längre ned på rangordningsskalan förlorar befolkningsandelar (i det långa tidsperspektivet) i allt snabbare takt. Om man hypotetiskt antar en likformig befolkningstillväxt på 0,7–0,8 % per år kommer ortsstorlekar av mellan 75 000 och 85 000 personer i arbetskraften att inta samma platser i ortshierarkin under hela 40-årsperioden. I absoluta termer utgör alltså ortsstorleken 160 000 personer en stabil punkt i det svenska ortssystemet enligt modellresultaten. På 20 års sikt kommer, med den hypotetiska befolkningstillväxten ovan, ortsstorlekar med mindre än 40 000 personer att få vidkännas kraftiga befolkningsminskningar i absoluta termer.

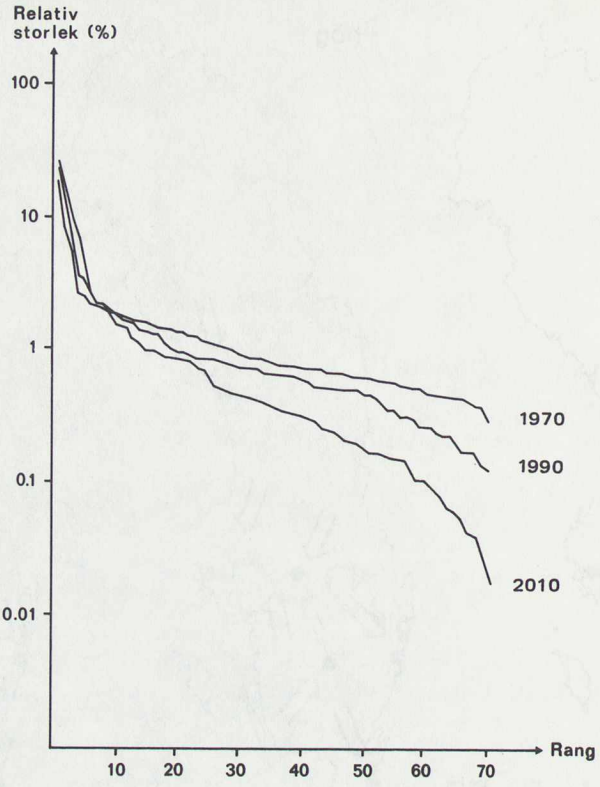

Figur 3:2 A-regionernas relativa storleksfördelning, verklig 1970 och förutsagd 1990 och 2010 för fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ (modell 1).

Jämförelser

En jämförelse med verklig utveckling i detalj är för denna typ av förklaringsmodell inte meningsfull. Däremot bör en kvalitativ diskussion av modellens avvikelser från och likheter med verklig utveckling självklart genomföras.

När det gäller rangordningen av orter antyder flera andra studier (jfr t. ex. ortsklassificeringarna i proposition 1972: 111) en förväntad storleksmässig stabilitetspunkt i ortshierarkin vid ungefär den befolkning som modellen anger. Befolkningsminskningen i orter med under 40 000 invånare torde dock överskattas av modellen (åtminstone i relation till den verkliga ortsutveckling 1950–1970 som presenteras i bilaga 1).

3.2 *Om utvecklingen på A-regionnivå*

Analysen av befolkningsfördelningen sker på en mycket översiktlig nivå. Om man vill följa utvecklingen för speciella A-regioner krävs mera detaljerad information om tillväxt- och kontraktionsförloppen. I figur 3:3 har utvecklingsmönstret på A-regionnivå uppritats i form av procentuella förändringar över femårsperioden 1970–1975 för fallet med hög intensitet i alternativgenereringen.

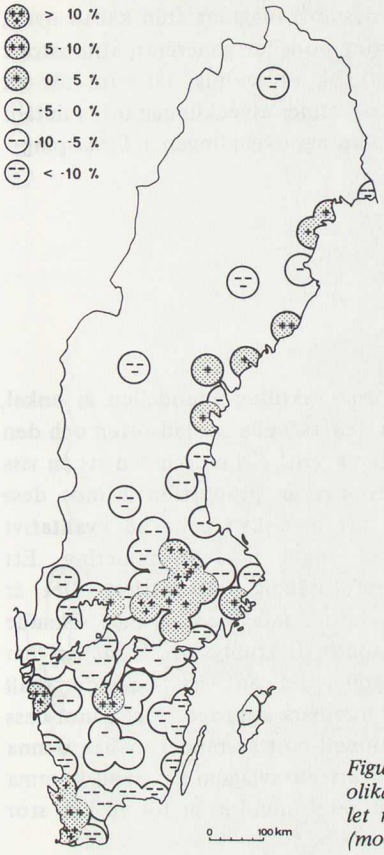

Figur 3:3 Expansions- och kontraktionstakt i olika A-regioner perioden 1970–1975 för fallet med hög intensitet i alternativgenereringen (modell 1). Procentuella förändringar.

Resultat

Som väsentligaste tillväxtcentrum framstår östra Mellansverige med speciell tyngdpunkt i Västmanlands och Örebro län. Av storstadsområdena får Göteborg den snabbaste procentuella tillväxten – anmärkningsvärt är dock att det framstår som ett isolerat tillväxtcentrum i Västsverige. Tillväxten i västra Skåne är stark, men även centrala Smålands A-regioner visar en tendens att expandera. Östra Småland, Värmland samt inre och norra Norrland har de största procentuella minskningarna.

Jämförelser

Man kan jämföra modellutfallet med en analys av tätorternas tillväxtmönster i SOU 1970:14, s. 1:13, som gäller utvecklingen åren 1960–1965. Där redovisas att Stockholm och Malmö haft speciellt stark folkökning, relativt riksgenomsnittet, liksom ett antal orter fördelade i ett brett band över södra och mellersta Sverige upp till en ganska skarp nordgräns som löper från Gästrikland till Götaälvdalen. I Norrland är orter med ökning över riksgenomsnittet fåtaliga. Däremot finns ett markant tillväxtcentrum i centrala Småland.

Av denna beskrivning, som tagits nästan ordagrant från källan ovan, framgång att det utvecklingsmönster som modellen genererar, åtminstone i grova drag överensstämmer med faktisk utveckling, låt vara för en förfluten 5-årsperiod. Däremot överensstämmer utvecklingen inte i detalj. Så t. ex. underskattas sannolikt befolkningsutvecklingen i Linköping–Norrköpingsområdet.

3.3 *Om flyttningskriterier*

3.3.1 Modell II

Den beslutsregel som styr flyttningarnas riktning i modellen är enkel, orterna rangordnas efter avstånd från den aktuella bostadsorten och den närmaste i alternativmängden för flyttaren väljs. Sannolikheten att en viss A-region skall förekomma som alternativ är proportionell mot dess befolkning. Det är inte förvånande att man kan peka på kvalitativt mindre sannolika resultat av en så enkel modellformulering. Ett flyttningsbeslut fattas alltid med ofullständig information. Det är sannolikt att den subjektiva informationsgraden avtar med ökande avstånd mellan bostadsort och presumtiv flyttningsort. Modellen har därför modifierats så att sannolikheten att en viss A-region skall uppfattas som ett flyttningsalternativ inte bara är proportionell mot dess befolkning utan även omvänt proportionell mot avståndet mellan denna och aktuell bostadsort. Sannolikheten att en avlägsen ort skall komma med som alternativ har gjorts ungefär 60 % mindre än för en lika stor närbelägen ort.

Resultat

Resultatet av detta försök att ta hänsyn till subjektiv ofullständig information finns uppritat i figur 3: 4. Vid jämförelse med figur 3: 3 kan tre iakttagelser göras. Expansionen i centrala Småland har mattats av tillsammans med västra delen av Mälardalen, medan tillväxten i Norrlands kuststäder har ökat markant. Eftersom avstånden är speciellt långa i Norrland har förändringen av modellen haft den största inverkan där. Flera flyttningar har gått till kuststäderna men inte vidare till Mellansverige, vars expansion således mattats av något. Tidigare skedde en del långa flyttningar från Mellan-, Väst- och Sydsverige till centrala Småland. När nu sannolikheten för korta flyttningar ökats, tilltar storstadsområdenas attraktion något.

3.3.2 Modell III

Informationen om en ort sades ovan avta med avståndet. Emellertid råder viss enighet om att större trygghet i anställningen är ett ofta återkommande motiv för val av flyttningsort. I modellens termer skulle detta kunna formuleras så att den subjektiva informationen om en ort

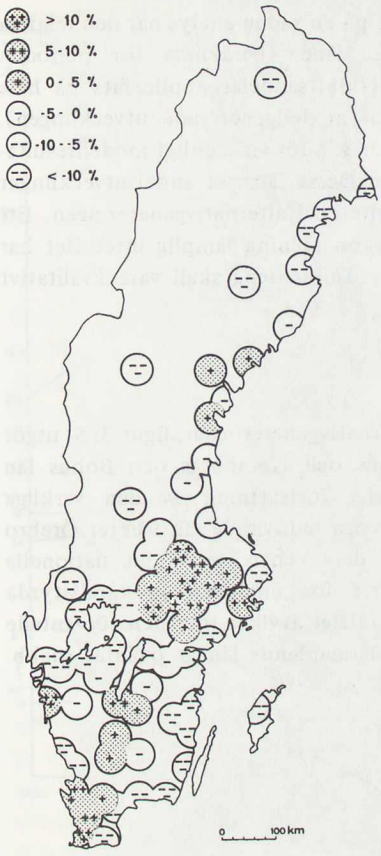

Figur 3:4 Expansions- och kontraktionstakt i olika A-regioner perioden 1970–1975 för fallet med hög intensitet i alternativgenereringen och ofullständig information om avlägset belägna flyttningsalternativ (modell II). Procentuella förändringar.

inte bara avklingar med avståndet och är proportionell mot ortens befolkning, utan snarare mot någon potens av denna, där befolkningsmängden får representera t. ex. differentieringsgraden hos arbetstillfällena.

Resultat

En grov känslighetsanalys med avseende på denna trygghetsfaktor har gjorts, där inverkan av differentieringsgraden kraftigt överskattats. Som väntat blir effekten av en sådan modifikation att storstadsregionerna snabbt suger upp huvuddelen av migrationsströmmarna.

3.4 *Om den länsvisa utvecklingen*

Det är av intresse att mera systematiskt studera förloppen i tillväxt och kontraktion i olika regioner mot bakgrund av den hittillsvarande

regionala utvecklingen. Som exempel på en sådan analys har den relativa befolkningsandelens utveckling över länen beräknats för perioden 1930–1970, varefter 1970 års arbetskraftsandelar applicerats på hela förloppet (dessa gäller även för den modellgenererade utvecklingen). Utvecklingen redovisas i figur 3: 5 och 3: 6 för vissa enligt modellresultaten speciellt snabbt föränderliga län. Dessa länsvisa andelsutvecklingar påverkas naturligtvis av t. ex. intensiteten i alternativgenereringen. Ett kriterium för bestämning av en i någon mening lämplig intensitet har varit att utvecklingen i de tre storstadsområdena skall vara kvalitativt rimlig strax före och efter år 1970.

Resultat

För modell I med hög intensitet i alternativgenereringen, figur 3: 5, utgör utvecklingen i Stockholms, Malmöhus och Göteborgs och Bohus län omedelbart efter år 1970 en rimlig fortsättning av den verkliga utvecklingen (inget trendbrott). Av övriga redovisade län företer Örebro län det kraftigaste trendbrottet – dess centralitet i det nationella transportsystemet gör länet attraktivt för modellens avståndsstyrda flyttningar på ett sätt som relativt kraftigt avviker från den förväntade utvecklingen. Även utvecklingen i Västmanlands län är oväntat snabb.

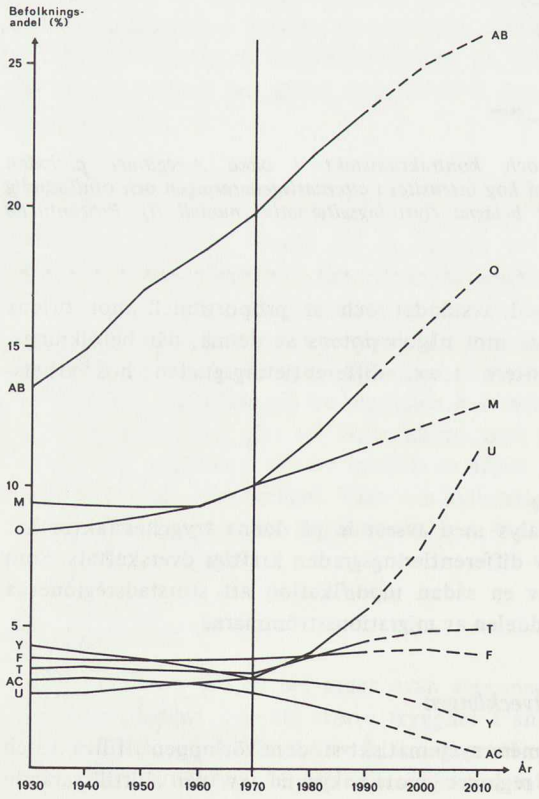

Figur 3:5. Den relativa befolkningsandelens tidsutveckling 1930–70 samt utvecklingen 1970–90 för fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ.

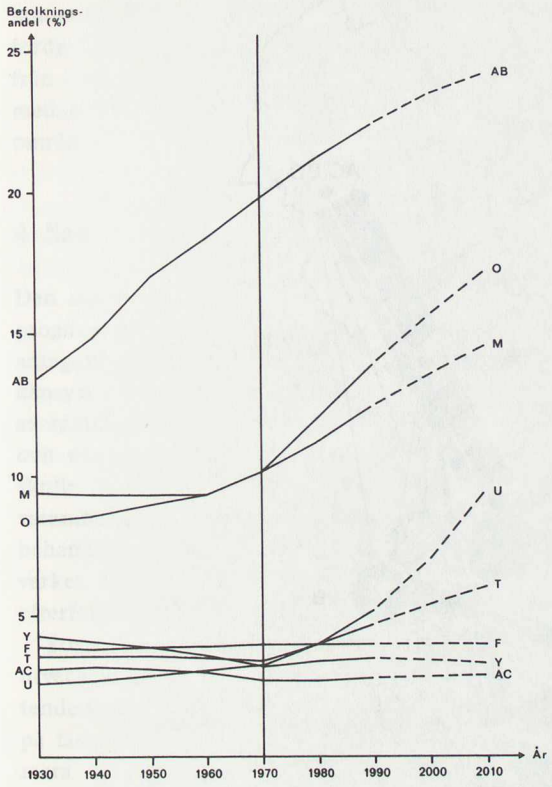

Figur 3:6. Den relativa befolkningsandelens tidsutveckling 1930–70 samt utvecklingen 1970–90 för fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ och ofullständig information om avlägset belägna flyttningsalternativ.

Samtliga inte redovisade län utvisar långsamma förändringar av sin andel av den nationella befolkningen. Med få undantag är utvecklingen dock negativ.

För modell II, dvs. fallet med ofullständig information om avlägsna flyttningsalternativ, redovisas den länsvisa utvecklingen i figur 3:6. En kvalitativ jämförelse pekar på en långsammare länsvis utveckling i detta fall, speciellt för Norrland. Av de tidigare snabbt växande länen är det bara Malmöhus län som ökar takten. Minskningen är speciellt stor för Västmanlands län, som alltså förlorar en stor del flyttningar från Norrland.

3.5 *Om bruttoflyttningar*

Med modellens hjälp kan antalet flyttningar per år mellan olika A-regioner beräknas. För överskådlighetens skull har i figur 3:7 dessa resultat (av modell I) redovisats för 8 länsgrupper, de s. k. ERU:s riksområden. Observera att de inomregionala flyttningarna ritats i annan skala än de mellanregionala. Få verkligt långväga flyttningar förutsägs av modellen för fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ.

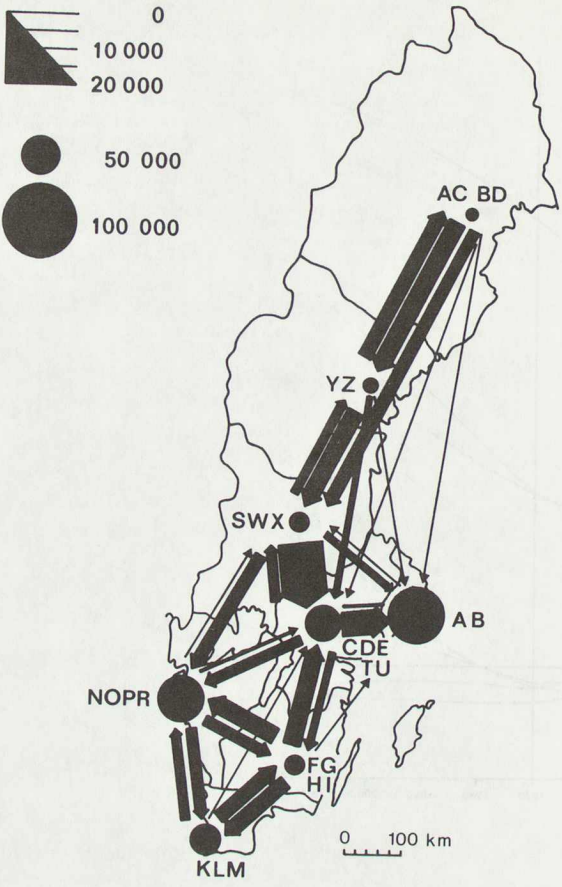

Figur 3: 7 Inom- och mellanregionala flyttningar per år under perioden 1970–1975 för fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ (modell I).

Jämförelser

I inledningen nämndes att 60 % av alla flyttningar företogs inom det egna länet. Modellen reproducerar nästan exakt denna siffra eller 61 % inomlänsflyttningar i medeltal i landet. Siffran företer stora länsvisa variationer. Undersökningar av flyttningar från Skellefteregionen år 1968 har visat att 30 % flyttade till det egna länet och 33 % till Stor-Stockholmsområdet (Erik Bylund i Regioner att leva i, Publica 1972). Anses dessa siffror representativa för Västerbottens län kan de jämföras med modellresultaten, som anger 28 % inom länet och 4 % till Stor-Stockholmsområdet. En orsak till avvikelsen för Stor-Stockholm i modellresultaten kan antas vara olikheten i lokaliseringsval för AMS-förmedlade flyttningar (vilka utgör 30–40 % för Skellefteå) och de flyttningar som genereras av modellen. Mera troligt är dock att hypotesen om valet av närmaste flyttningsort inte förklarar de mellanregionala flyttningarnas fördelning på ett helt tillfredsställande sätt. Som generell

sammanfattande iakttagelse kan sägas att modellens flyttningsströmmar torde vara mera koncentrerade än de verkliga. I modellen flyttar man från övre Norrland via nedre Norrland till Stockholm och Mellansverige, medan de reella flyttningarna i högre grad sker direkt till dessa två områden.

4 Sammanfattning och tillämpning

Den modell som presenteras i denna studie är inte avsedd att vara ett prognosinstrument. Snarare är avsikten att testa styrkan i vissa enkla antaganden om migrationsprocessen. Ett särskilt syfte har varit att ta hänsyn till migrationens kumulativa effekter. I en mera ambitiös analys av relationen mellan migration och arbetsmarknad borde både utbuds- och efterfrågesidan av arbetsmarknaden behandlas simultant. I så fall skulle företagens och hushållens lokaliseringsval bringas att samverka med varandra via etablerings- och flyttningsmekanismer av t. ex. det slag som behandlats här. Förenklingarna som gjorts i denna studie kan i själva verket tolkas så att balans råder mellan utbud och efterfrågan och att efterfrågan på arbetskraft är direkt relaterad till antalet sysselsatta.

Som framgått av resultatredovisningen genererar modellen ett regionalt utvecklingsförlopp som uppvisar kvalitativa likheter med existerande tendenser. På den relativt aggregerade nivå där den regionala utvecklingen på länsnivå analyseras skulle modellens förklaringsgrad vara god. På den mera detaljerade nivå, som representeras av nationella bruttoflyttningsströmmar, framstår modellens flyttningar som mindre spridda över olika A-regioner än de verkliga, speciellt på långa avstånd. Troligen skulle en betydligt högre förklaringsgrad på denna nivå kunna åstadkommas genom att utgå från en mera omsorgsfull analys av rangordningen av olika regioners attraktivitet.

I modellen behandlas migrationen på en mycket aggregerad nivå (för en liknande ansats se Olof Wärneryd, Interdependence in urban systems, Göteborg 1960). Ingen åtskillnad görs mellan olika åldersklassers migrationsbeteende. Hela befolkningen i en A-region har homogena preferenser med avseende på val av ny bostadsort. Inga försök har gjorts att specialbehandla återflyttningarna. Om hänsyn togs till samtliga dessa faktorer skulle modellen kompliceras avsevärt. Frågan om den skall göras mera komplicerad i dessa avseenden får bedömas mot bakgrund av syftet med modellstudien och det existerande faktaunderlaget. Här torde vinsten i förklaringsvärde knappast uppväga svårhanterligheten och oöverskådligheten hos en mera omfattande modell.

Ett möjligt användningsområde för modellen är att studera hur befolkningsutvecklingen influeras av vissa sysselsättningspolitiska åtgärder. Som exempel studeras inverkan av en samhällelig satsning på några orter i Norrlands kustland som regionala tillväxtcentra, t. ex. Sundsvall–Härnösand och Piteå–Luleå/Boden (se Bylunds artikel i Regioner att leva i, Publica 1972). För fallet med hög intensitet i genereringen av flyttningsalternativ (modell I) har två strategier prövats. I det första fallet

ökar samhället (genom sin investeringspolitik) antalet flyttningsalternativ per tidsenhet för de fyra A-regionerna endast år 1970–1975 och i det andra behålls denna satsning över hela 20-årsperioden 1970–1990.

I figur 3:8 har utvecklingen av befolkningen i A-regionerna uppritats. Om styrningen av intensiteten i alternativgenereringen vidtas bara under en femårsperiod, uppnås endast marginella förändringar av befolkningsandelarna i de fyra A-regionerna, möjligen med undantag för Piteregionen, där kontraktionen inledningsvis blir mera långsam. Utsträcks styringreppet över hela 20-årsperioden blir förändringarna mera markerade – samtliga A-regioner får betydligt större andel av befolkningen än i grundfallet och både Sundsvall och Härnösand växer andelsmässigt.

Av intresse är om dessa tillväxttendenser för de fyra A-regionerna fått tillväxteffekter för även andra Norrlandsregioner i jämförelse med utvecklingen utan styringrepp. Det visar sig att ingen av övriga A-regioner i Norrland har dragits med i expansionen av dessa två regionala kustcentra. Däremot kan man inte heller säga att hela flyttningsvinsten skulle tas från övriga Norrland. Expansionen får följdverkningar genom hela ortssystemet.

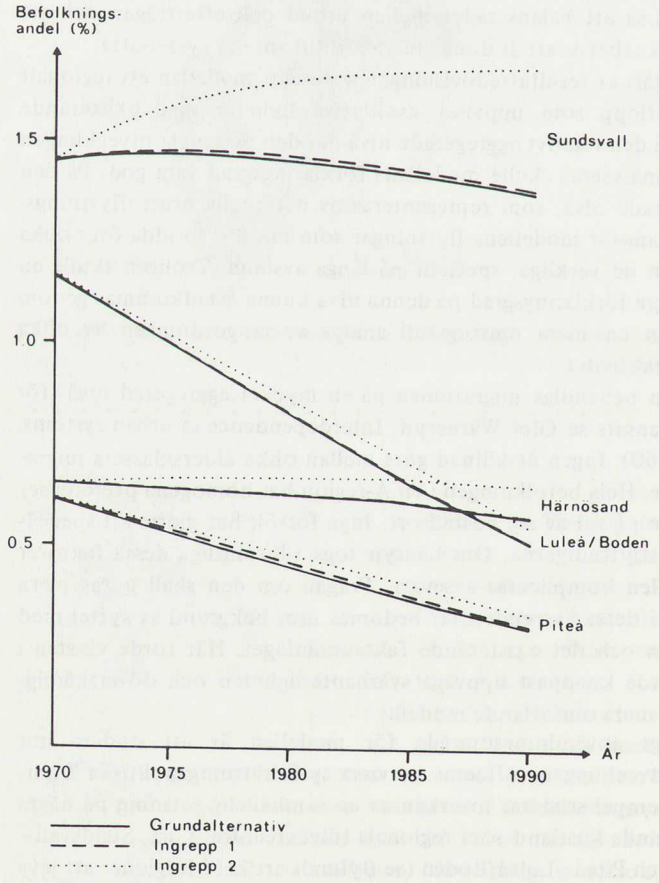

Figur 3:8 Utvecklingen i Sundsvalls, Härnösands, Piteå och Luleå/Bodens A-regioner 1970–1990 för olika typer av ingrepp i genereringen av flyttningsalternativ.

Bilaga 5 Lokal service

– bidrag av Claes Örtendahl, Bengt-Owe Birgersson och Marja Walldén

Ur innehållet

- Inställning till kommunal service
- Mått på kommunal servicestandard
- Sociologisk studie av aktiviteter i små och mellanstora orter

I Olikstora orter och kommunal service – En granskning av väljarnas attityder i två intervjuundersökningar

– av *Claes Örtendahl*

1 Allmänt om undersökningen

1.1 *Inledning*

I två större intervjuundersökningar har Kommunalforskningsgruppen studerat bl. a. väljarnas inställning till den kommunala servicen. I en av dessa undersökningar förekom också frågor till väljarna om deras inställning till flyttning och deras preferenser för olika bostadsorter.

Utgångspunkten för dessa studier har varit tanken att ett demokratiskt system utmärks därav att de politiska beslutens innehåll skall vara anpassat till väljarnas önskemål. Väljarnas inställning till samhällsservice har därmed ett stort statsvetenskapligt intresse.[1] De attityder som uppmätts hos väljarna har emellertid ett intresse utöver Kommunalforskningsgruppens frågeställningar. ERU har fått i uppdrag att undersöka hushållens levnadsvillkor i olika regioner och i samband därmed också individernas preferenser för olika bostadsorter.[2] Kommunalforskningsgruppens data har därvid bedömts vara av intresse.

Det är angeläget att betona att de resultat som fortsättningsvis redovisas tillkommit genom en analys av ett material som insamlats i ett annat syfte. Av särskild vikt är det därvid att det urval av kommuner som Kommunalforskningsgruppen använt haft en annan utgångspunkt än de ortstyper som kommit till användning i det regionalpolitiska utredningsarbetet. Urvalet av kommuner är således inte representativt för de ortstyper som förekommer i expertgruppens undersökningar, utan undersökningen får betraktas som ett studium av ett antal "fall" som grupperats efter samma principer som de ERU ofta använder.[3]

Undersökningen får betraktas som företrädesvis hypotesgenererande. Resonemangen har förts för att bilda underlag för en diskussion och för att skapa förutsättning för forskning.

1.2 *Kommunal service – flyttning*

Undersökningen har i enlighet med ERU: s inriktning det dubbla syftet att studera levnadsvillkoren i olika regioner från den speciella synpunkten kommunal service och individernas preferenser för olika bostadsorter. Att individernas levnadsvillkor och deras preferenser för olika bostadsorter är två forskningsproblem som sakligt sett är knutna till varandra är självklart. Avgränsar man emellertid studiet till kommunal service och

[1] För en redogörelse för Kommunalforskningsprogrammet se J. Westerståhl i Regioner att leva i, Publica 1972.

[2] Se bil. 13 till statsverkspropositionen 1970, inrikesdepartementet s. 7.

[3] Se ERU: s betänkande, SOU 1974: 1.

medborgarnas uppfattning om denna är sammanhanget mera svårtolkat och svårurskiljbart.

Begreppet kommunal service är oklart. På många håll glider ansvaret för samhällets service mellan de tre nivåerna i det politiska systemet – kommun, län–landsting och central statsmakt. I alldeles särskilt hög grad gäller detta för två områden som kan antas ha ett samband med flyttningsbenägenhet och preferenser för olika bostadsorter. Detta gäller bostadspolitiken och arbetsmarknadspolitiken.

Denna studies avgränsning av begreppet *kommunal* service har fått avgöras av väljarna och kommunalmännen i de undersökta kommunerna. Dessa båda grupper visar på olika sätt att de fäster mycket stor vikt vid de åtgärder som kommunen vidtar på arbetsmarknadsområdet och bostadsbyggnadsområdet.[1] Detta gäller dock inte arbetsmarknadspolitiken i storstäderna, där man vid intervjutillfället synes ha upplevt arbetstillgången som så god och arbetsmarknaden som så differentierad, att detta område knappast alls ägnades någon uppmärksamhet.[2]

Studerar man kommunal service med arbetsmarknadspolitiken och bostadsbyggandet inkluderade i servicebegreppet, är det också av intresse att granska eventuella samband mellan väljarnas värdering av service, och deras inställning till flyttning. Flyttningen *kan* ses som en extrem yttring av missnöje med levnadsvillkoren på bostadsorten, där kommunala organ har ett medansvar för levnadsvillkorens utseende.

Svårigheterna från undersökningsteknisk synpunkt har gjort att sammankopplingen av de båda frågeställningarna blivit bristfällig. I stor utsträckning redovisas resultaten utan tillfredsställande integration av de båda huvuduppgifterna för denna undersökning.

1.3 *Principiella mätproblem*

Målformuleringsnivå

Det finns alternativa metoder att göra kvalitativa bedömningar av levnadsvillkoren som goda eller mindre goda. Undersökaren kan uppställa en norm för levnadsvillkoren, där dessa materiellt specificeras. Antalet rum per individ kan således sägas vara tillfredsställande om varje individ har ett eget rum, och om köket frånräknas från rumsantalet.[3]

En annan teknik är att vända sig till individerna och få deras subjektiva bedömning av levnadsvillkoren. Varje människa antas då ha en egen norm med vars hjälp han/hon bedömer olika egenskaper i sin omvärld som mer eller mindre goda. Principiella problem saknas inte vid bedömningen av vilken teknik som är rimlig.

Inom den senare av de båda teknikerna, där det subjektiva momentet betonas, kan vi urskilja två huvudlinjer. Man kan ställa öppna frågor till individerna och således oförmedlat registrera den syn individen har på

[1] I 1966 års undersökning förekom en fråga där väljaren uppmanades att nämna någon fråga som han saknat i den lokala valrörelsen. Bland de tre mest nämnda frågorna ingick såväl arbetsmarknadspolitiken som bostadspolitiken. Se C. Örtendahl 1969, s. 130. Den ämnesindelning av den kommunala servicen som tillämpas i denna undersökning gjordes på grundval av kommunala förtroendemäns svar på frågor om vilka de viktigaste kommunala frågorna var. Häri kom att ingå såväl arbetsmarknadspolitiken som bostadspolitiken.

[2] Denna undersöknings dataanalys baserar sig i huvudsak på data från Kommunalforskningsgruppens undersökning år 1966. Data från undersökningen år 1970 är ännu inte helt färdiga för publicering.

[3] Se exempelvis folk- och bostadsräkningarnas teknik för kvalitativ bedömning av bostadsbeståndet.

olika egenskaper i miljön. Man kan också fråga utifrån på förhand bestämda miljöegenskaper, och för var och en av dessa egenskaper registrera individens subjektiva bild av om hans krav på kvaliteterna hos dessa egenskaper uppfylles av den standard han noterat.

Skillnaderna mellan dessa båda senare tekniker sammanhänger med flera förhållanden. Individen kan i och för sig uttrycka en åsikt om en viss egenskap hos sin miljö utan att tillmäta denna egenskap någon betydelse. Detta måste rimligen inträffa, om man i den katalog av egenskaper som frågandet måste utgå ifrån lyckats få med alla egenskaper som *kan* vara relevanta. Har man å andra sidan inte fått med alla miljöegenskaper som kan vara relevanta, står man inför problemet att inte kunna göra uttalanden om miljöns egenskaper som helhet, utan man måste koncentrera sig på ett urval av egenskaper *som gjorts utifrån undersökarens värderingar*.

Ett ytterligare problem är att vi genom en uppräkning av miljöegenskaper, som individen ombeds bedöma, ger individen information om vilka miljöfaktorer som existerar. Vi kan således nämna en form av kommunal service, som är helt obekant för honom. Genom den information han får i frågekonstruktionen skapas emellertid en relation mellan hans upplevda behov och en väg att tillfredsställa dessa behov. Därigenom kommer vi att mäta individernas attityder med informationskomponenten – i varje fall i teorin – konstanthållen.

Utifrån målformuleringssynpunkt kan vi således tänka oss tre olika mättekniker:

1. Undersökaren bestämmer vilka områden som är relevanta vid undersökningen och vid vilka nivåer som levnadsvillkoren skall antas vara acceptabla.
2. Undersökaren bestämmer vilka områden som är relevanta vid mätningen av levnadsvillkoren, men överlåter till de enskilda individerna att avgöra om nivåerna är acceptabla.
3. Individen bestämmer såväl vilka områden som är relevanta vid mätningen av individernas levnadsvillkor som vid vilka nivåer som villkoren är acceptabla.

Vilken av dessa tre mättekniker som man använder kan ses som ett problem om undersökningens värdepremisser, ytterst grundade i synen på det politiska systemet.

Tidsdimension

Den principiella mätningsproblematiken har emellertid också en andra dimension. Vi kan dels mäta *behovstillfredsställelse*, genom att granska i vilken utsträckning som individen upplever nuläget i dess olika aspekter som mer eller mindre tillfredsställande. På samma sätt kan vi naturligtvis också, när målen definierats av undersökaren eller hans uppdragsgivare mäta nuläget, och dra slutsatser om måluppfyllelse – behovstillfredsställelse. En mätning av detta slag utgår dock från ett statiskt synsätt. Genom mätningarna får man grepp om upplevelser av felaktigheter och brister. Det politiska system som detta synsätt förutsätter kan bäst beskrivas som ett jämviktssystem.

Man kan emellertid tänka sig det politiska systemet på ett annat sätt. I grunden för systemet ligger i båda fallen medborgarnas åsikter. Men medan vi med den tidigare mätmetoden sökte få grepp om behovstillfredsställelsen kan man i stället mäta *anspråk*. Mätningen får då en framåtsyftande karaktär.

Skillnaderna i mätningens tidsdimension kan klarast visas därav att tillfredsställelse med de nuvarande förhållandena på en sektor av

samhällsverksamheten inte med någon nödvändighet innebär att man inte önskar sig ytterligare förbättringar på kortare eller längre sikt. Uteblir dessa förbättringar kan följden bli missnöje vid en senare tidpunkt.

Principiellt får vi således en mätningssituation med sex olika alternativa mätningstekniker med skilda innebörder. Med olika inriktning av mätinstrumentet kan vi således väl tänka oss att få helt olika resultat vad gäller hushållens levnadsnivå beroende av mättekniken och dess bakomliggande värderingar. I denna uppsats behandlas enbart två olika principiella mättekniker – båda relaterade till individens målföreställningar. Granskningen av kvaliteter hos samhällsservicen utan referens till de berörda invånarnas egna åsikter förekommer också exemplifierade.

1.4 *De ekonomiska förutsättningarna för kommunal service*

Det är en uttalad målsättning hos den svenska politiken att kommunerna oavsett skatteunderlag skall kunna erbjuda sina invånare en minimistandard av kommunal service. Till det ändamålet har vissa områden av den kommunala verksamheten starkt reglerats. Parallellt har ekonomiska resurser överförts till ekonomiskt svaga kommuner via skatteutjämningsbidragen. En betydande del av den kommunala verksamheten finansieras därtill helt eller till stor del av till verksamheten knutna statliga bidrag.

Fortfarande utgör dock kommunalskatten den viktigaste finansieringskällan. Genom denna starka betoning av skattefinansiering blir de ekonomiska förutsättningarna för kommunal verksamhet högst olika i olika typer av kommuner. Detta förhållande avspeglar sig också i kommunalskatternas höjd. Undersökningsåret 1966 varierade det totala kommunalskatteuttaget från drygt 17 kronor i storstäderna till ca 20 kronor i norra glesbygden.

Icke desto mindre återstår – trots skillnader i utdebiteringens höjd och trots skatteutjämningsbidragen – betydande skillnader mellan intäktssituationen i kommuner med olika befolkningsunderlag. Tabell 1.1 anger kommunernas intäkter per kapita år 1967. I tabellen har en approximering fått göras för de landstingsfria städerna. För Stockholms stad har från perkapitaintäkten dragits perkapitaintäkten för det dåvarande landstinget i Stockholms län, för att kompensera för det faktum att Stockholms stad vid denna tid också skötte det landstingskommunala kompetensområdet. I Göteborgs fall gjordes motsvarande avdrag med motvarande belopp för Göteborgs och Bohus läns landsting. I Malmö

Tabell 1.1 Intäkt per kapita till primärkommunen 1967. (Skatteintäkter, skatteutjämningsbidrag, statsbidrag, avgifter och kapitalinkomster.) Värdena för Stockholm och Göteborg, Malmö approximerade.

H1 Stockholm	3 300
H2 Göteborg–Malmö-området	2 600
H3 Större städer	2 500
H4 Södra mellanbygden	2 100
H6 Norra glesbygden	2 100

Anm. Data för norra tätbygden saknas.

användes perkapitaintäkten till Malmöhus läns landsting som korrektionsfaktor.

Trots skillnader i kommunalskatt har alltså Stockholms kommun (H1) i denna tabell väsentligt högre intäkter per kapita än övriga kommuntyper. I stort får vi också en fallande tendens i intäkternas storlek med sjunkande befolkningsunderlag.

Från denna utgångspunkt förefaller det rimligt att anta att den kommunala service som presteras utifrån dessa vitt skilda ekonomiska förutsättningar varierar såväl i kvalitet som kvantitet.[1]

1.5 *Variationer i individernas behov av och anspråk på kommunal service*

Som framgått av den föregående ekonomiska redovisningen finns det skäl att anta att den kommunala servicen har en betydligt större omfattning i kommuner med stort befolkningsunderlag än i kommuner med litet befolkningsunderlag.

Med den inriktning vi valt – att relatera servicen till individernas egna föreställningar – behöver dock detta inte innebära att den kommunala servicen är "bättre" i stora kommuner än i små. Det är ju naturligt mot bakgrund av de högst skiftande befolkningsstrukturella och näringsstrukturella förutsättningarna i kommunerna att kraven från medborgarnas sida varierar kraftigt. Denna variation *kan* vara sådan att den motsvarar de variationer i utgiftsnivå som den ekonomiska redovisningen gav belägg för.

Låt oss som ett exempel på detta ta bostadssituationen. Små kommuner är ofta kommuner med ett stabilt eller sjunkande befolkningstal. Endast sällan – och då oftast som en funktion av närheten till en expansiv region – utmärks små kommuner av en snabb befolkningstillväxt.[2] Behovet av bostadsbyggande är då självklart ofta litet i den lilla kommunen, vilket också avspeglar sig i kommunens utgifter.

Med bostadssituationen sammanhänger emellertid också andra problem. I den lilla kommunen – i varje fall om den ligger utanför storstadsområdena, och om dess näringsstruktur inte starkt avviker från det normala – finns gott om mark. God marktillgång medför också låga markkostnader. Därigenom blir det möjligt för en större grupp människor att ha ett "eget hem" i den lilla kommunen. Näringsstrukturen i den mindre kommunen är därtill förknippad i viss utsträckning med en boendeform – den egna villan.

Jämför vi boendesituationen i de mindre kommunerna med den i de större finner vi således helt andra problem. Marktillgången i de större kommunerna är mera knapp. För en mycket stor grupp människor är andra boendeformer än boende i hyreshus därigenom uteslutna. Denna kollektivboendeform framtvingar kommunal service av olika slag, stadsplanering, kollektivtrafik etc. som saknas eller som existerar i väsentligt mindre utsträckning i mindre kommuner. Därtill påverkas ägandestrukturen. Den omfattande samplaneringen med offentlig service och de stora dimensionerna på bostadsförsörjningens område bidrar till ett behov av byggande i kollektiva former eller i samhällsregi. Då produktio-

[1] En undersökning av standarden hos kommunala servicen redovisas i B.-O. Birgerssons bidrag i denna bilaga.

[2] Se SOU 1970:3, sid. 34, tab. 1.2.4.

nen av hus och ägandet av hus är förknippade med likartade skalproblem, får vi också en vidgad andel samhällsägda bostäder i de större kommunerna. I urvalet är andelen boende i samhällsägda bostäder störst i storstäderna, ca 22 %. Motsvarande andel i norra glesbygden är endast drygt 12 %.

Det torde således vara rimligt att dra den slutsatsen att befolkningstalet i kommunen i kombination med det intensiva markutnyttjandet framtvingar större insatser från kommunens sida, utan att detta kan tas till intäkt för att problemet att tillgodose individens önskemål om en god bostad därför behöver vara bättre löst i den stora kommunen än i den lilla. Behovet av insatser från kommunen på bostadsbyggnadsområdet är således positivt korrelerat med befolkningsunderlaget.

Siffror över det samhälleliga engagemanget i bostadsförsörjningen kan ställas mot mått på kvaliteten hos de bostäder som finns i kommunen. Som framgår av bilaga 1 så är skillnaderna i kvalitet mellan olika ortstyper små. Däremot är – som väntat – andelen småhus avgjort högst i norra glesbygden och minst i storstaden Stockholm Siffrorna utgör en god illustration till att man inte kan ta samhällsinsatsernas omfång till intäkt för en bedömning av hushållens levnadsvillkor.

Resonemanget kan också överföras till andra sektorer av den kommunala verksamheten. Socialvård – i vid bemärkelse inkluderande åldringsvård, barnavård, barnstugeverksamhet etc., men exkluderande den del av den sociala verksamheten som primärt är inriktad på de socialt missanpassade, är bl. a. beroende av bostadssituationen. I de mindre kommunerna förekommer det fortfarande flergenerationshushåll. De gamla bor hos sina barn och vårdas i mån av behov också i stor utsträckning av sina barn. I utbyte kan deras barn dra fördel av sina föräldrar för exempelvis barnpassning.

Behov som således tillfredsställes inom ramen för hushållet i den mindre kommunen måste i den större kommunen tillfredsställas genom samhälleliga insatser. Detta innebär inte med nödvändighet att invånarnas behov av social service blir bättre tillfredsställda.

Resonemang av likartad innebörd kan föras för flera områden inom den kommunala sektorn. Storleken på kommunen, eller kanske i vissa fall snarare storleken på den region i vilken kommunen ligger, kan emellertid påverka serviceattityderna hos invånarna på ett annat sätt; på samma grunder som planerarna talar om tröskelvärden för olika former av service finns det anledning för medborgarna att reagera inför ortens storlek. Kommunens invånare kan alltså antas reducera sina anspråk på kommunal service, med hänsyn till deras föreställningar om de resurser som existerar. Det måste således framstå som alldeles orimligt för en väljare i Ramsjö att kommunen skall satsa pengar på en stadsteater.[1]

Ett ytterligare förhållande som torde påverka serviceanspråken från väljarna är kunskapen om vilken service som kommunen kan tänkas prestera, liksom kunskapen om den service som kommunen faktiskt presterar. Det är rimligt att tänka sig att alla tänkbara former för kommunal service inte är kända för väljarna. Ett exempel på en sådan form av service kan vara det kommunala bostadstillägget eller social

[1] Ett resonemang med denna innebörd med visst empiriskt stöd finns belagt tidigare inom Kommunalforskningsgruppen.

hemhjälp.[1] Erfarenheter från kommunalforskningsgruppens väljarundersökningar tyder på att kunskaperna om vad kommunen gör är vidast spridd i de minsta tätortskommunerna. I denna analysform torde dock olikheterna mellan de olika kommunerna i huvudsak ha utplånats.

1.6 *Undersökningens tekniska uppläggning*

Denna undersökning baserar sig på två intervjuundersökningar med väljare som genomförts av Kommunalforskningsgruppen. Dessa undersökningar genomfördes i samma population av kommuner. Urvalet av individer genomfördes i ett tvåstegsurval. Kommunalforskningsgruppens A-urval kom vid båda tillfällena till användning.[2]

I var och en av A-urvalets kommuner drogs ett likstort antal intervjupersoner ur mantalslängden. Urvalet stratifierades för erhållande i stickprovet av största möjliga likhet med köns- och åldersproportionerna i populationen. Till A-urvalets 36 kommuner lades år 1966 ytterligare tre kommuner och år 1970 ytterligare en kommun. År 1966 ingick sålunda de tre storstäderna. År 1970 ingick endast Stockholm. År 1966 genomfördes i A-urvalets kommuner i genomsnitt 53 av 60 planerade intervjuer. I de tre storstäderna var bortfallet något större. I genomsnitt genomfördes där ca 190 av planerade 240 intervjuer.[3]

I 1970 års undersökning var bortfallet något mindre än år 1966. I genomsnitt genomfördes ca 91 % av de planerade intervjuerna. Även år 1970 utgjorde dock Stockholm ett problem från bortfallssynpunkt. Siffror indikerande politisk aktivitet, medlemskap i organisation etc. överskattas sannolikt i urvalet i Stockholm. Generellt torde också andelen "vet ej" i olika sammanhang underskattas i stickprovet för Stockholm.

För denna specialanalys av undersökningarna har urvalskommunerna omfördelats från Kommunalforskningsgruppens A-urval till ERU: s indelning av landets kommunblock i sex klasser, grundade på befolkningsunderlaget. Därvid uppstår problem med representativiteten. Särskilt torde detta gälla storstäderna, dvs. ortstyperna H1 och H2. I H1 ingår i urvalet endast Stockholms stad. Förhållandet är likartat för H2, där kommunerna Göteborg, Malmö och Alingsås ingår. Kommunerna i urvalet redovisas i appendix efter detta bidrag. Från de indelningsprinciper som tillämpats i indelningen av ortstyper har vissa mindre undantag gjorts. Dessa torde dock sakna betydelse för tolkningen av data.

1.7 *Analysteknik*

Varje ortstyp utgöres i analysen av ett större eller mindre antal kommuner. Antalet kommuner framgår av nedanstående tabell:

Tabell 1.2 Antal kommuner per ortstyp.

Stockholm	1 kommun
Göteborg, Malmö	3 kommuner
Större städer	15 kommuner
Södra mellanbygden	14 kommuner
Norra glesbygden	6 kommuner

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

[1] Belägg för existensen av denna mekanism finns i någon mån hos C. Örtendahl, 1969, s. 169 f.

[2] För en redogörelse för urvalet se J. Westerståhl, 1970 s. 59 ff.

[3] För en redogörelse för bortfallet och dess konsekvenser se C. Örtendahl, 1969 s. 18 ff. för 1966 års undersökning.

Ett värde för en ortstyp består av medeltalet av ett skiftande antal kommunmedelvärden. Anges således andelen män i en ortstyp, har detta beräknats först i varje kommun. Procentandelarna har sedan adderats till varandra och dividerats med antalet kommuner. Genom denna teknik neutraliserar vi det förhållandet att antalet individobservationer varierar i varje kommun. De värden som sålunda erhålles utgöres alltså av medeltal procent per kommun i en ortstyp.

Samma teknik används i korstabeller. I en flerfältstabell adderas procenttalen från varje cell i varje kommuns korstabell i varje ortstyp. Den erhållna summan divideras med antalet kommuner, där en observation erhållits i cellen. Det kan således förekomma att observationer saknas i någon kommun i någon cell. Antalet kommuner i ortstypen kommer då inte att överensstämma med antalet observationer i korstabellen.[1] I vissa fall förekommer en betydande inomklassvariation i varje regionstorleksklass. Att här systematiskt granska denna skulle dock föra allt för långt.

2 Inställning till kommunernas service åren 1966 och 1970

2.1 *Mätinstrumentet*

I den följande resultatredovisningen kommer den systematiska mätningen av väljarnas inställning till den kommunala servicen att redovisas. Dessa frågor var från tidsdimensionssynpunkt framåtsyftande. I första hand används siffrorna från år 1966, då siffrorna för år 1970 inte ännu är helt tillgängliga för analys. Vissa sammanfattande mått på väljarnas serviceinställning från år 1970 kommer dock att förekomma. I en andra resultatredovisningsdel används den tredje typen av mätmetod. I en tredje del granskas sedan sambandet mellan inställning till service och vissa individvariabler, och de tolkningsmöjligheter som denna analys gör möjlig.

På grundval av vilka typer av frågor som kommunala förtroendemän i en undersökning på våren 1966 upplevde som väsentliga gjordes en uppdelning av det kommunala verksamhetsområdet i tolv serviceområden. Kring vart och ett av dessa tolv serviceområden ställdes i väljarundersökningen vid valet år 1966 en fråga med följande lydelse: "På det här kortet (de tolv serviceområdena fanns uppräknade på ett frågekort som den intervjuade fick läsa) anges några olika uppgifter för kommunerna. Vill Ni för var och en av dessa uppgifter säga, om Ni tycker att det är angeläget att Er kommun gör mera än nu, eller om det i stort sett är bra som det är, eller om kommunens insatser skulle kunna minskas, eller om Ni inte har någon åsikt om detta." På frågekortet fanns också de fyra svarsalternativen angivna.

De tolv områdena för kommunal service – fortsättningsvis ofta kallade serviceområdena – var de följande:

1. Markköp och markplanering
2. Tillgången till bostäder
3. Möjligheterna att få arbete

[1] Se C. Örtendahl, 1969 s. 24 ff.

4. Vägar, gator och trafik
5. Vatten och avlopp
6. Skolor
7. Barndaghem och lekskolor
8. Hemhjälp till barnfamiljer och åldringar
9. Ålderdomshem, pensionärsbostäder och bostadstillägg för pensionärer
10. Socialhjälp
11. Stöd åt idrott och annan fritidsverksamhet
12. Bibliotek och annan kulturell verksamhet

Man kan allmänt säga om de tolv frågorna, att dessa givits en relativt provokativ formulering. Vissa individer upplevde sannolikt ett behov av service på ett visst område från kommunens sida enbart vid frågetillfället (och möjligen också senare). Attityden skapades genom en samverkan mellan de behov individen upplevde sig ha, och den information om olika typer av kommunala verksamheter som frågan genom sin konstruktion kom att innehålla. Frågan överskattar förekomsten av dessa attityder hos väljarna, då ju inte alla väljarna getts den stimulans som de utvalda fått.

Man kan vidare uppmärksamma att frågan tar hänsyn till omfattningen av en viss verksamhet, och inte till utformningen av denna. En person kan till exempel tänkas vara nöjd med den omfattning som bostadsbyggandet har i IP:s kommun, men däremot vara missnöjd med den ensidiga inriktningen som byggandet fått på flerfamiljshus. Denna typ av missnöjesyttringar tar frågans konstruktion ingen hänsyn till.[1]

2.2 *Resultatredovisning*

Det första området kring vilket frågor ställdes omfattade markköp och markplanering. Ordet stadsplanering kunde inte användas i frågeformuleringen, då det kunde givit upphov till missförstånd i de mindre landsbygdskommunerna. De intervjuade fördelade sig på de fyra svarsalternativen enligt tabell 2.1.

Karaktäristiskt för resultatet synes vara två förhållanden: en betydande grupp väljare avstår från att ge någon åsikt till känna. Denna grupp är störst i norra glesbygden. Kraven på utökade insatser är störst i Stockholm och blir systematiskt mindre när befolkningsunderlaget minskar. Möjligen kan man därtill lägga en tredje tendens. Andelen "göra mindre" är störst i de allra största kommunerna och minst i glesbygdskommunerna.

Dessa resultat torde avspegla det faktum, att behovet av insatser på markplaneringens område – och som följd därav också på markköpens – är störst där befolkningsstorleken är störst och i de mest expansiva kommunerna.

Tendensen är ungefärligen densamma i det följande närbesläktade området "tillgången på bostäder", se tabell 2.1. För väljarna i storstäderna tycks i stort sett endast ett svarsalternativ existera. Kommunerna borde år 1966 enligt sina väljare öka sina insatser på bostadsbyggandets

[1] Frågan konstruerades i en arbetsgrupp bestående av författaren, L. Månsson, J. Westerståhl och A. Ek. Närmast ansvarig för den del av undersökningen år 1966 som behandlade den kommunala servicen var L. Månsson.

Tabell 2.1 De intervjuades inställning (procenttal) 1966 till kommunens verksamhet vad gäller markköp och markplanering samt tillgång till bostäder.

Ortstyp	Markköp och markplanering				Tillgång till bostäder			
	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	20	7	21	53	2	1	3	93
Göteborg, Malmö	19	5	35	41	1	0	8	91
Större städer	21	5	36	38	4	0	19	77
Södra mellanbygden	21	4	39	37	4	0	28	68
Norra glesbygden	27	2	36	36	5	1	37	57

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

område. De för området markköp och markplanering gällande resultaten torde i huvudsak vara ett symtom på detta förhållande.

Karaktäristiskt för svarsfördelningarna synes vidare vara att kraven på utökade insatser, liksom andelen "bra som det är", samvarierar mycket starkt med befolkningsunderlagsvariabeln. Ju mindre kommunen är, desto mera nöjda är kommuninvånarna med den kommunala servicen på detta område. Man bör dock hålla i minnet, att en majoritet också i norra glesbygden kräver ett ökat bostadsbyggande i den egna kommunen. Möjligen kan detta ses som ett resultat av att mätningen gjordes i valtider då debatten i stor utsträckning rörde bostadsbyggandets omfång.

Hur motsvarar då denna attitydfördelning den bild vi har av behovet av ökat bostadsbyggande? Som framgår av ERU:s betänkande SOU 1974:1 kan man beräkna antalet rumsenheter per invånare i de olika ortstyperna. Med behovet mätt på detta sätt får vi det största bostadsbyggnadsbehovet, dvs. minsta utrymmesstandarden, i de största kommunerna, och i den allra minsta ortstypen. Undantar vi norra glesbygden från resonemanget finns en klar parallellitet mellan väljarnas omdömen och behovet mätt med folkräkningens mått. Norra glesbygden visar dock på de svårigheter man möter vid jämförelser mellan objektiva utbudsdata av denna typ och attityddata. Vi kan inte vara säkra på vad som ligger i väljarnas värdering i de mindre kommunerna. Att en mindre grupp väljare där önskar ökat bostadsbyggande än i andra typer av kommuner, kan förklaras av andra egenskaper hos bostaden än de som väljare i andra typer av kommuner reflekterat över. I norra glesbygden bor man ofta i egna hem. Möjligen har man mindre utrymmeskrav på bostaden, om till bostaden är knutna andra fördelar, som egen trädgård, vackra omgivningar etc. I enlighet med våra tidigare resonemang kan man också i de minsta kommunerna uppfatta bostadsbyggandet i mindre utsträckning som en kommunal angelägenhet.

En helt annan tendens till samband mellan attitydfördelning och befolkningsunderlag får vi vid granskningen av det tredje området "tillgången på arbete".

Tabell 2.2 De intervjuades inställning 1966 till kommunens verksamhet vad gäller tillgången på arbete.

Ortstyp	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	4	2	72	23
Göteborg och Malmöområdet	7	0	60	32
Större städer	11	0	42	47
Södra mellanbygden	5	0	35	61
Norra glesbygden	4	0	9	89

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Kravet på kommunala arbetsmarknadsinsatser i tabell 2.2 samvarierar klart med befolkningsunderlaget. Från en låg andel med krav på utökade kommunala insatser i Stockholm – där problemet i huvudsak syntes sakna aktualitet vid mättillfället – når vi ett extremläge i de norra glesbygdskommunerna. Ingen fråga uppvisar så hög spännvidd mellan de olika ortstyperna som denna.

Tendensen i denna mätning stämmer väl med kända data om arbetsmarknadssituationen i olika typer av regioner. Ett illustrativt mått i sammanhanget är förvärvsintensiteten. Denna är lägst i de minsta kommunerna i norra glesbygden. Det är också av intresse att förvärvsintensiteten under perioden 1960–1965 ökat i alla ortstyper utom i norra glesbygden.

De två följande områdena – vägar, gator och trafik, liksom vatten och avlopp uppvisar inga tendenser till samvariation mellan ortstyperna och attitydfördelningen (tabell 2.3).

Ett speciellt tolkningsproblem i anslutning till tabell 2.3 ligger däri att kategorin "vägar, gator och trafik" är så vid. Medan man i Stockholm måhända i sitt svar avser byggandet av väldiga trafikleder tänker man kanske i den lilla kommunen främst på indragningen av en järnvägsstation eller tidtabellen för den busslinje som för invånarna till närmaste stad.

Tabell 2.3 De intervjuades inställning år 1966 till kommunens verksamhet vad gäller vägar, gator och trafik samt vatten och avlopp.

Ortstyp	Vägar, gator och trafik				Vatten och avlopp			
	Ingen åsikt	Gör mindre	Bra som det är	Göra mera	Ingen åsikt	Gör mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	8	1	36	56	17	0	50	33
Göteborg, Malmö	7	1	42	52	18	0	64	18
Större städer	6	1	47	47	15	0	61	25
Södra mellanbygden	5	0	40	55	13	0	55	32
Norra glesbygden	6	0	42	52	18	0	62	30

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Möjligheterna till jämförelser med faktiska data om situationen i de olika kommunerna blir därmed mycket begränsade.

Bristen på tendens till samvariation mellan befolkningsunderlag och attitydfördelning är också utmärkande för serviceområdet "vatten och avlopp". Resultaten i tabell 2.3 får ses mot bakgrunden att den stora miljövårdsdebatt som anknyter till detta ämne ännu låg i sin linda när dessa mätningar genomfördes.

Att skolstandarden generellt kan antas vara högre ju större befolkningsunderlaget är, är välmotiverat att anta. Utbudet av skolformer blir rikare ju större befolkningsunderlaget är. Förekomsten av fria läroböcker i skolstadierna ovanför den obligatoriska skolan torde vara beroende av kommunernas ekonomiska situation och därmed vanligare i de större kommunerna. Tillgången till lärare med kompetens för sina tjänster har utgjort ett betydande problem i mindre glesbygdskommuner.

Tendensen i tabell 2.4 som berör väljarnas inställning till kommunens verksamhet på skolans område, kan därför synas något överraskande.

Ju större befolkningsunderlaget är, desto större synes kravet på ökade insatser från kommunens sida på skolans område vara. På samma sätt samvarierar nöjdheten med den nuvarande situationen med befolkningsunderlaget. Det är också möjligt att urskilja ett mera omfattande intresse för skolans område i de mindre kommunerna än i de större. Andelen utan åsikt i tabell 2.4 är dubbelt så hög i Stockholm som i norra glesbygden.

Resultaten från skolans område i tabell 2.4 är desto mera anmärkningsvärda som huvudparten av kommunerna i norra glesbygden har mindre än 8 000 invånare. I icke ringa utsträckning spelade omsorgen om kommunens förmåga att prestera en acceptabel skolservice för sina invånare in vid bedömningen av kommunblockens minimistorlek.

De följande fyra områdena behandlar kommunens socialsektor. Inom alla dessa fyra områden kan man utläsa ett betydande missnöje – främst dock i de allra största kommunerna. Det första av dessa områden omfattar "barndaghem och lekskolor".

Tabell 2.4 illustrerar ett intressant problem rörande åsiktsbildningen hos väljarna. Andelen ingen åsikt uppvisar sin högsta andel i norra

Tabell 2.4 De intervjuades inställning 1966 till kommunens verksamhet vad gäller skolan samt barndaghem och lekskolor.

Ortstyp	Skolan				Barndaghem och lekskolor			
	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	14	0	45	41	7	1	9	83
Göteborg, Malmö	11	0	55	33	17	0	12	70
Större städer	11	0	60	29	19	0	22	59
Södra mellanbygden	7	1	68	23	14	0	23	62
Norra glesbygden	7	2	71	20	20	1	14	66

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

glesbygden. Andelen utan värderingar på detta område är nästan tre gånger så hög i de små glesbygdskommunerna som i storstaden Stockholm. Detta kan indikera en av svårigheterna med ett studium av service byggd på mätningar av väljarnas inställning. Själva frånvaron av service på barndaghemssidan kan ha som effekt att man inte upplever något behov av serviceformen. Först sedan de första försöken gjorts och serviceformen sålunda introducerats för medborgarna uppstår en efterfrågan på denna form av service. När man då gör attitydmätningar vid ett och samma tillfälle i olika kommuner och studerar relationerna mellan dessa mätningars resultat, kan man dra felaktiga slutsatser om efterfrågan i ett längre perspektiv, därför att mätningarna gjorts vid olika faser i ett innovationsförlopp.

Attityderna till kommunernas service i form av hemhjälp till barnfamiljer och åldringar uppvisar en likartad kravbild som barndaghemsområdet. Det högsta missnöjet återfinnes i Stockholm och denna gång också i den andra storstadskategorin. Överallt synes man dock ha betydande krav på förbättrade insatser från kommunernas sida.

Som framgår av tabell 2.5 är andelen väljare utan åsikt vad gäller hemhjälp återigen särskilt låg i Stockholm. Undantar vi norra glesbygden finner vi också en systematisk minskning av andelen missnöjda med stigande befolkningsunderlag, liksom en systematisk ökning av andelen nöjda.

Också den del av den sociala servicen som innefattar åldringsvården uppvisar tendens till betydande missnöje i storstäderna.

Andelen väljare som önskar att kommunen skall "göra mera" är således på åldringsvårdens område i tabell 2.5 störst i storstäderna och främst i Stockholm. De övriga tre ortstyperna ligger på ungefärligen samma nivå. Andelen nöjda ökar hela tiden – om än med obetydliga skillnader i de tre mindre ortstyperna från de stora städerna till de minsta glesbygdskommunerna.

I den sista tabellen på det sociala området behandlas den ekonomiska socialhjälpen. Detta framgår mindre av frågans formulering än av de

Tabell 2.5 De intervjuades inställning 1966 till kommunens verksamhet vad gäller hemhjälp till barnfamiljer och åldringar samt ålderdomshem, pensionärsbostäder och bostadstillägg till pensionärer.

Ortstyp	Hemhjälp till barnfamiljer och åldringar				Ålderdomshem, pensionärsbostäder och bostadstillägg till pensionärer			
	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	3	1	4	92	7	0	7	87
Göteborg, Malmö	11	0	9	80	11	0	15	74
Större städer	19	0	21	60	14	0	35	51
Södra mellanbygden	13	0	31	56	10	0	39	51
Norra glesbygden	9	0	27	64	8	0	40	53

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

tilläggsnoteringar till svaren som förekom i särskilt stor utsträckning kring denna fråga. På allmänna grunder föreföll det särskilt intressant att granska hur stor del av väljarna som ville *minska* den kommunala servicen på detta område.

Den breda diskussion som förts och förs har i mycket stor utsträckning – särskilt när den icke förts på expertnivå – behandlat vad man uppfattat som en alltför generös inställning till alkoholskadade, brottslingar etc. Detta avspeglar sig också i intervjusvaren i tabell 2.6.

I tabell 2.6 ser vi det enda exemplet på att någon större grupp väljare ger uttryck för en mera restriktiv hållning till en kommunal serviceform. Typiskt för inställning till socialhjälpen synes också vara att en liten grupp väljare ger uttryck för önskemål om en vidgad kommunal verksamhet på detta område. Av betydelse är också att konstatera följande: andelen som vill minska insatserna är störst i storstäderna och minst i de små landsbygdskommunerna. Därtill kommer att åsiktsbildningen på detta område synes vara mindre omfattande än på andra områden, eller i varje fall att väljarna på detta område har mindre vilja att ge uttryck åt en åsikt än på andra – måhända mindre känsloladdade – områden.

En något spekulativ förklaring till de observerade tendenserna i samvariation mellan andelen väljare som vill minska de ekonomiska åtagandena för socialhjälp och befolkningsunderlag är den följande. En viktig indikation på behov av socialt ekonomiskt stöd är arbetslöshet och låg sysselsättningsgrad. Behoven definierade på detta sätt är uppenbart störst i de minsta kommunerna. Arbetslösheten är i dessa regioner svår att beteckna som självförvållad oavsett vilken inställning man har till socialt understöd. Det är således här lättare att acceptera kommunens stöd till de drabbade.

Arbetslöshet av denna art var knappast en betydande faktor bakom socialhjälp i de största städerna vid den tidpunkt då mätningar genomfördes. Indikationer på behov av socialhjälp är möjligen här i större utsträckning asocialitet i någon form. Hos många människor finns det tvekan inför denna form av socialt stöd. Det är naturligt – om än kanske inte ursäktligt – att människor upplever ekonomiskt stöd till socialt missanpassade som stötande, när de själva måste arbeta hårt för att nå en

Tabell 2.6 De intervjuades inställning 1966 till kommunens verksamhet vad gäller den ekonomiska socialhjälpen.

Ortstyp	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	15	26	40	20
Göteborg och Malmöområdet	27	25	35	12
Större städer	34	19	38	9
Södra mellanbygden	29	13	45	13
Norra glesbygden	30	9	49	13

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Tabell 2.7 De intervjuades inställning 1966 till kommunens verksamhet vad gäller stöd till idrott och annan fritidsverksamhet samt bibliotek och kultur.

Ortstyp	Stöd till idrott och annan fritidsverksamhet				Bibliotek och kultur			
	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera	Ingen åsikt	Göra mindre	Bra som det är	Göra mera
Stockholm	9	4	37	50	9	1	55	35
Göteborg, Malmö	11	3	28	58	11	1	53	35
Större städer	17	2	35	46	16	1	58	26
Södra mellanbygden	15	2	41	42	12	0	62	26
Norra glesbygden	20	3	32	45	18	1	50	32

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

acceptabel ekonomisk standard. Reaktionen i de större städerna torde präglas av just detta förhållande.

De två återstående områdena uppvisar mindre av samvariation mellan attitydfördelningarna och befolkningsunderlaget.

Stödet till idrott och annan fritidsverksamhet utmärks sålunda i tabell 2.7 av en attitydfördelning där andelen utan åsikt är relativt hög.

Attityden till bibliotek och annan kulturell service uppvisar samma brist på samband mellan attitydfördelningen och befolkningsunderlag som attityden till "idrott och fritid".

2.3 *Sammanfattning*

Vi skall granska resultaten från de tolv serviceområdena i en sammanfattande tabell. Denna har uppbyggts så, att varje ortstyp givits "poäng" i förhållande till hur den rangmässigt mellan ortstyperna placerat sig vad gäller andelen intervjuade som säger sig önska ökade insatser på ett område.[1] Den ortstyp som på ett serviceområde fått det högsta värdet på andelen "göra mera" får värdet fem poäng, därnäst följande ortstyp får fyra poäng etc. Med tolv sektorer av den kommunala servicen medtagna i beräkningen får vi följaktligen högst 60 poäng i en ortstyp. Poängantalet kan med den använda metoden anses representera graden av otillfredsställelse, då andelen göra mindre regelmässigt är nonchalerbart liten, med det förut nämnda undantaget för socialhjälpen.

Vi har i figur 2:1 låtit varje serviceområde ingå med lika tyngd. Det innebär att samma vikt givits exempelvis kommunens insatser för bibliotek och kultur som för bostadsbyggandet, vilket möjligen förefaller diskutabelt.

Denna begränsning till trots ger den extremt höga siffran för Stockholm och den likaledes höga siffran för Göteborg–Malmö-regionen underlag för bedömningen att väljarna i denna typ av kommuner klarast formulerar krav på förändrade kommunala insatser. På nio av de tolv områdena återfinnes den högsta missnöjesandelen i Stockholm. På två

[1] Ett undantag utgör socialvården där andelen "göra mindre" i stället använts.

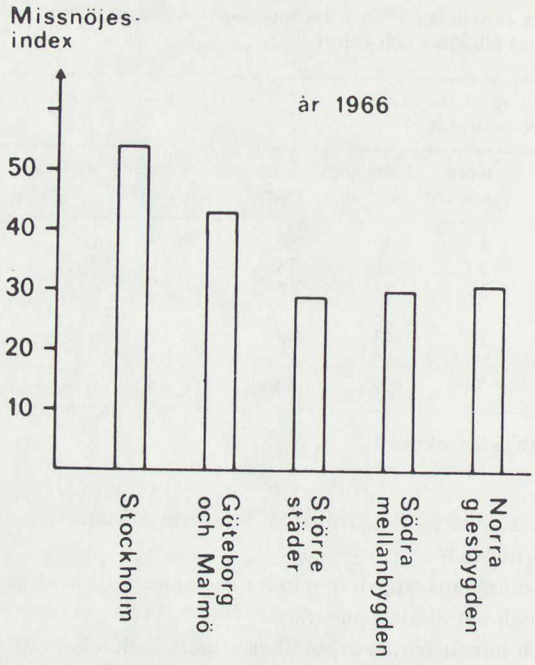

Figur 2:1 Sammanfattande mått på otillfredsställelse inom de 12 serviceområdena i 1966 års undersökning

områden finns den näst högsta missnöjesandelen här, och på ett område återfinnes den lägsta missnöjesandelen i Stockholm. Det sistnämnda gäller naturligtvis "möjligheterna att få arbete".

Det är emellertid också av intresse att granska spännvidden mellan de olika ortstyperna vad gäller missnöjesandelen. Denna illustreras i följande tabell där standardavvikelsen – beräknad som variationen i ortstypsvärdena kring det ovägda medeltalet för samtliga ortstyper – anges. Beräkningen är utförd på andelen göra mera, utom på området "socialhjälp", där andelen "göra mindre" i stället använts.

Tabell 2.8 Standardavvikelser belysande spännvidden mellan de olika ortstyperna i missnöjesandelar.

Serviceområde	Standardavvikelse	Tendens i missnöjet
Mark och plan	4,8	Sjunkande
Bostäder	12,5	Sjunkande
Arbetstillfällen	19,4	Stigande
Vägar, gator och trafik	2,6	Saknas
Vatten och avlopp	4,9	Saknas
Skolor	7,0	Sjunkande
Barndaghem, lekskolor	12,9	U-samband[1]
Social hemhjälp	12,5	Osäkert sjunkande
Ålderdomshem etc.	13,8	Osäkert sjunkande
Socialhjälp	6,0	Sjunkande
Idrott och fritid	4,6	Saknas
Bibliotek och kultur	4,2	Saknas

[1] Missnöjet störst dels i den största ortstypen och dels också i den minsta.

Av storleken på standardavvikelserna att döma är de angivna tendenserna förhållandevis säkra, med ett undantag, området mark och plan, där variationen visserligen är systematisk, men där skillnaderna mellan de olika ortstyperna är liten.

Ytterligare en sammanfattande iakttagelse skall göras på grundval av de iakttagna attitydfördelningarna. I den följande uppställningen har vi tagit upp prioriteringarna inom varje ortstyp mellan de tolv serviceområdena. Dels redovisas de fyra områden där nöjdheten är mest betydande, dels redovisas också de fyra områden där missnöjet är störst. Områdena har upptagits i fallande ordning efter de procentandelar i varje ortstyp som förklarat sig "nöjda" respektive krävt ökade insatser.

Det mest slående vid jämförelsen av prioriteringsordningen inom olika ortstyper är likheterna. Vad gäller "bra" områden återfinnes i samtliga ortstyper "bibliotek och kultur", "vatten och avlopp" och "skolor". Endast ett område skiljer de olika ortstyperna åt. I de två största tar man utöver de nu nämnda också upp "arbetstillfällen". I de större städerna (H3) nämns också "vägar, gator och trafik". I de båda minsta ortstyperna tas i stället socialhjälpen upp bland de "bra" områdena.

Vad så gäller de enligt väljarna "mindre bra" områdena finns samma likheter. Bostadsbyggandet, hemhjälpen, barndaghem och lekskolor finns upptagna som "mindre bra" områden i samtliga ortstyper. Det fjärde området utgöres av "ålderdomshem etc." i de tre största ortstyperna och tillgången på arbete i de båda minsta.

Tabell 2.9 Prioriteringsordningen inom olika ortstyper mellan de tolv serviceområdena 1965.

Ortstyp	"Bra områden"	"Mindre bra områden"
Stockholm (H1)	Arbetstillfällen Bibliotek och kultur Vatten och avlopp Skolor	Bostadsbyggandet Barndaghem och lekskolor Social hemhjälp Ålderdomshem etc.
Göteborg, Malmö (H2)	Vatten och avlopp Arbetstillfällen Skolor Bibliotek och kultur	Bostadsbyggandet Social hemhjälp Ålderdomshem etc. Barndaghem och lekskolor
Större städer (H3)	Vatten och avlopp Skolor Bibliotek och kultur Vägar, gator och trafik	Bostadsbyggandet Social hemhjälp Barndaghem och lekskolor Ålderdomshem etc.
Södra mellanbygden (H4)	Skolor Bibliotek och kultur Vatten och avlopp Socialhjälp	Bostadsbyggandet Barndaghem och lekskolor Arbetstillfällen Social hemhjälp
Norra glesbygden (H5)	Skolor Vatten och avlopp Bibliotek och kultur Socialhjälp	Arbetstillfällen Barndaghem och lekskolor Social hemhjälp Bostadsbyggandet

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

2.4 *Sammanfattning av resultat från 1970 års undersökning*

1970 års resultat skall här redovisas väsentligt mindre utförligt.[1] Den teknik som kom till användning i 1970 års undersökning byggde på samma indelning i tolv serviceområden som utgjorde grunden för frågorna i 1966 års undersökning. De frågor som ställdes i undersökningen hade emellertid en delvis annan inriktning. I stället för att ställa väljaren inför en "matsedel" med de kommunala serviceområdena angivna, gjordes en speciell fråga för varje serviceområde. Frågan om bostadsbyggandet hade exempelvis följande utformning:

> "När det först gäller tillgången på bostäder, tycker Ni att den frågan i stort sett är bra skött här i ... (KOMMUNENS NAMN), eller är Ni missnöjd på någon punkt?"

Sedan väljarens svar inregistrerats i någon av kategorierna "i stort sett bra skött", "missnöjd på någon punkt" och "ingen åsikt" ställdes i förekommande fall en följdfråga, där den intervjuade fick precisera i detalj vad han/hon var missnöjd med.[2,3] Tekniken valdes för att ta bort det möjligen alltför provokativa momentet i 1966 års frågeversion och minska förekomsten av "luftattityder" (attityder som uppkommer i samband med att frågan ställes, och som har kort varaktighet och lågt prognosvärde). Åtskilliga tecken tyder på att detta syfte nåddes i viss grad. Bland annat ökade markerat förekomsten av "ingen åsikt" som svar.

Tendenserna i 1970 års material var i stor utsträckning desamma som i 1966 års material. Totaltendensen skall här redovisas enligt samma metod som användes vid redovisningen av 1966 års material. Ortstyperna har alltså tilldelats poäng efter sin rangplacering vad gäller andelen missnöjda. Maximipoängen är återigen 60 poäng och minimipoängen 12 poäng.

Vi kan med utgångspunkt i figur 2:2 konstatera att 1970 års siffror ger en likartad tendens som 1966 års data. Skillnaden mellan de båda undersökningarna tycks närmast ligga däri, att de tendenser som observerades år 1966 framgår än tydligare år 1970. Återigen är det emellertid viktigt att erinra sig begränsningen i redovisningsmetoden. Vart och ett av de tolv serviceområdena har getts lika vikt i figur 2:2.

Också på de enskilda servicesektorerna finns betydande likheter.

En jämförelse med motsvarande sammanfattning för 1966 års material ger vid handen, att de år 1966 observerade tendenserna med ett diskutabelt undantag (skolan) har förstärkts. Den betydande stabiliteten

[1] Genom att Göteborg och Malmö utgick i 1970 års undersökning av ekonomiska skäl, kom ortstyp H2 att bestå av endast en kommun. Värdena för H2, kommer därför att redovisas inom parentes för att markera att de endast har begränsad giltighet.

[2] Frågorna utarbetades i samarbete mellan författaren och L. Månsson, Göteborg. Huvudansvarig för den del av undersökningen där frågorna om kommunal service ingick var L. Månsson. En mera omfattande analys av detta material genomförs för närvarande av honom.

[3] Endast mindre ordvalsförändringar skiljer formuleringen i den exemplifierande frågeformuleringen från de övriga 11 frågorna.

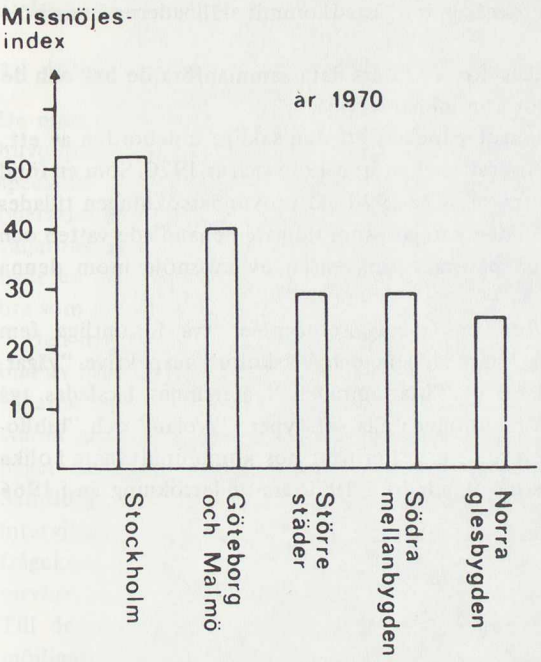

Figur 2:2 Sammanfattande mått på missnöje inom de tolv serviceområdena i 1970 års undersökning.

Tabell 2.10 Standardavvikelser belysande spännvidden mellan de olika ortstyperna i missnöjesandelar.

Serviceområde	Standardavvikelse	Tendens i missnöjet
Mark och plan	5,9	Sjunkande
Bostäder	12,7	Sjunkande
Arbetstillfällen	10,7	Stigande
Vägar, gator och trafik	9,7	Osäkert sjunkande
Vatten och avlopp	7,8	Osäkert sjunkande
Skolor	2,4	Ingen[a]
Barndaghem, lekskolor	5,0	Osäkert sjunkande
Social hemhjälp	9,3	Osäkert sjunkande
Ålderdomshem etc.	8,6	Osäkert sjunkande
Socialhjälp	8,2	Sjunkande
Idrott och fritid	4,1	Ingen
Bibliotek och kultur	2,3	Ingen

Anm.: Beräkningsmetoden presenteras i avsnitt 2.3.

[a] Om i stället andelen nöjda granskas erhålles en osäkert stigande tendens med standardavvikelsen 7,1.

tyder på att själva frågetekniken inte åstadkommit skillnaderna i missnöje mellan olika ortstyper.

Slutligen skall vi också för 1970 års data sammanföra de bra och de mindre bra områdena för kommunal service.

Det bör i sammanhanget påpekas, att den sakliga innebörden av ett, av serviceområdena förändrats mellan åren 1966 och år 1970. Som en följd av tilläggsnoteringar i frågorna år 1970 vid provundersökningen tillades också ämnet luftvård till den kategori som tidigare behandlade vatten och avlopp. Detta synes ha påverkat frekvensen av missnöje inom denna kategori.

Bland de mindre bra områdena återkommer två i samtliga fem ortstyper. Detta gäller "barndaghem och lekskolor" respektive "vägar, gator och trafik". Bland de "bra områdena" återfinnes likaledes två serviceområden som förekommer i alla ortstyper: "skolan" och "bibliotek och kultur". Likheterna i prioriteringar hos kommuninvånare i olika ortstyper synes således något mindre i 1970 års undersökning än i 1966 års.

Tabell 2.11 Prioriteringsordningen inom olika ortstyper mellan de tolv serviceområdena 1970.

Ortstyp	"Mindre bra områden"	"Bra områden"
Stockholm (H1)	Tillgången på bostäder	Bibliotek och kultur
	Barndaghem och lekskolor	Tillgången på arbete
	Vatten och avlopp	Skolan
	Vägar, gator och trafik	Vägar, gator och trafik
Göteborg, Malmö (H2)	(Vägar, gator och trafik	(Bibliotek och kultur
	Barndaghem och lekskolor	Tillgången på arbete
	Socialhjälp	Vatten och avlopp
	Idrott och fritid)[a]	Skolan)[a]
Större städer (H3)	Barndaghem och lekskolor	Bibliotek och kultur
	Vägar, gator och trafik	Skolan
	Vatten och avlopp	Tillgången på bostäder
	Socialhjälp	Tillgången på arbete
Södra mellanbygden (H4)	Barndaghem och lekskolor	Bibliotek och kultur
	Vägar, gator och trafik	Skolan
	Tillgången på arbete	Tillgången på bostäder
	Vatten och avlopp	Vatten och avlopp
Norra glesbygden (H6)	Barndaghem och lekskolor	Åldringsvård
	Tillgången på arbete	Vatten och avlopp
	Vägar, gator och trafik	Bibliotek och kultur
	Tillgången på bostäder	Skolan

[a] Klassen H2 bestod år 1970 av endast en kommun, Alingsås, varför värdena från klassen H2 knappast kan tillmätas någon större grad av säkerhet.

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

3 Inställning till den kommunala miljön

3.1 *Mätinstrumentet*

De mått som presenterats från 1966 års undersökning, och som upptagit huvudparten av utrymmet i den tidigare resultatredovisningen, hade två speciella egenskaper som är betydelsefulla och som skiljer denna operationalisering från den som nu skall presenteras. Frågorna gällde väljarnas utgiftsvillighet på olika områden av kommunal service, samt hade en framåtsyftande tendens: "Skall man göra mera än nu, eller är det bra som det är?"

Den fråga i intervjuformuläret som i detta avsnitt redovisas ger mera en bild av hur väljaren uppfattar nuläget. Svaren ger således ingen bild av hur väljaren tänker sig att hans kommun skall möta de missförhållanden som svaren ger upplysning om. Frågan ger också föga stimulans till svar som ligger utanför den kunskapsram som individen hade vid frågetillfället. Samtidigt täcker den in ett vidare spektrum av egenskaper hos den intervjuades hemort – den kommunala miljön – genom att den inte i frågekonstruktionen har styrt svaren till de tolv områden för kommunal service, som ingick i frågetekniken vid den tidigare operationaliseringen. Till detta kan ytterligare läggas att frågans mindre provokatoriska art möjligen medför att den intervjuade "glömmer bort" i sig rimliga svar.

Frågan har följande lydelse i intervjuformuläret:

"Det finns ju olika skäl till att man trivs eller inte trivs. Skulle Ni kunna säga om det finns något som är särskilt bra här i ..... (KOMMUNENS NAMN)?"

Frågans negativa variant hade följande lydelse i formuläret:

"Skulle Ni vilja säga om det är något som Ni *inte* tycker är så bra här i ..... (KOMMUNENS NAMN)?"

3.2 *Resultatredovisning*

Mot bakgrund av vad som ovan sagts om den kommunala servicens större betydelse i större kommuner fanns det anledning att förvänta sig att svar rörande den kommunala sektorn förekommer i större utsträckning i stora kommuner än i små.

Likaledes fanns det skäl att anta, att även frågorna utanför det kommunala verksamhetsområdet uppmärksammades i större utsträckning i stora kommuner än i små. Skälet till detta antagande är att även annan verksamhet än den kommunala i större kommuner måste antas vara mera differentierad än i små.

Det första av dessa antaganden fick stöd i materialet med en betydelsefull reservation. Antalet omnämnanden av arbetsmarknadssituationen var i de små kommunerna i norra glesbygden så stort, att detta kom att förrycka tendensen. Rensar man materialet från dessa svar framkommer den antagna tendensen med stort eftertryck.

Det andra av de båda antagandena fick inget stöd i materialet.

I fortsättningen har svaren uppdelats på positiva och negativa svar. För att skapa ett totalmått har dessa båda kategorier adderats till varandra med positivt förtecken för positiva svar och negativt förtecken för negativa svar. Vi kan med denna teknik granska övervikten för den ena eller den andra kategorin. På grundval av tecken och storlek på summorna kan vi också dra försiktiga slutsatser inom varje sektor om majoritetens inställning till sektorn ifråga.

Intressantast i tabell 3.1 är att granska differensen mellan andelen av de intervjuade som uppger ett positivt svar och motsvarande andel som anger ett negativt svar. Vi finner alltså att Stockholmsbor i långt större utsträckning än övriga kommuners invånare uppger negativa element i sin miljö. En stor grupp stockholmare uppger enbart negativa element i miljön.

Vi skall närmare granska de element i miljön som intervjupersonerna upplevt som positiva respektive negativa, för att därigenom på en låg ambitionsnivå söka "förklara" den uppkomna tendensen i differens mellan positiva och negativa svar. Vi gör det genom att liksom ovan ange differenserna mellan positiva och negativa svar men tillägger därutöver också summan av positiva och negativa svar beräknade utan teckenskillnad, för att redovisa hur viktig varje sektor varit i skapandet av de totalsiffror vi redan granskat.

På vissa tunga områden erhölls exakt samma tendenser som med den föregående operationaliseringen vad gäller de tolv områdena för kommunal service. Detta gäller som synes tillgången på bostäder och möjligheterna att få arbete.

På andra områden erhåller vi nu tendenser till samband mellan befolkningsunderlag och andelen övervikt för missnöje, där sådana tendenser tidigare helt saknades. Detta gäller vägar, gator och trafik, och stödet till idrott och fritidsverksamhet, liksom i viss mån kommunens kulturella service. För det sociala området, barndaghem och lekskolor, social hemhjälp, åldringsvård och övrig (ekonomisk) socialhjälp saknas de tendenser till samband som vi tidigare kunnat finna.

På ett område slutligen vändes den tidigare operationaliseringen i sin motsats. Detta gäller serviceområdet skola, där nu en övervägande positiv inställning kunde registreras i de största kommunerna och en övervägande negativ inställning kunde registreras i de minsta kommunerna. Denna negativa inställning hade dock mycket ringa utbredning.

Tabell 3.1 Andel positiva svar, negativa svar och skillnaden dem emellan på frågan om inställningen till hemorten i 1966 års undersökning, (alla svar).

Ortstyp	% positiva svar	% negativa svar	differens
Stockholm	61,7	−76,0	−14,3
Göteborg och Malmöområdet	75,1	−50,1	+25,0
Större städer	62,2	−52,8	+ 9,4
Södra mellanbygden	55,6	−55,7	− 0,1
Norra glesbygden	59,0	−60,5	− 1,5

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Tabell 3.2 Procentdifferenser och procentsummor för positiva respektive negativa svar på frågor om inställning till hemorten. (1966 års undersökning.)

Ortstyp	Markköp markplan.	Tillgång på bost.	Tillgång på arb.	Vägar trafik	Vatten, avlopp	Skola
Stockholm						
summa	1,1	15,3	0,0	29,1	0,0	7,1
diff	1,1	−14,3	0,0	−14,9	0,0	6,1
Göteborg, Malmö						
summa	1,0	6,3	2,3	24,1	0,2	1,5
diff	0,0	− 5,9	0,9	− 8,9	−0,2	0,5
Större städer						
summa	1,5	3,3	3,0	7,2	0,6	5,1
diff	−0,4	− 2,7	− 2,4	− 6,0	−0,6	0,1
Södra mellanbygden						
summa	2,2	5,0	7,0	9,0	2,7	3,9
diff	−0,6	− 3,6	− 6,8	− 7,6	−2,7	1,1
Norra glesbygden						
summa	0,3	3,5	27,5	1,6	0,3	2,5
diff	0,3	− 2,9	−27,5	− 1,6	−0,3	−1,1

Ortstyp	Daghem, lekskola	Hem-hjälp	Åldr.-vård	Social-hjälp	Idrott, fritid	Bibliotek, kultur
Stockholm						
summa	1,1	0,0	1,6	3,8	4,3	6,0
diff	−1,1	0,0	−1,6	−3,8	3,5	6,0
Göteborg, Malmö						
summa	0,9	0,0	1,3	2,3	8,2	3,9
diff	−0,9	0,0	−0,1	−1,5	− 2,6	−0,3
Större städer						
summa	1,5	0,1	0,9	1,1	14,1	2,4
diff	−1,3	−0,1	−0,9	−1,1	−10,9	−1,4
Södra mellanbygden						
summa	2,0	0,0	2,6	0,9	9,0	0,3
diff	−1,8	0,0	−1,2	−0,7	− 6,0	−0,3
Norra glesbygden						
summa	0,3	0,3	4,2	1,0	5,1	0,0
diff	−0,3	−0,3	−0,2	−1,0	− 4,5	0,0

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Genom att lägga samman missnöjesyttringarna respektive tillfredsställelseövervikterna från samtliga de 12 områdena, kan vi få en bild av hur väljarna totalt uppfattar läget inom den kommunala sektorn.

Det är således viktigt att konstatera, att när vi granskar den lägesbeskrivning som väljarna gör i den här analyserade sviten av frågor och ställer den mot den kravbild vi fick med hjälp av de två tidigare analyserade operationaliseringarna får vi som framgår av tabell 3.3 motsatta tendenser.

Det måste dock påpekas, att huvudparten av den tendens som kan urskiljas "förklaras" av de extremt höga missnöjesövervikterna på området "möjligheterna att få arbete", som noterades i de allra minsta kommunerna.[1]

[1] Mot beräkningsmetoden kan invändas, att den endast tar hänsyn till absoluta skillnader mellan andelen missnöjda och andelen nöjda.

Tabell 3.3 Summering av differenser mellan procentandel missnöjessvar och procentandel tillfredsställelsesvar på de 12 kommunala serviceområdena.

Ortstyp	Differens
Stockholm	−19,3
Göteborg och Malmöområdet	−20,0
Större städer	−28,7
Södra mellanbygden	−30,1
Norra glesbygden	−39,3

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Direkt knutna till den kommunala sektorn förekommer ytterligare tre sektorer. Den första av dessa innefattar annan kommunal service än den som ingår i de tolv serviceområdena. Den innehöll dock så få svar, att den inte redovisas. Den andra gällde kommunens ekonomiska ställning. De svar som fördes hit behandlade främst kommunalskatten. Också här var svaren få. Den tredje kategorin utanför de tolv serviceområdena behandlade det politiska handlandet hos beslutsfattarna. De svar som här inkodades behandlade således beslutsfattarnas sakliga kompetens, orättvisor som beslutsfattarna begått etc. Svar med denna politiska innebörd förekom i mätbar utsträckning endast i de mindre kommunerna och i norra glesbygden.

Svar gällande sjukvården förekom likaledes i blygsam utsträckning, och utan någon nämnvärd tendens.

De svar som behandlats som "halv"-kommunala – dvs. delvis berörande den kommunala sektorn – förekom i något större utsträckning.

Några uppseendeväckande tendenser i svarens fördelning förekom dock icke.

De tre egenskaper som slutligen betraktas som ickekommunala har grupperats under följande tre rubriker:

1. personlig arbetstillfredsställelse
2. personmiljö
3. naturmiljö

Kategorin "personlig arbetstillfredsställelse" inlades då många människor inte såg en parallellitet mellan "möjligheterna att få arbete" och en personlig tillfredsställelse med det arbete man redan hade. I bristsituationen gjordes kommunen ansvarig, medan man i överflödssituationen bortsåg från de insatser som kommunen möjligen kan tänkas ha gjort i sammanhanget. Karaktäristiskt nog finns en stark parallellitet mellan tendenserna till samvariation mellan de båda kategorierna. De båda kategorierna personmiljö och naturmiljö torde inte kräva några närmare kommentarer.

Alla de tre icke-kommunala egenskaperna uppvisar karaktäristiska tendenser. Att ha ett bra arbete gäller synbarligen främst i Stockholm och i mindre utsträckning ju mindre kommunen är. Att ha tillgång till en

Tabell 3.4 Differenser och summor för de tre icke-kommunala egenskaperna.

Ortstyp	Arbete	Person-miljö	Natur-miljö
Stockholm			
summa	9,8	4,9	2,7
diff	9,8	4,9	2,2
Göteborg och Malmöområdet			
summa	3,7	11,3	17,4
diff	3,7	10,8	15,9
Större städer			
summa	3,6	13,3	17,7
diff	3,2	12,1	15,1
Södra mellanbygden			
summa	1,5	13,4	16,3
diff	1,1	12,6	15,6
Norra glesbygden			
summa	2,9	20,3	18,3
diff	2,6	20,0	17,6

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

tillfredsställande personmiljö upplevs uppenbarligen främst av invånare i norra glesbygden som något hos hemorten positivt. Detsamma kan sägas om upplevelser hos intervjuade av naturmiljön.

Det synes naturligt mot bakgrunden av att vi från samma undersökning nu disponerar över två karaktärsskilda typer av frågor till individen behandlande samma fenomen, att man söker jämföra dessa båda frågetypers utfall. En sådan jämförelse gjordes med hjälp av en rangordning av de 12 områdena för kommunal service som förekom i den första typen av frågor. På grundval av hur stor del av de intervjuade som i den första typen av operationalisering svarat "bra som det är" och således markerat tillfredsställelse med rådande serviceutbud uppställdes de 12 områdena i fallande grad av tillfredsställelsetal.

För den andra typen av operationaliseringen gjordes samma typ av rangordning på grundval av övervikten för tillfredsställelseindikerande svar. De båda rangordningarna jämfördes därefter med hjälp av Spearmans' rangkorrelation. Resultatet blev, att man oavsett regiontyp kunde konstatera positiva samband mellan operationaliseringarna. Sambandet var mera klart uttalat i Stockholm ($r_r = 0.50$) än i Göteborg–Malmöregionen ($r_r = 0.35$), de större städerna ($r_r = 0.33$), den södra glesbygden ($r_r = 0.30$) än i de minsta kommunerna i norra glesbygden ($r_r = 0.25$).

Innebörden av detta synes hypotetiskt kunna anges så att attityder till den egna kommunen kommer till klarare uttryck i form av anspråk på det politiska systemet i Stockholm och kommunerna i de befolkningsstarka regionerna, än i de små kommunerna. En hypotetisk förklaring till detta förhållande är att kommunernas ekonomiska läge, är mera överblickbart i den lilla resursknappa kommunen än i den stora kommunen, där varje enskild ökning kan synas obetydlig i förhållande till de väldiga samlade resurserna. Ett visst stöd får detta resonemang, när vi granskar väljarnas anspråk på kommunala serviceinsatser i förhållande till

deras uppfattning om kommunalskattens höjd. Om de väsentligt högre anspråken i de större kommunerna hade en bakgrund i en överlagd önskan att förbättra standarden på den kommunala servicen, borde detta ge utslag också i väljarnas bedömning om relationen mellan serviceutbudet och kommunalskattens höjd. I 1966 års undersökning undersöktes denna attitydrelation hos väljarna i följande fråga:

"Kommunala insatser på olika samhällsområden får i regel också betydelse för kommunalskatten. Vilken av följande uppfattningar tycker Ni passar bäst in på . . . . . .(KOMMUNENS NAMN)?

a. Det är så mycket som behöver göras här i kommunen att kommunen bör öka sina insatser även om man skulle bli tvungen att höja kommunalskatten.
b. Kommunalskatten är i stort sett lagom i förhållande till behoven av kommunala insatser.
c. Det borde gå att minska på utgifterna, så att man kunde sänka kommunalskatten.
d. Ingen åsikt.

Följande fördelning erhölls:

Tabell 3.5 Inställning till relationen servicebehov/kommunalskatt.

Ortstyp	Vet ej	Öka	Lagom	Minska
Stockholm	7,7	18,0	48,1	25,1
Göteborg och Malmöområdet	8,2	15,0	52,0	24,3
Större städer	13,1	17,8	43,4	25,1
Södra mellanbygden	11,9	20,3	46,9	19,8
Norra glesbygden	15,7	20,9	39,8	23,3

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Med tanke på att anspråken varit så markant positivt samvarierande med befolkningsunderlaget hos kommunen, så hade det varit rimligt att anta, att också tanken på höjningar av kommunalskatten varit mera förekommande i de stora kommunerna än i de små. Någon sådan tendens finns dock ej.

De anspråk som vi mätt in i de större kommunerna synes alltså i någon mening vara orealistiska då man inte låter de höga anspråken följas av ett accepterande av de ekonomiska följderna.

4 Flyttning

4.1 *Flyttningsbenägenhet och faktisk flyttning*

På våren 1970 kontrollerades genom SCB:s register över totalbefolkningen adresserna på de personer som uttagits för intervju i 1966 års undersökning. Som korrologisk enhet vid bedömning av vad som skulle anges som flyttning användes kommun, med kommungränserna definiera-

de i 1970 års termer. Flyttningens omfattning varierade mycket kraftigt mellan enskilda kommuner. I Gävle stad hade mellan år 1966 och våren 1970 endast 5,2 % av de intervjuade flyttat ut.[1] I Mörsils kommun i Jämtlands län hade 36,8 % flyttat. Flyttningens omfattning varierar mellan ortstyperna på följande sätt.

Tabell 4.1 Procent av utvalda till intervju 1966 som 1970 hade lämnat kommunen genom flyttning.

Ortstyp	Procent
Stockholm	11,0
Göteborg och Malmöområdet	10,5
Större städer	14,3
Södra mellanbygden	13,6
Norra glesbygden	19,9

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Skillnaderna mellan de olika ortstyperna är med tanke på den korta perioden betydande. Klart urskiljbar högsta klass vad gäller flyttning är norra glesbygden där närmare en femtedel av 1966 års intervjuade flyttat ut mellan år 1966 och år 1970.

Genom undersökning år 1970 kan man även granska inflyttningens omfattning i samma kommuner.

Perioden är något kortare vid beräkningen av inflyttningens storlek vilket gör att beräkningen av flyttningsnettot lider av svagheter. Det är dock möjligt konstatera att Stockholm sannolikt har ett markerat negativt flyttningsnetto liksom norra glesbygden, och att större städer och i mindre grad möjligen också södra mellanbygden har ett positivt flyttningsnetto. Man kan alltså anta existensen av två flyttningsriktningar bort från Stockholm och norra glesbygden i riktning mot större städer och södra mellanbygden möjligen också till Göteborg och Malmöområdet där dock siffrorna är alltför osäkra för att medge slutsatser. Det bör dock i sammanhanget understrykas att slutsatserna gällande Stockholm endast avser Stockholms kommun.

Dessa nu angivna siffror för faktisk flyttning kan jämföras med data från 1966 års undersökning om de intervjuades inställning till flyttning. "Flyttningsbenägenhet" operationaliserades med följande fråga:

"Hur skulle Ni ställa Er till att flytta till en annan kommun, om Ni där fick samma slags bostad och likadana försörjningsmöjligheter som Ni nu har? Skulle Ni ändå helst vilja stanna kvar här, eller skulle Ni hellre vilja bo i någon annan kommun eller spelar detta ingen roll?[2]

[1] Flyttningen beräknad i procent av den år 1970 levande befolkningen. Detta kan medföra en i och för sig sannolikt betydelselöst liten underskattning av flyttningen – framför allt från den äldsta åldersgruppen.

[2] Frågan är uppenbarligen inte idealisk för bedömning av människors benägenhet att flytta. Den är också delvis olämplig av det skälet att i frågan konstanthålles för två egenskaper hos kommunen som är av uppenbart intresse för bedömningen av orsaker till flyttning, och som ligger inom ramen för den kommunala servicen, tillgången på arbete och bostadsförsörjningen.

I den följande tabellen anges andelen av de intervjuade som helst skulle vilja flytta, eller som inte ansett att det spelat någon roll om de stannat kvar i sin nuvarande kommun eller ej.

Tabell 4.2 Procentandel som 1966 helst vill flytta, eller som var indifferenta till att stanna kvar.

Ortstyp	Procent
Stockholm	40,9
Göteborg och Malmöområdet	35,7
Större städer	36,3
Södra mellanbygden	40,6
Norra glesbygden	33,5

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Vi kan alltså konstatera att i den ortstyp (norra glesbygden) där vi fann den största faktiska flyttningen har vi den lägsta flyttningsbenägenheten.

För att närmare granska sambandet mellan flyttningsbenägenhet och faktisk flyttning rangordnades de 39 kommunerna efter dessa variabler och rangordningarna jämfördes med Spearmans' rangkorrelation. Denna blev svagt positiv (+0,214).

Den faktiska flyttningen varierar kraftigt mellan olika åldersgrupper. Materialet indelades i tre åldersgrupper: en grupp "unga" som vid intervjutillfället var mellan 21 och 26 år, en mellangrupp som vid intervjutillfället var mellan 27 och 46 år och en äldre grupp som alltså var

Tabell 4.3 Procentandel faktiska flyttare mellan 1966 och 1970 i olika åldersgrupper.

Ortstyp	Ålder	Andel flyttare
Stockholm	21–26	42,1
	27–46	5,1
	47–	4,1
Göteborg och Malmöområdet	21–26	35,1
	27–46	11,6
	47–	1,2
Större städer	21–26	38,8
	27–46	14,0
	47–	5,1
Södra mellanbygden	21–26	28,3
	27–46	16,6
	47–	5,1
Norra glesbygden	21–26	44,5
	27–46	23,2
	47–	8,0

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

äldre än 47 år. Klassgränserna för åldersindelningen valdes för att åstadkomma en yngre åldersklass som i stor utsträckning inte var bunden till familj genom giftermål. I statistiken för hela riket är i åldersklassen 20–24 år ca 70 % ogifta. I den äldre åldersklassen 25–29 år är ca 30 % ogifta. Gränsen kunde dock inte dragas helt i enlighet med detta, då antalet IP i den yngsta åldersklassen då blivit alltför litet.

Tabellen synes urskilja att ålderskategoriseringen väl överensstämmer med flyttarkategorin. Den yngsta ålderskategorin flyttar i väsentligt mycket större utsträckning än någon annan kategori. För den yngsta ålderskategorin gäller emellertid också att några systematiska skillnader mellan de olika ortstyperna inte kan konstateras.

För mellankategorin mellan 27 och 46 år finns däremot en sådan systematik. Ju mindre ortstyp, desto större andel av de "medelålders" flyttar.

För den äldsta ålderskategorin slutligen kan konstateras generellt att den flyttar i mycket liten utsträckning och att variationen mellan de olika kommunkategorierna är små och ej antyder någon tendens till systematisk samvariation med ortstypen.

Tabell 4.4 Flyttningsbenägenhet 1966 i olika åldersgrupper. (Visst internt bortfall har ej medtagits.)

Ortstyp	Flyttningsbenägenhet	Unga	Medel	Äldre
Stockholm	Vill ej flytta	65,2	46,2	66,3
	Spelar ingen roll	13,0	24,6	15,8
	Vill flytta	21,7	29,2	17,9
	Summa	99,9	99,0	99,0
Göteborg och Malmöområdet	Vill ej flytta	46,9	56,5	73,2
	Spelar ingen roll	48,9	30,2	21,8
	Vill flytta	4,3	13,3	4,9
	Summa	100,1	100,0	99,9
Större städer	Vill ej flytta	54,2	52,7	74,4
	Spelar ingen roll	30,8	36,3	19,2
	Vill flytta	14,9	11,0	6,4
	Summa	99,9	100,0	100,0
Södra mellanbygden	Vill ej flytta	36,9	53,8	69,4
	Spelar ingen roll	44,8	34,8	23,7
	Vill flytta	18,4	11,4	6,9
	Summa	100,1	100,0	100,0
Norra glesbygden	Vill ej flytta	36,8	64,6	74,9
	Spelar ingen roll	36,0	22,1	14,7
	Vill flytta	27,2	13,3	10,4
	Summa	100,0	100,0	100,0

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Resultaten torde möjligen kunna tolkas på följande sätt: Vi har i alla kommuner en ungdomsgrupp som är högmobil. Denna grupps flyttning påverkas föga av kommunegenskaper. Mellanåldersgruppen är mera motvilligt mobil. Sannolikt påverkas denna ålderskategoris flyttning i första hand av tillgången på arbete. Den äldsta gruppen slutligen är i mycket liten utsträckning mobil. Den är mindre beroende av tillgången på arbete och är genom sin mindre konkurrenskraft på arbetsmarknaden också mindre utsatt för "pull"-krafter av arbetsmarknadsnatur.

Granskningen av flyttningsbenägenhet ger endast delvis ett likartat utslag.

I storstäderna tycks alltså flyttningsbenägenheten vara störst i den medelålders gruppen. I övriga ortstyper är den däremot störst i den yngsta klassen. Också från denna synpunkt finns det alltså en betydande skillnad mellan benägenhet och faktiskt beteende. En likhet i förhållande till det faktiska beteendet är däremot att flyttningsbenägenheten bland de unga och bland de äldre är störst i Stockholm och norra glesbygden. Också bland de medelålders är flyttningsbenägenheten störst i Stockholm och norra glesbygden.

Vi kan alltså konstatera en betydande skillnad mellan det av attityden förutsagda beteendet och det faktiska beteendet vid analysen av sambandet med ålder.

En möjlighet att granska flyttningens art är en intervjufråga i 1966 års undersökning behandlande vilken typ av miljö den intervjuade skulle vilja bo i efter en flyttning. Frågan hade följande lydelse: "Om Ni flyttade, skulle Ni då föredra att komma till ren landsbygd, till ett samhälle på landsbygden eller till en stad?"

De tendenser som erhålles vid granskningen av vilken typ av ort de intervjuade önskar flytta till ger klara utslag:

Tabell 4.5 Flyttningsinriktning i 1966 års undersökning (attityd).

Ortstyp	Vet ej	Lands-bygd	Sam-hälle	Stad	Stor-stad	Annat svar
Stockholm	7,7	9,3	13,1	47,0	20,8	1,6
Göteborg och Malmö-området	4,5	8,7	23,5	48,3	14,4	0,3
Större städer	4,9	15,2	27,0	42,6	9,7	0,5
Södra mellanbygden	2,3	14,5	34,2	42,5	6,1	0,5
Norra glesbygden	3,0	23,2	45,8	25,1	2,9	0,0

Anm.: Data för norra tätbygden saknas.

Den klaraste tendensen kommer till uttryck i valet av storstad, och valet av samhälle på landsbygden. Invånarna i storstaden är avgjort den grupp som mest föredrar storstäderna. Det är dock anmärkningsvärt att en så obetydlig grupp väljer sin "egen" typ av kommun när det gäller storstadsborna. Invånarna i norra glesbygden utgör den andra extremgruppen. I mycket liten utsträckning väljer man storstäderna som flyttningsalternativ. De båda alternativen landsbygd och samhälle på

landsbygden omfattas av hela 69 % av de intervjuade i denna ortstyp. Förhållandena är likartade i södra mellanbygden. Tabellen ger en antydan om att de här återspeglade flyttningspreferenserna återkom i den faktiska flyttningen, så borde resultatet bli en omfördelning av befolkningen från de största kommunerna. Den största expansionen borde falla på städerna utom storstäderna.

5 Avslutande kommentar

Det här redovisade materialet om väljarnas inställning till främst kommunal service ger anledning till vissa allmänna reflektioner.

Mätningar av levnadsnivåer hos befolkningen lider alltid av stora svårigheter. Tar man som utgångspunkt för bedömning av samhällsinsatser endast de resurser som åtgår för den ena eller den andra samhällsverksamheten framgår det av jämförelsen mellan väljarnas inställning och de exempel på statistik insamlad på andra grunder som förekommer, att måttstocken har olika innebörd i olika ortstyper, olika kommuner och hos olika individer. Vad som är tillräckligt i glesbygdens kommuner kan drunkna i de otillfredsställda behoven i de stora städerna.

Tar man i stället som utgångspunkt mer eller mindre objektiva mått på levnadsnivån – som antalet rum per invånare – måste uppsättningen av mått för att täcka hela det spektrum av kvaliteter som sammantagna konstituerar människors levnadsnivå vara utomordentligt stor. Någon vägning mellan de olika dimensionerna på levnadsnivån kan knappast göras. Vem kan väga betydelsen av barndaghem mot goda sociala kontakter – utom den enskilde?

Också individualiserade mått – sådana som rönt huvuduppmärksamheten i den här redovisade undersökningen – lider emellertid av stora svagheter. Själva intervjuförfarandet innebär en styrning av den enskildes åsiktsuttryck. Svaren på de ställda frågorna genomgår också i flera steg en förgrovning i processen från individens uppfattning – via hans språk, intervjuarens anteckning, kodningen av svaren – till grupperingen av svaren i analysen. Läsarens egen uttolkning av siffror i en undersökning kan ligga långt från den ursprungliga tanken hos intervjuoffret. Inte bara nyanserna i människors syn på levnadsförhållanden riskerar att gå förlorade på vägen.

I de individualiserade måtten som här använts finns ytterligare problem. Detta har påpekats under analysens gång. De skall därför här bara för minnet ytterligare understrykas. Samhälleliga nymodigheter efterfrågas av många först sedan man fått praktisk erfarenhet av dem. Ett nej till förskola i en kommun utan förskola innebär därför inte detsamma som nej till förskola där sådan redan finns. Bristande kunskaper kompenseras hos den intervjuade i någon mån genom frågornas formulering. Svaren återspeglar då knappast annat än för frågetillfället giltiga attityder. Attityder i samhällsfrågor får vi normalt genom mer eller mindre aktivt deltagande i debatt. Intervjuundersökningen är ensidig kommunikation. En politisk diskussion kring de frågor som individen

upplever som väsentliga skulle i grunden kunna förändra hans och andras attityder. Därför är valhandlingen också en överlägsen form för mätning av människors åsiktsinriktning.

Man kan således vara utomordentligt kritisk till användande av intervjuundersökningsdata som grund för politiska beslut inom samhällsplaneringen. Grunderna för kritik är delvis desamma som de som gäller för data insamlade utan intervjuundersökningens subjektivitet. Delvis är kritiken grundad på artskilda förhållanden hos de båda mätteknikerna. Båda har stora svagheter. Båda har vissa förtjänster.

Uppenbart är emellertid att möjligheten att använda intervjuundersökningar ökar betydligt om man samtidigt har tillgång till statistik insamlad av typen: antalet arbetslösa, antalet rumsenheter per invånare etc. På samma sätt minskar riskerna med att använda denna senare typ av material om man samtidigt kan konfrontera de enkla måtten i statistiken med väljarnas personligt vägda uppfattningar i en intervjuundersökning. Sitt största värde torde emellertid denna typ av mätningar ha, inte som beslutsunderlag, utan som underlag för en politisk debatt, där ställningstagandena successivt kan utformas.

Litteraturförteckning

Birgersson B.-O., Kommunal service i olikstora orter. SOU 1974: 2, bilaga 5, Stockholm 1974.

SOU 1970: 3, Balanserad regional utveckling, Stockholm 1972.

Westerståhl J., Kommunalt självstyre del 1 "Ett forskningsprogram" Almkvist och Wiksell 1970

Westerståhl J., Kommunalt självstyre, Regioner att leva i, Publica 1972.

Örtendahl C., Politisk information, politisk kommunikation (opublicerad lic. avhandling) Uppsala 1969

Appendix

I undersökningen ingående kommuner

Ortstyp H1
Stockholms kommun

Ortstyp H2

Göteborgs	kommun
Malmö	”
Alingsås	”

Ortstyp H3

Höörs	kommun
Torshälla	”
Ängelholms	”
Köpings	”
Strängnäs	”
Sandvikens	”
Borås	”
Uppsala	”
Uddevalla	”
Helsingborgs	”
Gävle	”
Skurups	”
Skara	”
Stora Mellösa	”
Härslövs	”

Ortstyp H4

Bodafors	kommun
Karlsborgs	”
Hultsfreds	”
Nybro	”
Karlskrona	”
Visnums	”
Fliseryds	”
Mellösa	”
Värnamo	”
Mora	”
Mjölby	”
Arvika	”
Ätrans	”
Ösmo	”

Ortstyp H6

Svegs	kommun
Ramsjö	”
Åsele	”
Överkalix	”
Bygdeå	”
Mörsils	”

II Kommunal service i olikstora orter

– av *Bengt Owe Birgersson*

1 Inledning

Kommunernas andel av den offentliga sektorn har under senare år ökat. I dag svarar kommunerna för en större andel av de offentliga utgifterna än staten. För hushållens levnadsvillkor än den kommunala servicen av väsentlig betydelse. Både i samband med storkommunreformen 1952 och den vid årskiftet 1973/74 avslutade kommunindelningsreformen diskuterades, förutom de kommunaldemokratiska frågorna, kommunernas förmåga att erbjuda medborgarna en fullgod kommunal service till rimlig samhällsekonomisk kostnad. I debatten har som ett överordnat värde framförts att medborgarna bör ha tillgång till en kvalitets- och utbudsmässigt jämförlig offentlig service oavsett bostadsort. Detta mål har samtidigt – åtminstone skenbart – varit i konflikt med den önskan till anpassning av samhällsverksamheten till lokala behov som kan sägas vara en annan grundkomponent i argumentationen för en bevarad kommunal självstyrelse.

På vissa områden förefaller det rimligt att tolka situationen så att delegation av beslutanderätten till kommunerna innebär ökade förutsättningar för en anpassning av servicestandarden till de lokala behoven av samhällsaktivitet. På andra områden däremot – t. ex. skolväsendet – föranleder "lika service"-målet statsmakterna att i allt större utsträckning utarbeta normer och bindande direktiv till kommunerna. I vissa kommuner svarar de s. k. specialreglerade uppgifterna i dag för närmare 80 % av nettokostnaderna.[1] Den resterande andelen härrör från kommunernas aktivitet enligt det allmänna kompetensstadgandet i 3 § kommunallagen.

Har då medborgarna i 1960- och 1970-talens Sverige tillgång till en jämförlig kommunal service oavsett bostadsort? Frågan är inte lätt att besvara. Att servicestandarden varierar mellan olika kommuner är väl känt. Den verkliga innebörden av dessa skillnader är dock svårare att bedöma. På områden där statliga myndigheter formulerat miniminormer, t. ex. inom socialvården, är det naturligtvis möjligt att undersöka i vilken utsträckning dessa normer är uppfyllda i olika kommuner. Samtidigt är det uppenbart att detta innebär att medborgarnas *behov* av offentlig service på detta område är tillfredsställt i lika omfattning endast under förutsättning att behoven *inte varierar* mellan kommunerna.

När det gäller t. ex. dimensioneringen av den institutionsbundna

[1] Författningsfrågan och det kommunala sambandet SOU 1965: 54 s. 312 ff.

åldringsvården har socialstyrelsen som norm angivit att man bör eftersträva att 10 % av de invånare som är äldre än 70 år skall kunna beredas plats på ålderdomshem. Som framgår av Claes Örtendahls bidrag i denna bilaga är det dock sannolikt så att medborgarnas behov av institutionsbunden åldringsvård varierar mellan kommuner med olika befolkningsstruktur. I de mindre kommunerna, framför allt i glesbygderna, förekommer fortfarande flergenerationshushåll i viss utsträckning. De gamla bor hos sina barn och vårdas i mån av behov i stor utsträckning av dessa. Barnen i sin tur har möjlighet att av de äldre få hjälp t. ex. med barnpassning.

Förhållanden av de slag som exemplifierats ovan medför sannolikt att behovet av åldringsvård respektive barnpassning varierar mellan olika kommuner beroende på befolknings- och näringsstruktur. Inte ens en miniminorm av det slag som socialstyrelsen fastslagit för dimensioneringen av ålderdomshemmen innebär med andra ord någon garanti för att servicebehovet blir tillgodosett i lika utsträckning ens om normen följs av det stora flertalet kommuner. På andra områden t. ex. när det gäller fritids- och ungdomsverksamhet där kommunerna har i princip obegränsad frihet att dimensionera sina insatser är svårigheten att avgöra om den kommunala servicen är avpassad till de verkliga behoven ännu större.

Ett sätt att ta hänsyn till de varierande behovsnivåerna i kommunerna är att fråga medborgarna om deras uppfattning om kvaliteten på den kommunala servicen. Ett sådant försök har genomförts inom Kommunalforskningsgruppen – ett forskningsprogram inom de statsvetenskapliga institutionerna. Vid två tillfällen – i anslutning till 1966 och 1970 års val – fick ett urval av medborgare i de 36 kommuner som utgör forskningsgruppens kommunurval bedöma kommunens insatser inom 12 olika serviceområden. En närmare redogörelse för denna undersökning redovisas i föregående bidrag där resultaten har bearbetats efter den indelning i ortstyper som ERU arbetar med. Som framgår i Örtendahls bidrag i denna bilaga är attitydmätningar av detta slag dock behäftade med allvarliga brister när det gäller att bedöma servicestandaren i absolut mening. Anspråksnivån skiljer sig för mycket mellan olika medborgare. Till en del beror detta på individuella skillnader i behov. Barnfamiljer kan t. ex. antas fästa stor vikt vid kommunens insatser för barnpassning och ungdomsverksamhet medan samhällets åtgärder för att bereda arbete åt arbetslösa utgör ett mer centralt problem för de medborgare som är arbetslösa eller undersysselsatta. Dessa förhållanden är jämförelsevis lätta att ta hänsyn till genom att analysera intervjusvaren inom olika undergrupper i population och sedan studera deras förekomst bland kommunens invånare totalt.

Ett svårare problem är att intervjuade från olika kommuner utgår från olika erfarenheter när de ställs inför en intervjufråga av det slag som är aktuell här. Vissa resultat i Örtendahls bidrag tyder på att medborgarnas *krav* på offentlig service i vissa fall växer i takt med utbyggnaden av servicen. I kommuner där en viss service, t. ex. barndaghem, saknas efterfrågas denna inte i någon större utsträckning kanske helt enkelt därför att medborgarna inte är uppmärksammade på fördelarna med

denna form av barntillsyn. I andra kommuner där den kommunala barntillsynen är mer utbyggd har fler blivit medvetna om den vilket leder till att efterfrågan på kommunal barntillsyn ökar. Med attitydundersökningar mäter vi alltså medborgarnas *krav* på kommunala insatser vid en viss tidpunkt. I vilken utsträckning *behoven* är "mobiliserade" till krav varierar antagligen mot bakgrund av medborgarnas erfarenheter av olika serviceformer.

Med attitydundersökningar av det slag som redovisas i Örtendahls bidrag uppstår dessutom ett problem av delvis annat slag. Det går inte att avgöra i vilken utsträckning de krav på kommunen som artikuleras vid intervjutillfället utgör resultatet av överväganden för stunden eller är uttryck för djupare kända och mer genomtänkta önskemål.

Om syftet är att bedöma i vilken utsträckning medborgarnas levnadsvillkor varierar mellan olika kommuner kan man alltså rikta invändningar mot bägge de ovan diskuterade metoderna att studera den kommunala servicen. En nära till hands liggande lösning är då att kombinera de båda ansatserna. Ett flertal av de svårigheter, som uppstår vid tolkningen av resultaten från attitydundersökningar, kan åtminstone till en viss del reduceras om man samtidigt har tillgång till någon form av "absoluta" värden på den kommunala servicen. Genom att relatera servicestandarden till medborgarnas uppfattning om servicen blir det också möjligt att med större säkerhet avgöra om skillnader i servicestandard mellan olika kommuner avspeglar skillnader i behov eller innebär att för medborgarna centrala livsbetingelser varierar mellan olika bosättningsorter.

Inom den moderna statsvetenskapliga forskningen finns i dag ett växande intresse för resultatet av den politiska processen. Målsättningen för ett demokratiskt politiskt system kan i sista hand sägas vara att åstadkomma en samhällsverksamhet som är av sådan omfattning och har sådan inriktning som folkflertalet önskar. Ett sådant synsätt har legat till grund för Kommunalforskningsgruppens demokratimodell. Inom forskningsgruppen har därför den attitydundersökning, från vilken vissa resultat redovisas i Örtendahls bidrag, kompletterats med en undersökning av den kommunala servicestandarden i motsvarande kommuner. I detta bidrag redovisas en särbearbetning av resultaten från denna undersökning, där kommunerna fördelats på ortstyper på samma sätt som i en rad andra forskningsbidrag i ERU:s olika bilagor. De reservationer, som anförs i Örtendahls bidrag beträffande materialets representativet för dessa ortstyper, gäller även den här aktuella redovisningen.[1]

2 Undersökningsteknik

Målsättningen för kartläggningen av den kommunala servicen har som nämnts varit att möjliggöra jämförelser mellan kommunalforskningsgruppens serviceutbud och serviceattityder i forskningsgruppens 36 kommuner. Genom att relatera dessa uppgifter till omfattande undersökningar av den politiska demokratin i dessa kommuner skapas förutsättningar för att bedöma de demokratiska beslutsteknikernas betydelse för det politiska

[1] Undersökningen måste i *teoretiskt* avseende betraktas som ett studium av ett antal "fall". Resultaten bör i avvaktan på en strikt hypotestestande undersökning betraktas som tentativa och kan i första hand utgöra underlag för en vidare hypotesbildning.

systemets förmåga att tillfredsställa medlemmarnas krav på samhällsåtgärder.[1] I det följande lämnas först en redogörelse för undersökningens uppläggning. Därefter diskuteras vissa centrala mätproblem. Slutligen redovisas några preliminära resultat. Serviceundersökningen är i sin helhet ännu ej färdiganalyserad.

Servicemätningen gäller förhållandena i kommunerna under år 1969. Tidpunkten motiverades av önskemålet att relatera uppgifterna till de serviceattityder som registrerades vid intervjuerna i samband med 1970 års val. De flesta av de förhållanden som undersöks förändras endast långsamt, men på vissa områden – t. ex. barntillsynen – sker en mycket snabb utbyggnad av den kommunala verksamheten. En ny lekskola och ett nytt barndaghem innebär i de flesta kommuner ett jämförelsevis kraftigt tillskott till kapaciteten på området. Det är därför angeläget att hålla i minnet att den bild som undersökningen ger av den kommunala servicen speglar förhållandena vid utgången av år 1969. En undersökning av motsvarande förhållanden under år 1974 skulle sannolikt på vissa områden ge en något annan bild.

Data har insamlats på två sätt. I första hand har tillgänglig offentlig statistik utnyttjats. Eftersom denna endast i begränsad utsträckning redovisas kommunvis har det i allmänhet varit nödvändigt att gå tillbaka till källmaterialet. Det material som insamlats på detta sätt är komplett för samtliga kommuner. För vissa uppgifter, framför allt angående kommunernas insatser inom idrotts- och fritidssektorn, var det nödvändigt att begära uppgifter direkt hos kommunerna genom en särskild enkät. Denna utsändes till kommunerna under november 1972. Ett bortfall uppstod härvid för de kommuner (8 st) vilka upphört som egna kommuner fr. o. m. 1.1.1971. I tabellerna markeras när bortfall av kommuner föreligger och uppgifterna bör då betraktas som mera osäkra. Bortfallsproblemet är dock av mindre betydelse eftersom det drabbar endast en mindre del av de uppgifter som studeras i undersökningen.

Begreppet kommunal servicestandard är som framgått av resonemangen i Örtendahls bidrag komplext. Det rymmer både kvantitativa och kvalitativa aspekter. Den teknik att avgränsa serviceområdet som användes i nyss nämnda bidrag kommer att tillämpas även här. Den innebär att vi indelat det kommunala kompetensområdet i olika sektorer.[2]

1. Markköp och markplanering
2. Tillgång till bostäder
3. Möjligheten att få arbete
4. Gator, vägar och trafik
5. Vatten och avlopp
6. Barndaghem och lekskolor
7. Hemhjälp till barnfamiljer och åldringar
8. Ålderdomshem, pensionärsbostäder och bostadstillägg för pensionärer
9. Socialhjälp

[1] Denna målsättning har styrt operationaliseringsarbetet och uppläggningen i övrigt av serviceundersökningen.

[2] På grund av svårigheter att åstadkomma relevanta mätningar av skolstandarden har denna sektor utelämnats i detta bidrag.

10. Stöd åt idrott och fritidsverksamhet
11. Bibliotek och annan kulturell verksamhet

I stort sett finns i alla kommuner någon form av aktivitet inom varje sektor. Genom att välja ut dessa sektorer har vi därför garanterat jämförbarhet mellan kommunerna. Sektorindelningen, vilken ursprungligen motiverades av behovet att kunna relatera servicestandarden till de redan fastställda intervjufrågorna, har dock några påtagliga svagheter. Genom att välja ut sådana insatser från kommunens sida som förekommer i alla kommuner missar vi just det förhållandet att viss aktivitet förekommer i endast vissa kommuner. Vi har tagit ut endast en del av det "servicespektrum" som finns i kommunerna och bortser från att detta spektrum kan vara olika mångfasetterat i kommuner av olika typ. Det är välkänt att de stora tätortskommunerna visar upp en bredare servicebild – framför allt inom den oreglerade sektorn – än vad de små glesbygdskommunerna förmår att göra. Medborgarna i Uppsala, Linköping m. fl. stora kommuner har t. ex. tillgång till stadsteater, något som inte förekommer i det stora flertalet kommuner. Det är därför uppenbart att en jämförelse över våra elva serviceområden är orättvis mot de större kommunerna genom att vi inte tar hänsyn till att dessa bedriver verksamhet över ett bredare fält. Som försvar för den använda tekniken kan emellertid anföras att de undersökta serviceområdena svarar mot för medborgarna primära servicebehov vilka sannolikt av de flesta tillmäts störst betydelse.

En med det ovan diskuterade problemet närbesläktad frågeställning är hur man skall skapa servicemått som är "representativa" för servicestandarden *inom* en viss sektor. Som exempel kan nämnas tillgången på bostäder. En *kvantitativ* uppskattning av kommunernas insatser på detta område kan erhållas genom en mätning av antalet nytillkomna bostäder under en viss period (eventuellt kompletterad med uppgifter om hur stor andel av dessa som byggts av helt eller delvis kommunalägda bostadsföretag). Medborgarnas uppfattning om bostadspolitiken i kommunen är dock sannolikt också beroende av vissa *kvalitativa* egenskaper hos bostadsbeståndet, t. ex. lägenheternas utrustning, fördelning av nyproduktionen mellan småhus och flerfamiljshus samt på bostäder med olika upplåtelseform. Ett annat exempel kan vi finna inom åldringsvården där de öppna och slutna vårdformerna kompletterar varandra. Det är i socialvårdsdebatten omdiskuterat vilka vårdformer som är att föredra generellt och i det enskilda vårdfallet. På område efter område är det möjligt att påvisa att servicestandarden är ett mångdimensionellt begrepp som inte går att heltäckande registrera med en endimensionell mätning.

Detta problem kan angripas på flera sätt. Gemensamt för dessa är att man måste finna mått som svarar mot servicestandardens olika dimensioner. Vi har därför för varje serviceområde valt ut ett antal var för sig oberoende mätningar och försöker att väga samman dessa till ett index för varje servicesektor. Det är därvid ett komplicerat problem att finna rimliga vikter för de olika mätningarna inom sektorn. I denna preliminära rapport representeras därför servicesektorerna endast av vardera en eller ett par intuitivt valda operationaliseringar. Vid bedömningen av resulta-

ten är det därvid väsentligt att beakta att representativiteten hos de utvalda mätningarna är svår att fastställa. Det är alltid möjligt att hävda att ett visst mått är "väsentligare" än de övriga och bort tillmätas större betydelse eller att en helt annan mätning borde ha företagits. I avvaktan på en mer förfinad sammanvägning av servicemätningarna och serviceattityderna torde dock den här valda strategin att var för sig redovisa flera olika mätningar vara den enda rimliga. Läsaren får sedan själv ta ställning till vilken betydelse i relation till de övriga som bör tillmätas varje enskild mätning.

3 Servicestandard inom olika ortstyper

Vid en omfördelning av Kommunalforskningsgruppens urvalskommuner på ERU:s ortstyper faller de flesta inom typerna Större städer, Södra mellanbygden samt Norra glesbygden. Ortstyperna Stockholm och Göteborg/Malmö är endast representerade med en förortskommun vardera och Norra tätbygden är helt orepresenterad i urvalet. De sistnämnda ortstyperna måste därför uteslutas ur redovisningen. Antalet kommuner från de övriga ortstyperna är 14, 11 och 6 i respektive Större städer (H3), Södra mellanbygden (H4) och Norra glesbygden (H6).

I tabell 3:1–3:5 redovisas 25 olika servicemätningar valda så att de med undantag av skolsektorn representerar hela det servicespektrum som intervjufrågorna i Claes Örtendahls bidrag i denna bilaga täckte in. Tyvärr är sektorerna i flera fall så omfattande att det inte är möjligt att hävda att de utvalda servicemåtten mäter standarden inom mer än en liten del av den aktuella sektorn.

3.1 *Mark- och bostadspolitik*

Mätningarna inom mark- och bostadspolitiken är av olika karaktär. Två av variablerna kan sägas registrera kommunala serviceåtgärder, medan de övriga tre närmast mäter själva bostadsstandaren inom kommunerna.

Av tabell 3.1 kan vi se att de kommunala insatserna vad gäller markköp och bostadsbyggande relativt sett spelar störst roll i kommunerna i ortstypen H6. I dessa har under perioden 1966–1970 88 % av bostadsproduktionen ägt rum på mark som ägts av kommunen mot endast 67 % i ortstypen H4. Den andel av bostadsproduktionen som skett i de allmännyttiga bostadsföretagens regi varierar mellan 35 % i Större städer (H3) och 47 % i Norra glesbygden (H6). Dessa resultat kan förefalla överraskande. De illustrerar dock den svårighet som det lilla antalet undersökningsenheter skapar när vi baserar våra studier på endast ett 30-tal kommuner. Bostadsproduktionen mätt i absoluta tal (antal lägenheter) är obetydlig i Norra glesbygden. Procenttalen blir därför lätt missvisande. Hela bostadsproduktionen under de år vår undersökning omfattar kan i en enskild kommun ha ägt rum på en enda f. d. jordbruksfastighet som kommunen inköpt. I vår undersökning framstår denna kommun som mycket aktiv på det markpolitiska området. Markköpet kan dock ha varit

kommunens första större engagemang på detta område. Det kan ha initierats av en tillfällighet och det kan dröja många år innan kommunen gör något nytt markköp. I större kommuner med en kontinuerligt högre bostadsproduktion är naturligtvis denna källa till osäkerhet av mindre betydelse. Liknande "slumpmässiga" avvikelser från normala värden kommer vi dock att drabbas av inom flera serviceområden.

När vi studerar andelen fullt moderna lägenheter med el, vatten och avlopp samt WC (dvs. lägenheter i kvalitetsgrupp 1–3 i bostadsstatistiken) finner vi att standarden på lägenhetsbeståndet är högre i de större städerna än i Norra glesbygden. Kommunerna från Södra mellanbygden befinner sig här i ett mellanläge.

En annan dimension av begreppet bostadsstandard är utrymmesstandarden. Vi har med uppgifter från folk- och bostadsräkningen år 1965 undersökt hur stor andel av hushållen i kommunerna som är trångbodda enligt norm II i statistiken, dvs. hushåll med fler än 1 person per rum (köket oräknat) boende i lägenheten. Vi ser av tabell 3.1 att andelen trångbodda hushåll i kommunerna är ungefär densamma i alla ortstyperna. Bostadsstandarden är dock även i detta avseende sämst i Norra glesbygden.

Vid intervjuundersökningar av medborgarnas bostadspreferenser framträder liksom i den allmänna debatten ofta ett starkt intresse för den boendeform som enfamiljsbostaden innebär. I tabell 3.1 redovisas även den andel av bostadsbeståndet år 1965 som utgjordes av småhus. Av tabellen framgår klart det välkända förhållandet att bostadsstandarden i detta avseende varierar stort mellan kommuner av olika karaktär. Ande-

Tabell 3.1 Mark- och bostadspolitik.

Variabel	Ortstyp		
	H3 Större städer	H4 Södra mellan-bygden	H6 Norra tät-bygden
Andel av bostadsproduktion som ägt rum på kommunalägd mark 1966–1970 (%-tal)	75	67	88
Andel av bostadsproduktion som skett av allmännyttiga bostadsföretag (%-tal)	35	42	47
Andel lägenheter i kvalitetsgrupp 1–3 (%-tal)	80	71	62
Andel av hushållen trångbodda (%-tal)	24,9	23,5	27,5
Andel småhus i bostadsbeståndet 1965 (%-tal)	38	57	85

Anm.: Uppgifterna i denna och de följande tabellerna är baserade på ovägda medeltalsberäkningar där varje kommun ingår med lika vikt oavsett invånarantal.

len småhus i bostadsbeståndet är 2,5 gånger större i norra glesbygden än i de större städerna.

De olika mätningarna av de bostadspolitiska insatserna och bostadsstandarden i kommunerna samvarierar således inte. Det kommunala engagemanget inom bostadsproduktionen är enligt våra resultat relativt sett mest omfattande i de mindre norrlandskommunerna. Antalet lägenheter byggda i de allmännyttiga bostadsföretagens regi är dock naturligtvis störst i de större städerna. Bostadsstandarden förefaller av våra resultat att döma att vara högst i de större städerna. Skillnaderna mellan kommunerna i olika ortstyper är dock ganska små och bostadsbeståndets fördelning på småhus respektive flerfamiljshus visar entydigt på att överensstämmelsen mellan bostadsbestånd och bostadspreferenser är bäst i glesbygdskommunerna.

3.2 *Möjlighet att få arbete*

I intervjuundersökningen framgick klart den centrala roll som kommunernas insatser för att skapa nya arbetstillfällen spelar för medborgarna. Eftersom sysselsättningspolitiken i första hand är en statlig uppgift är det dock svårt att finna kommunala aktiviteter på detta område som är både kvantifierbara och åtkomliga för analys.

I tabell 3.2 redovisas därför endast två variabler vilka närmast registrerar behovet inom kommunen av samhällsinsatser på sysselsättningspolitikens område.

Av tabellen framgår som väntat en markant skillnad mellan i första hand kommunerna i norra glesbygden och de övriga. Andelen arbetslösa i den A-region inom vilken kommunen är belägen är i genomsnitt 8 % i norra glesbygden. I större städer är motsvarande värde 3 %. Den andel av befolkningen som är yrkesverksam varierar enligt samma mönster. I de större städerna och i kommunerna i södra mellanbygden är 41 % av befolkningen mellan 15 och 65 år yrkesverksam mot endast 34 % i norra glesbygden. Dessa resultat svarar väl mot kända uppgifter om arbetslöshetens omfattning i olika delar av landet. De stämmer också väl med uppgifterna i Örtendahls bidrag angående medborgarnas krav på kommu-

Tabell 3.2 Arbetsmarknadsläget i kommunerna.

Variabel	Ortstyp		
	H3 Större städer	H4 Södra mellanbygden	H6 Norra glesbygden
Antal arbetslösa/1 000 inv. i den A-region till vilken kommunen klassificerats	30	39	83
Andel av befolkningen i åldern 15–64 år i förvärvsarbete	41	41	34

nala insatser på detta område. En analys av sambandet mellan andelen arbetslösa mätt på detta sätt och omfattningen av medborgarnas krav på ökade insatser från kommunens sida för att skapa fler arbetstillfällen visar också på höga korrelationer framför allt i södra mellanbygden och i norra glesbygden.[1]

3.3 *Gator och vägar, trafik, vatten och avlopp*

I intervjuundersökningen kunde inga större skillnader mellan kommuner från olika ortstyper konstateras i de intervjuades inställning till de kommunala insatserna inom de sektorer som vi rubricerat "gator, vägar och trafik" samt "vatten och avlopp". Mellan kommunerna i de ortstyper från vilka uppgifter redovisas i denna rapport varierade den andel av de intervjuade som ansåg att kommunerna borde öka sina insatser på dessa områden inom ett intervall på endast 5 procentenheter.

Svårigheterna att finna rimliga operationaliseringar inom olika serviceområden, att lägga till grund för en jämförelse med de serviceattityder som studerats i intervjuundersökningen är särskilt framträdande inom dessa servicesektorer. Den fråga som avsåg de intervjuades inställning till kommunens insatser inom området "vägar, gator och trafik" har t. ex. sannolikt olika innebörd för intervjupersoner från kommuner av olika typ. De intervjuade från glesbygdskommunerna har troligtvis i första hand tänkt på förhållanden som vägstandard och omfattningen av kommunens ekonomiska stöd till underhåll av enskilda vägar medan intervjupersoner från de större städerna sannolikt i större utsträckning associerat till standarden på kollektivtrafiken.

I medvetande om dessa begränsningar i möjligheterna att finna för sektorn representativa operationaliseringar har vi valt ut tre variabler vilka redovisas i tabell 3.3. Av dessa visar en – andelen av hushållen i tätorter som är anslutna till VA-systemet – en obetydlig varians. I samtliga kommuner är närmare 100 procent av hushållen i tätorterna anslutna till någon form av kollektivt vatten- och avloppssystem. Andelen gator inom tätortsdelen av kommunen som har belagd yta är däremot klart störst i de större städerna och lägst i kommunerna i norra glesbygden.

Vår tredje mätning är av en annan karaktär. Med hjälp av taxorna för anslutning till VA-nätet har vi beräknat kostnaden för en m^3 vatten för en "normalfamilj". Som framgår av tabellen är denna kostnad lägst för hushållen i norra glesbygden och högst för hushållen i de större städerna. Enligt våra mätningar varierar alltså standarden inte heller på detta område på ett enhetligt sätt. Skillnaderna mellan kommuner i olika ortstyper är emellertid små (åtminstone om vi bortser från beläggningsgraden på vägnätet i tätorter i H6-kommunerna).

[1] Sambandet mellan andelen arbetslösa i A-regionen och den andel av de intervjuade som ansåg att kommunerna borde göra större ansträngningar för att skapa sysselsättningstillfällen var inom de olika ortstyperna 0,70 i H6, 0,53 i H4 och 0,12 i H3. Sambandet, som mätts med Spearmans rangkorrelationskoefficient var alltså högst i den region där arbetslösheten är störst.

Tabell 3.3 Gator och vägar, trafik, vatten och avlopp.

Variabel	Ortstyp		
	H3 Större städer	H4 Södra mellanbygden	H6 Norra glesbygden
Andel av gatorna i tätbebyggt område som är belagda (%-tal)	95	80	50
Andel av hushållen inom tätorterna som är anslutna till VA-nätet (%-tal)	99	97	95
Kostnad för en m^3 vatten (kr)	0,97	0,83	0,77

3.4 *Socialsektorn*

Fyra av de tolv serviceområden som omfattades av medborgarintervjuerna kan sägas behandla förhållanden som gäller socialvård i vid mening – tillgången på daghems- och lekskoleplatser, omfattningen av den sociala hemhjälpen till pensionärer och barnfamiljer, tillgången på platser vid ålderdomshem och i pensionärslägenheter samt den ekonomiska socialhjälpen.

I tabell 3.4 har samlats ett antal servicemätningar som korresponderar mot dessa intervjufrågor. Beträffande tillgången på daghems- och lekskoleplatser kan anmärkas att "klientgruppens" storlek, dvs. antalet barn i åldrarna 0–5 år respektive 6–7 år. erhållits genom en framräkning av uppgifter om åldersfördelningen i kommunerna enligt 1965 års folk- och bostadsräkning. Dessa uppgifter är alltså inte helt exakta. En svårighet vid bedömningen av uppgifterna angående tillgången på daghems- och lekskoleplatser är också den snabba expansion som präglat kommunernas insatser på detta område under slutet av 1960-talet. Antalet daghemsplatser i hela landet ökade från 12 700 år 1966 till 30 200 år 1969. Denna snabba utbyggnad skedde som redan framhållits inom varje enskild kommun språngvis. Det kan därför i vårt material finnas stora skillnader mellan enskilda kommuner vilka är helt tillfälliga och enbart orsakade av att den snabba utbyggnaden av den kommunala barntillsynen naturligtvis inte inneburit att nya daghem tagits i bruk exakt samtidigt i alla kommuner. Även med beaktande av dessa reservationer är dock de skillnader mellan ortstyperna som framgår av tabell 3.4 entydiga. Barntillsynen var år 1969 i allmänhet väsentligt mer utbyggd i de större städerna än i övriga kommuner. Såväl när det gäller tillgången till daghems- som lekskoleplatser fann vi dessutom lägst värden i den norra glesbygden.

Omfattningen av den sociala hemhjälpen varierar inte likformigt vid en uppdelning på hjälp till pensionärer respektive barnfamiljer. Hemhjälp till pensionärer förefaller att vara bättre utbyggd i de små glesbygdskommunerna i Norrland än i större städer. Kommunerna i södra mellanbygden

intar ett mellanläge. Denna tendens uppträder både när vi studerar den andel av invånarna över 70 års ålder som erhållit social hemhjälp och antalet arbetstimmar av hemsamariterna per 100 invånare i denna åldersgrupp. Den del av den sociala hemhjälpen som kommer barnfamiljerna till del är i samtliga kommuntyper av väsentligt mindre omfattning. De variationer mellan olika ortstyper, som framträder i tabell 3.4, är så små att de inte bör tillmätas alltför stort intresse. Detta omdöme gäller både uppgifterna angående den andel av barnfamiljerna som erhållit hjälp och uppgifterna om det antal arbetstimmar som hjälpen omfattat.

Om vi betraktar den sociala hemhjälpen till pensionärer som ett mått på kommunens insatser inom den öppna åldringsvården ligger det nära till hands att anta att satsningen på den institutionsbundna åldringsvården skall visa en spegelvänd trend. En genomgång av socialvårdsstatistiken avseende antalet platser på ålderdomshem i kommunerna bekräftar dock inte ett sådant antagande. Av tabell 3.4 framgår att antalet platser per 100 invånare som är äldre än 70 år är mer än dubbelt så stort i kommunerna i norra glesbygden som i de stora städerna. Den institutionsbundna åldringsvården var alltså vid undersökningstillfället mest utbyggd i samma slags kommuner som de vilka satsade mest på den öppna åldringsvården.

Vid ett studium av tillgången på platser på ålderdomshem finns en risk för felbedömning av kommunernas verksamhet genom att man istället för vård på ålderdomshem i vissa kommuner kan ha satsat på att "spränga in" s. k. pensionärsbostäder i det vanliga bostadsbeståndet. I bostadsstatistiken finns inte något entydigt begrepp "pensionärslägenhet". Vid servicemätningen gjordes därför ett försök att kontrollera denna "felkälla" genom att kommunerna fick uppge antalet pensionärer som bodde i lägenheter som särskilt iordningsställts för denna kategori. Uppgifterna i enkäten är dock osäkra eftersom kommunerna när de besvarade frågan kan ha använt skiftande definitioner på sådana bostäder. Några uppgifter om förekomsten av pensionärslägenheter redovisas därför inte i tabell 3.4. De svar vi erhöll om förekomsten av pensionärsbostäder pekade dock inte på att dessa skulle vara fler i de kommuner där kapaciteten på ålderdomshemmen var låg.

I tabell 3.4 redovisas slutligen några uppgifter angående omfattningen av den ekonomiska socialhjälpen. Av tabellen kan utläsas att antalet socialhjälpsfall i förhållande till invånarantalet är störst i kommunerna i den norra glesbygden, därefter följer de större städerna och sist kommunerna i södra mellanbygden. Resultatet blir detsamma om man i stället ser på socialhjälpens omfattning räknat i kronor per invånare. Beträffande den ekonomiska socialhjälpen är det naturligtvis svårt att bedöma i vilken utsträckning de funna skillnaderna speglar olika behovsnivåer eller olika ambitionsnivåer från kommunernas sida.

Tabell 3.4 Den sociala sektorn.

Variabel	Ortstyp		
	H3 Större städer	H4 Södra mellanbygden	H6 Norra glesbygden
Daghem och lekskolor			
Antal daghemsplatser/100 barn i åldern 0–5 år	4,0	1,5	0,9
Antal lekskoleplatser/100 barn i åldern 6–7 år	59	37	27
Social hemhjälp			
Andel av inv. äldre än 70 år som erhållit social hemhjälp (%-tal)	29	33	39
Antal arbetstimmar av hemsamarit/inv. äldre än 70 år	51	49	69
Andel av barnfamiljerna som erhållit social hemhjälp (%-tal)	0,8	0,6	0,7
Antal timmar/barnfamilj som social hemhjälp erhållits	0,8	0,4	0,8
Ålderdomshem			
Antal platser/100 inv. äldre än 70 år på ålderdomshem	7,6	10,8	16,3
Socialhjälp			
Antal socialhjälpsfall/ 1 000 inv.	22,4	19,5	27,1
Socialhjälpens omfattning mätt i kr./inv.	28,5	21,3	31,5

3.5 *Idrott, fritidsverksamhet, bibliotek*

Inom serviceområdena "idrott och fritid" samt "bibliotek och annan kulturell verksamhet" är verksamheten i stort sett oberörd av speciallagstiftning. Därför finns det anledning att anta att skillnader i ekonomiska resurser och i ambitionsnivå från kommunernas sida skall framträda särskilt tydligt på dessa områden.

Uppgifterna i tabell 3.5 bekräftar detta antagande. Av tabellen framgår att de större kommunerna tydligen har möjlighet att satsa större resurser på dessa områden. Det finns dock anledning att bedöma uppgiften om anslagen till idrotts- och fritidsverksamheten med särskilt stor försiktighet. Informationen har insamlats genom enkäten till kommunerna. I ortstypen H4 besvarade därvid endast sex kommuner denna enkätfråga. Bortfallet är alltså betydande i denna kommungrupp. En

annan osäkerhetsfaktor är att redovisningsprinciperna kan variera mellan kommunerna så att viss verksamhet i en del kommuner redovisats under andra konton i budgeten. De tendenser som kan utläsas i tabellen till mer utbyggd service på dessa områden i de större städerna är dock så tydliga att de inte gärna kan ifrågasättas på grund av brister i undersökningstekniken.

Tabell 3.5 Idrott och fritid, bibliotek.

Variabel	Ortstyp		
	H3 Större städer	H4 Södra mellanbygden	H6 Norra glesbygden
Anslag till idrotts- och fritidsföreningar (kr./inv.)	11,3	10,4[a]	7,7
Antal böcker/invånare	4,1	2,8	3,0
Bibliotekskostnad (kr./inv.)	25,3	20,1	11,2

[a] Svar från endast 6 kommuner.

4 Sammanfattning

Som framgår av tabellerna ger en genomgång av den kommunala servicesituationen en splittrad bild. Till en del är naturligtvis denna orsakad av de inledningsvis diskuterade svagheterna i metoden för beskrivningen. De variabler vi valt att redovisa representerar var för sig endast mindre sektorer i kommunernas vida utbud av kommunal service. När det inte är möjligt att redovisa sammanvägda "servicefaktorer" som på ett mer heltäckande sätt registrerar servicestandard och behov i kommunerna blir det med nödvändighet svårt att lämna en rättvisande och entydig bild. Inom Kommunalforskningsgruppen pågår dock som nämnts försök att med hjälp av de här redovisade och ett antal andra servicemätningar konstruera sådana sammanvägda "servicefaktorer". Det begränsade antalet undersökningskommuner försvårar emellertid detta arbete.

Ett försök att ur tabellerna "läsa ut några mönster" för variationerna mellan kommuner från olika ortstyper måste med hänsyn till dessa omständigheter resultera i en mycket översiktlig och preliminär bedömning. I tabellerna kan dock två huvudmönster spåras. Situationen på arbetsmarknaden, tillgången till barntillsyn i olika former och kommunernas insatser för att stödja idrotts- och fritidsverksamhet bildar det första av dessa. Värdena är lägst i de små kommunerna i norra glesbygden och högst i de större städerna. Inom socialsektorn varierar däremot våra variabler i den andra riktningen dvs. servicen är mest utbyggd i ortstypen H6 och minst omfattande i H3. Inom bostadspolitik, anläggningsverksamhet (gator, vägar, vatten och avlopp) ger servicemätningarna inget klart

utslag. På dessa områden har dock svårigheterna att finna rimliga variabler varit särskilt stora.

Resultatet av denna översiktliga genomgång måste alltså bli att levnadsbetingelserna i de avseenden som studerats här inte entydigt är bäst i någon av regionerna. Barnfamiljer och ungdomar som i första hand kan antas fästa stor vikt vid tillgång till en stor och varierad arbetsmarknad, barntillsyn och fritidsservice finner enligt undersökningen de bästa betingelserna i de större städerna medan äldre människor för vilka åldringsvård och övrig social service utgör centrala frågor finner en kommunal service som är bäst anpassad till deras behov i de mindre och befolkningsmässigt stagnerande kommunerna i norra glesbygden.

Det finns avslutningsvis anledning att ånyo varna för att betrakta de servicenivåer som redovisats i denna rapport som värden på i vilken utsträckning den kommunala servicen i olika ortstyper motsvarar medborgarnas behov eller krav. För att göra uttalanden om detta måste servicemätningarna i denna bilaga relateras till de invervjusvar som ligger till grund för redovisningen av medborgarnas attityder till den kommunala servicen (se Claes Örtendahls bidrag i denna bilaga). En enkel rangkorrelationsberäkning har företagits inom varje serviceområde mellan våra servicemätningar och den andel av de intervjuade som uppgivit att de vill att kommunen skall öka sina insatser inom området. Dessa beräkningar – som genomförts inom varje ortstyp för sig – resulterar inte i några klara samband. De intervjuade är alltså inte genomgående mer missnöjda i de kommuner där vi redovisar "låga" värden på den kommunala servicen.

Detta resultat kan tolkas på flera olika sätt. Dels kan våra servicemätningar vara alltför grova och disparata dvs. de mäter inte servicestandard på ett relevant sätt. Dels kan antalet intervjupersoner i varje kommun vara alltför litet dvs. de olika "klientgrupperna" inom kommunen är inte fördelade i urvalet på samma sätt som i den kommunbefolkning för vilken servicen är avsedd. Slutligen kan de studerade variationerna i servicenivå motsvara de variationer som finns i medborgarnas kravbild dvs. servicen är mest omfattande där behovet är störst och vice versa. Enligt den sista tolkningen har den kommunala självstyrelsen väl fyllt den uppgift som i den allmänna debatten brukar anföras som ett av de viktigaste argumenten för självstyrelsen, dvs. att underlätta en anpassning av den offentliga servicen till lokala variationer i behov. För ett mera "slutgiltigt" val mellan dessa alternativa tolkningar av resultaten krävs en analys på individnivå där de enskilda intervjupersonernas omdöme om den kommunala servicen *samtidigt* jämförs med servicestandarden i kommunerna och deras individuella behov av t. ex. åldringsvård och barntillsyn. En sådan analys pågår för närvarande inom kommunalforskningsgruppen.

En annan fråga som anmäler sig vid ett studium av tabellerna är *varför* servicen varierar mellan olika kommuner på det sätt som framgår av tabellerna. Variationer i behov är som antytts en förklaringsgrund. Olika ekonomiska resurser är en annan. Vidare kan den politiska strukturen i kommunerna antas vara av betydelse. De kommuner där de socialistiska

partierna har majoritet kan t. ex. i enlighet med dessa partiers allmänna politik att satsa mer på den offentliga sektorn antas ha en på de flesta områden mer utbyggd kommunal verksamhet. I samband med de beräkningar som redovisats i denna rapport har några enkla analyser i "orsak–verkan"-termer företagits. Det ringa antalet kommuner komplicerar dock dessa analyser varför det inte på detta stadium i analysarbetet kan anses rimligt att redovisa några resultat från dessa. Rent preliminärt förefaller det dock som om de skillnader som vi funnit i servicenivå mellan olika ortstyper till stor del går tillbaka på skillnader i kommunernas tätortsstruktur. Analyser efter den politiska variabeln respektive efter kommunstorlek och ekonomiska resurser ger mindre enhetliga resultat än indelningen efter lokalt befolkningsunderlag i ortstyper. Detta måste t. v. betraktas som överraskande eftersom kommunerna inom varje ortstyp i de nämnda avseendena visar en ganska stor variation. För att få underlag för en mer välgrundad bedömning av orsaken till de variationer i servicestandard som vi iakttagit i denna rapport måste vi emellertid avvakta resultaten av de försök som omtalats att skapa mer generella servicefaktorer inom olika sektorer.

III Aktivitetsmönster hos de boende i små och medelstora orter

– av *Marja Walldén*

1 Inledning

Inom statens institut för byggnadsforskning pågår sedan ett antal år projektet "Användning och utformning av stadsdelar". Inom detta projekts ram har en serie studier utförts som samtliga haft till syfte att beskriva delar av människors omgivning samt hur dessa används. När så varit möjligt har generaliseringar gjorts rörande användningsmönsters samband med omgivningsegenskaper.[1] Den på olika sätt mest omfattande av gjorda studier, "Aktivitetsfältsstudien", har som främsta syfte att beskriva och analysera hur det grova mönstret i människors användning av sin stad varierar mellan individer med olika egenskaper samt mellan individer boende i olika typer av omgivningar. I redogörelsen här kommer jag främst att uppehålla mig vid vissa av de resultat från denna studie som kan utnyttjas för en jämförelse mellan boende i små resp. medelstora städer. Arbetet med bearbetning och analys av materialet är ännu ej slutfört. En del resultat har dock presenterats i arbetsrapporter och andra sammanhang.[2] Sålunda beskrivs studien och dess uppläggning mer

[1] Publikationer hittills inom projektet:
Walldén, M., 1968, Aktivitetsfält. Den geografiska fördelningen av aktiviteter utanför bostaden. Litteratur- och metodstudier. Rapport 41/68.
Dalborg, B. & Walldén, M., 1972, Bilisters vägval – en studie i Västerås. Rapport 13/72.
Wellving, S., 1972, Närlokaler i bostadsområden – exempel på användning och utformning. Rapport 32/72.
Mårtensson, B.G., 1973, Markutrymmen i fem bostadsområden – användning och utformning. Rapport 26/73.
Pettersson, B., 1973, Fritidsservice – användning och utformning. Rapport 64/73.
Mårtensson, B.G. & Rex, G., 1972, God Bostad 1970 tillämpad på utemiljön i ett 60-talsområde. Informationsblad 19/71.
Walldén, M., 1972, Småhus eller lägenhet – några studier av attityden till olika bostadstyper. Informationsblad B1/72.
Thelander, L.-H., 1972, Hur påverkar ombyggnad av lekplatser barns utelek? Informationsblad B15/72.

[2] Vid sidan av de mer omfattande arbetshandlingarna har även mer begränsade resultatpresentationer utförts i olika sammanhang:
Walldén, M., En preliminär sammanställning av data rörande tillsyn av förskolebarn 31.10.72.
Walldén, M., Specialanalys av de intervjuades inställning till olika ortsstorlekar 23.11.72.
Walldén, M., Något om pensionärers situation och utnyttjande av sin bostads omgivning 3.7.1973.

ingående i "Arbetsrapport juli 1972" (med tillägg och ändringar nov. 1972) där även en detaljerad beskrivning av intervjupersonerna och deras bostäder görs. En del av materialet i föreliggande redogörelse har hämtats från denna arbetsrapport. Merparten härrör dock från "Arbetsrapport juni 1973" som innehåller en redogörelse för aktivitets*frekvensens* variation mellan olika individkategorier och boendesituationer.

Studien är huvudsakligen empirisk. Uppgifter insamlades hösten 1969 från ca 2 700 personer boende dels i de två småstäderna Flen (6 200 inv.)[1] och Lindesberg (6 900 inv.)[1], dels i de medelstora städerna Västerås (87 600 inv.)[1], Gävle (62 600 inv.)[1] och Halmstad (45 800 inv.)[1]. I var och en av de större städerna studerades dels boende i några ytterområden bebyggda med flerfamiljshus på 60-talet, dels boende i städernas centrala delar. I vart och ett av de nio "områdena"[2] intervjuades män och kvinnor tillhöriga sex olika kategorier:

	Män	Kvinnor
1. Ungdomar, 14–15 år	(187)	(174)
2. Makar, mannen 25–31 år, med förskolebarn	(359)	(373)
3. Makar, mannen 35–44 år, med barn under 16 år	(426)	(443)
4. Ensamstående, 35–44 år	(64)	(79)
5. Ensamstående, 67–75 år	(62)	(99)
6. Makar, mannen 67–75 år	(166)	(170)

Av uppgifterna inom parentes framgår antalet intervjuade. Antal individer i urvalet varierade som synes avsevärt mellan kategorierna. Bortfallet var litet, 7,6 % totalt sett. Genom studiens uppläggning hölls vissa av de individförhållanden, som dels antas variera mellan de olika undersökningsområdena, dels antas ha stor betydelse för de studerade förhållandena, under kontroll. På detta sätt ökades möjligheterna att belysa samband mellan intressanta oberoende variabler och de förhållanden som vi främst var ute för att studera. Dessa var framför allt vissa aspekter av beteendet – främst då förekomst och frekvens av olika typer av aktiviteter mestadels utanför bostaden samt den geografiska och tidsmässiga förläggningen av dem – men även i begränsad utsträckning attityder. Vid sidan av data som belyste dessa förhållanden insamlades även uppgifter om individerna rörande faktorer som antogs påverka deras behov, önskemål och resurser, vilka i sin tur tillsammans med omgivningsförhållandena är avgörande för aktivitetsmönstrens egenskaper. Information erhölls sålunda om deras boendesituation och hushållssituation, bakgrund och resurser m. m. Dessa uppgifter insamlades främst för att de antogs bidra till förståelsen av aktivitetsmönstrens egenskaper. De har dock även betraktats som intressanta i sig då jämförelser i dessa hänseenden kan belysa vilka skillnader och likheter som kan föreligga mellan boende i de tre olika studerade områdestyperna, småstäder, inner- resp. ytterområden i större städer. Även resultatet av denna beskrivning och analys kommer något att beröras i föreliggande redogörelse, som i övrigt främst behandlar variationer i aktivitetsfrekvens och i viss mån tidsanvändning.

[1] Antalet tätortsinvånare 1970.

[2] Västerås innerstad, Vallby, Viksäng (Västerås), Gävle innerstad, Stigslund (Gävle), Halmstad innerstad, Andersberg (Halmstad), Flen, Lindesberg.

2 Teoretisk diskussion rörande individers situation i små resp. större orter

De två stadstyperna, småstad – medelstor stad, som här kommer att jämföras i vissa avseenden, ligger tämligen långt ifrån varandra på det egentligen mångdimensionella kontinuum som kan benämnas stadsmässighet och vars extremer är glesbygd och storstad.

Man kan t. ex. utgå från Wirth's "sociologiska" dimensioner, som antogs utgöra viktiga bestämmelsefaktorer för individens sociala liv: storlek, täthet och heterogenitet.[1] De utvalda medelstora och små städerna skiljer sig definitionsmässigt i det första avseendet. Om man mäter täthet som antal invånare per ytenhet land är likaså skillnaden stor mellan tätortsområdena. Det är självfallet att de större städerna uppvisar en mer omfattande provkarta på individer med olikheter i fråga om personlighet, rolluppsättning, organism och individuella resurser än de mindre.

Den klassiska uppfattningen bland Wirth's efterföljare är sedan att idealtypen av stad (urban) och glesbygd (rural) på grund av de tre ovan nämnda skillnaderna bl. a. har följande särdrag som får betydelse för människors sätt att leva. Primärgruppskontakter dominerar i glesbygden medan i staden sekundärgruppsrelationer har större betydelse. Relationer mellan människor i glesbygden är övervägande av emotionell karaktär, medan samspelet i staden framför allt syftar till att uppnå andra mål. I den förra typen av relationer engageras hela personligheten, i den senare samspelar begränsade roller. Boende i staden tenderar i motsats till boende i glesbygd att värderas efter relativt få och ytliga karakteristika och prestationer snarare än efter hela personligheten. Den sociala kontrollen har större betydelse på landet än i staden. Detta innebär bl. a. att stadsbons beteende blir mer rationellt i den meningen att lokala normer har mindre inverkan på beteendet. Detta kan medföra en upplevelse av frihet och ökade möjligheter till tillfredsställelse av vissa behov, men det kan också skänka en känsla av otrygghet. Denna otrygghet tillsammans med de varierande krav som ställs på individen i ett stort antal roller, som aktualiseras vid skilda tider och platser kan leda till identitetssvårigheter och känsla av främlingsskap. Slutligen antas det att solidariteten mellan interagerande individer i glesbygden, i staden ersätts av ett konkurrensförhållande som måste kontrolleras med formella metoder.

Dessa teorier har inte på något sätt stått oemotsagda under de årtionden som gått sedan de formulerades. De empiriska insatserna på området har dock varit punktvisa och till vissa delar stött teorierna, t. ex. studier av psykiska störningar och självmordsfrekvens m. m. Andra har snarast pekat på nödvändigheten att nyansera dessa grova förklaringsfaktorer vid försök att förklara socialt beteende. Flera studier har sålunda påvisat förekomsten i storstaden av fasta sociala organisationer, en betydande omfattning av primärgruppskontakter och tendenser till geografiskt begränsade individuella revir – allt förhållanden som minskar betydelsen av storlek, täthet och heterogenitet i staden som helhet.

[1] Många människor av många sorter boende tätt tillsammans.

Valet av städer betyder emellertid att vi har antagit att stadsstorlek, täthet och heterogenitet har en väsentlig betydelse för beteendet – dock endast delvis genom de mekanismer som diskuterats ovan. Dessa tre stadssociologiska hörnstenar har nämligen även utgjort en väsentlig del av underbyggnaden i framför allt kulturgeografiska och ekonomiska teorier som rör tillgodoseendet av andra typer av behov än de "sociala". Möjligheterna till en differentierad arbetsmarknad och ett differentierat utbud av varor och tjänster sammanhänger sålunda med omlandsbefolkningens storlek, täthet och heterogenitet. Det faktiska lokaliseringsmönstret för arbetsplatser och serviceutbud har givit stöd åt dessa teorier. Någon klar bild av vilken betydelse olika typer av serviceutbud och olika typer av arbetsmarknader har för individer med olika karakteristika saknas, och några helhjärtade försök att annat än teoretiskt skapa en sådan bild har kanske heller inte gjorts.

Något förenklat skulle man kunna säga att såväl kulturgeografer som sociologer (och socialekologer) har kommit relativt långt när det gäller att beskriva städernas struktur i olika avseenden. Innebörden av strukturella variationer för dem som bor och arbetar i städerna är ett problem som emellertid är mycket ofullständigt behandlat – inte minst empiriskt.

Ett av huvudproblemen som behandlas i studien är om man kan upptäcka några skillnader i aktivitetsmönstren mellan boende i små och medelstora städer. Ovanstående resonemang bör då kunna sammanfattas så att orsaker till eventuella sådana skillnader antas vara att söka såväl i skillnader mellan studerade individer i de olika stadstyperna vad avser behov, önskemål och resurser (tid, pengar, kunskap m. m.) som i skillnader mellan stadstyper i fysisk och social miljö eller när det gäller förekomst och tillgänglighet av olika typer av arbeten, service och möjligheter till fritidssysselsättningar.

De boendes relationer till människor i sin omgivning är den aspekt som såväl teoretiskt som empiriskt erhållit den mest omfattande uppmärksamheten från den sociologiska forskningens sida. Resultatet av dessa insatser ter sig i många stycken som motsägelsefulla och svåröverskådliga. Delvis beroende på att erfarenheter hämtats från olika kulturer, men även beroende på oklarheter i definitioner som försvårar jämförelser, samt en utbredd tendens att söka enkla förklaringar till sammansatta problem. Att omfattningen av olika typer av grannkontakter t. ex. är en funktion av såväl fysiska förhållanden, individuella faktorer, kulturella faktorer som sociala förhållanden, erbjuder givetvis besvärliga problem åtminstone i empiriska sammanhang. Speciellt med tanke på att dessa faktorer tenderar att samspela med varandra på komplicerade sätt.

Även om Wirth's idéer rörande sociala relationer i olika sammanhang har kritiserats och modifierats har de parallellt med övriga tankeriktningar fortfarande aktualitet. Sålunda upprepas de t. ex. av Dewey (1960) som då också klart markerar det urbana-rurala kontinuet i motsats till de kanske vanligare idealtypsresonemangen. De grundläggande dimensionerna i detta kontinuum skulle då utgöras av befolkningsstorlek och täthet, dvs. de som varierar mellan våra två stadstyper. De

empiriska stöden för teserna rörande minskade primärgrupps- och ökade sekundärgruppsrelationer när stadstorlek och täthet ökar saknar i stort sett empiriska belägg om man bortser från några mycket tidiga amerikanska studier gjorda av Wirth själv, McKenzie och McClelahans.[1] Snarast tycks forskare i några senare utförda studier (Dotson 1951, Greer 1956, Axelrod 1956, Whyte 1943, Jacobs 1961, Pahl 1968, Litwak & Szelenyi 1969) sikta på att falsifiera de klassiska teorierna och har även påvisat att primärgruppskontakter och sociala organisationer uppbyggda på denna typ av kontakter är tämligen vanliga även i stora städer. Pendeln har tydligen slagit över något åt det motsatta hållet och man har haft svårt att placera in de empiriska resultaten i ett mer multivariat betraktelsesätt. Även om en hel del studier främst utomlands har utförts inom detta problemområde, som onekligen måste betraktas som väsentligt för en ökad förståelse för effekterna av vissa aspekter av urbaniseringsprocessen, tycks föga kunna sägas om omfattningen av olika typer av kontakter i skilda boendesituationer i USA, England m. fl. länder där dessa studier främst utförts – ännu mindre givetvis då i Sverige.

3 Resultat

3.1 *Skillnader i befolknings- och lägenhetssammansättning*

Vid jämförelsen mellan boende i små och större städer har, som tidigare beskrivits, vissa individförhållanden, ålder, kön, civilstånd och barnförekomst, hållits under kontroll, dvs. skillnader i befolkningssammansättning i dessa avseenden mellan små och större städer påverkar inte studiens resultat. Givetvis finns det anledning att förmoda att de två typerna av stadsbor skiljer sig åt även i andra avseenden som har betydelse för beteendemönster och attityder och vilka vi i varierande utsträckning hade möjlighet att ta hänsyn till vid analysen av resultaten. Vissa sådana förhållanden som t. ex. resurssituation, förvärvsarbete, tidigare bosättning m. m., har belysts genom intervjuerna. Dessa kan sålunda beaktas vid analysen. Vissa andra, som t. ex. attityder, intresse m. m., har vi ingen möjlighet att kontrollera i vilken utsträckning de, snarare än skillnaderna i den yttre boendesituationen, orsakar eventuella variationer i beteende.

Viss uppfattning om förekomsten av generella skillnader mellan små och större städer kan erhållas genom en jämförelse av populationerna av 30 små städer resp. 20 större städer ur vilka urvalet av undersökningsorterna gjordes[2]. Dessa orter beskrevs med avseende på ett stort antal förhållanden, för vilka uppgifter var tillgängliga i officiell statistik. Vissa

[1] Se Bell R & Westius G, Några teorier om granskap och grannrelationer. Rapport från byggforskningen R 29: 1972.

[2] De små städerna hade mellan 5 000 och 11 000 invånare. De medelstora städerna hade mer än 30 000 invånare. Storstadsområdena undantogs dock. Populationerna består av samtliga svenska städer i dessa storleksklasser med undantag av universitetsstäder och några städer med extrem inriktning på turistnäringen.

uppgifter gällde den administrativa staden och vissa tätorten. Sammanfattningsvis skall här endast sägas att de enda väsentliga skillnader som framkom i denna analys mellan de två grupperna av städer utgjordes av just skillnaderna i mängden invånare och lägenheter (vilket var utgångspunkten) och skillnaden i täthet, mätt som invånare per ytenhet.

Jämförelser mellan stadsstorlekarna när det gällde befolkningssammansättning och lägenhetssammansättning har dock med hjälp av studiens material kunnat fördjupas något. Här har sålunda vissa jämförelser kunnat göras där, förutom de tidigare påpekade demografiska förhållandena, även boendeform och i viss utsträckning bostädernas läge inom staden hållits inom kontroll. Möjligheterna att generalisera erhållna skillnader hämmas givetvis åtskilligt av att antalet jämförda städer här är mycket litet varför studien i dessa avseenden närmast får en explorativ karaktär. I nedanstående analys koncentreras jämförelsen på de boende i de små städerna och de boende i de större städernas inneromräden. De nybyggda ytterstadsområdena har exkluderats på grund av deras speciella karaktär.

Hushållsstorleken för de undersökta typerna av flerpersonshushåll visar sig då vara mindre i de större städernas inneromräden än såväl i de små städerna som i de större städernas ytteromräden. I de större städernas inneromräden hade likaså ett färre antal hushåll småbarn i de hushållskategorier där detta inte var ett urvalsvillkor.

För de vuxna kunde några systematiska skillnader inte upptäckas mellan småstäderna och de större inneromräden när det gällde andelen infödda i staden. För ungdomar gällde dock att de i de större städerna oftare var födda i staden än de i de mindre städerna. Inflyttarna till de mindre städerna kom i något större utsträckning från en landsbygdskommun än inflyttarna till de större städerna. På de socio-ekonomiska variablerna som vi studerat – yrke, inkomst och utbildning – ligger de små städerna generellt något lägre än de större städernas inneromräden även om det är en stor variation även inbördes mellan dessa senare. Varken när det gäller frekvensen förvärvsarbete totalt sett för de gifta kvinnorna eller när det gäller frekvensen deltidsarbete skiljer sig städerna i de två storlekskategorierna från varandra. Även av andra frågor kan man sluta sig till att kvinnorna i de studerade småstäderna inte haft större svårighet än kvinnorna i de större städerna att erhålla arbete. Några skillnader mellan stadstyperna föreligger inte heller när det gäller tillgång till förflyttningsresurser och innehav av fritidshus.

Några systematiska skillnader mellan små och stora städer kunde inte påvisas vare sig när det gäller bostädernas storlek eller deras hyra.

3.2 *Skillnader i utbud av varor, tjänster och vissa aktivitetsmöjligheter*

Stora skillnader föreligger mellan de två stadsstorlekarna vad avser tillgänglighet till olika typer av varor, service och aktivitetsmöjligheter. Med tillgängligheten avses då två förhållanden, dels förekomst inom individernas potentiella aktivitetsfält, dels vilka krav som ställs på individens resurser (tid, pengar, energi, kunskap m. m.) för att han skall

kunna utnyttja förekommande möjligheter.

Man kan grovt sett betrakta hela stadsområdet som de skilda stadsbornas potentiella aktivitetsfält. Detta gäller givetvis endast när vissa förutsättningar införts rörande de skilda individernas förflyttningsresurser. Vi har för våra studerade stadsområden inventerat förekomsten av olika typer av serviceutbud med hjälp av telefonkatalogerna från undersökningsåret samt även olika möjligheter till fritidsaktiviteter såväl genom telefonkatalogen som genom tidningarnas annonsering under de höstveckor studien pågick. De använda metoderna ger givetvis uppgifter som inte är särskilt exakta. Noggrannhetsgraden har dock ansetts vara tillfyllest för att förmedla den grova bild av skillnaderna mellan de större och mindre städerna i dessa avseenden som vi här är ute efter. Uppgifterna i tabell 3.1 ger en uppfattning om de mycket stora skillnader som föreligger mellan de stora och små städerna när det gäller utbudet av varor och vissa tjänster.

Skillnader i mängden utbudsställen mellan små och större orter är givetvis stor, och ser man sedan på de enskilda utbudstyperna är det likaså uppenbart att det även är fråga om stora skillnader när det gäller de kvalitativa aspekterna på utbudet. En serie specialutbud förekommer sålunda i de stora städerna men inte i de små: antikvitetsaffär, arbetskläder, fiskredskapsaffärer, fröhandel, handskar, hattar och mössor, piano, päls, hälsokost, sjukvårdsartiklar. Samma skillnader när det gäller såväl kvantitet som inriktning gäller för möjligheterna till mer organiserade former för fritidssysselsättningar. Detta gäller såväl kommersiellt anordnade möjligheter till förströelse (restauranger, biografer, bingotillställningar, diskotek o. d.) som på annat sätt organiserade sportaktiviteter och kyrkliga aktiviteter, "finkultur", studiecirklar och av kommunen organiserade fritids- och föreningsaktiviteter.

Som exempel kan nämnas att Västerås hade 7, Gävle 9 och Halmstad 7 biografer som alla visade två föreställningar varje kväll. I Flen visade stadens två biografer film endast några dagar i veckan medan Lindesberg hade en biograf med dagliga och en med sporadiska filmvisningar. De

Tabell 3.1 Varuutbud och vissa tjänster i Gävle, Halmstad, Flen och Lindesberg. (Försäljningsställen eller motsvarande.)

Funktion	Västerås	Gävle	Halmstad	Flen	Lindesberg
Varuhushandel	5	5	4	–	–
Dagligvaruhandel	280	258	269	32	43
Sällanköpshandel	352	305	297	35	55
Bil- och drivmedelsdetaljhandel	99	85	75	16	25
Apoteks- och systembolagsvarudetaljhandel	10	7	4	2	2
Resebyråverksamhet	8	6	4	–	–
Postkommunikationer	12	12	7	1	1
Bankverksamhet	25	20	15	7	4

Anm.: Uppdelningen har gjorts i enlighet med Standard för svensk näringsgrensindelning (SNI)–SCB 1969: 8.

Tabell 3.2 Fågelvägsavstånd (median) till ett antal aktivitetspunktstyper för ett urval boende i småstäderna och de

Avstånd meter	0–99	10–199	200–299	300–399	400–499	500–599	600–699	700–799
Västerås innerstad	Damfrisör	Herrfrisör Livsmedel Kiosk Konditori Busshållplats	Bank Gymnasium Biograf	Post Apotek LM-skola Daghem Bibliotek	Idrottsplats Tennisbana (inomhus) Systembutik Varuhus Stadscentrum	Lekskola	H-skola	
Gävle innerstad	Livsmedel	Post Herrfrisör Kiosk Damfrisör Konditori Lekskola Bushållplats Systembutik	Bank Apotek	Gymnasium Varuhus	LM-skola Daghem	Tennisbana (inomhus)	Bibliotek Biograf	H-skola Stadscentrum
Halmstad innerstad	Herrfrisör Damfrisör Busshållplats	Bank Livsmedel Kiosk Apotek Konditori Lekskola	H-skola Varuhus	Post LM-skola Daghem		Systembutik	Bibliotek Biograf	
Lindesberg (exkl busshållplats och varuhus)		Livsmedel Kiosk Damfrisör		LM-skola		Konditori Idrottsplats	Motions- och skidlöpningsmöjligh	
Flen (exkl gymnasium, busshållplats, varuhus)		Kiosk Daghem Lekskola	Livsmedel LM-skola	Damfrisör	Apotek Konditori Systembutik Stadscentrum	Bank Post Herrfrisör	H-skola Biograf	Bibliotek Motions- och skidlöpningsmöjligh Tennisbana (inomhus Tennisbana (utomhus

rområdena.

-899	900–999	1 000–1 099	1 100–1 199	1 200–1 299	1 300–1 399	1 400–1 499	1 500–1 599	1 600
					Tennis-bana (utomhus)		Motions- och skid-löpnings-möjligh	
		Tennis-bana (utomhus)	Idrotts-plats			Motions- och skid-löpnings-möjligh		
nis-a omhus)	Stads-centrum	Idrotts-plats Tennis-bana (utomhus)				Gymna-sium		Motions- och skid-löpnings-möjligh
	Daghem Lekskola	Gymna-sium	Herr-frisör Tennis-bana (inomhus)	Bank Tennis-bana (utomhus)	Post Apotek Biograf	System-butik Stads-centrum	Bibliotek	H-skola Idrotts-plats

större städerna hade många möjligheter till bingospel under den studerade tvåveckorsperioden (Halmstad så mycket som 15) medan i vardera av småstäderna erbjöds 3 tillfällen. Medan samtliga större städer kunde bjuda på flera allsvenska idrottsmatcher (ishockey resp. handboll) och dessutom såväl sportevenemang som boxningsgala och trav förekom strödda vänskapsmatcher (i Lindesberg även DM) i ishockey i de små städerna. I samtliga städer kunde man dock under dessa höstveckor åka skridsko och spela ishokey.

I Halmstad anordnades under verksamhetsåret 1969/70 av de större bildningsförbunden ca 1 100 studiecirklar, i Gävle 1 300 och i Västerås ca 2 100. Lindesberg hade ca 150 studiecirklar och Flen hälften så många. Västerås hade år 1969 ett tjugotal fritidsgårdar, 15 kvartersgårdar och 10 klubbhem, även i Gävle och Halmstad organiserades liknande verksamhet av kommunen, speciellt i Halmstad dock i mycket liten omfattning. Såväl Flen som Lindesberg hade endast sporadiska arrangemang av denna typ för ungdom. För utomhusidrott verkar det vara ganska väl sörjt även i småstäderna medan möjligheterna till inomhussporter är betydligt sämre. Givetvis har småstädernas invånare likaså sämre möjligheter att besöka teater, muséer, konserter o. d., än boende i de större städerna. De större städerna har t. ex. såväl egna orkesterföreningar som stadsteatrar (Gävle delar med Uppsala). I de mindre städerna förekom endast någon enstaka teater ock konsert. De små städerna hade betydligt sämre utbildningsmöjligheter efter grundskolan.

Förekomsten av såväl varor och tjänster som möjligheter till olika typer av aktiviteter varierar sålunda avsevärt mellan de större och de mindre städerna. Vi har för en serie utbud av varor och tjänster resp. aktivitetsmöjligheter även beräknat medianavståndet (fågelvägsavståndet) från ett mindre urval av de studerade hushållens bostäder, se tabell 3.2.

3.3 *Jämförelser mellan aktivitetsfrekvenser*

Aktivitetsfrekvens har i studien mätts på två sätt. För det ena utnyttjas uppgifter som lämnats i intervjun rörande samtliga de intervjuades aktiviteter utanför bostaden under en *höstvardag* år 1969 samt samma veckodag en vecka senare vid en telefonintervju. De intervjuade fick emellertid också för ett antal aktiviteter ange när de senast ägnat sig åt ifrågavarande aktivitet samt i vissa fall även var.

Den första typen av uppgifter ger sålunda en mycket grov uppfattning om frekvensen av enskilda aktivitetstyper och utnyttjas främst för analyser av totala aktivitetsfrekvensen och frekvensen av vissa omfattande aktivitetsgrupper. Det andra måttet lämpar sig för betydligt mer nyanserade jämförelser mellan individkategorier.

Aktivitetsfrekvensen under en höstvardag

Variationen mellan de studerade individerna inom varje kategori är mycket stor när det gäller ärendefrekvensen under en vardag. Det har också visats att ärendefrekvensen för en och samma individ varierar

påtagligt mellan olika dagar utan att detta kan förklaras av dagens placering i veckan eller vädret under dagen. Dessa förhållanden har konsekvenser för möjligheterna att göra relativt säkra uppskattningar av populationsmedelvärdena från erhållna urvalsmedelvärden och givetvis då även att fastställa faktiska skillnader mellan jämförda individkategorier. Dessa skillnader måste alltså vara tämligen stora för att man med rimlig sannolikhet skall kunna statistiskt säkerställa dem. Detta bör konstateras även om det kanske inte behöver betraktas som en stor nackdel då endast någorlunda stora skillnader i många sammanhang är intressanta.

Av en variansanalys som utförts med område (9 värden) som den ena oberoende faktorn och en kombination av kön och individkategori[1] (2 x 6 värden) som den andra framgår att den senare faktorns förklaringsvärde när det gäller totalvariansen är av storleksordningen 8 gånger större än områdesfaktorns när det gäller totalantalet ärenden[2], exkl. besök på den egna arbetsplatsen eller skolan, samt när det gällde antalet serviceärenden (inköp, service, myndighet e. d., vård). När det gällde fritidsärenden (i stort sett alla återstående ärendetyper) är områdesfaktorn över huvud taget ej signifikant medan kön/kategori (benämns i fortsättningen för enkelhetens skull endast "kategori") har ett stort förklaringsvärde. Det torde sålunda vara möjligt att vid en grov beskrivning av aktivitetsfrekvensen för de olika kategorierna bortse från de intervjuades fördelning på områdena.

I tabellerna 3.3 och 3.4 visas medeltalet ärenden dels totalt, dels när besök på arbetsplats och skola är borttagna för de olika kategorierna. Inom parentes anges konfidensintervallens storlek, dvs. här storleken på det intervall kring urvalsmedeltalet inom vilket populationsmedelvärdet med 90 % sannolikhet ligger.

Tabell 3.3 Medeltalet ärenden inom skilda kategorier. Samtliga ärenden

Kategori	Män			Kvinnor		
	Antal	Medeltal	Konfidensintervall	Antal	Medeltal	Konfidensintervall
Ungdomar, 14–15 år	187	4.0	(0.5)	174	3.4	(0.6)
Unga hushåll, mannen 25–31 år	359	3.2	(0.4)	375	2.9	(0.3)
Medelålders hushåll, mannen 35–44 år	426	3.1	(0.4)	443	3.0	(0.3)
Medelålders ensamstående, 35–44 år	64	3.1	(0.8)	79	3.3	(0.8)
Ensamstående pensionärer, 67–75 år	62	2.4	(0.8)	99	1.3	(0.5)
Samboende pensionärer, 67–75 år	166	2.4	(0.5)	170	1.6	(0.4)

[1] Se avsnitt 1.

[2] Som ärende betraktas varje uppehåll av någorlunda omfattning som man gjort vid en förflyttning utomhus samt även förflyttningar för deras egen skull (promenader, bilturer m. m. som man gjort med bostaden som start eller målpunkt utan något uppehåll mellan). I detta sammanhang räknas dock ej besök i bostaden och färdsättsbyten som ärenden.

Tabell 3.4 Medeltalet ärenden inom skilda kategorier. Samtliga ärenden exkl. besök på arbetsplatsen (skolan)

Kategori	Män		Kvinnor	
	Medeltal	Konfidensintervall	Medeltal	Konfidensintervall
Ungdomar, 14–15 år	2.6	(0.5)	2.2	(0.6)
Unga hushåll	1.4	(0.3)	2.5	(0.3)
Medelålders hushåll	1.3	(0.3)	2.4	(0.3)
Medelålders ensamstående	1.4	(0.7)	1.9	(0.6)
Pensionärer ensamstående	2.1	(0.8)	1.8	(0.5)
Pensionärer samboende	2.2	(0.5)	1.5	(0.5)

Frekvensen ärenden varierade sålunda avsevärt mellan de olika individkategorierna. Relationen mellan de olika kategorierna förändrades markant, som man kunde vänta sig, när man bortser från de mer eller mindre obligatoriska ärendena för förvärvsarbetande och skolbarn. Ungdomarna tillhör visserligen fortfarande de allra aktivaste, medan de tre kategorierna unga och medelålders män sjunker ner till samma låga nivå som de kvinnliga pensionärerna. De gifta kvinnorna i unga och medelålders hushåll gör bägge cirka två och ett halvt ärende i medeltal om dagen under en höstvardag. Ärendena i den senare av de två ovanstående tabellerna delades upp i serviceärenden och fritidsärenden. För samtliga vuxenkategorier är de förra väsentligt vanligare än de senare. Fritidsärenden gör man helt enkelt mycket få. Unga och medelålders män och kvinnor gör sålunda grovt räknat i genomsnitt ett fritidsärende varannan dag. Det är då ändå att märka att med fritidsärende avses i stort sett allt som inte inneburit inköps-service-besök, besök vid myndighet e. d. eller vårdbesök (ex. läkare, tandläkare). Det klart vanligaste fritidsbesöket för så gott som alla kategorier är "besök i annans bostad". Det därnäst vanligaste för unga och medelålders kvinnor samt för manliga pensionärer är "promenad, cykeltur, biltur e. d.". För övrigt är ingen enskild typ av fritidsärende frekvent för de vuxna kategorierna medan för ungdomar även besök vid ungdomsgård och sportaktiviteter får ganska höga siffror.

Bortser man från besök i annans bostad och promenader görs sålunda mycket få fritidsaktiviteter utanför hemmen. I genomsnitt gör t. ex. hustrurna i unga hushåll cirka ett sådant besök var tionde vardag! De något äldre gifta kvinnorna, som inte i så stor utsträckning har småbarn, liksom deras jämnåriga ogifta systrar utför visserligen något fler fritidsaktiviteter men skillnaden är inte stor.

När det gäller serviceärenden har ungdomar angett mycket få – storleksordningen ett per dag i genomsnitt. Medelålders män, gifta som ogifta, gör i stort sett lika många ärenden som ungdomarna liksom även bägge kategorierna pensionerade kvinnor. Ungefär dubbelt så många ärenden (i dessa grova termer uttryckt) gör sedan de medelålders

kvinnorna. De pensionerade männen ligger någonstans mellan dessa två block. De vanligaste enskilda serviceärendetyperna är besök i livsmedelsaffär och besök i varuhus. Inga andra än dessa samt kiosk/tobak/tidningar och (för en kategori) postkontor har besökts under en dag av minst 10 % av de intervjuade i en eller flera kategorier.

När det gäller serviceärenden föreligger sålunda ett visst utrymme för variationer mellan områdena. Ärendefrekvensen är relativt stor och skillnader mellan områdena som föreligger när det gäller tillgången till olika typer av utbud skulle mycket väl kunna motsvaras av påtagliga skillnader i sättet att organisera denna typ av ärenden. När det emellertid gäller fritidsärenden har snarast visats att utrymmet för variationer mellan områdena är relativt litet när det gäller dagliga aktiviteter för vilka betingelserna på ett mycket påtagligt sätt varierar mellan de olika områdestyperna (en sådan variation antas sålunda knappast föreligga när det gäller promenader och besök i annans bostad).

I den ovan nämnda tvåfaktors variansanalysen med kategori som en faktor och område som andra kunde visserligen en signifikant variation mellan områdena fastställas när det gällde totala antalet ärenden samt när det gällde serviceärenden (dock ej för fritidsärenden). Områdesfaktorn förklarar dock en mycket liten del av den totala variationen mellan individer (2–3 %, när en uppskattning gjorts av den inomindividuella variationens betydelse). Något generellt mönster för variationen mellan områdena i den meningen att samma relation mellan områdena skulle återkomma från kategori till kategori går dock knappast att upptäcka annat än i ett avseende: de boende i Västerås innerstad tycks sålunda göra klart fler ärenden än de boende i övriga åtta områden. Klart är också att de boende i de två småstäderna *inte avviker på ett enahanda sätt* från de större städernas inneområden. Flen tenderar sålunda att ligga ganska högt för de flesta kategorier och Lindesberg lågt när det gäller såväl totala antalet ärenden som serviceärenden. (En skillnad mellan ytter- och innerstad kunde däremot fastställas för totalantalet ärenden och serviceärenden och även en signifikant skillnad mellan de tre medelstora städerna om man ser på ytter- och inneområdena vart för sig.)

Inte heller sedan ett antal individförhållanden (förvärvsarbete, småbarnsförekomst, socialgrupp, bilinnehav) hållits under kontroll genom att jämsides med område ingå i flerfaktors variansanalyser som begränsades till vissa undergrupper av de studerade kunde några signifikanta skillnader mellan små och stora städer när det gäller frekvensen dagliga aktiviteter fastställas. Det bör emellertid återigen understrykas att skillnaderna måste vara tämligen stora för att det skall föreligga en rimlig sannolikhet för att de skall upptäckas.

Sammanfattningsvis kan man alltså fastslå att när det gäller den vardagliga aktivitetsfrekvensen utanför bostaden lär några betydande skillnader mellan de studerade småstäderna och de studerade större städernas inneområden knappast föreligga. De större städernas större och mer omväxlande utbud av varor, tjänster och möjligheter till fritidsaktiviteter innebär sålunda inte generellt ett påtagligt aktivare vardagsliv – mätt på detta sätt.

Frekvensen av vissa aktivitetstyper

Ett trettiotal olika besöks- eller aktivitetstyper har kunnat studeras något mer ingående genom att för dessa en mer nyanserad frekvensbild efterfrågats. Ett frekvensmått har sålunda konstruerats utifrån uppgifter för varje intervjuperson rörande tidpunkten för senaste aktivitetstillfälle. Med detta mått har man sålunda möjlighet att fastställa mindre skillnader mellan individkategorier än med det förra. Detta är en orsak till att man här bör vänta sig fler säkerställda skillnader mellan olika områdestyper. En annan orsak är att det här rör sig om speciella aktiviteter där i flera fall skillnaderna i möjligheter mellan t. ex. små och stora städer är påtagliga, t. ex. när det gäller vissa finkulturella aktiviteter.

Aktivitetsfrekvensen har beskrivits och analyserats dels för varje enskild aktivitet, dels även för grupper av aktiviteter som vid en klusteranalys visat sig ha starkt samband inbördes och svagt samband med aktiviteter utanför resp. kluster. "Aktivitetsfrekvensen" för dessa kluster har beräknats som det ovägda medeltalet av de i klustret ingående aktiviteternas frekvensvärden,[1] se tabell 3.5. Utanför alla kluster hamnade bank, post, herr- och damfrisör, tvättinrättning samt biograf. För samtliga dessa kluster, med undantag av kluster 8 ("vård"-klustret), gäller

Tabell 3.5 Gruppering av likartade aktiviteter i kluster

Kluster nr	Aktivitetstyp
1	Besök hos granne
	Besök av granne
2	Besök hos släkting
	Besök av släkting
3	Hobbylokal, kvart.gård
	Ungdomsgård, fritidsgård
	Diskotek
4	Besök hos bekant
	Besök av bekant
5	Sport inomhus
	Sport utomhus
	Bad och bastu
	Sport åskådare
	Friluftsbad
6	Konsert
	Teater
	Bibliotek
	Konstuts., föredrag
7	Restaurang (ej dans)
	Restaurang (dans)
	Systembolag
8	Sjukhus
	Myndighet
	Läkare, tandläkare
	Apotek

[1] Dessa senare utgörs i sin tur av normaliserade värden (t-scores) där man ersatt det angivna frekvensvärdet för varje individ med ett mått på hans värdesrelation till övriga studerade individers värde för samma aktivitet under antagande om en bakomliggande normalfördelning.

att variationen mellan de nio studerade områdena var klart signifikant. Den svarade dock för en mycket liten del av totalvariansen (några procent). Även här hade kategorifaktorn en betydligt större betydelse för variationen – för kluster 7 ("vuxennöjen") cirka 20 % ned till cirka 5 % för kluster 1 ("grannkontakter").

En analys av förhållandet mellan småstäderna och de större inneromåden för varje kategori för sig ger vid handen att generella skillnader mellan dessa områden (dvs. skillnader som återkommer från kategori till kategori) kunde fastställas för kluster 1 ("grannrelationer"), kluster 5 ("sport, motion och idrott") samt kluster 7 ("vuxennöjen").

Sålunda gäller för de flesta kategorier att boende i småstäder har fler *kontakter med grannar*[1] än boende i de större städernas inneområden.[2,3] En hypotes när det gällde primärgruppskontakter grundad på teorier om skillnader i sociala relationers innebörd i olika boendesituationer var att primärgruppskontakterna skulle ha mindre betydelse i de större städerna i förhållande till de mindre. De erhållna resultaten rörande grannkontakter ger ett visst stöd åt dessa teorier. Resultaten rörande frekvensen av de andra typerna av primärgruppskontakter (släktingar, andra bekanta) visar dock inte den väntade skillnaden mellan stadsstorlekarna. Inte heller det grova mått på frekvensen av dessa tre typer av kontakter totalt sett som utnyttjats i studien visar den väntade tendensen. Några betydande skillnader i den enligt teorin väntade riktningen föreligger sålunda knappast. Förklaringen till variationer i umgängesfrekvensen mellan olika individer får sökas på annat håll. En fortsatt analys av de uppgifter som insamlats i studien skall förhoppningsvis kasta ett visst ljus över dessa problem. Vi har inte heller kunnat påvisa att de sekundära kontakterna, här mätta som antal medlemskap i föreningar, har större betydelse i större städer än i mindre.

För de flesta kategorier gällde att *sport- och motionsaktiviteter* var vanligare i de större städernas inneområden än i de mindre städerna. De var även vanligare än i ytteområdena. Ser man på de enskilda aktiviteterna i detta kluster förekommer tecken på att innerstäderna inte på något sätt ligger speciellt högt när det gäller utomhusaktiviteter medan när det gäller inomhussport, bad-bastu och sportåskådarfrekvens antingen Gävle innerstad eller Halmstad innerstad har det högsta värdet för samtliga kategorier för vilka signifikanta generella skillnader mellan områdena erhållits. Det tycks sålunda som om skillnaderna i tillgång på anläggningar för dessa typer av verksamheter ger ganska stora utslag i aktivitetsfrekvensen. Det förefaller emellertid att döma av resultatet från ytteområdena i de större städerna som om förekomst av anläggningar

[1] Detta innebär inte att skillnaderna kunnat säkerställas för varje enskild kategori, endast att samma tendens upprepar sig från kategori till kategori.

[2] Man kan i jämförelser av grannumgänget mellan olika boendekategorier inte bortse från riskerna för variationer i synen på grannbegreppet.

[3] En analys av inverkan av förhållandet om man var född i staden eller ej visade att denna faktor hade mycket liten betydelse för frekvensen grannkontakter och sålunda ej kunnat påverka det erhållna resultatet. Liknande resultat nåddes av Segerstedt-Lundqvist i en studie av Huskvarnabors umgängesmönster.

inte är ett tillräckligt villkor för hög utnyttjandefrekvens. Anläggningarna måste också ligga ganska nära bostäderna.

Det tredje klustret för vilket samma relation mellan stora och små städer återkom från kategori till kategori var *"vuxennöjesklustret"*. Även här gällde att för de flesta kategorierna hade de större städernas inneområden högre värden än de små städerna. Liksom när det gällde de övriga klustren innebar inte detta att signifikanta skillnader kunde fastställas för varje enstaka kategori, utan enbart att samma tendens återkom i fler kategorier än man skulle väntat sig av en slump. Liksom övriga kluster har emellertid även signifikansprövningar gjorts för varje enskild kategori, se tabell 3.6. I vissa fall har även hänsyn tagits till andra förhållanden som ansetts kunna "störa" sambandet mellan stadstyp och aktivitetsfrekvens. När det gällde "vuxennöjesklustret" beaktades sålunda vid analysen av vissa kategorier även de studerades fördelning på socialgrupper. Denna faktor visade sig ha starkt samband med värdena på klustret, dvs. socialgrupp I+II har betydligt högre värden på klustret än socialgrupp III. När socialgrupp sålunda hölls under kontroll visade sig stadsstorleken få signifikant betydelse för såväl män i medelålders hushåll som de ensamstående kvinnorna. Intressant nog blev emellertid förhållandet mellan stadstyperna olika för dessa två kategorier. Bland männen fick sålunda de högre värden som bodde i större stad och bland kvinnorna de som bodde i mindre.

De tre ovannämnda klustren var sålunda de enda för vilka samma relation mellan de två stadsstorlekarna återkom från kategori till kategori. Även när det gäller övriga kluster är det rimligt att tänka sig att vissa skillnader, åtminstone för enstaka kategorier, skulle föreligga. En systematisk genomgång av relationen mellan små och stora städer (inneområdena) för samtliga kluster[1] gav signifikanta skillnader för de kluster och kategorier som framgår av tabell 3.6.

När det gäller *grannkontakter* har resultatet diskuterats ovan. Likaså när det gäller *sport- och motions-klustret* och *vuxennöjes-klustret*. För *släktkontaktklustret* erhölls, som synes, ursprungligen signifikanta skillnader mellan små och stora städer för män och kvinnor i medelålders hushåll. Denna skillnad försvann emellertid för kvinnor och män i medelålders hushåll när man tog hänsyn till om de intervjuade var infödda i staden eller ej. I stället erhölls en signifikant skillnad för män i unga hushåll om man begränsade sig till dem som är infödda i staden. Unga män som är infödda i och fortfarande bor kvar i småstad har sålunda fler kontakter med släktingar än motsvarande kategori i större städer. Släktkontakterna var, inte oväntat, den kontakttyp som var mest känslig för om man var infödd i staden eller ej.

När det gällde *bekantkontaktklustret* erhölls ursprungligen inte signifikanta skillnader för någon enstaka kategori mellan stora och små städer. Denna situation förändrades inte heller av att vi tog hänsyn till om man var infödd i staden eller ej i analysen. Denna faktor tycktes för övrigt inte heller ha något samband med frekvensen kontakter med bekanta – dvs. personer som varken är släkt eller grannar.

[1] Endast för de kategorier som erhållit ett F-värde på minst 1,5 vid en enfaktors variansanalys av den generella variationen mellan samtliga nio områden (signifikant F-värde = 2,0).

Tabell 3.6 Signifikanta skillnader[a] mellan småstäderna och de större inneområden för olika kluster och kategorier

Kluster	Kategori	Fastställd skillnad
Grannkontakter	Pojkar	små>stora
	Unga hushåll, män	små>stora[b]
	Unga hushåll, kvinnor	små>stora
	Ensamst. medelålders, kvinnor	små>stora
Släktkontakter	Unga hushåll, män	små>stora[c]
	Medelålders hushåll, kvinnor	små>stora[d]
	Medelålders hushåll, män	små>stora[d]
Ungdomsaktiviteter	Analysen endast gjord för ungdomar. Inga skillnader erhölls mellan små och stora städer	
Bekantkontakter	Inga skillnader erhölls mellan små och stora städer	
Sport och motion	Flickor	stora>små
Finkulturella aktiviteter	Ingen signifikant skillnad erhölls för någon enstaka kategori. Dock förelåg generella tendenser till en högre "finkulturell aktivitet" i större städer	
Vuxennöjen	Medelålders hushåll, män	stora>små[e]
	Medelålders hushåll, kvinnor	små>stora[f]

[a] T-test av skillnaden mellan de två småstadsvärdena och de tre värdena för större städer. Mycket betydande skillnader måste sålunda föreligga för att de skall ha en rimlig sannolikhet att fastställas.

[b] Även då hänsyn tagits till om man är infödd i staden eller ej.

[c] Signifikant skillnad först då hänsyn tagits till om man är infödd i staden eller ej och då endast för de infödda.

[d] En tidigare signifikant skillnad försvann när hänsyn togs till om man är infödd i staden eller ej.

[e] Skillnaden signifikant vare sig hänsyn tagits till socialgrupp eller ej.

[f] Signifikant först då hänsyn tagits till socialgrupp.

På det *finkulturella klustret* erhölls inga generella skillnader som återkom från kategori till kategori mellan små och stora städer (dock mellan ytter- och inneområden) – även när man höll socialgruppsfördelningen under kontroll. Inte heller kunde sådana skillnader fastställas för någon enskild kategori. Endast för konsertbesök, av de olika aktiviteterna som ingår i klustret, återkom samma tendens från kategori till kategori. Endast för två kategorier kunde skillnader dock säkerställas, nämligen för pojkar när det gällde teaterföreställning och för kvinnor i unga hushåll när det gällde besök i bibliotek. I bägge fallen var frekvensen högre än för boende i större städer.

För *ungdomsaktivitetsklustret* erhölls inga skillnader av den typ som här sökts.

När det gällde *vårdklustret* (som var det enda kluster där variationen mellan samtliga områden inte säkerställdes) erhölls inga från kategori till kategori återkommande skillnader mellan de mindre och de större städerna. Ser man på de enskilda aktiviteterna som ingår i klustret förekom sådana generella skillnader för samtliga aktiviteter utom sjukbesök. Sålunda gör män (men ej kvinnor) färre besök hos läkare/tandläkare om de bor i småstäder än om de bor i större städer. Däremot

gör såväl män som kvinnorna i mindre städer fler besök hos myndigheter än de som bor i större städer och männen (men ej kvinnorna) likaså fler besök på apotek.

3.4 *Skillnader i tidsanvändningen*

De resultat som tidigare redovisats begränsar sig till jämförelser mellan olika individer vad beträffar frekvensen av vissa typer av aktiviteter. Den studie varifrån dessa resultat hämtats behandlar emellertid även aktiviteternas tidsmässiga och geografiska förhållanden. Analysen har emellertid ej nått så långt att en sammanfattning av resultaten vad beträffar skillnader i dessa avseenden mellan större och mindre städer är möjlig. Några resultat kan dock lyftas fram i detta sammanhang.

Restiden till arbetet (medianen) för heltidsarbetande män ligger mycket konstant på mellan 11 och 13 minuter för såväl boende i de större städernas inneromräden som boende i småstäderna. I detta avseende föreligger sålunda inga skillnader mellan dessa områdestyper. Restiden för de boende i ytterområdena ligger genomgående några minuter högre (varierar mellan 15 och 18 minuter). Småstäderna har dock en större andel arbetsresor som är mycket långa (mer än 1 timme). Detta sammanhänger med att i de undersökta småstäderna en relativt stor andel heltidsarbetande dagligen pendlar till annan ort.

Det finns ingen anledning att anta att möjligheterna för skilda aktiviteter inne i bostäderna skulle variera mellan små och stora städer i någon betydande utsträckning. Hur stor del av dagen man tillbringar i bostaden (under förutsättning att individuella behov, önskemål och resurser är konstanta) är sålunda avhängig av vilka möjligheter till alternativa aktiviteter som erbjuds i bostadens omgivningar samt vilka insatser av tidsresurser som krävs för att attraktiva eller nödvändiga aktiviteter skall kunna genomföras. Vi har sett något närmare på hur heltidsförvärvsarbetande män resp. kvinnor i unga och medelålders hushåll samt icke förvärvsarbetande kvinnor fördelar sin tid på olika typer av aktiviteter. Hur stor andel av de olika kategorierna boende i de olika områdestyperna som är i bostaden vid olika tidpunkter framgår av figur 3: 1.

Som framgår av figuren är tidsanvändningen i detta avseende extremt likartad för de heltidsarbetande männen, och även för de två övriga kategorierna är likheterna påfallande när det gäller hur mycket och när man är hemma i bostaden. De studerade kategorierna är emellertid mindre i dessa fall varför slumpvariationerna blir mer framträdande. Det är dock möjligt att vissa av skillnaderna i den fortsatta analysen kan hänföras till skillnader i omgivningssituationen. Det förefaller sålunda som om i samtliga de tre kategorierna småstadsborna ägnar mindre tid åt serviceärenden och mindre tid åt fritidsaktiviteter (promenader ej inräknade) än de boende i de större städernas inneromräden. Skillnaderna i den tid som totalt åtgår för förflyttningar (vilka är ca en timme i medeltal för bägge kvinnokategorierna och något mer för männen) är mycket små. Det förefaller likaså som om avvikelserna i de presenterade

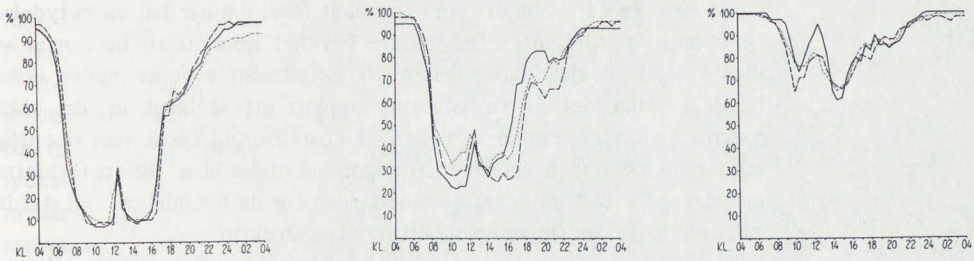

Figur 3: 1 Andel som under olika tider på dygnet uppehållit sig i bostaden. Män och kvinnor i unga och medelålders hushåll.

diagrammen för de förvärvsarbetande kvinnornas hemmavistelse delvis sammanhänger med skillnader när det gäller arbetstidens placering i de olika orterna samt till en del även med skillnader i butikernas öppethållandetider. I småstäderna har sålunda flertalet butiker vid tidpunkten för studien lunchstängt.

4 Sammanfattning och kommentarer

Denna studie har bl. a. haft till syfte att bidra till förståelsen av vad ortsstorleken kan betyda för den enskilda individen och dennes livsföring. I studien har i grova termer belysts vilka genomsnittliga skillnader som tycks finnas mellan medelstora och små svenska städer när det gäller befolkning, bebyggelse, näringsliv m. m. samt något mer detaljerat beskrivits utbud av varor, tjänster och aktivitetsmöjligheter i de städer där vissa aspekter av ett urval boendes beteendemönster studerats. Som medelstora städer har räknats städer med över 30 000 invånare med undantag för de tre storstadsområdena. Som små städer har räknats städer med mellan 5 000 och 11 000 invånare. Det är väsentligt att hålla i minnet att skillnaden i ortsstorlek mellan de två grupperna är tämligen begränsad och att inga som helst generaliseringar kan göras av de erhållna resultaten till förhållanden i storstäderna, som dessutom säkerligen uppvisar en stor intern variation mellan olika bostadslägen inom stadsområdet.

Betydande skillnader i vad avser de strukturella förhållandena mellan de två stadsstorlekarna föreligger endast i några enstaka av de studerade avseendena. Tätortsområdenas såväl befolknings- som ytmässiga storlek är härvid den väsentligaste. Befolkningstäthet och småhusens andel av det totala bostadsbeståndet är för övrigt de enda förhållanden där generella skillnader av någorlunda betydelse föreligger. Förutom givetvis när det

gäller arten och mängden av utbud av arbetsplatser, varor och tjänster och vissa typer av mer organiserade möjligheter till fritidsaktiviteter. När det gällde befolkningens demografiska sammansättning eller näringsgrensstrukturen i grova termer föreligger knappast några större skillnader.

Att vissa av de skillnader som trots allt förekommer har en betydelse för människor som mer eller mindre frivilligt kommit att bo i orter av olika storlek är självklart, liksom att betydelsen varierar mellan olika individer. Men det är en väsentlig uppgift att så långt möjligt söka klargöra i vilka avseenden storleken på bostadsorten tycks vara väsentlig och i vilka avseenden den inte har någon betydelse bl. a. för att förbättra underlaget för bedömningar av innebörden för de boende av såväl styrda som ostyrda förändringar i skilda ortstypers struktur.

De tänkbara effekterna är emellertid av många slag: de rör sålunda möjligheterna att tillgodose upplevda behov och önskemål, möjligheterna till tillfredsställande mental och fysisk utveckling samt kraven på resursåtgång resp. möjligheterna att ackumulera individuella resurser, t. ex. hälsa, kunskap, pengar. De rör även inre upplevelser och känslor inför boendesituationen. En någorlunda god bild av de olika deleffekterna kräver sålunda mycket breda forskningsinsatser. De resultat, hämtade ur en större studie rörande vissa grova drag i människors aktivitetsmönster, som här redogjorts för belyser sålunda givetvis en mycket begränsad sektor av det totala spektrat av effekter. Totalfrekvensen av aktiviteter (ärenden) utanför bostaden samt antalet ärenden av vissa grova kategorier samt dessas tidsåtgång ger dock information om vissa gränser för den möjliga inverkan av stadsstorleken på livsmönstret för studerade individkategorier samt även uppslag för den fortsatta analysen av de erhållna mönstrens bakgrund samt för inriktningen av fortsatt forskning.

Den relativa okänsligheten för stadsstorleksdifferenser i det säkerligen i stor utsträckning kulturellt betingade beteendemönstret har sålunda i denna studie på flera sätt dokumenterats. Något mer betydande samband mellan *frekvensen dagliga aktiviteter* både totalt sett och i vissa grova kategorier och stadsstorleken föreligger sålunda inte. Likheterna i *tidsanvändningsmönstren* mellan boende i de olika stadsstorlekarna är likaså avsevärt mer påfallande än olikheterna – t. o. m. när det gäller sådana saker som tidsåtgång för förflyttningar. Olikheter förekommer i viss utsträckning och kommer att analyseras närmare. Även om dessa kan vara av betydelse för livskvaliteten i vissa avseenden kan man dock säkerligen fastställa att när det gäller de dagliga aktiviteternas frekvens och tidsåtgång är bristen på skillnader mellan studerade småstäder och studerade större städer anmärkningsvärd. En betydande variation i detta dagliga aktivitetsmönster föreligger dock mellan individer som skiljer sig med avseende på kön, ålder, civilstånd, med och utan förvärvsarbete m. m.

Även när det gäller *frekvensen av ett antal speciella aktiviteter*, ofta av tämligen infrekvent karaktär, var variationen mellan olika individer oavsett var de bodde avsevärt större än variationer mellan boende i olika omgivningar. Här kunde dock omgivningssituationen i många samman-

hang påvisas ha en viss betydelse för aktivitetsfrekvensen. Grannkontakter tycktes sålunda generellt vara vanligare i småstäder än i de större. Totalt sett kunde dock ej primärgruppskontakter visas vara av större kvantitativ betydelse i de små städerna än i de större. Vissa sport- och motionsaktiviteter var generellt vanligare i de större städerna. För enstaka kategorier kunde även ytterligare skillnader säkerställas.

Stora ansträngningar har lagts ned på att söka konstanthålla individuella bakgrundsförhållanden som väsentligen kunnat påverka studerade företeelser. Säkerligen har vi trots detta endast i begränsad utsträckning lyckats med detta. Bl. a. har vi inte tagit hänsyn till eventuella skillnader mellan boende i de olika stadstyperna i attityder och intressen som ej samvarierar med kön, ålder, barninnehav eller andra förhållanden vi beaktat. Småstadsbor och boende i större städer kanske uppvisar systematiska personlighetsskillnader. Att de faktorer som vi beaktat verkligen har en mycket betydelsefull inverkan på studerade företeelser har dock genomgående påvisats. De har i själva verket i allmänhet flera gånger så stor betydelse som variationen i omgivningsbetingelserna. En väsentlig lärdom som sålunda kan dras av dessa erfarenheter är att alla jämförelser mellan innebörden av olikheter i boendeförhållandena blir meningslösa om de inte tar hänsyn till differenser i jämförda individers sammansättning i bl. a. ovannämnda avseenden. På samma sätt blir generaliseringar av erfarenheter från begränsade kategorier i allmänhet orimliga. Detta kan kanske upplevas som truismer men problemet har inte desto mindre aktualitet. Den kunskap som sålunda finns rörande människors tidsanvändning och även aktivitetsmönster i övrigt är sålunda i de allra flesta fall begränsad till speciella kategorier i speciella situationer utan att innebörden av detta för generaliseringsmöjligheterna tillräckligt understryks.

Bilaga 6 Geodata som utredningsunderlag

– rapport från ERU:s arbetsgrupp för bearbetningar av koordinatsatt statistik med bidrag från CFD och SCB

Ur innehållet

- ☐ Att rita kartor med dator
- ☐ ERU:s informationssystem
- ☐ Internationell översikt

1 Syfte och bakgrund[1]

1.1 Geodata och samhällsplanering

I en ständigt mer integrerad och avancerad samhällsplanering framstår det som allt nödvändigare att finna enkla metoder för beskrivning av förhållanden inom och relationer mellan olika delar av landet. Som underlag för planeringen behövs lättöverskådliga tabeller, figurer och kartor. Ett av problemen är att erhålla en tillräckligt hög detaljeringsgrad då statistiska uppgifter från olika källor och på olika aggregeringsnivåer kombineras. Vidare uppstår allt oftare ett behov av att kunna redovisa data för områden som av olika anledningar funktionellt hör samman. För närvarande är möjligheterna att utföra sådana bearbetningar starkt begränsade av statistikens bundenhet till administrativt avgränsade områden där församlingen utgör den minsta enheten. En alternativ form för statistikredovisningen är att med hjälp av koordinater ge de statistiska uppgifterna en från kartframställningssynpunkt rationell lägesbestämning. Koordinatmetoden, dvs. metoden att utnyttja koordinatsatta data (geodata), har därvid fått en framskjuten roll.

Det bör framhållas att koordinatmetoden i sig inte är någon nyhet. Manuellt framställda koordinatkartor utnyttjade som planeringsunderlag har tvärtom en lång historisk tradition i Sverige. Som exempel kan nämnas att en statlig utredning redan år 1859 utnyttjade sådana befolkningskartor över södra och mellersta Sverige för planering av järnvägarnas sträckning.

Med datateknikens hjälp har behandlingen av stora datamängder förenklats, och då datorerna blev mer allmänt tillgängliga började kartografer intressera sig för tillämpningar av den nya tekniken. För framställning av topografiska kartor behövdes i dessa sammanhang allmänna regler för hur kustlinjer skulle generaliseras, hur stora öar skulle

[1] Expertgruppen för regional utredningsverksamhet (ERU) tillsatte i slutet av år 1972 en arbetsgrupp för att bl. a. studera möjligheterna att använda datorframställda kartor i den regionala planeringen och utredningsverksamheten. I arbetsgruppen har följande personer deltagit: Gösta Guteland, ERU, Ingrid Hane-Weijman, SCB, Hans Hertling, Stockholms universitet, Willy Lässker, SCB, Stig Nordbeck, Lunds tekniska högskola, Bengt Rystedt, CFD, Erik Wallin, Lunds universitet, Sture Öberg, ERU, Bengt Malmås, SCB (ordförande) och Ingela Felländer, ERU, (sekreterare).

vara för att tas med på kartan, hur namn skulle placeras för att inte täcka över varandra osv.

Kulturgeografer och andra samhällsvetare intresserade sig till en början främst för automatisk kartering av befolkning och markanvändning. En mer allmän användning av geodata i samhällsplaneringen har möjliggjorts i takt med att program för datorhantering utvecklats samtidigt som koordinatsättning av lämpliga redovisningsenheter genomförts.

Geodata har generellt sett samma användningsområden som traditionell statistik. I samband med datorteknikens utveckling har berarbetningar av stora datamängder förenklats. Likaså har den nya tekniken lett till att avancerade beräkningar har blivit möjliga att genomföra med geodata. Samkörning mellan olika register med lägesbestämda data kan enkelt göras. Förutstättningen för dessa datorbearbetningar är att samma system för rumsangivelser och objektidentifiering används i register med olika information.

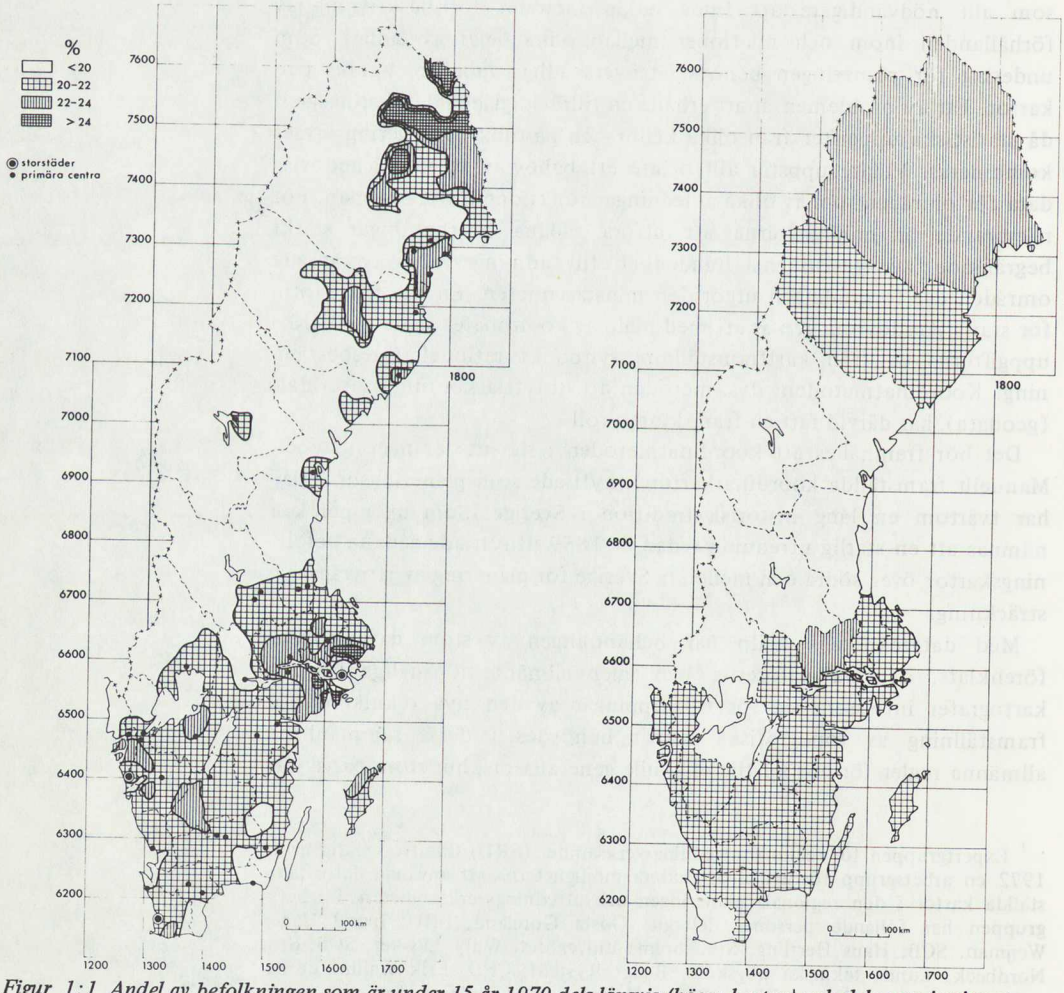

Figur 1:1 Andel av befolkningen som är under 15 år 1970 dels länsvis (högra kartan) och dels som isaritmer (vänstra kartan) baserade på koordinatsatta församlingsuppgifter.

I utredningen Statistikbehov och statistikproduktion för regionala utredningar (SOU 1968: 29) framhölls fördelarna med koordinatsatta data i planerings- och utredningsarbetet. Dessa fördelar gäller fortfarande och kan sammanfattas enligt följande:

1) mer detaljerade upplysningar om förhållandena inom administrativa områden
2) ger i tiden konstanta redovisningsenheter, som blir oberoende av justeringar av administrativa gränser
3) avgränsning av funktionella områden möjliggörs
4) underlättar beräkningar av data av olika slag
5) underlättar införandet av maskinella bearbetningar för detaljerade karteringar, bearbetningar av stora datamängder och utnyttjande av geometriska komponenter
6) ger grundmaterial för avståndsberäkningar och liknande
7) förenklar moment inom viss statistikproduktion exempelvis tätortsavgränsningar.

Skillnaden mellan traditionell redovisning av statistik och redovisning baserad på koordinatsatta data är således bl. a. att den senare inte är bunden av de gränser som grupperar statistikredovisningen i län, kommuner, församlingar m. m. Tack vare kartans överskådlighet erhålles information som kan visa t. ex. att ett genomsnittsvärde för ett administrativt område baseras på skilda tätheter av variabeln inom området. I figur 1: 1 åskådliggörs detta.

1.2 GEDAP och koordinatbaserad statistikredovisning

Mot den i avsnitt 1.1 skisserade bakgrunden tog ERU år 1971 initiativ till utvecklingen av ett geografiskt datapaket betecknat GEDAP, vilket kom att bestå av en rad datorprogram för hantering av geodata, se avsnitt 2.2.1.

Som ett led i ett fortsatt arbete på utvecklingen av koordinatbaserad statistikredovisning har ERU via ett remissförfarande låtit samhällsvetenskapliga forskningsinstitutioner ge sin syn på behovet av speciella datorprogram för regionala redovisningar. Det framkom därvid att man vid ett flertal institutioner var intresserad av att använda sådana program såväl i forsknings- som i undervisningssammanhang.

1.3 Geodatagruppen

De för datorframställning av kartor nödvändiga resurserna har varit ytterst begränsade, vilket medfört att endast ett fåtal tillämpningar kommit till stånd. Kännedomen om tekniken har emellertid ökat i och med att sådana kartor publicerat i bl. a. glesbygdsutredningens betänkande (SOU 1972: 56) och den regionalpolitiska proposition som lades fram för 1972 års riksdag (prop. 1972: 111). Detta har medfört att allt fler

utredningar och planerande myndigheter börjat förhöra sig om möjligheterna att själva framställa kartor. Mot denna bakgrund bedömde ERU det som väsentligt att utvecklingen av program för kartframställning fortsatte. En arbetsgrupp ("geodatagruppen") bildades därför i slutet av år 1972 för att fram till hösten 1973 utreda frågan om en vidare spridning av bearbetningar med geodata.

En av arbetsgruppens uppgifter har varit att undersöka möjligheterna att överföra de datorprogram som ERU använt för att maskinellt framställa kartor till en dator vid SCB och/eller en forskningsinstitution. Resultaten av utvecklingsarbetet inom SCB redovisas i appendix A. Vidare har arbetsgruppen haft att tillgodose vissa av ERU:s behov av empiriska data för att i kartor och tabeller belysa den regionala befolknings- och näringslivsutvecklingen i betänkandet Orter i regional samverkan (SOU 1974: 1) och tillhörande kartbok. Arbetsgruppen skulle också utarbeta rutiner för beställningar av bl. a. kartor baserade på data lagrade i GEDAP samt ansvara för underhållet av GEDAP-programmen. I utredningsuppdraget ingick även att utreda behovet av bearbetningsprogram för framställning av koordinatbaserad information, främst kartor, inom den regionala forsknings- och utredningsverksamheten.

2 Datorprogram för kartframställning

Förutsättningen för datorbaserad kartframställning är att data för aktuella objekt eller företeelser är lägesbestämda. Kartorna kan framställas maskinellt med hjälp av radskrivare, kurvritare, mikrofilmplotter, färgbildskrivare eller annan typ av utrustning. Skriv- och ritutrustningen kan vara direkt eller indirekt kopplad till en dator som utför bearbetningen av det lägesbestämda datamaterialet.

Utskriften av den datorbearbetade informationen sker oftast med radskrivare eller kurvritare. Skillnaden mellan dessa är att radskrivaren är bunden till ett fast antal tecken per tum, vilket medför att kartan inte kan skrivas ut i skalenlig storlek. Kurvritaren återger däremot utskriften i korrekt skala. Radskrivaren ger bl. a. rutkartor och kurvritaren isaritmkartor. De förra har en siffra eller ett tecken i varje ruta i kartan medan isaritmkartorna presenterar informationen på så sätt att en linje – isaritm – sammanbinder punkter med lika värden på kartan, se figur 2: 1.

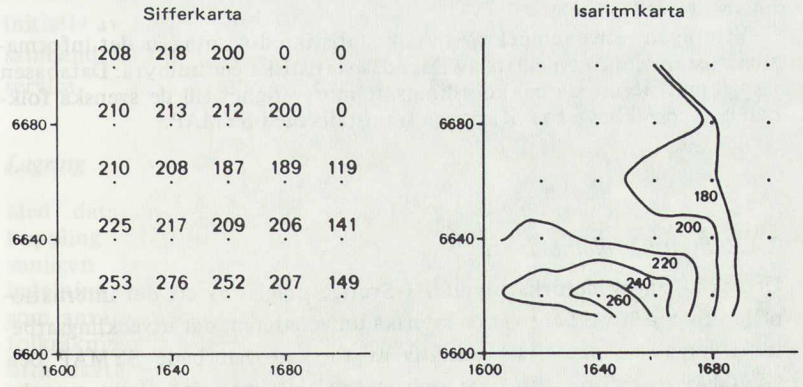

Figur 2: 1 Exempel på utskrift med radskrivare (sifferkarta) och kurvritare (isaritmkarta).

2.1 Befintliga kartdatasystem

2.1.1 *Internationell översikt*

Att ge en mer omfattande internationell översikt över tillgänglig datorkartografisk teknik har av arbetsgruppen inte ansetts nödvändigt för denna rapport. Redogörelsen i det följande är därför begränsad till att gälla vissa utvecklingsdrag beträffande datorprogram tillämpliga för framställning av kartor inom samhällsplaneringen.[1]

Kartdatasystem utvecklades tidigt bl. a. i USA. Ett av dessa är SYMAP (SYnagraphic MAPping system). Det utvecklades ursprungligen vid Northwestern University och fullföljdes vid the Laboratory for Computer Graphics, Harvard University. I de första versionerna av SYMAP var radskrivaren det enda utmatningsorganet. SYMAP-programmen ger tre olika typer av kartor: CONTOUR, CONFORMANT och PROXIMAL. CONTOUR är en isaritmkarta på vilken datorn avgränsar de områden som ligger mellan två isaritmer. Områdena skrafferas och får en gråton som står i förhållande till den karterade variabelns värde. För CONFORMANT gäller att de ytor, t. ex. kvarteren i en stad, som skrafferas ges i form av månghörningar. PROXIMAL skiljer sig från CONFORMANT genom att gränserna för de områden som skall skrafferas inte är givna utan approximeras av datorn.

Vid Department of the Environment i London har ett system som kallas LINMAP (LINeprinter MAPping) utvecklats. Det utarbetades i samband med folkräkningen 1966 men har senare programmerats om. I samband därmed förbättrades och utökades systemet betydligt.

Vid geografiska institutionen vid universitetet i Waterloo, Kanada, har ett programpaket som kallas GEOMAP utvecklats för framställning av kartor med radskrivare. Programmen i GEOMAP påminner mycket om dem i SYMAP. Systemet är emellertid enklare utformat vilket även medför att programmen kan användas till förhållandevis låg kostnad.

Ett exempel på genomförd kartredovisning baserad på bearbetningar i dator är en i Schweiz utgiven kartbok.[2] I ett urval av 200 datorframställda kartor visas sådana variabler som befolkning, förvärvsarbetande, antal boende per rum, näringsgrensfördelning och jordbruksstatistiska uppgifter. Atlasen över Schweiz är framställd med radskrivarprogram (GEOMAP). Kartorna avser förhållandena inom administrativa områden och grundar sig på offentlig statistik. De är framtagna i samarbete mellan de geografiska och kartografiska institutionerna vid universitetet i Zürich.

Ytterligare ett exempel på grafisk statistikredovisning är det informationssystem som utvecklats av Kanadas statistiska centralbyrå. Databasen i systemet utgörs av en koordinatsatt motsvarighet till de svenska folk- och bostadsräkningarna. Kartorna framställs med SYMAP.

[1] För en mer utförlig framställning hänvisas till ADB inom offentlig förvaltning och planering. En internationell översikt, CFD, 1974.

[2] Computer-Atlas der Schweiz, Kilchemann–Steiner–Matt–Gächter, Kümmerly + Frey, Bern 1972.

2.1.2 *Svenska tillämpningar*

Utvecklingen av datorkartografin i Sverige präglas av att det internationella arbetet är väl känt vid de svenska universiteten, där utvecklingsarbetet i huvudsak skett. På initiativ av forskare har både SYMAP och GEOMAP överförts till flera universitets datacentraler. Även svenska kartdatasystem är dock under utveckling.

Ett forskningsprojekt (NIMS) pågår sålunda vid Nordiska institutet för samhällsplanering med sikte på att utveckla en prototyp för en analys- och planeringsmodell avseende en medelstor tätortsregion. Informationssystemet omfattar modeller för problem som berör boende och service, omlandsavgränsningar, områdesindelningar, befolkningsprognoser och kollektiva trafiken. Ett system för koordinatsatta vägsegment utgör basen i systemet. Verksamhet på området pågår även inom SCB och CFD, se vidare appendix A och B.

Vid institutionen för elektrisk mätteknik i Lund har en s. k. färgbildskrivare[1] utvecklats med vilken kartor kan framställas i färg i A4-format. Programpaketet till färgbildskrivaren har bl. a. använts för grafisk redovisning av en inventering av den äldre bebyggelsen i Malmö. I Lund har även GEDAP- och NORMAP-systemen utvecklats, vilka närmare beskrives i följande avsnitt.

2.2 Kartframställning inom regionalpolitisk utredningsverksamhet

2.2.1 *Datapaketet GEDAP*[2]

ERU har i flera sammanhang använt församlingsvis koordinatsatta data. Databehandlingen har oftast skett maskinellt med programpaketet GEDAP, som bl. a. konstruerats för att möjliggöra bearbetningar av officiell statistik.

Huvudprinciperna för GEDAP är

- *lagring* av data på hålkort eller magnetband efter ett standardiserat format
- enkla *bearbetningar* med GEDAP-program, vilka utvecklats på områden där lämpliga program saknats
- *länkning* av lagrade data till andra program.

Utvecklingen av GEDAP bygger i huvudsak på de program som på initiativ av ERU utarbetades vid kulturgeografiska institutionen i Lund i samband med studier av hushållens tillgång till olika typer av kvalificerad service.

Lagring

Med datapaketet GEDAP har enhetliga referensobjekt skapats för koppling mellan olika datafiler. Referensobjekten i GEDAP utgörs vanligen av ca 2 600 församlingar motsvarande den administrativa indelning som användes i 1970 års folk- och bostadsräkning. Den statistik som använts och som lagrats i GEDAP är till största delen hämtad från folkräkningarna 1950, 1960, 1965 och 1970. Överföringen av data har ofta skett via hålkortsstansning från publikationer till magnetband. Någon systematisk lagring av data som eventuellt kan komma att efterfrågas i framtiden har inte varit aktuell.

[1] L. A. Bergström m. fl., Hard copy colour display system using ink jets, Computer graphics in planning 7, Institutionen för byggnadsfunktionslära, Lund 1972.

[2] A. Malmsten, R. Södergren, E. Wallin, S. Öberg, GEDAP, Stencil ERU 1971.

Bearbetningar

Enkla utskrifter av standardfiler erhålles i samband med uppläggningen av dataposter på magnetband. Enkla sorteringar och tabuleringar kan utföras.

Beräkningar kan göras för kvantitetsuppgifter inom olika rutor, cirklar eller administrativa områden. Beräkningarna kan ske för en standardfil eller som en jämförelse mellan två eller flera filer. I vissa program finns möjligheter att lägga in spärrar för maximalt reseavstånd eller för områden som inte ingår i beräkningarna. Så kan exempelvis en större sjö "spärras" så att alla avstånd mellan två punkter på ömse sidor av sjön bryts.

Ett exempel på beräkningar som kan genomföras med GEDAP-programmen är framräkningen av det s. k. välfärdslandskapet.[1] Andra exempel är de samkörningar som gjorts mellan GEDAP-data och 1969 års hushållsbudgetundersökning (HBU) samt låginkomstutredningens levnadsnivåundersökning. Med GEDAP har en rad data beträffande omgivningarna runt hushåll och individer tagits fram. Bland dessa kan nämnas befolkningsunderlag och befolkningsutveckling inom de lokala arbetsmarknaderna, vilka avgränsats med en cirkel med radien 30 kilometer. Vidare har sysselsättningen fördelad på olika näringsgrenar beräknats för de lokala arbetsmarknaderna.

Beträffande HBU har materialet indelats i olika regiongrupperingar. En av dessa bygger på befolkningsunderlaget på de lokala arbetsmarknaderna och är framställd av GEDAP-data. Denna specialbearbetning av HBU har initierats av ERU i samarbete med Expertgruppen för arbetsmarknadsforskning (EFA). För ERU:s del var det av intresse att få en regionindelning – kommungrupper – som lämpade sig bättre för regional analys än de som redovisats av HBU. EFA önskade undersöka konsumtionsnivån med avseende på stagnerande och växande orter, vilket blev möjligt med hjälp av GEDAP-systemet.

Länkning

Möjlighet finns att länka GEDAP-filer till andra programpaket. Den mest utnyttjade kopplingen har varit till kartritningsprogrammen i NORMAP. GEDAP har i sådana fall svarat för datamanipulationen, dvs. svarat för uttaget av data ur offentliga register, överföringen av data till magnetband och länkningen till NORMAP. Kopplingen mellan dessa system har möjliggjorts genom att basdata i GEDAP:s standardfiler varit geografiskt knutna med koordinater. Ett antal bearbetningar har gjorts av bl. a. folkräkningsdata. Härutöver har viss annan statistik som exempelvis bibliotekens och läkarnas fördelning i landet redovisats i kartform.

2.2.2 *Programpaketet NORMAP*[2]

NORMAP är en samling program och subrutiner för bearbetning, analys och presentation av koordinatsatta data. Programmen har utvecklats med

[1] Välfärdslandskapet beskriver individernas tillgång till viss kvalificerad service (läkare, tandläkare, bibliotek och sista årsklass i tekniskt gymnasium). I kartboken till ERU:s huvudbetänkande återges välfärdslandskapet för år 1972 samt förändringen mellan åren 1968 och 1972.

[2] De första datorprogrammen i NORMAP presenteras i S. Nordbeck, Framställning av kartor med hjälp av siffermaskiner, Lund 1964. Programpaketet NORMAP är beskrivet i S. Nordbeck, B. Rystedt, Computer cartography, Studentlitteratur, Lund 1972 och S. Nordbeck, NORMAP Manual I, Studentlitteratur, Lund 1973.

stöd av bl. a. statens råd för byggnadsforskning. Arbetet har i huvudsak bedrivits vid institutionen för byggnadsfunktionslära vid tekniska högskolan i Lund.

Bearbetningarna i NORMAP ger ofta som resultat sifferkartor. Dessa kan antingen skrivas ut med radskrivare i numerisk form eller med kurvritare i form av isaritmkartor. En koppling av programmen till den tidigare omnämnda färgbildskrivaren i Lund är under utveckling.

Programmen i NORMAP kan delas in i åtta grupper.

– Program för inläsning, lagring och excerpering av data.
– Allmänna karteringsprogram för utskrift av sifferkartor samt konstruktion och utritning av isaritmkartor.
– Subrutiner för olika former av befolkningskarteringar.

Det är program ur dessa tre grupper som utgjort bearbetnings- och presentationsdelen vid framställningen av kartor i t. ex. utredningarna Urbaniseringen i Sverige (SOU 1970: 14), Glesbygder och glesbygdspolitik (SOU 1972: 56) samt de kartor som ingår i kartboken till Orter i regional samverkan (SOU 1974: 1).

– Program för anpassning enligt minsta kvadratmetoden av matematiskt definierade funktioner till observerade värden och kartering av avvikelserna mellan de beräknade och observerade värdena.
– Länkningsprogram till färgbildskrivaren.
– Subrutiner för kartering av trafikflöden och beräkning av kortaste avstånd via ett givet vägnät samt program för att avgöra om fågelvägen mellan två punkter är spärrad av någon barriär. Barriärerna ges i form av räta linjestycken eller slutna månghörningar.
– Program för lokaliseringsberäkningar. Ett sådant program beräknar optimala läget för ett givet antal inrättningar då läget för dem som skall använda inrättningarna är känt i form av en rutkarta. Med optimal menas att man har minimerat det sammanlagda transportarbete som åtgår för att besöka den närmaste inrättningen en gång.
– Vissa specialprogram för analys av sprickbildningar i berggrunden.

2.2.3 *ERU: s teknik för kratframställning*

Den önskade informationen enligt flödesschemat har främst kunnat tillhandahållas genom SCB: s försorg. Egen datainsamling har emellertid också skett, framför allt då det gällt detaljstudier av vissa län eller vissa sakområden såsom trafikförsörjning och service. Det insamlade datamaterialet har stansats upp enligt ett standardiserat datapostuseende. Koordinatsättning har i allmänhet skett indirekt genom samkörning med nyckelband innehållande administrativa koder och motsvarande koordinater. Eftersom nyckelbandet är lätt att kopiera och transportera har koordinatsättningen kunnat ske vid olika datacentraler beroende på vilken typ av bearbetning som senare skett. Tabell- och kartframställningarna har genomförts vid Lunds datacentral med program ingående i GEDAP- och NORMAP-systemen.

Det av ERU använda informationssystemet för kartframställning och andra bearbetningar av geodata kan beskrivas på följande sätt (jämför avsnitt 5):

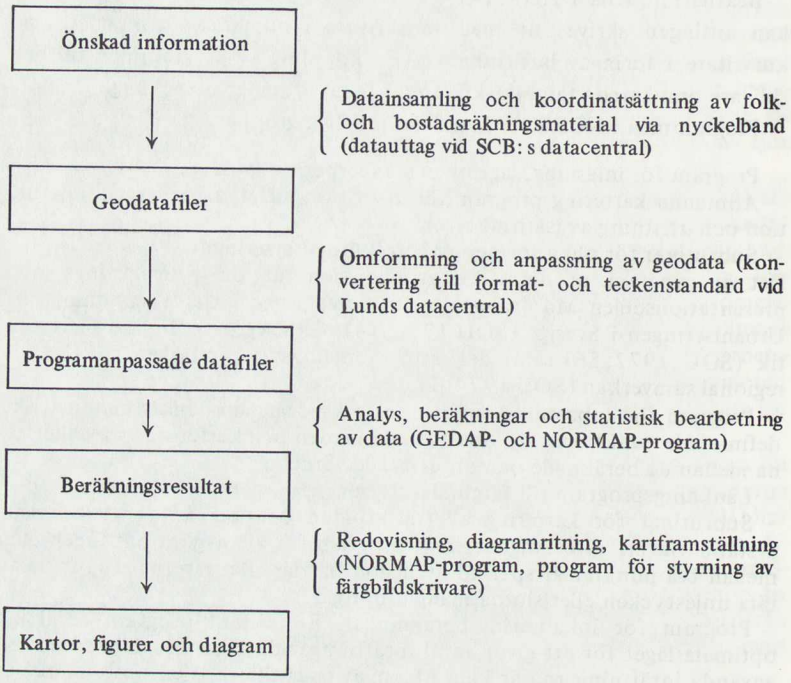

De kartor som redovisas i ERU: s betänkande Orter i regional samverkan (SOU 1974: 1) och bilagedelar är baserade på församlingsuppgifter. I figur 2: 2 redovisas fördelningen av datapunkterna över landet svarande mot församlingskyrkornas läge. De är relativt få i norra Sverige. Resultaten blir därigenom mindre säkra för dessa delar av landet. Av figur 2: 3 framgår vilka områden som helt saknar datapunkter och vilka som har högst en sådan inom 30 km radie. Vid redovisningen av olika variablers regionala variation har nödvändiga generaliseringar gjorts för dessa områden, varför en viss försiktighet tillråds vid resultatanalysen.

Tekniken som används för redovisningen av olika variablers regionala variation beskrivs i figur 2: 4. Ett gitternät kan läggas över ett geografiskt område enligt figur 2: 4 a. En församlingsbaserad mätuppgift, exempelvis folkmängden, varierar från församling till församling enligt figur 2: 4b. Till en viss del beror denna variation på att församlingarna har varierande arealer. Vid samma befolkningstäthet får de större församlingarna på grund av sin areal en större folkmängd än de till ytan mindre församlingarna. Om en referensyta i form av en cirkulär yta läggs in i området kommer ett antal församlingar att tillhöra referensytan. De olika församlingarnas bidrag kan summeras och hänföras till cirkelytans mittpunkt. Referensytan är vald så att den ger ett grovt mått på individernas dagliga rörelseområde. Variabelvärderna belyser därigenom olika aspekter av individens dagliga omgivning, exempelvis hur många människor som finns inom pendlingsomland från en viss punkt (bostaden). Förflyttas den cirkulära referensytan fångas nya församlingar in medan andra utgår enligt figur 2: 4c. De till referensytan hörande

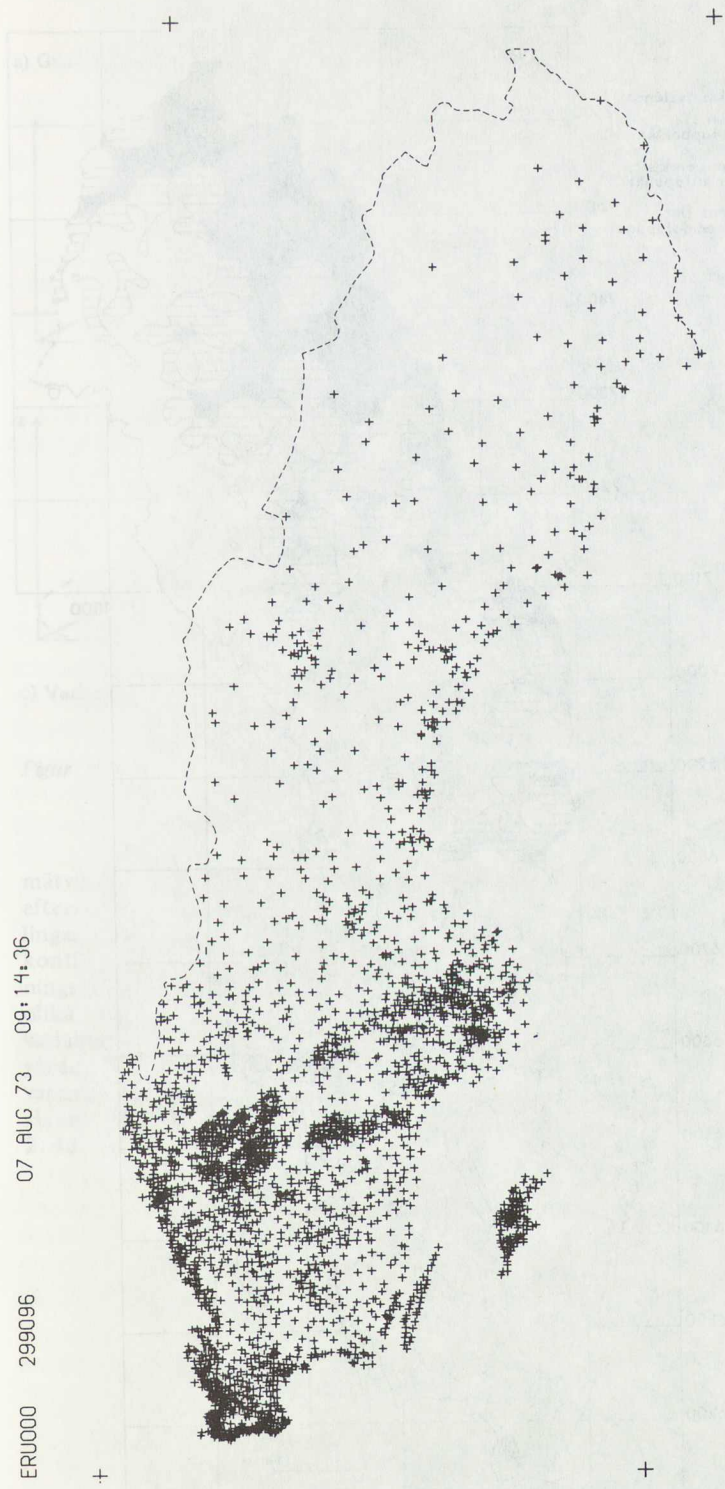

Figur 2:2 Datapunkternas fördelning. Datapunkten avser kyrkan i varje församling.

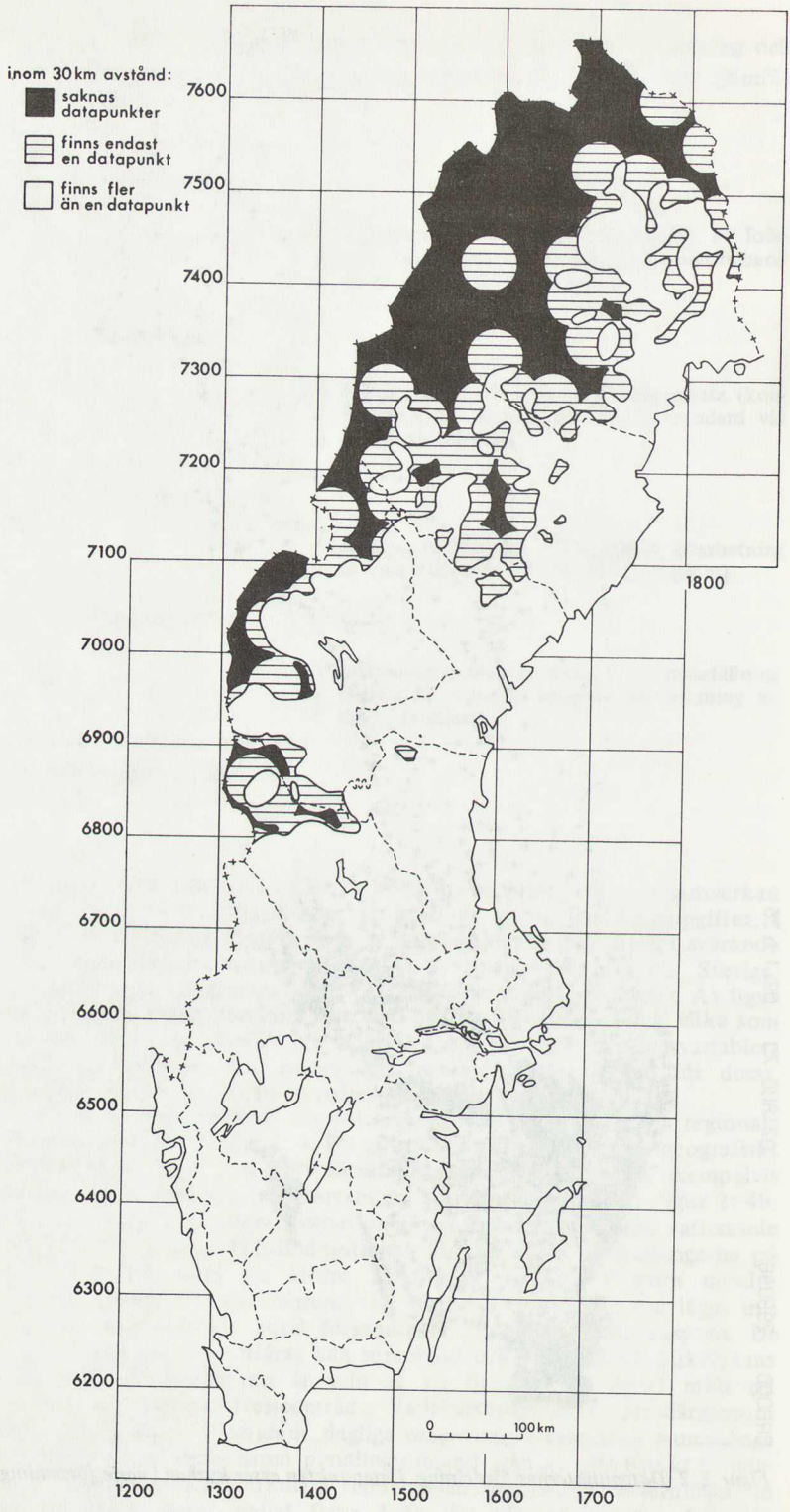

Figur 2: 3 Områden där data skulle behöva fördelas på fler datapunkter.

a) Gitternät över geografiskt område

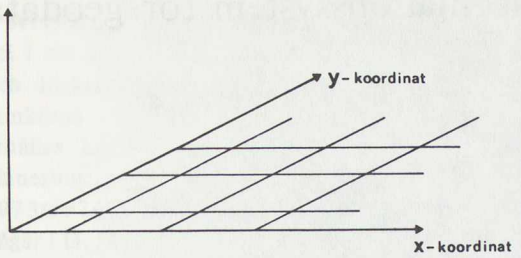

b) Variabelns värde hänförs till administrativa områden

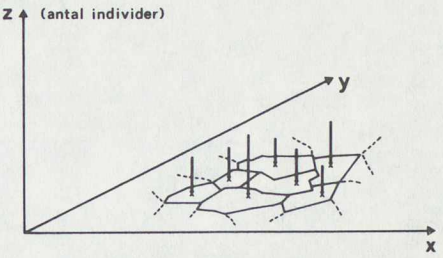

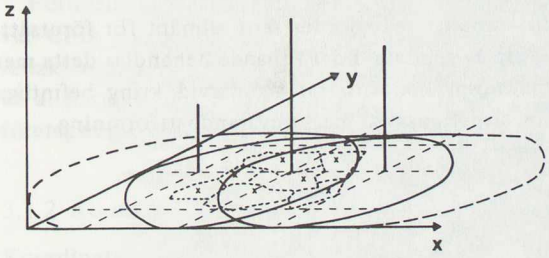

c) Variabelns värde hänförs till viss referensyta

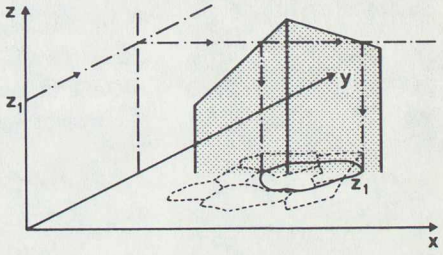

d) Variabelns värde fixeras. Områden med värden över och under valda värden på variabeln redovisas med hjälp av isaritmer

Figur 2:4 Teknik för redovisning av variablers regionala variationer.

mätvärdena kommer härigenom att variera från punkt till punkt allt eftersom referensytan ändrar läge. Den variation som beror av församlingarnas olika areal blir därigenom till största delen eliminerad. En kontinuerligt varierande variabel erhålls svarande mot exempelvis befolkningstätheten. I datormodellen låter man referensytan "hoppa" mellan olika regelbundet utplacerade gitterpunkter enligt figur 2:4, eftersom variabelns värde mellan sådana gitterpunkter går att interpolera fram från värdena i gitterpunkterna. Ett visst värde eller en viss nivå på variabeln varierar rumslikt. NORMAP-programmen kan framställa denna variation såsom isaritmer utritade med hjälp av kurvritare. Principen framgår av 2:4d.

3 ERU:s informationssystem för geodata

I inledningen till denna rapport redogjordes rent allmänt för förutsättningarna för användningen av geodata. I det följande behandlas detta mer detaljerat och framställningen koncentrerar sig därvid kring befintliga koordinatregister och informationssystemets nuvarande utformning.

3.1 Koordinatregister

En av förutsättningarna för att statistik skall kunna bearbetas i dator för kartframställning är att den statistiska uppgiften är hänförbar till ett geografiskt område. Referensobjekten, till vilka de statistiska uppgifterna förs, kan utgöras av församlingar, tätorter, fastigheter och liknande enheter som kan koordinatsättas. Koordinaterna anges vanligtvis i rikets system, vilket används bl. a. i den ekonomiska kartans rätvinkliga koordinat- och bladindelningssystem. [1]

3.1.1 *Koordinatsättning av fastigheter*

I mitten av 1950-talet föreslog Torsten Hägerstrand[2] en koordinatbestämning av landets fastigheter för att underlätta en på maskinell väg utförd kartering och analys av statistiska uppgifter från bl. a. folk-, jordbruks- och företagsräkningar. Sedemera framhöll fastighetsregisterutredningen (se SOU 1966: 63) lämpligheten av att det officiella fastighetsregistret försågs med koordinater för varje fastighet. Förslaget bifölls av statsmakterna och arbetet med koordinatsättning pågår sedan år 1969 inom centralnämnden för fastighetsdata (CFD). Härvid inmäts koordinater i rikets system dels för fastighetens centralpunkt, dels för vissa byggnader på fastigheten. Inmätningen har normalt en noggrannhet av

[1] Ena axeln i detta system är en linje som går parallellt med och 1 500 km väster om meridianen 2,5° (2,5 nygrader) väster om Stockholms gamla observatorium. Öst-västliga koordinaten anger avståndet till denna linje och börjar för svenskt vidkommande alltid på siffran 1. Den nord-sydliga koordinaten anger avståndet till ekvatorn och börjar med siffran 6 eller 7 för punkter i Sverige vilket medför att koordinaterna inte kan förväxlas.

[2] T. Hägerstrand: Statistiska primäruppgifter, flygkartering och "dataprocessing"-maskiner. Ett kombineringsprojekt, Svensk geografisk årsbok 1955.

mellan 2 m och 10 m. Beträffande koordinatutnyttjande inom CFD hänvisas till appendix B.

Avsikten är att de nya fastighets- och inskrivningsregistren skall vara en del i ett informationssystem för fastighetsregistrering, fastighetsbildning och inskrivningsverksamhet men uppbyggda så att de skall kunna samköras med andra register, t. ex. befolkningsregister. På detta sätt erhålles koordinatsatta befolkningsdata som kan användas i samhällsplaneringen. För sex län (AB, C, R, X, T och BD) föreligger vid årsskiftet 1973/1974 kompletta s. k. koordinatregister, medan koordinatsättningen pågår i D, M och U län och beräknas vara färdig för hela landet mot slutet av 1970-talet.

Förutom den utveckling av koordinatmetodens tillämpning som pågår vid CFD planeras en gemensam försöksverksamhet av CFD och SCB. Avsikten är att pröva olika presentationsformer för koordinatsatta data, bl. a. kartredovisning. I en första etapp berörs material från lantbrukets företagsregister och 1970 års folk- och bostadsräkning.

3.1.2 *Koordinatsättning av församlingar och andra redovisningsenheter*

Koordinatsättningen av det officiella fastighetsregistret är ett arbete på relativt lång sikt. I avvaktan på att samtliga fastigheter i landet erhåller koordinater utnyttjas koordinatmetoden för områden på vilka statistik redovisas.

Den minsta landsomfattande redovisningsenheten i den officiella statistiken är för närvarande församlingen. ERU har initierat en uppdatering av ett tidigare koordinatregister över rikets församlingar. Koordinatangivelserna i ERU: s koordinatregister[1] avser kyrkan i varje församling med en noggrannhet på 1 km. Ligger församlingens kyrka utanför församlingen har denna emellertid erhållit ett koordinatpar, som faller inom församlingen. Inmätningen har skett på bästa tillgängliga kartmaterial. Församlingskoderna är de som gällde den 1.1.1972.

ERU förbereder även publiceringen av ett koordinatregister för samtliga tätorter enligt 1970 års avgränsning. Koordinatsättning pågår likaså av landets postnummerområden och telestationer. I samband med Länsplanering 1974 har företag besvarat en förfrågan om den regionala fördelningen av inköp och försäljningar av varor. Avsikten är att deras s. k. leveransströmmar skall identifieras med hjälp av postnummerområdenas koordinater.

Ytterligare ett landsomfattande koordinatregister är under uppbyggnad inom statens vägverk. Den s. k. vägdatabanken planeras inrymma koordinatuppgifter för den del av landets vägnät där vägverket är väghållare. Koordinatsättningen avser i huvudsak vägkorsningar.

[1] Promemoria från SCB, 1972: 4. ERU: s koordinatregister bygger på ett tidigare koordinatregister utarbetat år 1964 av Å. Micklander och I. Torstensson vid geografiska institutionen i Uppsala. Ansvarig för uppdateringen är Micklander.

3.2 ERU: s hittillsvarande användning av geodata

Det är främst inom forsknings- och utredningsverksamheten som datorbaserade bearbetningar av koordinatsatta data kommit till användning. Redovisningarna i kartform har hittills i stor utsträckning gällt kartering av befolkningen. Några av de första kartorna som grundade sig på bearbetning av koordinatsatt statistik inom den regionala utredningsverksamheten var de som visade total- och tätortsbefolkningen år 1960 inom 30 km och 45 km från ca 1 200 mätpunkter.[1] Isaritmerna konstruerades manuellt med utgångspunkt i datorframställda numeriska kartor. Samma teknik användes även för att belysa 1965 års befolkningsfördelning och befolkningsförändringen mellan år 1960 och 1965.[2]

ERU använde sedermera kartritningstekniken för att bearbeta annan officiell statistik än befolkningsstatistik i en bilaga till glesbygdsutredningens betänkande (SOU 1972: 56). Redovisningen avsåg där åldersfördelningen och sysselsättningen fördelad på fyra huvudnäringar enligt 1965 års folkräkning.

En av geodatagruppens uppgifter har varit att biträda ERU vid framtagning av tabeller och kartor till betänkandet Orter i regional samverkan (SOU 1974: 1). I samband därmed har ett 50-tal kartor konstruerats. De grundar sig på uppgifter från 1970 års folk- och bostadsräkning, registret över totalbefolkningen, uppgifter från företag angående deras leveranser till andra företag i landet samt inmätningar genomförda av ERU: s kansli beträffande variabler till välfärdslandskapet. Fjorton av kartorna återges i färg i en kartbok som fogats till ERU: s huvudbetänkande.[3] Övriga återfinns främst i kapitlen 3 och 5 i betänkandet samt i bilaga 1.

Vidare har ERU med utgångspunkt i en enkät till industriföretag i fyra undersökningsområden geokodat och karterat företagens inköp och leveranser till de 15 största kunderna respektive leverantörerna. Resultatet presenteras i kapitel 6 i betänkandet samt i bilagorna 7 och 10, se SOU

[1] Hägerstrand–Modén–Rystedt. Atlas över befolkningsunderlag och lägesprofiler. Urbaniseringsprocessen nr 1, Lund 1967.

[2] S. Öberg. Total- och tätortsbefolkningens förändring 1960–1965, Urbaniseringsprocessen nr 25, Lund 1969.

[3] De i kartboken återgivna kartorna är:

Befolkningslandskapet
Årliga befolkningsförändringar 1965–1970 och 1970–1973.

Ålderslandskapet
Andel personer i åldrarna 0–14 år och 65–w år 1970.

Utbildningslandskapet
Andel av den vuxna befolkningen med gymnasial yrkesutbildning samt med embart grundutbildning 1970

Sysselsättningslandskapet
Andel förvärvsarbetande samt kvinnornas andel av de förvärvsarbetande 1970.

Bostadslandskapet
Andel trångbodda hushåll och andel lägenheter med låg standard 1970.

Transport- och reselandskapet
Andel arbetsresor med kollektivtrafik samt företagens försäljningar 1970.

Välfärdslandskapet
Individernas tillgång till kvalificerad service 1972 samt förändringen 1968–1972.

1974: 3. ERU har även koordinatsatt samtliga företag som erhållit statligt lokaliseringsstöd. Uppgifter om lån och bidrag samt sysselsättningsutveckling presenteras i kartform i kapitel 4 i ERU: s betänkande.

De datorbaserade geodatakartor som ERU hittills presenterat har avsett den nationella nivån. Kartorna är lättöverskådliga och därför användbara som analysinstrument och beslutsunderlag på denna nivå. Generaliseringsgraden för kartorna blir dock relativt hög.

Försök pågår vid ett flertal länsstyrelser att utnyttja den datorbaserade kartframställningen som besluts- och planeringsunderlag på regional nivå. Ett exempel på hur koordinatsatta församlingsdata kan återges i ett regionalt perspektiv visas i den promemoria med koordinatregistret över Sveriges församlingar som publicerats av SCB. En av kartorna illustrerar andelen utländska medborgare i Skåne. Kartan är framtagen via en koppling mellan församlingskoderna på SCB: s databand innehållande både utländska medborgare och församlingskoder samt GEDAP: s databand innehållande församlingskoder och församlingskoordinater. Beräkningar och utskrifter gjordes med NORMAP-program.

Utvecklas statistikredovisningen för mindre redovisningsenheter än församlingar kan metoden även användas för framtagning av besluts- och planeringsunderlag på lokal nivå, dvs. inom en kommun. Ett fullständigt system för den lokala planeringsnivån liksom för övriga nivåer erhålles i takt med koordinatsättningen av landets fastigheter. Andra lämpliga redovisningsenheter för vilka statistik tas fram är de statistikområden som utgör delar av församlingar. Kommunerna avgränsar själva dessa s. k. nyckelkodområden. För närvarande utnyttjar omkring 150 kommuner denna möjlighet och kan därigenom beställa folkmängds-, inkomst- och FoB-statistik m. m. för delområden inom kommunen. ERU planerar att under våren 1974 genomföra vissa karteringar för bl. a. Stockholm baserade på data för statistikområden.

Geodata har även i andra sammanhang på försök utnyttjats som planeringsunderlag på lokal nivå, dvs. inom en kommun. I Malmö kommun har sålunda genomförts beräkningar för lokalisering av nya serviceinrättningar såsom öppenvårdscentraler, gymnasieskolor, utomhusbad och åldringscentra.[1]

3.3 Erfarenheter av nuvarande system

Redan i sin nuvarande utformning har metoden att maskinellt bearbeta koordinatsatta data rönt intresse från ett flertal användargrupper såsom utredningar, planeringsorgan, undervisningsinstitutioner på olika nivåer, forskning m. m. I det följande kommer emellertid en begränsning att göras till två grupper, nämligen den regionalpolitiska planerings- och utredningsverksamheten samt forskningen och den högre undervisningen.

[1] Malmö kommun, Rapport från statistikavdelningen, 3: 1972.

3.3.1 *Regionalpolitisk planerings- och utredningsverksamhet*

De program som ERU använt vid den datorbaserade kartframställningen av statistik konstruerades ursprungligen för en dator vid Lunds datacentral. De är helt anpassade till de rutiner som förekommer där, vilket medverkat till att systemet inte nått ut till en vidare krets av användare. En fördel med lokaliseringen av systemet till en ort och ett fåtal personer har dock varit att enhetliga geodatafiler har kunnat byggas upp och att standards har utformats för lagring av data i filerna.

En fortsatt program- och metodutveckling för användning av koordinatsatta data skulle möjliggöra att man i högre grad än hittills kunde utnyttja geodata som underlag för planering och beslutsfattande. En av de stora fördelarna är att redovisningarna i viss utsträckning kan frigöras från nuvarande administrativa avgränsningar. Inom de flesta planeringsformer torde denna teknik vara lämplig att använda. Vid lokalisering av offentlig service av olika slag kan aktuella åldersgrupper av befolkningen karteras inom valfria avstånd från den tilltänkta lokaliseringen. Det är av vikt att tillräckligt små redovisningsområden för statistiken konstrueras för sådan lokal planering.

De planeringsmodeller som används eller utarbetas centralt kräver ännu stora insatser för att bli användbara på regional nivå, bl. a. beroende på den regionalt mycket ojämna datatillgången. De datasystem och program som ERU hittills använt torde dock kunna användas som utgångspunkt för en diskussion kring utformningen av planeringsmodeller, eftersom de illustrerar en integration av tre av samhällsplaneringens viktigaste områden, nämligen beräkningar av befolkning, serviceutbud och kommunikationer.

ERU: s bearbetningar av geodata har i viss utsträckning styrts av tillgängligheten till officiell statistik på församlingsnivå. Detta gäller isynnerhet tidigare karteringar då ERU var hänvisad till den information som erhölls ur statistiska publikationer. Valet av variabler för kartframställningen begränsades därigenom och omfattade till största delen material ur folk- och bostadsräkningar.

Som påpekats i avsnitt 2.2.3 har vissa generaliseringar vid tolkningen av kartorna blivit nödvändiga beroende på att de redovisningsenheter som utnyttjats i systemet utgjorts av församlingar. Denna redovisningsform kan i vissa fall vara alltför grov. En sådan svaghet kan elimineras om statistikredovisning blir möjlig för mindre enheter. I väntan på att koordinatsättningen av fastigheter fullföljs finns ett starkt behov av att åtminstone för vissa delar av landet få tillgång till statistik för mindre redovisningsenheter än församlingar, t. ex. valdistrikt.

En av arbetsgruppens första uppgifter avsåg en översiktlig genomgång av den officiella statistiken för att klargöra vilka data som redovisas på församlingsnivå eller kunde bli tillgängliga på denna nivå genom uttag ur olika register etc. Av undersökningen framgick att en omfattande stati-

stik på församlingsnivå skulle kunna erhållas genom sådana uttag, medan däremot förhållandevis få uppgifter publicerades församlingsvis.[1]

Allmänt gäller att en samordning av såväl serviceverksamhet i form av bl. a. dokumentation och informationsspridning som utarbetandet av enhetliga koder och lagringsformer för geodatafiler är nödvändig för att denna form av bearbetning av statistik skall kunna fortgå och utvidgas. De personer som för närvarande biträder vid framställningen av datorbaserade kartor är hänvisade till att utföra nödvändig programmering och bearbetning på fritid eller på bekostnad av andra arbetsuppgifter. Kontinuitet i fråga om underhåll av program och nyckelregister samt bearbetningar är på grund härav inte säkerställd. Inte heller har geodatafilernas uppbyggnad och innehåll samt datorprogrammen kunnat dokumenteras i den omfattning som varit önskvärd.

Ett ännu inte tillfredsställande löst problem är det ofta tidskrävande manuella inslaget före och efter datorprocessen. Detta har dock vid vissa bearbetningar kunnat begränsas i och med att data har levererats på band. Lagringen har då varit anpassad till den form som krävts för bearbetningsprogrammen. Således har stansningen ur publikationer i viss utsträckning kunnat undvikas. Det avslutande steget, dvs. överföringen av den med NORMAP-program framställda datorkartan till en lämplig underlagskarta, kvarstår emellertid som ett manuellt moment. Datorkartan är för närvarande inte färdig för tryck, utan måste renritas, se vidare figur 3: 1.

[1] Exempel på register m. m. försedda med koder för län, kommun och församling inom SCB:

1 Lantbrukets företagsregister
2 Register över fiskebåtar
3 Fastighetspris- och lagfartsregister
4 Fastighetstaxeringsregister
5 Register över låneansökningar avseende preliminärt beslut om statligt bostadslån
6 Centrala företagsregistret
7 Bilregistret
8 Registret över totalbefolkningen (RTB)
9 Register över inkomst och förmögenhet
10 Befolkningsförändringar
11 Folk- och bostadsräkningar (FoB)
12 Dödsorsaksregistret
13 Socialvårdsstatistik (barnavård, nykterhetsvård)
14 Akademikerregistret
15 Registret över sökande och intagna i gymnasieskolan

Flera av registren är indelade i delregister, t. ex. indelas befolkningsförändringarna i följande delregister:

a) Registret över döda
b) Registret över födda
c) Registret över immigranter och emigranter
d) Registret över flyttningar mellan församlingar
e) Registret över nationalitetsändringar
f) Registret över nyblivna frånskilda
g) Registret över nyblivna gifta
h) Registret över änkor, änklingar

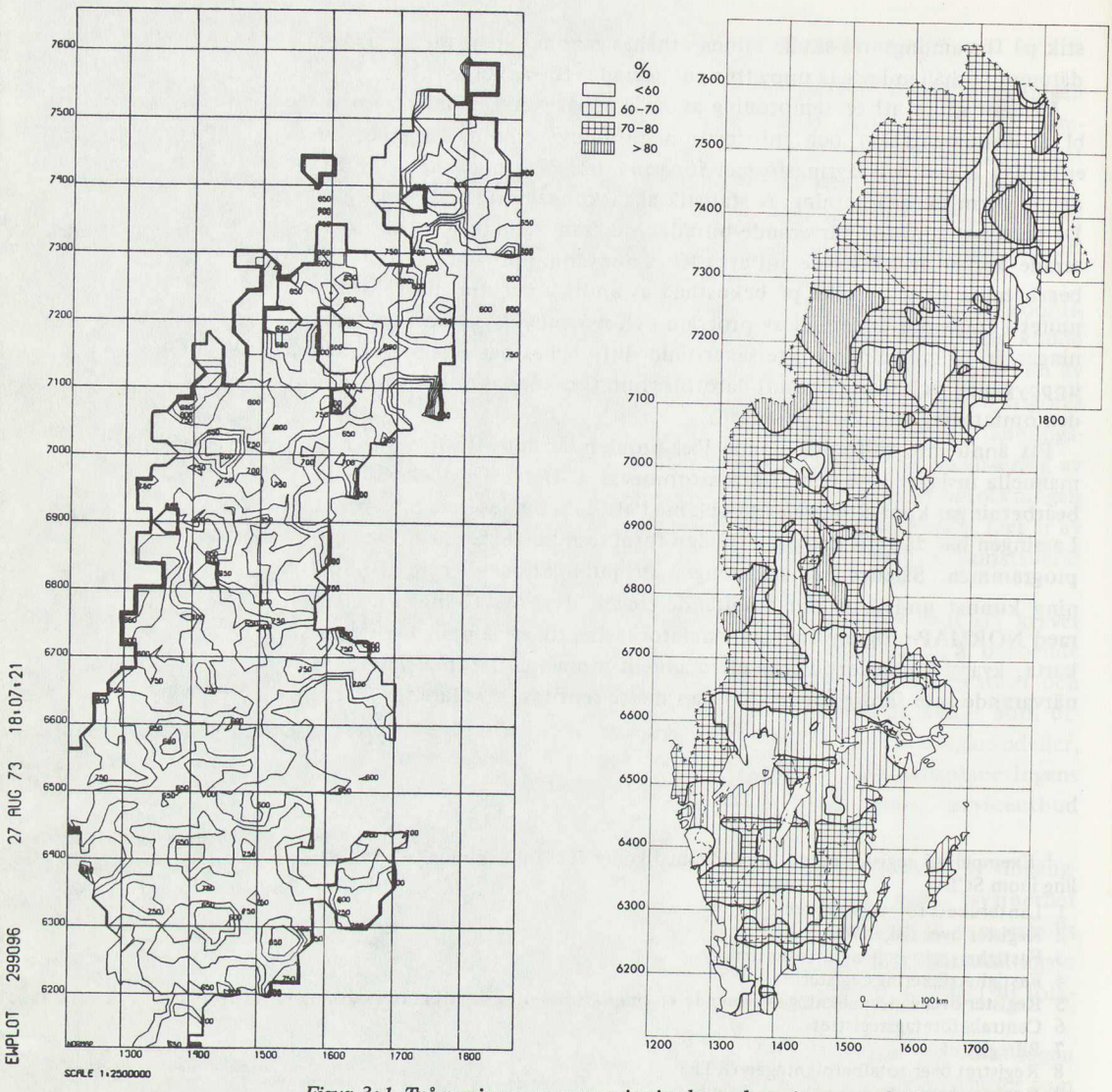

Figur 3:1. Två versioner av samma isaritmkarta, kurvritarens utskrift (vänstra kartan) och den renritade versionen (högra kartan).

Anm.: Den karterade variabeln beskriver andelen av befolkningen i åldern 16–59 år som har enbart allmän grundutbildning. Datorkartan är framställd med NORMAP-program och renritad av Rezsö Laszlo, Lunds universitet.

Som påpekats tidigare är detta arbete förenat med subjektiva bedömningar i synnerhet vad avser isaritmer i områden där mätvärden saknas eller är för få för att kunna accepteras. Ofta blir isaritmkartan tydligast om områden med lika värden markeras med en gemensam skraffering i färg eller svart/vitt i stället för att enbart isaritmerna överförs. En grundkarta som är anpassad till datorkartan har utarbetats i Lund. En förbättring vore att i än större grad utnyttja datorns möjligheter dels genom att maskinellt – medelst koordinatsättning av gränser – utarbeta

en Sverigekarta och dels genom att använda den vid Lunds datacentral befintliga färgbildskrivaren, vilken levererar kartor och diagram i färg för direkt publicering.

3.3.2 *Forskning och högre undervisning*

Inom forskningen vid universitet och andra forskningsinstitutioner kan bearbetningar av regional statistik och andra koordinatsatta data komma att få en ökad betydelse som relationsbas vid skilda forsknings- och undervisningsuppgifter.

Det har sedan länge funnits behov av att kunna lagra koordinatsatta data i en standardiserad och datorvänlig form så att de kan utnyttjas av flera forskningsinstitutioner. Merparten av de geodatafiler som nu existerar är upprättade efter lokala standards.

En bland såväl forskare som statistikproducenter väldefinierad och väldokumenterad bearbetnings- och datalagringsprincip underlättar avsevärt användningen av diverse halvfabrikat framställda för annat ändamål och i andra sammanhang. En spridning av väldokumenterade bearbetningsexempel kan inspirera till nya forskningsuppslag och ge en bättre kostnadsuppskattning. Beställning av forskningsmaterial från för forskaren externa källor som SCB och CFD torde förenklas i hög grad om referens kan ges till standardiserade datalagringsprinciper.

På grund av forskningens karaktär kan det många gånger vara svårt för forskaren att från början i detalj specificera de önskade bearbetningarna. Nära tillgång till program och databaser vore därför önskvärd. I dag förekommer bearbetningar av större datamängder eller exempel på nya geodataprogram endast sparsamt i undervisningssammanhang då såväl praktiska svårigheter som ett psykologiskt motstånd mot att använda program och databaser vid andra datacentraler än den egna föreligger.

Forskare och lärare vid universitetens institutioner saknar ofta kunskap om databehandling. De är emellertid samtidigt ofta hänvisade till självbetjäning vid universitetens datacentraler. Det är därför mot denna bakgrund viktigt att forskarna i större utsträckning än hittills gör sig väl förtrogna med existerande databaser och programpaket. Denna förtrogenhet torde i praktiken kunna uppnås endast om programmen och vissa frekvent använda databaser finns tillgängliga vid forskarens egen datacentral. Forskarens medel för datorbearbetning är i allmänhet bundna till ett fåtal datacentraler med reducerad taxa för forskning och högre undervisning, varför beställning av bearbetningar från externa källor försvåras.

Forskningsinstitutionerna arbetar nu med en mängd lokalt framställda, sinsemellan oberoende program för bearbetning av koordinatsatta data. Dessa program har ofta helt skilda krav på dataformat och en skiftande terminologi. Det finns visserligen en internationellt organiserad utbytesverksamhet för geodataprogram (Geography Program Exchange vid Michigan State University) men bidragen från europeiska institutioner har hittills varit få. Huvudskälet till den låga utbytesverksamheten torde vara

bristen på standardisering, låg dokumentationsnivå och att programmen är avsedda för datorer av ett annat fabrikat än det man själv har tillgång till. Omprogrammering till andra maskintyper kan vara ett omfattande arbete och kan, då det utföres vid flera olika institutioner, resultera i att samma ursprungsprogram i sina olika maskinanpassade versioner ger varierande bearbetningsresultat. En samordnings- och informationsverksamhet på detta område skulle kunna motverka dubblerade insatser på samma uppgift och underlätta för forskarna att välja och lära sig använda adekvata programvaror.

Från forsknings- och undervisningssynpunkt är det angeläget att en samordning av informations- och dokumentationsverksamheten sker för såväl geodatabaser som geodataprogram. Eventuellt sker detta bäst genom att en speciell samordningsinstans inrättas. Följande önskemål beträffande databaser och programvaror bör då kunna tillgodoses: Hög dokumentationsnivå. Regelbunden aktiv informationsspridning. Standardisering av format m. m. Psykologisk och organisatorisk (ej nödvändigt fysisk) närhet till program och data. Möjlighet att tillämpa forskartaxa. Programvaran bör anpassas till ny teknik och teori.

4 Behov av insatser för vidareutveckling

Processen från datainsamling till färdig resultatredovisning i form av kartor etc. kan beskrivas på följande sätt (jämför avsnitt 2.2.3):

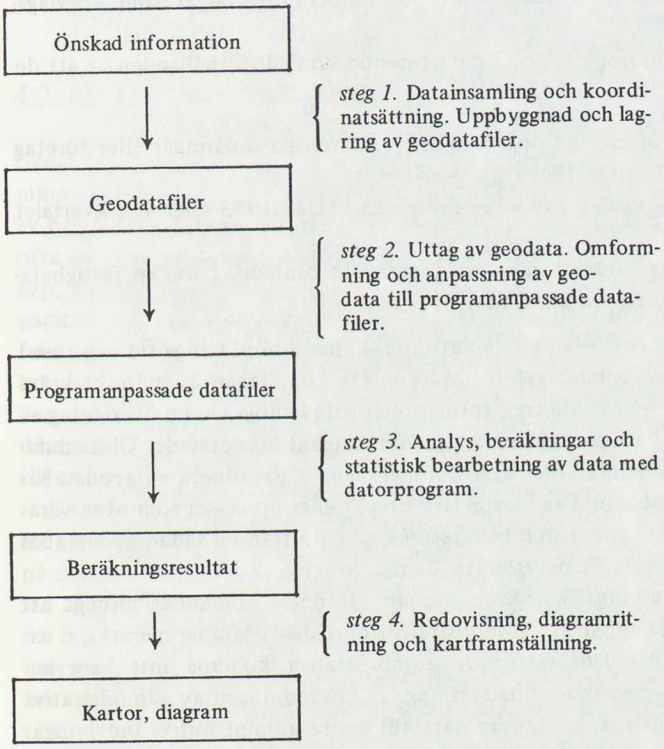

I de enskilda stegen finns för närvarande olika typer av begränsningar som försvårar och i vissa fall omöjliggör ett projekts genomförande. Begränsningarna är som framgått av redogörelsen i avsnitt 3.3 i huvudsak av tre typer:

- program- och maskintekniska begränsningar
- begränsningar i datatillgång och dataåtkomst
- begränsningar i åtkomst och användning av existerande program.

Begränsningarna i systemet drabbar användarna olika till följd av deras varierande tillgång till data, program och teknisk utrustning. Behovet av insatser för att undanröja dessa begränsningar i de olika stegen behandlas närmare i detta avsnitt.

4.1 Uppbyggnad och lagring av geodatafiler

Användarna önskar ofta sådana data som är alltför krävande för dem att själva samla in. Då större datamaterial insamlas är det av vikt att lagringen av informationen sker på sådant sätt att andra användare kan tillgodogöra sig detta för andra syften och vid andra tillfällen så att onödigt dubbelarbete undvikes. Speciellt gäller detta för de större dataproducenternas verksamhet. Från forsknings- och utredningssynpunkt är det ofta lika viktigt att ett historiskt material är datorvänligt lagrat som ett dagsaktuellt.

Gemensamt för de flesta data rörande samhällsförhållanden är att de avser

a. individer ur en viss population, t. ex. svenska tonåringar eller företag med lokaliseringsstöd
b. en tidpunkt eller en tidsperiod, t. ex. 31.12.1973 eller 4:e kvartalet 1973
c. en punkt i rummet eller ett geografiskt område, t. ex. en fastighetsadress eller en viss kommun.

Det är i de flesta fall möjligt att direkt eller indirekt ange tid och rum i ett allmänt accepterat referenssystem. Då kopplingen är indirekt krävs dock en angivelse av de transformationer som behövs vid en överföring av det "privata" referenssystemet till det allmänt accepterade. Olika dataproducenters geodatafiler kan sammantagna sägas utgöra en geodatabas och ge en samlad bild av företeelser, objekt eller processer som observeras i rum och tid. Uttag och bearbetning av data från en sådan geodatabas kräver dock att referenssystemen standardiseras.

Vid användning av församlingsdata är det i allmänhet möjligt att aggregera data till större administrativa områden i samma hierarki, t. ex. A-regioner eller län, varför de administrativa koderna inte bara har relevans för själva koordinatsättningen. Användningen av administrativa koder för omstrukturering av data till andra administrativa indelningar gör det emellertid nödvändigt att hålla koderna aktuella med indelningsförändringar och sammanslagningar.

Det är möjligt att "frysa fast" rumsangivelserna för olika objekt om dessa anges i rikets koordinatsystem. En motsvarande möjlighet att "frysa fast" ett för dagen gällande administrativt kod- och referenssystem synes icke föreligga. En möjlighet att minska effekterna av administrativa indelningsförändringar är att även ange de administrativa områdena som koordinatsatta månghörningar i rikets koordinatsystem.

En standardisering av rumsangivelserna måste därför vid uppbyggnaden av en geodatabas ske under två former:

1. Anpassning av rumsangivelser till rikets koordinatsystem.
2. Anpassning av administrativa områden och beteckningar för dessa till ett standardiserat regionalt indelnings- och kodsystem.[1]

För koppling mellan dessa typer av rumsangivelser krävs lättillgängliga nyckelregister för konvertering mellan administrativa koder och koordinater. Flera versioner av de administrativa koderna måste finnas så att data från olika år kan koordinatsättas med hänsyn till den vid varje tillfälle gällande administrativa indelningen.

Då det gäller lagringsform och lagringsmedium för datafilerna är det framför allt magnetband som intresserar. Hittills gjorda erfarenheter av lagring på magnetband är mycket goda, dels vad gäller manuell hanterbarhet och fysisk transportbarhet och dels vad gäller maskinell och programmässig hanterbarhet. Därtill kommer att kostnaderna för en sådan lagring är låga, åtminstone i förhållande till andra lagringsformer.

4.2 Omformning till programanpassade datafiler

Generellt gäller att det är lättare att överföra datafiler till andra minnesmedier, andra format och andra platser än att göra modifieringar av befintliga program. Anledningen är att väl fungerande större program ofta är anpassade till lokala förhållanden vad gäller styrsystem, maskintyp, kompilatorer, kringutrustning, maskinnära subrutiner och minneskapacitet. Det är därför som regel inte möjligt att "lyfta ut" ett program från en lokal datormiljö och inplantera det i en ny miljö utan att krävande modifieringar måste göras för att få det att fungera lika bra i den nya som i den gamla miljön. Datafiler med enkel datastruktur kan däremot i regel "lyftas ut" från ett minnesmedium och ett lagringsformat till en ny struktur på annan plats utan förändring av innehållet.

Geodatafiler kommer vanligtvis till användning i varierande bearbetningsprogram vilka har speciella krav beträffande teckenstandard, format på dataposterna eller sortering. En programanpassning måste därför göras vid de beräkningar och bearbetningar som kommer i fråga. Datacentralerna har i allmänhet utrustning och program som snabbt utför erforderlig konvertering och sortering. Behovet här är närmast att dokumentera de krav som ställs på datamaterialet vid bearbetning i programpaket vid olika datacentraler.

4.3 Bearbetning och kartframställning

Programpaket för bearbetning av koordinatsatta data finns vid ett flertal av landets datacentraler. Det är i allmänhet svårt att direkt överföra ett program från en datacentral till en annan. Program som är korta och dokumenterade i något av de mest använda programmeringsspråken FORTRAN, ALGOL eller COBOL är härvid ett undantag. En tillfredsställande dokumentation över tillgängliga programpaket, programmens

[1] ERU har bl. a. medverkat till att få A-regionerna kommunblocksanpassade, se Meddelanden i samordningsfrågor 1966: 2, SCB.

arbetssätt, indata- och utdataformat, tillgänglighet etc. borde kunna underlätta utbyte av program mellan datacentralerna och dessutom ge upphov till ökad dokumentationsverksamhet.

Uppdelningen av bearbetningarna i de steg som angivits tidigare är möjligen svår att göra i de fall då bearbetningen avser en direkt kartering av en datafils innehåll. I de flesta sammanhang sker emellertid alltid viss transformering av data, selektion av data, beräkning osv., ofta med flera datafiler inkopplade. Kartframställningen av resultaten kan därför oftast särskiljas från övriga bearbetningssteg. För att öka användarnas möjligheter att utnyttja de lokalt förekommande kartframställningsprogrammen synes det vara av vikt att dessa rutiner dokumenteras fristående från övriga bearbetningsprogram.

Det finns i dag en kraftig variation mellan datacentralerna vad gäller kringutrustning och kartframställningsprogram. Det synes föreligga ett starkt behov av att närmare kartlägga och dokumentera dessa förhållanden, så att användare får större möjligheter att tillgodogöra sig de existerande, men spridda, resurserna.

Som exempel kan i detta sammanhang nämnas att de program som hör till färgbildskrivaren i Lund numera finns tillgängliga vid Stockholms datacentral. Den för färgbildsframställningen nödvändiga grundinformationen kan därför skrivas på ett magnetband i Stockholm, som därefter skickas till Lund i och för direkt framställning av färgbilder. Genom detta förfarande blir färgbildskrivaren i Lund nästan lika lätt tillgänglig för en användare i Stockholm som för en i Lund. Motsvarande förfarande kan tänkas utvecklas för andra utrustningar och andra datacentraler.

5 Arbetets framtida inriktning

Arbetet med att utveckla ett informationssystem för geodata kan i enlighet med diskussionen i avsnitt 4 anses bestå av insatser och vidareutveckling inom fem arbetsområden:

1. *Uppbyggnad och lagring av geodata,* i vilket bl. a. ingår standardisering av rumsangivelser, lagring och underhåll av geodata, underhåll och uppdatering av nyckelregister för koppling mellan administrativa koder och koordinater m. m.
2. *Metod- och programutveckling,* där dokumentationen av existerande program och kartframställningsrutiner är ett särskilt angeläget område för insatser. Häri ingår även att vidareutveckla och komplettera befintliga programpaket.
3. *Bearbetning och service,* där användarnas möjligheter att utnyttja data från geodatabasen skall förbättras. Mer rutinmässiga bearbetningar bör på ett enkelt sätt kunna ombesörjas.
4. *Administrativ samordning,* i vilken ingår att förbättra möjligheterna för användarna att tillgodogöra sig andra datacentralers program och kringutrustning. En samordning av den större beställningsverksamheten bör kunna medverka till ett bättre utnyttjande av de regionalt spridda resurserna i form av programpaket, databaser och tekniska hjälpmedel.
5. *Utbildning och forskning,* där samordningen av forsknings- och utvecklingsarbetet inom området sker och kunskaper för användning av koordinattekniken förmedlas.

Den starka tillämpningsanknytningen i utvecklingsarbetet gör att användarsidan får en viktig roll vid avgörandet av vilka insatser som skall prioriteras. I allmänhet innebär detta att akuta och mer kortsiktiga behov vad gäller data och program får hög prioritet. Som tidigare påpekats rymmer området emellertid även mycket viktiga betingelser för den framtida forskningen, varför långsiktiga och sektorövergripande synpunkter också måste beaktas i utvecklingsarbetet.

5.1 Uppbyggnad och lagring av geodata

En viss rutin har utvecklats för uttag och koordinatsättning av folk- och bostadsräkningsmaterial på församlingsnivå. Nyckelregister för koordinat-

sättning av församlingsbaserade data har publicerats och finns lagrade i datorvänlig form på magnetband vid Lunds datacentral. Det saknas dock resurser att löpande hålla dessa nyckelregister helt à jour med förändringarna i regionala indelningar.

För att koordinattekniken skall kunna användas även på andra typer av datamaterial än församlingsaggregat har ERU som tidigare nämnts initierat en koordinatsättning av postnummerområden. Även teleområden har koordinatsatts (i samarbete med CFD). Detta innebär att det även blir möjligt att rutinmässigt göra vissa översiktliga beräkningar på "flödesdata", dvs. analyser av leveransströmmar mellan postnummerområden och av telekontakter mellan olika teleområden. ERU:s möjligheter att utveckla geodatafunktionen ytterligare är av resursmässiga skäl dock begränsade. Ett mer organiserat samarbete mellan ett flertal intressenter är därför i framtiden nödvändigt. Detta avser i första hand de större dataproducenterna.

För vidareutveckling av geodatafunktionen krävs ett långsiktigt och ett centralt utvecklingsarbete. Uppbyggnad, underhåll och utveckling av en geodatabas kräver tillgång till registerinformation och tekniska resurser. Speciellt viktigt är att en standardisering kommer till stånd av de koordinatangivelser och de regionala koder som används i olika register. Nyckelregister för överföringar mellan olika system måste upprättas och underhållas. En grundläggande förutsättning för användning av geodata på lägre nivå är att sekretessfrågan kan lösas på ett tillfredsställande sätt.

Uppbyggnaden och underhållet av nyckelregister bör ske inom en central myndighet som fungerar som huvudman för denna del av verksamheten. På lokal nivå är det naturligtvis alltid möjligt att använda "privata" beteckningssystem, men både för producenter av sådana och för framtida användare av dessa system är det helt nödvändigt att det finns etablerade standards så att samkörningar med andra register blir möjliga.

5.2 Metod- och programutveckling

Program inom GEDAP- och NORMAP-systemen har dokumenterats i olika omgångar. Som påpekats i avsnitt 3.3 är dock vissa av programmen, framför allt vissa GEDAP-program, starkt bundna till datorn vid Lunds datacentral. De önskemål som framförts om att överföra programmen till andra datacentraler har därför kunnat tillgodoses endast i begränsad omfattning.

Både GEDAP- och NORMAP-systemen kräver underhåll för förbättringar och anpassning till de förändringar av operativsystemen och kompilatorer som sker. Av dessa skäl finns det brister i dokumentationen av systemen. Det är dock av stort intresse att befintliga och nytillkommande program dokumenteras så långt det är möjligt. Metodutvecklingen består i hög grad av att program genom sådan dokumentation görs mer tillgängliga för användarna.

5.3 Bearbetning och service

De befintliga databasernas och programpaketens utnyttjande bildar en naturlig grund för bedömning hur bearbetning och service skall vidareutvecklas. På kort sikt gäller det att dokumentera vad som finns och utarbeta anvisningar över hur de olika databaserna och programpaketen kan utnyttjas. På längre sikt gäller det att integrera befintliga delsystem så att användarna kan utföra önskade bearbetningar utan att alla stegen i dessa behöver ske vid en och samma datacentral. Försöken som CFD låtit utföra att göra bearbetningar vid Lunds datacentral via terminal har utfallit väl. Över huvud taget synes det inte vara av avgörande betydelse vid vilken eller vilka datacentraler databaser och programpaket finns om tillgängligheten ökas genom terminalutbyggnad. I de fall bearbetningarna kräver överföring av relativt stora datamängder kan kostnaderna vid överföring via telenätet undvikas genom att informationen i stället lagras på magnetband och fysiskt transporteras till önskat ställe där maskinell läsning sedan sker.

Sannolikt kan en utbyggd service för användarna åstadkommas genom att de lokala datacentralerna bygger ut sin service för externa kunder. Via normala marknadsmekanismer torde också delar av den mer rutinmässiga databearbetningen och kartframställningen kunna ombesörjas av företag och konsulter inom databranschen.

Det torde vara relativt lätt att åstadkomma en central instans dit olika användare kan vända sig för att få upplysningar om existerande databaser och programpaket. Däremot torde det vara svårare att åstadkomma en central instans som kan tillhandahålla fullständig service vid utnyttjandet av dessa. De olika användarnas specifika behov kan antas kräva en viss specialistkompetens för att de skall bli fullständigt tillgodosedda.

5.4 Administrativ samordning

Den planerade utbyggnaden av ett allmänt datakommunikationsnät i landet torde på längre sikt underlätta överföringen av data och program mellan olika användare. Genom ett utvecklat sådant nät kan användarna få en komplett bearbetning till stånd (enligt flödesschemat i avsnitt 4) även om bearbetningsstegen måste ske vid olika datacentraler. För den omedelbara framtiden krävs dock att ett speciellt organ avdelas för att en sådan samordning av resurserna skall kunna åstadkommas och för att skapa former för en effektivt fungerande beställningsverksamhet.

5.5 Utbildning och forskning

Forsknings- och utvecklingsarbetet inom området kan av naturliga skäl ej styras på samma sätt som övriga delar. Det finns emellertid ett starkt behov av att få en samordning till stånd vad gäller utvecklingsarbetet vid olika forskningsinstitutioner.

Det är viktigt att de erfarenheter och den kunskap som finns inom området tas till vara och förmedlas. Vid vissa universitetsinstitutioner som de kulturgeografiska institutionerna och institutionen för byggnadsfunktionslära (LTH) har undervisning i datamaskinkartografi börjat bedrivas i begränsad omfattning.

När det gäller den högre utbildningen och forskningen har det bedrivits och bedrivs det en viss forskning inom datamaskinkartografins område vid främst institutionen för byggnadsfunktionslära, LTH, och institutionen för informationsbehandling vid Lunds universitet.

Den utveckling som skett inom datamaskinkartografins område har huvudsakligen ägt rum under det senaste årtiondet. Personer verksamma inom förvaltnings- och planeringsorgan samt inom privata företag har därför endast i undantagsfall kommit i kontakt med koordinattekniken och dess användning. Det finns därför ett stort behov av att förmedla kunskaper inom detta ämnesområde. En speciell forsknings- och undervisningsinstitution kan stå som huvudman för en sådan vidareutbildning liksom då det gäller högre utbildning och forskning inom ämnesområdet.

6 Arbetsgruppens slutsatser

I arbetsgruppens direktiv ingick bl. a. att utreda behovet av ett system för användning av koordinattekniken inom den regionala forsknings- och utredningsverksamheten. Ett sådant system bör principiellt omfatta metoder och program för lagring av data i standardiserade filer, bearbetning av geodata och länkning till olika programpaket bl. a. för framställning av kartor.

Arbetsgruppen finner att behov av ett sådant system för datahantering föreligger såväl inom forskning som i den regionala utredningsverksamheten. Mot bakgrund av den förenklade och förbättrade presentationsformen för statistik som ett sådant system erbjuder anser arbetsgruppen att systemet även kan utnyttjas för att på ett pedagogiskt och lättfattligt sätt föra ut information, exempelvis i form av periodiskt återkommande kartböcker över nationella och lokala förhållanden.

Det fortsatta arbetet med geodata bör inriktas på att utforma lämpliga arbetsformer och rutiner för de i kapitel 5 redovisade arbetsområdena

- uppbyggnad och lagring av geodata
- metod- och programutveckling
- bearbetning och service
- administrativ samordning
- utbildning och forskning.

Arbetsgruppen finner att användningen av den nya tekniken underlättas om en lättillgänglig geodatabas med enhetliga filer byggs upp. I samband därmed krävs att ett nyckelregister med koder för kopplingar mellan de olika filerna utvecklas.

Frågan om vilka geografiska områden som den primära statistikredovisningen och därmed koordinatsättningen skall avse bör undersökas. I avvaktan på resultaten härifrån synes det önskvärt att dataredovisningen på församlingsnivå kompletteras med en redovisning på förslagsvis befintliga valdistrikt i de nordligaste länen. En sådan utökning av statistikproduktionen skulle i väsentlig grad höja informationsvärdet i de datorbaserade kartorna.

Vid uppbyggandet av systemet är det av betydelse att existerande och tillkommande program dokumenteras i största möjliga utsträckning och att rutiner utvecklas för att intressenterna skall kunna tillgodogöra sig andra datacentralers program och kringutrustning.

Vidare anser arbetsgruppen att det är av vikt att underhåll och uppdatering av systemets olika delar sker i en fast organisatorisk form. Likaså är det angeläget att det grundläggande forsknings- och utvecklingsarbetet beträffande användningen av koordinatsatta data som planerings- och analysinstrument fortsätter. Arbetet bör inriktas på utvecklingen av synsätt, modeller och datorprogram.

Den rutinmässiga bearbetningsservice som olika intressenter har behov av torde i huvudsak kunna tillgodoses av SCB och av de lokala datacentralerna vid universiteten där programpaket finns tillgängliga. Vid de fall där specialistkompetens krävs kommer i första hand universitetsinstitutionerna att bli aktuella men även andra organ som t. ex. SCB och CFD kan komma i fråga.

För att bearbetningsfunktionen skall fungera på ett tillfredsställande sätt fordras en väl utvecklad informationsspridning. Denna i sin tur förutsätter en enhetlig och entydig dokumentation av både databaser och programpaket.

Det är önskvärt att en samordningscentral byggs upp dit olika intressenter kan vända sig för att få upplysningar om databaser och programpaket samt om service då det gäller utnyttjandet av dessa. Åt denna samordningscentral skulle kunna uppdras att svara för en aktiv informationsspridning vad avser tillgången på databaser, programpaket m. m. Däremot torde det vara svårt att inom en enda instans bygga upp en så fullständig service att den kan tillfredsställa alla intressenter. Samordningscentralens uppgifter bör här vara att ge den tekniska service som rutinmässigt kan utföras. Många användares specifika behov kommer att behöva specialistkompetens för att kunna tillgodoses. Samordningsfunktionen skulle vid sådana tillfällen kunna förmedla kontakter mellan användare och specialist.

Vissa steg inom de fem arbetsområdena för behandling av geodata är redan etablerade eller under utarbetande. Andra behöver byggas upp och samordnas för att systemet skall fungera tillfredsställande från de framtida konsumenternas synpunkt. Således har det med geodatagruppens arbete parallellt pågående utvecklingsarbetet inom SCB lett till att vissa för den datorbaserade kartframställningen nödvändiga NORMAP-program infördes i SCB:s programbibliotek. SCB har därigenom möjligheter att såväl till enskilda konsumenter som för egna publiceringar grafiskt presentera delar av den statistik som produceras inom SCB.

Ett annat inom SCB pågående utvecklingsarbete syftar till att skapa lätttillgängliga data på lägre regionala nivåer i form av en regionalstatisk databas. Arbetsgruppen föreslår en utredning av möjligheterna för den planerade databasen att under en övergångsperiod eller mer permanent även fungera som en geodatabas. I detta sammanhang bör även nyckelregister byggas upp för kopplingar mellan de för olika tidsperioder gällande administrativa indelningarna. SCB svarar för uppdateringen av de regionala koderna i samband med indelningsändringar och bör mot bakgrund härav även handha á jour-hållning och lagring av nyckelregisterna.

De hittills utnyttjade programmen för ERU:s informationssystem finns vid Lunds datacentral. De är även tillgängliga via terminaler. I

och med att SCB infört delar av systemet i sitt programpaket kan framtida konsumenter erhålla inom SCB producerad statistik i grafisk form. Möjlighet borde emellertid även härutöver finnas att från SCB erhålla band med programanpassade geodatafiler för bearbetning och kartframställning vid andra datacentraler. I samband med bearbetningsfunktionen är det nödvändigt att dokumentation äger rum av befintliga datorprogram. För konsumenternas del vore det även önskvärt att exempelvis ERU eller annat organ som har kontakt med såväl forskare som med myndigheter ombesörjer att information sprids och även tillhandahåller delar av den service som bör vara kopplad till en framtida beställningsverksamhet.

Arbetsgruppen vill rekommendera att ERU kontaktar de myndigheter som kan tänkas vara intresserade av att arbetet med geodata fortsättningsvis bedrivs i mer organiserade former och med dem utreder den framtida arbetsformen för ett informationssystem med geodata uppbyggt enligt de fem i arbetsgruppens rapport specificerade arbetsområdena.

Appendix A
Koordinatutnyttjande i statistikproduktionen

Bidrag av SCB

1 Inledning

I arbetet inom ERUs geodatagrupp har ingått två uppgifter i vilka SCB engagerats aktivt. Den ena – att tillgodose ERUs databehov – har i huvudsak fullgjorts genom ett datauttag på magnetband från tre av SCBs dataregister ("Demopak" 1.1.1973, FOBs hushållsregister och FOBs personregister för år 1970). Magnetbanden har levererats till gruppen som svarat för fortsatt bearbetning och kartframställning. Den andra uppgiften avser att tillgodose behovet av statistik i kartform genom att göra karteringsprogram tillgängliga på någon institution med möjlighet att ge service åt konsumenter av sådan statistik. Eftersom SCB ansågs förfoga över vissa grundläggande resurser inkopplades verket på projektet med uppgift att göra de av ERU tidigare använda karteringsprogrammen i NORMAP-systemet tillgängliga för användning på SCBs dator. En redogörelse för utformningen av projektet lämnas i avsnitt 6.

2 Allmänt om förutsättningarna för koordinatanvändning inom statistikproduktionen

Efter principbeslut av riksdagen år 1960 har en långtgående centralisering av den statliga statistikproduktionen till SCB ägt rum. Enligt verkets instruktion åligger det SCB som central myndighet för den statliga statistiken att handha den löpande statliga statistiken i den mån det ej ankommer på annan myndighet, att föra register och att svara för samordningen av den statliga statistikproduktionen. SCB skall också i de fall underlaget för statistikproduktionen utgörs av material som annan myndighet insamlar för administrativt ändamål bevaka att de statistiska synpunkterna tillgodoses och svara för de specialbearbetningar av dylika material som fordras för statistikändamål.

Den till SCB förlagda verksamheten syftar till att så långt möjligt tillgodose behoven av statistisk information för olika former av användning. Behovet av geografiskt differentierad statistik – s. k. regionalstatistik – har under senare år ökat markant och man undersöker f. n. inom verket hur denna efterfrågan på lämpligt sätt skall kunna mötas.

Av intresse i detta sammanhang är ett pågående arbete med utveckling av en *regionalstatistisk databas*. Arbetet, som främst syftar till att göra den regionala statistik som produceras mer lättillgänglig för konsumenterna, är för närvarande inriktat på att församlingsindelningen skall utgöra bas i de fall statistik finns tillgänglig på denna nivå. I övrigt kan efter tillgång och behov även andra nivåer användas som lägsta lagringsnivå.

Till sådan lägsta nivå knyts i en första omgång information om befolkningens storlek och sammansättning, befolkningsförändringar och viss information om bostäder, arbetsmarknad och företagsstruktur. Aggregeringar till större områden och över tiden skall kunna göras på ett flexibelt sätt enligt för statistikproduktionen relevanta metoder. Tidsseriestudier skall också kunna utföras liksom olika typer av bearbetningar enligt matematiska modeller.

Ett redan pågående arbete vid SCB med upprättande av ett ADB-register över regionala koder kommer att vara till hjälp för att klara omräkningar vid inträffade ändringar i områdesindelningen. Arbetet får ses som en förutsättning för inordnande av historiskt material i den planerade databasen.

Inom ramen för ett annat projekt vid SCB övervägs vilken användning koordinatmetoden skulle kunna få inom statistikproduktionen i stort (se vidare avsnitt 3). Detta senare arbete har samband med de förslag till ny statistikredovisning som framlagts i betänkandet (SOU 1968: 29) Statistikbehov och statistikproduktion för regionala utredningar (SSRU) där man förordat en koordinatsättning av fastigheter med integrationsmöjligheter till befolkningsregister.

SCB har i olika sammanhang uttalat värdet av att kunna använda material ur CFDs fastighetsdatabank för såväl löpande statistikproduktion som för statistiska specialundersökningar. För detta ändamål och för att lösa den tekniska samordningen mellan SCBs datamaterial å ena sidan och CFDs register å andra sidan har ett nära samarbete mellan de båda verken framhållits som angeläget.

3 Koordinatmetodens utveckling inom SCB

Som en följd av det allmänna intresse som finns inom SCB för användning av koordinater inom statistiken och mot bakgrund av bl. a. den verksamhet som bedrivs vid CFD med uppbyggandet av fastighetsdatabanken har under hösten 1972 inletts ett utredningsarbete där förutsättningarna prövas för ett generellt utnyttjande av koordinater inom SCBs statistik. Utredningsarbetet bedrivs inom SCB i en projektgrupp. I nära samband med utredningsarbetet om koordinatmetoden utförs inom gruppen även planering av en generell markanvändningsstatistik och planering av miljöstatistik. Flera metodiska och innehållsmässiga beröringspunkter finns mellan de tre projekten.

Utredningsarbetet vid SCB om koordinatmetoden syftar bl. a. till

- att inhämta kunskaper om metodens möjligheter och begränsningar samt sprida information om detta till berörda enheter inom SCB
- att utveckla metoder anpassade till statistikproduktionens behov för utnyttjande av koordinater och i samband därmed bedriva försöksverksamhet samt genomföra kvalitetsstudier
- att inventera konsumentbehoven på basis av försöksstatistik.

Det hittillsvarande arbetet på området har lett fram till ett preliminärt beslut att i samarbete med CFD genomföra en begränsad försöksverksamhet med utnyttjande av koordinater. I denna skall undersökas integrationsmöjligheterna mellan CFDs koordinatregister och av SCB disponerat datamaterial. Vidare skall olika presentationsformer för koordinatbaserad statistik prövas.

Försöksverksamheten avses i en första etapp omfatta datamaterial från det av SCB förda *lantbruksregistret* (LBR) samt *folk- och bostadsräkningen 1970* (FOB 70). Integrationen mellan av SCB disponerat data-

material och CFDs koordinatregister skall därvid ske via ett av CFD upprättat s. k. nyckelband innehållande i princip gemensamma fastighetsidentiteter. Försöksverksamheten med FOB-data avser att i första hand belysa integrationsproblematiken, medan verksamheten med LBR-materialet siktar till att behandla såväl integrationsfrågor som presentationsformer. En detaljerad plan för försöksverksamheten utarbetas inom två för detta ändamål tillsatta arbetsgrupper med representation från såväl SCB som CFD.

Inom utvecklingsenheten vid CFD bedrivs och planeras flera projekt för att klarlägga koordinatmetodens användningsmöjligheter inom samhällsplaneringen. CFD planerar exempelvis befolkningskarteringar som syftar till att via koordinatregistret åstadkomma en lägesredovisning av både individer och till dessa knutna variabler. För dessa ändamål har FOB-data visat sig vara av stort intresse. För att lösa de speciella sekretessproblem som är förknippade med detta material har under våren 1973 träffats en preliminär överenskommelse mellan CFD och SCB om en gemensam försöksverksamhet med FOB-data i form av ett samarbetsprojekt.

4 Behovet av kartografisk statistik

4.1 *Den löpande statistiken*

I jämförelse med vissa andra länder som exempelvis USA och Kanada har kartografiska redovisningar av officiell statistik hittills haft en mycket blygsam omfattning i Sverige. Genom koordinatmetoden och den utveckling av datamaskinkartografin som i Sverige främst bedrivits vid Lunds Tekniska Högskola har emellertid under senare år skapats förutsättningar för att – såsom ett reguljärt inslag i statistikproduktionen – komplettera de traditionella tabellredovisningarna med grafisk presentation av statistikresultaten, t. ex. i kartform.

Till kartans fördelar får räknas, förutom att den ger den rumsliga fördelningen av objekt, dess möjligheter att ge snabb och lättöverskådlig överblick över olika "problemområden". Kartografisk redovisningsteknik är ofta värdefull då man vill spåra eller redovisa geografiska samband mellan olika företeelser. Inte minst viktigt är att framhålla kartografins "pedagogiska" fördelar framför den traditionella tabellredovisningen. Det har från många håll anförts att delar av det omfattande och i viss mån svåröverskådliga datamaterial som SCB producerar inom ramen för sin löpande verksamhet även borde sammanställas i kartform, särskilt för den fysiska planeringens behov. Motiven för detta synes ha förstärkts genom att en ny planeringssituation uppkommit för kommunerna och länsstyrelserna. Till detta har bidragit bl. a. genomförandet av kommunindelningsreformen, växande krav på kommunal service och fullföljandet av den fysiska riksplaneringen, vilken i väsentliga delar avses bli förverkligad på det kommunala planet. Vidare kan nämnas framväxten av den regionala utvecklings- och trafikplaneringsverksamheten.

En vidgad tillämpning av generalplaneinstitutet kan komma att reglera det växande behovet av insatser i samhällsplaneringen på den kommunala nivån. Metodutveckling för kommunal samhällsplanering bedrivs i samverkan mellan Kommunförbundet och planverket. Slutligen kan nämnas att det i olika sammanhang har framhållits att medborgarnas intresse av medverkan och insyn i den fortgående samhällsplaneringen måste tillgodoses.

Bl. a. mot här angiven bakgrund kan man förvänta ett ökat behov av statistik redovisad i lättöverskådliga presentationsformer.

4.2 *Den uppdragsfinansierade statistikproduktionen*

Den allmänna bakgrund som ovan skisserats beträffande behovet av kartografiska presentationsformer i den löpande statistikproduktionen gäller naturligen också den uppdragsfinansierade produktionen. Oavsett finansieringsform används statistiken ofta av samma konsumentkategorier och i samma eller likartade utrednings- eller planeringssituationer. Inom en speciell gren av den uppdragsfinansierade statistiken är behovet av kompletterande presentationsformer dock särskilt markerat. Det är den statistikredovisning som avser små delområden inom kommuner, bostadsområden, kvarter m. m. Kartografisk redovisning är här ett hjälpmedel för överblick över ofta mycket stora statistiska material – kanske flersidiga tabeller för vart och ett av flera hundra områden inom en kommun. Genom kartering av ett fåtal väl valda variabler eller fördelningar kan statistikkonsumenten skaffa sig en uppfattning om hur den fortsatta analysen av materialet skall läggas upp samt till vilka områden – geografiska eller ämnesmässiga – arbetet skall koncentreras.

Manuell kartering av statistik för län, kommuner eller delar av kommuner utförs inte sällan av skilda organ inom samhället. Genom de maskinella karteringssystem av typ NORMAP som nu finns eller utvecklas syns det möjligt att genom automatisering och standardisering sänka framställnings- och reproduktionskostnaderna. Genom den inom CFD pågående koordinatsättningen av fastigheter och genom den förväntade integrationen mellan fastighets- och andra register erbjuds efter hand allt större möjligheter till statistikproduktion även inom den uppdragsfinansierade verksamheten vid SCB. Genom koordinatsättning av individuppgifter kommer sannolikt att finnas en betydande flexibilitet vad gäller valet av kartografiska presentationsformer.

5 SCB:s servicemöjligheter

Statistiska centralbyrån har till uppgift att producera och tillhandahålla statistik, föra register och utföra prognoser för att tillgodose allmänna intressen. Inom sitt kompetensområde utför SCB vidare specialuppdrag åt statliga eller kommunala myndigheter samt åt enskilda uppdragsgivare.

Som central statistikmyndighet innehar SCB stora mängder statistiska data både på enhetsnivå (personer, företag etc.) och i aggregerad form. Primärdata insamlas av SCB både genom egna undersökningar och genom överföring av information från administrativa register och handlingar. I första hand utnyttjas dessa data i den löpande statistikproduktionen, men genom verkets uppdragsverksamhet kan också speciella statistikbehov hos myndigheter och enskilda tillgodoses.

SCBs statistiska underlag och register är ofta tekniskt väl förberedda för specialbearbetningar. Registren är försedda med identitetsbeteckningar som möjliggör samkörningar, och i många fall ingår regionala koder ned till församlingsnivå i datalagringen. Genom koppling mellan olika material skapas möjligheter till att mångsidigt belysa ett visst område. SCB förfogar vidare över statistisk expertis och avancerad teknisk utrustning (dock finns för närvarande ingen kurvritare). I verkets programbibliotek ingår en mängd program för bearbetning, analys och redovisning av statistiska data. Till biblioteket kommer att överföras (i en första omgång) sex program från NORMAP-systemet (se punkt 6).

Vid utnyttjandet av register för kartografisk presentation måste komplettering med koordinater utföras. En möjlighet som står till buds är att komplettera aggregerade församlingsdata med koordinater för församlingen (se "Promemorior från SCB nr 4, Koordinatregister över

Sveriges församlingar"). Vid kartografisk presentation på riksnivå är den metoden användbar.

En stor del av det material som SCB förfogar över faller under 16 § sekretesslagen. Det betyder att specialuttag ur sådana material måste utformas så att enskilda enheter inte röjes vid redovisningen, t. ex. vid kartografisk presentation.

6 Den tekniska överföringen av karteringsprogram till SCB

Överföringsarbetets första steg blev en allmän undersökning av systemen GEDAP och NORMAP följt av en utvärdering av de i systemen ingående programmen. Resultatet av undersökningen gav vid handen att en överföring av programmen – eller vissa av programmen – skulle vara förenad med stora svårigheter främst med hänsyn till att såväl GEDAP som NORMAP anpassats till en annan datortyp (UNIVAC) än den vid SCB befintliga (IBM). Vidare har specialrutiner använts vid anrop av kurvritaren (plottern) i stället för de tillhörande standardrutinerna. Båda dessa faktorer nödvändiggör en omfattande omskrivning av programmen vid en överföring till SCB.

GEDAP-systemet används huvudsakligen för datalagring. De härvid i systemet ingående rutinerna utför sortering, konvertering (översättning av data från en lagringsform till en annan), koordinatsättning samt enklare tabellframställning. Tills vidare har det dock inte ansetts påkallat att överföra GEDAP-programmen eller delar av dessa till SCB eftersom verket förfogar över egna program för den datalagring m. m. som blir aktuell.

NORMAP-systemet innehåller sammanlagt ett 50-tal program varav dock endast en mindre del är direkta s. k. karteringsprogram. För att påskynda överföringsprocessen och därmed igångsättandet av försöksverksamhet med kartproduktion har ett successivt förfarande ansetts vara lämpligt varvid ett visst antal rutiner väljs ut för överföring i en första etapp.

I samråd med geodatagruppen har följande sex program utvalts att ingå i den första överföringsetappen: MAPIN, MAPOUT, NORK, NORKO, NORI och NORIP. Turordningen för en fortsatt överföring bör främst styras av konsumentbehovet då det gäller kartering av det slag som NORMAP-systemet kan effektuera.[1]

Kortfattad programbeskrivning

MAPIN och MAPOUT	är in- resp. utmatningsrutiner
NORK	framställer en rutkarta där funktionsvärden inom rutan ackumuleras och tilldelas nedre vänstra hörnet av denna
NORKO	använder överlappningsteknik och ackumulerar till en gitterpunkt de funktionsvärden som ligger inom dess referensyta
NORI	framställer samma typ av sifferkarta som NORKO, men skiljer sig från detta program genom att använda triangulärt gitternät medan NORKO använder rektangulärt
NORIP	använder de i NORI beräknade funktionsvärdena och framställer en isaritmkarta.

Utskriften sker för programmen NORK, NORKO och NORI med radskrivare medan utskriften för NORIP-programmet sker med kurvritare (s. k. plotter).

[1] S. Nordbeck, B. Rystedt, Computer Cartography, Lund 1972.

Sedan första etappen av överföringen har avslutats skall ett programpaket med standardrutiner för framställning av koordinatsatta indatafiler till NORMAP-systemet utarbetas. Fram till dess paketet är färdigt kan filerna i varje enskilt fall lämpligen framställas med specialprogrammering. Vidare kan i mån av behov även andra i NORMAP ingående rutiner överföras (helt, delvis eller i ny form). Efter överföringen införlivas programmen med SCBs övriga standardprogram och erhåller i likhet med dessa fortlöpande underhåll.

Appendix B
Koordinatutnyttjande inom CFD

Bidrag av CFD

1 Inledning

Genom den koordinatsättning av landets fastigheter som pågår vid centralnämnden för fastighetsdata (CFD) har det blivit möjligt att skapa geodata på fastighetsnivå. Det informationssystem som ERU använt för att ta fram underlag i kartform till utredningar på nationell nivå kan således transformeras till lägre administrativ nivå och ge kartor över kommuner eller rentav delar av kommuner. Tillskapandet av en geodatabas på fastighetsnivå kräver dock att de data som skall ingå i databasen endera direkt eller indirekt via ett nyckelregister kan sammankopplas med fastighetsbeteckningen i CFD:s koordinatregister. För att få till stånd ett ökat koordinatutnyttjande är det inte bara koordinatmetoden som skall utvecklas utan kanske framförallt en förbättring av integrationsmöjligheterna mellan den mångfald av register som finns inom statlig och kommunal förvaltning. Av dessa ansvarar CFD för de nya fastighets- och inskrivningsregistren, vari koordinatregistret är ett delregister.

2 Allmänt om CFD: s verksamhet

CFD har som sin huvudsakliga uppgift att utveckla och bygga upp ett informationssystem med data om fastigheter. Systemet skall grundas på ADB-teknik. I systemet skall ingå i första hand uppgifter som finns i nuvarande jord- och stadsregister samt fastighets- och tomträttsböcker. Verksamheten grundar sig främst på riksdagsbeslut från åren 1968 och 1970 om reformering av verksamheterna inom fastighetsregister- och inskrivningsväsendena.

Arbetet med uppbyggnaden av informationssystemet bedrivs i etapper. En första etapp med utredningar om lämplig systembyggnad och viss försöksverksamhet slutfördes under budgetåret 1972/73. I en andra etapp utvecklas nu ett första system för drift med rättsverkan inom delar av landet (driftsystem 1). En tredje etapp med utredningar om ett system för hela landet har också inletts (driftsystem 2).

2.1 *Registerinnehåll*

I informationssystemet ingår under driftsystem 1 en databank, som består av en fastighetsregisterdel och en inskrivningsregisterdel. I fastighetsregisterdelen ingår bl. a. innehållet i nuvarande jord- och stadsregister, vars innehåll förs över till databanken från nuvarande manuella register. Där finns uppgifter om bl. a. fastighetens beteckning, ursprung, adress, omfång och läge, rättigheter och skyldigheter (servitut), dessutom

uppgifter om stads- och byggnadsplaner samt andra markreglerande bestämmelser.

Fastighetsregisterdelen skall bestå av fem olika register; huvudregister, planregister, koordinatregister, adressregister och kvartersregister.

Inskrivningsregisterdelen skall innehålla uppgifter som förs över från dagens fastighets- och tomträttsböcker till databanken. Den skall bestå av sex avdelningar, nämligen en för lagfart, en för tomträttsupplåtelse, en för inskrivning av tomträtt, en för inteckningar m. m., en för anteckningar samt en för äldre förhållanden. Dessutom skall det finnas en registerdel för bl. a. taxeringsuppgifter. Nuvarande gravationsbevis och taxeringsbevis kan således ersättas med ett fastighetsbevis, som kommer att bli ett juridiskt dokument att användas vid t. ex. köp och försäljning av fastigheter. Detta ställer utomordentligt stora krav på registerinnehåll och registervård.

Driftsystem 1 utformas som ett terminalbaserat on-linesystem, dvs. uppgifterna i registren om en fastighet kan med mycket kort väntetid nås från bildskärmsterminaler, som via telenätet står i förbindelse med en central dator. Det har planerats att högst omfatta Uppsala län, Gävle kommun, Stockholms län, Malmöhus län och delar av Göteborgs och Bohus län. Utvecklingen av driftsystem 2 sker enligt en tidsplan som innebär att systemet skall kunna avlösa driftsystem 1 år 1978 och tas i bruk för övriga delar av landet under de närmaste åren därefter.

2.2 *Koordinatregistrering*

Genom koordinatregistrering av fastigheterna erhålls en generell lägesredovisning av de i registren lagrade uppgifterna. Inom varje fastighetsområde tas koordinater ut för bl. a. en centralt belägen punkt inom området (centralpunkt) och en för varje byggnad. De byggnader som berörs av koordinatuttagningen är i huvudsak alla de på kartunderlaget redovisade. Lägena redovisas genom koordinatangivelser i olika koordinatsystem som vid behov kan transformeras till ett för landet gemensamt referenssystem. Uppgifterna ställs samman i ett särskilt koordinatband. Registreringen har hittills genomförts i Stockholms, Uppsala, Skaraborgs, Örebro, Gävleborgs och Norrbottens län. F. n. pågår registrering i Södermanlands, Malmöhus och Västmanlands län.

Samtidigt som denna koordinatregistrering av fastigheter och byggnader sker registreras – genom samarbete mellan riksantikvarieämbetet och CFD – på ett motsvarande sätt läget av fasta fornlämningar.

2.3 *Utvecklingsverksamhet*

Under hela den tid som utveckling och uppbyggnad av driftsystemen för administrativ verksamhet inom lantmäteri- och inskrivningsväsende pågår genomförs vid CFD olika projekt som syftar till att utveckla tillämpningar av informationssystemets register för samhällsplanering och andra verksamheter. Vissa av dessa projekt tar sikte på att utnyttja fastigheternas koordinater tillsammans med uppgifter i andra offentliga register redan innan informationssystemets register i övrigt byggts upp. Vidare ägnas uppmärksamhet åt möjligheterna att i ett senare driftsystem komplettera fastighets- och inskrivningsregistren med sådana uppgifter om fastigheter som nu inte ingår i motsvarande register eller att bygga upp andra register innehållande sådana uppgifter om fastigheter som är av betydelse för statliga och andra myndigheters planerande och förvaltande verksamhet.

För att ge synpunkter på informationssystemets användningsmöjlig-

heter inom samhällsplaneringen inrättades under budgetåret 1972/73 en sakkunniggrupp bestående av ett tiotal representanter för bl. a. planeringsorgan inom centrala och regionala myndigheter, kommuner samt för forskningen.

3 Koordinatutnyttjande

I det följande lämnas en kortfattad redogörelse för de olika koordinatutnyttjandeprojekt vid CFD som syftar till att i nära samarbete med berörda organ ta fram konkreta utnyttjandemöjligheter av intresse för samhällsplaneringen.

3.1 *Befolkningskarteringar*

Bland de projekt som bedöms ha de största möjligheterna att redan på kort sikt ge konkreta resultat är utveckling av metoder för maskinell befolkningskartering.

Med utgångspunkt i CFD:s koordinatregister och nyckelband samt kameralbandet vid länsstyrelsen i Skaraborgs län har en befolkningskarta framställts maskinellt vid CFD. I ett försöksområde i detta län har den maskinella karteringen jämförts med en manuell kartering för bestämning av avvikelser, deras frekvens och orsaker. Det pågående arbetet skall leda fram till en rutin för framställning av befolkningskartor. Denna rutin skall innehålla möjlighet till val av olika former av utskrifter som underlag för den manuella komplettering som måste göras p. g. a. att befolkningen skrivs på fastighet och inte på byggnad. För att kunna tillgodose olika konsumenters krav måste troligen flera olika metoder tas fram för varje slag av kartering. Utvidgningar i karteringen skulle t. ex. kunna avse prov med olika presentationsformer samt olika former av selektiv kartering.

En liknande undersökning pågår i Uppsala tätort. Undersökningen omfattar en genomgång av problem och metoder för att med hjälp av fastighetskoordinater söka ut och presentera information för godtyckliga områden vars gränspunkter koordinatsatts. Vidare sker analyser av fel i registerunderlaget som består av CFD:s och riksskatteverkets register samt statistiska centralbyråns register över statistikområden.

3.2 *Personnummeranknutna variabler*

I och med att CFD:s koordinatregister och länsstyrelsernas befolkningsregister samkörts kan varje person koordinatsättas. Genom att personerna i befolkningsregistret identifieras med personnummer blir det möjligt att införa koordinater i alla personregister där personnummer är identitet. Ett sådant register utgörs av data från folk- och bostadsräkningarna. Även om bearbetningarna kan utföras på små områden och på individnivå måste redovisningen av resultat alltid ske i så aggregerad form att inte enskilda individer kan spåras. Projektet bedrivs, som framgår av Appendix A, i nära samarbete med statistiska centralbyrån.

3.3 *Genomgång av system för koordinatutnyttjande*

För att få en lämplig bakgrund för det fortsatta utvecklingsarbetet utarbetas inom detta projekt en sammanfattande dokumentation över hur man i utländska projekt arbetar med att utnyttja administrativa data inom samhällsplaneringen. Eftersom denna dokumentation är av grund-

läggande betydelse för den fortsatta verksamheten planeras en kontinuerlig bevakning av både svenska och utländska projekt.

3.4 *Grafisk presentation*

I planeringsarbetet på olika nivåer gäller det ofta att göra stora mängder av rumsliga data överskådliga och lättfattliga. Av den anledningen försöker man att på lämpligt sätt dels generalisera informationen, dels presentera den generaliserade informationen på ett tydligt sätt. Inom detta projekt ingår utveckling av metoder och program för grafisk redovisning av rumsliga fördelningar. Som exempel på presentationsformer kan nämnas prickkartor, rutkartor, isaritmkartor och olika slag av skrafferingar (markeringar av ytor i olika mönster eller färger).

3.5 *Fastighetsförteckningar*

Enligt byggnadsstadgan skall det till ett förslag till stads- eller byggnadsplan höra en förteckning över de fastigheter, samfälligheter och andra områden som berörs av planen. Inom CFD har ett system tagits fram för maskinell framställning av sådana förteckningar kompletterade med namn och adress på berörda markägare. Beställaren skall på en karta utmärka det område som förteckningen skall omfatta och bereda kartan efter särskilda anvisningar. Systemet skall närmast provas i drift för Örebro län och Uppsala län.

3.6 *Markvärdekartor m. m.*

Inför de allmänna fastighetstaxeringarna behöver man underlag för markvärdekartor. Underlaget skall för olika typer av fastighetsförvärv under en tidsperiod innehålla uppgifter om bl. a. förvärvsår, köpeskilling och areal. Inom projektet utreds hur dessa uppgifter kan kompletteras med kartbladsbeteckning och koordinater samt hur dessa uppgifter lämpligen kan sammanställas i listor och i kartor utritade med automatisk ritutrustning.

Inför 1974/75 års allmänna fastighetstaxering görs ett begränsat försök inom delar av Uppsala län. Därvid presenteras uppgifterna om fastighetsförvärven kartbladsvis i listform. I ett senare skede skall förslag till redovisning i kartform ges. Resultatet utvärderas i samarbete med riksskatteverket och lantmäteristyrelsen.

Markvärdekartor och även ortsprisförteckningar kan också användas vid olika former av exploatering och expropriation.

I samarbete med institutionen för fastighetsekonomi vid tekniska högskolan i Stockholm framställer CFD rutkartor som visar hur taxeringsvärdet på mark varierar inom Stockholmsregionen.

För televerkets prognosverksamhet i Stockholmsområdet och länsstyrelsen i Stockholms län utredning om förtätning av äldre villa- och fritidsbebyggelse gör CFD uttag och sammanställningar av information om bebyggelsen inom valfria områden. CFD koordinatsätter områdenas gränser och kan sedan med hjälp av fastighetskoordinaterna låta datamaskinen beräkna till vilket område varje fastighet hör. Sådana bearbetningar är av generell natur och väntas få stor betydelse vid det fortsatta utnyttjandet av fastighetskoordinater.

Förteckning över samtliga bilagor till ERU:s betänkande

Föreliggande bilaga

Bilagedel I Ortsbundna levnadsvillkor (SOU 1974: 2).

Bilaga 1 Ortsbundna levnadsvillkor
– rapport från ERU: s arbetsgrupp för studier av hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper

Bilaga 2 Ortssystem och levnadsvillkor
– bidrag av Torsten Hägerstrand, Bo Lenntorp, Solveig Mårtensson, Marica Jenstav och Erik Wallin

Bilaga 3 Hälsa och lokal samhällsmiljö
– bidrag av Gösta Carlsson

Bilaga 4 Lokala arbetsmarknader
– bidrag av Anders Karlqvist – Folke Snickars, Claes-Henric Siven och Svante Öberg

Bilaga 5 Lokal service
– bidrag av Bengt-Owe Birgersson, Claes Örtendahl och Marja Walldén

Bilaga 6 Geodata som utredningsunderlag
– rapport från ERU: s arbetsgrupp för bearbetning av koordinatsatt statistik

Övriga bilagedelar

Bilagedel II Produktionskostnader och regionala produktionssystem (SOU 1974: 3).

Bilaga 7 Produktionskostnader och regionala produktionssystem
– rapport från ERU: s produktionskostnadsgrupp.

Bilaga 8 Regionala beroenden
– bidrag av Gunnar Törnqvist, Mats Engström – Bengt Sahlberg, Ingemar Dalgård, Lars Nordström, Erik Bylund, Gösta Weissglas – Ulf Wiberg

Bilaga 9 Produktivitetsförhållanden
– bidrag av Yngve Åberg.

Bilaga 10 Fyra länsstudier
– bidrag av Bernt Berglund, Claes Herlitz, Hans Bylund, Torbjörn Ek, Olov Erson, Dick Ramström, Carl Fredriksson – Leif Lindmark

Bilagedel III Regionala prognoser i planeringens tjänst (SOU 1974: 4).

Bilaga 11 Regionala prognoser i planeringen
– rapport från ERU: s prognosgrupp.

Bilaga 12 Kommunla prognoser
– bidrag av Bengt Nilsson – Bo Peterson, Rune Tryggveson och Olof Wärneryd.

Bilaga 13 Planeringsmodeller
– bidrag av Arne Granholm – Olle Ohlsson.

Bilaga 14 Regionala utvecklingsförlopp
– bidrag av Åke E. Andersson – Olle Ohlsson, Barbro Fransson, Lars Lundqvist – Folke Snickars och Tomas Restad.

Förteckning över ERU:s underlagsmaterial

Materialet kan erhållas från ERU: s kansli.

U 1 Lokala effekter vid en industrietablering
– Per Arne Andreasson m. fl.

U 2 Informationsteknologi
– Gruppapport Bertil Thorngren

U 3 Kontraktion inom vissa näringar
– Gruppapport Ivar Lidström

U 4 Kommunstudien
– Carl Gunnar Jansson

U 5 Inomregional allokeringsteknik
– Gruppapport Claes Göran Guinchard m. fl.

U 6 Regionala utvecklingsförlopp
– Gruppapport

U 7 Tidsstudier som planeringsunderlag
– Gruppapport

U 8 Tidsbudgetstudier vid skogshögskolan
– Solveig Mårtensson

U 9 Litteraturöversikt angående tidsbudgetstudier
– Brita Karlberg-Nilsson

U 10 Tidsbudgetstudier vid SCB i Örebro och Stockholm
– Brita Karlberg-Nilsson

U 11 Kartor framtagna i samarbete med SCB och ERU 1973.

U 12 Regionalt och lokalt utfall av centralt beslutsfattande
– Lennart Andersson, Bengt Dahlgren

U 13 AKU-tabeller, bearbetning av februariundersökningarna 1970–1973

U 14 Regionala bearbetningar av levnadsnivåundersökningen 1968 och hushållsbudgetundersökningen 1969

U 15 Regionala bearbetningar av folk- och bostadsräkningen

U 16 Kommunikationer och regional utveckling, specialstudier
– Mats G. Engström, Bengt Sahlberg

KUNGL. BIBL.
30 JUL 1974
STOCKHOLM

Statens offentliga utredningar 1974

Kronologisk förteckning

1. Orter i regional samverkan. A.
2. Ortsbundna levnadsvillkor. A.

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

Expertgruppen för regional utredningsverksamhet.
1. Orter i regional samverkan [1] 2. Ortsbundna levnadsvillkor. [2]

Anm. Siffrorna inom klammer betecknar utredningarnas nummer i den kronologiska förteckningen

KUNGL. BIBL.
30 JUL 1974
STOCKHOLM

I föreliggande bilagedel till ERU:s betänkande Orter i regional samverkan (SOU 1974: 1) framhålls att de ortsbundna tillgångarna får allt större betydelse för välfärden. Fler hushållsmedlemmar är beroende av bostadsortens utbud av arbete, utbildning, sjukvård m. m. Dessa förhållanden bör ingå i bedömningar av välfärdsutvecklingen. De fångas inte upp i traditionella levnadsnivåundersökningar. Forskarbidragen i Ortsbundna levnadsvillkor visar hur en mer rättvisande bild av bostadsortens tillgångar kan skapas. Nationalekonomer, kulturgeografer, matematiker, sociologer och statsvetare har medverkat i boken. Forskarnas bidrag har utvärderats av särskilda arbetsgrupper i samarbete mellan forskare och tjänstemän. En fullständig förteckning över bidragen i denna och övriga bilagedelar ges nedan.

Förteckning över ERU:s bilagor

Bilagedel I: Ortsbundna levnadsvillkor (SOU 1974: 2).

Bilaga 1 Ortsbundna levnadsvillkor
Rapport från ERU:s arbetsgrupp för studier av hushållens levnadsvillkor i olika ortstyper.

Bilaga 2 Ortssystemet och levnadsvillkoren
Bidrag av Torsten Hägerstrand, Bo Lenntorp, Solveig Mårtensson, Marica Jenstav och Erik Wallin.

Bilaga 3 Hälsa och lokal samhällsmiljö
Bidrag av Gösta Carlsson.

Bilaga 4 Lokala arbetsmarknader
Bidrag av Anders Karlqvist–Folke Snickars, Claes-Henric Siven och Svante Öberg.

Bilaga 5 Lokal service
Bidrag av Bengt-Owe Birgersson, Claes Örtendahl och Marja Walldén.

Bilaga 6 Geodata som utredningsunderlag
Rapport från ERU:s arbetsgrupp för bearbetning av koordinatsatt statistik.

Bilagedel II: Produktionskostnader och regionala produktionssystem (SOU 1974: 3).

Bilaga 7 Produktionskostnader och regionala produktionssystem
Rapport från ERU:s produktionskostnadsgrupp.

Bilaga 8 Regionala beroenden
Bidrag av Gunnar Törnqvist, Mats Engström–Bengt Sahlberg, Ingemar Dalgård, Lars Nordström, Erik Bylund, Gösta Weissglas–Ulf Wiberg.

Bilaga 9 Produktivitetsförhållanden
Bidrag av Yngve Åberg.

Bilaga 10 Fyra länsstudier
Bidrag av Bernt Berglund, Claes Herlitz, Hans Bylund–Torbjörn Ek, Olov Ersson, Dick Ramström, Carl Fredriksson–Leif Lindmark.

Bilagedel III: Regionala prognoser i planeringens tjänst (SOU 1974: 4).

Bilaga 11 Regionala prognoser i planeringen
Rapport från ERU:s prognosgrupp.

Bilaga 12 Kommunala prognoser
Bidrag av Bengt Nilsson–Bo Peterson, Rune Tryggveson och Olof Wärneryd.

Bilaga 13 Planeringsmodeller
Bidrag av Arne Granholm–Olle Ohlsson.

Bilaga 14 Regionala utvecklingsförlopp
Bidrag av Åke E. Andersson–Olle Ohlsson, Barbro Fransson, Lars Lundqvist–Folke Snickars och Tomas Restad.

Allmänna Förlaget

ISBN 91-38-08115-2